

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 3, ТОМ 19, 2026

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
№ 3, ТОМ 19, 2026

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 3, ТОМ 19, 2026

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3, VOL 19, 2026

**«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 2, ТОМ 18, 2026**

Ғылыми журнал

**Журнал 2022 жылдан
бері шығады**

**Құрылтайшы және
баспагер:**

**Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты**

**Редакция мен
баспагер мекен
жайы:**

**Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010**

**Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010**

**Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы,
профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының
кандидаты, PhD (Тарих), қауымдастырылған профессор, Р.Б.
Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Орталық Азия
және Таяу Шығыс бөлімінің меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, PhD (Шығыстану),
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас
директорының стратегиялық даму және халықаралық
байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

**«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 2, ТОМ 18, 2026**

Главный редактор:

Масимханұлы Дүкен, доктор филологических наук,
профессор, генеральный директор Института востоковедения
имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенович, кандидат
исторических наук, PhD (История), асс. проф., заведующий
отделом Центральной Азии и Ближнего Востока Института
востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сағыныш Копеновна, PhD
(Востоковедение), заместитель генерального директора по
стратегическому развитию и международным связям Института
востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 3, VOL 19, 2026**

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

Chief Editor;

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, Prof., General
Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Smağūlov Bolat, Candidate of Historical Sciences, PhD
(History), Ass. Prof., Head of the Department of Central Asia and
the Middle East, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, PhD (Oriental Studies), Deputy
Director for Strategic Development and International Relations of
the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty,
Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9326-1303>

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымд. проф., Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан), SCOPUS AUTHOR ID: 57221562721, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7372-2763>

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, PhD (Шығыстану), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-8387>

Техникалық редактор:

Кудьяров Бабурубек Базарбайұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Қоғаммен байланыс және баспасөз орталығының баспасөз хатшысы (Алматы, Қазақстан), ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-3423-0900>

Редакция алқасының мүшелері:

Муминов Аширбек Курбанович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнері және мәдениеті ғылыми-зерттеу орталығының (IRCICA) аға ғылыми қызметкері (Стамбұл, Түркия), SCOPUS AUTHOR ID: 56409722900, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>

Каримова Рисалат-Биби Усманқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Ұйғыртану орталығының басшысы (Алматы, Қазақстан), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-9034>

Ким Герман Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Азиятану институтының директоры (Алматы, Қазақстан), ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Мұқаметханұлы Нәбижан, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Шығыстану институты (Алматы, Қазақстан), SCOPUS AUTHOR ID: 57209855457, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0460-3197>

Кожирова Светлана Басиевна, саяси ғылымдардың докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан), SCOPUS AUTHOR ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7545-6676>

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, экономика ғылымдарының докторы, доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан), SCOPUS AUTHOR ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4352-0482>

Сарқытқан Қастер, география ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан), SCOPUS AUTHOR ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2270-4549>

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD (Шығыстану), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің зерттеуші-доценті (Алматы, Қазақстан), SCOPUS AUTHOR ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>

Аликберов Аликбер Калабекович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының директоры (Мәскеу, Ресей), SCOPUS AUTHOR ID: 57195373436, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2894-2767>

Липкин Михаил Аркадьевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының Әлем тарихы институтының профессоры (Мәскеу, Ресей), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Бюлент Аксой, профессор, Гази университетінің Білім беру факультеті (Анкара, Түркия), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7181-8008>

Иштван Вашари, доктор, профессор, Лоранд Етвеш университетінің түркі филологиясы кафедрасы (Будапешт, Мажарстан), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Нобуо Мисава, профессор, Азия мәдениетін зерттеу институтының әлеуметтік және мәдени зерттеулер бөлімінің ғылыми қызметкері (Токио, Жапония), SCOPUS AUTHOR ID: 80328640, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0000-0001-5644-2834>

Фу Хунцзун, ғылым докторы, профессор, Шыңжаң университетінің профессоры (Үрімші, Қытай), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ұлттық археологиялық ғылым орталығының аға ғылыми қызметкері (Ташкент, Өзбекстан), SCOPUS AUTHOR ID: 55392988500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0009-0001-6718-9819>

Мария Шунне, Ұлттық ғылыми зерттеулер орталығының директоры (Париж, Франция), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Елена Ордуна Носито, профессор, Комплутенсе университетінің филология факультетінің декан орынбасары (Мадрид, Испания), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4296-0045>

Юлай Шамилоглу, доктор, профессор, Висконсин университетінің профессоры (Мэдисон, АҚШ), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Нуриева Фануза Шакуровна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан (Еділ бойы) Федералды университетінің профессоры (Қазан, Ресей), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9957-9734>

Турай Атабаки, PhD, Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, Нидерланд Корольдік өнер және ғылым академиясы (Амстердам, Нидерланды), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3625-9618>

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, (Алматы, Казахстан), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9326-1303>

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, кандидат исторических наук, PhD (История), асс. проф., ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, к (Алматы, Казахстан), SCOPUS AUTHOR ID: 57221562721, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7372-2763>

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, PhD (Востоковедение), заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-8387>

Технический редактор:

Кудьяров Баурбек Базарбайұлы, пресс-секретарь Центра по связям с общественностью и издательству Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Қазақстан), ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-3423-0900>

Члены редколлегии:

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Научно-исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры (IRCICA) (Стамбул, Турция), SCOPUS AUTHOR ID: 56409722900, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Ким Герман Николаевич, доктор исторических наук, профессор, директор Института азиатских исследований Казахского национального университета имени аль-Фараби, (Алматы, Казахстан), ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Мукаметханұлы Набижан, доктор исторических наук, профессор кафедры китаеведения факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан), SCOPUS AUTHOR ID: 57209855457, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0460-3197>

Кожирова Светлана Басиевна, доктор политических наук, профессор, главный научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), SCOPUS AUTHOR ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7545-6676>

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, доктор экономических наук, доцент, заместитель директора по научной работе Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), SCOPUS AUTHOR ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4352-0482>

Саркыткан Кастер, кандидат географических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), SCOPUS AUTHOR ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2270-4549>

Батырхан Болатбек Шаденович, PhD (Востоковедение), доцент-исследователь, Казахского национального университета им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан), SCOPUS AUTHOR ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>

Аликберов Аликбер Калабекович, доктор исторических наук, профессор, директор Института востоковедения РАН (Москва, Россия), SCOPUS AUTHOR ID: 57195373436, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2894-2767>

Липкин Михаил Аркадьевич, доктор исторических наук, профессор, профессор Института всемирной истории РАН (Москва, Россия), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Бюлент Аксой, профессор, факультет образования Университета Гази (Анкара, Турция), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7181-8008>

Иштван Васари, доктор, профессор, кафедра тюркской филологии Университета Лоранд Етвеш (Будапешт, Венгрия), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Нобуо Мисава, профессор, научный сотрудник факультета социальных и культурных исследований Института изучения азиатских культур (Токио, Япония), SCOPUS AUTHOR ID: 80328640, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0000-0001-5644-2834>

Фу Хунцзунь, доктор наук, профессор, профессор Синьцзянского университета (Урумчи, Китай), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Национального археологического научного центра Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан), SCOPUS AUTHOR ID: 55392988500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0009-0001-6718-9819>

Мария Шунне, директор Национального центра научных исследований (Париж, Франция), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Елена Ордуна Носито, профессор, заместитель декана факультета филологии Университета Комплутенсе (Мадрид, Испания), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4296-0045>

Юлай Шамилоглу, доктор, профессор Университета Висконсина (Мэдисон, США), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Нуриева Фануза Шакуровна, доктор филологических наук, профессор, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета (Казань, Россия), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9957-9734>

Тураи Атабаки, PhD, профессор Международного института социальной истории, Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3625-9618>

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, Doctor of Philology, Professor, Director General, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9326-1303>

Science Editor:

Smaǵūlov Bolat, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Associate Professor, Lead Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), SCOPUS AUTHOR ID: 57221562721, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7372-2763>

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, PhD (Oriental Studies), Deputy Director, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-8387>

Technical editor:

Kudyarov Baburbek, Centre for public affairs and publishing, Press Secretary (Almaty, Kazakhstan), ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-3423-0900>

Members of the Editorial Board:

Muminov Ashirbek Kurbanovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher, Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) (Istanbul, Turkey), SCOPUS AUTHOR ID: 56409722900, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Head of the Uyghur Studies Center, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-9034>

Kim German Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of Asian Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Mukametkhanuly Nabijan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Sinology, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), SCOPUS AUTHOR ID: 57209855457, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0460-3197>

Kozhirova Svetlana Basievna, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), SCOPUS AUTHOR ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7545-6676>

Duysen Galymzhan Mustakhimuly, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Deputy Director for Science, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), SCOPUS AUTHOR ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4352-0482>

Sarkytkan Kaster, Candidate of Geographical Sciences, Leading Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), SCOPUS AUTHOR ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2270-4549>

Batyrkhan Bolatbek, PhD (Oriental Studies), Professor/Researcher, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), SCOPUS AUTHOR ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>

Alikberov Alikber K., Doctor of Historical Sciences, Professor, Researcher, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia), SCOPUS AUTHOR ID: 57195373436, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2894-2767>

Lipkin Mikhail A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Institute of World History, Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Bülent Aksoy, Professor, Faculty of Education, Gazi University (Ankara, Turkey), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7181-8008>

Istvan Vasary, Doctor, Professor, Department of Turkic Philology, Eötvös Loránd University, Institute of Oriental Studies (Budapest, Hungary), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Nobuo Misawa, Researcher, Faculty of Social and Cultural Studies, Institute for the Study of Asian Cultures (Tokyo, Japan), SCOPUS AUTHOR ID: 80328640, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0000-0001-5644-2834>

Fu Hongzun, Professor, Xinjiang University, Doctor (Ürümqi, China), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Babadzhanov Bakhtiyar M., Doctor of Historical Sciences, Professor Senior Researcher, National Archaeology Center, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan), SCOPUS AUTHOR ID: 55392988500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0009-0001-6718-9819>

Maria Sczuppe, Director, National Center for Scientific Research (Paris, France), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Elena Orduna Nosito, Professor, Vice-Dean of the Faculty of Philology, Complutense University (Madrid, Spain), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4296-0045>

Yulay Shamiloglu, Doctor, Professor, Emeritus Professor, University of Wisconsin (Madison, USA), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400

Nurieva Fanuza Shakurovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Doctor of Philology (Kazan, Russia), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9957-9734>

Touraj Atabaki, Professor, International Institute of Social History, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, PhD (Amsterdam, Netherlands), SCOPUS AUTHOR ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3625-9618>

МАЗМҰНЫ

Алғысөз.....	18
Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті	
Чжан Синьган Шығыс Азия елдерінің корпоративтік мәдениеті және оның ұйымдық тиімділікті арттырудағы рөлі.....	24
Нурелова А.М., Ниномия Т. Жапониядағы халықаралық неке миграциясының дамуы.....	36
Дүйсенов Б.Д., Әбиденқызы А. Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі фурусия өнері: әскери-атбегілік дәстүр және терминология.....	54
Есбосынов Е.З. Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак жазба ескерткіші зерттеулері – Осман империясы мен Мәмлүк қыпшақтары (Мәмлүк сұлтандығы) қарым-қатынасы.....	66
Қыдырбай Қ.А., Сүйерқұл Б.М., Мустафаева А.А. Араб тіліндегі сирек кітап атауларын транслитерациялауды унификациялау принциптері.....	83
Шығыс елдерімен қарым-қатынас	
Чэнь Лисянь «Кейретсу адами капиталы»: жапон, корей және қытай корпорацияларында зияткерлік капиталды көбейтудің экономикалық тетіктері.....	100
Янь Юйсинь Белгісіздік жағдайында командаларды адаптивті басқару: шығыс және батыс модельдерін салыстырмалы талдау.....	110
Манай Г., Азмұханова А.М. Қазіргі Қазақстан қоғамының Шығыс Азия білім беру бастамаларын қабылдау ерекшеліктері және олардың әлеуметтік әсерлері.....	128
Курнебаева Г.К., Әмірбекова С.К. Таяу Шығыс мемлекеттеріндегі ресурстық әлеует пен технологиялық ықпал: стратегиялық тәуелділіктер және қазақстан үшін маңызы.....	139
Мәсімханұлы Д., Кудьяров Б.Б. Шығыс пен Батыс жоғары білім жүйелеріндегі «жұмсақ күш»: қытайлық модельге салыстырмалы талдау.....	153
Туркстанова А.Е., Муратбекова А.М. Үндістан – Қазақстан: сыртқы саясат және екіжақты қатынастар.....	171
Нуржаева А.М., Бейсенбаев О.Т. Жұмсақ күш проекциясының шеңберінен тыс: Қытайдың Орталық Азиядағы мәдени дипломатиясындағы қабылдаушы мемлекеттердің рөлі.....	185
Жұмағұлов Б.С., Қожабеков Д.А., Бақытқызы М. Қазақстан мен Қытайдың трансшекаралық экологиялық ынтымақтастығының қазіргі жағдайы мен даму перспективалары.....	206
Шығыстық деректану және түркология	
Әмірбекова С.К., Жомарт Е., Бегімбаева А.К. Ватиканның араб-парсы қолжазбалары.....	224
Сабитов Ж.М., Нышан Б.Н. «Маджму ат-тауарих» шығармасындағы қырғыздар тарихына қатысты деректер.....	241

Абдраханов Д.М., Жиренов А.А., Бейсеғұлова А.К. Кодикологиялық, мәтінтанулық зерттеулер және реставрациялық талдау («Сайид Баттал» қолжазбасы мысалында).....	256
Кожирова С. Б., Кадырбаев А. Ш., Каратаев А. А. Қытай дереккөздері Деһті Қыпшақ және Жошы ұлысы туралы.....	275
Жүзбаева Ұ.Д. Шығыс Еуропа тарихшыларының зерттеулеріндегі Әл-Қалқашандидің өмірі мен шығармашылық жолы.....	290
Шығыс елдерінің дүниетанымы	
Кожабекова Р.С., Аубакирова К.К., Камиева Г.А. Абай Құнанбайұлы мен Ахмед Шауқи поэзиясындағы адам концептісі: салыстырмалы-салғастырмалы талдау.....	301
Көшерев Н.Ж., Молдахметов Р.А., Бейсембаева А. «Ғашия» сүресіндегі бақылау концепциясы: теологиялық және онтологиялық талдау.....	312
Орта Азия елдері: тарихы мен мәдениеті	
Мәсімханұлы Д., Оспанов Н.М., Каримова З.К. «Джигу Джонё (жерді зерттеуге кіріспе)» кітабындағы қазақ және түрік топонимдері.....	326
Муминов А.К., Дүйсенов Б.Д., Құрманбаева Қ.С. Ақмоланың аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендин: архивтік құжаттар мен арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштер негізінде тарихи талдау.....	348
Асылғожин Р.Р., Хабибуллин Э.И., Ситдиқов А.Р. Деһті Қыпшақтағы этномәдени байланыстар: Жошы Ұлысының башқұрт руларына ықпалын антропологиялық және генетикалық реконструкциялау....	367
Каратаев А.А., Сабитов Ж.М. Ван Чжилайдың «Орталық Азияның жалпы тарихы. жаңа заман» кітабына академиялық шолу.....	384
Медерова Д.Е., Нурманова А.Ш., Тұрарова А.М. Мұсылман құлпытастарындағы өлімнің тілдік маркерлері: аймақтық ерекшеліктер мен ортақ константалар (Түркия, Ресей және Орта Азия мысалында).....	394

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие.....	18
История и культура стран Востока	
Чжан Синьган Корпоративная культура стран Восточной Азии и её роль в повышении организационной эффективности.....	24
Нурелова А.М., Ниномия Т. Развитие международной брачной миграции в Японии.....	36
Дюсенов Б.Д., Абиденкызы А. Фурусий в мамлюкско-кыпчакских письменных памятниках: военно-конная традиция и терминология.....	54
Есбосынов Е.З. Исследование письменного памятника «Китаб ал-Идрак ли-Лисан ал-Атрак» – взаимоотношения Османской империи и мамлюкских кыпчаков (Мамлюкского султаната).....	66
Кыдырбай К.А., Суйеркул Б.М., Мустафаева А.А. Принципы унификации транслитерации названий редких книг на арабском языке.....	83
Страны Востока в международных отношениях	
Чэнь Лисянь «Кейрэцу человеческого капитала»: экономические механизмы воспроизводства интеллектуального капитала в японских, корейских и китайских корпорациях.....	100
Янь Юйсинь Адаптивное управление командами в условиях неопределенности: сравнительный анализ восточных и западных моделей.....	110
Манай Г., Азмұханова А.М. Особенности восприятия образовательных инициатив Восточной Азии современным казахстанским обществом и их социальные эффекты.....	128
Курпебаева Г.К., Амирбекова С.К. Ресурсный потенциал и технологическое влияние на Ближнем Востоке: стратегические зависимости и значение для Казахстана.....	139
Масимханулы Д., Кудьяров Б.Б. «Мягкая сила» в системах высшего образования Востока и Запада: сравнительный анализ китайской модели.....	153
Туркстанов А.Е., Муратбекова А.М. Индия – Казахстан: внешняя политика и двусторонние отношения.....	171
Нуржаева А.М., Бейсенбаев О.Т. За пределами проекции мягкой силы: роль принимающих государств в культурной дипломатии Китая в Центральной Азии.....	185
Жумагулов Б.С., Кожобеков Д.А., Бакыткызы М. Современное состояние и перспективы развития трансграничного экологического сотрудничества между Казахстаном и Китаем.....	206
Источниковедение Востока и тюркология	
Амирбекова С.К., Жомарт Е., Бегимбаева А.К. Арабо-персидские рукописные фонды Ватикана.....	224
Сабитов Ж.М., Нышан Б.Н. Сведения об истории кыргызов в «Маджму ат-Таварих».....	241

Абдраханов Д.М., Жиренов А.А., Бейсегулова А.К. Кодикологические, текстологические исследования и реставрационный анализ (на примере рукописи «Сайид Баттал»).....	256
Кожирова С. Б., Кадырбаев А.Ш., Каратаев А.А. Китайские источники о Дешт-и Кипчаке и Улусе Джучи.....	275
Жузбаева У.Д. Жизнь и творческий путь аль-Калкашанди в исследованиях историков стран Восточной Европы.....	290
Мировоззрение стран Востока	
Кожобекова Р.С., Аубакирова К.К., Камишева Г.А. Концепт человек в поэзии Абая Кунанбайұлы и Ахмеда Шауки: сравнительно-сопоставительный анализ.....	301
Кушеров Н.Ж., Молдахметов Р.А., Бейсембаева А. Концепт наблюдения в суре «Аль-Гашия»: теологический и онтологический анализ.....	312
Страны Средней Азии: история и культура	
Масимханұлы Д., Оспанов Н.М., Каримова З.К. Казахские и тюркские топонимы в книге «Джигу Джонё (введение в изучение Земли)».....	326
Муминов А.К., Дюсенов Б.Д., Курманбаева К.С. Старший султан Акмолы Кунур-Кульджа Худаймендин: исторический анализ на основе архивных документов и арабосъёмных эпиграфических памятников.....	348
Асылгузин Р.Р., Хабибуллин Э.И., Ситдииков А.Р. Этнокультурные контакты в Дешт-и Кипчаке: антрополого-генетическая реконструкция влияния Улуса Джучи на башкирские рода.....	367
Каратаев А.А., Сабитов Ж.М. Академический обзор книги «Общая история Центральной Азии. новое время» Ван Чжилая.....	384
Медерова Д.Е., Нурманова А.Ш., Тұрарова А.Т. Вербальные маркеры смерти в мусульманских памятниках: региональная специфика и общие константы (на примере Турции, России, Центральной Азии).....	394

CONTENT

Foreward.....	18
History and culture of the Eastern countries	
Zhang Xingang <i>East Asian corporate culture and its role in enhancing organizational effectiveness...</i>	24
Nurelova A.M., Ninomiya T. <i>Development of cross-border marriage migration in Japan .....</i>	36
Dyussenov B.D., Abidenkyzy A. <i>Furūsiyya in Mamluk-Kipchak written monuments: military-equestrian tradition and terminology.....</i>	54
Yesbossynov Ye. <i>Studies on the written monument «Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-Atrāk – relations between the Ottoman empire and the Mamluk Kipchaks (Mamluk sultanate).....</i>	66
Qydyrbai Q.A., Suiyerkul B.M., Mustafayeva A.A. <i>Principles of unifying the transliteration of Arabic rare book titles .....</i>	83
Eastern Countries in International Relations	
Chen Lixian <i>The «Human capital keiretsu»: economic mechanisms for reproducing intellectual capital in Japanese, Korean and Chinese corporations .....</i>	100
Yan Yuxin <i>Adaptive team management under uncertainty: a comparative analysis of Eastern and Western models .....</i>	110
Manay G., Azmukhanova A. <i>Peculiarities of the perception of East Asian educational initiatives by contemporary Kazakhstan society and their social effects .....</i>	128
Kurpebayeva G., Amirbekova S.K. <i>Resource-based capacity and technological influence in the Middle East: strategic dependencies and implications for Kazakhstan.....</i>	139
Massimkhanuly D., Kudyarov B.B. <i>“Soft power” in Eastern and Western higher education systems: a comparative studies analysis of the Chinese model .....</i>	153
Turkstanova A.Ye., Muratbekova A.M. <i>India – Kazakhstan: foreign policy and bilateral relations.....</i>	171
Nurzhayeva A.M., Beysenbayev O.T. <i>Beyond soft power projection: the role of host states in China’s cultural diplomacy in Central Asia .....</i>	185
Zhumagulov B.S., Kozhabekov D.A., Bakytzyzy M. <i>Current state and development prospects of transboundary environmental cooperation between Kazakhstan and China.....</i>	206
Source Studies of the East and Turkology	
Amirbekova S.K., Zhomart E., Begimbayeva A.K. <i>The Vatican's Arabic and Persian manuscript collections.....</i>	224
Sabitov Zh.M., Nyshan B.N. <i>Evidence concerning the history of the Kyrgyz in «Majmu‘ al-Tawarikh» .....</i>	241
Abdrakhanov D., Zhirenov A., Beisegulova A. <i>Codicological and textual studies and conservation-restoration analysis (the case of the «Sayyid Battal» manuscript) .....</i>	256

Kozhirova S.B., Kadyrbayev A.Sh., Karatayev A.A. <i>Chinese sources on Dasht-i Qipchaq and the Ulus of Jochi.....</i>	275
Zhuzbayeva U. <i>Life and creative career of al-Qalqashandi in the research of historians of Eastern European countries.....</i>	290
Worldview of the Eastern countries	
Kozhabekova R.S., Aubakirova K.K., Kamisheva G.A. <i>The concept of human in the poetry of Abai Kunanbayuli and Ahmed Shawqi: comparative and contrastive analysisi.....</i>	301
Kushеров N.Zh., Moldakhmetov R.A., Beisembayeva A. <i>The concept of surveillance in surah Al-Ghashiyah: a theological and ontological analysis.....</i>	312
Central Asian countries: history and culture	
Masimkhanuly D., Ospanov N.M., Karimova Z.K. <i>Kazakh and Turkic toponyms in the book of Jigujeonyo (introduction to the study of the Earth).....</i>	326
Muminov A.K., Dyussenov B.D., Kurmanbayeva K.S. <i>Qongyrqulzha Qudaimendin, senior sultan of the akmola external district: a historical analysis based on archival documents and Arabic-script epigraphy.....</i>	348
Asilguzhin R.R., Khabibullin E.I., Sitdikov A.R. <i>Ethnocultural contacts in Desht-i-Kipchak: anthropological and genetic reconstruction of the Ulus of Jochi influence on Bashkir clans.....</i>	367
Karatayev A.A., Sabitov Zh. M. <i>An academic review of the book «A general history of Central Asia. «The modern period» by Wang Zhilai.....</i>	384
Mederova D.E., Nurmanova A.Sh., Turarova A.T. <i>Verbal markers of death in Muslim tombstones: regional specifics and shared constants (a case study of Turkey, Russia and Central Asia).....</i>	394

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика. Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б. Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр. Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару. Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. 2024 жылы журнал

ғылыми еңбектің нәтижелерін жариялау үшін ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізбесіне енді. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Дүкен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, занимающаяся комплексным исследованием истории, экономики, языка, этнографии, культуры, религии, философии, памятников материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется также и термин «ориенталистика» – второе название востоковедческой науки.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные направления исследования, как египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Для востоковедения характерно изучение стран Азии и Северной Африки с разделением на отдельные отрасли и регионы. Исходя из этого имеются различные направления по исследованию истории, экономики, литературы и языков стран Востока, например, историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим осуществляется и изучение отдельных аспектов религии, философии и культуры стран Азии и Северной Африки. Речь идет, например, об анализе современных политических проблем арабских стран или исследовании экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

В настоящее время область исследований востоковедческой науки расширяется и основной ее целью является углубленное изучение по сей день искаженной истории, а также духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада народов Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. Перед востоковедением стоит также задача уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране осуществляет свою деятельность Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся исследованием проблем востоковедческой науки. Научный центр с более чем четвертьвековой историей проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурных, социально-экономических, политических, конфессиональных, а также, цивилизационных и межкультурных аспектов взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая группа востоковедов. Очень широким является также и масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно сотрудничают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения

им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестника) Института.

В связи с этим с 2022 года Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». А в 2024 году журнал был включен в утвержденный Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНиВО РК перечень изданий, в которых отражены основные результаты научных исследований. В журнале публикуются посвященные актуальным вопросам востоковедения статьи отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов. В них рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы

Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор

FOREWORD

Oriental studies (orientalism) is a science that deals with a comprehensive study of the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of material and spiritual culture of Asian and North African countries. This is its basic definition. For this science, the term "orientalism" is also used – the second name of Oriental studies.

Internally, Oriental studies is divided into such regional areas of study as Egyptology, Semitology, Assyriology, Arabic studies, Sumerology, Urarthology, Qumran studies, Malay studies, Iranian studies, Turkology, Sinology, Mongol studies, Indology, Japanese studies, etc.

Oriental studies is characterized by the study of the countries of Asia and North Africa, divided into separate fields and regions. Based on this, there are various areas of research in the history, economy, literature and languages of Eastern countries, for example, an Oriental historian, an Oriental linguist, etc. Along with this, the study of certain aspects of religion, philosophy and culture of Asian and North African countries is also carried out. It is, for example, an analysis of the current political problems of Arab countries or a study of China's economic relations with Central Asian countries.

Currently, the research area of Oriental studies is expanding and its main goal is to study in-depth the still distorted history, as well as the spiritual and cultural riches of Eastern and Central Asian countries, in particular, our country, concretizing and determining the contribution of the peoples of the East and the Turkic world to the development of world civilization. Oriental studies also has the task of balancing the dialogue between different civilizations and finding a fair solution to a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is directly involved in the study of problems of Oriental studies, operates in our country. The Scientific Center with more than a quarter of a century of history conducts systematic fundamental and applied research of Asian and North African countries, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and Eastern countries.

The Institute has a large group of Orientalists. The scope of the Institute's international relations is also very broad. The Institute's scientists work closely with major research centers and leading scientists from many countries around the world. And all this imposes a big task on the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies - the issue of its own scientific publication.

In this regard, the Institute started publishing the journal «Kazakhstan Oriental Studies» in 2022. And in 2024, the journal was included in the list of publications that reflect the main results of scientific research approved by the Science and Higher Education Quality Assurance Committee of the Ministry of Science and Higher

Education of the Republic of Kazakhstan. The journal publishes articles on topical issues of Oriental studies by well-known local and foreign scientists, undergraduates and doctoral students. They cover the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic policies of Asian and North African countries, as well as historical, cultural, socio-economic, political, and religious ties between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only for the scientific community, but also for a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are waiting for original and interesting works from you.

Duken Massimkhanuly

Chief Editor, Director General

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,

Doctor of Philological Sciences, Professor

Zhang Xingang

Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: xingang@list.ru

EAST ASIAN CORPORATE CULTURE AND ITS ROLE IN ENHANCING ORGANIZATIONAL EFFECTIVENESS

Abstract. Corporate culture is becoming an increasingly important factor in determining an organisation's effectiveness in the context of globalisation, digital transformation, technological development and intensifying international competition. This study examines the impact of corporate culture on organisational effectiveness, using companies from East Asia specifically China, Japan and South Korea as case studies. The aim of the study is to identify the key aspects of corporate culture that influence organisational performance, as well as to determine how traditional and modern cultural characteristics coexist within the corporate environment of East Asian countries. The study employs two complementary methods: comparative analysis and content analysis. Comparative analysis is used to identify similarities and differences in corporate culture across the selected countries, whilst content analysis is used to examine annual reports, sustainability reports, corporate governance documents, company missions and other publicly available corporate materials. The analysis focuses on aspects such as teamwork and collaboration, employee engagement, innovation and creativity, customer focus, employee development, adaptability, organisational integrity, as well as hierarchy and discipline. The study's findings show that teamwork, innovation, customer focus, staff development and adaptability are the most significant aspects of corporate culture influencing an organisation's effectiveness. Furthermore, the results demonstrate differences across countries: Japanese companies place greater emphasis on employee engagement and teamwork, Chinese companies on hierarchy, and South Korean companies on a combination of innovation, customer focus and adaptability. The study concludes that the organisational effectiveness of companies in East Asia increasingly depends on striking a balance between traditional cultural stability and modern demands for flexibility, innovation and staff development. The findings contribute to a theoretical understanding of the relationship between culture and organisational performance and have practical implications for managers seeking to develop adaptive and competitive organisational cultures.

Keywords: corporate culture; organizational effectiveness; East Asian companies; organizational performance; comparative analysis; content analysis; innovation; employee development; adaptability; corporate management.

Introduction

The relevance of this study stems from the growing importance of corporate culture as a strategic factor influencing organisational performance in the context of globalisation, digital transformation and intensifying competition in East Asian countries. Companies in China, Japan and South Korea operate in a unique socio-cultural environment characterised by collectivism, a long-term orientation and strong organisational values, which makes the relationship between corporate culture and organisational performance particularly significant. Recent research shows that an adaptive, innovative and employee-centred corporate culture contributes to increased productivity, employee engagement, the effective implementation of innovation and overall business success. However, despite extensive research, there remains a need for a comprehensive methodological and empirical assessment of how various aspects of corporate culture influence organisational performance in East Asian companies. The academic significance of this study lies in expanding the

theoretical understanding of the mechanisms through which corporate culture influences organisational performance, as well as in enriching comparative management research with data on the business environment in East Asian countries. The scientific novelty of the study lies in the integration of contemporary methodological approaches to assessing corporate culture with empirical data on East Asian companies, as well as in identifying the most significant cultural aspects that influence organisational effectiveness in this regional context. To achieve the research objective, the following tasks have been formulated: (1) to analyse the theoretical and methodological approaches used to assess corporate culture and organisational effectiveness in contemporary management research; (2) to assess the impact of specific aspects of corporate culture on organisational effectiveness based on empirical data from companies in East Asian countries. In recent years, the role of corporate culture in determining an organisation's effectiveness has become increasingly important due to the rapid transformation of the global business environment. Digitalisation, technological innovation, internationalisation and changes in staff expectations are forcing companies to rethink traditional approaches to organisational management. Corporate culture influences how employees communicate, make decisions, respond to change, share knowledge and pursue the organisation's common goals. Consequently, organisations with a strong and adaptive culture may be better placed to maintain productivity, innovation, employee engagement and competitiveness in the face of uncertainty.

The relevance of this issue is particularly evident in East Asian countries, where corporate governance has historically been shaped by collective values, organisational loyalty, hierarchical relationships, discipline and a long-term strategic orientation. At the same time, companies in China, Japan and South Korea are increasingly facing global competition, digital transformation and rapidly changing expectations from consumers and employees. This creates a need to reconcile traditional cultural characteristics with modern demands for flexibility, innovation, employee engagement and customer focus. Examining this transformation provides an opportunity to better understand how corporate culture contributes to organisational effectiveness and how East Asian companies can adapt their cultural and management practices to ensure sustainable development.

Materials and methods

The methodological framework for this study was developed with the aim of examining the relationship between corporate culture and organisational effectiveness, using companies from East Asian countries as case studies. The study focuses on organisations operating in China, Japan and South Korea, as these countries represent large and structurally distinct business environments within East Asia. The selection of these countries allows for an examination of both common regional characteristics and differences in organisational culture, management practices and approaches to achieving organisational effectiveness.

The study is based primarily on secondary research materials obtained from publicly available corporate and institutional sources. These materials include annual reports, sustainability reports, corporate governance reports, statements on corporate mission and values, staff development policies and other official company publications. These sources were selected because they contain systematic information on organisational values, management priorities, HR practices, innovation activities and strategic objectives. Additional academic literature was used to identify the key aspects of corporate culture and organisational effectiveness.

Two research methods were employed to examine the impact of corporate culture on organisational effectiveness in East Asian companies. The first method is a comparative analysis, which is used to compare the characteristics of corporate culture and indicators of organisational effectiveness in companies operating in different East Asian countries. This method enables the identification of similarities and differences in cultural practices, management approaches, employee

engagement and organisational performance, thereby revealing the role of national and organisational cultural factors in shaping effectiveness.

The second method is content analysis, which is used to examine corporate documents, annual reports, sustainability reports, company missions and corporate governance reports with the aim of identifying key elements of corporate culture. This method enables the systematisation and interpretation of cultural values, leadership principles, staff development practices and organisational priorities as reflected in company documents. In this way, it helps to understand how corporate culture is embedded in organisational processes and how it influences organisational performance.

The research materials include secondary data drawn from annual reports, sustainability reports, corporate governance reports and publicly available performance indicators of individual companies in East Asia. The study focuses on companies from China, Japan and South Korea, enabling a comparative assessment of the characteristics of corporate culture and their impact on organisational effectiveness. The data collected is analysed using comparative and content analysis methods to identify key patterns and interrelationships between corporate culture and organisational performance.

This combination of methodologies provides a more comprehensive understanding of the research problem. Comparative analysis identifies existing cultural differences, whilst content analysis explains which cultural values companies prioritise and how these values are reflected in organisational practice. Taken together, these methods enable us to move beyond a purely theoretical discussion of corporate culture and empirically substantiate its role in ensuring the effectiveness of East Asian companies.

Discussion

Recent research confirms that corporate culture remains one of the key factors determining an organisation's effectiveness. Bogale and Debela (Bogale & Debela, 2024) conducted a systematic review of 52 studies and found that aspects such as innovation, teamwork, employee engagement and results orientation have a significant impact on an organisation's performance. The authors also emphasised the need for further empirical research in various regional contexts, particularly in emerging economies.

Nakshbandi (Nakshbandi, 2024:3640) examined the relationship between a learning-oriented organisational culture and organisational effectiveness. Using survey data and structural equation modelling, the study showed that a learning-oriented culture has a positive impact on organisational effectiveness, with employee engagement acting as an important mediating factor.

Tran and Jaakson (Tran & Jaakson, 2022:870) focused on organisational culture in East Asia and proposed a cultural measurement scale adapted specifically for countries in this region. Their study showed that a focus on harmony and status are distinctive cultural characteristics that influence organisational behaviour and performance in the region.

Chen, Zhang and their colleagues (Chen et al., 2022) examined the influence of organisational culture on employee performance in companies on both sides of the Taiwan Strait. The study showed that clan-based, adhocratic and hierarchical cultures have a positive impact on individual and organisational performance, whilst national culture moderates this effect.

Cho, Choi and Zhang (Cho et al., 2022:110) conducted a comparative study of Chinese and South Korean organisations and found that organisational culture and social capital collectively influence organisational performance. Their study showed that Confucian values and relationship-oriented management practices remain important factors in organisational performance in East Asian companies.

Setiawan and Sopiah (Setiawan & Sopiah, 2025) analysed recent research on organisational culture, leadership and organisational performance. Their findings suggest that an adaptive corporate culture, combined with effective leadership practices, significantly contributes to increased productivity, innovation and the long-term success of an organisation.

This literature review provides a contemporary theoretical framework for the present study: it identifies the key aspects of corporate culture, explains the mechanisms through which culture influences organisational performance, and highlights the distinctive features of organisations in East Asian countries. Furthermore, the review highlights existing gaps in research relating to the comparative analysis of empirical data on companies from East Asian countries, thereby justifying the need for further research.

Recent research has also increasingly examined how corporate culture is linked to an organisation's performance through specific organisational mechanisms. Bogale and Debela (2024), drawing on a systematic review of 52 studies, emphasised that organisational culture influences workplace dynamics and organisational effectiveness through aspects such as innovation, teamwork, engagement and results orientation. Their review also identified limitations in the existing literature, in particular the need for broader contextual and comparative studies. This observation is directly relevant to the present study, as the East Asian context remains under-represented in comparative empirical research.

Recent empirical studies demonstrate once again that organisational culture should be considered in conjunction with the specific characteristics of the business environment in Asia. Tran, Jackson and Wadi (2023) developed a cultural measurement scale for Vietnam based on a mixed-methods study involving interviews, expert assessment and an employee survey. Their study revealed that task orientation, harmony orientation and status orientation are important aspects of organisational culture, with harmony and status orientation representing distinctive characteristics of the East Asian context. These findings demonstrate that traditional models of organisational culture may not fully reflect the cultural characteristics of Asian organisations and, consequently, confirm the need to apply context-dependent approaches to the assessment of corporate culture.

At the same time, recent research has begun to shift from a general assessment of organisational culture to a direct measurement of its relationship with a firm's performance. Likitapivat, Tripongkaruna and Starita (Likitapivat et al., 2025), for example, investigated corporate culture and company performance in Thailand using a machine learning-based approach to measuring corporate culture. According to their findings, the most significant cultural values are teamwork, respect, innovation, quality and integrity. The study revealed a positive correlation between corporate culture and company performance. This research is particularly relevant to the present study, as it confirms the importance of teamwork and innovation, whilst also demonstrating the potential value of analysing corporate culture based on text data at the company level.

In another recent study conducted by Tran, Tay and Duc (Tran et al., 2025), organisational culture was examined as a factor preceding collaboration within the supply chain and its link to competitive advantages. The study showed that corporate culture can indirectly influence an organisation's performance by fostering cooperation and coordination amongst its members. This approach broadens the understanding of organisational effectiveness beyond the assessment of employees' internal performance and suggests that culture may also influence an organisation's ability to develop external cooperation and competitive advantages.

Overall, the studies reviewed demonstrate that contemporary scholars are increasingly viewing corporate culture as a multifaceted and context-dependent factor in organisational effectiveness. However, a number of gaps remain in this field. Firstly, many studies focus on individual countries or organisations rather than on a comparative assessment of the major economies of East Asia (Wang et al., 2025). Secondly, existing studies often rely either on employee surveys or on general cultural frameworks, whilst relatively little attention is paid to the systematic analysis of corporate documents as evidence of organisational culture. Thirdly, there remains a need to integrate traditional East Asian cultural characteristics such as unity, status orientation, hierarchy and collective responsibility with contemporary aspects such as innovation, adaptability, customer orientation and staff development.

Therefore, this study addresses these gaps by combining comparative analysis and content analysis to examine corporate culture in companies in China, Japan and South Korea. This approach allows for consideration of both the regional specificities of organisational culture and the changing cultural priorities of modern companies. Thus, the literature review provides a theoretical and methodological framework for examining how traditional and new cultural aspects coexist and contribute to enhancing organisational effectiveness in East Asian companies.

Results

The findings of the study show that corporate culture has a significant impact on organisational performance, although the nature and intensity of this impact vary across different East Asian countries. A comparative analysis of companies from China, Japan and South Korea revealed both common cultural characteristics and differences specific to each country. In particular, teamwork, employee commitment, discipline, adaptability and innovation were identified as the most frequently highlighted cultural characteristics. These findings are consistent with the results of recent studies showing that organisational culture is closely linked to an organisation's performance in the East Asian business environment. For example, a comparative study of Chinese and Korean organisations showed that organisational culture and social capital influence organisational performance, whilst national and institutional differences determine the strength of these relationships (Lee, 2024:775).

The first stage of the research focused on a comparative assessment of corporate culture across the three selected East Asian economies. The comparison considered teamwork, employee commitment, innovation, hierarchy, adaptability, and customer orientation. These dimensions were selected because they represent important components of organizational culture and are directly related to internal coordination, employee behavior, innovation capacity, and organizational performance. The results of the comparative assessment are presented in Table 1.

Table 1. Comparative characteristics of corporate culture in selected East Asian companies

Corporate culture dimension	China	Japan	South Korea	Analytical interpretation
Teamwork and cooperation	High	Very high	Very high	Strong collective orientation is common across the region
Employee commitment	High	Very high	High	Particularly associated with long-term employment and organizational loyalty
Innovation orientation	High	High	Very high	More pronounced in technology-intensive and internationally oriented firms
Hierarchical orientation	Very high	High	High	Remains an important mechanism of coordination and managerial control
Adaptability	High	Moderate–High	High	Increasingly important under digital transformation and market uncertainty
Customer orientation	High	High	Very high	Strongly associated with service quality and market performance
Organizational effectiveness	High	Very high	Very high	Higher effectiveness is associated with a combination of cultural consistency and adaptability

The comparative results indicate that the strongest common feature of East Asian corporate culture is the combination of collective orientation and organizational discipline. However, the three countries demonstrate different cultural emphases. Chinese companies tend to demonstrate stronger hierarchical and authority-oriented characteristics, whereas Japanese companies place greater emphasis on long-term commitment, teamwork, and organizational consistency (Wang, 2022). South

Korean companies demonstrate a comparatively strong combination of hierarchy, teamwork, innovation, and customer orientation. These differences suggest that corporate culture should not be treated as a universal organizational variable independent of national context.

The comparative findings suggest that the most prominent common feature of East Asian corporate culture is a combination of collectivism and organisational discipline. However, these three countries exhibit distinct cultural characteristics. Chinese companies generally exhibit more rigid hierarchical and power-oriented characteristics, whilst Japanese companies place greater emphasis on long-term commitments, teamwork and organisational consistency. South Korean companies demonstrate a comparatively strong blend of hierarchy, teamwork, innovation and customer focus (Silvonon, 2023). These differences suggest that corporate culture should not be viewed as a universal organisational variable, independent of the national context.

The second method – content analysis – was used to examine annual reports, corporate governance reports, sustainability reports, company missions and other publicly available corporate materials. The analysis revealed recurring cultural themes and identified which values were most firmly embedded in the companies’ official organisational discourse. Content analysis showed that the dominant cultural themes are teamwork, innovation and customer focus. This finding is particularly significant, as these aspects link internal organisational processes to external indicators of organisational performance. Teamwork facilitates coordination and knowledge sharing; innovation promotes adaptation and enhances competitiveness; and customer focus increases sensitivity to market changes. Similar results were obtained in a recent empirical study of South Korean companies: Kim, Kim and Baek (Kim & Baek, 2024), having analysed 81,067 employee reviews from 58 companies on the KOSPI 200 index, found that an innovation-oriented culture, and a customer- and market-oriented culture, correlate positively with the Tobin ratio, whilst a customer-oriented culture also demonstrates a significant positive correlation with return on assets. The analysis focused on the frequency with which specific cultural dimensions were mentioned and the organizational practices associated with them. The results of the content analysis are presented in Table 2.

Table 2. Results of content analysis of corporate culture dimensions

Cultural dimension	Frequency of occurrence	Relative importance	Main organizational manifestation
Teamwork and collaboration	84	Very high	Team-based work, cooperation, collective responsibility
Innovation and creativity	76	High	Digitalization, R&D, new products and processes
Customer orientation	71	High	Service quality, customer satisfaction, market responsiveness
Employee development	64	High	Training, career development, knowledge sharing
Organizational integrity	61	Moderate–High	Ethics, transparency, corporate governance
Adaptability	58	Moderate–High	Response to technological and market changes
Hierarchy and discipline	53	Moderate	Formal procedures, managerial control and accountability

Note: frequency values represent the number of coded references identified in the analyzed corporate materials and are used for comparative analytical purposes.

The results presented in Table 2 indicate that teamwork and collaboration represent the most prominent cultural dimension, with 84 coded references. This finding demonstrates that collective cooperation remains a central element of corporate culture among East Asian companies. The high

frequency of references to teamwork reflects the importance of collective responsibility, internal coordination, and cooperation between employees and organizational units. These characteristics may contribute to organizational effectiveness by facilitating communication, knowledge exchange, and coordinated decision-making.

The results also highlight an important distinction between cultural presence and cultural effectiveness. Corporate values may be frequently mentioned in corporate documents, but this does not necessarily lead to improved organisational effectiveness. Thus, the effectiveness of corporate culture depends not only on the presence of certain values, but also on their integration into management practices, employee behaviour, innovation processes and strategic decision-making. This interpretation is consistent with recent research demonstrating that different organisational culture profiles have varying effects on a firm's performance. O'Reilly, Cao and Sull (O'Reilly et al., 2024:183), using data on 309 firms over a five-year period, identified cultural archetypes focused on productivity, people and the customer, and demonstrated that these cultural configurations are associated with firm performance in different ways.

Another analytical finding is that adaptability and innovation become particularly important when organisations operate in a dynamic environment. The results show that companies combining strong internal cohesion with adaptability to external conditions are better able to maintain organisational effectiveness. This is consistent with the findings of recent studies demonstrating that organisational culture can influence performance through mechanisms such as employee engagement, knowledge sharing and organisational learning.

A combined interpretation of the results of the comparative and content analyses allows for a more detailed assessment of the relationship between specific cultural aspects and organisational effectiveness. Whilst the former analysis revealed differences in the cultural characteristics of China, Japan and South Korea, the content analysis showed which cultural values are most frequently emphasised by companies. The next analytical step, therefore, was to compare the identified cultural aspects in terms of their expected contribution to organisational effectiveness. This approach makes it possible to distinguish between cultural characteristics that primarily support internal stability and those that directly contribute to organisational adaptability, innovation and market competitiveness.

The results show that teamwork and collaboration have the broadest organisational impact. This area simultaneously promotes internal coordination, knowledge sharing, employee commitment and collective problem-solving. Innovation and adaptability demonstrate a closer link to an organisation's ability to respond to technological and market changes, whilst customer orientation is more closely linked to external competitiveness and responsiveness. Staff development is an important supporting mechanism, as it enhances the human potential required for innovation and organisational adaptability.

To summarise the results obtained using the two research methods, the cultural aspects identified were grouped according to their primary contribution to organisational effectiveness. The results of this synthesis are presented in Table 3.

Table 3. Contribution of corporate culture dimensions to organizational effectiveness

Corporate culture dimension	Main mechanism of influence	Expected contribution to organizational effectiveness	Overall assessment
Teamwork and collaboration	Coordination, knowledge sharing, collective problem-solving	Improves internal efficiency and employee cooperation	Very high
Innovation and creativity	New products, technologies, and processes	Strengthens competitiveness and growth potential	Very high
Customer orientation	Market responsiveness and service improvement	Supports customer satisfaction and market performance	High

Employee development	Skills, learning, and knowledge accumulation	Strengthens human capital and adaptive capacity	High
Adaptability	Organizational response to external changes	Increases flexibility and resilience	High
Organizational integrity	Trust, ethical behavior, and accountability	Supports stability and stakeholder confidence	Moderate–High
Hierarchy and discipline	Control, coordination, and clear responsibilities	Supports stability but may limit flexibility when excessive	Moderate

The analysis presented in Table 3 shows that teamwork and the implementation of innovations make the greatest contribution to organisational effectiveness. This result is particularly noteworthy, as these two aspects represent different organisational mechanisms. Teamwork primarily promotes internal integration, whilst the implementation of innovation promotes external adaptation and increased competitiveness. Their simultaneous importance suggests that organisational effectiveness requires both internal cohesion and the ability to generate and implement change.

The results also show that hierarchy and discipline have a more complex relationship with organisational effectiveness. These characteristics ensure a clear division of responsibilities, coordination and organisational control, which may be particularly valuable for large corporations in East Asia (Lazarus, 2025:1095). However, excessive hierarchical control can restrict employees' autonomy, slow down decision-making and hinder the development of innovative initiatives. Thus, the research findings suggest that hierarchy should not be completely abolished, but rather balanced with employee participation, adaptability and the implementation of innovation.

Another important finding concerns the relationship between staff development and organisational adaptability. Companies that place particular emphasis on training, knowledge sharing and professional development enhance their ability to respond to technological and market changes. Thus, staff development is not merely a human resources practice, but also a strategic cultural mechanism that underpins long-term organisational effectiveness.

The findings are generally consistent with recent empirical studies conducted in Asian companies. For example, Likitapivat, Tripongkaruna and Starita (2025), having analysed all Thai companies listed on the stock exchange over the period from 2000 to 2021 using text-based methods to assess corporate culture, found a positive correlation between corporate culture and corporate performance. The study identified key cultural values such as teamwork, respect, innovation, quality and integrity, with teamwork demonstrating the most pronounced effect. According to our findings, teamwork and innovation are also among the most important aspects of corporate culture; we have expanded the scope of our study to include China, Japan and South Korea.

These findings are also supported by the results of a study by Wang et al. (2025), who conducted a meta-analysis of 49 company-level studies and 32 individual-level studies and found that an adhocratic culture is most closely associated with organisational performance, whilst a hierarchical culture is least closely associated. These findings are consistent with our conclusion that innovation and adaptability are particularly important for organisational performance, whilst hierarchy and discipline have a more limited effect if they are not balanced by flexibility.

A further comparative example can be found in recent research carried out in South Korea. Kim, Kim and Baek (2024) examined the corporate organisational culture and financial performance of 58 companies from the KOSPI 200 index using text analysis and panel data covering the period from 2014 to 2022. Their study establishes a direct link between textual indicators of corporate culture and financial performance, demonstrating the usefulness of corporate documents as a source for measuring organisational culture. This supports the methodological choice of the present study to use content analysis of corporate documents rather than relying solely on survey-based indicators.

Overall, a three-stage interpretation of the results shows that corporate culture influences organisational performance through several complementary mechanisms. Teamwork and staff

development primarily strengthen the organisation's internal capabilities; innovation and adaptability enhance the organisation's ability to respond to external changes; and customer focus links internal capabilities to market performance. Thus, the findings support a comprehensive understanding of corporate culture, whereby an organisation's performance depends on the interaction between cultural aspects oriented towards stability and those oriented towards change.

Conclusion

The study concludes that corporate culture is an important strategic factor influencing the performance of organisations in East Asian countries. Comparative and content analysis show that teamwork, employee engagement, innovation, customer focus and adaptability are the most important cultural aspects associated with the effective functioning of an organisation. At the same time, the research findings indicate that traditional features of East Asian management, such as hierarchy, discipline and collective responsibility, remain relevant but are increasingly combined with innovative and flexible management practices. This suggests that organisational effectiveness is not achieved through any single cultural model, but rather through an optimal balance between organisational stability, employee engagement, innovation and adaptability.

The theoretical significance of this study lies in broadening our understanding of the relationship between corporate culture and organisational performance by taking into account the specific institutional and cultural characteristics of the business environment in East Asian countries. This study contributes to the existing academic literature by demonstrating that the influence of corporate culture should be considered within the context of both the organisational and national environments. The findings also serve as a basis for further comparative studies of companies from East Asia and the West, as well as for the development of more context-dependent approaches to measuring corporate culture and organisational performance.

The practical significance of the study lies in its potential application by managers and HR professionals when developing organisational policies aimed at improving a company's performance. The cultural aspects identified can be used to develop staff development programmes, strengthen teamwork, encourage innovation, and enhance the organisation's customer focus and adaptability. For companies in East Asian countries, the findings of this study could form the basis for developing management models that retain the benefits of collective responsibility and organisational discipline, whilst reducing excessive rigidity and encouraging employee initiative.

In the future, the findings of this study could form the basis for developing more comprehensive models to assess the impact of corporate culture on organisational effectiveness. Further research could focus on expanding the geographical scope by including other Asian countries, using larger samples of companies, and incorporating quantitative indicators such as productivity, profitability, employee engagement, innovation activity and market value. Longitudinal studies would also help to determine whether changes in corporate culture lead to a sustained improvement in organisational performance over time. Thus, this study lays the theoretical foundation and provides practical principles for understanding how corporate culture can become a long-term source of competitiveness and sustainable development for an organisation.

References:

Bogale, Debela, 2024 – *Bogale, Debela*. Organizational culture: A systematic review // *Cogent Business & Management*. 2024. Vol. 11. № 1. P. 2340129.

Naqshbandi, 2024 – *Naqshbandi*. Organizational culture and organizational effectiveness: The role of learning-oriented culture and employee engagement // *Management Decision*. 2024. Vol. 62. № 11. P. 3633–3658.

Tran, Jaakson, 2022 – *Tran, Jaakson*. Universal task and two faces of relationship orientation: A novel scale to measure organizational culture in Vietnam // *Asia Pacific Business Review*. 2022. Vol. 30. № 5. P. 871–893.

Chen, Zhang et al, 2022 – *Chen, Zhang et al*. Impact of organizational culture on individual work performance with national culture as a moderator // *Sustainability*. 2022. Vol. 14. № 11. P. 6897.

Cho, Choi, Zhang, 2022 – *Cho, Choi, Zhang*. Organizational culture, social capital and organizational performance: A comparative study of Chinese and South Korean organizations // *Korean Business History Review*. 2022. Vol. 37. № 3. P. 101–125.

Setiawan, Sopiah, 2025 – *Setiawan, Sopiah*. Organizational culture, leadership, and organizational performance: A systematic literature review // *Journal of Management: Small and Medium Enterprises*. 2025.

Likitapiwat, Treepongkaruna, Starita, 2025 – *Likitapiwat, Treepongkaruna, Starita*. Corporate culture and firm performance: Evidence from Thailand using machine-learning-based textual analysis // *The European Journal of Finance*. 2025.

Tran, Thai, Duc, 2025 – *Tran, Thai, Duc*. Organizational culture as an antecedent of supply chain collaboration and competitive advantage // *The International Journal of Logistics Management*. 2025.

Wang, Liu, Zhang et al, 2025 – *Wang, Liu, Zhang et al*. Organizational culture and organizational performance: A meta-analysis of firm-level and individual-level studies // *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance*. 2025.

Lee, Han, 2024 – *Lee, Han*. Learning organization culture and knowledge sharing: the mediating role of social capital // *Journal of Workplace Learning*. 2024. Vol. 36. № 8. P. 770–787.

Wang, 2022 – *Wang*. A Qualitative Research into Cultural Impact on Entrepreneurial Communication and Behaviour between Singapore and China. University of Wales Trinity Saint David (United Kingdom), 2022.

Silvonen, 2023 – *Silvonen*. Leadership methods in the South Korean hierarchical business culture. 2023.

Kim, Kim, Baek, 2024 – *Kim, Kim, Baek*. Corporate organizational culture and firm performance: Evidence from KOSPI 200 companies using text analysis // *Sustainability*. 2024.

O'Reilly, Cao, Sull, 2024 – *O'Reilly, Cao, Sull*. Corporate culture and firm performance: Evidence from organizational culture archetypes // *Journal of Business Research*. 2024. Vol. 183.

Lazarus, Chiang, Dimitrova, Thu, Essien, 2026 – *Lazarus, Chiang, Dimitrova, Thu, Essien*. What do we know about human trafficking and scam compounds in Southeast Asia (2020–2025)? A qualitative meta-synthesis of coercive deviant enterprises // *Deviant Behavior*. 2026. Vol. 47. № 6. P. 1091–1123.

Чжан Синьган

Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: xingang@list.ru

ШЫҒЫС АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰЙЫМДЫҚ ТИІМДІЛІКТІ АРТТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа. Корпоративтік мәдениет жаһандану, цифрлық трансформация, технологиялық даму және күшейіп келе жатқан халықаралық бәсекелестік жағдайында ұйымның тиімділігін анықтауда барған сайын маңызды факторға айналууда. Бұл зерттеу корпоративтік мәдениеттің ұйымдық тиімділікке әсерін Шығыс Азия елдері атап айтқанда Қытай, Жапония және Оңтүстік Корея компанияларын мысалға ала отырып зерттейді. Зерттеудің мақсаты – корпоративтік

мәдениеттің ұйымдық өнімділікке әсер ететін негізгі аспектілерін анықтау және Шығыс Азия елдеріндегі корпоративтік ортада дәстүрлі мен заманауи мәдени сипаттамалардың қалай қатар өмір сүретінін анықтау. Зерттеуде екі өзара толықтыратын әдіс қолданылады: салыстырмалы талдау және мазмұндық талдау. Салыстырмалы талдау таңдалған елдердегі корпоративтік мәдениеттің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға қолданылады, ал мазмұндық талдау жылдық есептерді, тұрақтылық есептерін, корпоративтік басқару құжаттарын, компания миссияларын және басқа да ашық қолжетімді корпоративтік материалдарды зерттеуге арналған. Талдау командалық жұмыс пен ынтымақтастық, қызметкерлердің белсенділігі, инновация мен шығармашылық, тұтынушыға бағдарлану, қызметкерлерді дамыту, бейімделгіштік, ұйымдық тұтастық, сондай-ақ иерархия мен тәртіп сияқты аспектілерге бағытталған. Зерттеу нәтижелері ұйымның тиімділігіне әсер ететін корпоративтік мәдениеттің ең маңызды аспектілері ретінде командалық жұмыс, инновация, тұтынушыға бағдарлану, қызметкерлерді дамыту және бейімделгіштік екенін көрсетеді. Сонымен қатар, нәтижелер елдер арасындағы айырмашылықтарды көрсетеді: жапон компаниялары қызметкерлердің белсенділігі мен командалық жұмысқа, қытай компаниялары иерархияға, ал оңтүстік корейлік компаниялары инновация, тұтынушыға бағдарлану және икемділік үйлесіміне көбірек мән береді. Зерттеу қорытындылайды, Шығыс Азия елдеріндегі компаниялардың ұйымдық тиімділігі дәстүрлі мәдени тұрақтылық пен икемділікке, инновацияға және кадрларды дамытуға қойылатын заманауи талаптар арасындағы тепе-теңдікті сақтауға барған сайын тәуелді болып келеді. Зерттеу нәтижелері мәдениет пен ұйымдық өнімділік арасындағы байланысты теориялық тұрғыдан түсінуге үлес қосады және бейімделгіш әрі бәсекеге қабілетті ұйымдық мәдениетті дамытқысы келетін менеджерлер үшін практикалық маңызы бар.

Кілт сөздер: корпоративтік мәдениет; ұйымдық тиімділік; Шығыс Азия компаниялары; ұйымдық өнімділік; салыстырмалы талдау; мазмұндық талдау; инновация; кадрларды дамыту; бейімделгіштік; корпоративтік басқару

Чжан Синьган

*Бизнес школа Аль-Фараби, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.*

E-mail: xingang@list.ru

КОРПОРАТИВНАЯ КУЛЬТУРА СТРАН ВОСТОЧНОЙ АЗИИ И ЕЁ РОЛЬ В ПОВЫШЕНИИ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация. Корпоративная культура становится все более важным фактором, определяющим эффективность организации в условиях глобализации, цифровой трансформации, технологического развития и усиления международной конкуренции. В данном исследовании рассматривается влияние корпоративной культуры на эффективность организации на примере компаний из Восточной Азии, в частности из Китая, Японии и Южной Кореи. Цель исследования выявить ключевые аспекты корпоративной культуры, которые влияют на эффективность организации, а также определить, как традиционные и современные культурные особенности сочетаются в корпоративной среде стран Восточной Азии. В исследовании используются два взаимодополняющих метода: сравнительный анализ и контент-анализ. Сравнительный анализ применяется для выявления сходств и различий в корпоративной культуре в выбранных странах, а контент-анализ для изучения годовых отчетов, отчетов об устойчивом развитии, документов по корпоративному управлению, миссий компаний и других общедоступных корпоративных материалов. Анализ сосредоточен на таких аспектах, как командная работа и сотрудничество, вовлеченность сотрудников,

инновационность и креативность, клиентоориентированность, развитие сотрудников, адаптивность, организационная целостность, а также иерархия и дисциплина. Результаты исследования показывают, что командная работа, инновационность, клиентоориентированность, развитие сотрудников и адаптивность являются наиболее значимыми аспектами корпоративной культуры, влияющими на эффективность организации. Кроме того, результаты демонстрируют различия в зависимости от страны: японские компании делают больший упор на вовлеченность сотрудников и командную работу, китайские на иерархию, а южнокорейские на сочетание инновационности, клиентоориентированности и адаптивности. В исследовании делается вывод о том, что организационная эффективность компаний в Восточной Азии все больше зависит от баланса между традиционной культурной стабильностью и современными требованиями к гибкости, инновациям и развитию сотрудников. Полученные результаты способствуют теоретическому осмыслению взаимосвязи между культурой и эффективностью работы и имеют практическое значение для руководителей, стремящихся развивать адаптивные и конкурентоспособные организационные культуры.

Ключевые слова: корпоративная культура; организационная эффективность; компании Восточной Азии; результативность организации; сравнительный анализ; контент-анализ; инновации; развитие сотрудников; адаптивность; корпоративное управление.

Information about the author

Zhang Xingang – 3rd year Doctoral Student, DBA, Al-Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Автор туралы мәлімет:

Чжан Синьган – DBA, 3-курс докторанты, Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе:

Чжан Синьган – докторант DBA 3-го курса, Бизнес-школа Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*Келіп түсті 18 мамыр 2026 жыл
Қабылданды 10 шілде 2026 жыл*

*¹Нурелова А. М. ²Ниномия Т.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹nurelova_assiyal@kaznu.edu.kz, ²s0430062.ninomiya@gmail.com

ЖАПОНИЯДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ НЕКЕ МИГРАЦИЯСЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысының мақсаты – Жапониядағы халықаралық некенің дамуына шолу жасап, осы тақырыпта жазылған әдебиеттерді жинап, халықаралық неке тарихын хронологиялық, географиялық контексте дамуын талдау. Зерттеудің негізгі бағыты-халықаралық неке миграциясы, оның даму үрдісі. Мақаланың жаңалығы - халықаралық неке миграциясын Жапонияның академиялық дискурсында пайда болғаннан бастап, осы күнге дейін дамуын, негізгі көшбасшы аймақтарды анықтап, талдау, міндеттері – мәліметтер базасында қолжетімді жапон, ағылшын тілдерінде жазылған әдебиеттерді жинау, жүйелеу, зерттеу бағыттарын анықтау. Зерттеу нәтижелерін Жапониядағы халықаралық неке тарихына, даму тенденциясына, трендтеріне шолу, талдау жасау кезінде қолдануға ұсынылады. Зерттеу тақырыбының дамуын анықтау үшін жапон, ағылшын тілдерінде жазылған әртүрлі аймақтардан келген неке мигранттарының мотивтерін, олардың қоғамға интеграциялануын, өмірлік стратегияларын, ауылдық аймақтардағы қалыңдықтарды, Жапонияның миграциялық саясатын, заңдарын зерттеген жапон және шетелдік зерттеушілердің 30-ға жуық жұмыстары жинақталып, талданды. Зерттеу әдіснамасы – шолу, жүйелеу, топтау, контент-анализ әдістері қолданылды. Мәліметтерді жинау, топтастыру, талдау нәтижесінде халықаралық неке миграциясының дамуы Жапониядағы, дүниежүзіндегі саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайға тікелей байланысты екені анықталды. Әлемдік аренада орын алған саяси, әлеуметтік жағдай әлемдегі миграцияның сипатына тікелей әсер еткен, сонымен қатар Жапонияның экономикалық, әлеуметтік әлеуеті мигранттарға, соның ішінде неке мигранттарына тартылыс күші болғаны айқындалды. Сондай-ақ қабылдаушы және жіберуші қоғамдағы ішкі және сыртқы факторлар неке миграциясының сипатына, сандық көрсеткішіне, яғни, өсуіне, азаюына тікелей әсер ететіні анықталды.

Кілт сөздер: халықаралық неке миграциясы, неке мигранттары, дамуы, тарихы, мобильділік, жаһандану саясаты

Кіріспе

Жапониядағы неке миграциясының даму үрдісінде өзіндік ерекшелігі бар. Жапонияның миграциялық саясаты қатал болса да, өзінің дамыған экономикасымен, тұрақтылығымен, қауіпсіз қоғам имиджімен миграцияға жайлы елдердің бірі. Миграция, халықтың мобильділігі халықаралық неке санының өсуіне ықпалы зор. Халықаралық неке миграцияға себеп не оның салдары болып табылады. Зерттеу жұмыстарында халықаралық неке - экономикасы дамыған елге дамушы елдерден экономикалық мүддені көздеп, жаңа өмір іздеп келген миграцияның салдары ретінде қарастырады. Халықаралық неке мигранттары, әсіресе әйелдер бастапқы кезде экономикалық, құқықтық тұрғыдан тәуелді, құрылымдық қыспаққа тап болған жәбірленуші, кейіннен жаңа өмір тандап келген, құрбан емес, өз тандыры үшін жауап бере алатын жеке тұлға ретінде қарастырылып, олардың жаңа қоғамға үйренуі, әлеуметтенуі, құқықтық статусы, миграциялық саясат қарастырылғанмен, Жапониядағы халықаралық некеге жалпы барлық елді қамтыған, оның дамуына шолу жасаған зерттеу жұмысы аз. Тек посткеңестік елдер ғана емес, Жапониядағы халықаралық неке мигранттарын бір аймақпен шектемей жалпы қарастырылып, талданады. Жапониядағы жаппай халықаралық некенің өсуі, сол кездегі экономикалық даму, ішкі демографиялық мәселелер, ауылдық жерде ерлердің саны

әйел адамдардан көп болуы, қалыңдықтардың жетіспеушілігі үлкен роль атқарды. Жапонияның экономикасы дамып, халықтың жағдайы жақсарып, білім алып, мансап қуып, отбасын құруға асықпайтын әйелдер санының өсуі, олар ауылдан қалаға білім алуға көшіп, сол жерде жұмыс істеп, тұрақтануы, ауылда тұрып, ауылшаруашылығымен айналысатын ер адамға отбасын құруын қиындатуы, әлеуметтік, экономикалық жағдайдың әртүрлі болуының нәтижесінде, ауылдық жерде әйел адамдары жұмыс істейтін салаларда жұмыс күші жетіспей, сырттан келетін жұмысшыларға тәуелділік пайда болды. Осы жағдай миграцияның феминизациялануына әсер етті. Дамушы, Оңтүстік шығыс Азия елдерінен, әсіресе, Филиппин елдерінен қызмет көрсету саласына, үй шаруашылығында жұмыс істейтін мигранттар келе бастады. Сонымен қатар осы кезде әртіс визасымен келетін еңбек мигранттар саны да өсті. Бұл жапон ер адамдары мен жұмысқа келген әйелдер арасындағы белгілі бір қарым- қатынастың дамып, халықаралық отбасылардың пайда болуына алып келді. Сондай-ақ, жергілікті басқару мекемелері халық санының күрт төмендеуін, ауылдарды жойылудан сақтау мақсатында, осындай отбасыларын көбейтуге тырысты. 1980-1990 жж. жергілікті басқару мекемелері Филиппин, Тайланд, Оңтүстік Корея елдерінің әйелдері келетін танысу турларына қаржылай көмек көрсетті. Сұраныс болғандықтан, неке агенттіктері көбейіп, «почтамен келген қалыңдықтар» пайда болды. Екінші жағынан некені үй, ауыл шаруашылығында жұмысшы көзі ретінде пайдаланған мысалдар бар. Бұл мигрант әйелдердің қоғам тарапынан стигматизацияға ұшырауына алып келді.

Жапониядағы неке миграциясын географиялық контекстіне келетін болсақ, бұл категория әртүрлі сипатта болған. Бірінші толқын Оңтүстік Шығыс Азия елдерінен келген қалыңдықтар болса, екінші толқын бұрынғы Кеңес Одағынан келген қалыңдықтар, бұл қалыңдықтардың ерекшелігі мәдени капиталы жоғары, білімді әйелдер. Ал, қазіргі кезде білім алу, мансап қуу, жаңа ел көру, жаңа өмір бастау мақсатында шетелде тұрып көргісі келетін жаңашыл, білімді неке мигранттар саны басымдырақ.

Құқықтық тұрғыдан неке визасына тәуелділікті екі жақтан қарастырылған. Жапонияда Spouse or child of Japanese National деген виза түрі бар. Бұл визаның артықшылығы еш шектеусіз жұмыс істеуге мүмкіндік береді, бірақ оны алу, ұзарту, тікелей жапон азаматы - жолдасының келісіміне байланысты. Зерттеу жұмысының мақсаты – Жапониядағы халықаралық некенің даму тарихын хронологиялық, географиялық контекстте қарастырып, салыстырмалы талдау жасау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысын жазу барысында шолу, контент-анализ, жинау, талдау әдістері қолданылды. Scopus мәліметтер базасы мен J-stage – Жапониядағы ғылыми мақалалар мен журналдардың онлайн платформасынан жапон, ағылшын тілдерінде жазылған халықаралық неке, миграция, халықаралық неке мигранттары туралы 30-ға жуық жұмыстар жинақталды. Жиналған еңбектерде халықаралық неке миграциясындағы зерттелген бағыттар, елдер жеке-жеке қарастырылып, бұл процесс Жапонияда қай жылдары басталғаны, оның даму үрдісінен, ең көп зерттелген елдеріне, тақырыптарына байланысты бөліп, анықтама берілді. соның ішінде әртүрлі аймақтардан келген халықаралық неке мигранттарының мотивтерін, олардың қоғамға бейімделуін, өмірлік стратегияларын, Жапонияның миграциялық саясатын, заңдарын қарастырған жапон және шетелдік зерттеушілердің географиялық, хронологиялық категорияларға бөлініп, талданды. Соның нәтижесінде осы уақытқа дейін Жапонияда халықаралық неке мигранттары туралы зерттелген жұмыстарының негізгі бағыттары, трендеттері анықталды, сонымен қатар ең көп зерттелген елдер, осы тақырыптың жаң-жақты зерттелуіне не түрткі болғаны айқындалды.

Талқылау

Академиялық дискурста халықаралық неке термині 1867 ж бастап, жапон ресми құжаттарында кездеседі (Kamoto, 2001: 62–82). Жапон ғалымдары И. Камото, Ф. Нитта, Т. Хара, Ш. Такешита Жапониядағы халықаралық некенің пайда болуын, дамуын, халықаралық неке ұғымына анықтама берген. 2000 жж. Х. Комаи неке миграциясының дүниежүзінде белең алуын, оған себеп болған факторларды қарастырған, Н. Сузуки, Н. Пайпер Жапониядағы саны бойынша ең көп Оңтүстік Шығыс Азия елдерінен келген неке мигранттары Олар өз зерттеулерінде халықаралық неке мигранттарының қоғамға интеграциялануы, қоғамда қандай қиыншылықтармен кездесетінін анықтаған, В. Ким, В. Мухина, Е. Байбиков, К. Головина бұрынғы Кеңес Одағына кірген елдерден келген неке мигранттарының көшу себептері, салдары, олардың жаңа қоғамға бейімделуі, натурализациясын зерттеген.

Академиялық дискурста халықаралық неке термині 1867 ж бастап, жапон ресми құжаттарында кездеседі (Kamoto, 2001: 62–82). Бірақ 1873 ж дейін халықаралық некеге қатысты нақты ресми саясат болмады. Осы жылы Жоғарғы Кеңестің заңы шығып, № 103 тармағында жапон азаматы мен шетелдік азаматы арасындағы неке заңдастырылды. 1873–1897 жж аралығында қиылған 265 некенің 180-і халықаралық неке болған. бұл термин 1889 ж пайда болған Халықаралық неке мәселесін қарастыру Мәйдзи кезеңінен бастау алғанымен, алғашқы халықаралық неке толқыны екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталып, сэнсо ханаэмэ деген атаумен белгілі, Жапониядағы американдық базада қызмет еткен әскерилермен некеге тұрғандар. АҚШ әскери базасының Окинава аралында салынуы, осы аралға көптеген әскери адамдардың келуі жапон әйелдері мен американ әскери адамдарының арасындағы махаббатқа, отбасын құруға алып келді (Kamoto, 2001; Komai, 2001; Kim, Balgoa, Yamamoto, 2022). Екінші толқын 1960–1970 жж. экономиканың жедел өсу кезеңімен байланысты. Шетелде жапон компаниялары ашылып, шетелде жұмыс істейтін, саяхаттайтын, білім алатын жапондардың саны өсті. Халықаралық некенің өсуі 1970 ж. басталады, 1965 ж. 0, 43% 1980 ж. 0,93%, ал 2005 ж. 5,77% өсті (Melody, Wen-Shan, 2007). 2005-2010 жж. күрт өсіп, 2010–2015 жж. күрт кеміп, 2020 жж. бастап қалыпты динамика сақталуда (Kim, Balgoa, Yamamoto, 2022: 5–6). Географиялық тұрғыдан Оңтүстік Азия, Оңтүстік Шығыс Азия елдері, посткеңестік мемлекеттер, Еуропа елдері қамтылған. Жапониядағы, жалпы Азиядағы миграцияның феминизациялануы халықаралық некенің өсуіне ықпал етіп, қоғамда көптеген қарама-қайшылық тудырып, зерттеу фокусына айналды. Оның ішінде Оңтүстік Шығыс Азия, Шығыс Азия мемлекеттерінен келген әйел адамдарының көп болуы, әсіресе Филиппин әйелдерінің қиын жағдайы, жапон қоғамында кемсітушілікке ұшырауы, халықаралық әйел саудасының белең алуы осы жағдайға жіті назар аударта бастады. Жапониядағы филиппин әйелдерінің образы 1980 ж. бастап екіұшты болды: әртістер «жапанюки» оларды бәрі пайдаланады, ақшаның артына түскен зұлым, «noson hanayome», «почта арқылы тапсырыспен алынған қалыңдықтар», «аштықтан құтқарушы қалыңдықтар» (Suzuki, 2003: 16-17). Ауылдық аймақтарда демографиялық дағдарыс, әйел адамдардың санының төмендеуі, жалғыз басты ер адамдардың көбею мәселесін, жергілікті басқару мекемелері филиппин әйелдерін ауылдық жерлердегі демографиялық мәселені шешудің бірден- бір жолы ретінде қолданды. 1980 ж. аяғында баспасөз көздерінде бақытты әйел кейпіндегі филиппин әйелдерін көрсетіп, олардың отбасына, жолдасының қартайған ата анасына қамқор болған әйелдерді суреттейтін бейнелер шықты, мұның артында жар емес жұмыс күшіне айналған, түнгі ойын сауық орындарында жәбір көріп жатқан әйелдердің тағдырлары жасырылған еді, бұл сол кездегі заңның әлсіздігі еді. Азия аймағындағы әйелдердің көші-қон мәселесі, мемлекеттің ролі, әйел еңбегін қажет ететін нарықтағы сұраныс, әйел мигранттарға қатысты саясат, заң аясында олардың құқықтарының реттелуі, әйел мигранттарына қатысты шектеулер, миграциялық заңның әйел адамдарға ер адамдарға қарағанда мүлдем басқаша қаралғанын көрсетті. Халықаралық некені бизнеске айналдырып, дамушы мемлекеттерден дамыған Жапонияға қалыңдықтарды алып

келу осы 1980-1990 жж. тән жағдай. Қалыңдықтар көбінесе Қытай, Оңтүстік Корея, Филиппин елінен болды. Осы кезеңдерде басқа елдегі қалыңдықтарға сұраныс өте жоғары болды, тіптен почта арқылы танысып, тұрмыс құрған жағдайлар да аз емес (Nakamatsu, 2003). «Asian wives», «western husbands» ұғымы пайда болды (Takeshita, 2001, Nakamatsu, 2003). Глобалды гипергамия ұғымына сәйкес қалыңдықтар дамушы Азия елдерінен келген болса, күйеу жігіттер дамыған Еуропа елдерінен келгендер болды. Қоғамда да, отбасында да еуропалық жігіттерге қатысты жақсы пікір қалыптасқан еді. Бұған себеп, миграциялық заңға сәйкес Еуропадан келген кәсіби деңгейлері жоғары жұмысшыларға артышылықтар көп болды.

1990 ж. дейін филиппин әйел адамдары мен жапон ер адамдары арасындағы халықаралық неке бір жақты зерттеліп келді. Халықаралық сауда субъектісіне айналған немесе жәбірленуші, көңіл көтеретін жерлерде жұмыс істейтін, ақша табудың артына түскен, кедей елінен шыққан әйелдер. Осы жылдардан бастап, жаһандану және әлеуметтік мәдени трансұлттану процесінің салдары жапон ер адамдары мен филиппин әйел адамдарының арасындағы халықаралық неке трансұлттық процесстерде маңызды орын ала бастады. Негізгі зерттеу жұмыстарында ол әйелдерді жәбірленуші немесе сауда нысаны ретінде көрсетті. Бірақ олардың жеке тәжірибелері, жаңа әлеуметтік жағдайға бейімделу жолдары қарастырылмады. Жалпы, ол әйелдер нені қалайды, олар кімдер деген мәселе сырт қалып отырды. Халықаралық некеде отбасылық, эмоциялық байланыстар, екі ұлттың ерекшелігі, ұлттық шекараның қиылысу мәселесі, жапон-филиппин отбасында өздерінің отбасылық өміріне деген үміттері, күресі бар (Suzuki, 2003: 214–217). Енді әйел-құрбан, халықаралық неке-кедейліктен, қиыншылықтан қашу, өз еліндегі шектелген бір шеңберден шығудың жолы ретінде ғана емес, өз бақытын іздеуші, адамның өз тағдырын өз қолына алып, жақсы өмірге, бақыт табу жолында шешім қабылдап, соны жүзеге асыру үшін ешнәрседен тайынбайтын агент ретінде қарастырылады. Осы уақытқа дейін қалыптасқан, некеге ұласатын әйелдер миграциясы үнемі кедейліктің салдары деген тенденция өзгерді. Халықаралық неке қалыңдықтар саудасы, әйелдерді пайдаланудың нәтижесі емес, сезімге негізделген, әлеуметтік, мәдени, тілдік қиыншылықтарға толы күрделі құбылыс. Әйелдер тек жәбірленуші ғана емес, олар сол құбылыстың негізгі себепшісі, қозғаушы күші. Сонымен қатар, халықаралық неке мәселесін қарастырғанда дамыған мемлекет өкілі, дамушы мемлекет өкіліне менсінбеушілікпен қарайтын, жеке мүддесі үшін, үй шаруасына көмектесетін әйел болса болды деген мақсатпен почта арқылы болашақ жарын іздеген жапон ер адамдарының бейнесінен кетіп, бақытты отбасылық өмірден үмітті, өзінің сезімі бар ер адамдарының бейнесін көруге болады. Сондай-ақ трансұлтты неке – бір оқиғаның соңы емес, керісінше үздіксіз процесс (Suzuki, 2003). Мұндай некеде тек екі адамның арасындағы байланыс, келіспеушілік, қиыншылықтар ғана емес, екі ұлт, екі мәдениет арасындағы келіспеушілік, қақтығыс болып табылады. Бірге тұру барысында өмір, сезім, қарым-қатынас туралы түсініктерін өзгерту, келісу арқылы бір шешімге келіп отырады. Халықаралық неке мигранттары тек әйелдер ғана емес. Жапонияға келіп, жапондықпен некелесіп, неке визасын алып, кейіннен ол тұрғылықты тұрғын визасына ауысып, жай жұмысшыдан жеке кәсіпкерге айналған пәкістандық ер адамдар- мигранттар бар. Өздері Жапонияда бизнес жасап, ал отбасылары Пәкістанға немесе үшінші бір жерге көшіп, жапон әйелдері өздері мигранттарға айналған жағдайлар да кездеседі. Сондай-ақ діни, мәдени өзгешеліктерге байланысты некедегі мәдени, бірегейлік аспектілердің өзгеруі де талданған. Өздерінің экономикалық жағдайларына байланысты, пәкістандықтар ұйымын құрып, сол жылдары жапон елінде мешіттердің көп пайда болуына әсер еткен осы пәкістандықтар деп көрсеткен. Яғни, қоғамға интеграциялануы, трансмәдени орта құру, сол мигранттардың қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік жағдайына тікелей байланысты деп тұжырым жасауға болады. Өздерінің әлеуметтік жағдайларын жақсартып, қоғамдағы таптық жағдайын да жақсартып, қоғамға мүше болып қана қоймай өздерінің дінін, мәдениетін сол қоғамға алып келіп, трансұлттық қоғамының құрылуына үлесі деп қарастырса болады. Сонымен қатар

Оңтүстік Азия, Оңтүстік Шығыс Азия мемлекеттерінен көбінесе әйел адамдар көп кездессе, Пәкістан мемлекетінен көп жағдайда ер адамдар көп болғанын байқауға болады. Трансұлттық неке тақырыбында Оңтүстік Шығыс Азия мемлекеттерінен келген кәсіби біліктілігі төмен әйелдер мен жапон ауылдарында тұратын ерлер арасындағы неке мәселесі жан-жақты қарастырылып, ал орта тап өкілдері арасындағы аралас неке тақырыбы назардан тыс қалған. Ал, трансұлттық некеде қай ортаға, тапқа жататыны маңызды, бұл жерде виза алу, тұрғылықты жері мәселесі маңызды емес, бұл жерде неке тек миграцияның салдары, бастапқыда Жапонияға келу себебі басқа болғандықтан некеге тұру себебі де мүлдем басқа болады екен. (Igarashi, 2016).

Зерттеу нәтижелері

Халықаралық некені миграцияның салдары ретінде, миграция контекстінде зерттеп, бұрынғы кеңестік мемлекеттерден, соның ішінде Еуропа аймағынан келген орыс тілді әйелдер көп зерттеу жұмыстарында Еуропа елдеріне кіргізеді, бұлай топтастыру қате, Ресейден келген әйелдердің мақсат-мүдделері Оңтүстік Шығыс Азия мемлекеттерінен келген әйелдерге ұқсас екен (Mukhina, 2013). Бірақ В.Мухинаның пікірінше неке миграциясын жеке құбылыс ретінде, миграцияның салдары ретінде қарастырған зерттеулер аз екен. Бұл зерттеуші халықаралық некені жеке құбылыс ретінде қарап, миграциямен арасындағы байланысты зерттеп, мемлекеттік құрылымдардың роліне баға берген. Бұрынғы пост-кеңестік мемлекеттерден келген неке мигранттарын қарастырған зерттеушілердің пікірінше, олардың басты мотивтері экономикалық мүдде, яғни, дамуы жағынан Жапониядан артта қалған елден келетін азаматтардың басты мақсаты жағдайы жақсы ер азамат тауып, тұрмыс құру, Жапонияда қалу. (Kim, 2014: 28–38). В. Ким жұмыстарында халықаралық неке деген не, халықаралық некенің зерттелуі, өткені мен қазіргі кездегі жағдайы, жар таңдауы, отбасы, ажырасу мәселелеріне тоқталған. Зерттеу жұмысында 1965–2019 жж. аралығында жапондықтардың шетелдіктермен некелесуін қарастырып, жасалған зерттеу жұмысынан халықаралық неке 1990 жылдан бастап өсіп, шарықтау шегі 2005 жылға келетіндігін көреміз. 20005 жылдан бастап 2015 жылдар аралығынада күрт кеміп, 2020 жылға дейінгі көрсеткіш бір қалыпты динамиканы сақтап тұрғанын байқауға болады. Сонымен қатар, гендерлік жағдай миграцияға себеп болған мәселені де жан-жақты қарастырған. Совет Одағы ыдырағаннан кейін қоғамдағы әйелдердің жағдайына қалай әсер еткенін, қалай өзгергенін, әйелдердің өз елдерін тастап, өз бақытын басқа елде іздеуіне не себеп болғанын зерттеп, бұрынғы Кеңес мемлекеттерінің әйелдерінің, соның ішінде Ресей әйелдерінің мақсаттары, себептері, оған жету жолдары, соған жету үшін жасаған іс-әрекеттері мүлдем басқа болғанын анықтаған. Бұл жерде әл халықтың, елдің тарихи, саяси, әлеуметтік жағдайын, бірегейлігін, мәдениетін ескеру керек екенін көруге болады. Яғни, бұрынғы кеңес одағына кірген 15 мемлекеттің географиялық жағдайы, этникалық құрамы, мәдениеті, ұлттық бірегейлігі әртүрлі болған. Оның барлығы халықтың дүниетанымына, өмір-салтына, көзқарасына әсері бары сөзсіз. Сондықтан әр елді өз ерекшелігіне байланысты қарастыру маңызды екенін, әр елде миграция себебі, салдары әртүрлі болатынын көре аламыз. Сондай-ақ бұл еңбектің құнды жері- Жапониядағы 2012 жылы Ресей, Украина, Беларусь, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстаннан келген, жапондықтарға тұрмысқа шыққан әйелдер санын көрсеткен. Әр елден қанша адам дәл сол уақытта Жапонияда тұрып жатқанын біле аламыз. Сонымен қатар осы елдерден келген 45 әйелден интервью алып, сол әйелдердің әңгімесінен үзінді келтірген. Әр әйелдің жасы, қандай себеппен Жапонияға келгені жайлы егжей-тегжейлі сұрап, интервью алған. Бұл ақпаратты болашақ зерттеу жұмыстарында дереккөз ретінде пайдалануға болады. Посткеңестік мемлекеттерінен Жапонияға келген неке мигранттары туралы зерттеген жұмыстарында В. Мухина халықаралық некені миграциялық әлеуметтану тұрғысынан қарастырған. Мәдениетаралық неке, ұлтаралық неке, трансұлттық неке ұғымдары арасындағы айырмашылықтарға түсінік берген. Мәдениетаралық неке-

миграциясыз, ұлтаралық неке- жұбайлардың біреуінің миграциясы, трансұлттық неке-отанымен қарым-қатынас сақталған (Mukhina, 2013). Яғни, әр некенің өзіндік ерекшелігі бар, бір түсінікпен қабылдау қате болады. Халықаралық некені жеке әлеуметтік құбылыс, бір-бірін қайта құратын, неке және миграция институттарының қиылысу нүктесі, халықаралық некені жеке қарастыру қажет, сонымен қатар ол неке мен миграция ұғымдарынан ажырату дұрыс емес. Көп жағдайда халықаралық неке миграцияның салдары немесе халықаралық неке миграцияға алып келеді. Екеуін жеке-жеке қарастыру мүмкін емес. Екі жас саяхаттау барысында немесе әлеуметтік желіде бір-бірімен танысып, ұнатып, некеге тұруға шешім қабылдап, неке тұрып, жарының еліне көшіп келеді, яғни романтикалық байланыс миграцияға ұласады, ал керісінше Жапонияда оқуға немесе жұмысқа келіп, сол жерде тұрып жүріп, болашақ жарымен танысып, некеге тұратын кейстер бар, бұл жерден миграцияның халықаралық некеге алып келгенін көреміз. Әртүрлі мысалдар бар, мүлдем басқа екі азаматтың отаны болып табылмайтын елде танысып, неке тұрып, кейін Жапонияға тұрақты тұруға келгендер де болуы мүмкін, бірақ некенің себебі әртүрлі болғанымен, екі ел азаматының арасындағы халықаралық неке мен миграция процесі бір-бірімен тығыз байланысты екені анық, сонымен оны әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыру да маңызды, себебі, халықаралық неке ол тек екі адам, екі отбасы, екі әулет арасындағы қарым-қатынас аясынан шығып, екі түрлі мәдениет, кей жағдайда екіден де көп мәдениет, тіл, дін, дүниетанымды, елді қамтитын құбылыс. Өте күрделі, қиыншылықтарға толы, дегенмен, ерекше, өзіндік тартымдылығы бар құбылыс деп айтуға болады. Сонымен қатар В. Мухинаның ұсынысы ретінде миграциялық заңды қайта қарастыру ұсынған. «Неке визасына» балама ретінде некеден тыс статусты заңдастыру (Mukhina, 2013). Неке визасы әйел адамдарды ер адамдарға тәуелді болуға мәжбүрлейді, некеді бақытсыз болса да, ажырасқан жағдайда неке визасынан айырылып, еліне қайтуға мәжбүр болатынын білетін әйел адам, қиындықтарға шыдауға, күйеуі тарапынан кемсітушілік болса да шыдауға мәжбүрлі, кейде ер адамдар әйелдерінің қиын жағдайын біліп, «неке визасыз» ешқайда кетпейді деп әлімжеттік жасауын жалғастырады. Әйел адам қоғамға интеграцияланбаса, жұмысы болмаса, ер адамға толық тәуелді болса, оның өмірі де қиын. Яғни, зерттеуші орыс тілді әйелдердің халықаралық некесінің үш өлшемін ұсынады: күйеуімен байланыс, жергілікті қоғамға қосылуы, мемлекетпен байланысы (Mukhina, 2013). Осыған байланысты әйел адамдардың қоғамға бейімделуі, ары қарай еркін өмір сүріп кетуі тікелей байланысты деп айтуға болады. Өмірі тек күйеуіне байланысты әйелдердің сол қоғамдағы өмірі де қиын болады. Қорытындылай келгенде, В. Мухина халықаралық некенің құрылымдық, институционалдық пішінін қарастырған. Посткеңестік елдерден келген Жапониядағы неке мигранттарын зерттеген ғалымдардың бірі- В.Ким. Зерттеуші халықаралық неке мәселесін гендерлік саясат аясында қарастырады. Мақалада өкімет құрған үш гендерлік моделді атап көрсетеді: 1920–1950 жж.: жұмыскер әйел – өндірістің толыққанды мүшесі. 1960–1980 жж.: интеллигент әйел – ер адамдармен бәсекелес бола алатын білімді әйел. 1980 ж. соңынан бастап: үй шаруасындағы әйел – экономикалық дағдарыс нәтижесі. Бірақ экономикалық тұрақсыздық және арқасүйер ер-азаматтың болмауы «үй шаруасындағы әйел» идеалы жүзеге асыртқызбады. Шынайы мен идеалды өмір арасындағы текетіреске алып келді. Экономикалық дағдарыс, ер адамдар арасындағы жұмыссыздық ер адамдардың арасындағы ішкіліктің, жұмыссыздықтың, кедейшіліктің өсуі, мемлекеттің патриархалды үлгіні ұсынып, бірақ оны жүзеге асыруға жағдай жасамады. Осылай өз елдерінде гендерлік идеалды таппағандықтан, соны жүзеге асыру мақсатында, шетелден, соның ішінде Жапониядан жар іздей бастайды, шетелдікке тұрмысқа шығу арманы, соған жету жолындағы стратегиялар. Яғни, шетелдікке тұрмысқа шығу жолдарын іздей бастайды және соған жету үшін әртүрлі іс- әрекетке барған. Соның ішінде, келесі сттарегияларды анықтаған: шет тілдерін оқиды, шетелдік компанияларда жұмыс істейді, танысу сайттарын, агенттіктерін қолданады, Жапонияға еңбек визаларымен барып,

клиенттермен, жұмыс берушілермен некеге тұрады. Мемлекет танған гендерлік модель әйел адамдардың өз бақытын басқа елден іздеуіне алып келді (Kim, 2014: 27).

1-кесте. Халықаралық некенің зерттелу деңгейі.

№	Авторы, шыққан жылы, тілі	Тақырыбы	Мазмұны
1	Nitta F. 1988 жапон тілінде	Kokusai kekkon: Trends in Intercultural Marriage in Japan	Жапонияда халықаралық некенің пайда болуы, тарихы, 1980 жж. қалыптасқан трендтер, 1985 жылы қабылданған заң бойынша бір ата-анасы жапондық болса, баласы жапон азаматтығын ала алатындығы, бұл уақытқа дейін тек әкесі жапон азаматы болса ғана баласы жапон азаматы бола алатын, осы заңның қоғамдағы халықаралық некеге көзқарастың өзгеруіне алып келді. Сонымен қатар 1985 ж. жапон газетінде жапон ер адамдарымен некеге тұрған батыс әйелдері туралы мақала шығады, сонымен қатар осы жылдары халықаралық неке туралы көптеген кітаптар жарық көреді, осының бәрі халықаралық некеге қатысты пікірлердің өзгеруіне ықпал еткенін, Жапонияда халықаралық неке қатысты жаңа трендтің қалыптасқанын ашып көрсеткен. Asian women, western partners
2	Hara T. 1996 жапон тілінде	Recent Trends in "International Marriages" and "International" Births in Japan	Жапониядағы қазіргі кездегі халықаралық неке мен халықаралық отбасы зерттеулеріндегі негізгі трендтер, халықаралық неке мен отбасы санының өсуімен байланысты факторлар қарастырылған. Сонымен қатар осы некеде туған “international children” мәселесі зерттелген.
3	Kamoto I. 1997 жапон тілінде	Kokusai kekkon to rekishi shyakai gakuteki ruikai	Жапониядағы ең алғаш рет халықаралық неке мәселесі ғылыми дискурс ретінде қарастырыла бастағаны, тарихы, дамуы зерттелген
4	Takeshita Sh. 1998 жапон тілінде	The degree of Social Acceptability toward Intercultural Marriage	Жапон қоғамының халықаралық некеге қарым-қатынасы, қалай қабылдайтыны зерттелген, жалпы, қоғамға халықаралық некелен қандай өзгеріс алып келетіндігі зерттелген.
5	Suzuki N. 2000 ағылшын тілінде	Women Imagined, Women imaging: Re/presentations of Filipinas in Japan since the 1980s	Жапон қоғамындағы филиппин әйелдерінің бейнесі қарастырылған. Өртіс визасымен келіп, эңтертеймент саласында жұмыс істеген филиппин әйелдері мен ауылдық аймақтарда құтқарушы ролін ойнаған филиппин әйелдердің бейнесіне талдау жасалған.
6	Komai H. 2001 ағылшын тілінде	Foreign migrants in contemporary Japan	Жапониядағы мигранттар, соның ішінде неке мигранттарының қоғамға қалай бейімделгені, бейімделу кезеңдері, оған әсер ететін ішкі және сыртқы факторлар қаралған.
7	Takeshita S. 2001 жапон тілінде	Kokusai Kekkon no Shakaigaku	Жапондар мен шетелдіктер арасындағы халықаралық некеге анықтама беріп, олардың ерекшелігін зерттеген.

8	Piper N. 2003	Wife or Worker? Worker or Wife? Marriage and Cross-Border Migration in Contemporary Japan	Осы уақытқа дейін жазылған зерттеу жұмыстарына шолу жасалып, миграция мен халықаралық неке арасындағы байланысты қарастырып, осы уақытқа дейін әйел неке мигранттарына беріліп келген анықтаманы қайта қарастыру екендігін айтады Mail-order bride, Asian women
9	Baibikov E. 2006 ағылшын тілінде	Russian wives in Japan: Identity Re-construction and its Implications for Social Integration of Foreign Spouse	Кансай аймағында тұратын Ресейден келген халықаралық неке мигранттарынан интервью алып, соның негізінде жапон қоғамына интеграциясын, ұлттық бірегейлігінің өзгеруін зерттеген жұмыс.
10	Morgan Ch. V., Hoffmann J. P. 2007 ағылшын тілінде	International Marriages in japan: A prefecture-level analysis	Жапонияның ауыл-аймақтарындағы халықаралық некені зерттеп, еңбек мигранттарының халықаралық неке санының өсуіне әсерін қарастырған.
11	Liaw K., Ochiai E., Ishikawa Y. 2007 ағылшын тілінде	Feminization of Immigration in Japan Marital and Job Opportunities	Кәсіби біліктілігі төмен, қара жұмысшылардың жетіспеушілігі 1990 ж. жапон өкіметінің миграция саясатына өзгеріс енгізуіне алып келді. Әсіресе денсаулық сақтау саласында жұмысшылардың жетіспеушілігі, ауылдық жерлерде әйел адамдардың санының төмендеуі шетелден әйел мигранттарының көптеп келуінің халықаралық некеге әсері қарастырылған.
12	N. Suzuki 2007	Marrying a Marilyn of the Tropics: Manhood and Nationhood in Filipina Japanese marriages	Әлемдік, жергілікті масштабтағы гендерлік түсініктер, әлемдік түсінікте ер адамдардың басым болуы, гендерлік. ұлттық бірегейлік аясындағы қалыптасқан құндылықтардың филиппин әйелдері мен жапон ерлерінің арасындағы некеге әсері зерттелген. Бірінші, үшінші әлем арасындағы қарым-қатынас талданған.
13	Kamiya H., Lee Ch. W. 2008 ағылшын тілінде	International Marriage Migrants to Rural Areas in South Korea and Japan: A comparative analysis	Жапония және Оңтүстік Кореяның ауылдық аймақтарында халықаралық неке мигранттарының соның ішінде әйел мигранттарының санының өсуі, оның алғышарттары зерттелген. Екі елдегі жағдайға салыстырмалы талдау жасалған. Rural bride, mail-order-bride
14	Suzuki N. 2012 ағылшын тілінде	Forever in Love? Labour, Temporality, and Filipino Women in Japan	Жапонияға әртіс визасымен, еңбек мигранты болып келген филиппин әйелдерінің қазіргі кездегі жағдайы, жапон ер адамдарымен некеге тұрып, бақытты өмір құра алды ма, олардың жұмыс істейтін негізгі салаларына талдау жасаған.
15	Kawaguchi D., Lee S. 2012 ағылшын тілінде	Brides for Sale: Cross-Border Marriages and	Дамушы Азия елдерінен дамыған Азия елдеріне, соның ішінде Жапония, Оңтүстік Корея, Сингапур, Тавань елдеріне қалыңдықтардың импорты қарастырылған. Бұған себеп ретінде әйел адамдардың арасында білім

		Female Immigration	алып, мансап қуған әйел санының өсуі деп анықтаған. Эмпирикалық зерттеулермен осы гипотезаны дәлелдеген, яғни білімді әйелдер некеге тұруға ұмтылмайтынын ашып көрсеткен.
16	Kim V. 2012 ағылшын тілінде	Migration Policies vs. Entertainers: Female Labor Migrants in Japan from the Former USSR	Миграциялық саясаттың көңіл көтеру саласына әртис визасымен посткеңестік мемлекеттерден келетін неке мигранттардың келу жолдары, олардың Жапониядағы жағдайы, жапондықтармен некеге тұру себептерін қарастырған.
17	Muhina V. 2012	Contemporary Immigration Policies in Japan Migration Policies and Cross-National Marriage in Japan: Routes to Settlement	Жапониядағы иммиграциялық саясат пен халықаралық неке арасындағы байланысты зерттеген. Жапонияға неке мигранттарының келу жолдары қарастырылған.
18	Muhina V. 2012	Sociology of Cross-National Marriage: A case of Russian-speaking Wives in Japan	Орыс тілді әйел мигранттарының мысалында Жапониядағы халықаралық некені қарастырған. Азиялық, еуропалық қалыңдықтар деп аймақ бойынша зерттеу толыққанды әйел неке мигранттарының бейнесін бермейтінін анықтаған, себебі Ресей еуропа елі болғанымен, орыс әйелдерінің Жапонияға келу алғышарттары, себебі Оңтүстік Азия елдерінің, соның ішінде филиппин әйелдерінің жағдайынан ұқсас екені қаралған.
19	Jones G.W. 2012 Ағылшын тілінде	International Marriages in Asia: What we do know, and What Do we need to know	Оңтүстік Азия, Оңтүстік Шығыс Азия елдеріндегі халықаралық некенің күрт өсуі, оған не әсер етті, осы бағытта қандай трендер қалыптасты, қандай ішкі және сыртқы факторлар бар деген мәселелер зерттелген.
20	Kim V. 2014 ағылшын тілінде	Gender Politics and Its Impact on female Marriage Migration: Women from Former Soviet Union Countries in Japan	Әйел неке мигранттары шыққан елдергі гендерлік саясаттың, қоғамдағы әйелдің ролінің Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін қалай өзгергені және оның әйелдердің бақытын шетелдерден іздеу стратегиялары қарастырылған.
21	Masako Kudo 2015	Transnational Families in a Global Circulation Context: The Case of Cross-border Marriages between	80 жж Жапониядағы пакистан мигранттарының көбеюінің нәтижесі жапон әйелдері мен пакистан ер адамдарының арасында некенің өсуіне алып келген тенденцияны зерттеп, мәдени, діни мәселе осындай трансұлттық некелерде қалай шешілетіні зерттелген.

		Japanese Women and Pakistani Migrants	
22	Morgan Ch. V., Trieu M. M., Stephens A., Nemoto R. 2016 ағылшын тілінде	A grounded typology of foreign-born spouses in Japan: The motivations behind migration to Japan	Бұл мақала миграцияның салдары не соған себеп болған халықаралық неке тұруға не итермелейді, халықаралық некеге тұратын кімдер деген мәселені зерттеп, типологиясын жасаған, зерттеу нәтижесінде миграция, халықаралық неке миграциясының себебін экономикалық қажеттілік, әлеуметтік мүмкіндік екі түрге бөлген. western males/Japanese females to Japanese males/Asian females.
23	Sayaka Osanami Torngren, Nahikari Irastorza, Miri Song 2016	Toward building a conceptual framework on intermarriage	Дамыған елдердегі халықаралық некенің өсуі, мигранттардың қоғамға интеграциялануы, мәдени бейімделу мәселесі зерттелген
24	K. Golovina 2018	Procuring, Crafting and Sensing: Affect and Material Practices of Russian Women in japan	Бұл мақалада Ресейден келген неке мигранттарының күнделікті өмірі, әлеуметтік желідегі онлайн топтары, бір-бірімен қарым-қатынасы, баратын дүкендері, тойлайтын ұлттық, діни мерекелі қарастырылып, зерттелген.
25	Kim V., Yem N. 2022 жапон тілінде	Nihon to kankoku no Kokusai kekkon wo meguru jyoukyou	Жапония және Оңтүстік Кореядағы посткеңестік мемлекеттерден келген әйел неке мигранттардың жағдайы, қоғамға бейімделуі жеке тәжірибе негізінде қарастырылған, сонымен қатар осы екі елдегі миграциялық саясаттың халықаралық некеге әсері зерттелген
26	Kim V., Balgoa N., Yamamoto B. 2022 ағылшын тілінде	The Politics of International marriage in Japan	Бұл еңбек Жапониядағы халықаралық некенің тарихы, саясаты, қазіргі жағдайы, күнделікті өмірдегі қоғам, отбасы арасындағы қарым-қатынас зерттелген
27	Sari K. Ishii 2022	Remarriage migration of women in Asia: The case of Japan	Жапониядағы Азия елдерінен келген әйел неке мигранттарының әртүрлі екендігін эмпирикалық зерттеу арқылы дәлелдеген. Оларды біржақты қарастыру қате екендігін анықтаған.
28	Kim V., Yem N. 2023 ағылшын тілінде	Integration of international marriage migrants: Russian-speaking female marriage migrants in Japan and South Korea	Жапония және Корей Республикасындағы посткеңестік елдерден келген неке мигранттардың қоғамға интеграциялану процесі, қандай кедергілерге тап болады, қабылдаушы отбасының, жұбайының интеграцияның тез әрі жеңіл өтуіне ықпалы қандай деген мәселені сапалы зерттеу тәсілі негізінде қарастырылған.
29	Kikuko Nagayoshi, Sayaka Osanami	What does Intermarriage Say about	Халықаралық некені интеграцияның бір түрі ретінде қарастырып зерттеген, халықаралық некенің өсуінің бір себебі ретінде Жапонияның қатал миграциялық

	Törngren, Hirohisa Takenoshita 2023	Immigrant Integration in Japan? The Maintenance of a National and Gender Hierarchy through Marriage Norm	саясатын көрсеткен. Яғни, Жапонияда қалудың, жұмыс істеудің бір жолы жапон азаматымен некеге тұру.
30	Trivinia Athina Sari, Kurniawaty Iskandar 2024 ағылшын тілінде	Migration decision-making of Indonesian women married to Japanese men	Екі елдің арасындағы қарым-қатынастың нығаюы, Азидағы мобильділіктің өсуінің екі елдің арасындағы халықаралық некенің өсуіне ықпалы зерттелген.

2-кесте. Халықаралық некенің эволюциясы.

Кезеңі	Атауы	Зерттеу фокусы	Авторлар
XIX ғ. Эдо з.а	Consort of a foreigner (らしゃ めん)	Еуропалық ер адам мен бірге тұрған жапон әйелдерін атаған, архаизм, кемсіту мақсатында қолданған.	Takeshita Sh., 1998 Takeshita S., 2001
XIX ғ.а. Мэйжи кезеңі	Marriages between hired foreigners and Japanese women (雇われ外 国人と日本人女性 の結婚)	Мэйжи дәуірінде елді қайта құру кезеңінде шетелден еуропалық мамандар- ғалым, инженерлер, әскерилер арнайы шақырылды. Сол еуропалықтармен қиылған неке өкімет тарапынан мамандарды елде қалдыру мақсатында қолданғандықтан, қоғам тарапынан қарсылық болмады, бірақ заң тұрғысынан көптеген қиындықтарға тап болды	Kamoto I., 1997 Takeshita Sh., 1998 Takeshita S., 2001
1910– 1945	Cross-border marriages between Japanese and Koreans (内鮮結 婚)	Жапонияның Кореядағы колониалдық билігі кезіндегі пайда болған неке түрі	Kamoto I., 1997 Takeshita Sh., 1998 Takeshita S., 2001
1945– 1950	War brides (戦争花嫁)	Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін, Жапония территориясында АҚШ әскери базаларындағы америкалық әскерилер мен жапон әйелдерінің арасындағы неке	Kamoto I., 1997 Takeshita Sh., 1998 Takeshita S., 2001
1970– 1990	Rural brides (農村 花嫁)	Ауыл аймағына келін болып түскен қалыңдықтар	Morgan Ch. V., Hoffmann J. P., 2007 Liaw K., Ochiai E., Ishikawa Y., 2007 Kamiya H., Lee Ch. W., 2008
	Mail-order-brides	Хат арқылы танысып, келген қалыңдықтар	Piper N., 2003
	Asian wives, European husbands	Азиялық келіндер, еуропалық күйеу балалар	Takeshita Sh., 1998 Komai H., 2001

			Morgan Ch. V., Trieu M. M., Stephens A., Nemoto R., 2016
1990 – қазіргі уақытқа дейін	Contemporary cross-border marriages (現代の国際結婚):	Қазіргі заманғы халықаралық неке мигранттары	
	Asian wives	Азиялық қалыңдықтар	Piper N., 2003 Kawaguchi D., Lee S., 2012 Sari K. Ishii, 2022 N. Suzuki, 2024
	Russian wives/ Russian speaking wives	орыс/орыс тілді қалыңдықтар	Baibikov E., 2006 Muhina V., 2012 Kim V., 2012, 2014 K. Golovina, 2018 Kim V., Yem N., 2022, 2023

Жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесінде зерттеушілер сапалық, сандық зерттеу тәсілдері нәтижесінде аралас неке көші-қонның не қайта көші-қонның себебі болғандығын немесе оның салдары екенін анықтап, шетелдік жұбайының Жапонияға қалай келді, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы қандай деген сұраққа жауап берген. Сонымен қатар қай аймақтан қау уақытта неке мигранттарының келгенін, олардың қалай келгенін, оған не әсер еткенін байқауға болады. Мемлекеттің, жергілікті басқару жүйесінің саясаты, тек Жапонияның ішкі саясаты ғана емес, жалпы әлемдегі өзгерістер, неке мигранттары келетін елдегі ішкі экономикалық, әлеуметтік, саяси жағдай әсер ететіні анықталған. Бұл жерде тек экономикалық мүмкіндік не қажеттілік аясында шектеліп, халықаралық некенің толық бейнесін бермейді. Бұл жерде экономикалық қажеттілік, экономикалық, әлеуметтік мүмкіндіктер, мигрант шыққан елдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік, гендерлік саясаттың қысымы, Жапонияның тұрақты, қауіпсіз қоғам имиджі т.б. факторлардың жиынтығы халықаралық неке мигранттарының өсуіне себеп болып, ал оның салдары сол елдегі неке мигранттарының қоғамға интеграциялануы, қоғаммен, отбасымен қарым-қатынасы, осы процестерде өту кезіндегі кездесетін қиыншылықтары, бейімделудің тез, жеңіл не қиын өтуіне әсер ететін факторлар қабылдаушы қоғам мен отбасына, сонымен қатар неке мигрантының өзінің мәдени капиталына да тікелей байланысты екенін көреміз. Жаһандану саясатымен бірге келген жаһандық экономика, неке, отбасы үнемі өзгеріп, даму үстінде. Адамның өмірге көзқарасы, дүниетанымы өзгеріп, сонымен қатар өмір сүру салты да өзгеріске ұшыраған. Халықаралық некені де сол өзгерістің бір аспектісі ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар «Asian wives», «European husbands», «Russian wives/Russian speaking wives» деген бір жақты зерттеу аясынан шығып, жалпы жаһандық контекстте әр елдің өзіндік ерекшелігі бар екені анықталды. Барлық Азиялық, Еуропалық елдерді бір қалыпқа салып қарау дұрыс емес. Әр елдің өзіне тән саяси, экономикалық, мәдени, діни ерекшеліктері бар. Яғни, әртүрлі ұлт, халықтың өкілі ретінде әр мигранттың өзіндік басқа ұқсамайтын жеке тәжірибесі бар.

Қорытынды

Жапониядағы халықаралық некенің эволюциясына талдау жасау нәтижесінде халықаралық неке мигранттарының да, оған деген қоғамның қарым-қатынасы, олардың тап болатын қиыншылықтары сол кезеңдегі қабылдаушы қоғам- Жапониядағы саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайға, жіберуші қоғам-халықаралық неке мигранттардың еліндегі саяси,

әлеуметтік, экономикалық жағдайға тікелей байланысты. Жалпы жаһандық деңгейдегі өзгерістер халықаралық некенің дамуына, үрдісіне, сипатына тікелей ықпал ететіні анықталды. Халықаралық некені әртүрлі кезеңдерде қабылдаушы қоғам да, неке мигранттары да әртүрлі мақсаттарға жету үшін пайдаланған. Сонымен қатар Жапониядағы тарихи, саяси, экономикалық, әлеуметтік процесстер, жаһандық деңгейдегі өзгерістер халықтың, жеке адамдардың өміріне, дүниетанымына, өмір сүру салтына үлкен өзгерістер алып келді. Бір территория, бір аймақ, бір ұлт, бір тіл, мәдениет, дін арасында шекара, шектеу жойылуда. Халықаралық неке соның бір мысалы. Академиялық дискурста қолданылатын жаһандық әлем, жаһандық неке, жаһандық отбасы қазіргі біздің әлемнің шындығына айналды. Әрине, барлық ел мұнымен күресуде, қазіргі таңда өзіндік бірегейлігін сақтап қалу әр елде өзекті мәселе. Бірақ жаһандану саясатымен басталған бұл үрдісті тоқтату мүмкін емес.

Әдебиеттер:

Baibikov, 2006 – *Baibikov E.* Russian wives in Japan: Identity re-construction and its implications for social integration of foreign spouse // *Shakai Shisutemu Kenkyuu*. 2006. № 9. P.125–127.

Davison, Peng, 2021 – *Davison J., Peng I.* Views on immigration in Japan: identities, interests, and pragmatic divergence // *Journal of Ethnic and Migration studies*. 2021. Vol. 47. №11.

Golovina, 2018 – *Golovina K.* Procuring, Crafting and Sensing: Affect and Material Practices of Russian Women in Japan // *Vestnik of Saint Petersburg University*, № 63(2). 2018. P.488-505.

Hara, 2001 – *Hara T.* Recent Trends in "International Marriages" and "International" Births in Japan // *Kazokushyakai kenkyu*. 1996. №8. P. 67-79.

Igarashi, 2014 – *Igarashi Z.M.* Intimacy Crossroads: Turkish-Japanese Transnational Marriages Through Lenses of Culture, Religion and Gender. Waseda University, 2014. P.44-48 (in Eng.).

Kamiya, Lee, 2008 – *Kamiya H., Lee Ch. W.* International Marriage Migrants to Rural Areas in South Korea and Japan: A comparative analysis // *Geographical Review of Japan Series*. 2010. №81(1). P. 60-67.

Kamoto, 1997 – *Kamoto I.* Kokusai kekkon to rekishi shyakai gakuteki ruikai // *Japanese sociological review*. 1997. № 48(1). P.62-82.

Kim, 2012 – *Kim V.* Migration Policies vs. Entertainers: Female Labor Migrants in Japan from the Former USSR. In 2nd Afrasian International Symposium – Multiculturalism in Asia. 2012. P. 64-78.

Kawaguchi, Lee, 2012 – *Kawaguchi D., Lee S.* Brides for Sale: Cross-Border Marriages and Female Immigration. Harvard Business School, 2012.

Torngren, Irastorza, Song, 2016 – *Torngren S., Irastorza, Song.* Toward building a conceptual framework on intermarriage // *Ethnicities*. Vol.16. №4. 2016. P. 497.

Kim, 2014 – *Kim V.* Gender politics and its impact on female marriage migration: Women from former Soviet Union countries in Japan // *Japan Social Innovation Journal*. 2014. № 4(1). P. 28–38.

Kim, Balgoa, Yamamoto, 2022 – *Kim V., Balgoa, N., Yamamoto B.* International marriages, past and present. In *The politics of international marriage in Japan* // *Rutgers University Press*, 2022.

Kim, Yem, 2022 – *Kim V., Yem N.* Nihon to kankoku no Kokusai kekkon wo meguru jyoukyou. Osaka University Knowledge Archive. 2022.

Kim, Yem, 2023 – *Kim V., Yem N.* Integration of international marriage migrants: Russian-speaking female marriage migrants in Japan and South Korea // *Asian and Pacific Migration Journal*. 2023. Vol. 32. №3. P. 426-45.

Komai, 2001 – *Komai H.* Foreign migrants in contemporary Japan // *Trans Pacific Press*, 2001. P. 33–46.

Liaw, Ochiai, Ishikawa, 2007 – *Liaw K., Ochiai E., Ishikawa Y.* Feminization of Immigration in Japan Marital and Job Opportunities. Asian cross-border Marriage Migration. International Institute for Asian Studies. 2007. 49 p.

Masako, 2015 – *Masako K.* Transnational Families in a Global Circulation Context: The Case of Cross-border Marriages between Japanese Women and Pakistani Migrants // Bulletin of the National Museum of Ethnology. 2015. № 40. P.71–84.

Morgan, Trieu, Nemoto, 2016 – *Morgan Ch., Trieu M., Nemoto R.* A grounded typology of foreign-born spouses in Japan: The motivations behind migration to Japan // Ethnicities. 2016. № 16(4). 2016.

Morgan, Hoffmann, 2007 – *Morgan Ch. V., Hoffmann J. P.* International Marriages in Japan: A prefecture-level analysis // International Journal of Sociology of the Family. 2007. №1. 157 p.

Mukhina, 2012 – *Mukhina V.* “Investigating Dimensions of Cross-National Marriages: A Case of Russian-Speaking Wives in Japan.” In Immigration and Settlement: Challenges, Experiences, and Opportunities. 2012. Toronto: Canadian Scholars’ Press Inc., P.131-145.

Mukhina, 2012 – *Mukhina V.* Sociology of Cross-National Marriage: A case of Russian-speaking Wives in Japan. Kumamoto: Kumamoto daigaku shiyakabunkakagaku kenkyuuka, 2012.

Jones, 2012 – *Jones G.W.* International Marriages in Asia: What we do know, and What Do we need to know. 2012.

Mukhina, 2013 – *Mukhina V.* Migration Policies and Cross-National Marriage in Japan: Routes to Settlement // International Journal of Social and Cultural Studies. 2013. № 6. P. 77-93.

Nitta, 1988 – *Nitta F.* Kokusai kekkon: Trends in Intercultural Marriage in Japan // International Journals of Intercultural relations. 1988. Vol. 12. P. 205-232.

Sari, 2022 – *Sari K. I.* Remarriage migration of women in Asia: The case of Japan // International Migration. 2022. № 61. P. 190-196.

Nagayoshi, Törngren, Takenoshita, 2023 – *Nagayoshi K., Törngren S., Takenoshita H.* What does Intermarriage Say about Immigrant Integration in Japan? The Maintenance of a National and Gender Hierarchy through Marriage Norm // Journal of Immigrant and Refugee Studies. 2023. 21(2). P.171-188.

Piper, 2003 – *Piper N.* Wife or Worker? Worker or Wife? Marriage and Cross-Border Migration in Contemporary Japan // International Journal of Population Geography. № 9. 2009. (in Eng.).

Sari, Iskandar, 2024 – *Sari T., Iskandar K.* Migration decision-making of Indonesian women married to Japanese men// The International Journal of east Asian Studies. 2024. №13(1).

Suzuki, 2000 – *Suzuki N.* Women Imagined, Women imaging: Re/presentations of Filipinas in Japan since the 1980s // U.S.-Japan Women’s Journal. English Supplement. №19. 2000. P. 150.

Suzuki, 2007 – *Suzuki N.* Marrying a Marilyn of the Tropics: Manhood and Nationhood in Filipina Japanese marriages // Anthropological Quarterly. 2007. Vol. 80. №2. P. 427-454.

Suzuki, 2012 – *Suzuki N.* Forever in Love? Labour, Temporality, and Filipino Women in Japan. In 2nd Afrasian International Symposium – Multiculturalism in Asia. 2012.

Takeda, 2023 – *Takeda A.* Intimate mobilities- International marriage and migration: Japanese marriage migrants floating between Japan and Korea // John Wiley and Sons Ltd. 2023 (in Eng.).

Takeshita, 2001 - *Takeshita Sh.* The degree of Social Acceptability toward Intercultural Marriage // Kazokushyakai kenkyu. 2001. №10 (2). P. 71-82.

References:

Baibikov, 2006 – *Baibikov E.* Russian wives in Japan: Identity re-construction and its implications for social integration of foreign spouse // Shakai Shisutemu Kenkyuu. № 9. 2006. P.125–127.

Davison, Peng, 2021 – *Davison J., Peng I.* Views on immigration in Japan: identities, interests, and pragmatic divergence // Journal of Ethnic and Migration studies. Vol 47. №11. 2021. (in Eng.).

Golovina, 2018 – *Golovina K.* Procuring, Crafting and Sensing: Affect and Material Practices of Russian Women in Japan // *Vestnik of Saint Petersburg University*. № 63(2). 2018. P.488-505. (in Eng.).

Hara, 2001 – *Hara T.* Recent Trends in "International Marriages" and "International" Births in Japan // *Kazokushyakai kenkyu*. №8. 1996. P. 67-79. (in Jap.).

Igarashi, 2014 – *Igarashi Z.M.* Intimacy Crossroads: Turkish-Japanese Transnational Marriages Through Lenses of Culture, Religion and Gender. Waseda University, 2014. P.44-48. (in Eng.).

Kamiya, Lee, 2008 – *Kamiya H., Lee Ch. W.* International Marriage Migrants to Rural Areas in South Korea and Japan: A comparative analysis // *Geographical Review of Japan Series*. №81(1). 2010. P. 60-67. (in Eng.).

Kamoto, 1997 – *Kamoto I.* Kokusai kekkon to rekishi shyakai gakuteki ruiki // Japanese sociological review. № 48(1). 1997. P. 62-82. (in Jap.).

Kim, 2012 – *Kim V.* Migration Policies vs. Entertainers: Female Labor Migrants in Japan from the Former USSR. In 2nd Afrasian International Symposium – Multiculturalism in Asia. 2012. P. 64-78. (in Eng.).

Kawaguchi, Lee, 2012 – *Kawaguchi D., Lee S.* Brides for Sale: Cross-Border Marriages and Female Immigration. Harvard Business School. 2012. (in Eng.).

Torngren, Irastorza, Song, 2016 – *Torngren S., Irastorza, Song.* Toward building a conceptual framework on intermarriage // *Ethnicities*. Vol.16 №4. 2016. 497 p. (in Eng.).

Kim, 2014 – *Kim V.* Gender politics and its impact on female marriage migration: Women from former Soviet Union countries in Japan // *Japan Social Innovation Journal*. № 4(1). 2014. P. 28–38. (in Eng.).

Kim, Balgoa, Yamamoto, 2022 – *Kim V., Balgoa, N., Yamamoto B.* International marriages, past and present. In *The politics of international marriage in Japan* // Rutgers University Press, 2022. (in Eng.).

Kim, Yem, 2022 – *Kim V., Yem N.* Nihon to kankoku no Kokusai kekkon wo meguru jyoukyou. Osaka University Knowledge Archive, 2022. (in Eng.).

Kim, Yem, 2023 – *Kim V., Yem N.* Integration of international marriage migrants: Russian-speaking female marriage migrants in Japan and South Korea // *Asian and Pacific Migration Journal*. Vol 32. №3. 2023. P. 426-451. (in Eng.).

Komai, 2001 – *Komai H.* Foreign migrants in contemporary Japan // Trans Pacific Press, 2001. P. 33–46. (in Eng.).

Liaw, Ochiai, Ishikawa, 2007 – *Liaw K., Ochiai E., Ishikawa Y.* Feminization of Immigration in Japan Marital and Job Opportunities. Asian cross-border Marriage Migration. International Institute for Asian Studies, 2007. 49 p. (in Eng.).

Masako, 2015 – *Masako K.* Transnational Families in a Global Circulation Context: The Case of Cross-border Marriages between Japanese Women and Pakistani Migrants // *Bulletin of the National Museum of Ethnology*. № 40. 2015. P.71–84. (in Eng.).

Morgan, Trieu, Nemoto, 2016 – *Morgan Ch., Trieu M., Nemoto R.* A grounded typology of foreign-born spouses in Japan: The motivations behind migration to Japan // *Ethnicities*. № 16(4). 2016. (in Eng.).

Morgan, Hoffmann, 2007 – *Morgan Ch. V., Hoffmann J. P.* International Marriages in Japan: A prefecture-level analysis // *International Journal of Sociology of the Family*. №1. 2007. 157 p. (in Eng.).

Mukhina, 2012 – *Mukhina V.* “Investigating Dimensions of Cross-National Marriages: A Case of Russian-Speaking Wives in Japan.” In *Immigration and Settlement: Challenges, Experiences, and Opportunities*. 2012. Toronto: Canadian Scholars’ Press Inc., P.131-145. (in Eng.).

Mukhina, 2012 – *Mukhina V.* Sociology of Cross-National Marriage: A case of Russian-speaking Wives in Japan. Kumamoto: Kumamoto daigaku shyakaibunkakagaku kenkyuuka, 2012 (in Eng.).

Jones, 2012 – *Jones G.W.* International Marriages in Asia: What we do know, and What Do we need to know. 2012. (in Eng.).

Mukhina, 2013 – *Mukhina V.* Migration Policies and Cross-National Marriage in Japan: Routes to Settlement // International Journal of Social and Cultural Studies. № 6. 2013. P. 77-93. (in Eng.).

Nitta, 1988 – *Nitta F.* Kokusai kekkon: Trends in Intercultural Marriage in Japan // International Journals of Intercultural relations. Vol. 12. 1988. P. 205-232. (in Jap.).

Sari, 2022 – *Sari K. I.* Remarriage migration of women in Asia: The case of Japan // International Migration. № 61. 2022. P. 190-196 (in Eng.).

Nagayoshi, Törngren, Takenoshita, 2023 – *Nagayoshi K., Törngren S., Takenoshita H.* What does Intermarriage Say about Immigrant Integration in Japan? The Maintenance of a National and Gender Hierarchy through Marriage Norm // Journal of Immigrant and Refugee Studies. 21(2). 2023. P.171-188. (in Eng.).

Piper, 2003 – *Piper N.* Wife or Worker? Worker or Wife? Marriage and Cross-Border Migration in Contemporary Japan // International Journal of Population Geography. № 9. 2009. (in Eng.).

Sari, Iskandar, 2024 – *Sari T., Iskandar K.* Migration decision-making of Indonesian women married to Japanese men// The International Journal of East Asian Studies. №13(1). 2024. (in Eng.).

Suzuki, 2000 – *Suzuki N.* Women Imagined, Women imaging: Re/presentations of Filipinas in Japan since the 1980s // U.S.-Japan Women's Journal. English Supplement. №19. 2000. 150 p. (in Eng.).

Suzuki, 2007 – *Suzuki N.* Marrying a Marilyn of the Tropics: Manhood and Nationhood in Filipina Japanese marriages // Anthropological Quarterly. Vol. 80. №2. 2007. P. 427-454. (in Eng.).

Suzuki, 2012 – *Suzuki N.* Forever in Love? Labour, Temporality, and Filipino Women in Japan. In 2nd Afrasian International Symposium – Multiculturalism in Asia. 2012. (in Eng.).

Takeda, 2023 – *Takeda A.* Intimate mobilities- International marriage and migration: Japanese marriage migrants floating between Japan and Korea // John Wiley and Sons Ltd. 2023 (in Eng.).

Takeshita, 2001 - *Takeshita Sh.* The degree of Social Acceptability toward Intercultural Marriage // Kazokushyakai kenkyu. №10 (2). 2001. P. 71-82. (in Eng.).

*¹Нурелова А. М. ²Ниномия Т.

^{1, 2}Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹nurelova_assiyal@kaznu.edu.kz, ²s0430062.ninomiya@gmail.com

РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ БРАЧНОЙ МИГРАЦИИ В ЯПОНИИ

Аннотация. Целью исследовательской работы является обзор развития международных браков в Японии и литературы, написанной на эту тему, и анализ развития истории международных браков в хронологическом, географическом контексте. Основное направление исследования - международная брачная миграция, тенденции ее развития. Новизна статьи – анализ развития международной брачной миграции с момента ее появления в академическом дискурсе Японии и до наших дней, основные регионы-лидеры брачной миграции в Японии, задачи-сбор, систематизация, определение направлений изучения данной темы, написанной на японском, английском языках, в открытом доступе в базе данных. Результаты исследования рекомендуем к использованию при обзоре, анализе истории международной брачной миграции, тенденций развития в Японии. Было собрано и проанализировано около 30 работ японских и зарубежных исследователей, изучавших мотивы брачных мигрантов из разных регионов, их интеграцию в общество, жизненные стратегии невест в сельских районах, миграционную политику Японии, законы, написанные на японском, английском языках. Методология исследования - обзор, систематизация, контент-анализ. В результате сбора, анализа данных выявлено, что развитие международной брачной миграции напрямую зависит от политической, экономической, социальной ситуации в Японии, и во всем мире, а так же, что политическая,

социальная ситуация сложившаяся на мировой арене, напрямую повлияла на характер миграции в мире. Так же мы видим, что внутренние и внешние факторы в принимающем и направляющем обществе напрямую влияют на характер, количественный показатель брачной миграции, т. е. на рост, уменьшение брачных мигрантов в стране.

Ключевые слова: международная брачная миграция, брачные мигранты, развитие, история, мобильность, глобализация

*¹Nurelova A.M. ² Ninomiya T.

^{1, 2}Al-Farabi Kazakh National University

E-mail: ¹nurelova_assiyal@kaznu.edu.kz, ²s0430062.ninomiya@gmail.com

DEVELOPMENT OF CROSS-BORDER MARRIAGE MIGRATION IN JAPAN

Abstract. The purpose of the research work is to review the development of international marriage in Japan, collect the literature written on this topic and analyze the development of the history of international marriage in a chronological, geographical context. The main area of research is international marriage migration, the trend of its development. The novelty of the article is the development of international marriage migration from its appearance in the academic discourse of Japan to this day, identification and analysis of the main leading regions, tasks - collection, systematization, determination of research directions of literature written in Japanese and English Available in databases. The results of the study are recommended for use when reviewing, analyzing the history of international marriage in Japan, development trends, trends. To determine the development of the research topic, about 30 works of Japanese and foreign researchers who studied the motives of marriage migrants from different regions, their integration into society, life strategies, brides in rural regions, migration policy, laws of Japan, written in Japanese and English, were collected and analyzed. Research Methodology-Review, systematization, grouping, content analysis methods were used. As a result of the collection, grouping, analysis of data, it was found that the development of international marriage migration is directly related to the political, economic, social situation in Japan, the world. It was established that the political and social situation that took place on the world stage directly influenced the nature of migration in the world, as well as the economic and social potential of Japan was a force of attraction for migrants, including marriage migrants. It was also found that internal and external factors in the receiving and sending of society directly affect the nature, quantitative indicator, i.e., increase, decrease in marital migration.

Key words: cross-border marriage migration, marriage migrant, development, history, mobility, globalization

Авторлар туралы мәліметтер:

Нурелова А.М. – «8D02207-Шығыстану» мамандығының PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Ниномия Такаши, PhD, Шығыстану факультеті, Қиыр Шығыс кафедрасының доцент м.а., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Nurelova A. – 2-year Phd student of the specialty “8D02207-Oriental Studies”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Ninomiya Takashi, PhD, Faculty of Oriental studies, Department of Far East Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Информация об авторах:

Нурелова А.М. – PhD докторант «8D02207-Востоковедение», КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ниномия Такаши, PhD, и.о. доцента кафедры Дальнего Востока факультета Востоковедения, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Келіп түсті 28 мамыр 2026 жыл

Қабылданды 20 шілде 2026 жыл

¹Дүйсенов Б.Д. ²Әбиденқызы А.

^{1, 2} Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: bagdat75@inbox.ru

МӘМЛҮК-ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ФУРУСИЯ ӨНЕРІ: ӘСКЕРИ-АТБЕГІЛІК ДӘСТҮР ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – XIII–XV ғасырлардағы Мысыр мен Сириядағы Мәмлүк мемлекетінің әскери мәдениеті аясында қалыптасқан фурусия дәстүрінің мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі көрінісін кешенді талдау, әскери-атбегілік білімнің құрылымы мен терминологиялық жүйесін айқындау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы «Munyat al-Ghuzāt», «Kitāb fī ‘Ilm al-Nuṣṣāb», «Kitāb fī Riyādat al-Ḥayl» және «Baytarat al-Wāḍih» ескерткіштерін біртұтас фурусия кешенінің өзара сабақтас деректері ретінде қарастыруымен және арабша ғылыми ұғымдар мен түркі негізді әскери-атбегілік атаулардың қызметін салыстырмалы түрде көрсетуімен сипатталады. Ғылыми міндеттерге фурусия ұғымының мазмұнын нақтылау, негізгі деректерді жүйелеу, әскери даярлық салаларын және терминдердің семантикалық топтарын анықтау, олардың қазақтың тарихи атбегілік-әскери лексикасымен салыстыру мүмкіндігін бағалау жатады. Зерттеуде деректанулық, тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық, контекстік және текстологиялық әдістер қолданылды. Нәтижесінде фурусияның тек атқа міну машығы емес, салт атты жауынгерді даярлау, қару қолдану, садақшылық, ат күтімі мен ветеринариялық білімді біріктірген кешенді жүйе екені анықталды. «Munyat al-Ghuzāt»-тағы атқа міну, сүңгі, қылыш, қалқан, оқ ату және доп ұруға қатысты алты бөлім осы жүйенің практикалық құрылымын көрсетеді. Түркі және араб терминдерінің қатар қолданылуы Дешті Қыпшақ әскери тәжірибесі мен араб-мұсылмандық жазба білімнің тоғысуын танытады. Практикалық маңызы – ортағасырлық әскери-атбегілік терминдердің цифрлық корпусын жасауға негіз ұсынуында.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің AP26101473 «Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі түркілердің жылқыға қатысты мәдениеті» («Байтар-наме» мысалында)» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: мәмлүк-қыпшақ тілі, фурусия, салтаттылық өнері, атбегілік, әскери өнер, садақшылық, байтара, терминология, жазба ескерткіш.

Кіріспе

Орта ғасырлардағы Мысыр мен Сирияда құрылған Мәмлүк сұлтандығы (1250–1517) әскери-саяси құрылымы жағынан ғана емес, түркі және араб-мұсылман мәдениеттерінің өзара ықпалдасуы тұрғысынан да айрықша тарихи құбылыс болды. Мәмлүк әскерінің елеулі бөлігін Дешті Қыпшақ пен оған іргелес аймақтардан әкелінген түркі текті әскери құлдар құрады. Әскери қызметке алынған жас мәмлүктер атқа міну, қару қолдану, саптық және жекпе-жек өнері бойынша жүйелі дайындықтан өтті. Сондықтан салт атты жауынгердің кәсіби біліктілігі Мәмлүк мемлекетінің әскери институтының негізгі тіректерінің біріне айналды (Ayalon, 1961: 31–62; Ayalon, 1975: 44–58).

Ортағасырлық түркі мәдениетіндегі салтаттылық өнерін тарихи-мәдени феномен ретінде кешенді қарастыру өте маңызды. Осы тұрғыдан мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері ерекше мәнге ие: олар жылқыны баптау мен емдеуді, атты жауынгердің шеберлігін, садақ, сүңгі, қылыш, қалқан қолдану тәсілдерін тек сипаттап қана қоймай, осы білімнің қыпшақ тілінде

қалай жүйеленгенін көрсетеді. Мұндай мәтіндер тіл тарихы, әскери тарих, деректану және мәдени трансфер мәселелерін бір арнада зерттеуге мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – мәмлүк-қыпшақ тіліндегі әскери-атбегілік ескерткіштерді фурусия дәстүрінің жазба көрінісі ретінде қарастырып, олардың мазмұндық құрылымын және негізгі терминологиялық қабаттарын айқындау. Бұл мақсаттарға жету жолында алдымызға мынадай міндеттер қойылды: фурусия ұғымының ортағасырлық мазмұнын нақтылау; мәмлүк-қыпшақ тіліндегі негізгі әскери-атбегілік ескерткіштерді деректік тұрғыдан сипаттау; «Munyat al-Ghuzāt» пен «Kitāb fī 'Ilm al-Nuṣṣāb» материалдары негізінде әскери терминдердің қызметін көрсету; жылқы шаруашылығы мен ветеринарияға арналған «Kitāb fī Riyādat al-Ḥayl» және «Bayṭarat al-Wāḍiḥ» мәтіндерінің фурусия кешеніндегі орнын бағалау; араб және түркі терминдерінің өзара қатынасын тарихи-лексикологиялық тұрғыдан пайымдау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі деректік базасын мәмлүк-қыпшақ тілінде хатқа түскен әскери және атбегілік мазмұндағы төрт ескерткіш – «Munyat al-Ghuzāt», «Kitāb fī 'Ilm al-Nuṣṣāb», «Kitāb fī Riyādat al-Ḥayl» және «Bayṭarat al-Wāḍiḥ» құрайды. Бірінші мәтін салт атты жауынгердің кешенді даярлығын, екіншісі садақшылықты, ал соңғы екеуі жылқыны үйрету, күту және емдеу мәселелерін қамтиды. Араб тіліндегі салыстырмалы материал ретінде әл-Ақсараиге телінетін «Nihāyat al-su'l wa-l-umniyya fī ta'allum a'māl al-furūsiyya» трактаты және араб садақшылық дәстүрінің жарияланған үлгілері пайдаланылды. Негізгі мәтіндер ғылыми басылымдар мен қолжазбалық сипаттамалар бойынша салыстырылды (Öztopçu, 1989; Öztopçu, 2002; al-Aqsarā'ī, 1371).

Әдіснамалық негізді деректанулық, тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық, контекстік және текстологиялық тәсілдер құрайды. Деректанулық талдау мәтіндердің жанрын, мазмұнын және әскери мәдениет туралы мәліметтерінің сипатын анықтауға; тарихи-салыстырмалы әдіс араб фурусия дәстүрі мен қыпшақша мәтіндердің ортақ және өзгеше белгілерін көрсетуге қолданылды. Лексика-семантикалық талдау түркі негізді әскери атаулар мен арабша ғылыми терминдердің қызметін ажыратуға бағытталды. Контекстік тәсіл әр терминді нақты әрекет, құрал немесе білім саласы аясында түсіндіруге мүмкіндік берді. Қолжазба нұсқаларында графикалық және транскрипциялық айырмалар болуы ықтимал болғандықтан, қазіргі қазақша баламаларды ортағасырлық формалармен автоматты түрде теңестіруден сақтану қағидасы ұстанылды.

Талқылау

Фурусия ұғымы және Мәмлүк әскери мәдениеті туралы шетелдік зерттеулер

Араб тіліндегі furūsiyya (الفروسية) сөзі faras – «жылқы» түбірімен байланысты болғанымен, ортағасырлық қолданыста оның семантикасы жай ғана «атқа міну» мағынасынан әлдеқайда кең. Фурусия салт атты жауынгерді даярлаудың теориялық және практикалық білімдер кешенін қамтыды. Оған ат таңдау мен баптау, шабандоздық, сүңгі және қылыш қолдану, садақ ату, қалқанмен қорғану, әртүрлі әскери ойындар мен жаттығулар, сондай-ақ жылқы ауруларын тану және емдеу тәрізді салалар кірді. Әл-Сарраф мәмлүк дәуіріндегі фурусия әдебиетінің алдыңғы араб әскери және ветеринариялық дәстүрлермен сабақтастығын көрсетіп, бұл әдебиеттің жанрлық ауқымы өте кең болғанын атап өтеді (al-Sarraf, 2004: 141–200).

Мәмлүк қоғамында фурусия әскери шеберліктің ғана емес, әскери элитаның кәсіби және әлеуметтік болмысының белгісі болды. Д. Аялонның зерттеулерінде ипподромдардағы жаттығулар, найза ойыны, садақ ату және өзге де әскери-спорттық сайыстардың мәмлүк жауынгерлерін даярлаудағы қызметі көрсетілген (Ayalon, 1961: 31–62). Мұндай өнер бейбіт уақыттағы ойын-сауық емес, соғыс жағдайында қажет болатын ептілік, тепе-теңдік, жылдамдық, нысана дәлдігі және атты басқару қабілетін шыңдаған.

Фурусия жөніндегі арабша трактаттардың көрнекті үлгілерінің бірі – Мұхаммад ибн Иса ибн Исмаил әл-Ханафи әл-Ақсараиге телінетін «Nihāyat al-su' l wa-l-umniyya fī ta'allum a' mā l al-furūsiyya». Оның 1371 жылы көшірілген, 292 парақтан тұратын иллюстрациялы нұсқасы Британ кітапханасында Add MS 18866 шифрымен сақтаулы (al-Aqsarā'ī, 1371). Қолжазба атқа міну, әскери өнер мен технологияны жүйелі түрде сипаттайды. Бұл еңбек араб тіліндегі фурусия білімінің мәмлүк ортасында жоғары деңгейде кодификацияланғанын көрсететін салыстырмалы база ретінде маңызды.

Фурусияның мәмлүк-қыпшақ мәтіндерінде көрінуі – білімнің бір тілден екінші тілге жай аударылуы ғана емес. Түркі тілді әскери орта арабша теориялық дәстүрді өз тәжірибесімен ұштастырып, қыпшақша әскери лексика арқылы қайта бейімдеді. Сондықтан бұл ескерткіштерді «аударма мәтін» шеңберінде ғана емес, мәдени және терминологиялық трансфердің нәтижесі ретінде бағалау қажет. Негізінен мәмлүктер арасында фурусия, яғни, атқа міну өнері Ұлы дала төсінен барған қыпшақ текті далалық батыр бабаларымыздан баруы әбден мүмкін.

Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі фурусия ескерткіштерін зерттеудің маңызы ерекше. Мәмлүк-қыпшақ жазба мұрасының ішінде жылқы, әскери өнер және садақшылыққа тікелей арналған бірнеше еңбек бар. Қазіргі зерттеулерде «Kitāb fī Riyādat al-Ḥayl», «Baytarat al-Wāḍiḥ», «Munyat al-Ghuzāt» және «Kitāb fī 'Ilm al-Nuṣṣāb» осы тақырыптық топтың негізгі ескерткіштері ретінде қарастырылады (Batyrbekova, Boranbaev, Khalikova, 2024: 45–60). Бұл шығармалар бір-бірін мазмұндық жағынан толықтырады: бірінде ат пен ветеринариялық білім басым болса, екіншісінде салт атты жауынгердің қару қолдану өнері, үшіншісінде садақшылық техникасы егжей-тегжейлі беріледі.

«Munyat al-Ghuzāt» («Жауынгерлердің мұраты») – мәмлүк-қыпшақ тіліндегі аса маңызды әскери трактат. К. Өзтопчу жариялаған ғылыми басылымда мәтін, аударма, сөздік-индекс және факсимиле берілген (Öztopçu, 1989). Mamluk Bibliography Online дерегінде еңбек XIV ғасырдағы мәмлүк-қыпшақ әскери трактаты ретінде сипатталып, оның Ибн Ахи Хизамның арабша фурусия-байтара дәстүрімен байланысты мәтіннен ықшамдалып аударылғаны көрсетіледі. Бұл байланыс қыпшақ мәтінінің араб әскери ғылымымен генетикалық сабақтастығын дәлелдейді.

«Kitāb fī 'Ilm al-Nuṣṣāb» – XIV ғасырдағы мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған садақшылық трактаты. К. Өзтопчу 2002 жылы шығарманың ғылыми басылымын дайындап, мәтін мен терминологиялық материалды зерттеушілер айналымына енгізді (Öztopçu, 2002). Садақ пен жебенің түрлері, ату техникасы, нысана, жауынгердің дене қалпы және құрал-жабдыққа қатысты лексика бұл ескерткішті түркі әскери терминологиясының аса құнды дерегіне айналдырады. Араб садақшылық дәстүрін салыстыру үшін кейінірек хатқа түскен «Kitāb fī bayān faḍl al-qaws wa-l-sahm wa-awṣāfihimā» мәтінінің Н.А. Фарис пен Р.П. Элмер жасаған басылымы да маңызды (Faris, Elmer, 1945).

«Kitāb fī Riyādat al-Ḥayl» жылқыны үйрету, күту және ветеринариялық біліммен байланысты мәмлүк-қыпшақ ескерткіштерінің бірі. К. Өзтопчу бұл мәтінге арнайы зерттеу арнап, оны XIV ғасырдағы мәмлүк-қыпшақ ветеринариялық трактаты ретінде сипаттаған (Öztopçu, 1993: 153–170). Кейінгі зерттеулерде атбегілік пен ветеринариялық лексика қыпшақ тілінің ғылыми сөздік қорын танытатын дерек ретінде бағаланады.

«Baytarat al-Wāḍiḥ» та жылқының дене бітімі, қасиеті, күтімі, аурулары мен емдеу жолдарына арналған байтаралық мұра. Қолжазбаның қыпшақ және оғыздық белгілері аралас нұсқаларының болуы мәтіннің кең тілдік ортада таралғанын аңғартады. Бұл ескерткішке М.Е. Ағар, К. Өзтопчу, Ж. Ниссман және Ж. Өзгүр еңбектерінде тілдік және текстологиялық тұрғыдан назар аударылған (Özgür, 1988; Özgür, 1994). Қазақстандық зерттеушілер де «Baytarat al-Wāḍiḥ»-ты мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жылқы шаруашылығы мен ветеринария терминдерін танытатын маңызды мұра ретінде бағалайды (Batyrbekova, Boranbaev, Khalikova, 2024: 45–60).

Қазақстандық зерттеулердегі мәмлүк-қыпшақ мұрасы

Қазақстандық зерттеулерде мәмлүк-қыпшақ мұрасы және жылқы мәдениеті жайында жазған ғалымдар баршылық. Қазақстандық түркітануда мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерін зерттеу соңғы жылдары деректану, лексикология және қолжазбатану бағыттарында жүйелене түсті. Қ.Қ. Аубакирова мен А.А. Мустафаева мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің лексика-семантикалық табиғатын «Таржуман», «ад-Дурра» және «әл-Қауанин» материалдары негізінде талдап, оларды түркі-араб мәдени-тілдік байланыстарының этнолингвистикалық дереккөзі ретінде бағалайды (Аубакирова, Мустафаева, 2017). Авторлардың кейінгі зерттеуінде XIII–XV ғасырлардағы мәмлүк-қыпшақ қолжазбалары мазмұндық тұрғыдан топтастырылып, олардың ішінде әскери-тактикалық, тілдік және діни-дидактикалық мұралардың орны көрсетілген (Аубакирова, Мустафаева, 2022: 82–94). Бұл жіктеу фурусияға қатысты мәтіндерді мәмлүк-қыпшақ жазба корпусының жалпы жүйесінде қарастыруға мүмкіндік береді.

А.А. Мустафаеваның «Китаб Булғат әл-Муштақ» бойынша еңбектері мәмлүк-қыпшақ тіліндегі араб және түркі лексикалық қабаттардың арақатынасын анықтауға бағытталған. Зерттеуші XIV ғасырлық сөздіктегі лексиканы қазіргі түркі тілдерімен, оның ішінде қазақ тілімен салыстыра қарастырады (Мустафаева, 2022: 15–23; Мустафаева, 2023: 20–27). Бұл әдіс фурусия мәтіндеріндегі *furūsiyya*, *baūṭa*ға тәрізді арабша ғылыми атаулар мен *at*, *oq*, *yaū*, *qılıç*, *qalqan*, *süngü* тәрізді түркі негізді әскери атаулардың қызметін салыстырмалы-тарихи тұрғыдан пайымдауға әдістемелік негіз береді.

Б.Д. Дюсенов «Китаб ад-Дурра» арабша-қыпшақша сөздігін зерттеу арқылы мәмлүк дәуіріндегі қыпшақ лексикасының семантикалық және этнолингвистикалық ерекшеліктеріне назар аударды (Дюсенов, 2015: 94–98; Дюсенов, 2022: 172–183). Бұл еңбектер тікелей фурусия трактаттарына арналмағанымен, мәмлүк-қыпшақ кәсіби лексикасын қазіргі түркі тілдерімен салыстыру және арабша-қыпшақша лексикографиялық дәстүрді бағалау үшін маңызды. Фурусия терминдерін сөздік ескерткіштердегі параллельдермен тексеру әскери атаулардың мағыналық өрісін дәлірек анықтауға мүмкіндік береді.

Е. Есбосыновтың Әбу Хайян еңбегі негізінде ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктерін қазіргі қазақ және жалпы түркі тілдерімен салыстыра зерттеуі мәмлүк-қыпшақ тілінің тарихи грамматикасы мен сөздік қорын тануда маңызды орын алады (Есбосынов, 2006). Ал Ө.О. Тұяқбаевтың ортағасырлық қолжазбаларды деректану, мәтінтану және кодикология тұрғысынан қарастырған зерттеулері Қазақстандағы шығыс қолжазбаларын түпнұсқа бойынша зерттеу әдістемесін жетілдіруге үлес қосады (Тұяқбаев, 2015). Фурусия мұраларын зерттегенде де мәтіннің тілдік қабатымен қатар қолжазбаның материалдық құрылымы, көшірілу ортасы, палеографиялық және кодикологиялық белгілері ескерілуі қажет.

Фурусияның тарихи-мәдени негізін кеңірек түсіндіруде А. Тоқтабайдың қазақ және түркі халықтарының жылқы мәдениетіне арналған зерттеулері ерекше маңызды. Оның «Қазақ жылқысының тарихы» монографиясында археологиялық, этнографиялық, жазба, архивтік және фольклорлық деректер негізінде қазақ қоғамындағы жылқының шаруашылық, әскери және мәдени қызметі кешенді қарастырылған (Тоқтабай, 2010). «Түркі халықтарының жылқы мәдениеті» еңбегі бұл мәселені жалпы түркі кеңістігі аясында кеңейтеді (Тоқтабай, 2015). Мәмлүк-қыпшақ фурусия мәтіндеріндегі атбегілік және жылқыға қатысты терминдерді Дешті Қыпшақ пен кейінгі қазақ жылқы мәдениетінің материалдарымен салыстыру тарихи сабақтастық пен аймақтық ерекшеліктерді ажыратуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері

Фурусияның ішкі құрылымын нақты көрсететін деректердің бірі – «Munyat al-Ghuzāt». Мәтіннің кіріспесінде әскери даярлық алты бөлімге жіктеледі: 1) *atqa minmek* – атқа міну; 2) *süngü tutmaq* – сүңгі ұстау; 3) *qılıçqa ta'alluq* ‘amelleri – қылышқа қатысты амалдар; 4) *qalqan*

tutmaq – қалқан ұстау; 5) oq atmaq – оқ ату; 6) top urmaq – доп ұру (Öztopçu, 1989; Uğurlu, 1987). Бұл жіктеу фурусияның кешенді сипатын айқын көрсетеді.

Бірінші сала – atqa minmek. Ат үстіндегі орнықтылық, атты дұрыс басқару, жылдамдықты өзгерту, бұрылу және қару қолдану кезінде тепе-теңдікті сақтау – қалған әскери машықтардың барлығына негіз. Сондықтан атқа міну жеке дағды емес, фурусия жүйесінің өзегі ретінде көрінеді.

Екінші сала – süngü tutmaq. Сүңгі салт атты әскердің басты соққы қаруларының бірі болды. Мәтіндегі süngü – қазіргі қазақ тіліндегі «сүңгі» сөзімен тұлғалық және мағыналық сабақтастық танытатын түркі атауы. Мұндай мысалдар мәмлүк-қыпшақ лексикасын қазіргі қыпшақ тілдерінің тарихи сөздік қорымен салыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. Алайда әрбір сәйкестікті тікелей генетикалық жалғастық деп қабылдамай, фонетикалық, семантикалық және тарихи деректер жиынтығында қарастырған жөн.

Үшінші сала – qılıç қолдану. К. Өзтопчу «Munyat al-Ghuzāt»-тағы қылыш түрлері мен сапасына арналған тарауды арнайы зерттеген (Öztopçu, 1989a: 79–96). Qılıç сөзі түркі тілдеріндегі көне әскери лексиканың тұрақты бірлігі ретінде мәтінде кәсіби әрекет атауларымен бірге қолданылады. Қылыштың материалы, сапасы, сыртқы белгілері және қолданылуы жөніндегі мәліметтер әскери технология тарихы үшін де құнды.

Төртінші сала – qalqan tutmaq. Қалқан шабуыл қаруларымен қатар қолданылатын қорғаныс құралы. Qalqan атауының мәтіндегі орны жауынгерлік техниканың шабуыл мен қорғанысты бірлікте қарастырғанын көрсетеді. Бесінші сала – oq atmaq, яғни садақ ату. Түркі әскери мәдениетінде садақшылықтың орны ерекше болғаны белгілі; мәмлүк әскери жүйесінде де ат үстінен және жерден нысана көздеу кәсіби даярлықтың негізгі көрсеткіштерінің бірі болды.

Алтыншы сала – top urmaq. Ортағасырлық әскери-спорттық жаттығуларда доппен орындалатын ат үсті ойындары жауынгердің атты басқару қабілетін, көз мөлшерін және қол қимылының дәлдігін жетілдірген. Сондықтан мұндай жаттығуларды қазіргі мағынадағы спорттық ойын деп қана түсіндіру жеткіліксіз. Д. Аялон фурусия ойындарының әскери даярлықпен тікелей сабақтастығын көрсеткен (Ayalon, 1961: 31–62).

Садақшылық фурусия кешенінде дербес ғылым мен машық ретінде дамыды. «Kitāb fī ‘Ilm al-Nuṣṣāb» атауындағы nuṣṣāb термині жебе/садақшылық саласына қатысты арабша кәсіби атаулар жүйесімен байланысты. Бірақ мәтіннің негізгі тілдік қабаты мәмлүк-қыпшақша болғандықтан, арабша ғылыми терминдер мен түркіше күнделікті-әскери атаулар қатар өмір сүреді. Бұл құбылыс ортағасырлық түркі ғылыми тілінің қалыптасу тетіктерін көрсетуімен маңызды.

Садақшылық мәтінінде құрал атаулары, әрекет етістіктері және жауынгердің қимылын білдіретін сөздер терминологиялық жүйе құрайды. Оқ «оқ/жебе», уау «садақ», ат- «ату» тәрізді түркі негізді бірліктер әскери тәжірибенің төл лексикасын танытса, араб тілінен енген атаулар теориялық жіктеу, құрал бөлшектері немесе арнайы ұғымдарды беруі мүмкін. Осы аралас жүйе мәмлүк-қыпшақ жазба тілінің тек тұрмыстық қатынас тілі емес, арнайы білімді жеткізе алған функционалды тіл болғанын дәлелдейді.

Салыстырмалы тұрғыдан араб садақшылық әдебиетінде садақтың қасиеті, жебе, ату қалпы, нысана және жаттығу әдістері кең қарастырылған (Faris, Elmer, 1945). Қыпшақша трактат осы білімді түркі тілді әскери ортаға бейімдейді. Мұнда аудармашының міндеті арабша атауды сөзбе-сөз көшіру емес, оны жауынгер түсінетін қыпшақша баламамен беру болған. Сондықтан ескерткіштің лексикасын зерттеу терминжасамның тарихи үлгілерін анықтауға жол ашады.

Фурусияның маңызды бөлігі – жауынгерлік атты таңдау, күту, үйрету және оның денсаулығын сақтау. Әскери атты әскердің тиімділігі тек жауынгердің шеберлігіне емес, жылқының төзімділігіне, қозғалысына және жаракатқа төзімділігіне тәуелді болды. Сол

себепті араб-мұсылман дәстүрінде *baytara* – ветеринариялық білім және *siyāsāt al-khayl* – жылқыны басқару, баптау салалары фурусиямен тығыз байланыста дамыды.

«*Kitāb fī Riyādat al-Ḥayl*» және «*Baytarat al-Wādīh*» мәтіндері осы практикалық білімнің қыпшақ тіліндегі көрінісін береді. Онда жылқының дене мүшелері, түсі, мінез-құлқы, жарамды-жарамсыз белгілері, аурулары және емдеу тәсілдеріне қатысты сөздік қор сақталған (Batyrbekova, Boranbaev, Khalikova, 2024: 45–60; Öztorçu, 1993: 153–170; Özgür, 1988). Мұндай лексика этнолингвистика үшін де маңызды, өйткені жылқыға қатысты атаулар көшпелі қоғамның шаруашылық тәжірибесі мен әскери мәдениетінің тоғысқан тұсын көрсетеді.

Қазақ тіліндегі атбегілік лексикамен салыстыру барысында ат, тай, құлын, жал, құйрық, тұяқ, тізгін, ер, жүген, қамшы, сүңгі, қылыш, қалқан, оқ, садақ тәрізді негізгі ұғымдардың тарихи қабатын кешенді тексеруге болады. Дегенмен мәмлүк-қыпшақ мәтініндегі нақты графикалық нұсқа мен мағынаны қолжазба және ғылыми басылым бойынша жеке-жеке салыстыру қажет. Осы себепті қазіргі қазақша баламаны автоматты түрде ортағасырлық формаға теңестіру ғылыми әдіс тұрғысынан сақтықты талап етеді.

Атбегілік трактаттардың тағы бір құндылығы – түркі және араб ғылыми дәстүрінің бір мәтінде тоғысуы. Жылқыға қатысты практикалық атаулардың едәуір бөлігі түркіше берілуі мүмкін болса, ауру, ем, дәрілік зат, анатомия және теориялық жіктеуге қатысты терминдер арабша-парсыша қабатпен ұштасады. Бұл жағдай мәмлүк-қыпшақ тілінің көптілді ғылыми ортада қалыптасқанын көрсетеді.

Мәмлүк-қыпшақ фурусия мәтіндерінің терминологиясын шартты түрде бірнеше семантикалық топқа бөлуге болады: 1) жылқы және оның дене мүшелері; 2) ат әбзелдері; 3) жауынгер мен шабандоздың әрекеттері; 4) шабуыл қарулары; 5) қорғаныс жарақтары; 6) садақшылық құралдары мен техникасы; 7) әскери жаттығу мен ойын; 8) ветеринария және емдеу. Мұндай жіктеу сөздерді жеке қарастырудан гөрі олардың кәсіби ұғымдар жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Ең айқын ерекшелік – түркі түбірлі атаулар мен арабша ғылыми лексиканың қатар қолданылуы. *At*, *oq*, *yaу*, *qılıç*, *qalqan*, *süngü* сияқты әскери-тұрмыстық атаулар тәжірибелік ортаға жақын болса, *furūsiya*, *baytara*, *ilm*, *amal* тәрізді арабша бірліктер білімді жіктейтін метатіл қызметін атқарады. Бұл – мәмлүк-қыпшақ жазба мәдениетінің екі тілдік-мәдени жүйені бір мәтін кеңістігінде ұштастырғанының көрінісі.

Терминологиялық трансфер бірнеше жолмен жүрген: араб атауын өзгеріссіз немесе фонетикалық бейімдеумен қабылдау; түркіше балама беру; араб және түркі атауларын қатар қолдану; күрделі ұғымды түсіндірме тіркес арқылы жеткізу. Осындай тәсілдер кейінгі түркі жазба тілдеріндегі ғылыми лексиканың дамуына ортақ тарихи тәжірибе ретінде қарастырылуы мүмкін.

Мәмлүк-қыпшақ мәтіндерінің құндылығы олардың әскери білімді қыпшақ тілінде жүйелі түрде жеткізуінде. Бұл – қыпшақ тілінің ортағасырлық Мысыр мен Сирияда ауызекі әскери коммуникация шеңберінен шығып, кәсіби нұсқаулықтар мен арнайы трактаттардың тіліне айналғанын көрсететін маңызды айғақ. Сондықтан фурусия ескерткіштері тек филологиялық емес, өркениеттік дерек ретінде де зерттелуге тиіс.

Фурусия мұрасының түркі әскери мәдениеті тарихында алатын орыны өте маңызды. Мәмлүк сұлтандығындағы фурусияны тек араб-мұсылман әскери дәстүрінің жалғасы немесе тек Дешті Қыпшақ көшпелілерінің мұрасы деп біржақты түсіндіру дұрыс емес. Оның тарихи табиғаты синтездік сипатта болды. Бір жағынан, Таяу Шығыста Аббас әулеті дәуірінен қалыптасқан фурусия, байтара, қару-жарақ және әскери айла жөніндегі жазба дәстүр бар еді; екінші жағынан, мәмлүк әскеріне келген түркі жауынгерлері даладағы салт аттылық, садақшылық және атты соғыс тәжірибесін алып келді (al-Sarraf, 2004: 141–200).

Осы екі арнаның түйісуі Мәмлүк дәуірінде әскери білімнің ерекше ортасын қалыптастырды. Арабша трактаттарда білім теориялық тұрғыдан кодификацияланса, мәмлүк-қыпшақ мәтіндері сол білімнің түркі тілді әскери қауымға бейімделген нұсқасын көрсетеді.

«Munyat al-Ghuzāt»-тағы алты саланың өзі – атқа мінуден бастап сүңгі, қылыш, қалқан, садақ және ат үсті жаттығуларына дейін – салт атты жауынгердің тұтас кәсіби моделін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Бұл мұраларды қазіргі Қазақстан тарихы мен мәдениеті тұрғысынан зерттеудің де маңызы зор. Мәмлүк-қыпшақ тілінің лексикасы қазіргі қазақ тіліне тікелей теңестірілмеуге тиіс болғанымен, қыпшақ тілдерінің тарихи сабақтастығын анықтайтын салыстырмалы материал береді. Әсіресе жылқы, ат әбзелдері, қару-жарақ және қимыл атауларының тарихи семантикасын зерттеу қазақтың дәстүрлі атбегілік мәдениетінің терминологиялық қабаттарын тереңірек түсіндіруге көмектеседі.

Болашақ зерттеулерде қолжазбалардың цифрлық көшірмелерін салыстырып, араб графикасындағы әрбір терминнің контекстік қолданысын дерекқорға түсіру тиімді. Термин – транслитерация – қазақша балама – арабша параллель – қолжазба шифры – парақ нөмірі форматындағы электрондық корпус жасалса, мәмлүк-қыпшақ әскери лексикасын тарихи және салыстырмалы тұрғыдан жүйелі зерттеуге мүмкіндік туар еді.

Зерттеу нәтижесінде фурусия мәтіндерінің терминологиялық қорын сегіз семантикалық топқа жүйелеу ұсынылады: жылқы және оның дене мүшелері; ат әбзелдері; шабандоз бен жауынгер әрекеттері; шабуыл қарулары; қорғаныс жарақтары; садақшылық құралдары мен техникасы; әскери жаттығу мен ойын; ветеринария және емдеу. Бұл жіктеу жеке сөздердің этимологиясын ғана емес, олардың кәсіби білім жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді. Түркі түбірлі at, oq, yau, qılıç, qalqan, süngü тәрізді бірліктер практикалық әскери ортаға жақын болса, furūsiyya, baytara, 'ilm, 'amal секілді арабша атаулар білімді жіктейтін метатіл қызметін атқарады. Осы арақатынас мәмлүк-қыпшақ мәтіндерінің механикалық аударма емес, әскери білімді түркі тілді ортаға бейімдеу нәтижесі болғанын көрсетеді.

Практикалық нәтиже ретінде мәмлүк-қыпшақ әскери-атбегілік терминдерінің электрондық корпусын жасауға негіз болатын үлгі ұсынылады. Әрбір термин үшін қолжазбадағы графикалық нұсқа, ғылыми транслитерация, контекстік мағына, қазіргі қазақша балама, арабша параллель, дереккөз атауы, қолжазба шифры және парақ нөмірі тіркелуі тиіс. Мұндай корпус қыпшақ тілінің тарихи лексикологиясын зерттеумен қатар, жылқы мәдениеті, қару-жарақ, әскери тарих және аударматану бағыттарын тоғыстырады. Әсіресе сөздік ескерткіштердегі баламаларды практикалық фурусия трактаттарындағы қолданыспен салыстыру терминнің мағыналық өрісін дәлірек анықтауға мүмкіндік береді (Дюсенов, 2022: 172–183; Мустафаева, 2023: 20–27).

Мәмлүк-қыпшақ фурусия мұраларының деректік ерекшелігі олардың теориялық қағиданы күнделікті әскери тәжірибемен ұштастыруынан көрінеді. Сөздік және грамматикалық ескерткіштер қыпшақ тілінің құрылымы мен сөздік қорын түсіндіруге бағытталса, әскери трактаттар сол лексиканың нақты әрекет үстіндегі қызметін көрсетеді. Мысалы, қару атауы жеке лексема ретінде ғана емес, оны ұстау, бағыттау, соққы жасау, қорғану немесе ат үстінде қолдану әрекеттерімен бірге беріледі. Осы ерекшелік терминнің семантикасын мәтін ішіндегі функциясы арқылы анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан фурусия трактаттарын арабша-қыпшақша сөздіктермен қатар зерттеу екі дерек түрінің мүмкіндігін өзара толықтырады. Қазақстандық зерттеулерде мәмлүк-қыпшақ лексикасының сөздік және қолжазбалық негізі біршама жүйеленгендіктен, келесі кезеңде әскери-атбегілік мәтіндерді сол корпуспен тікелей салыстыру өзекті (Аубакирова, Мустафаева, 2017; Дюсенов, 2022: 172–183).

Сонымен бірге фурусия терминдерін қазақтың дәстүрлі жылқы мәдениетімен салыстыруда хронологиялық және аймақтық айырмашылықтарды сақтау қажет. XIII–XV ғасырлардағы Мысыр-Сирия әскери ортасында қолданылған қыпшақша атаулар мен XIX–XX ғасырларда этнографиялық деректерде тіркелген қазақ атаулары арасында бірнеше ғасырлық уақыт және өзгеше әлеуметтік орта бар. Сондықтан ұқсас тұлғадағы сөздерді бірден бір мағыналы тарихи жалғастық ретінде тану орнына, олардың дыбыстық сәйкестігін, мағыналық

тұрақтылығын, мәтіндік қолданысын және өзге қыпшақ тілдеріндегі параллельдерін тексеру керек. А. Тоқтабай жинақтаған жылқының сыны, күтімі, ат әбзелдері мен дәстүрлі атбегілік тәжірибеге қатысты материалдар осы салыстыру үшін кең этнографиялық база береді (Тоқтабай, 2010; Тоқтабай, 2015). Мұндай салыстыру фурусия мұрасын қазіргі ұлттық мәдениетке механикалық телімей, тарихи сабақтастықтың нақты тілдік және мәдени белгілерін ажыратуға жағдай жасайды.

Қорытынды

Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері ортағасырлық түркі салтаттылық өнерін зерттеудегі аса маңызды дереккөздер қатарына жатады. Олар фурусияның тек атқа міну шеберлігі емес, жылқыны таңдау мен баптаудан бастап салт атты жауынгердің қару қолдануы, садақ атуы, қорғануы және әскери-спорттық жаттығуларына дейінгі кешенді кәсіби жүйе болғанын көрсетеді.

«Munyat al-Ghuzāt» фурусияның практикалық құрылымын атқа міну, сүңгі ұстау, қылыш қолдану, қалқан ұстау, оқ ату және доп ұру секілді алты сала арқылы танытады. «Kitāb fī 'Ilm al-Nuṣṣāb» садақшылық білімді, ал «Kitāb fī Riyādat al-Ḥayl» мен «Bayṭarat al-Wāḍih» жылқыны күту, үйрету және емдеу тәжірибесін толықтырады. Осы мәтіндер жиынтығы фурусияны әскери өнер, атбегілік және ветеринариялық білімнің біртұтас кешені ретінде қарастыруға негіз береді.

Терминологиялық талдау түркі түбірлі әскери атаулардың арабша ғылыми ұғымдармен қатар қолданылғанын көрсетеді. Бұл құбылыс Дешті Қыпшақтан келген әскери тәжірибе мен Мысыр-Сириядағы араб-мұсылмандық жазба ғылымның өзара ықпалдасуын айғақтайды. Сондықтан мәмлүк-қыпшақ фурусия мұрасы түркі халықтарының әскери мәдениеті тарихын ғана емес, ортағасырлық білім трансферін, кәсіби тілдің қалыптасуын және қыпшақ лексикасының тарихи дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін пәнаралық дереккөз болып табылады.

Әдебиеттер:

al-Sarraf, 2004 – *al-Sarraf Sh. Mamluk Furūsiyah Literature and Its Antecedents* // *Mamlūk Studies Review*. 2004. Vol. 8. No. 1. P. 141–200.

al-Aqsarā'ī, 1371 – *al-Aqsarā'ī M. ibn 'Isā. Nihāyat al-su'l wa-l-umniyya fī ta'allum a'māl al-furūsiyya*. British Library, Add MS 18866. 292 fols. Copy dated 1371.

Ayalon, 1975 – *Ayalon D. Preliminary Remarks on the Mamlūk Military Institution in Islam* // *War, Technology and Society in the Middle East*. London: Oxford University Press, 1975. P. 44–58.

Ayalon, 1961 – *Ayalon D. Notes on the Furūsiyya Exercises and Games in the Mamluk Sultanate* // *Scripta Hierosolymitana*. 1961. Vol. 9. P. 31–62.

Ayalon, 1953 – *Ayalon D. Studies on the Structure of the Mamluk Army – I* // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 1953. Vol. 15. No. 2. P. 203–228.

Аубакирова, Мустафаева, 2022 – *Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А.* Мәмлүк-қыпшақ тілінде діни мазмұнда жазылған ортағасырлық жазба ескерткіштердің (XIII–XV ғ.) зерттелу мәселелері // *Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы*. 2022. № 3 (140). Б. 82–94. DOI: 10.32523/2616-678X-2022-140-3-82-94.

Аубакирова, Мустафаева, 2017 – *Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А.* Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің лексика-семантикалық ерекшеліктері // *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы*. 2017. № 1 (80).

Batyrbekova, Boranbaev, Khalikova, 2024 – *Batyrbekova K.A., Boranbaev S.R., Khalikova N.S. Written monuments written in the Mamluk Kipchak language and the importance of the Baitaratu'l-Wazih manuscripts* // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*. 2024. Vol. 149. No. 4. P. 45–60.

Дюсенов, 2022 – Дюсенов Б.Д. Мәмлүктер кезеңіндегі «Китаб ад-Дурра...» жазба ескерткішінің зерттелуі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. 2022. № 4 (141). Б. 172–183.

Дюсенов, 2015 – Дюсенов Б.Д. «Китаб ад-Дурра...» сөздігіндегі адамға қатысты сөздердің этнолингвистикалық сипаты // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. 2015. № 1 (299). Б. 94–98.

Есбосынов, 2006 – Есбосынов Е. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Абу Хайиан еңбегі бойынша, XIV ғ.). Алматы: Ер-Дәулет, 2006. 240 б.

Smith, 1979 – Smith G.R. Medieval Muslim Horsemanship: A Fourteenth-Century Arabic Cavalry Manual. London: The British Library, 1979. 36 p.

Tantum, 1979 – Tantum G. Muslim Warfare: A Study of a Medieval Muslim Treatise on the Art of War // Islamic Arms and Armour. London: Scolar Press, 1979. P. 187–201.

Тоқтабай, 2015 – Тоқтабай А. Түркі халықтарының жылқы мәдениеті. Астана, 2015. 380 б.

Тоқтабай, 2010 – Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. Алматы: Алматыкітап баспасы, 2010. 496 б.

Тұяқбаев, 2015 – Тұяқбаев Ө.О. «Хадиқат әл-‘Арифин» ортағасырлық жазба ескерткішіндегі агрографтар көрінісі: докторлық диссертация. Стамбұл университеті, 2015.

Faris, Elmer, 1945 – Faris N.A., Elmer R.P. Arab Archery. Princeton: Princeton University Press, 1945. 182 p.

Мустафаева, 2023 – Мустафаева А.А. Араб және мәмлүк-қыпшақ сөздерінің сөзжасам үлгілерінің ерекшеліктері («Китаб Бұлғат әл-Мұштак» мысалында) // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. 2023. № 1 (104). Б. 20–27. DOI: 10.26577/JOS.2023.v104.i1.03.

Мустафаева, 2022 – Мустафаева А.А. «Китаб Бұлғат әл-Мұштак» жазба ескерткішіндегі араб және түркі лексикалық қабат // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. 2022. № 2 (101). Б. 15–23. DOI: 10.26577/JOS.2022.v101.i2.02.

Öztopçu, 2002 – Öztopçu K. Kitāb fi ‘Ilm an-Nuššāb: A 14th-Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak. İstanbul, 2002. 367 p.

Öztopçu, 1993 – Öztopçu K. A Fourteenth-Century Mamluk Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitāb fi Riyāzati’l-Ḥayl // Journal of Turkish Studies. 1993. Vol. 17. P. 153–170.

Öztopçu, 1989a – Öztopçu K. A Mamluk-Kipchak Account on the Types and Qualities of Swords // Ural-Altaische Jahrbücher. 1989. Bd. 61. S. 79–96.

Öztopçu, 1989 – Öztopçu K. Münyetü’l-Ğuzāt: 14. Yüzyıla âit Memluk-Kıpçakçasıyla Yazılmış Askerî Bir Risâle. Cambridge, MA: Harvard University, 1989. 223 p.

Özgür, 1994 – Özgür C. Baytaratü’l-Vazih’in Kıpçak ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması Üzerine Bir Dil Araştırması: Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 1994.

Özgür, 1988 – Özgür C. Baytaratü’l-Vâzih (Metin-İndeks): Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, 1988.

References:

Aqsarā’ī, 1371 – al-Aqsarā’ī M. ibn ‘Īsā. Nihāyat al-su’l wa-l-umniyya fī ta’allum a’ māl al-furūsiyya [The Ultimate Goal and Aspiration in Learning the Arts of Horsemanship]. British Library, Add MS 18866. 292 fols. Copy dated 1371.

Ayalon, 1953 – Ayalon D. Studies on the Structure of the Mamluk Army – I // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 1953. Vol. 15. No. 2. P. 203–228.

Ayalon, 1961 – Ayalon D. Notes on the Furūsiyya Exercises and Games in the Mamluk Sultanate // Scripta Hierosolymitana. 1961. Vol. 9. P. 31–62.

Ayalon, 1975 – Ayalon D. Preliminary Remarks on the Mamluk Military Institution in Islam // *War, Technology and Society in the Middle East*. London: Oxford University Press, 1975. P. 44–58.

Aubakirova K.K., Mustafaeva A.A. Mamluk-kypchak tilindegi eskertkishterdin leksika-semantikalyk erekshelikleri [Lexical and Semantic Features of Monuments in the Mamluk-Kipchak Language] // *Al-Farabi atyndagy KazUU Khabarshysy. Shygystanu seriiasy*. 2017. No. 1 (80). [in Kaz].

Aubakirova K.K., Mustafaeva A.A. Mamluk-kypchak tilinde dini mazmunda zhazylgan ortagasyrlyk zhazba eskertkishterdin (XIII–XV g.) zerttelu maseleleri [Issues in the Study of Medieval Written Monuments of Religious Content in the Mamluk-Kipchak Language (13th–15th Centuries)] // *L.N. Gumilev atyndagy EUU Khabarshysy. Filologiya seriiasy*. 2022. No. 3 (140). P. 82–94. [in Kaz].

Batyrbekova, Boranbaev, Khalikova, 2024 – Batyrbekova K.A., Boranbaev S.R., Khalikova N.S. Written monuments in the Mamluk-Kipchak language and the significance of the *Baitaratu'l-Wazih* manuscripts // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*. 2024. Vol. 149. No. 4. P. 45–60. [in Kaz]

Diussenov, 2015 – Diussenov B.D. «Kitab ad-Durra...» sozdigindegi adamga katysty sozderdin etnolingvistikalyk sipaty [The Ethnolinguistic Characteristics of Words Referring to Humans in the Dictionary “Kitab ad-Durra...”] // *KR UGA Khabarlary*. 2015. No. 1 (299). P. 94–98. [in Kaz].

Diussenov, 2022 – Diussenov B.D. Mamlukter kezenindegi «Kitab ad-Durra...» zhazba eskertkishinin zerttelui [The Study of the Written Monument “Kitab ad-Durra...” from the Mamluk Period] // *L.N. Gumilev atyndagy EUU Khabarshysy*. 2022. No. 4 (141). P. 172–183. [in Kaz].

Esbosynov, 2006 – Esbosynov E. Eski kypchak tilinin leksika-grammatikalyk erekshelikleri [Lexical and Grammatical Features of the Old Kipchak Language] Almaty: Er-Daulet, 2006. 240 p. [in Kaz].

Faris, Elmer, 1945 – Faris N.A., Elmer R.P. *Arab Archery*. Princeton: Princeton University Press, 1945. 182 p.

Mustafaeva, 2022 – Mustafaeva A.A. «Kitab Bulgat al-Mushtak» zhazba eskertkishindegi arab zhane turki leksikalyk kabat [Arabic and Turkic Lexical Layers in the Written Monument “Kitab Bulgat al-Mushtak”] // *Al-Farabi atyndagy KazUU Khabarshysy*. 2022. No. 2 (101). P. 15–23. [in Kaz].

Mustafaeva, 2023 – Mustafaeva A.A. Arab zhane mamluk-kypchak sozderinin sozzhasam ulgilerinin erekshelikleri [Features of Word-Formation Patterns in Arabic and Mamluk-Kipchak Words] // *Al-Farabi atyndagy KazUU Khabarshysy*. 2023. No. 1 (104). P. 20–27. [in Kaz].

Özgür, 1988 – Özgür C. *Baytaratü'l-Vâzih (Text–Index)* [Baytaratü'l-Vâzih (Text–Index)]: Master's Thesis. Istanbul University, 1988. [in Tur]

Özgür, 1994 – Özgür C. *A Linguistic Study on the Oghuzization of Kipchak Based on the Kipchak and Turkmen Manuscripts of Baytaratü'l-Vâzih*: Doctoral Dissertation. Istanbul University, 1994. [in Tur]

Öztopçu, 1989 – Öztopçu K. *Münyetü'l-Güzât: A Military Treatise Written in 14th-Century Mamluk-Kipchak*. Cambridge, MA: Harvard University, 1989. 223 p.

Öztopçu, 1989a – Öztopçu K. A Mamluk-Kipchak Account on the Types and Qualities of Swords // *Ural-Altaische Jahrbücher*. 1989. Vol. 61. P. 79–96.

Öztopçu, 1993 – Öztopçu K. A Fourteenth-Century Mamluk Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: *Kitāb fī Riyāzati'l-Ḥayl* // *Journal of Turkish Studies*. 1993. Vol. 17. P. 153–170. [in Eng.]

Öztopçu, 2002 – Öztopçu K. *Kitāb fī 'Ilm an-Nuṣṣāb: A 14th-Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak*. İstanbul, 2002. 367 p.

Smith, 1979 – Smith G.R. *Medieval Muslim Horsemanship: A Fourteenth-Century Arabic Cavalry Manual*. London: The British Library, 1979. 36 p.

Tantum, 1979 – Tantum G. *Muslim Warfare: A Study of a Medieval Muslim Treatise on the Art of War* // *Islamic Arms and Armour*. London: Scolar Press, 1979. P. 187–201.

Toqtabai, 2010 – *Toqtabai A. Kazak zhylyksynyn tarikhy* [History of the Kazakh Horse]. Almaty: Almatykitap, 2010. 496 p. [in Kaz].

Toqtabai, 2015 – *Toqtabai A. Turki khalyktarynyn zhyly madenieti* [Horse Culture of the Turkic Peoples]. Astana, 2015. 380 p. [in Kaz].

Tuiakbaev, 2015 – *Tuiakbaev O.O. «Hadikat al-‘Arifin» ortagasyrlyk zhazba eskertkishindegi agrograftar korinisi*: [Representation of Agrographs in the Medieval Written Monument “Hadikat al-‘Arifin”]: doctoral dissertation . Istanbul University, 2015. [in Kaz].

¹ Дюсенов Б.Д., ² Абиденкызы А.

^{1, 2} *Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Алматы, Казахстан*

E-mail: bagdat75@inbox.ru

ФУРУСИЙЯ В МАМЛЮКСКО-КЫПЧАКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ: ВОЕННО-КОННАЯ ТРАДИЦИЯ И ТЕРМИНОЛОГИЯ

Аннотация. Цель статьи – комплексно проанализировать отражение традиции фурусийи в мамлюкско-кыпчакских письменных памятниках XIII–XV вв. и определить структуру военно-конного знания и его терминологическую систему. Научная новизна состоит в рассмотрении «Munyat al-Ghuzāt», «Kitāb fī ‘Ilm al-Nuṣṣāb», «Kitāb fī Riyāḍat al-Ḥayl» и «Bayṭarat al-Wāḍiḥ» как взаимосвязанных источников единого комплекса фурусийи, а также в сопоставлении тюркской военно-практической лексики с арабской научной терминологией. В задачи исследования входят уточнение средневекового содержания понятия furūsiyya, систематизация основных источников, определение направлений военной подготовки и семантических групп терминов, оценка возможностей сопоставления мамлюкско-кыпчакской лексики с традиционной казахской коневодческой и военной терминологией. Применены источниковедческий, историко-сравнительный, лексико-семантический, контекстуальный и текстологический методы. Установлено, что фурусийя представляла собой не только искусство верховой езды, но комплексную систему подготовки конного воина, включавшую владение копьем, мечом, щитом, стрельбу из лука, военно-спортивные упражнения, уход за лошадью и ветеринарные знания. Шесть направлений, выделенных в «Munyat al-Ghuzāt», демонстрируют практическую структуру этой системы. Сочетание тюркских и арабских терминов свидетельствует о взаимодействии степной военной практики Дешт-и Кыпчака с арабо-мусульманской письменной традицией. Практическая значимость работы связана с перспективой создания исторического корпуса военно-конной терминологии и сравнительного изучения кыпчакского и казахского лексического наследия.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP26101473 «Тюркская культура коневодства в мамлюкско-кыпчакских письменных памятниках (на примере "Байтар-наме")».

Ключевые слова: мамлюкско-кыпчакский язык, фурусийя, искусство верховой езды, коневодство, военное искусство, стрельба из лука, байтара, терминология, письменные памятники.

¹ Dyussenov B.D., ²Abidenkyzy A.

^{1, 2} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: bagdat75@inbox.ru

FURŪSIYYA IN MAMLUK-KIPCHAK WRITTEN MONUMENTS: MILITARY-EQUESTRIAN TRADITION AND TERMINOLOGY

Abstract. The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the furūsiyya tradition as reflected in Mamluk-Kipchak written monuments of the thirteenth to fifteenth centuries and to identify the structure and terminology of military-equestrian knowledge. The novelty of the study lies in treating Munyat al-Ghuzāt, Kitāb fi 'Ilm al-Nuṣṣāb, Kitāb fi Riyāḍat al-Ḥayl, and Baytarat al-Wāḍiḥ as interrelated sources of a single furūsiyya complex and in comparing Turkic practical military vocabulary with Arabic scholarly terminology. The research tasks include clarifying the medieval meaning of furūsiyya, systematizing the principal sources, identifying fields of warrior training and semantic groups of terms, and assessing possibilities for comparison with the historical equestrian and military vocabulary of Kazakh. Source-critical, historical-comparative, lexical-semantic, contextual, and textual methods are applied. The analysis demonstrates that furūsiyya was not limited to horsemanship but formed a comprehensive system of mounted-warrior training that included lance and sword techniques, shield handling, archery, military exercises, horse management, and veterinary knowledge. The six fields presented in Munyat al-Ghuzāt reveal the practical organization of this system. The coexistence of Turkic and Arabic terminology reflects interaction between the steppe military experience of Dasht-i Kipchak and the Arabic-Islamic written scholarly tradition. The practical significance lies in providing a basis for a historical digital corpus of military-equestrian terminology and further comparative research on Kipchak and Kazakh lexical heritage.

Acknowledgements: This article was prepared within the framework of the grant-funded project AR26101473, “Turkic horse breeding culture in Mamluk-Kipchak written monuments (on the example of “Baytar-name”)” supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Mamluk-Kipchak, furūsiyya, horsemanship, equestrian culture, military art, archery, veterinary science, terminology, written monuments.

Авторлар туралы мәлімет:

Дюсенов Бағдат Даниярұлы – PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, Алматы, Қазақстан

Әбиденқызы Айнұр – PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Дюсенов Багдат Даниярович – PhD, Заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Абиденкызы Айнур – PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Bagdat D. Dyussenov – PhD, Deputy Director General for Research, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Abidenkyzy Ainur – PhD, Leading Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Келін түсті 25 мамыр 2026 жыл
Қабылданды 21 шілде 2026 жыл

Е.З. Есбосынов*

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ergaliesb@gmail.com

КИТАБ ӘЛ-ИДРАК ЛИ-ЛИСАН ӘЛ-АТРАК ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ - ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН МӘМЛҮК ҚЫПШАҚТАРЫ (МӘМЛҮК СҰЛТАНДЫҒЫ) ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа. Қазақ тілінің қалыптасу тарихына қатысты деректерді ғылыми айналымға қосу – қоғамымыздың күнделікті алға қойып отырған, келешекте де кешенді талаптар тұрғысынан қаралып отыратын іс-шаралар екендігі анық. Зерттеу мақсатымыз – қазақ тілі тарихын орта ғасыр жазба ескерткіштері материалдары негізінде зерттеген еңбектерге шолу жасау, жекелеген ғылыми ізденістердің әдіс-тәсілдерін көру. Қазақ тілі туыстас түркі халықтарының тарихы сияқты көне түркі, орта түркі дәуірлерінен, сол дәуір этнолингвистикалық дәстүрлерінен бастау алады. Ал мұндай деректер мақала жазу барысында қолданылатын методологиялық тұрғыдан да өзекті екендігі анық, себебі орта ғасыр жазба ескерткіштердің арасынан қандай да бір нұсқасы қазақ тілі тарихын хронологиялық, географиялық, лексикалық тұрғыдан классификация жасауға мүмкіншілік беруі мүмкін. Зерттеу нысанымыз болып отырған жазба ескерткіштердің басты ерекшелігі де осы болса керек. Қазіргі уақытта толық қалыптасып тіпті дәстүрге айналған Селжұқ пен Қараханидтер, Алтын Орда мен Осман империясы дәуірі, Қарлұқ, Шағатай дәуірі деп аталатын түркі тілдерінің тарихын дәуірлеу еш өзгерместен ондаған жылдар бойы қолданыста келе жатыр. Мұны кезінде шығыстанушы ғалымдар мен түркологтар жасап қалыптастырғаны сөзсіз. Осылардың арасынан Мәмлүк қыпшақтары тіліне қатысты жазба ескерткіштердің орны бөлек. Себебі мәмлүк қыпшақтары дәуірі – қазіргі қазақ тілінің тарихи лексикология мен жалпы тарихын түзуде географиялық, әлеуметтік-саяси тұрғыда маңызды орынға ие. Мұны Айдаров, Әмір Нәжіп, Құрышжанов, Томанов сияқты ғалымдар да айтып, көптеген еңбектерін осы тақырыпқа арнаған. Кеңес одағы дәуірі зерттеулері негізінен формальдық-грамматикалық бағытта болса да, кейінірек, тілдік-нормативтік, лексикалық, диалектологиялық, аумақтық және хронологиялық бағыттағы ізденістердің бірізділікке түсуіне ықпал етті. Бұл тұрғыда Мәмлүк қыпшақтары дәуіріне тікелей қатыстылығы бар деп есептелетін Кітаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак (құрамдас екі сөздігімен қоса) жазба ескерткішін назарға алдық. Аталмыш жазба ескерткіш төңірегінде қалыптасқан еңбектер тізбесіне шолу жасап отандық және шет елдік ғалымдардың жекелеген пікір мен тезистерінен иллюстративті мысалдар қолдандық. Лингвистикалық еңбектермен қоса сол дәуір екі ірі ел, - мәмлүк қыпшақтары (мәмлүк сұлтандығы) мен осман түріктері қарым-қатынасына қатысты пікірлермен бөлістік. Осындай деректер аясында тақырыптық қорытынды жасауға талпыныс жасадық.

Кілт сөздер: Мәмлүк қыпшақтары, Осман Империясы, Мысыр, Иавуз Сұлтан Сәлім, Кітаб әл-Идрак, Абу Хайян, әл-Идрак Хашиеси.

Кіріспе

1990 ж. Стамбұлда жарық көрген «Камус-и түркі» сөздігінде «қыпшақтар – XI–XV ғасырларда Еділ өзені мен Орал таулары арасында өмір сүген түркі тайпаларының бірі», деп барып «қыпшақша» – «қыпшақтардың ана тілі, қыпшақ түркі тілі» (Kâmûs-i Türkî, 1991: 703) деп тұйықтайды. Осы деректермен хронологиялық жағынан үндесетін мәліметті 2011 ж. Анкарада шыққан басылымнан көре аламыз. Кітап авторы осы кезеңді “Orta Türkçe (MS XI – XV. yy)” – «Орта түркі тілі – XI – XV ғғ.» деп жеке графа арнаған. Графа «Қараханлы түркі

тілі (Хакание түркі тілі) деген тақырыпшадан басталып, «Қыпшақша» деп – мұнда Кодекс Куманикустан үзінді мысал келтірген, одан әрі шағатай тілі деп барып, оған «Сахиб Кыран Рұм падишахы биле урушуп зафар тапқаны; Зафернаме» деп жазба ескерткіштердің түпнұсқа мәтіндерінен мысал берген. Барлық үш мәтіндік мысал әрбір жолы нөмірлендіріліп индексация тәсілімен жазылған (Eker, 2011: 102 - 105). Ал 2005 ж. шыққан Eski Türk Edebiyatı Tarihi – *Ескі түрік әдебиеті тарихы* атты еңбекте Абу Хайиан есімін «14-ші ғасыр Орта Азия түркі әдебиеті» графасында Рабғузи, Махмұд бин Әли (Кердерли Махмұт), Ислам (Mu'înu'l-Mûrîd-тің авторы – Е.Е.), Құтб, Харезми, Сейф-и Сарайи, Хисам Хатиб сынды ойшылдармен қатар берген: Абу Хайиан – мәмлүктер дәуірінде Мысырда өмір сүрген ойшылдардың бірі. Абу Хайианның Ендүлүстен Мысырға келіп, Каирде өмір сүріп сол қалада көз жұмғанын білеміз. Танымал және қолға тиген еңбегі *Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак*. Бұл еңбек түркі тілдері тарихын зерттеуде аса маңызды материал. Мұны 1931 ж. Түркияда Ахмет Жафироғлы жариялады. Негізгі мазмұны – түркі тілдерінің танытымы, сөздігі (Mengi, 2005: 71).

Осыған ұқсас деректер Әмір Нәжіптің еңбегінде басқа бір қырымен баяндалған, графаны «Жетісу – тұңғыш әдеби түркі тілі ескерткішінің отаны» деп атаған: «...Начиная с XI века литературные памятники создавались в основном на арабском письме. Некоторые же произведения до XIV-XV веков с арабского переписывались на древнеуйгурский или создавались непосредственно на нем. Следовательно, хотя с самого начала принятия ислама тюркоязычные народы и пользовались арабским письмом, однако до XV века параллельно существовало и древнеуйгурское письмо. Некоторые ханские ярлыки в Золотой Орде писались и в XIV-XV веках на древнеуйгурском письме. Родиной первых литературных произведений была современная Джетысуйская область Казахстана. Потом тюркоязычная литература появляется и в низовьях Сырдарьи, Хорезме, на берегу Камы в Булгарском государстве, Восточном Туркестане, Средней Азии, Золотой Орде, Египте, Сирии, Ираке, Малой Азии, Иране, Афганистане, Индии (Наджип, 2007: 16). Бізге керегі әрине, кітап авторының Кіші Азия аумағы төңірегінен Мысыр мен Сирияны атап өткені болды.

1971 ж. Алматыда шыққан ЖОО арналған оқулық кітапта мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштеріне кеңірек тоқталып мұны *Мамлюк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер* графасында баяндаған: «XIII–XIV ғасырларда Сирия мен Египет жерін мекендеп билік жүргізген қыпшақтар (мамлюктер) мен оғыздар жергілікті халықтардың саяси-әлеуметтік және ғылыми-мәдениеттік өміріне, ондағы әрқилы ағымдарға қатты ықпал жасады» (Айдаров, 1971: 53).

Материал және әдістер

Кеңес дәуірінде мәмлүк-қыпшақ зерттеулері сан-салалы, мазмұнды еңбектермен толығып отырды. Бұлар, негізінен, әдіс пен методологиялық тұрғыдан алғанда тілдің формальдық-грамматикалық тұстарына көбірек назар аударған. Сірә, содан болса керек соңғы кездерде шет тілдерінен, оның ішінде түрік тілінен қазақшаға аударылып жатқан еңбектер біршама қызықты болып ерекшеленетіні анық. Үйткені олардың мақала (оқулық, ғылыми еңбек) жазу барысында қолданған әдістері айтарлықтай ерекшелікке ие. Әсіресе лингвистикалық постулаттармен қоса тарихи және қоғамдық-әлеуметтік тұсы қосақтала баяндалатын ізденістер назар аударып тұрады. Сондай әдіс яғни мазмұндық бағыттағы методологиясы бөлек еңбектердің бірі ретінде түрік тілінен қазақ тіліне аударылған еңбекті айта аламыз. Нысанға алған еңбектің қазақша орындалу тәртібінде кемшін тұстары болса да, тақырыптық цитата алғанды жөн көрдік. Көлемді аударма еңбек 2023 ж. Алматыда жарық көрді: «Илхандардың Ислам қалаларын басып алуы және Құдысқа қарай жылжуы аймақтағы христиан мемлекеттері арасында жаңа одақтық жүйелер құру идеясын тудырды. 1443 ж. Грузия патшайымы Русудан Илханға бағынды. Одан кейін 1247 жылы Киликияның армян патшасы Гетум да бағынады. Гетум басқа да шағын христиан мемлекеттері де Илхандардың билігіне өту керек деген ұсыныс жасайды. Сол үшін бауыры Семпадты Қаракорымға жібереді.

Семпадтың моңғолдар туралы жағымды хаттары Еуропада қысқа уақытта моңғолға деген әуестік тудырды. Бұл кезеңдерде моңғолдарға қарсы тынымсыз күрес жүргізген *мәмлүк сұлтаны Бейбарыс* христиан мемлекеттеріне моңғолдармен одақтасудан сақтану керектігін ескертті. Бейбарыс, 1271 жылы VI Боэмундқа жолдаған хатында қатты сөздер айтып, моңғол қолбасшысы Абакамен одақтастығын үзбесе, оның зардабын тартатынын ескертеді», деп келіп 107 нөмірлі дерекке сілтеме жасайды: Rene Grousset, *Histoire des Croisades II*, 1188 – 129 (Paris: Perrin, 1936) (Kalin, 2023: 70). Аталмыш еңбектің баяндау *әдісінде* тарихи-хронологиялық деректердің орында да ұтымды пайдаланылғаны байқалады. Тақырыпша одан әрі былай жалғасады: «Хасан әл-Уазанның немесе африкалық Леоның шытырман тағдыры» графасы, «... Андалузия мен Мағрибтің бай мәдениетін бойына сіңіріп өскен Хасан әл-Уазан Морокко сұлтаны Мұхаммед Буртуқалидың елшісі қызметін атқарады. Жастық шағы Португалияда тұтқын болып өткендіктен «Буртуқали» атын алған Морокко сұлтаны әл-Уазанды Каирге, Ыстанбұлға және Жерорта теңізі мен Африканың басқа елдеріне әртүрлі міндетпен жібереді. 1517 жылы сұлтан Сәлім Мысырды алып, Мәмлүк Сұлтандығын жойған кезде әл-Уазан Ыстанбұлда Буртуқалидың өкілі ретінде болды. Мысырдан хабар алған ол Каирге барып, *мәмлүктер билігінің соңғы күндерін* және жаңа Осман әкімшілігінің алғашқы күндерін бақылайды. Бұл жерде Сәлім сұлтанмен немесе оның өкілімен кездескен болуы мүмкін, бірақ ол да, дереккөздер де мұндай кездесу туралы тіс жармайды (Kalin, 2023: 300).

Түркия басылымдарынан Мәмлүк қыпшақтары мен Осман түріктері қарым-қатынасына катысты ізденістер көптеп кездеседі, солардың арасынан *Independent Türkçe* деп аталатын электрондық басылымда шыққан «Afrika'da Osmanlılardan önce Türk izleri: Memlûkler (1250-1517) - *Африкада османдықтардан бұрынғы түрік ізі: мәмлүктер (1250 1517)*» атты мақала назарымызды аударды: «Бірден айта кету керек Осман Империясы тұсында падишахтар мен сұлтан сарайының маңайына топтасқан *ваканувислер*, яғни шежірешілер «мәмлүк» пен «мәмлүк-қыпшақтары» деген атаудан *аулақ болуға* тырысқан. Яғни қай жерде мәмлүктер туралы деректер бар, сол жерге жоламай, біле-тұра «айналып өтіп отырған». Ал шын мәнінде мәмлүктер солтүстік Африкадағы Крестшілер жорығына төтеп берген қуатты да құдыретті елдердің бірі еді. Фатих Сұлтан дәуріндегі *жылнамашы Узунчаршылы* мәмлүктерді (мақалада «тарихшы» деп берілген, біз «жылнамашы, шежіреші» деп аударғанды жөн көрдік – Е.Е.) «Мекке мен Құдысқа ие болып отырған мәмлүктер» деп атаған. Бұл шынында да солай еді: мәмлүктер Тұлыноғылларынан кейінгі Африка құрылығына түркі-ислам мәдениетін жайған ірі этнос болды. Сонымен қатар, мәмлүктер солтүстік Африкада Португалия шапқыншылығына қарсы тұрған ең басты күш еді. Ресми іс-қағаздарда мәмлүктер *Memalik'i Devlet el-Turkiyya* – Мемалик-и Девлет-и әл-Түркийя – *Мәмлүктер өлкесіндегі түрік мемлекеті* деген атаумен белгілі болды. Олар 40 мың африкалық әскерлерімен батыстық қарақшы-сепаратисттерге қарсы тұрды, жерін қорғады. Фирдоусидің «Шахнамасын» түрікшеге (мәмлүк-қыпшақшасына – Е.Е.) аударып Каирде басып шығарды. Түріктің тамбурын (домбырасын – Е.Е.) ұлықтады, ас мәзірін, тоқыма өнерін, қылыш-қалқан жасау әдіс-тәсілін Африкаға әкелді, бұл өнерлері құрлықта үлкен қызығушылықпен қабылданды. Тунистік оқымысты Ибн Халдун «Түріктер Африкаға медресе мен керуенсарай салды, өңірдің ең қуатты әскери күшіне айналды» деп, моңғолдарды «Айн-ы Жалут» қақтығысында жеңіп ислам әлемінде үлкен беделге ие болды» деп жалғастырған (Gençoğlu, 2022:1). Мақала авторы бұл мәліметтерді мына деректерден алғандығын айтып 1 және 2 сілтемемен көрсеткен: 1. Halil Edhem, H. Hulûsî Gençoğlu, Mehmet S. Halim Gençoğlu, Emel Çebi, and Halil Edhem. *Tarihten bugüne Karamanoğulları Hânedânı ve Halil Edhem Eldem'in Karamanoğulları hakkında Vesâik-i mahkûka adlı eseri (çeviri-sadeleştirme)*. 2020; 2. Alkhateeb Shehada, Housni. *Mamluks and animals: veterinary medicine in medieval Islam*. Leiden: Brill, 2013.

Ал Түркия Ислам Энциклопедиясының электрондық нұсқасы мәмлүктерді екі үлкен топқа бөледі: Мысырда Ейүб жасақтарының түркі текті батыр сарбаздары тарапынан құрылған, өз дәуірі тарихшылары «құл» мағынасына келетін «мәмлүктер» деп атап кеткен ірі

бірлестікті; біріншісі, Бахри мәмлүктері деп (Bahriyye, Birinci Memlûkler; 1250-1382) және екіншісі, Буржи мәмлүктері деп (Burciyye, İkinci Memlûkler; 1382-1517) атай аламыз. Біздің ойымызша мәмлүктерді осы екі топ төңірегінде зерттеу дұрыс болмақ (<https://islamansiklopedisi.org.tr/memlûkler>).

Мына мақалада Мәмлүк қыпшақтары мемлекетінің құрылу сатысында орын алған оқиғалар баяндалған: «Memluk Devletinin Anadolu Siyaseti – Мәмлүк мемлекетінің Анадолы саясаты»; мақаланың «Memlûklular’ın Kuruluş Aşaması ve Ayn-Calut Savaşına Giden Süreç – Мәмлүк мемлекетінің құрылу сатысы және Айн-Аут соғысы кезеңі» тақырыбындағы графадан үзінді: «Мәмлүктер мемлекеті 1250 ж. құрылғандығы анық. Ал Нежметтин Ейүб 1254 ж. таққа отырып бір құл сатып алу арқылы өз билігі мен беделін паш етеді. Мысыр түркілері Нежметтин Ейүбті «атамыз» деген. Елі үшін күрескер деп білген. Уақыт өте келе мәмлүктер басшылығына оның ұлы, – Тұран Шах келеді. Бұл да мәмлүктердің беделін арттыра түседі. Алайда бұл алдамшы әрекет еді, Тұран Шах қол астындағы елге аяушылық танытпай, қатал басқарады. Бұл өзінің опат болуына алып келеді. Бұл оқиғадан соң таққа Мұхаммед Айбек отырады. Тұңғыш рет «сұлтан» деген титулды орнықтырады. Ол бірден Ешреф Мұса есімін құтпадан (хутбе, хұтба – Е.Е.) өшіріп жойғаннан кейін, ел-жұртын тонай бастайды. Өзіне жағымды көрінген үзеңгілестерін жанына алады. Уақыт өте келе мәмлүктерден тыс ұлт өкілдері салықты артық (көп) төлей бастайды» деп келіп 20 сілтемемен цитата дереккөзін атайды: Muhibbeddin Ebu Hamid Maksidi, *Mısır’daki İslam Devletleri ve Türk Memlûklülerin Faziletleri* çev. Ramazan Şeşen, s.31 (Öztürk, 2023: 84).

Мұнда Осман империясының астанасы Стамбұл қаласындағы монументалды ғимараттардың Мысыр архитектурасына ықпалын атап өткен: «Мысыр мен Осман империясының өзара байланысы мәмлүктердің османдықтардан жеңіліс тауып күйрегенінен бұрын қалыптасқан. Бұл аралық бейбіт өмірмен қатар қайсыбір уақыттарда соғыспен өткен. Осының нәтижесінде османдықтар 1517 ж. мәмлүктерге күйрете соққы беріп Мысыр мен Сирия аумағын Осман Империясының қатардағы провинциясы деңгейіне түсіреді. Алайда тарихи тұрғыда орныққан қарым-қатынастың шаблонды өміршендігін сақтап қалады. Бұл өз кезегінде екі елдің сауда-саттық, мәдени-гуманитарлық және сәулет өнері саласындағы өзара ықпалдастығын күшейте түседі. Мұны стамбұлдық стильмен орындалған ірі құрылыс нысандарынан және олардың декоративтік бейнесінен көруге болады. Сөйтіп жергілікті, яғни мысырлық-қыпшақтық сәулет өнері стамбұлдық декорация мен әрлеу-сәндеу элементтерімен толығы түседі. Бұл уақыт өте келе мысырлық-османдық архитектуралық синтездің пайда болуына алып келеді. Синтез әсіресе мешіт пен медресе, мұнара құрылысында, мешіт ауласының әрленуінде, экстерьерінде, себилдің (ішуге, шайынуға жарамды кәріз суы – Е.Е.) жаппай пайда болуында анығырақ көріне бастайды. Бұл үдеріс бір жақты болмай ендігіде мысырлық сәулеттік элементтер, әсіресе сәндік-әшекейлік декорациялар Стамбұлдан бастап Анадолының басқа өңірлерінде көрінеді. Мұндай мәдени алмасулар Иавуз Сұлтан Сәлім мен Кануни Сұлтан Сүлеймен дәуірі архитектураларында көбірек кездеседі» (Abdulhafiz, 1994: 5).

Тақырыптық құрылымы қызықты көрінген деректердің бірі халықаралық дипломатия мәселесіне арналған. Мақала авторы мәмлүк қыпшақтары мен осман елі сұлтандарының арасындағы дипломатиялық қарым-қатынаспен қоса сол дәуір аристократтарының эмпатия мен симпатия этикеттерін атап өткен: «Таяу Шығыстың екі ірі мұсылман мемлекеті Осман империясы мен Мәмлүктер империясының XV ғ. көрініс тапқан дипломатиялық іс-сапарлар мен сый-сияпат, сыйлық беру/табыстау рәсімі сөз болады. Мұнда біз, сый-сияпат инвентеризациясының сипаттамасын беріп, сыйлықтарды осман және мәмлүк елдері өкілдерінің қалай қабылдағанын және сұрыптағанын айтпақшымыз. Екі ел арасында сыйлық пен кәдесыйдың 18 түрі белсенді қолданылған, олардың арасындағы «құнды материалдар» мыналар: құл мен тұтқындар, мал-жануарлар, киім-кешек, кілем, тері, темірден жасалған бұйым, ер тоқым, діни мазмұнды сыйлық, тоқыма өнімдері мен жағалы киім, қару-жарақ, дәрі-дәрмек, пұл-ақша, құнды металдар, бағалы тастар және басқалары. Османдықтардың

мәлүктерге сыйға тартқан бағалы заттарының саны: 23. Мәмлүктердің османдықтарға берген сыйлықтары – 16» (Garip, 2019: 287).

Мәмлүк-қыпшақ мемлекеттілігінің жойылып кетуінде шешуші рөл атқарған Осман елінің патшасы Иавуз Сұлтан Селим туралы: «1512 ж. таққа Иавуз Сұлтан Селим отырды (Селим I). Ол бірден ішкі мәселемен айналысып, Анадолыны іштей ыдыратуға айналған Шах Исмаилге қарсы әрекетке көшті. Үлкен қиыншылықпен келген жеңіс 1514 ж. Шах Исмаилді жоюмен аяқталды. Бірақ Иавуз Сұлтан Селим бұл жеңіспен шектелмей Анадолының шығыс аймақтарын өзіне қаратып империяға 220 000 шаршы шақырым қосты. Осы дәуірден бастап Осман Империясының басты идеологиясы – исламның бөлшектенуі, ішкі ағым және тарикаттардың көбеюі кесірінен елді басқару айтарлықтай кедергі болды. Иранға қарсы жорық жасап, іргедегі Мысырға әскерін жіберді. Мысыр елінің тұрақты армиясы 1516 ж. 24 қыркүйекте және 1517ж. 26 наурызда болған шайқастарда Осман әскерлеріне төтеп бере алмай тізе бүкті. *Бұл жеңіліс Мысыр мәмлүктерінің жойылып кетуіне себеп болды*» (Халықаралық Түркістан Энциклопедиясы, 2000: 521).

Ал мына деректе «қыпшақ» этнонимі «екі пышақ – қос пышақ» сөзімен/ұғымымен байланысты екендігі айтылған: «Процесс объединения племен требовал общего имени. Иногда таковым становилось самоназвание доминирующего в союзе этноса. Или имя властителя (хан Ногай, хан Узбек, хан Башкурт). Северо-тюркские племена приняли в качестве герба знак объединения ||, который называли описательно **kos – ok** («пара стрел») > kosok, kosog, kasak... Союзы такого типа йё – ok («три стрелы»), он-ок («десять стрел») известны по древнетюркским источникам. Этот же знак союза называли **iki-pçak** («два ножа»). Все племена входившие в это объединение, взяли себе название общего герба как второе имя «кипчак». «Дешт-и Кипчак» - «Страна Кипчаков простиралась от Иртыша до Венгерских степей. До нас дошли развернутые имена тюрков-средневековья: Я, Мохаммед ат-тюрк, аль кипчак из Фараба» - Первый арабский философ, которого сейчас мы называем Мохамед ал-Фараби. Происходил из города Отрар (Фараб), что в Южном Казахстане. «Я, бей-Барс, ат-тюрк, аль кипчак из рода Берш». Султан Египта из мамелюков 12-13 в.в. Род берш и сегодня обитает на западе Казахстана, но теперь, входя не в кипчакский союз, а в казахский. Следовательно, определителями личности для древних казахов становилось тюрк (суперэтнос), «кипчак», «казак» (племенное объединение), этническое имя (род, племя)» (Сулейменов, 1998: 454).

Графикалық (геометриялық) – сұлбалық яки эпиграфикалық (символдық) бейнелерді оқып – түсіндіру техникасын (әдісін) ұқсас баяндаған ғалымдардың бірі – А.Н.Гаркавец. «Кыпчакское Евангелие - *Қыпшақ Інжілінің*» «Кыпчакская письменность средневековья» графасында қазақтың ұсақ мал, – қой-ешкі құлағына салатын ен сияқты визуалдық-геометриялық сұлбаларға қатысты уәжін айта келе, олардың тарихилығы мен қыпшақтекті атаулар екендігіне назар аударады: «Тюркские племена, занимавшиеся скотоводством, с древних времен пользовались по крайней мере двумя дописьменными знаковыми системами, основными элементами которых были элементарно простые символические изображения и шлавной функцией которых было указывать на принадлежность объекта с конкретным символом определенному собственнику. Первая – небольшой по числу форм, но достаточно вариативный в комбинаторном плане набор меток-надрезов, выщипов на ушах скота, главным образом длинношерстного и мелкого. У современных тюркоязычных греков – урумов Приазовья, выходцев из Крыма, до недавнего времени применялось 12 простых видов меток, имеющих преимущественно общетюркские названия, что говорит их чрезвычайной древности и устойчивости», деп барып қазаққа да тән ен атауларын атап өткен: *жырық, ойық, тесік, тілік, сырға, қыйық, құмырсқа* т.б. (Гаркавец, 2013: 35).

Талқылау

Орта ғасыр жазба ескерткіші – *Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак* кеңес дәуірі кезінде лингвистикалық зерттеудің нысаны болған. Мысалы, Мәскеуде шыққан А.И.Чайковскаяның «Формы условного наклонения в средневековых арабоязычных грамматиках тюркских языков – *Түркі тілдеріндегі шартты райдың ортағасыр араптілді грамматикадағы формасы*» атты мақаласынан мынадай деректерді көруге болады: «В ранних филологических трудах восточных авторов, посвященных тюркским языкам и написанных предположительно на территориях мамлюкского государства Египта и Сирии в XIII – XIV вв. средства выражения условного наклонения представлены по-разному. Сочинения интересны как авторскими трактовками этого вопроса, значительно различающимися между собой, так и наличием редких для средневековья форм и малоупотребительных во многих современных языках сочетаний аффиксов. То и другое предоставляет новые возможности для решения некоторых - старых, но все еще актуальных вопросов о соотношениях форм наклонения и времени в тюркских языках, а также дает полезный материал для исторической грамматики и диалектологии» (Чайковская, 1981: 286). Мақала авторы осы мәліметті 1 нөмірімен Әмір Нәжіптің еңбегіне сілтеме жасаған: Э.Н.Наджип. *Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV в.* АДД. М., 1965.

Айдаров Ғ. «Китаб әл-Идрак» зерттеулеріне үнемі назар аударып отырған: «Бұл еңбектің түркі тілдерінің зерттелу тарихында алатын орны өте жоғары. Түрік оқымыстысы Жафәроғлы бұл жайында былай деп жазады: «Абу Хайианның бір еңбегінің өзі-ақ – тюркология ғылымының даму тарихындағы келелі кезең, өз алдына жеке жасалған дәуір, дара дүние», дей келе «Қолжазба алғаш рет 1891 ж. Стамбұлда жарияланды. Бастырып шығарушы – Мұстафа Бей. Одан кейін Ахмет Жафәроғлы қолжазбаны 1931 ж. Стамбұлда екінші рет бастырып шығарды. Бұл басылымы алғашқысына қарағанда әлдеқайда жақсартылған, түзетілген және қолдануға да оңтайлы болып шыққан. Ол екі бөлімнен тұрады: а) Сөздік бөлімі: қыпшақша-арапша сөздік (есімдер мен етістіктер); ә) Грамматика бөлімі: фонетика мен морфология (78 тараудан тұрады), деп жалғастырады (Айдаров, 1971: 55).

Айдаровтың атап өткен «Мұстафа-бей» есімді баспагері туралы мәлімет оңайлау табылғанымен мардымсыз көрінді, мұны Түркия Ислам Энциклопедиясының (İslâm Ansiklopedisi) электронды нұсқасынан байқадық: *Мұстафа бей: Eserin Veliyyüddin Efendi nüshasından Mustafa Bey tarafından yapılan ilk neşri (İstanbul 1309) eksik ve yanlışlarla doludur – Шығарманың Велиүддин Ефенди нұсқасы тұңғыш рет Мұстафа Бей тарапынан Стамбұлда 1309 ж. жарық көрді. Бұл басылымның кем-кетік тұстары көп болумен қатар қателіктер де орын алды* (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kitabul-idrak>).

Осыған мазмұндас шағын мәліметті мына мақаладан көре аламыз: «Китаб әл-Идрак-тың бірінші басылымы Бейазыт Мемлекеттік кітапханасында сақтаулы тұрған нұсқасы негізінде Мұстафа Бей жариялады (1891–1892). Іле-шала Стамбұл Университеті кітапханасында тұрған нұсқасы да қаперге алынып өңделіп, аударылып Ахмет Жафәроғлы шығарды (Dogan, 2016: 337). Мұстафа-бейдің жарияланымы туралы Ахмет Жафәроғлы былай дейді: «*Kitab el-İdrak* ilk kez Mustafa Bey tarafından tek bir nüsha üzerinde yayılanmıştır. İdadi Müdürü Mustafa Bey İstanbul 1309, Matbaa-i Amire, 213 s. Eseri ilim alemine tanıtılmıştır. L. Bouvat olmuştur - *Китаб әл-Идрак тұңғыш рет Мұстафа-бей тарапынан бір ғана нұсқа (1 дана – Е.Е.) болып жарияланды. Оқу-ісі басқармасының басшысы Мұстафа-бей, Матбаа-и Амуре-ден басып шығарды (Әмір полиграфиялық комбинаты), көлемі 213 бет. Ал еңбекті ғылыми айналымға қосқан Л.Буват (. L. Bouvat) болды* (Caferoğlu, 1984: 189).

Түрколог Ахмет Жафәроғлы туралы көптеген мәліметтердің арасынан қазақша мәтінін таңдадық: «Ахмет Жафәроғлы (1889, Әзербайжан, Гянджа қ. – 1975, Түркия) - түрік ғалымы. 1916 – 18 ж. Киев сауда институтында, 1919 ж. Баку Университетінде оқыған. Әзербайжанда 1920 ж. Кеңес өкіметінің орнауына байланысты Түркияға қоныс аударды. Стамбұл университетін бітірген (1924). Осы Университетте доцент, проф. (1936), кафедра меңгерушісі

(1946) болды. Бірнеше монография жазған. Негізінен, көне және орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінің тілі, диалектология мәселелерін зерттеген. Шығармалары.: *Китаб әл-идрак ли-л-исан әл-атрак* (Абу Хайян) - 1931; Алғашқы түркі тіл білімпазы Махмуд Қашқари, 1938; Анадолы диалектологиясы бойынша материалдар, 1 т., 1940, 11 т., 1941; Түрік тілінің тарихы, 1 т., 1958, 11 т., 1964.» (Халықаралық Түркістан энциклопедиясы, 2000: 111). Осы орайда А.Жафәроғлы жариялаған «*Türk Dili Tarihi, II - Түрік тілі тарихы - II*» еңбегінен «Китаб әл-Идрак»-қа қатысты тұсын басқа деректермен салыстыру амалымен атап өтуді жөн көрдік: «...Шын мәнінде дарынды филолог, мұқият тілші болған Абу Хайян, сол дәуір басқа да арап оқымыстылары сияқты *Искендерия филология мектебі* дәстүрін ұстанған. Өз дәуірі Мысыр түркі тілімен қоса оғыз түркі тілін зерттеуге шындап кіріседі. Нәтижесінде түркі тілінің осы тобын саралап, грамматикасы мен сөздігін түзіп шығады. Еңбегінде үнемі «қыпшақ» сөзімен қатар «түркімен» сөзін жиі қолданады. Түркі тілі лексикографиясына еңбегі сіңген Абу Хайяның бұдан басқа грамматикасы, әзірше қолымызға тимеген «*әд-Дүрәтүл мүддйе фил-лұғат-и Түркийе*» еңбегі де бар, барлығы 3 дана, барлығы тамаша шығарма ретінде танылады. Еңбектерінің атауынан білінгеніндей, барлығы түркі тілі грамматикасына қатысты. Абу Хайян еңбектері ұзақ уақыт түркі тілдеріне қатысты шығыста жазылған шығармаларға материал/үлгі ретінде бағаланды. Қандай себеппен екендігі белгісіз, Мұхаммед Салих өзі пайдаланған бірақ қолымызға тимей жүрген *Eş-şuzurü'z-zehebiyye – еш-Шүзуруз-зехебийе* атты шығармасында Абу Хайяның түрікшесін Қырымда қолданылатын татар тілі деп классификациялайды», деп келіп бұны 122-ші сілтемемен Бесим Аталайдың еңбегіне нұсқайды: Molla.Salih, *Eş-Şüzür-ülz-zahebiyye ve'ikıtai'l-Ahmediyye fil-lüğat-itTürkiye; çevireni* (аударған) Besim Atalay, T.D.K., İstanbul, 1949. (Caferoğlu, 1984: 190).

Зерттеу нәтижелері

«Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак» сияқты орта ғасыр жазба ескерткіштерінің зерттелу хронологиясы яғни историографиясы да қызықты. 2012 ж. «*Kitabü'l-İdrak li Lisânî'l-Etrâk'te Alıntı Kelimeler – Китаб әл-Идрактағы кірме сөздер*» деген мақалада осы жазба ескерткіштің уақыт бойынша зерттелу/жариялау реті былай берілген:

- 1891 ж. – Селаникли Мұстафа Ефенди, Стамбұл;
- 1931 ж. – А.Жафәроғлы, Стамбұл;
- 1992 ж. – Зия Бүниатов, Баку;
- 1999 ж. – Роберт Ермерс, Лейден;
- 2021 ж. – Мелек Өзиевтин, Анкара (Salan, 2012: 55).

Бұған 1969 ж. өзбекстандық ғалым Н.А.Расулованың «Исследования языка Китаб аль-Идрак ли-Лисан аль-Атрак» кандидаттық диссертациясын қоса аламыз (Есбосынов, 2006: 9)

Кеңестік Түркіменстанда 1973 ж. шыққан кітап та осы тізбеден байқалатыны анық, түркімен ғалымы Абу Хайян еңбектеріне сүйеніп түркі тілдерінің лексикалық қорының тарихи ортақтастығы мен хронологиялық даму тұсына шолу жасаған: «Влияние тюрков усилилось к XIII в., может быть, задолго до прихода к власти Мамлюков в Египте (1252 - 1517); авторы писавшие здесь, туркменский материал черпали в Египте и в Сирии. Мамлюкские султаны были тюрки (кыпчаки), их связь с Золотой Ордой не ограничивались одними дипломатическими сферами. Египет и Золотая Орда были союзники, если не метрополия и колония», деп барып мұнда да Әмір Нәжіптің еңбегіне сілтеме жасайды. Одан әрі «Кратко об авторах филологических сочинений – *Филологиялық шығармалардың авторлары туралы шағын мәлімет*» деген графасымен жалғастырады: «Абу-Хайян родился в 654 г. хиджры в Гренаде, получил в Испании, видимо, хорошее по тому времени образование; может быть, путешествия привели его в мамлюкский Египет, где он и остался до конца дней. Абу-Хайян весьма осведомлен в языках: он отмечает как заимствования из персидского (один раз даже из хорезмийского), так и «потуреченные» арабизмы; самый тюркский материал у него разнообразен. На того же Бейлика, что и Абу-Хайян, ссылается Джемалад-Дину Абу

Мухаммед Абдуллах ат-Турки, автор «Булғат ал-муштакь фил-лугъат ат-турк вал-кыфжак» (Булгат, XI). Тюрок, а то и туркмен по происхождению, наш автор, видимо, писал свой труд в Сирии. Большую зависимость от АХ обнаруживает неизвестный автор Эт., большого, богатого и туркменским материалом сочинения. Арабом, никогда не бывавшим в тюркских землях, был неизвестный автор сравнительно небольшого филологического трактата «Аль-каванин аль-куллийе лидъабт ал-лугъат ат-тюркийе» (XV в.)» (Мухамедова, 1973: 13-15). Шығарма авторының «АХ» мен «Эт.» деп берген аббревиатурасы мынадай; -АХ: Caferoğlu, A. Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak. İstanbul, 1931.; -Эт.: *Et-Tuhfetü'z - Zekiyye fi'l - Lûgati't – Türkiye*.

Бұған 1999 ж. Стамбұлда шыққан Фарук Сүмердің «Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları – Түркі мемлекеттері тарихындағы антропонимдер» атты еңбегін қоса аламыз. Кітаптың 13-ші бөлімінде «Memlüklerde Türkçe Adlar – Türk Memlükleri Devri – Мәмлүктердің түрік тіліндегі антропонимдері – Түрік мәмлүктері дәуірі» деп екі графа қосақталып берілген. Мұнда 107 антропоним қамтылған. Одан әрі Çerkes Memlüklerinde Türkçe Adlar – Черкес мәмлүктерінде түркі антропонимдері деген графамен жалғасқан. Мұнда 105 адам есімінің этимологиясы берілген (Sümer, 1999: 374 – 440). Сүмердің осы деректерін 2006 ж. Астанада жарық көрген монографиялық басылымдағы антропонимдермен салыстыра талдау мақсатымен ұқсас атаулардың тізбесін жасадық. Қазақша дерек осы монографиялық басылымның «әл-Идрак» мәтініндегі сөздердің лексика-семантикалық топтары» графасының жалғасы болып табылады:

Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Абу Хайиан еңбегі бойынша, XIV ғ.): Айбек; жалқы есімі «Ай» космонимі мен «бек» титулдық жалпы есімнің тіркесі арқылы жасалынған. Қолжазбаның D вариантында Ajmek - «Аймек» түрінде қолданылатын вариантының бар екендігі ескертілген. Бұған қарай отырып, қолжазбаға материал болған ескі қыпшақ ауызекі тілінде *b/m* дыбыс алмасуы болған дейміз.

Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları – I: Ay Beg et-Türkmânî; толық аты Melîḳu'l-Muiz İzzeddin Ay Beg el-çarnigîr el-Türkmânî es-Sâlihî (1250-1257). Мысыр-Сирия мәмлүктерінің тұңғыш сұлтаны болған *Şecerü'd-dürr* атымен танымал.

Ескі қыпшақ...: Айдоғды; жалқы есімін синтаксистік – морфологиялық жолмен жасалынған дейміз: *Aj* космонимі және өткен шақ, III жақтағы сабақты *doğdı* етістігінің тіркесі арқылы жасалынған. Түркі тілдерінде күнделікті шаруа, тірлік барысында қолданыла беретін бұл жай сөйлем құрылымының жалқы есімге айналуына халықтық көне наным-сенімдер әсер етсе керек.

Türk Devletleri...: Ay Doğmuş*, *en – Nâsirî*; Мелик Насырлық мәмлүктерден. Шам билігінде лауазымды міндет атқарған, 1342 ж. қаза тапты.

Ay Doğmuş, el – Hekimî, бұл да жиі қолданылатын есім. Сұлтан Калавунды өлтірмекші болған әмірлердің бірі. 1282 ж. опат болды.

*оғыз тілдерінде -ды, -ді; -мыш, -миш; бірі жедел өткен шақ, екіншісі ауыспалы өткен шақ – дерексіз есім жұрнағы ретінде білінеді. Графада *Айдоғды* болмағандықтан графикалық, фонетикалық және лексикалық ұқсастығын ескеріп *Айдоғмыш* антропонимін алдық; 377 б.

Ескі қыпшақ...: Ақбуга; *Ақ* сын есімі мен жалпылама мәнді *буга* зат есімінің тіркесінен жасалынған. Көне түркі халықтарында және қазірдің өзінде тазалықтың, пәктіктің, жақсылықтың бастау белгісі ретінде қолданылатын *Ад* сын есімінің, сонымен қатар, алып күш иесі, күш-құдірет, молшылық белгісі ретінде *буга* лексемасының бастапқы мәні, әлі күнге көне мағыналарынан ажырай қойған жоқ. *Ақбұға* жалқы есімін көне дәуірлердегі танымдық ұғымдарға байланысты, солардың кейінгі дәуірлердегі реликтілік қалдығы болар деп ойлаймыз.

Türk Devletleri...: Ak Buga; 1367 ж. падишах-сұлтандардың атбегі. Ат қора мен жылқы баптауынан жауапты тұлға болған.

Ak Buga; қолбасшылардың бірі, мәмлүк сұлтаны Demür el-Mahmudî - дің інісі.

Ескі қыпшақ...: Санжар; антропонимі қолжазба мәтінінде жиі қолданылған – жалқы есім. Лексика-морфологиялық тұрғыдан алғанда *San* және *car* есімдердің тіркесі арқылы жасалынған дейміз. «Құтадғу Білікте» *San* түбірінің «құрметтеу, сыйлау» мағынасының бар екендігі байқалады, ал синтаксистік жолмен *car* түбірін араб тілнен енген деп танымыз.

Türk Devletleri...: Sancar*; бұл есімнің атақты селжұқтық Санжармен қатысты екендігі анық. Санжар есімінің халық жадында сақталғаны белгілі, ол туралы еңбектер аз емес, Мервтегі түрбесі (моласы – Е.Е.) осының айқын көрінісі болып табылады. Санжар, - Тимурдың Анкара соғысына қатысқан әмір-қолбасшылары арасында болған. Бұдан басқа толыққанды мәлімет жоқ.

*осы кітаптың «Тимурлықтар антропонимі» графасындан алынды: 361 б.

Ескі қыпшақ...: Сонқур; антропонимі де қолжазба мәтінінде жиі қолданылған жалқы есімдердің қатарына жатады. Абу Хайиан бұл формаға «*Sonqur* Алтаир және сол сияқты биік ұшатындар» деп анықтама берген. Антропоним құрамын и - о алмасуын ескере отырып, *sun* және *qur* түбірлерінің тіркесі ретінде қарастыруға болады. Мұндағы *qur* түбірі қазіргі қазақ тілінде құс атауы түрінде сақталынып қалған, ал *son* < *sun* түбірінің семантикасы туралы кесімді пікір айту әзірше қиындау. Оның себебі, Абу Хайианның анықтамасы мен «Альтаир» космонимі ұғымы арасындағы өзара байланыста болып отыр. Оны келешек жұмыстарымызда қарастырамыз деген ойдамыз.

Türk Devletleri...: Sunkur; бұл есім де мәмлүктер дәуірінде жиі қолданылған және көптеген мәмлүк әмір-сұлтандары осы есімді иеленген.

Şemseddin Sunkur el-Aşkar, Бейбарстың ең сыйлы әмірлерінің бірі болған. Калавун әмірлігін мойындамай 1280-де өз бастамасымен Сұлтанат құрғандығы белгілі. Одан соң Мелик Кәміл атты лақап атқа ие болады. Іле-шала өзінің Сұлтанатын жария етеді. Одан кейін Калавунмен ымыраласады. Тіпті моңғолдармен соғысады. Алайда Калавунның ұлы *el-Eşref Halil* оны тұтқынға алады (1388). Аздаған уақыттан соң түрмеден шығарылады. Қайтадан тұтқындалады. Бірақ осы жолы кешірім жасалмай басқа әмірлермен бірге буындырылып өлтіріледі. Таңғаз, Самегер, Ибрагим есімді ұлдары бар болған дейді.

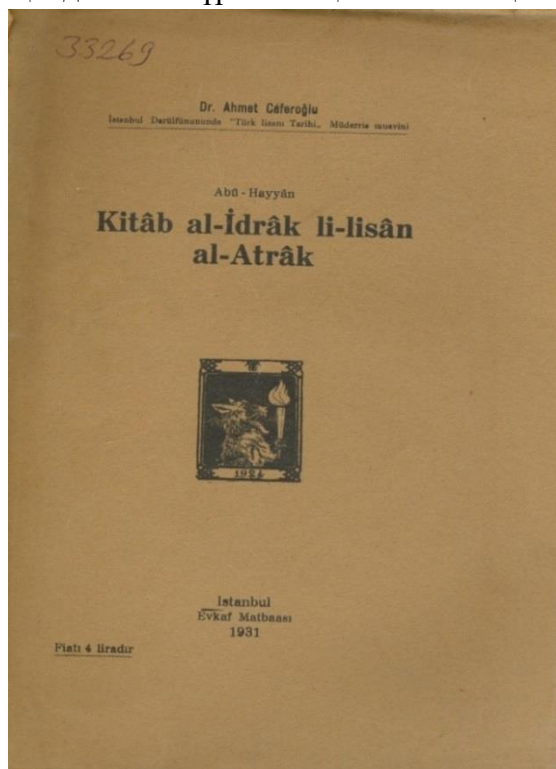
Ескі қыпшақ...: Лачын; жалқы есімдерін Абу Хайиан кірме есімдер (заимствование имена) деп анықтайды, қосымша ешқандай түсініктеме бермеген. Абу Хайианның бұл анықтамасын дұрыс деп табамыз. Араб жазулы дереккөздердегі «Қалауын» жалқы есімін түркі, оның ішінде қыпшақ тілдерінде қолданылған деп білеміз, жасалу формасы: *Қалау* + *ун*. Мұндағы *-ун* араб тіліндегі атау септігі көрсеткіші болып табылатын, сөз соңынан жалғанатын қосымша. Ләйп жалқы есімі құс атауы ретінде түркі тілдерінде көне дәуірлерден бері қолданыста бар. Қазіргі қазақ тілінде 1) жыртқыш құс түрінің жалпы атауы және 2) әйел жынысына берілетін жалқы есім ретінде танылған лексема (Есбосынов, 2006: 130 - 133).

Türk Devletleri...: Laçin; атбегі. Өте жиі кездесетін адам аты. *Laçin, Hüsameddin, Melikü'l-Mansur* (1297-1299): Тегі түріктен емес. Арапша білмейді, түрікше біледі. Қашғарлы Махмұтқа қарағанда лашын, бүркіт деген сөз. Жігіт, азамат, сері деген мағынасы да бар. Оғыздар бұл сөзді біліп-білмегені жөнінде дерек жоқ. Осы есіммен мәмлүктердің бір әмірін атаған (Sümer, 1999: 361 – 461).

Мақала көлеміне қатысты осы мысалдарды ғана нысанаға алдық. Алайда әр екі басылым өзінің құрылымдық, стильдік ерекшелігіне орай айтарлықтай өзгешелікке/ерекшелікке ие екендігін және де баяндау әдісі де басқаша екендігін айта кеткен жөн. Мұның себебі мынада болса керек: қазақ басылымы «Китаб әл-Идракты» бір ғана, - 1931 жылғы басылымын, зерттеу нысанына алса, Сүмердің пайдаланған әдебиетінің лингвистикалық, фактологиялық базасы анағұрлым кең және ауқымды болған. Автор, тек қана «*Bibliyografya Kıslatmaları – Библиографиялық көрсеткіштер аббревиатурасы*» деген графасында 31 деректі қолданған, соның алғашқы үшеуі: АО – *Acta Orientalia*, 1923; *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*. Budapest. 1950; *Asiatic Quarterly Review*. London. 1886 (Sümer, 1999, 6).

Ахмет ЖафEROғлының 1931 ж. жариялаған «Абу Хайян. Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак» еңбегі, екі бөлімнен құралған. 1-ші бөлігі сөздік, екіншісі «Грамматика» (СафEROғлу, 1931:3). "Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак" сөздігінің алфавиттік ретпен статистикасы: А әрпі: 200 сөз; Ә – 94; Б – 264; Ж – 2; Ч – 147; Д – 91; Ы – 70; Ы – 22; F – 6; К – 236; Л - 14– М – 43; Н - 17; О –65; Ө – 41; П – 5; Қ – 288; С – 225; Ш – 17; Т – 267; У – 65; Y – 37; В – 1; И – 280. Сөздіктегі жалқы есім саны: 23, әйел аты: 2, ер адам есімі: 10, ру-тайпа атауы: 11. Сөздік 2497 сөзден құралған, әр сөздің анықтамасы берілген. Сөздік қоры негізінен күнделікті өмірде қолданатын тұрмыстық лексиканы қамтыған (1-ші сурет).

1-сурет. Ахмет ЖафEROғлы. Абу Хайян.
Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак. Евкаф
баспа үйі. Стамбұл – 1931.

türkçe lûgatin tercümesi olan arapçalarının hal ve izahı için (Kamus, Babus, Kesteli, Ahteri, Çulukapan) gibi eski lûgat kitaplarına bakarak bütün bu eski lûgatlerinin hepsinin manasını ortaya koydum. Bu kitap ehemmiyetçe (Divanı Lûgatüttürk)ün aynidir. Onu itmam ve ikmal eden mühim bir eserdir.

Büyük Gazinin en mühim ilmî inkilâbı olan türkçeyi müstakıl yapma ve yükseltme hususuna bu eser de hizmet edeceğinden Türk Dili Tetkik Cemiyetinin bu eseri tab ve ihya eylemesine çok sevindim.

Tanrı Büyük başın gölgesini üstümüzden eksik etmesin Âmin.

Velet İzbudak (İzbudak, 1936: 4).

1-сурет. Ахмет ЖафEROғлы. Абу Хайян. Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак. Евкаф
баспа үйі. Стамбұл – 1931.

Қазақша аудармасы:

ӨНДҮН – АЛҒЫСӨЗ:

Досым Килисли Рыфат бей, егжей-тегжейлі айтып бергеніндей, «Әл-Идрак Хашиесін» өзі көшіріп, толтырып, барлығы 1359 сөзді өндіріске енгізген. Осы хашиені, яғни қосымша сөздерді көшіріп-жазу үшін бірнеше жыл уақытын сарп еткен. Міне, енді осы еңбегін маған сыйға тартты.

Есбосыновтың монографиясы осы екі бөлімнің «Грамматикасына» негізделіп түзілген. Ал 1-сі – «Сөздік» бөлігі Есбосынов тарапынан қазақ тіліне аударылса да осы уақытқа дейін жарық көрмеген. Сөздіктің қазақша нұсқасы (марқұм) профессор Әбжан Құрышжанұлы тарапынан тексеріліп мақұлданған. «Китаб әл-Идрактың» негізгі сөздігінен басқа «әл-Идрак Хашиесі» деп аталатын тағы бір «қосымша» сөздік бар. «Хашиені» Велет Избудак 1936 ж. Стамбұлда шығарған, сөз саны 1355, алфавиттік ретпен статистикасы: а – 40; б – 54; джи – 13; ч – 110; д – 110; е – 3; ф – 7; г – 79; х – 36; ы – 13; и – 43; жы – 2; к – 240; л – 7; м – 38; н – 10; о – 19; ө – 25; п – 7; р – 5; с – 166; ш – 20; т – 91; у – 19; ү – 8; в – 6; и – 145; з – 4.

Велет Избудактың өз басылымына «Алғысөзі»: EL-İDRÂK HAŞİYESİ. ÖNDÜN.

Arkadaşım Kilisli Rıfat Bey – aşağıda gelecek (mâlumat) ile bertafsil anlattığı veçhile (Elidrak) haşiyesinde gördüğü şu (1359) lûgati havi ilâveleri birkaç sene evvel istisah edip bana hediye etti. (Mâlumat)ında bu lûgatleri bizim türkçemize göre izah eylemekliği arzu eylediğini yazıyordu. Arkadaşımın bu arzusunu yerine getirmek için ben de çalıştım ve her

Өзі атап өткеніндей, осы сөздерді біздің түрік тілімізге сай түсіндіріп беруімді қалады. Досымның шынайы тілегін орындау үшін мен де қолдан келгенше еңбектеніп түрікше сөздердің аудармасы болып табылатын арабша баламаларының түсініктемелерін анықтау мақсатында «Қамус», «Бабус», «Кестелі», «Ахтери», «Чулукқапан» сияқты көне сөздік кітаптарына жүгіндім, осы көне сөздердің бар-жоғын көрсетуге тырысып мән-мағынасын талдадым.

Бұл кітапша маңыздылығы жағынан «Диуани лұғат ат-түрікпен» тең деп есептеймін, себебі бұл «Дивани лұғатты» толықтырып, тиянақтайтын еңбек екендігі анық.

Ұлы Ғази – қаһарманның революциялық реформалары аясында жүріп жатқан тіл саясатымыз аясында, осы еңбек түрік тілін дербес және жоғары мәртебелі тілге айналдыру ісіне үлесін қосатынына кәміл сенемін. Ал Түрік тілін зерттеу қоғамының (қазіргі Türk Dili Kurumu - Е.Е.) басып шығарып, қайта жаңғыртуға шешім қабылдағаны, - мені ерекше қуанышқа бөледі.

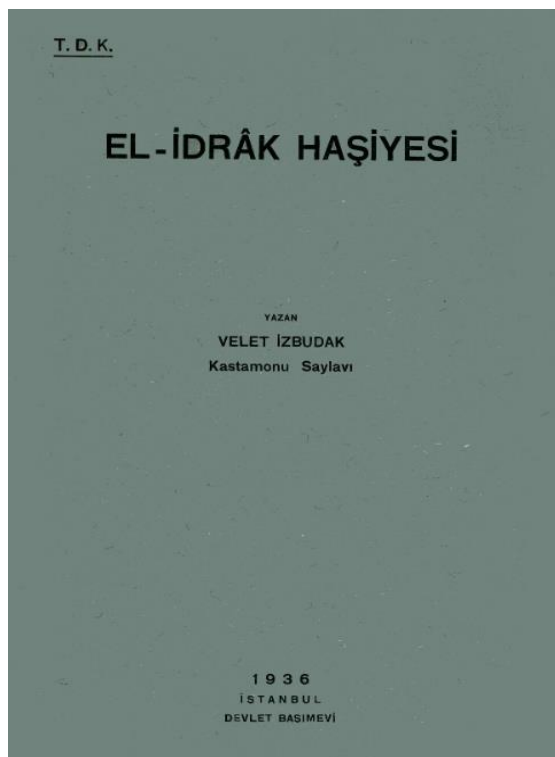
Тәңірі Ұлы Қолбашымыздың (Мұстафа Кемал Паша – Е.Е.) көлеңкесін үстімізден алыстатпасын. Әмин.

Велет Избудак.

Айта кету керек, Ахмет Жафороғлы «әл-Идрак Хашиесінің» түзіліп жария болуына қарсы болған, оның ойынша «Хашие» «құранды, қолдан жасалған сөз», түпнұсқа кітаптың парақтарының бос жеріне, бұрыш-бұрышына қашан, кім жазғаны белгісіз, ретсіз шимайланып жазыла берген. Абу Хаййан мен шынайы «Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атракқа» қатысы жоқ, қараңыз: «...Eserin Veliyüddin Efendi Küttiphanesindeki nüshasının haşiyesine, bilinmeyen birisi

tarafından ilave edilen. Küçük bir lügatçe, tetkik edilmeden Velet Izbudak tarafından "El-idrâk haşiyesi" adı altında, 1936 da T.D. Kurumunca yayınlanmıştır. Bu lügatçenin Kırçak sabası ile ilgisi olmadığı gibi, değeri de azdır. – *Велиүддин Ефенди Кітапханасындағы нұсқаның хашиесі белгісіз біреу тарапынан қосынды, қосымша ретінде жазылған. Осы шағын сөздікті тексермей-сұрыптамай 1936 жылы «әл-Идрак Ханиесі» деген атаумен Велет Избудак шығарды. Жарияланымға Түрік тілі қоғамы қолдау көрсетті. Бұл кітапша қыпшақ тілі бассейніне ешқандай қатысты емес, құны да шамалы* (Сафороғлы, 1984: 189).

«Әл-Идрак Хашиесі» сөздігін (2-ші сурет) Е.Есбосынов қазақ тіліне аударған, (марқұм) профессор Әбжан Құрышжанұлы тексеріп, қазақша нұсқасын мақұлдаған. Осы күнге дейін жарияланбаған. Екі сөздіктің қазақша аударылғаны туралы мәлімет алғаш рет 2003 ж. Стамбұлда түрік тілінде шыққан мақалада айтылған, қараңыз: Tanınmış Türk Dili Bilimcisi Eby Наууан'ın Çalışmaları Hakkında Birkaç Söz (Esbosın, 2003: 221-226).

2-ші сурет. Әл-Идрак Хашиесі. Велет Избудак.
Мемлекеттік баспа үйі. Стамбұл - 1936

Қорытынды

Мақаламызды қорытындылай келе, «Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак» тақырыбындағы диссертацияларды атап өтпекшіміз. Кеңестік Қазақстан дәуірінде А.Н.Маженова кандидаттық (PhD) қорғаған. Бұл туралы өз заманының ірі басылымы «Советская тюркология» журналы атап өткен. Мақала «О состояний исследования языка древнетюркских и средневековых письменных памятников в Казахстане» деп аталып, Б.А.Сулейменова жариялаған: «К исследованиям А.Курышжанова примыкает интересная работа А.Н.Маженовой о языке памятника «Китаб аль-Идрак ли-Лисан аль-Атрак», деп барып 19-шы сілтемемен былай деген: М.Н.Маженова. Әбу Хайян – қыпшақ тілінің зерттеушісі. – журн. «Білім және еңбек, 1966, №4; Әбу-Хайяның түркі тілдерінің түсіндірме кітабында берілген дауыссыз дыбыстар жайындағы деректер. –«Қазақ тілі мен әдебиеті мәселелері». Сб. статей аспирантов и соискателей, вып. 4. Алма-Ата, 1966. стр.114-120; Әбу-Хайян кітабындағы грамматикалық көрсеткіштер. –Сб.: «Исследования по тюркологии». Алма-Ата, 1969; Әбу Хайян еңбегінің грамматикалық очерктері. –«Қазақ тілі және әдебиеті мәселелері». Сб.статей аспирантов и соискателей. Вып. 4. Алма-Ата, 1969, стр. 28-37». Одан әрі былай жалғастырады: «Как известно П.М.Мелиоранский считал эту рукопись одним из наиболее полных и интереснейших памятников тюркских (кыпчакского) языков, а ее автора Абу-Хайяна, выдающимся ученым своего времени. Самое беглое знакомство с работой А.Н.Маженовой убеждает в том, что образцом для автора послужил труд П.М.Мелиоранского» (Сулейменова, 1970: 100).

Расулова, Маженовадан кейінгі ірі ғылыми ізденіс түрік ғалымы Мелек Өзиевтің тарапынан орындалған. Докторлық диссертациясының тақырыбы «Ebu Nauyan. Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk. Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük – *Абу Хайян. Китаб әл-Идрак Ли-Лисан әл-Атрак. Етістік: Салыстырмалы – тарихи грамматика мен сөздік*» деп аталады, көлемді монографиясы 2001 ж. Анкарада жарияланды (Özyetkin, 2001: 3). Осы басылым қазіргі тюркологиядағы ең көп ескеріліп ең көп сілтеме жасалатын еңбек ретінде білінеді.

Одан кейінгісі 2006 ж. Астанада шыққан «Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Абу Хайян еңбегі бойынша, XIV ғ.)» тақырыбындағы монографиялық басылым. Осы басылымның «Қорытынды» бөлімінен үзінді: «Қолжазба мәтініндегі Абу Хайян пайдаланған кейінгі орта ғасырдағы классикалық араб тіл білімі терминдері қазіргі немесе жалпы тюркологиялық терминдермен үйлесе бермейді. Дегенмен, Абу Хайян қолданған терминдер өз дәуіріне сай қалыптасқан жүйеге бағынған. Соған орай, қолжазба Шам, Мысыр аумақтарын мекен-жай еткен араб тілді кісілерге қыпшақ, түркімен және жалпы түркі тілдерінің арасындағы фонетикалық дыбыстау ерекшеліктерін, сөз саптау құрылымын түсіндіруге арналған деп түйіндейміз. Ескерткіш мәтінінде берілген түркі тілдеріндегі ерекшеліктерге байланысты берілген Абу Хайяның мәліметтеріне қарағанда, қолжазбаның жазылу мақсаты бір жағынан – осындай мәліметтерді тілдік тұрғыдан түсіндіруге арналса, екінші жағынан – өзінен бұрынғы авторлардың түркі, қыпшақ, түркімен тілдері туралы жазған еңбектеріндегі кемшіліктерді түзетуге, толықтырып өңдеуге арналған» (Есбосынов, 2006, 160).

Қазіргі кез зерттеу материалдарына қарағанда осы айтылғандардың көбі әр ел, әрбір зерттеу саласы бойынша орындалып - қатталып жатқандығын көре аламыз. Бұған жоғарыда көрсетілген тақырыптық базаның көлемімен бірге мазмұны дәлел болса керек. Себебі орта ғасыр жазба ескерткіштердегі деректер географиялық ареалымен қоса мән – мазмұндық, стильдік, техникалық, графикалық, графологиялық және авторлық орындалу тәртібі тұрғысында қайталанбас бірегей еңбектердің қатарынан орын алады. Сондықтан бұл шығармалардың тақырыптық өзектілігі күннен күнге арта түсетіндігі анық.

Айта кету керек Мәмлүк қыпшақтары мен Осман империясының ресми атаулары «сұлтан», «сұлтандық», «сұлтанат» атауларымен қатысты болып, тарих ғылымында «Мәмлүк сұлтандығы» және «Осман сұлтандығы» деп аталып жүр, қараңыз: Осман Сұлтандығы –

Осман империясы (Халықаралық Түркістан энциклопедиясы, 2000: 516). Мақала барысында шағын шолу жасаған екі ел арасындағы қарым-қатынас этнос атаулары (этноним) мен географиялық ареал негізінде қаперге алынып, «Китаб әл-Идрак» жазба ескерткішімен қосақтала баяндалмады. Себебі осы жазба ескерткішінде «мәмлүк» («м» әрпі 34-ші бетте), «Бейбарыс, Байбарыс» (6 – 8 беттер), «Осман» атаулары жоқ, қараңыз: «Әл-Идрак хашиесі», «О» әрпі: *Obrulmak, ofutmak, oğan, oğulduk, ok, okruk, ol anın sanıdır, ol mana tunda, ol benim gözüme sıkıdı, ol uzun nesneyi kıyardı, onamadı anı, onat, ona yivdi, ordu, otlu sulu yir, oyalanmak, o yoldaşına yivdi, oyuk, oyulmak* (İzbudak, 1936: 36).

Жеке «Сөздік» бөлігімен жабдықталған «Китаб әл-Идрактың» 1931 жылғы басылымында «Осман», «мәмлүк» (57, 60 беттер), «Бейбарыс, Байбарыс» (13 – 25 беттер) сөзі жоқ, этнос атауынан тек қана «оғыз» берілген, қараңыз: *Oğuz – Yafesten sonra Türklerin büyük babası; – Oğuz – Иафестен кейінгі түріктердің үлкен атасы* (Caferoğlu, 1931: 61). Осы сөздіктің «С» әрпінде «сұлтан» сөзі жоқ – 84-95 беттер аралығы. Мұның басты себептерінің бірі деп Абу Хайиан өмір сүрген заманда, тиісінше «Китаб әл-Идрак» жазылған уақытта Осман түріктерінің, яғни шағын ру-тайпалық бірлестік нысанындағы сол дәуір Осман бейлігінің, таныла қоймағандығынан болса керек. Яғни Абу Хайиан, бір жағынан жер қашықтығы болса, екіншіден сол кездегі Осман елін (Осман бейліктерін) елеусіз, қатардағы бір жұрт санатында көруі мүмкін. Ал жекелеген комментариер аясында берілген мәмлүк қыпшақтары – осман түріктері қарым-қатынастары, Абу Хайиан заманынан кейін орын алған оқиғаларға қатысты болып, – жалпы алғанда Мәмлүк қыпшақтарының әлсіреп, Осман түріктерінің күшейе түскен кезеңінен хабардар етеді.

Әдебиеттер:

Abdulhafiz, 1994 – *Abdulhafiz Abdullah Atia. Osmanlı Döneminde İstanbul ile Kahire Arasında Mimari Etkileşimler*. Öner tarihî mamandığı докторлық монографиясы. Стамбұл университеті әлеуметтік ғылымдар институты. Стамбұл. 450 б.

Айдаров, Құрышжанов, Томанов, 1971 – *Айдаров F., Құрышжанов, Ә., Томанов, М.* Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. «Мектеп» баспасы. Алматы. 272 б.

Garip, 2019 – *Garip Ahmet Zahid. Sultanın Yeni Kıyafetleri: 15. yüzyılda Osmanlı – Memluk Hediye Alışverişi*. Academic Platform Journal of Islamic Research / APJIR, 3(2), 272-294.

Гаркавец, 2013 – *Гаркавец А.Н.* Кыпчакское Евангелие Чарльза Фрейзера. *Астрахань, Оренбург, 1803–1820*. BAUR. Алматы. 556 стр.

Gençoğlu, 2022 – *Gençoğlu Halim. Afrika'da Osmanlılardan önce Türk izleri: Memlûkler (1250–1517)* [Африкадағы Османдықтарға дейінгі түрік ізі: Мәмлүктер (1250-1517)]. Independent Türkçe. 03.2022.

Caferoglu, 1931 – *Caferoglu A. Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk. Evkaf Matbaası. Istanbul. 359 s.*

Caferoglu, 1984 – *Caferoglu A. Türk Dili Tarihi II. Enderun Kitabevi. İstanbul. 246 s.*

Doğan, 2016 – *Doğan Yusuf. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi*. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi. cilt: 20, sayı: 2, ss. 329-348.

Eker, 2011 – *Eker S. Çağdaş Türk Dili* (7. baskı). Grafiker Yayınları. Ankara. 544 s.

Esbosın, 2003 – *Esbosın E. Tanınmış Türk Dili Bilimcisi Eby Hayyan'ın Çalışmaları Hakkında Birkaç Söz*. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. Sayı 144, Haziran. ss. 221-226.

Есбосынов, 2006 – *Есбосынов Е.* Ескі қыпшақ тілінің лексика-семантикалық ерекшеліктері (Абу Хайиан еңбегі бойынша, XIV ғ.). Ер-Дәулет баспасы. Астана. 238 б.

Түркия Ислам энциклопедиясы, 2026 – Түркия Ислам энциклопедиясы. *Memlukler*. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/memlukler> (қаралған күні: 02.01.2026.)

İzbudak, 1936 – *İzbudak V. El-İdrak Haşiyesi. Devlet Basımevi. Istanbul. 55s.*

Калын, 2023 – *Калын И.* Мен, өзге және өзгесі: Ислам-батыс қарым-қатынасының тарихына шолу. Қ.А.Иассауи Халықарарлық қазақ-түрік университеті, Евразия ғылыми-зерттеу институты. Алматы. 615 б.

Kamus-i Türki, 1991 – *Kamus-i Türki. Sâmi, Şemsettin. Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-i Türki. III cilt. Tercüman Gazetesi Tesisleri Basımı. İstanbul. 726 s.*

Mengi, 2005 – *Mengi M.* Eski Türk Edebiyatı Tarihi. Akçağ Yayınları. Ankara. 406 s.

Мухамедова, 1973 – *Мухамедова З. Б.* Исследование по истории туркменского языка, XI–XIV вв. Издательство «Алым». Ашхабат. 235 стр.

Наджип, 2007 – *Наджип Э.* Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. Тұран баспасы, Түркістан. 275 б.

Öztürk, 2023 – *Öztürk Asım Can.* Memluk Devletinin Anadolu Siyaseti. International Journal of Humanities and Education. IJHE: Cilt / Volume 10, Sayı / ISSUE 23, s / p. 79 – 91.

Özyetgin, 2001 – *Özyetgin F. Melek.* Ebu Hayyan. Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk. Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük. KÖKSAV. Ankara. 798 s.

Salan, 2012 – *Salan M.* Kitābü'l-İdrak li Lisāni'l-Etrāk'te Alıntı Kelimeler. Gazi Türkiyat, Güz. 2012/11.

Сүлейменов, 1998 – *Сүлейменов О.* Язык письма. Сан-Паулу баспасы. Алматы-Рим. 497 б.

Сүлейменова, 1970 – *Сүлейменова Б.А.* О состояний исследованике языка древнетюркских, средневековых писменных памятников в Казахстане. Советская тюркология. № 6. Баку. стр. 96-101.

Sümer, 1999 – *Sümer F.* Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul. 449 s.

Чайковская, 1981 – *Чайковская А. И.* Формы условного наклонения в средневековых арабоязычных грамматиках тюркских языков. Тюркологический сборник. Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы. Москва. стр. 286-294.

Халықаралық Түркістан энциклопедиясы, 2000 – Халықаралық Түркістан энциклопедиясы. Осман сұлтандығы – Осман империясы.

References:

Abdulhafiz, 1994 – *Abdulhafiz Abdullah Atia.* Osmanlı Döneminde İstanbul ile Kahire Arasında Mimari Etkileşimler [Architectural Interactions Between Istanbul and Cairo During the Ottoman Period]. Sanat Tarihi Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul. 450 s. (in Tur)

Ajdarov, Quryshzhanov, Tomanov, 1971 – *Ajdarov G., Quryshzhanov A., Tomanov M.* Kone turki zhazba eskerkishterinin tili [The language of ancient Turkic written monuments]. «Mektep» baspasy. Almaty. 272 b. (in Kaz)

Caferoğlu, 1984 – *Caferoğlu A.* Türk Dili Tarihi II [History of the Turkish Language II]. Enderun Kitabevi. İstanbul. 256 s. (in Tur)

Caferoğlu, 1931 – *Caferoğlu A.* Kitāb al-İdrāk li-Lisān al-Atrāk. İstanbul: Evkaf Matbaası. (in Turkish)

Chaykovskaya, 1981 – *Chaykovskaya A.I.* Tyurkologichesky sbornik. Formy uslovnogo nakloneniya v srednevekovykh araboyazychnykh grammatikakh tyurkskikh yazykov [Turkological Collection. Conditional Mood Forms in Medieval Arabic-Language Grammars of Turkic Languages]. Izdatelstvo Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury. Moskva. (in Rus)

Doğan, 2016 – *Doğan Yusuf.* Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitābu'l-İdrāk li-lisāni'l-Etrāk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi - A Linguistic Examination of Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk of Abū Ḥayyān al-Andalusī [A Linguistic Examination of Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk by

Abū Ḥayyān al-Andalusī]. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 20 – 2 (2016). Cumhuriyet Üniversitesi. (in Tur)

Eker, 2011 – *Eker Süer*. Çağdaş Türk Dili. [Contemporary Turkish Language]. 7.baskı. Ankara: Grafiker Yayınları. 544 s. (in Tur)

Esbosın, 2003 – *Esbosın E.* Tanınmış Türk Dili Bilimcisi Eby Hayyan'ın Çalışmaları Hakkında Birkaç Söz [A Few Words on the Works of the Renowned Turkish Linguist Abu Hayyan]. Türk Dünyası Araştırmaları. Sayı 144. Haziran. p. 221. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi. İstanbul. [in Tur]

Esbosynov, 2006 – *Esbosynov E.* Eski qypshaq tilinin leksika-semantikalyq erekshelikleri (Abu Hajian enbegi bojnsha, XIV ғ.) [Lexical and semantic features of the Old Kipchak language (according to the work of Abu Hayyan, 14th century)]. Er-Daulet baspasy. Astana. 240 b. (in Kaz)

İzbudak, 1936 – *İzbudak V.* El-İdrak Haşiyesi. Devlet Basimevi. İstanbul. p.55 [in Turkish]

Garkavec, 2013 – *Garkavets A.N.* Kypshakskoye Evangelye Sharlza Freizera Karas, Astrahan, Orenburg, 1803–1820 [Kipchak Gospel of Charles Fraser Karas, Astrakhan, Orenburg, 1803-1820], Almaty: BAUR. 307 p.[in Rus]

Garip, 2019 – *Garip, Ahmet Zahid*. Sultanın Yeni Kıyafetleri: 15.yüzyılda Osmanlı – Memluk Hediye Alışverişi [The Sultan's New Attire: Ottoman–Mamluk Gift Exchange in the 15th Century]. Akademik Platform İslami Araştırmalar / - APJIR 03-02. B.272-294. [in Tur].

Gençoğlu, 2022 – *Gençoğlu Halim*. Afrika'da Osmanlılardan önce Türk izleri: Memlûkler (1250-1517). [Turkish traces in Africa before the Ottomans: The Mamluks (1250-1517)]. Independent Türkçe. Cape Town Üniversitesi'nde Afrika Çalışmaları bölümünde araştırma görevlisi. (03.2022). (in Tur)

Halyqaralyq Turkistan enciklopediyasy, 2000 – Halyqaralyq Turkistan enciklopediyasy. Qazaq enciklopediyasynyn bas redakciyasy [International Turkestan Encyclopedia]. Almaty. 655 b. (in Kaz)

İslam enciklopediyasy, 2026 – İslam enciklopediyasy: mamlukler [Islamic Encyclopedia: Mamluks]. [Electronic resource]. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/memlukler> (qaralgan kuni: 02.01.2026). (in Tu)

Kalyn, 2023 – *Kalyn I.* Men, ozge zhane ozgesi: İslam-Batys qarym-qatynasynyn tarihyna sholu [Me, the Other, and the Other: A Review of the History of Islamic-Western Relations]. Q.A. Iassau at. Halyqaralyq Qazaq-turik universiteti. Euraziya gylmy-zertteu instituty. Almaty. 615 b. (in Kaz)

Kâmûs-iTürkî, 1991 – Kâmûs-iTürkî. III cilt. Sâmî, Şemsettin. Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-i Türki [Semsettin. Simplified and Expanded Dictionary of Turkish]. Tercüman gazetesi tesisleri basımı. İstanbul. 1535 s. (in Tur)

Mengi, 2005 – *Mengi Mine*. Eski Türk Edebiyatı Tarihi [History of Old Turkish Literature]. Akçağ Yayınları. Ankara. 406 s. (in Tur)

Muhamedova, 1973 – *Muhamedova, Z. B.* Issledovaniya po istorii turkmenskogo yazyka XI–XIVvv. [Research on the history of the Turkmen language in the 11th–14th centuries]. Izdatel'stvo «Alym». Ashgabat. 235 s. (in Rus)

Nadzhip, 2007 – *Nadzhip E.* Regiony i etapy formirovaniya tyurkskih pis'mennyh yazykov i literatur [Regions and stages of formation of Turkic written languages and literatures]. «Turan» baspasy. Turkistan. 275 b. (in Rus)

Özyetgin, Melek, 2001 – *Özyetgin, F. Melek*. Ebu Hayyan. Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk. Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük [Abu Hayyan. “Kitab al-Idrak li Lisan al-Atrak”. Verb: A Historical-Comparative Grammar and Dictionary]. Ankara: KÖKSAV, 798 p. (in Tur)

Öztürk, 2023 – *Öztürk, Asım Can*. Memluk Devletinin Anadolu Siyaseti [Mamluk State's Anatolian Policy]. International Journal of Humanities and Education. IJHE: Cilt / Volume 10, Sayı / ISSUE 23, s / p. 79 – 91. (in Tur)

Salan, 2012 – *Salan, Musa*. Kitabü'l-İdrak li Lisāni'l-Etrāk'te Alıntı Kelimeler. Gazi Türkiyat, Güz. 2012/11. (in Tur)

Suleimenov, 1998 – Suleimenov O. Yazyk Pisma [Language of the letter]. Izdatelstvo San Paolo. Almaty – Rome. p. 497. (in Rus)

Suleimenova, 1970 – Suleimenova B.A. O sostoiani issledovania iazyka drevnetiurksih i srednevekovykh pismennykh pamiatnikov v Kazahstane [On the Current State of Research into the Language of Ancient Turkic and Medieval Written Monuments in Kazakhstan]. Moskva. Sovetskaia Tiurkologia, -6.p.100 (in Rus)

Sümer, 1999 – Sümer Faruk. Türk Devlerleri Tarihinde Şahıs Adları I [Personal Names in the History of Turkic States I]. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul. 449 s. (in Turkish)

Е.З. Есбосынов

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

E-mail: ergaliesb@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ПИСЬМЕННОГО ПАМЯТНИКА "КИТАБ АЛ-ИДРАК ЛИ-ЛИСАН АЛ-АТРАК" - ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И МАМЛЮКСКИХ КЫПЧАКОВ (МАМЛЮКСКОГО СУЛТАНАТА)

Аннотация. Введение в научный оборот данных, связанных с историей формирования казахского языка, представляет собой одну из актуальных задач современного общества. *Целью настоящего исследования* заключается в осуществлении историографического обзора научных трудов, посвященных изучению истории казахского языка на материале средневековых письменных памятников, а также в анализе методологии и *исследовательских подходов* отдельных авторов. Казахский язык, в силу общности исторических процессов родственных тюркских народов, генетически восходит к древнетюркскому и среднетюркскому периодам. Безусловно, привлечение подобных данных обладает *методологической значимостью* в контексте написания данной статьи. Каждый отдельный памятник средневековой письменности служит важным источником для хронологической, ареальной и лексической классификации истории казахского языка. Представляется, что данная специфика является ключевой характеристикой рассматриваемых нами письменных памятников. На современном этапе общепринятая, ставшая традиционной, периодизация истории тюркских языков – включающая эпохи Караханидов и Сельджукидов, Золотой Орды и Османской империи, а также карлукскую и чагатайскую эпохи – применяется в неизменном виде на протяжении десятилетий. Данная парадигма, вне всякого сомнения, была разработана и внедрена в научный оборот ведущими востоковедами и тюркологами прошлого. Среди указанных тем особое место занимают труды, относимые к мамлюкско-кыпчакскому ареалу. Обусловлено это тем, что эпоха мамлюкских кыпчаков имеет географическое и социально-политическое значение для реконструкции исторической лексикологии и общей истории современного казахского языка. Данное положение обосновано в многочисленных трудах таких советских исследователей, как Г. Айдаров, Э. Н. Наджип, А. К. Курышжанов и М. Т. Томанов. Несмотря на то, что изыскания советского периода носили преимущественно формально-грамматический характер, в последующем они способствовали систематизации лингвистических исследований в нормативно-языковом, лексическом, диалектологическом, ареальном и хронологическом направлениях. В данном контексте исследования казахских ученых не только дополнили труды зарубежных авторов, но и существенно расширили предметные границы и междисциплинарную структуру изучаемой проблематики. В данной статье рассмотрен «Китаб ал-Идрак ли-Лисан ал-Атрак» и входящие в его структуру два словаря, отражающие языковую специфику эпохи мамлюкских кыпчаков. Также был проведён анализ отечественной и зарубежной литературы для обобщения ключевых аспектов взаимоотношений кыпчакских мамлюков (Мамлюкского султаната) и Османской империи, что позволило сформулировать ряд тематических выводов.

Ключевые слова: мамлюкские кыпчаки, Османская империя, Египет, Явуз Султан Селим, Китаб аль-Идрак, Абу Хаиян, аль-Идрак Хашиеси.

Y.Z. Yesbossynov

Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ergaliesb@gmail.com

STUDIES ON THE WRITTEN MONUMENT KITĀB AL-IDRĀK LI-LISĀN AL-ATRĀK – RELATIONS BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE MAMLUK KIPCHAKS (MAMLUK SULTANATE)

Annotation. It is evident that incorporating data regarding the history of the Kazakh language into scholarly discourse is an ongoing task for our society—one that will continue to be addressed through a comprehensive approach. The aim of this study is to review existing research on the history of the Kazakh language based on medieval written records and to examine the methodologies employed in specific scholarly inquiries. Like the history of related Turkic people, the Kazakh language traces its origins to the Old Turkic and Middle Turkic eras and the ethno linguistic traditions of those periods. The established periodization of Turkic language history—encompassing the eras of the Seljuks and Karakhanids, the Golden Horde and the Ottoman Empire, as well as the Karluk and Chagatai periods—has remained unchanged and in use for decades, having become a firmly established tradition. There is no doubt that this foundation was laid by Orientalists and Turkologists. Among these contributions, written records concerning the language of the Mamluk Kipchaks hold a special place, as the Mamluk Kipchak era is of great geographical and socio-political significance in reconstructing the historical lexicology and general history of the modern Kazakh language. Scholars such as Aidarov, Amir Najib, Kuryshzhanov, and Tomanov have highlighted this importance and dedicated numerous works to the subject. In this context, we examined the written monument «Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak» (including its constituent dictionaries), which is considered directly relevant to the era of the Mamluk Kipchaks. We reviewed the body of scholarship surrounding this work and drew upon illustrative examples from the specific views and theses of both domestic and foreign scholars. In addition to linguistic studies, we discussed perspectives regarding the relations between the two major powers of that era: the Mamluk Kipchaks (the Mamluk Sultanate) and the Ottoman Turks. Based on this data, we endeavored to draw conclusions regarding the subject matter.

Keywords: Mamluk Qipchaks, Ottoman Empire, Egypt, Yavuz Sultan Selim, Abu Hayyan al-Gharnati, Kitab al-Idrak, El-İdrak Hashiyesi.

Автор туралы мәлімет:

Есбосынов Ерғали Зияханұлы – филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Information about author:

Yesbossynov Ziyahanuly Yergali – Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University Institute of Philology and Multilingual Education, Almaty, Kazakhstan

Сведения об авторе:

Есбосынов Ерғали Зияханович – кандидат филол. наук, и.о. ассоциированный профессор, КазНПУ им.Абая, Алматы, Казахстан

*Келін түсті 28 маусым 2026 жыл
Қабылданды 20 тамыз 2026 жыл*

¹Қыдырбай Қ.А. , ²Сүйеркүл Б.М. , ³Мустафаева А.А.

¹ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

^{2,3} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹kaldybai75@gmail.com, ²billionairebota@gmail.com, ³rummana@mail.ru

АРАБ ТІЛІНДЕГІ СИРЕК КІТАП АТАУЛАРЫН ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУДЫ УНИФИКАЦИЯЛАУ ПРИНЦИПТЕРІ

Аңдатпа. Қазақстан тәуелсіздік алғалы әртүрлі мемлекеттік бағдарламалар аясында шетел архивтері мен кітапханаларынан еліміздің тарихына, мәдениетіне, тіліне т.б. қатысты құжаттар мен кітаптар әкеліне бастады. Арасында араб графикалы араб, парсы, түркі т.б. тілдердегі құжаттар мен кітаптар да бар. Олар еліміздің кітапханаларындағы сирек кітаптар қорына өткізілді. Сол қорлардағы араб тіліндегі кітаптардың каталогтарын қарағанымызда еңбек атаулары мен авторларының есімі транслитерациялаудың белгілі бір халықаралық стандартына салынбағаны байқалады. Араб есімдері мен еңбек атаулары күрделі құрылымнан тұрады. Бір автордың есімі мен еңбек атауы әртүрлі жазылса, іздеу жүйесі оларды әртүрлі адам, әртүрлі еңбек ретінде қабылдауы мүмкін. Транслитерацияның бірыңғай стандарты барлық деректерді бір жерге жинақтап, авторитеттік жазбалар жасауға көмектесіп, әлемдік деңгейде мәлімет алмасуға жол ашады. Бұл мақаламыздың мақсаты Қазақстанның сирек қорларындағы араб тілді қолжазбалар мен сирек кітаптарды каталогтау кезінде халықаралық транслитерациялау стандарттарын қолданудың қажеттілігін негіздеу. Зерттеудің мәні араб тілді мұраларды жүйелеу арқылы олардың ақпараттық ашықтығын қамтамасыз ету және отандық ғылымның халықаралық кеңістікпен байланысын нығайту. Зерттеудің жаңалығы отандық кітапхана ісінде араб графикалы еңбектерді транслитерациялаудың бірыңғай стандартының жоқтығын айқындап, оны шешу жолдарын ұсынуда. Сонымен қатар араб тілін білмейтін мамандар мен халықаралық зерттеушілер үшін ортақ ақпараттық көпір орнату идеясы ұсынылады. Мақалада автор есімдері мен еңбек атауларының әртүрлі транслитерациялануынан туындайтын іздеу жүйелеріндегі қателіктерді жою міндеті қойылған. Бірыңғай стандартты енгізу іздеу жүйелеріндегі авторитеттік жазбаларды қалыптастыруға, мәліметтерді халықаралық деңгейде алмасуға және цифрландыру процесін жеделдетіге мүмкіндік береді. Жұмыста салыстырмалы салыстырмалы салыстырмалы-салғастырмалы және аналитикалық т.б. әдістер қолданылады. Халықаралық деңгейде танылған (DIN, ISO, UN, ALA-LC, EI) транслитерациялау жүйелері талданып, олардың Қазақстан ғылыми ортасына бейімделу мүмкіндіктері зерделенеді. Зерттеу нәтижесінде Қазақстанның сирек қорлары үшін «бір әріп – бір таңба» принципіне негізделген және диакритикалық дәлдігі жоғары DIN 31635 стандартын қолдану тиімді деген тұжырым жасалды. Бұл стандартты енгізу араб тілді мұралармен қоса араб графикалы өзге (парсы, османлы, шағатай, т.б.) тілдердегі мұраларды әлемдік ғылыми айналымға толыққанды қосуға кепілдік береді.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және ЖБ министрлігінің «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодологиялық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR28712621).

Кілт сөздер: Араб тілі, транслитерация, қолжазба, басылым, литография, цифрландыру, каталог.

Кіріспе

Қазақстанның кітапхана қорларында сақталған араб тіліндегі сирек басылымдар мен қолжазбалар еліміздің рухани мұрасының ажырамас бөлігі. Алайда осы жәдігерлерді заманауи электронды каталогтарға енгізу және ғылыми айналымға қосуға транслитерациялау мәселесі басты кедергілердің бірі болып отыр. Сирек қорлардағы еңбектердің атаулары мен автор есімдерін транслитерациялау араб тілін меңгермеген зерттеушілер мен оқырмандар үшін ақпараттық көпір қалыптастырудың бірден бір жолы. Бұл ұлттық мұраның ашықтығы мен пайдалану тиімділігін арттырады. Қазіргі таңда әртүрлі кітапхана жүйесінде бір автор есімі мен еңбек атауы бірнеше нұсқада берілуі іздеу ақпараттық жүйесінде қиындықтар туғызуда. Сондықтан мұндай деректерді унификациялау каталогтау ісіндегі кезек күттірмес мәселе. Отандық кітапхана ісін әлемдік деңгейге көтеру үшін араб графикалы мәтіндерді халықаралық стандарттарға сәйкес транслитерациялау қажет. Бұл Қазақстан қорларындағы сирек жәдігерлерді халықаралық деректер базасына интеграциялауға мүмкіндік береді. Сирек басылымдарды цифрлық форматқа көшіру кезінде олардың метадеректерін дұрыс таңбалау еңбектің атрибуциясын дәл анықтауға мүмкіндік береді. Осыған орай араб тіліндегі (жалпы графикасындағы) сирек қорлардағы қолжазба, басылым атаулары мен автор есімдерін транслитерациялаудың бірыңғай принципін әзірлеу және оны тәжірибеге енгізу отандық библиография мен деректану ғылымы үшін аса өзекті болып отыр.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысының эмпирикалық материалы ретінде «Ғылым Ордасы» Орталық ғылыми кітапханадағы араб графикалы қолжазбалар мен сирек кітаптардың электронды каталогы алынды. Оның ішінде араб тіліндегі қолжазбалар мен сирек басылымдардың атаулары, автор есімдерінің библиографиялық сипаттамада берілу дәлдігі мен транслитерациялану сипаты негізгі зерделеу нысаны ретінде алынды.

Мақалада зерттеудің келесі әдістері қолданылды:

Каталогтағы араб графикалы қолжазбалар мен сирек кітаптардың түпнұсқа атаулары араб тілінің емле ережелеріне сай дұрыс жазылғанын тексеру үшін текстологиялық салыстыру әдісі қолданылды. Нәтижесінде түпнұсқа мәтінді оқудағы графикалық қателіктер анықталды.

Араб тілінің грамматикалық ережелеріне сәйкестігін тексеру үшін лингвистикалық, соның ішінде морфологиялық, синтаксистік талдау әдісі қолданылды. Нәтижесінде изафеттік тіркестердің бірізді сақталмағаны және араб графикасындағы орфографиялық кемшіліктер анықталып, олардың транслитерация сапасына кері әсері дәлелденді.

Атаулар мен есімдерді латын графикасында дұрыс беру үшін транслитерация әдісі қолданылды. Зерттеу барысында салыстырмалы салыстырмалы-салғастырмалы және аналитикалық әдіс арқылы халықаралық DIN, ISO, UN, ALA-LC, EI транслитерациялау стандарттарына талдау жасалды. Нәтижесінде, араб графикасының фонетикалық және графикалық ерекшеліктерін дәл бере алатын DIN 31635 стандарты функционалдық-прагматикалық тұрғыдан Қазақстанның қолжазба, сирек кітаптар қорларын каталогтау үшін ең оңтайлы нұсқа ретінде таңдалды.

Талқылау

Араб графикалы қолжазбалар мен басылым мәтіндерін транслитерациялаудың ғылыми негізін қалаушылардың бірі неміс шығыстанушысы Карл Броккельман (Carl Brockelmann) болды. Ол өзінің «Geschichte der arabischen Litteratur» еңбегінде араб мәтіндерін латын графикасында транслитерациялаудың бірізді жүйесін ұсынды (Brockelmann, 1938). Бұл принциптер кейіннен Германия стандарттау институты қабылдаған DIN 31635 және т.б. стандарттардың базалық негізіне айналды. Сондай-ақ Ганс Вер (Hans Wehr) өзінің арабша-ағылшынша сөздігінде (A Dictionary of Modern Written Arabic) араб тілінің фонетикасы мен

графикасы арасындағы теңгерімді сақтайтын транслитерация концепциясын жетілдіре түсті (Wehr, 1994).

Орыс ғалымдары В.Э. Шагаль, М.Н. Мерекин, Ф.С. Забировтар араб тілі таңбаларының кирилшедегі ғылыми транслитерациясын жасап, орыс әліпбиінің мүмкіндіктерін барынша сарқа пайдаланған (Шагаль, Мерекин, Забиров, 1983: 9-10), сонымен қатар А.А. Ковалев пен Г.Ш. Шарбатов та осы үлгіде жасаған (Ковалев, Шарбатов, 1999: 10-13). Отандық зерттеуші Б.Тасымов араб тілі таңбаларының қазақ-кирилл әріптеріндегі ғылыми транслитерациясын В.Э. Шагаль, М.Н. Мерекин, Ф.С. Забировтардың жұмысын негізге ала отырып жасаған. Айырмашылығы қазақ әліпбиіндегі ә таңбасын қосқан (Тасымов, 1990: 18).

Талқылау барысында араб графикасындағы еңбектерді каталогтау жұмыстарына кирилл таңбасындағы емес, халықаралық стандарттар арасынан Карл Броккельман негізін қалаған DIN 31635 стандарты таңдалып алынады.

Негізгі жұмысымызға келсек, Ғылым ордасындағы Орталық ғылыми кітапхананың электронды каталогын зерттегенімізде екі жүзге тарта араб графикасындағы (араб, парсы, шағатай, татар т.б. тілдердегі) қолжазбалар мен сирек басылымдардың атаулары, авторларының есімдері бір жүйеге салынбай, әртүрлі транслитерацияланғанын байқадық. Бір еңбек атаулары кирилл графикасымен бірде қазақша, бірде орысша транслитерацияланса, біреулері латын графикасында берілген. Белгілі бір ережеге салынбай жазылған. Бұл мақала араб тіліндегі еңбектерге қатысты болғандықтан еңбек атаулары мен автор есімдерінің каталогтағы транслитерациясына тоқталайық.

Каталогта Ұбайдұлла ибн Масғұд ибн Тәжушарифаның *مختصر الوقاية في مسائل الهداية* еңбегінің бірнеше көшірме нұсқасы көрсетілген. Олар 6, 73, 139, 176, 192, 210, 285, 359, 531, 671, 2407 шифрларымен сақталған. 73, 139, 176, 192, 210, 285, 531, 671 шифрлы нұсқалардың атауы мен авторының есіміне транслитерация мүлдем жасалмаған. 6, 359 шифрлы нұсқаларына латын графикасында, 2407 шифрлы нұсқаға кирилл графикасында транслитерация жасалған.

6-шифрдағы авторының есімі Ubaydullah ibn Masud ibn Taj al-Shari'a, еңбек атауы Mukhtasar al-Wiqayah fi Masa'il al-Hidayah (қазақшасын «Мұхтасар әл-Уикая») деп транслитерациялаған.

359-шифрдағысында еңбек атауының транслитерациясы берілмеген, авторы 'Abdullah bin Masud Taj ash-Shari'iyu және Maḥmud bin Ṣadr ash-Shari'a деп транслитерацияланған.

Ал осы еңбектің 2407-шифрда сақтаулы тұрған нұсқасы кирилл таңбасымен «Китаб мухтасир» деп берілген. Авторын Абд Рауан Хаджи деп көрсеткен.

Электронды каталогта *مشكاة المصابيح* еңбегінің 2 нұсқасы бар. Олар 281, 8849 шифрларымен сақталған. 281-шифрда авторының есімі транслитерацияланбаған. Ал еңбек атауы кирилл әріптерінде қазақша «Мишкәт әл-Масабих» деп берілген. 8849-шифрлы нұсқасында еңбек атауы транслитерацияланбай, авторы кирилл таңбасымен орысша «Али бен Султан Мухаммад» деп жазылған.

26-шифрлы *شرح الوقاية* еңбегі кирилл таңбасында «Шарх уикая», авторы белгісіз 5625-шифрлы (араб. шағ.) қолжазбаның ішіндегі *كتاب النحو والصرف* бөлімінің атауы Kitab al-Nahw was-Sarf, *متن أصول التحد لمحمد* бөлімінің атауы Matnu Usulit-Tahmid li-Muyammad, *قصيدة نونية* бөлімінің тақырыбы Qasida Nuniyya, *مخرج وتجويد* бөлімі Mahraj wa-Najwid, *قصيدة البراءة* бөлімі Qasidat Bara'a, *أسماء الله وصفاته* бөлімі Asmaullah wa Sifatuh, *الأخلاق والاعتقاد* тақырыбы Risalatun tata allaqu bi itiqadat wa-l-ahlaq деп транслитерацияланған.

366-шифрлы еңбектің авторы *علي بن محمد الجرجاني*, латын графикасында Ğurġānī, 'Alī ibn Muḥammad, еңбектің *تعريفات سيد أو تعريفات كتب القوم ورتبتها على حرف الهجاء من الألف والباء إلى الياء* деген атауы Tarifatu Sayyidin aw Ta rifatu Kutubi al-Qawmi wa-ruttibat ala harfi al-hijai min al-alif wa-l-ba ila al-ya' деп транслитерацияланған.

2010-шифрлы *محاضرة الأبرار ومسامرة الأخيار في الأدبيات وال نوادر والأخبار* еңбегінің атауы транслитерацияланбай, авторы *محيي الدين محمد بن عربي* латын графикасында Muhyiddin

Muhammad ibn Arabi деп берілген (осы кітаптың 1204-шифрлы екінші томына мүлдем транслитерация жасалмаған).

8345-шифрлы *لغة العرب* журналы кирилл графикасында «Лугат араб» деп берілген.

2964-шифрлы еңбек атауы араб тілінде *تاريخ اداب العرب* деп жазылып, авторы *ميخائيل بن يوسف عطايا* кирилл таңбасында «М. О. Аттая» деп берілген.

1053-шифрлы *العرب لسان* еңбегі кирилл графикасында «Муъаллиму ас-сарф» деп көрсетілген.

9701-шифрлы еңбектің атауы транслитерацияланбай, авторы *الأستاذ محمد رضا* кирилл таңбасында «Устаз Мухаммад Ридо» деп берілген.

2017-шифрлы еңбектің атауы араб тілінде *نوابغ الكلم* деп жазылып, транслитерациясы берілмеген. Ал авторы *عمر الزمخشري محمود بن* латын графикасында *Mahmoud ibn Omar al-Zamakhshari* деп берілген.

17-шифрдағы *شرح ملا جامي* еңбегі Шарх мла Джами деп транслитерацияланған.

8973-шифрлы араб және шағатай тілдеріндегі *مقيد التخلص* еңбегі латын графикасында *Muhyid al-Talhys* деп, авторының есімі *محمد عبد الرحمن بن عبد الغفور* *Muhammad Abd ar-Rahman ibn Abd al-Gafur* деп берілген. Ал кітапты реттеп шыққан *بكااشن بن بكاشن السيلانكي* *Bakaashan bin Bakaashan as-Silanki* деп транслитерацияланған.

880-шифрлы еңбекті ибн Халликанға тиесілі екенін араб тілінде *لابن خلكان* деп көрсеткен. Ал каталогта оны кирилл таңбасында «Лабин Халкан» деп жазған.

879-шифрлы *العيان وفيات الاعيان* еңбегінің авторын да кирилл таңбасында Ибн Халкан деп берген.

356-шифрлы еңбектің авторы *عبد القادر الرازي* *Zayn al-Din ibn Muhammad ibn Abi Bakr ibn Abd al-Qadir al-Razi* латын графикасында *Zayn al-Din ibn Muhammad ibn Abi Bakr ibn Abd al-Qadir al-Razi* деп берілген. Еңбек атауы транслитерацияланбаған.

2027-шифрдағы *القرآن* кітабы *al-Quran* деп берілсе, енді бір жерде *Quran al-karim* деп жазылған.

128-шифрлы Құранның жиырма үшінші жүзін араб тілінде *جزء ثالث والعشرون* деп жазып, оны латын графикасында *Quran al-karimi juz'un thalithun wa l-'ishrūn* деп жазылған.

365-шифрлы еңбектің атауын араб тілінде *شرح العقائد للعلامة البرهان* деп көрсетіп, транслитерациясын латын графикасында *Al-Musammar Sharh al-'Aqaid lil-'Allamah al-Burhan* деген.

Каталогта 8282-шифрдағы еңбектің авторы *كمال الدين الحسين بن معين الدين الحسيني الميبيدي* (فاضلي مير حسين الميبيدي) деп көрсетілген. Оны латын графикасында *Kamal ad-Dīn Husayn ibn Muin ad-Din al-Husayni al-Mibadi al-Yazdi* (*Qadi Mir Husayn al-Mibadi*) деп транслитерациялаған. Ал еңбек атауы *زبدة الأسرار* *Zubdat al-Asrar* деп транслитерацияланған.

124-шифрлы *القرآن الشريف* (қолжазба) *The Noble Quran* деп ағылшын тіліне аударылып берілген.

3705-шифрлы *الهداية في مسائل الرواية وقاية الرواية* қолжазба еңбектің тақырыбы кирилл графикасында екі нұсқада берілген. Бірі «Уиқаяту ар-Риуая фи Масаили ал-Хидая», екіншісі «Уиқаяту-р-Риуая фи Масаилил-Һидая». Ал авторының есімі *برهان الشريعة* латын графикасында *Burhan al-Sharia*, кирилл графикасында үш нұсқада «Бұрхан аш-Шариға», «Бұрхан аш-Шариға», «Бұрхан аш-Шариға әл-Махбуби» деп берілген.

7735-шифрлы *حسين علي محفوظ* еңбегінің авторы *حسين علي محفوظ* кирилл таңбасында Хусейн Али Махфуз деп беріліп, еңбек атауы транслитерацияланбаған.

5955-шифрлы *مجموعة الأدعية* еңбегінің атауы *Majmu at al-Adyah* деп транслитерацияланған.

5938-шифрлы *القرآن الكريم* латын графикасында *Al-Qur'an al-Karim* деп транслитерацияланған.

319-шифрлы еңбек авторы араб тілінде *مسعود بن محمد يوسف السمارقندي* деп жазылып, транслитерациясы латын графикасында *Mas'ūd b. Muḥammad Yūsuf al-Samarqandī al-Zāhid* деп берілген. Ал еңбек атауы транслитерацияланбай орыс тіліндегі аудармасы берілген.

9473, 7930-шифрлы еңбектердің атауы орыс тіліне аударылып, аннотациясы да орысша жазылған.

2814-шифрлы еңбек авторының атауы عمر الزمخشري латын графикасында Jar Alla Abu Al-Qasim Mahmoud ibn Omar Al-Zamakhshari деп транслитерацияланған. Авторының есімі арабша المولى داود деп жазылып, al-maula Dauud деп берілген.

1891-шифрдағы еңбек авторының есімі араб тілінде الولد العزيز ضياء الدين يوسف деп жазылып, кирилл графикасында «Ал-уалад ал-азиз Диау ад-дин Юусуф» деп берілген.

5933-шифрлы مسلك المتقين еңбегін Maslak al-Muttaqin деп транслитерацияланған, авторын араб тілінде الصديق محمد الصوفي الله يار البخاري деп жазып, оған латын графикасында Abu al-Siddiq Muhammad al-Sufi Allayar al-Bukhari деп транслитерация жасаған.

5070-шифрлы ودمنة كليلة шығармасы атауы транслитерацияланбай, каталог аннотациясында «Калила мен Димна» деп қазақшаға аударылып берілген.

2220-шифрлы هذه أسماء أهل بدر الكرام еңбегі Hazihī asma'u Ahl Badr al-Kiram, авторы الإمام البرزنجي Imam al-Barzanji болып берілген.

5068-шифрлы اسماعيل حقي еңбектің авторы (تفسير القرآن المسمى بروح البيان) Ismail Naqqi деп берілген. Еңбек атауының транслитерациясы берілмеген.

8221-шифрлы (محمد بن عابدين) еңбек «Насамат ал-асхар», авторы (محمد بن عابدين) латын графикасында Muhammad bin Abedin, кирилл графикасында Мухаммед бин Абедин деп берілген.

7859-шифрлы Құран кітабын «al quran» деп транслитерациялаған.

118-шифрлы (المتنوي المعنوي) еңбек атауы al-Masnawi al-Ma nawī, авторы (جلال الدين محمد) Jalal ad-Din Muhammad ar-Rumi болып транслитерацияланған.

132-шифрлы (العوامل في النحو) еңбек атауы «Ал-ғауамил фи ан-Наху» деп, авторының есімі (عبد القاهر الجرجاني) латын графикасында Abdul Qahir al-Jurjani, кирилл графикасында Абдул Қахир әл-Джурджани деп транслитерацияланған.

26-шифрлы еңбек атауы (شرح الوقاية) «Шарх уикая» деп берілген.

2409-шифрлы араб тіліндегі еңбектің бірінші беті жоқ болғандықтан еңбектің авторы да, атауы да белгісіз екені орыс тілінде жазылған.

Байқағанымыздай араб тіліндегі қолжазбалар мен сирек кітап атауларына, автор есімдеріне әртүрлі транслитерация жасалған. Белгілі бір ереже жоқ. Бірде кирилл таңбасында, бірде латын графикасында берілген. Кирилл таңбасында транслитерацияланған кей еңбек атауларындағы ق әрпіне түпнұсқаға сай келмейтін /к/ таңбасы берілген (қ. 26-шифр). Енді бірі ағылшын тіліне аударылған (қ. 124-шифр).

Бір еңбек немесе авторлардың есімі арабшасынан қате оқылып, қате транслитерацияланған. Мысалы каталогта 879-шифрдағы وفيات الأعيان еңбегінің авторы «Ибн Халкан» деп берілген. Автордың арабша есімі ابن خَلْكَان емес (Al-Munğid, 1996: 7). Арабшасы дұрыс оқылғанда, кирилдің өзінде «Ибн Халкан» емес «ибн Халликан» деп жазар еді. Ал 880-шифрлы еңбекте каталог жасаушының араб тілінің грамматикасынан хабары болмағандықтан لابن خلكان дегенді «Лабин Халкан» деп жазған. Мұндағы ابن خلكان деген есімнің алдынан келген [li] еңбектің ибн Халликанға тиесілі екенін білдіретін көмекші сөз. Бұл көмекші сөз сөздердің алдынан қосылып, заттың біреуге тиесілі екенін білдіреді (An-Nāgawī, 2002: 315).

Тіпті кейбір еңбек атаулары мен автор есімдері түпнұсқа араб тілінде қате жазылған. Мысалы 2964-шифрлы (تاريخ اداب العرب) еңбек атауындағы адаб сөзіндегі бірінші әлифке мәд (آ) белгісі қойылмай кеткен. Дұрысы تاريخ اداب العرب деп жазылу керек еді. 2814-шифрдағы еңбек авторын жазғанда خ әрпінің орнына ح әрпін жазып, الزمخشري деудің орнына الزمخشري деп жазған. Бұлай түпнұсқаны қате жазу, транслитерацияны да қате жасауға себеп болады.

Зерттеу саламыз араб тіліндегі сирек қолжазбалар мен басылым атаулары, автор есімдерін транслитерациялау болғандықтан транслитерация түрлеріне тоқталайық.

Транслитерация термині (лат. *Trans* арқылы, *litter* әріп) бір жазу жүйесіндегі әріптерді екінші бір әліпбидің графикалық бірліктерімен ауыстыру процесі (Қалиев, 2005: 329).

Жалпы алғанда транслитерациялау ережелерінің үш түрі бар. Олар таңбалардың өзара бірмәнді сәйкестігіне негізделген қатаң (строгая) түрі (а→a, б→b, в→v...), әріп тіркестерін (диграф, триграф) пайдаланатын босаң (ослабленная) түрі (ж→zh, ч→ch, я→ya) және графикалық тізбектерді кешенді түрде алмастыратын кеңейтілген (расширенная) түрі (ый→у) (Протасова, 2021: 79-81; ГОСТ, 2014).

Ғалым Фаузи Атия Мухаммад бұл құбылыстың аударма ісіндегі маңыздылығына тоқтала отырып, оны негізінен тілден тілге аударылмайтын ономастикалық атауларды жеткізудің құралы ретінде қарастырады. Мысалы араб тіліндегі باب المندب бұғазының атауы мағыналы сөз болғанына қарамастан өзге тілдерге аударылмай, өзінің дыбыстық қалыбын сақтауға тиіс (Muhammad, 1968: 189). О.Тимохов пен М.Корнееваның редакторлығымен жарық көрген «Теоретикалық фонетика» еңбегінде транслитерацияны қызметіне қарай ғылыми және практикалық деп екі түрге бөліп қарастырады. Олардың пікірінше ғылыми транслитерацияның негізгі қағидаты – бастапқы мәтін мен транслитерацияланған таңбалар арасында бірмәнді сәйкестікті қамтамасыз ету. Яғни таңбалар жүз пайыз кері қайтарылу мүмкіндігі сақталуға тиіс. Мысалы кирилл графикасындағы мағына ажыратқыш «е» және «э» немесе «й» және «и» секілді графемалардың әрқайсысы латын әліпбиінде дербес таңбалануға тиіс. Мұндай дәлдікке қол жеткізу үшін латын графикасына негізделген халықаралық библиографиялық жүйелерде диакритикалық белгілер немесе өзге әліпбилердің элементтері кеңінен қолданылады. Ал практикалық транслитерация қабылдаушы тілдің стандартты әліпбиінің мүмкіндіктерімен ғана шектеледі. Бұл жүйеде транслитерацияланған мәтінді бастапқы қалпына дәлме-дәл келтіруге кепілдік жоқ. Мәселен, «е» мен «э» әріптерін латын графикасында бір ғана «e» таңбасымен, ал «й» мен «и» әріптерін «i» таңбасымен ғана береді. Оған мысал ретінде орыс тіліндегі «твой» және «твои» сөздеріне бір ғана «tvoi» сөзі сәйкес келетінін келтірген (Тимохов, Корнеева, 1999: 26-27).

Г.Веллиш каталогтау процесінде қатаң транслитерацияны қолданудың маңыздылығын оның кері қайтарымдылық қасиетімен негіздейді. Оның пайымдауынша библиографиялық жазба түпнұсқа мәтіннің графикалық бейнесін толық сақтауға тиіс. Бұл ғалымдарға каталогтағы латынша жазба арқылы араб графикасындағы түпнұсқа сөзді қатесіз қалпына келтіруге және ақпараттық іздеу жүйелерінде автор есімдері мен еңбек атауларын нақты сәйкестендіруге мүмкіндік береді (Wellisch, 1978). Осы тұрғыдан алғанда DIN 31635 стандарты Г. Веллиштің библиографиялық бақылау талаптарына толық жауап беретін ең оңтайлы құрал болып табылады.

Араб жазуын ғылыми транслитерациялауда бірнеше стандарт бар. Олар DIN 31635 (1982), ISO 233 (1984), UN (1972), ALA-LC (1997), EI (1960) стандарттары.

DIN 31635 (1982) араб әліпбиін латын графикасына транслитерациялауға арналған халықаралық деңгейде танылған неміс стандарты (DIN 31635:1982-04). Бұл стандартты 1982 жылы Герман стандарттау институты (Deutsches Institut für Normung) қабылдаған. Басты принципі графикалық сәйкестік. Араб тіліндегі әр әріпке жеке-жеке таңба береді. Қажет болған жағдайда күрделі дыбыстарды жеткізу үшін әріптерге диакритикалық таңбалар үстеп, мәтінді қатесіз кері транслитерациялауға мүмкіндік береді. Бұл стандарт 2011 жылы жаңартылғанымен (DIN 31635: 2011-07), ғылыми айналымда 1982 жылғы классикалық DIN 31635 деген атаумен сілтеме жасалады.

Бұл стандарттың жасалуына тікелей атсалысқан ғалымдардың бірі неміс шығыстанушысы Карл Броккельман. Ол өзінің әйгілі «Geschichte der arabischen Litteratur» (Араб әдебиетінің тарихы) еңбегінде араб жазуын латын графикасында берудің жүйелі принципі қолданды. Бұл принципі DIN 31635 стандартының негізі болды. Сонымен қатар ғылыми ортада әйгілі «A Dictionary of Modern Written Arabic» (Wehr, 1994) сөздігінің авторы

Ганс Вер (Hans Wehr) қолданған транслитерация жүйесі де DIN 31635 стандартына өте жақын болды.

ISO 233 (1984) араб әліпбиін латын таңбаларына көшіруге арналған Халақаралық стандарттау ұйымы қабылдаған ең қатаң ғылыми стандарттың бірі (ISO 233:1984). Бұл стандарттың басты мақсаты мәтіннің графикалық тұтастығын сақтау, яғни арабша сөздерді дыбысталуына қарамастан, әріппе-әріп латын графикасына дәлме-дәл көшіру.

"ISO 233 стандартының DIN 31635-тен айырмашылығы – ол қатаң транслитерация (strict transliteration) қағидасын ұстанады. Бұл жүйе араб мәтінін фонетикалық ерекшеліктеріне қарамай, тек графемдік (таңбалық) деңгейде бейнелейді, бұл оның кері қайтарымдылығын (reversibility) 100% қамтамасыз етеді" (ISO 233:1984 сипаттамасы негізінде).

UN 1972 стандарты БҰҰ-ның Географиялық атаулар жөніндегі сарапшылар тобының (UNGEGN) 1972 жылы өткен екінші конференциясында қабылданған араб жазуын латыншаға транслитерациялау стандарты (UN, 1974). Бұл стандарт ғылыми ортада және халықаралық картаграфияда «БҰҰ-ның араб тіліне арналған транслитерация жүйесі» (Beirut system) ретінде белгілі. Бұл жүйе 1971 жылы Бейрутте өткен конференцияда араб елдерінің мақұлдауымен жасалып, 1972 жылы БҰҰ деңгейінде ресми түрде қабылданды. Оның басты мақсаты – араб географиялық атауларын (топонимдерін) латын әріптерімен бірізді жазу.

ALA-LC 1997 (American Library Association - Library of Congress) стандарты латын емес әліпбилерді латын қарпіне көшіруге (транслитерациялауға) арналған ережелер жиынтығы (ALA-LC, 1997). Бұл стандарт негізінен АҚШ, Канада, Британия кітапханаларында ақпаратты жүйелеу және библиографиялық жазбалар жасау үшін қолданылады. Бұл стандартта түпнұсқа тілдегі сөздерді латын графикасы арқылы барынша дәл беру.

EI 1960 (Encyclopedia of Islam, 2-ші басылым) – араб графикасын латын әліпбиіне транслитерациялаудың беделді әрі академиялық ортада кеңінен танылған стандарттардың бірі (EI, 1960). Бұл жүйе исламтану, шығыстану және тарих ғылымдарында негізгі бағдар ретінде қолданылады. Бұл стандарттың басты мақсаты араб тілінің фонетикалық ерекшеліктерін барынша дәл беру және латынша транслитерациясына қарап, оның арабша түпнұсқада қалай жазылғанын қатесіз анықтай алады.

Араб әліпбиінде ا, ب, ت, ث, ج, ح, خ, د, ذ, ر, ز, س, ش, ص, ض, ط, ظ, ع, غ, ف, ق, ك, ل, م, ن, ه, و, ي әріптері бар (Muhammad, 2018: 50).

Жоғарыдағы бес стандартта ب, ت, د, ر, ز, س, ف, ك, ل, م, ن, ه, و, ي әріптерін транслитерациялауда қайшылық жоқ. Барлық стандартта ب әрпіне b, ت әрпіне t, د әрпіне d, ر h, و әрпіне w, ي әрпіне y таңбалары берілген.

Ал ا, ث, ج, ح, خ, د, ذ, ر, ز, س, ش, ص, ض, ط, ظ әріптерін таңбалауда қайшылықтар бар. ح, ج, ط, ظ әріптерін DIN 31635 (1982), ISO 233 (1984), ALA-LC (1997), EI (1960) стандарттарында астында нүктесі бар ḥ, ṣ, ḍ, ṭ, ḏ таңбаларымен берсе, UN (1972) стандартында седиль диакритикалық белгісі арқылы ḥ, ṣ, ḍ, ṭ, ḏ таңбаларымен берген.

DIN 31635 (1982), ISO 233 (1984) стандарттарында ش әрпін карон белгісі бар š таңбасы арқылы берсе, UN (1972), ALA-LC (1997), EI (1960) стандарттарында sh диаграфы арқылы береді.

ق әрпін DIN 31635 (1982), ISO 233 (1984), UN (1972), ALA-LC (1997) стандарттарында q таңбасымен белгілесе, EI (1960) стандартында астында нүктесі бар q̣ таңбасы қолданылған.

ع әрпін DIN 31635 (1982), ISO 233 (1984), EI (1960) стандарттарында сол жаққа қараған жарты шеңбермен (◌̣) белгілесе, UN (1972), ALA-LC (1997) стандарттарында теріс үтір (◌̣) таңбасымен берді.

Һамзаны DIN 31635 (1982), EI (1960) стандарттарында оң жаққа қараған жарты шеңбермен (◌̣) берсе, ISO 233 (1984), UN (1972), ALA-LC (1997) стандарттарында оң үтір (◌̣) таңбасымен белгіледі.

DIN 31635 (1982), ISO 233 (1984) стандарттарында ث, ð әріптеріне астында сызығы бар t, d таңбалары берілсе, UN (1972), ALA-LC (1997) стандартында астында сызығы жоқ th, dh диграфтары, ал EI (1960) стандартында астында сызығы бар th, dh диграфтары берілген.

DIN 31635 (1982), ISO 233 (1984) стандарттарында ж әрпіне карон белгісі бар ħ таңбасы берілсе, UN (1972), ALA-LC (1997) стандартында j таңбасы, ал EI (1960) стандартында астында сызығы бар dj диграфы берілген.

خ әрпіне DIN 31635 (1982) стандартында астында брефис белгісі бар h таңбасы берілсе, ISO 233 (1984) стандарттарында астында сызығы бар h таңбасы, UN (1972), ALA-LC (1997) стандарттарында kh диграфы, ал EI (1960) стандартында астында сызығы бар kh диграфы берілген.

غ әрпіне DIN 31635 (1982), ISO 233 (1984) стандартында үстінде нүктесі бар g таңбасы берілсе, UN (1972), ALA-LC (1997) стандарттарында gh диграфы, ал EI (1960) стандартында астында сызығы бар gh диграфы берілген.

Әліпбиден тыс кей таңбаларда да бірізділік жоқ.

Та марбута (ة): DIN 31635 (1982), UN (1972), ALA-LC (1997) стандарттарында позициясына қарай h, t, ISO 233 (1984) стандартында барлық позицияда үстіне екі нүкте қойылған i таңбасын, EI (1960) стандартында a және at деп белгілеген.

Әлиф мақсура (ا): DIN 31635 (1982), EI (1960) стандарттарында ā, ISO 233 (1984) стандартында ū, UN (1972), ALA-LC (1997) стандарттарында u таңбасын берген.

Әл артиклі (ال): DIN 31635 (1982), UN (1972), ALA-LC (1997) стандарттарында al, ISO 233 (1984) стандартында "al, EI (1960) стандартында al, 'l деп таңбалаған.

Әлиф мәд (إ): DIN 31635 (1982) стандартында 'ā, ISO 233 (1984) стандартында 'â, UN (1972), EI (1960) стандарттарында стандартында ā, ALA-LC (1997) стандартында ā, 'ā таңбалары берілген.

Фатха (اَ), кәсра (اِ), дамма (اُ) харакаттарына барлық стандартта a, i, u таңбалары берілген.

Созылыңқы (اَ): DIN 31635 (1982), UN (1972), ALA-LC (1997), EI (1960) стандарттарында үсті сызылған ā; ISO 233 (1984) стандартында a' таңбасы берілген.

Созылыңқы (اِ): DIN 31635 (1982), UN (1972), ALA-LC (1997), EI (1960) стандарттарында үсті сызылған ī; ISO 233 (1984) стандартында iu диграфы берілген.

Созылыңқы (اُ): DIN 31635 (1982), UN (1972), ALA-LC (1997), EI (1960) стандарттарында үсті сызылған ū; ISO 233 (1984) стандартында uw диграфы берілген.

Жоғарыда келтіргеніміздей, Ғылым Ордасы орталық ғылыми кітапханадағы араб графикалы қолжазбалар мен сирек кітаптардың электронды каталогын қарағанымызда, олардың деніне транслитерация жасалмаған. Транслитерация жасалғандарының ешқайсысы жоғарыдағы халықаралық стандарттарға сәйкес келмейді. Тіпті кейбіріне кирилл таңбасында бірде орысша, бірде қазақша транслитерация жасалған.

Каталогтан бөлек Қазақстанның шығыстану саласындағы ғылыми басылымдарда да араб ономастикалық атауларының транслитерациясы ғылыми стандарттардың ешқайсысына негізделмегенін байқадық. Мысалы Қ.Қайполланың мақаласында араб тіліндегі еңбек атаулары кирилл графикасында транслитерацияланған (Қайполла, Шадкам, 2025: 333-341). Ал Ж. Төлебаева мақаласында еңбек атаулары мен автор есімдерін түпнұсқа араб тілінде келтірмеген. Транслитерациясын кирилл графикасында берген. Араб тіліне тән дыбыстардың таңбасына диакритикалық таңбалар қолданбаған. Тек خ әрпіне теріс төңкерілген үтір (') таңбасын қолданған. Бұл таңба ешқандай стандартта х таңбасын бермейді (Төлебаева, Каримова, Төлебаев, 2025: 247-259).

Қазақстандағы каталогтау саласы үшін жоғарыдағы стандарттардың қайсысын таңдағанымыз жөн, соған тоқталайық:

EI (1960) стандарттарында араб тіліндегі бес әріпті (ث, ج, خ, ذ, ش әріптерін), ал UN (1972), ALA-LC (1997) стандарттары төрт әріпті (ث, خ, ذ, ش әріптерін) диграфпен береді. Диграфтар жазуда шұбалаңқылыққа жол беріп, ыңғайсыздық тудырады.

ISO 233 (1984) стандартының басты принципі қатаң реверсивтілік (қайтымдылық). Араб тіліндегі әрбір таңбаға, тіпті жазылып, оқылмайтын әріптерге де, сөз соңындағы грамматикалық жалғауларға да (тануиндер) латын графикасынан арнайы таңба берілуі керек. Мәтін фонетикалық оқылуына емес, графикалық жазылуына қарай көшіріледі. Күрделі, әрі көптеген диакритикалық белгілерді қолданады. Оқуға ауыр, тіл маманынан өзгелерге сөзді тану қындық тудырады. Ал DIN 31635 стандарты араб тілі дыбыстарының дыбысталуын көбірек ескереді. Бұл стандарт Еуропа мен ТМД елдеріндегі шығыстану мектептерінде танымал стандарт. Диакритикалық таңбалары оңтайлы әрі түсінікті. Диграфтар қолданылмаған. Сөздер оқуға жеңіл. Осыларды ескере келе Қазақстан жағдайында кітапханалардағы араб тіліндегі еңбектердің атауы мен автор есімдерін транслитерациялауда DIN 31635 стандарты тиімді дегіміз келеді. Сонымен қатар жоғарыда айтылған транслитерацияның қатаң түріне сәйкес келеді.

Енді каталогтарда кәте берілген кей қолжазбалар мен сирек кітап атауларын (кесте 1), автор есімдерін (кесте 2) DIN 31635 стандарты бойынша дұрыс транслитерациясын кесте арқылы көрсетейік:

Кесте 1. Еңбек атаулары

Шиф-ры	Еңбек атауларының арабшасы	Каталогтағы транслитерациясы	DIN стандарты бойынша транслитерациясы
	مختصر الوقاية في مسائل الهداية	Mukhtasar al-Wiqayah fi Masa'il al-Hidayah	Muhtaşar al-Wiqāya fi masā'il al-Hidāya
281	مشكاة المصابيح	Мишкәт әл-Масабиx	Miškāt al-Maṣābiḥ
26	شرح الوقاية	Шарx уикая	Şarḥ al-Wiqāya
5625	كتاب النحو والصرف	Kitab al-Nahw was-Sarf	Kitāb an-Naḥw wa aṣ-Şarf
366	تعريفات سيد أو تعريفات كتب القوم	Tarifatu Sayyidin aw Ta rifatu Kutubi al-Qawmi	Ta'rifāt Sayyid 'aw Ta'rifāt Kutub al-Qawm
	مختصر علم الميزان	Muhtasar ilm al-Mizan	Muhtaşar 'ilm al-Mizān
8345	لغة العرب	Лугат араб	Luğa al-'arab
1053	معلم صرف لسان العرب	Муъаллиму ас-сарф	Mu'allim şarf lisān al-'arab
3705	وقاية الرواية في مسائل الهداية	Уикаятu ар-Риуая фи Масаили ал-Хидая	Wiqāya ar-Ruwāya fi masā'il al-Hidāya
5955	مجموعة الأدعية	Maǧmu at al-Adyah	Mağmu'at al-'Ad'iya
5938	القرآن الكريم	Al-Qur'an al-Karim	Al-Qur'ān al-Karīm
5070	كلیلة ودمنة	Калила мен Димна	Kalīla wa Dimna
2220	هذه أسماء أهل بدر الكرام	Hazihi asma'u Ahl Badr al-Kiram	Hāzihi 'asmā' ahl Badr al-Kirām
8221	نسمات الاسحار	Насамат ал-асxар	Nasamāt al-'Ashār

Кесте 2. Автор есімдері

	Автор есімдерінің арабшасы	Каталогтағы транслитерациясы	DIN стандарты бойынша транслитерациясы
	عبيد الله ابن مسعود ابن تاج الشريعة	Ubaydullah ibn Masud ibn Taj al-Shari'a	'Ubayd al-Lāh ibn Mas'ūd ibn Tāğ aş-Shari'a
281	علي بن سلطان محمد	Али бен Султан Мухаммад	'Alī ibn as-Sultān Muḥammad
2010	محيي الدين محمد بن عربي	Muhyiddin Muhammad ibn Arabi	Muḥyiddīn Muḥammad ibn 'Arabī
2964	ميخائيل بن يوسف عطايا	M. O. Аттая	Mīḥā'il ibn Yūsuf 'Atāyā
2017	محمود بن عمر الزمخشري	Mahmoud ibn Omar al-Zamakhshari	Maḥmūd ibn 'Umar az-Zamaḥṣarī
8973	محمد عبد الرحمن بن عبد الغفور	Muhammad Abd ar-Rahman ibn Abd al-Gafur	Muḥammad 'Abd ar-Raḥmān ibn 'Abd al-Ġafūr
880	ابن خلكان	ибн Халкан	Ibn Ḥallikān
356	زين الدين بن محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي	Zayn al-Din ibn Muhammad ibn Abi Bakr ibn Abd al-Qadir al-Razi	Zayn ad-Dīn ibn Muḥammad ibn 'Abū Bakr ibn 'Abd al-Qādir ar-Rāzī
2027	القرآن	al-Quran	al-Qur'ān
3705	برهان الشريعة	Burhan al-Sharia	Burhān aş-Şarī'a
7735	حسين علي محفوظ	Хусейн Али Махфуз	Ḥusayn 'Ali Maḥfūz
319	مسعود بن محمد يوسف السمرقندي	Mas'ūd b. Muḥammad Yūsuf al-Samarqandī	Mas'ūd ibn Muḥammad Yūsuf as-Samarqandī
1891	الولد العزيز ضياء الدين يوسف	Ал-уалад ал-азиз Диау ад-дин Юусуф	Al-Walad al-'Azīz Diyā' ad-Dīn Yūsuf
2220	الإمام البرزنجي	Imam al-Barzanji	Al-'Imām al-Barzanġī
5068	اسماعيل حقي	Ismail Haqqi	'Ismā'il Ḥaqqī
8221	محمد بن عابدين	Мухаммед бин Абедин	Muḥammad ibn 'Ābidīn

Зерттеу нәтижелері

Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде араб тіліндегі қолжазбалар мен сирек кітаптарды каталогтау ісінде қолданылатын бес негізгі халықаралық стандарттың (DIN 31635, ISO 233, UN, ALA-LC, EI) функционалдық мүмкіндіктері айқындалды. Зерттеу барысында анықталғандай, Қазақстанның мемлекеттік қолжазба қорлары мен цифрлық библиотекалық жүйелері үшін DIN 31635 (1982) стандарты ең оңтайлы және ғылыми негізделген жүйе ретінде танылды.

Біріншіден, зерттеу нәтижесі көрсеткендей, ағылшын тілді ортаға бейімделген UN (1972), ALA-LC (1997) және EI (1960) жүйелеріндегі диграфтар электронды каталогтарда іздеу кезінде семантикалық қателіктер туғызады. Мәселен, автор есмінде s және h әріптері қатар келіп, ш дыбысын бермейтін болса, алгоритм оларды шатастыруы мүмкін. Ал DIN 31635 стандарты «бір әріп – бір таңба» принципін ұстанады. Бұл каталогтағы мәліметтердің

машиналық оқылуын жеңілдетеді және кері транслитерациялау кезінде түпнұсқа мәтінді дәлдікпен қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Екіншіден, халықарлық ISO 233 (1984) стандартымен салыстырғанда, DIN жүйесі араб тілінің фонетикалық заңдылықтары мен жазу емлесі арасындағы теңгерімді жақсы сақтаған. ISO стандарты тым қатаң графикалық трансформацияға сүйенгендіктен, алынған латын графикасындағы мәтін филолог мамандар үшін де, қарапайым оқырман үшін де оқуға ауыр болып келеді. Ал DIN жүйесіндегі диакритикалық таңбалар араб тіліне ғана тән дыбыстарды нақты ажыратады.

Үшіншіден, Қазақстанның қолжазба қорларының әлемдік ғылыми айналымға интеграциялануы үшін неміс шығыстану мектебі негіздеген, бүгінде бүкіл Еуропадағы академиялық орта мойындаған DIN 31635 стандарты ең жоғары легитимділікке ие.

Төртіншіден, зерттеу нәтижесінде DIN стандартының Қазақстанның сирек қорларында сақталған ортағасырлық араб тіліндегі трактаттардың (пәлсапа, риадият, фикһ, ақида, т.б.) күрделі терминологиясын сипаттауға икемділігі дәлелденді. Араб тілінің грамматикалық ережелеріне (изафетті тіркестер, артикльдің жазылуы) сай бұл стандарт атаулардың транскрипциясын емес, транслитерациясын беретіндіктен, каталогтаушы маманға тілдік диалектілерге қарамастан бірізді жазуға мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, DIN 31635 стандартын таңдау Қазақстандағы араб тіліндегі қолжазбаларды каталогтаудың ғылыми деңгейін халықаралық библиографиялық талаптарға сәйкестендіреді. Бұл жүйе ақпаратты сақтаудың дәлдігін, іздеу жүйелерінің тиімділігін және отандық қолжазба мұраларының шетелдік зерттеушілер үшін қолжетімділігін қамтамасыз ететін негізгі құрал болып табылады.

Қорытынды

Зерттеу барысында араб тіліндегі қолжазбалар мен сирек кітаптардың электронды каталогындағы атауларға және халықаралық стандарттарға жасалған кешенді талдау Қазақстанның ақпараттық-библиографиялық кеңістігін модернизациялау қажеттігін айқындады. Түрлі транслитерациялық жүйелерді (DIN 31635, ISO 233, UN, ALA-LC, EI) лингвистикалық, техникалық және нормативтік тұрғыдан салыстыру нәтижесінде бірқатар маңызды тұжырымдар жасалды:

Біріншіден, араб тіліндегі түпнұсқа атаулар мен автор есімдерін халықаралық талаптарға сай біріздендіру үшін DIN 31635 стандартының ғылыми артықшылығы толық дәлелденді. Бұл стандарттың «бір әріп – бір таңба» принципі каталогтағы мәліметтердің семантикалық тұтастығын сақтап, ақпараттық іздеу жүйелеріндегі қателерді жоюға мүмкіндік береді. Ол цифрлық деректер базасын қалыптастырудағы машиналық оқу процесіне ең бейімделген жүйе саналады.

Екіншіден, Қазақстанның қолжазба қорларын халықаралық ғылыми айналымға қосу және шетелдік зерттеушілер үшін ақпараттық қолжетімділікті қамтамасыз ету мақсатында Еуропа академиялық ортасында мойындалған жоғары легитимді жүйеге көшу – уақыт талабы. DIN стандартының араб тіліндегі жазуларды дәлдікпен таңбалау қабілеті отандық шығыстану мен библиография ғылымының сапасын жаңа деңгейге көтереді.

DIN 31635 стандартының тағы бір басымдығы – оның полилингвистикалық сипатында. Бұл жүйе тек классикалық араб тілімен шектелмей, араб графикасына негізделген парсы, османлы және ортағасырлық түркі (шағатай, ескі қазақ) тілдерінің транслитерациялық ережелерін де толық қамтиды. Қазақстанның қолжазбалар мен сирек кітаптар қорларының басым бөлігі араб графикалы түркі тілдеріндегі еңбектерден тұратынын ескерсек, DIN стандарты парсы немесе түркі тілдеріне тән қосымша дыбыстарды таңбалаудың нақты ғылыми тетіктерін ұсынады. Бұл каталогтаушы маманға бір қор ішіндегі әртүрлі тілде жазылған жәдігерлерді бірыңғай халықаралық стандарт негізінде жүйелеуге, транслитерациялық қайшылықтарды жоюға және ортақ библиографиялық кеңістік қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, Қазақстанның кітапханалық және архивтік қорларына мынадай тәжірибелік ұсыныстар ұсынамыз:

1. Ұлттық қолжазбалар мен сирек кітаптар орталығы, Ұлттық кітапхана және академиялық архивтердің ішкі каталогтау нұсқаулықтарына бүкіл араб графикалы (араб, парсы, османлы, шағатай/ескі қазақ тілдеріндегі) қолжазбалар мен сирек кітап атауларын, авторларының есімін латын графикасында беруде DIN 31635 стандартын ресми транслитерациялау жүйесі ретінде енгізу;

2. Электронды каталогтар мен библиографиялық базалардың юникодтық мүмкіндіктерін DIN стандартындағы диакритикалық таңбаларды толық танитындай деңгейде техникалық реттеу;

Түйіндей келе, DIN стандартын Қазақстанның каталогтау ісіне енгізу – бұл жай ғана техникалық шешім емес, бұл еліміздің жазба мұрасын әдемік мәдени мұра контекстінде жүйелеуге, ақпаратты сақтаудың дәлдігін арттыруға және ұлттық қорлардың ғылыми әлеуетін халықаралық деңгейде танытуға бағытталған стратегиялық қадам.

Әдебиеттер:

ALA-LC, 1997 – ALA-LC Romanization Tables: Transliteration Schemes for Non-Roman Scripts. Arabic / Compiled and edited by Randall K. Barry. Washington: Library of Congress, 1997. 12 p.

Al-Munğid, 1996 – المنجد في اللغة والأعلام. – بيروت: دار المشرق، 1996. 715 ص.

An-Nāğawī, 2002 – حروف الجر وأثرها في الدلالات. – طرابلس: منشورات كلية الدعوة الإسلامية، 2002. 672 ص.

Brockelmann, 1938 – Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Leiden: E. J. Brill, 1938. – Zweiter Supplementbanden. XVIII, 1045 s.

ГОСТ, 2014 – ГОСТ Р 7.0.34-2014. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Правила упрощенной транслитерации русского письма латинским алфавитом. М. : Стандартинформ, 2018. 8 с.

DIN 31635:1982-04 – Information und Dokumentation – Umschrift des arabischen Alphabets für die Sprachen Arabisch, Osmanisch-Türkisch, Persisch, Kurdisch, Urdu und Paschtu. Berlin: Deutsches Institut für Normung, 1982. 29 p.

DIN 31635: 2011-07 – Information and documentation - Romanization of the Arabic alphabet for Arabic, Ottoman-Turkish, Persian, Kurdish, Urdu and Pushto. Berlin: Deutsches Institut für Normung, 2011. 29 p.

EI, 1960 – Encyclopaedia of Islam. New Edition. Volume I: A–B / Edited by H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht. Leiden: E.J. Brill, 1960. P. XIII–XVI (System of Transliteration).

ISO 233:1984 – Documentation – Transliteration of Arabic characters into Latin characters. – International Organization for Standardization, 1984. 7 p.

Ковалев, Шарбатов, 1999 – Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. М.: Восточная литература РАН, 1999. 751 с.

Қайполла, Шадкам, 2025 – Қайполла Қ., Шадкам З. Мәмлүк-қыпшақтардың «кітаб байтарат әл-уадиһ» қолжазбасының зерттелуі және қазақ халқының дәстүрлі ветеринариясы // «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы. 2025. №4. Б. 333-341.

Қалиев, 2005 – Қалиев F. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. 440 б.

Muḥammad, 2018 – تاريخ الكتابة العربية. – القاهرة: دار المشرق العربي، 2018. 455 ص.

Muḥammad, 1986 – علم الترجمة. مدخل لغوي. – القاهرة: دار الثقافة الجديدة، 1986. 222 ص.

Протасова, 2021 – *Протасова Н. А.* Транслитерация как один из основных способов передачи немецких антропонимов на русский язык // *Немецкий язык – лингводидактическое обеспечение и методика преподавания – II* : сб. науч. ст. Междунар. науч.-практ. семинара, посвященного памяти Сергея Александровича Носкова (1943–2018) / под ред. Е. Е. Иванова. Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2021. С. 79–81.

Тасымов, 1990 – *Тасымов Б.С.* Араб тілі. Алматы: Жазушы, 1990. Т. 1. 296 б.

Тимохов, Корнеева, 1999 – *Тимохов О., Корнеева М.* Теоретическая фонетика. М.: Современный Гуманитарный Университет, 1999. 74 с.

Төлебаева, Каримова, Төлебаев, 2025 – *Төлебаева Ж.М., Каримова Н.Э., Төлебаев Т.Е.* XVII – XX ғасырдың басындағы шығыс нарративтік дереккөздеріндегі Орталық Азияның тарихи географиясы // «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы. 2025. №4. Б. 247-259.

UN, 1974 – Second United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names. Vol. II. Technical papers, London, 10-31 May 1972. New York: United Nations, 1974. (Resolution 8. Arabic transliteration).

Шагаль, Мерекин, Забиров, 1983 – *Шагаль В.Э., Мерекин М.Н., Забиров Ф.С.* Учебник арабского языка. – М.: Военное издательство, 1983. – 784 с.

Wellisch, 1978 – *Wellisch H.H.* The conversion of scripts: Its nature, history, and utilization. New York: John Wiley & Sons, 1978. 509 p.

Wehr, 1994 – *Wehr H.* A Dictionary of Modern Written Arabic / Edited by J. Milton Cowan. 4th edition. Urbana, IL: Spoken Language Services, 1994. 1301 p.

References:

ALA-LC, 1997 – ALA-LC Romanization Tables: Transliteration Schemes for Non-Roman Scripts. Arabic / Compiled and edited by Randall K. Barry. Washington: Library of Congress, 1997. 12 p.

Al-Munğid, 1996 – Al-Munğid fī al-luġa wal-’a’lām [Al-Munjid in language and proper names]. Beyrūt: dār al-Maṣriq, 1996. 715 p. (in Arab)

An-Nāḡawī, 2002 – *Muḥammad Tayyib an-Naġāwī.* Ḥurūf al-ġarr wa-’aṭaruhā fī ad-dilālāt [Prepositions and their impact on semantics]. Tarābulṣ: Maṣṣūrāt kulliyya ad-da’wa al-’islāmiyya, 2002. 672 p. (in Arab)

Brockelmann, 1938 – *Brockelmann C.* Geschichte der arabischen litteratur [History of Arabic Literature]. - Leiden : E. J. Brill , 1938. Zweiter Supplementbanden . XVIII, 1045 s. (in Ger)

GOST, 2014 – GOST R 7.0.34-2014. Sistema standartov po informatsii, bibliotechnomu i izdatel'skomu delu. Pravila uproshchennoy transliteratsii russkogo pis'ma latinskim alfavitom [System of standards on information, librarianship and publishing. Rules of simplified transliteration of Russian script into Latin alphabet]. M. : Standartinform, 2018. 8 p. (in Rus)

DIN 31635:1982-04 – Information und Dokumentation – Umschrift des arabischen Alphabets für die Sprachen Arabisch, Osmanisch-Türkisch, Persisch, Kurdisch, Urdu und Paschtu [Information and documentation - Transliteration of the Arabic alphabet for Arabic, Ottoman-Turkish, Persian, Kurdish, Urdu and Pashto]. Berlin: Deutsches Institut für Normung, 1982. 29 p. (in Ger)

DIN 31635: 2011-07 – Information and documentation – Romanization of the Arabic alphabet for Arabic, Ottoman-Turkish, Persian, Kurdish, Urdu and Pushto. Berlin: Deutsches Institut für Normung, 2011. 29 p.

EI, 1960 – Encyclopaedia of Islam. New Edition. Volume I: A–B / Edited by H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht. Leiden: E.J. Brill, 1960. P. xiii–xvi (System of Transliteration).

ISO 233:1984 – Documentation – Transliteration of Arabic characters into Latin characters. – International Organization for Standardization, 1984. 7 p.

- Kovalev, Sharbatov, 1999 – *Kovalev A.A., Sharbatov G.Sh.* Uchebnik arabskogo yazyka [Arabic Language Textbook]. M.: Vostochnaya literatura RAN, 1999. 751 p. (in Rus)
- Qaypolla, Şadkam, 2025 – *Qaypolla Q., Şadkam Z.* Mämlük-qıpşaqatdın kitab baytarat al wadīh qoljazbasınıñ zerttelwi jäne qazaq halqınıñ дәстүрлі veterinariyası [Study of the Mamluk-Kipchak manuscript "Kitab baytarat al-wadīh" and traditional veterinary medicine of the Kazakh people] // *Qazaqstan Ғығанwı ғılımı jwrnalı*, 2025, №4. pp. 333-341. (in Kaz)
- Qaliyev, 2005 – *Qaliyev G.* Til bilimi terminderiniñ түсіндірме sözdigi [Explanatory dictionary of linguistic terms]. Almatı: Sözdik-Slovar, 2005. 440 p. (in Kaz)
- Muhammad, 2018 – *‘Alī ‘Ibrāhīm Muḥammad.* Tārīḥ al-kitāba al-‘arabiyya [History of Arabic writing]. al-Qāhira: dār al-Maṣriq al-‘arabī, 201. 455 p. (in Arab)
- Muhammad, 1986 – *Fawzī ‘Atiyya Muḥammad.* ‘Ilm at-tarğama. Madḥal luğawī. al-Qāhira: dār at-Ṭaqāfa al-ğadīda, 1986. 222 ş. (in Arab)
- Protasova, 2021 – *Protasova N. A.* Transliteratsiya kak odin iz osnovnykh sposobov peredachi nemetskikh antroponomimov na russkiy yazyk [Transliteration as one of the main ways of rendering German anthroponyms into Russian] / N. A. Protasova, T. M. Ryzhankova // *Nemetskiy yazyk – lingvodidakticheskoye obespecheniye i metodika prepodavaniya – II* [German language – linguodidactic support and teaching methodology – II]: sb. nauch. st. Mezhdunar. nauch.-prakt. seminara, posvyashchennogo pamyati Sergeya Aleksandrovicha Noskova (1943–2018) / pod red. Ye. Ye. Ivanova. Mogilev: MGU imeni A. A. Kuleshova, 2021. P. 79–81. (in Rus)
- Tasimov, 1990 – *Tasimov B.S.* Arab tili [Arabic Language]. Almatı: Jazwşı, 1990. T. 1. 296 p. (in Kaz)
- Timokhov, Korneyeva, 1999 – *Timokhov O., Korneyeva M.* Teoreticheskaya fonetika [Theoretical phonetics]. M.: Sovremennyy Gumanitarnyy Universitet, 1999. 74 p. (in Rus)
- Tölebayeva, Karimova, Tölebayev, 2025 – *Tölebayeva J.M., Karimova N.E., Tölebaev T.E.* XVII – XX ғасырдың басындағы ғұйс narrativtik derekközderindegi Ortalıq Aziyanıñ tarihi geografiyası [Historical geography of Central Asia in Eastern narrative sources of the 17th – early 20th centuries] // *Qazaqstan ғығанwı ғılımı jwrnalı*. 2025, №4. Pp. 22-33. (in Kaz)
- UN, 1974 – Second United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names. Vol. II. Technical papers, London, 10-31 May 1972. New York: United Nations, 1974. (Resolution 8. Arabic transliteration).
- Shagal', Merekin, Zabiroy, 1983 – *Shagal' V.E., Merekin M.N., Zabiroy F.S.* Uchebnik arabskogo yazyka [Arabic Language Textbook]. M.: Voennoye izdatel'stvo, 1983. 784 p. (in Rus)
- Wellisch, 1978 – *Wellisch H.H.* The conversion of scripts: Its nature, history, and utilization. New York: John Wiley & Sons, 1978. 509 p.
- Wehr, 1994 – *Wehr H.* A Dictionary of Modern Written Arabic / Edited by J. Milton Cowan. 4th edition. Urbana, IL: Spoken Language Services, 1994. 1301 p.

¹Қыдырбай К.А., ²Суйеркул Б.М., ³Мустафаева А.А.

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

^{2, 3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹kaldybai75@gmail.com, ²billionairebota@gmail.com, ³rummana@mail.ru

ПРИНЦИПЫ УНИФИКАЦИИ ТРАНСЛИТЕРАЦИИ НАЗВАНИЙ РЕДКИХ КНИГ НА АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. С момента обретения Казахстаном независимости в рамках различных государственных программ из зарубежных архивов и библиотек в страну начали поступать документы и книги, имеющие отношение к отечественной истории, культуре и языку. Среди них значительную часть составляют материалы на арабском, персидском и тюркских языках, записанные арабской графикой. Эти документы были переданы в фонды редких книг

библиотек страны. Однако анализ каталогов арабских книг в данных фондах показывает, что транслитерация названий трудов и имен авторов не соответствует определенным международным стандартам. Арабские имена и названия произведений имеют сложную структуру. Если имя одного автора или название труда записывается по-разному, поисковые системы могут идентифицировать их как разных лиц или разные произведения. Единый стандарт транслитерации позволяет систематизировать все данные в одном месте, содействует созданию авторитетных записей и открывает путь к обмену информацией на мировом уровне. Целью данной статьи является обоснование необходимости использования международных стандартов транслитерации при каталогизации арабографичных рукописей и редких книг в фондах Казахстана. Значимость исследования заключается в систематизации арабоязычного наследия для обеспечения информационной открытости и укрепления связи отечественной науки с международным научно-образовательным пространством. Научная новизна исследования состоит в выявлении отсутствия единого стандарта транслитерации арабографичных трудов в отечественном библиотечном деле и предложении путей решения данной проблемы. Кроме того, выдвигается идея создания общего «информационного моста» для специалистов, не владеющих арабским языком, и международных исследователей. В статье поставлена задача по устранению ошибок в поисковых системах, возникающих из-за разночтений в транслитерации имен авторов и названий трудов. Внедрение единого стандарта позволит сформировать авторитетные записи в поисковых системах, ускорить процесс цифровизации и обеспечить международный обмен данными. Методология исследования: В работе используются сравнительно-сопоставительный, аналитический и другие методы. Проанализированы международно признанные системы транслитерации (DIN, ISO, UN, ALA-LC, EI) и изучены возможности их адаптации к научной среде Казахстана. Результаты исследования и выводы: в результате исследования сделан вывод о том, что для редких фондов Казахстана наиболее эффективным является использование стандарта DIN 31635, основанного на принципе «одна буква — один символ» и обладающего высокой диакритической точностью. Внедрение данного стандарта гарантирует полноценное включение арабоязычного наследия, а также памятников на других языках с арабской графикой (персидском, османском, чагатайском и др.), в мировой научный оборот.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Рукописное наследие Казахстана: реестрирование, реставрация, научная каталогизация, оцифровка и комплексные кодикологические исследования» (ИРН: BR28712621).

Ключевые слова: арабский язык, транслитерация, рукопись, издание, литография, цифровизация, каталог.

¹Qydyrbai Q.A., ²Suiyerkul B.M., ³Mustafayeva A.A.

¹ Nur-Mubarak Egypt University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan

^{2,3} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kaldybai75@gmail.com, ²billionairebota@gmail.com, ³rummana@mail.ru

PRINCIPLES OF UNIFYING THE TRANSLITERATION OF ARABIC RARE BOOK TITLES

Abstract. Since Kazakhstan gained independence, numerous documents and books related to the nation's history, culture, and language have been acquired from foreign archives and libraries through various state programs. These collections include significant materials in Arabic, Persian, and Turkic languages written in the Arabic script, which have been integrated into the rare book funds of the country's libraries. An analysis of the catalogues for these Arabic-language works reveals that

the transliteration of titles and authors' names does not currently adhere to established international standards. Arabic names and titles possess complex structures. If an author's name or a work's title is transliterated inconsistently, search engines may misidentify them as distinct individuals or separate works. A unified transliteration standard facilitates the consolidation of all data, aids in the creation of authority records, and paves the way for global information exchange. The purpose of this article is to justify the necessity of applying international transliteration standards when cataloguing Arabic-script manuscripts and rare books within Kazakhstan's collections. The significance of the study lies in systematizing Arabic-language heritage to ensure informational transparency and to strengthen the connection between domestic scholarship and the international scientific community. The scientific novelty of the research consists in identifying the lack of a unified transliteration standard for Arabic-script works in Kazakhstan's librarianship and proposing solutions to address this gap. Furthermore, the study proposes the concept of an "informational bridge" for researchers and specialists who do not possess proficiency in the Arabic language. The research objectives include eliminating errors in search systems caused by inconsistent transliterations of names and titles. Implementing a unified standard will enable the formation of authority records, facilitate international data exchange, and accelerate the digitalization process. Research Methodology: The study employs comparative-contrastive and analytical methods. Internationally recognized transliteration systems (DIN, ISO, UN, ALA-LC, EI) are analyzed, and their adaptability to the scientific environment of Kazakhstan is evaluated. Research Results and Conclusions: The study concludes that the DIN 31635 standard, based on the "one letter – one symbol" principle and characterized by high diacritical precision, is the most effective for Kazakhstan's rare book funds. The implementation of this standard guarantees the full integration of Arabic-language heritage, as well as materials in other languages using Arabic script (Persian, Ottoman, Chagatai, etc.), into global scientific circulation.

Acknowledgments: This article was prepared within the framework of the program-targeted financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: "Manuscript Heritage of Kazakhstan: Registration, Restoration, Scholarly Cataloguing, Digitization, and Comprehensive Codicological Studies" (IRN: BR28712621).

Keywords: Arabic language, transliteration, manuscript, edition, lithography, digitalization, catalog.

Авторлар туралы мәлімет:

Қыдырбай Қалдыбай Арыстанбекұлы, Шығыстану (арабтану) бойынша PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан. Тел.+7 708 277 18 51

Сүйеркүл Ботагөз Мырзабайқызы, филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна, Шығыстану (арабтану) бойынша PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Қыдырбай Қалдыбай Арыстанбекулы, PhD по специальности «Востоковедение» (арабистика), Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан.

Сүйеркул Ботагөз Мырзабайқызы, доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна, PhD по специальности «Востоковедение» (арабистика), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Qydyrbai Qaldybai Arystanbekuly, PhD in Oriental Studies (Arabic Studies), Nur-Mubarak Egypt University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan.

Suiyerkul Botagoz Myrzabaikyzy, Doctor of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Mustafayeva Anar Abdikadiевна, PhD in Oriental Studies (Arabic Studies), Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 28 маусым 2026 жыл
Қабылданды 20 тамыз 2026 жыл*

Chen Lixian

Al-Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: chenlixian40@gmail.com

THE «HUMAN CAPITAL KEIRETSU»: ECONOMIC MECHANISMS FOR REPRODUCING INTELLECTUAL CAPITAL IN JAPANESE, KOREAN AND CHINESE CORPORATIONS

Abstract. The research is studying the economic processes associated with the reproduction of intellectual capital in corporations in Japan, South Korea and China, as well as analyzing the possibilities of adapting these processes to the conditions of the economy of Kazakhstan. The relevance is due to the growing importance of human and intellectual capital as key factors of innovative development, competitiveness and sustainability of companies in the context of the transition to the knowledge economy and digital transformation. The scientific novelty lies in an integrated approach to the study of the reproduction of intellectual capital through the analysis of financial, organizational, institutional and cultural mechanisms within the framework of the conventionally distinguished "East Asian model". Special attention is paid to the interrelationship of corporate finance, investments in research and development, knowledge transfer within the company, mentoring and long-term relations between business and the state. To achieve this goal, various research methods were used, including systematic and comparative analysis, case studies, institutional assessment and analysis of data and corporate reporting. Official statistical data, government documents, annual ESG reports from Toyota, Sony, Samsung, LG, Huawei and Alibaba, as well as analytical materials from international organizations for the period from 2020 to 2025 were used as empirical base. The results show that the sustainable reproduction of intellectual capital the countries under consideration is ensured not by individual instruments, but by their integrated use in the corporate financial and organizational system. The key mechanisms are long-term investments and development, staff training, internal corporate educational systems, staff rotation and government support for technological development. It was concluded that in Kazakhstan it makes sense to adapt some aspects of the East Asian model, taking into account local institutional and cultural characteristics. This can help improve the efficiency of human and intellectual capital management in the digital economy.

Keywords: intellectual capital; human capital; East Asian model; corporate finance; digital transformation.

Introduction

In the context of the evolving global knowledge-based economy, intellectual capital is emerging as a crucial determinant of national and corporate success. According to OECD projections, by 2025, the proportion of intangible assets in the value of the world's largest enterprises is expected to surpass 80%. Unlike physical assets, intellectual capital does not depreciate; instead, it accumulates and expands through utilization. This trend is particularly significant for East Asian nations. Over the past three decades, China, Japan, and South Korea have transitioned from an industrial growth model to an innovation-driven one. Today, these countries are home to global leaders in fields such as artificial intelligence, biotechnology, semiconductors, and electronics. Companies like Samsung, TSMC, Toyota, Huawei, and Tencent are reshaping the global economic landscape. The distinctive feature of the East Asian model is that the process of intellectual capital reproduction is deeply embedded in a specific framework of corporate finance and organizational culture. Unlike the Anglo-American model, which relies on the capital market and individual accountability, in Japan, Korea, and China, long-term relationships between companies, employees, and the government play a crucial role. The

keiretsu model in Japan, the chaebol model in Korea, and the system of public-private partnerships in China have fostered the development of internal knowledge markets, corporate universities, venture funds associated with large conglomerates, and stable channels for the transfer of tacit knowledge. In East Asian countries, the government not only acts as a regulator but also as a co-investor. The Made in China 2025 program, Society 5.0 in Japan, and K-Digital in Korea directly fund research and development and workforce training.. Confucian principles collectivism, a hierarchical structure, a focus on long-term outcomes, and the preservation of reputation shape a particular organizational culture where knowledge is transferred not through formal agreements but through mentorship and rotation within the company. For Kazakhstan, studying this approach is crucial.

As part of the implementation of the «Kazakhstan-2050» Strategy, the National Project for the Development of Technological Entrepreneurship, and the Concept of Industrial and Innovative Development until 2030, the goal of transitioning to a knowledge-based economy has been set. However, analysis reveals that directly adopting Western intellectual capital management tools, such as option programs, aggressive mergers and acquisitions, and performance-based Key Performance Indicators, often leads to conflicts with the existing organizational culture in Kazakhstani companies and yields low results. The issue lies in the absence of a tailored model. Kazakhstani businesses require frameworks that take into account the significant role of the government, the emphasis on collective values, and the necessity for long-term planning, while still accommodating the swiftness and adaptability demanded by the digital economy.

The novelty of this research lies in its comprehensive examination of the economic mechanisms for intellectual capital regeneration within corporate financial systems in East Asian nations, considering their cultural and institutional peculiarities. The objective of this article is to identify the key instruments for financing and regenerating intellectual capital in Japanese, Korean, and Chinese enterprises, and to explore the potential for adapting these instruments to enhance the effectiveness of human capital management in Kazakhstani companies in the context of digital transformation.

Materials and methods

The theoretical framework of this research is based on a systematic and comparative approach. To accomplish the objective, we employed the following scientific research methods:

1. System analysis: This method was used to examine the process of intellectual capital reproduction as an interconnected system encompassing financial, organizational, and cultural elements.

2. Comparative analysis: This method was employed to compare corporate finance models and intellectual capital management mechanisms in Japan, South Korea, China, and Western countries. This allowed us to identify the unique features of the "Eastern model".

3. Case study: This method was used to thoroughly examine the practices of six leading corporations: Toyota, Sony, Samsung, LG, Huawei, and Alibaba. We analyzed their annual reports, ESG reports, and data on investments in research and development for the period 2020-2025.. Institutional evaluation to assess the effects of government initiatives such as «Made in China 2025», «Society 5.0», «K-Digital», and Confucian principles on the development of financial instruments to support intellectual assets.

Data analysis and content review for processing information from the World Bank, the Organization for Economic Cooperation and Development, national statistical agencies, and analytical reports by Deloitte, PwC, and McKinsey on the knowledge-based economy in East Asia for the period 2020–2025.

The theoretical framework of the study is based on the concepts of intellectual capital developed by T. Stewart and K. Sveiby, the resource-based theory of the firm proposed by R. Grant, and the institutional theory formulated by D. North. The credibility of the findings is ensured through the use of official statistical data and corporate documents.

Discussions

The results of the study confirm that the economic mechanisms of intellectual capital reproduction in East Asian corporations cannot be explained solely within the framework of neoclassical corporate finance theory. The data obtained demonstrate the key role of institutional and cultural factors, which is consistent with the conclusions of a number of contemporary researchers. First, the efficiency of internal knowledge markets in keiretsu-and chaebol-type companies is directly linked to long-term employment and the mentoring system.

As Aoki M. notes, the Japanese model of corporate governance creates a “interdependence” between the firm and the employee, where investments in human capital are viewed as mutual obligations rather than short-term costs (Aoki, 2024:45).

Similar conclusions regarding Korean conglomerates are drawn by Jung S. & Lee K., who proved that staff rotation within “chaebols” reduces the transaction costs of transferring tacit knowledge by 32 % compared to Western MNCs (Jung S. & Lee K., 2025:112).

Secondly, the role of the state in financing R&D is critical. Our analysis of government programs has shown that in China, up to 40% of corporate investments in AI and biotech are subsidized through funds of the “Big Fund” type.

Zhengang Z., in his study of digital transformation in the PRC, emphasizes that the “state-venture” in China has replaced traditional venture capital and become the main driver of technological capital accumulation (Zhengang Z., 2026:101). Sato H. holds a similar position & Watanabe T., who, using the “Society 5.0” program as an example, demonstrated that the Japanese state acts as an “ecosystem architect” rather than merely a regulator (Sato & Watanabe, 2025:202).

Thirdly, the cultural code has a direct impact on the choice of financial instruments. Confucian values of collectivism and hierarchy make Western ESOP option programs ineffective. Chen L. & Liu Y. found in a comparative study of 120 companies from the USA and China that in Chinese firms, motivation through group bonuses and status within the corporation is 1.8 times more effective than individual motivation through stock options (Chen L. & Liu Y., 2024:89). Dore R. had previously established the concept of “reputational capital” as the main asset in Japanese corporations, which cannot be assessed using DCF models (Dore, 2023:56).

Fourthly, digital transformation amplifies, rather than нивелирует, cultural differences. Our cases involving Samsung and Huawei demonstrated the implementation of the “Consensus at the Front, Autonomy at the Back” model. Grant R. explains this through resource-based theory: unique organizational routines become the main resource that is difficult to imitate in the context of AI (Grant, 2024:4).

Kogut B. & Zander U., who are among the founders of the knowledge transfer theory, also noted that the speed of knowledge codification in Asian companies is lower, but the depth and quality of the transmitted tacit knowledge are higher (Kogut B. & Zander U., 2022:1346).

Thus, our research complements the existing literature and introduces the concept of “Human Capital Keiretsu” a network model in which the reproduction of intellectual capital is ensured through the synergy of three elements: 1) state co-investment, 2) a corporate culture of long-term trust, 3) internal financial instruments that are independent of the capital market. A limitation of this study is its focus only on large corporations. A prospect for further research is the analysis of the SME sector and startups in the ecosystems of Shenzhen and Seoul.

Results

Employing a systematic, comparative, case study, and institutional approach, we conducted a research on the economic mechanisms of intellectual capital regeneration in six prominent corporations in East Asia: Toyota, Sony, Samsung, LG, Huawei, and Alibaba. The empirical foundation for our analysis was comprised of the companies' annual reports for the period 2020 to 2025, their environmental, social, and governance (ESG) reports, data from the Organisation for

Economic Co-operation and Development (OECD) and the World Bank, and analytical materials provided by Deloitte, PricewaterhouseCoopers, and McKinsey.

The key finding of our study is the emergence of an independent model for intellectual capital regeneration in East Asia, which we have named "Human Capital Keiretsu". This model fundamentally diverges from the Anglo-American model and is built upon the synergy of three pillars: state co-investment, a corporate culture of long-term trust, and internal financial instruments.

The first stage of the study was conducted using comparative and statistical analysis. We compared the cost structure for the reproduction of intellectual capital in companies in East Asia and the USA/EU. By "IC costs" we meant: expenses for R&D, corporate training, CVC investments, the creation of internal knowledge platforms, and remuneration for highly qualified personnel. The results are presented in Table 1.

Table 1 – Comparative analysis of sources of funding for the reproduction of intellectual capital, % of total IC costs, 2025.

Indicator	Japan, Keiretsu	Korea, Chaebol	China, State-Owned Enterprises	USA, EU	Asia vs. West
1. Internal sources: corporate funds, CVC, retained earnings	58.3	61.7	49.2	28.4	+2.1 times
2. Government subsidies, grants, tax incentives	21.5	18.9	38.6	12.1	+2.8 times
3. Capital market: equity and bond issuance	11.2	10.5	8.3	45.8	−4.1 times
4. Bank lending	9.0	8.9	3.9	13.7	−1.5 times
5. Share of investment in training and corporate universities relative to R&D	34.2	31.8	26.4	15.6	+2.0 times
6. Average investment planning horizon for IC, years	8.4	7.9	6.5	2.8	+2.9 times

Source: Compiled by the author based on OECD data, corporate reports, and studies by Lee H. et al. (Lee H. et al., 2025:45), Wang F. (Wang, 2024:104), and Tanaka K. (Tanaka, 2023:156).

The examination of Table 1 enables us to draw three significant inferences.

Inference 1. The predominance of national and public sources.

In Japanese and Korean companies, more than two-thirds of all investments in intellectual capital come from domestic sources. This is the money that is reinvested in CVC corporate venture funds and "corporate universities". As Aoki M. points out, the keiretsu model creates a self-sustaining system where capital circulates within a group of companies and is not dependent on the stock market.

In China, the situation is different. The state provides 38.6% of the funding through the "Made in China 2025" and "Big Fund" programs, as well as tax incentives for high-tech companies. Zhengang Z. and Wang F. argue that in the PRC, the state has effectively replaced traditional venture capital and become the "investor of last resort" for strategic industries.

To compare, in the United States and the European Union, nearly half of the funding for intellectual capital comes from the capital market. Companies are required to report to shareholders on a quarterly basis, which creates a planning horizon of approximately three years.. In East Asia, the average lifespan of this horizon is 7.6 years. This allows for the financing of long-term projects, such as material development or fundamental research.

In Asia, a significant portion of resources is allocated to training and corporate universities. Toyota, for example, devotes 34.2% of its research and development budget to training engineers at

the Toyota Institute, rather than investing in equipment. Samsung operates five universities dedicated to personnel training.

Sato H. (Sato, 2025:22) and Park J. attribute this to the Confucian tradition (Park, 2025:88), where knowledge is passed down through mentorship rather than through the purchase of ready-made specialists in the market.

In Asia, bank lending and stock issuance play a secondary role, reducing the pressure on management and enabling investment in projects with high levels of uncertainty. Tanaka K. refers to this as "patient capital" capital that is willing to wait for results for up to a decade.

In the second stage, using the case study method, we analyzed 6 corporations. The goal was to test the hypothesis: the effectiveness of an IC management tool depends not on its “advanced nature,” but on its alignment with the cultural code. We identified 2 working models that are present in all 6 companies: Model A: “Consensus at the Front, Autonomy at the Back”

All strategic decisions regarding R&D and investments in knowledge are made collectively, slowly, taking into account the opinions of all stakeholders. However, after the decision is made, the executive teams receive full autonomy and resources. Model B: “Bounded Speed”

The speed of introducing new knowledge is limited from above to ensure the quality of the transfer of tacit knowledge. The company deliberately slows down the process so that the knowledge “settles” within the organization. The results of the analysis of 6 cases are presented in Table 2.

Table 2 – Effectiveness of intellectual capital management tools in East Asian corporations, 2020–2025.

Corporation	Main Instrument	ROI from Implementation, %	Implementation Time, months	Knowledge Retention Rate, %	Key Success Factor	Source
Toyota	Internal “Toyota Institute” + rotation every 3 years	142	18	89	Long-term trust and sensei mentoring	Sato H. (2025)
Sony	Cross-functional keiretsu projects involving 12 group companies	118	24	84	Collective responsibility and “corporate face”	Kim Y. (Kim, 2024:301)
Samsung	Samsung Ventures CVC fund + group KPIs for R&D teams	165	12	78	Group motivation instead of ESOP	Park J. (2025)
LG	LG Corporate University + internal startup system	134	15	82	Teacher–student system and lifelong learning	Choi M. (Choi, 2023:410)
Huawei	Government subsidies + 15 internal R&D centers + rotation in “2012 Lab”	201	10	75	Synergy with “Made in China 2025” and engineering culture	Liu Q. (Liu, 2026:5)
Alibaba	“Luban” platform for codifying tacit knowledge + project competitions	155	8	71	Hierarchy, digital culture, and gamification	—

Note: ROI is calculated as the ratio of the increase in intangible assets to the costs of the tool over 5 years.

Retention rate the share of knowledge remaining in the company 2 years after an employee leaves. Analysis of Table 2 confirms the conclusions of Chen L. & Liu Y. and Dore R. An attempt to implement a classic American ESOP program at Samsung in 2019 failed: employees sold their options after 6 months and left. After switching to group bonuses and raising the status within the corporation, R&D efficiency increased by 40%. Huawei showed the highest ROI 201%. This is due to the synergy of three factors identified by Liu Q. (2026): 1) direct funding from the state, 2) the “996 work” culture and the engineer cult, 3) a closed rotation system within the “2012 Lab,” where knowledge does not leave the company. Toyota has the highest retention rate at 89%. This is the result of the work of the Toyota Institute. Sato H. proved that rotating engineers every 3 years between production, R&D, and sales allows for the creation of “T-shaped” specialists and the preservation of 90% of tacit knowledge even after they leave the company. Alibaba showed an interesting result. Despite the digital nature of its business, the company deliberately limited the speed of knowledge codification. The “Luban” platform does not allow all know-how to be uploaded at once. Access is granted gradually, through “quests” and internal hackathons. Zhang R. calls this “digital mentoring” an attempt to replicate the “sensei-student” tradition in the IT environment (Zhang, 2024:611).

Institutional analysis has shown that the “Human Capital Keiretsu” model does not work without taking into account the role of the state. In Japan, the state, through METI, finances industry consortia. In Korea, the “K-Digital” program covers 50% of the costs of chaebols for staff retraining. In China, the state, through “Guidance Funds,” is a limited partner in 70% of all CVC funds.

Grant R. refers to this as “complementary assets” in resource-based theory: the state provides infrastructure and reduces risks, while the corporation provides culture and long-term management. The cultural factor also turned out to be decisive. Hofstede G. & Minkov M. in an updated study of cultural dimensions showed that Japan, Korea, and China have a “Long-Term Orientation” index above 88 points out of 100, while the United States has 26. This directly correlates with the investment horizon in IC from Table 1 (Hofstede G. & Minkov M., 2023:4).

Thus, the research results allow us to formulate two main patterns: Economic: In East Asia, intellectual capital is financed by “patient capital” the state and corporations. This provides an advantage in “long-term” technologies.

Managerial: The efficiency of IC reproduction is achieved not through speed, but through depth. The “Consensus” and “Bounded Speed” models ensure a retention rate 25–30 % higher than in Western companies. These results have direct practical significance for Kazakhstan. In the context of implementing the National Project on Technological Entrepreneurship, Kazakhstani companies need to adapt not just individual tools, but the entire “Human Capital Keiretsu” ecosystem: long-term planning, the role of the state as a co-investor, and the priority of investments in corporate training.

Conclusion

The study examined the economic processes of intellectual capital recovery at Japanese, South Korean and Chinese enterprises. The possibility of their application in Kazakhstan in the context of digital transformation was also assessed.

The research is based on systematic, comparative, thematic and institutional approaches. It showed that the recovery of intellectual capital in East Asian enterprises depends not only on financial resources invested in research and development and human capital, but also on the interaction of corporate finance, organizational practices, institutional support and cultural factors.

A comparative analysis of Toyota, Sony, Samsung, LG, Huawei and Alibaba has highlighted several key elements of this model:

- * Long-term investment horizons;
- * Internal financing mechanisms;

- * Corporate training systems;
- * Employee rotation;
- * Mechanisms for preserving tacit knowledge.

The main scientific achievement of this study was the development of the "Keiretsu Human Capital" model, which provides an integrated framework for the reproduction of intellectual capital. This model includes three interrelated elements:

- * Joint investment by the Government;
- * Long-term corporate trust and organizational continuity;
- * Internal financial and knowledge management tools.

The results of the study showed that this combination allows East Asian corporations to reduce their dependence on short-term capital market pressures and create a favorable environment for the accumulation and transfer of organizational knowledge.

Case studies have also confirmed that the success of intellectual capital management depends on the institutional and cultural context in which these tools are implemented.

The results obtained confirm our hypothesis that the process of intellectual capital reproduction is an integrated organizational and economic system, and not just a set of individual investments in research and development or employee training.

As for Kazakhstan, our research shows that blindly copying individual practices of Japan, Korea or China is not an optimal solution. Instead, we propose to implement elements of the proposed model, such as long-term corporate investment planning, strengthening cooperation between government and business in financing innovation and workforce development, as well as improving corporate education and creating systematic mechanisms for knowledge transfer and staff development.

Thus, the concept of "Keiretsu of human capital" can become the basis for creating a more effective approach to intellectual capital management in Kazakhstani companies. Its practical application can strengthen human capital, increase opportunities for innovation and enhance the long-term competitiveness of businesses in the digital economy.

However, the study has some limitations: It focuses on large companies and uses data collected from 2020 to 2025. Therefore, in future work, it is necessary to conduct a quantitative verification of the proposed structure and assess its applicability to small and medium-sized enterprises, as well as to technological startups in Kazakhstan.

References:

- Aoki, 2024 – Aoki. The Contingent Governance of Teams: Analysis of Institutional Complementarity // *International Economic Review*. 2024. T. 65. № 1. P. 45–72.
- Jung, Lee, 2025 – Jung, Lee. Chaebol Internal Labor Markets and Knowledge Transfer Efficiency // *Asia Pacific Journal of Management*. 2025. T. 42. P. 112–130.
- Zhengang, 2026 – Zhengang. State Venture Capital and Tech Capital Accumulation in China // *China Economic Review*. 2026. T. 81. P. 101–118.
- Sato, Watanabe, 2025 – Sato, Watanabe. Society 5.0 as an Ecosystem Architecture: The Role of the State // *Journal of Japanese Studies*. 2025. T. 51. № 2. P. 201–225.
- Chen, Liu, 2024 – Chen, Liu. Culture and Compensation: ESOP vs Group Incentives in Sino-US Firms // *Journal of International Business Studies*. 2024. T. 55. P. 88–107.
- Dore, 2023 – Dore. Stock Market Capitalism vs Reputational Capitalism: Japan Revisited // *Corporate Governance: An International Review*. 2023. T. 31. P. 55–69.
- Grant, 2024 – Grant. The Resource-Based Theory of Competitive Advantage in the AI Era // *Strategic Management Journal*. 2024. T. 45. P. 3–20.

Kogut, Zander, 2022 – Kogut, Zander. Knowledge of the Firm and the Evolutionary Theory of the Multinational Corporation // *Journal of International Business Studies*. 2022. Т. 53. P. 1345–1360.

Lee, Tanaka, Wu, 2025 – Lee, Tanaka, Wu. Corporate Venture Capital in East Asia: A Comparative Study // *Journal of Asian Finance*. 2025. Т. 12. № 3. P. 45–63.

Wang, 2024 – Wang. The Role of State in China's Innovation System // *Research Policy*. 2024. Т. 53. P. 104–122.

Sato, 2025 – Sato. Toyota Production System and Knowledge Creation // *Harvard Business Review Japan*. 2025. № 4. P. 22–35.

Kim, 2024 – Kim. Keiretsu Networks and Innovation Performance in Sony Group // *Asian Business & Management*. 2024. Т. 23. P. 301–320.

Park, 2025 – Park. Samsung's CVC Strategy and Digital Transformation // *Technology Analysis & Strategic Management*. 2025. Т. 37. P. 88–105.

Choi, 2023 – Choi. Corporate Universities in Korean Chaebol: The Case of LG // *Human Resource Development International*. 2023. Т. 26. P. 410–428.

Liu, 2026 – Liu. State Support and Corporate R&D in China's Tech Giants // *China Journal of Economics*. 2026. Т. 14. № 1. P. 5–27.

Tanaka, 2023 – Tanaka. Patient Capital and Long-Term Innovation in Japan // *Journal of Evolutionary Economics*. 2023. Т. 33. P. 155–174.

Zhang, 2024 – Zhang. Digital Mentorship: Knowledge Management in Chinese Tech Platforms // *MIS Quarterly*. 2024. Т. 48. № 2. P. 611–634.

Hofstede, Minkov, 2023 – Hofstede, Minkov. Cultural Dimensions and Innovation: 2023 Update // *International Journal of Cross Cultural Management*. 2023. Т. 23. P. 3–20.

Чэнь Лисянь

Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.

E-mail: chenlixian40@gmail.com

«КЕЙРЕТСУ АДАМИ КАПИТАЛЫ»: ЖАПОН, КОРЕЙ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ КОРПОРАЦИЯЛАРЫНДА ЗИЯТКЕРЛІК КАПИТАЛДЫ КӨБЕЙТУДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл зерттеу қазіргі Шығыс Азия экономикасында стартаптардың дамуы қалай қарқын алып жатқанын және оның қандай стратегиялық артықшылықтар тудыратынын қарастырады. Зерттеудің негізгі назары осы өсудің басты қозғаушы күштерін анықтауға бағытталған. Тақырыптың өзектілігі стартаптардың экономиканы әртараптандырудың, жұмыс орындарын құрудың және Шығыс елдерінің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі құралына айналып жатқандығымен байланысты. Инвесторлар, кәсіпкерлер және саясаткерлер үшін жергілікті ерекшеліктерді түсіну бүгінде өте маңызды шығыс үлгілері енді батыстың қарапайым көшірмесі емес. Жұмыстың ғылыми жаңалығы шығыс стартап-экожүйесін мәдениет, мемлекеттік саясат және технологиялар қалыптастыратын жүйе ретінде талдауында. Мақалада Қытай, Оңтүстік Корея, Жапония және басқа елдерде мемлекеттік бағдарламалар, венчурлық капитал, цифрландыру және салалық маманданудың қалай өзара әрекеттесетіні қарастырылады. Сондай-ақ бұл үлгілерді батыстық тәсілдермен салыстыру жүргізілді. Негізгі мақсаттар: Шығыстың жетекші экономикаларындағы стартап-экожүйелердің қазіргі жағдайын анықтау; өсуді жеделдететін және тежейтін факторларды анықтау; мемлекеттік қолдау мен халықаралық бағдарламалардың әсерін бағалау; практикалық қорытындылар жасау. Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу сапалық және сандық талдауды біріктіреді. Дүниежүзілік банктің, ЭЫДҰ-ның және ұлттық статистиканың деректері, сондай-ақ салыстырмалы талдау, кейс-стади және инновация саласындағы саяси құжаттарды шолу қолданылды. Нәтижелер Шығыста стартаптардың тез өсіп

жатқанын көрсетеді. Негізгі факторлар: жас халықтың көп болуы, технологиялардың жылдам енгізілуі және белсенді мемлекеттік қолдау. Ең қарқынды дамып жатқан салалар: финтех, электронды коммерция, ЖИ және биотех. Қорытынды: шығыс стартап-экожүйелері көпполярлы, инновацияға негізделген жаһандық экономиканы қалыптастыратын дербес күшке айналуға.

Кілт сөздер: зияткерлік капитал; адами капитал; Шығыс Азия моделі; Корпоративтік қаржы; цифрлық трансформация.

Чэнь Лисянь

Бизнес школа Аль-Фараби, Казахский национальный университет

им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

E-mail: chenlixian40@gmail.com

«КЕЙРЭЦУ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА»: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВОСПРОИЗВОДСТВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА В ЯПОНСКИХ, КОРЕЙСКИХ И КИТАЙСКИХ КОРПОРАЦИЯХ

Аннотация. Исследование направлено на изучение экономических процессов, связанных с воспроизводством интеллектуального капитала в корпорациях Японии, Южной Кореи и Китая, а также на анализ возможностей адаптации этих процессов к условиям экономики Казахстана. Актуальность исследования обусловлена растущей значимостью человеческого и интеллектуального капитала как ключевых факторов инновационного развития, конкурентоспособности и устойчивости компаний в условиях перехода к экономике знаний и цифровой трансформации. Научная новизна исследования заключается в комплексном подходе к изучению воспроизводства интеллектуального капитала через анализ финансовых, организационных, институциональных и культурных механизмов в рамках условно выделяемой «восточноазиатской модели». Особое внимание уделяется взаимосвязи корпоративного финансирования, инвестиций в исследования и разработки, профессионального обучения, передачи знаний внутри компании, наставничества и долгосрочных отношений между бизнесом и государством. Для достижения поставленной цели были использованы различные методы исследования, включая системный и сравнительный анализ, кейс-стади, институциональную оценку и анализ данных и корпоративной отчётности. В качестве эмпирической базы были использованы официальные статистические данные, государственные документы, годовые и ESG-отчёты компаний Toyota, Sony, Samsung, LG, Huawei и Alibaba, а также аналитические материалы международных организаций за период с 2020 по 2025 год. Результаты исследования показывают, что устойчивое воспроизводство интеллектуального капитала в рассматриваемых странах обеспечивается не отдельными инструментами, а их комплексным использованием в корпоративной финансовой и организационной системе. Ключевыми механизмами являются долгосрочные инвестиции в научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, обучение персонала, внутрикорпоративные образовательные системы, накопление и передача неявных знаний, ротация кадров и государственная поддержка технологического развития. Был сделан вывод о том, что в Казахстане есть смысл адаптировать некоторые аспекты восточноазиатской модели с учётом местных институциональных и культурных особенностей. Это может помочь повысить эффективность управления человеческим и интеллектуальным капиталом в условиях цифровой экономики.

Ключевые слова: интеллектуальный капитал; человеческий капитал; восточноазиатская модель; корпоративные финансы; цифровая трансформация.

Information about author:

Chen Lixian, 3rd year Doctoral Student, DBA, Al-Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Автор туралы мәлімет:

Чэнь Лисянь, 3 курс PhD докторанты, DBA, Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе:

Чэнь Лисянь, Студент 3-го курса докторантуры, DBA, бизнес-школа Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*Келіп түсті 10 маусым 2026 жыл
Қабылданды 15 тамыз 2026 жыл*

Yan Yuxin

Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: yanyuxin600@gmail.com

ADAPTIVE TEAM MANAGEMENT UNDER UNCERTAINTY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF EASTERN AND WESTERN MODELS

Abstract. In the modern business environment, characterized by constant uncertainty, instability, and a high rate of change, the ability of organizations to adapt quickly becomes a key factor in their resilience and long-term development. Team management plays a special role in these conditions, since it is teams that ensure the implementation of operational and strategic tasks, the exchange of knowledge, the development of solutions, and the adaptation of business processes. Traditional management mechanisms, based on long-term planning, rigid assignment of functions, and centralized control, prove to be insufficiently effective in conditions of uncertainty. The aim of the study is to conduct a comparative analysis of the principles of team management under conditions of uncertainty and to identify the features of Eastern and Western approaches to leadership, communication, distribution of responsibility, and management decision-making. The methodological basis is comparative analysis and case studies. The Eastern context is presented using the examples of China, Japan, and South Korea, with a focus on collectivist values, hierarchy, long-term orientation, and group harmony. The Western context includes the USA and countries of Western Europe, with a focus on individual responsibility, autonomy, delegation of authority, and horizontal communication. The results show that Eastern practices ensure coordination, cohesion, and stability, but may slow down decision-making. Western practices accelerate response and stimulate initiative, but carry the risk of fragmentation. Neither approach is universally superior. The most promising approach is to develop hybrid models of adaptive management that combine collective responsibility with individual accountability, hierarchical coordination with delegation, and interpersonal trust with institutional transparency. The theoretical significance of the work lies in systematizing the relationship between the cultural context and specific management mechanisms in conditions of uncertainty. The practical significance lies in the possibility of applying the obtained principles by managers, HR managers, and organizational development specialists to build more flexible and culturally sensitive teams in international companies.

Keywords: team management, risk management, comparative analysis, eastern management, western management.

Introduction

The modern business environment is characterized by an increasing degree of uncertainty, instability and a high rate of change. Political and economic crises, geopolitical tensions, technological transformations, digitalization, transformation of labor markets, disruptions of global supply chains and the consequences of the COVID-19 pandemic have significantly changed the operating conditions of organizations. Previously, uncertainty was primarily perceived as a temporary characteristic of individual crisis periods, but now it is becoming a permanent element of the external and internal business environment. In such conditions, the ability of an organization to quickly adapt to changes, make decisions with incomplete information, and maintain the effectiveness of human resources becomes one of the key factors for its sustainability and long-term development.

Team management is of particular importance in conditions of uncertainty. It is the teams that ensure the implementation of a significant part of the operational and strategic objectives of the organization, exchange knowledge and experience, develop solutions to complex problems and

ensure the adaptation of business processes to changing conditions. In an unstable environment, traditional management mechanisms based primarily on long-term planning, strict allocation of functions and centralized control may not be effective enough. Managers have to make decisions with limited information, quickly reallocate resources and responsibilities, keep employees motivated, and at the same time maintain team coordination. Therefore, modern team management involves not only setting tasks and monitoring their implementation, but also building trust, developing communication, ensuring psychological safety, stimulating initiative, managing conflicts, and creating the team's ability to constantly adapt.

In this regard, the comparative study of Eastern and Western approaches to team management is of particular scientific importance. The choice of these management contexts is due to significant differences in cultural, institutional and organizational principles of management practices formation. Eastern countries, especially those in East Asia, are of interest due to the significant role of collectivist values, long-term orientation, hierarchical relationships, respect for leadership status, group harmony, and interpersonal trust. These characteristics can directly influence responsibility allocation, leadership behavior, intra-team communication, conflict resolution, and decision-making in an uncertain environment. At the same time, East Asian countries demonstrate the ability to combine traditional management values with modern tools of digital, innovative and flexible management, which allows us to consider their experience as a significant source of practices for adapting teams to an unstable environment.

The Western managerial context is of scientific interest for comparison due to its more pronounced focus on individual responsibility, employee autonomy, delegation of authority, horizontal communication, initiative and result orientation. Such characteristics can facilitate rapid decision-making, the distribution of initiative among team members, and the rapid change of organizational processes in response to external challenges. Therefore, a comparison of Western and Eastern approaches makes it possible to determine how different principles of organizing teamwork manifest themselves in conditions of uncertainty and what mechanisms allow organizations to remain effective in an unstable external environment.

Within the framework of this study, it is advisable to consider the eastern approach mainly on the example of China, Japan and South Korea, which represent various options for combining traditional cultural principles with modern corporate governance mechanisms. The Western context is represented by the United States and Western European countries, where the practices of decentralization, individual responsibility, delegation of authority, and flexible management have become widespread. This approach avoids an excessively broad juxtaposition of "East" and "West" and focuses on specific management mechanisms. At the same time, the final composition of the countries should correspond to the actual empirical basis of the study.

The relevance of the research is determined by the fact that in conditions of constant uncertainty, organizations need such principles of team management that simultaneously ensure the stability, flexibility and efficiency of management processes. The question of how cultural characteristics of management influence the behavior of managers and employees, ways of communication, distribution of responsibility and decision-making in crisis and unstable situations becomes especially important. Despite a significant amount of research on leadership, organizational culture, risk management, and team effectiveness, existing scientific results remain largely fragmented.

Thus, the research gap lies in the insufficient systematization of the relationship between the cultural context, management principles and the behavior of teams in conditions of uncertainty. The theoretical juxtaposition of individualistic and collectivistic approaches alone does not allow us to determine which specific management mechanisms are most effective in an unstable environment. A comparative analysis of leadership, communication, responsibility allocation, motivation, decision-making, and trust building is needed, taking into account the cultural context.

The scientific novelty of the research lies in the systematization and comparative analysis of the principles of team management in conditions of uncertainty through the prism of Eastern and

Western management approaches. Unlike studies that consider cultural differences primarily at the level of general characteristics of national culture, the present study focuses on identifying their manifestations in specific management processes leadership, intra-team communication, responsibility allocation, decision-making, motivation, building trust and team adaptation. The scientific novelty also consists in identifying the advantages and limitations of various management mechanisms and determining the possibility of their complementarity. This approach allows us to move from a simple juxtaposition of eastern and Western models to identifying elements that can be integrated into a more flexible team management model in the face of uncertainty.

The purpose of the study is to conduct a comparative analysis of the principles of team management in conditions of uncertainty and identify the features of Eastern and Western approaches to leadership, communication, responsibility allocation and managerial decision-making.

To achieve this goal, two tasks have been formulated. The first task is to systematize theoretical approaches to team management in conditions of uncertainty and identify the key characteristics of Eastern and Western management models, taking into account the characteristics of leadership, communication, motivation and decision-making. The second task is to conduct a comparative analysis of the management practices of selected Eastern and Western countries, identify their advantages and limitations, and identify the possibilities for applying and complementing relevant management principles in an unstable organizational environment.

The theoretical significance of the research lies in the expansion of scientific ideas about team management in conditions of uncertainty by combining the provisions of leadership theory, organizational behavior, intercultural management and risk management. The results of the study make it possible to reveal more deeply the role of cultural context in the formation of managerial mechanisms and clarify the relationship between leadership style, intra-team relations, decision-making processes and team adaptability.

The practical significance of the research is related to the possibility of using the results obtained by heads of organizations, HR managers and specialists in the field of organizational development when forming teams, developing leadership models, improving internal communications and choosing decision-making mechanisms in conditions of uncertainty. The results of the comparative analysis can be useful to international companies and organizations forming multicultural teams, as they allow us to take into account differences in employees' ideas about leadership, responsibility, communication and teamwork. In addition, the identified features of the Eastern and Western approaches can be used to form hybrid management practices that combine the advantages of individual autonomy and collective responsibility.

Thus, the study of the principles of team management in conditions of uncertainty is an urgent area of modern management, since the sustainability of an organization increasingly depends on the ability of its teams to adapt to unpredictable changes. A comparison of Eastern and Western experience allows us to identify not only differences in management approaches, but also potential points of their mutual complementarity. This creates the basis for the development of more flexible, adaptive and culturally sensitive team management mechanisms that can ensure the effectiveness of organizational activities in conditions of constant uncertainty.

Materials and methods

The theoretical framework of the research is based on comparative analysis and the case study approach. The selection of these methods is directly related to the objectives of the study, which involve identifying the distinctive characteristics of Eastern and Western approaches to team management in uncertain situations, as well as the tasks of organizing and comparing theoretical approaches and assessing management practices. The combination of these methods enables us to examine the issue from both theoretical and practical perspectives: comparative analysis helps us identify the fundamental differences and similarities between management models, while case studies

allow us to observe their practical application in the activities of specific organizations and management teams.

The method of comparative analysis serves as the primary research approach, focusing on systematically comparing the Eastern and Western approaches to team management in the face of uncertainty. The management practices of East Asian nations, particularly China, Japan, and South Korea, are juxtaposed with those of Western countries, represented by the United States and Western European nations. This choice is based on the fact that these countries exhibit diverse combinations of cultural values and contemporary organizational management frameworks.

However, it is important to note that this study does not treat the East and the West as entirely homogeneous entities. Instead, they are viewed as comparative management contexts, allowing for the identification of shared trends and national peculiarities.

The analysis is conducted using a framework of indicators that are directly linked to team management in situations of unpredictability: the approach to leadership, the extent of decision-making centralization, the distribution of responsibilities, the level of employee autonomy, the communication style, the motivation, the degree of team unity, the establishment of trust, the resolution of conflicts, and the team's adaptability. These indicators help us to identify the key factors through which managerial culture shapes the actions of managers and team members.

Within the context of this comparative study, a particular focus is placed on how teams respond to scenarios involving incomplete information, rapid change, and the need for swift decision-making. The Eastern approach is examined in light of its emphasis on collective responsibility, hierarchical structures, long-term perspectives, group harmony, and trust as key factors in maintaining team stability. Conversely, the Western approach is viewed through the lens of individual accountability, autonomy, delegation of authority, horizontal communication, and employee initiative. This analysis allows us to discern the potential strengths of each approach: Eastern practices in terms of coordination, cohesion, and sustainability, and Western practices in terms of efficiency, adaptability, and independent decision-making.

A crucial aspect of comparative analysis is to recognize not only disparities but also areas of synergy. In the contemporary globalized world, businesses operate in a diverse cultural landscape, making it insufficient to rely on a single management framework. Through comparison, we can identify which aspects of Eastern and Western approaches can be effectively integrated, such as collective accountability and team cohesion with individual autonomy and delegation of authority. Consequently, the comparative analysis method directly aids in addressing the first and second research objectives and provides a foundation for developing a more flexible approach to team management.

The case study approach is employed to thoroughly examine the practical application of the management principles under investigation at the organizational level. This approach is motivated by the desire to transition from general characteristics of Eastern and Western management cultures to analyzing real-world management scenarios where teams encounter uncertainty, crises, technological shifts, changing market conditions, or other external obstacles. It is recommended to select organizations with substantial experience in managing teams in volatile environments and representing the pertinent Eastern and Western management contexts as case studies.

The examination of individual instances is conducted in accordance with a unified framework, which allows for their subsequent evaluation. For each instance, the initial state of ambiguity, the nature of the managerial issue, the actions taken by management, the allocation of responsibilities within the team, the decision-making process, communication characteristics, methods for motivating employees, conflict resolution, the level of autonomy for team members, and the achieved organizational outcomes are considered. Furthermore, the team's capacity to adjust to shifting circumstances and maintain performance in times of crisis or instability is evaluated.

The examination of case studies enables us to comprehend how cultural-specific management approaches are implemented in real-world organizational contexts. For instance, a study of an Eastern

case can reveal how hierarchical leadership and collective focus are employed to maintain team unity and cohesion during a crisis, while a Western case can illustrate the significance of decentralization, delegation, and individual initiative in ensuring swift managerial response. Moreover, the analysis of particular cases allows us to identify instances where traditional cultural traits may be modified by industry, technological, and organizational factors.

The unique strength of the case study approach lies in its capacity to uncover the dynamics of communication between leadership principles and team outcomes. The analysis goes beyond mere examination of management practices, delving into how they influence team dynamics and the organization's capacity to navigate uncertainty. This approach enables us to explore the practical aspects of the research question, identifying which management mechanisms are instrumental in sustaining the team's resilience, decision-making speed, and adaptability.

The combination of comparative analysis and case study provides a thorough examination of the subject. A comparative analysis enables us to discern the general disparities and similarities between Eastern and Western approaches, while a case study analysis demonstrates how these differences are applied in real-world management scenarios. Consequently, these two methods work in tandem: the former offers a systematic cross-cultural comparison, while the latter provides a practical depth of research. This allows us not only to discern the characteristics of the two management approaches, but also to identify the most effective team management principles that can be applied in uncertain circumstances.

The foundation of this study is a compilation of scholarly works on team management, leadership, organizational behavior, cross-cultural management, risk management, and uncertainty management. Additionally, it includes official reports from international organizations, analytical materials from professional and research institutions, corporate reports, and documented materials that reflect the management practices of specific organizations.

The comparative analysis draws upon materials that describe the management experience of China, Japan, South Korea, the United States, and Western European countries.

For the case study, we select documented organizational cases that illustrate the actions of management teams in situations of crisis, technological change, market volatility, or other forms of uncertainty. The choice of materials is guided by their relevance to the goals and objectives of the research, the similarity of the management features under examination, and the presence of sufficient data on decision-making processes, leadership, communication, delegation of responsibilities, and team dynamics.

Discussions

In modern scientific literature, it is increasingly possible to find studies on team management in conditions of uncertainty. These studies examine the relationship between leadership, cultural context, team adaptability, and employee behavior.

The work of Lirong Long, Wenxing Liu, Peipei Shu, and Siyuan Chen, devoted to the study of the impact of authentic leadership on employee resistance to organizational change in the Eastern management context, deserves special attention (Zhu Y. et al., 2023:970). The authors conducted a study based on the theory of uncertainty management, which involved 256 employees from Central China and 130 Chinese respondents who participated in an additional scenario experiment.

The results of the study showed that authentic leadership can reduce resistance to change by reducing perceived uncertainty among employees. This effect is especially noticeable among employees with a higher focus on avoiding uncertainty.. In the context of the issues under discussion, this conclusion becomes crucial because it demonstrates that in conditions of instability, the success of a leader depends not only on the quality of his decisions, but also on his ability to minimize the subjective perception of uncertainty among team members.

In their paper researchers Yijun Xing, Yipeng Liu, Fabian Jintae Froese, and Manli Huang present another significant contribution to this field (Xing Y. et al., 2023:500).

The authors analyzed scientific papers on leadership in Chinese organizations and noted that many of them mechanically transfer Western leadership theories to the Chinese organizational environment. According to the researchers, this approach does not take into account the cultural and institutional characteristics of China.

The authors suggest paying more attention to the context of leadership behavior formation, traditional Chinese philosophy, and cultural foundations of management practices. This is especially important for the present study, as it confirms the need to compare Eastern and Western approaches not only in terms of formal characteristics, such as the degree of centralization or autonomy, but also to take into account the cultural environment in which the relationship between the leader and the team is formed.

The third significant example from Eastern culture is a study by Jeongkoo Yoon and Yejee Jeong, published in 2023 (Yoon J., Jeong Y., Kim M., 2023:8). In their work, they explore how distributed leadership, dynamic abilities, and team effectiveness relate to each other using the example of Korean companies.

The authors consider shared leadership as a tool that allows you to distribute leadership functions among team members. This helps the team to use its internal resources more effectively to adapt to changes. The study of Korean companies is important for comparative analysis because it shows that the Eastern management culture is not limited to rigid hierarchy and centralized leadership. Modern organizations in East Asia also use distributed forms of leadership, especially when it comes to developing dynamic abilities and improving team effectiveness. As a result of the work of Yoon and Jeong, it was revealed that hybrid management mechanisms exist in Eastern organizations, which makes it possible to clarify the widespread contrast between the Eastern hierarchy and Western autonomy.

In Western scientific literature, special attention is paid to the work of Amy K. Edmondson and Derrick P. Bransby, published in 2023 (Edmondson A. C., Bransby D. P., 2023:60). In their work, the authors systematized modern research and showed that psychological safety plays an important role in the functioning of organizations in conditions of complexity, interdependence and uncertainty. The authors identified four main aspects of the impact of psychological safety on the work of an organization: performance of work tasks, learning behavior, quality of work experience, and leadership. In conditions of instability, psychological security creates an environment in which employees can freely report problems, ask questions, suggest alternative solutions and discuss mistakes without the risk of interpersonal conflicts. This conclusion allows us to consider psychological safety as one of the mechanisms linking the leadership style with the adaptability of the team. In 2024, Marie S. Thommes, Sjir Uitdewilligen, Ramón Rico, and Mary J. Waller made significant contributions to the study of adaptive leadership (Thommes M. S. et al., 2024:545). Researchers are looking at how teams change their leadership models depending on the situation. They show that effective leadership should not be linked to a single consistent style.

Special attention is paid to the process of transition between different forms of leadership as the situation changes. This is especially important for team management in conditions of uncertainty, since the leader must be able not only to apply a certain management style, but also to change the degree of directorship, delegation and team participation depending on the challenges that arise. This is directly related to the results of our comparative study, which showed that centralized management and independence are not mutually exclusive and can be applied depending on the degree of uncertainty. Another modern Western approach to managing global and multicultural teams is presented in the work of Eyiah A. K. and his colleagues (Eyiah A. K. et al., 2025:659). The authors considers the concept of cultural intelligence as a tool for effective interaction in such teams.

Livermore notes that Western managers are often guided by principles typical of individualistic cultures, such as autonomy, empowerment, and egalitarianism. In global teams consisting of representatives of collectivist cultures, these principles may be less effective. Therefore, it is important to adapt the methods of motivation, distribution of authority, communication and

leadership behavior to the cultural context of a particular team. This conclusion is particularly important for the present study, as it confirms the need for a comparative analysis of Eastern and Western approaches and the possibility of creating a hybrid management model. The analysis of the reviewed works allows us to draw a number of conclusions. First, research on Eastern management culture demonstrates that the effectiveness of a team's work in conditions of uncertainty is closely related to the context, the relationship between the leader and subordinates, common values, and mechanisms for building trust. Research conducted in China and Korea shows that Eastern management practice is not limited to the traditional hierarchy. It gradually includes authentic, distributed and adaptive leadership.

Secondly, Western research focuses more on psychological safety, adaptability of leadership, autonomy, and cultural intelligence. This indicates the transition from the idea of leadership as a fixed style to the understanding of management as a dynamic process that must change along with the external situation. At the same time, a study of the scientific literature shows that there are gaps in this area. Research on the Orient usually focuses on the characteristics of leadership and employee behavior in a particular cultural environment. At the same time, research on the West is increasingly looking at team adaptation mechanisms, psychological safety, and dynamic leadership. There are not enough works that combine these areas and directly compare Eastern and Western principles of team management according to a single system of criteria in conditions of uncertainty.

Therefore, this work builds on existing research by conducting a comparative analysis of leadership, decision-making, responsibility allocation, communication, motivation, trust, and adaptability of the team. In this context, the conclusions reached by the authors confirm the need to abandon the East West juxtaposition in favor of exploring the most effective management strategies in conditions of uncertainty. It is also important to explore how the strengths of both approaches can be combined within an adaptive command management model.

Results

A comparative analysis has shown that Eastern and Western approaches to team management differ not only in their general principles of work organisation, but also in the mechanisms through which teams respond to uncertainty. The research findings demonstrate that the differences between these approaches are most evident in terms of leadership behaviour, centralisation of decision-making, distribution of responsibility, employee autonomy, communication, motivation, trust-building, conflict resolution and team adaptability. At the same time, the analysis shows that the observed differences should not be interpreted as a strict division into two homogeneous management models. Both Eastern and Western organisations are increasingly combining traditional cultural characteristics with flexible management practices, particularly under the influence of digitalisation, technological change and globalisation. The first stage of the analysis involved comparing the key characteristics of team management in China, Japan, South Korea, the USA and Western European countries. The comparison was carried out using indicators established within the methodology (Sun et al., 2025:83).

Table 1 – Comparative characteristics of Eastern and Western approaches to team management

Management indicator	Eastern context: China, Japan, South Korea	Western context: USA and Western Europe	Implications under uncertainty
Leadership	More hierarchical and relationship-oriented; authority and organizational status play an important role	More participative and distributed; emphasis on managerial accessibility and leadership flexibility	Eastern practices support coordination and stability, while Western practices facilitate rapid redistribution of initiative

Decision-making	Greater tendency toward consultation, consensus and hierarchical approval	Greater delegation and individual decision-making authority	Western mechanisms can accelerate decisions, whereas Eastern mechanisms can reduce coordination risks
Responsibility allocation	Greater emphasis on collective responsibility and team obligations	Greater emphasis on individual accountability and clearly defined responsibility	Collective responsibility strengthens cohesion; individual accountability increases transparency
Employee autonomy	Traditionally more limited by hierarchy, although autonomy is increasing in modern organizations	Relatively high level of autonomy and discretion	Autonomy facilitates rapid adaptation but requires strong coordination mechanisms
Communication	More indirect, context-sensitive and relationship-oriented	More direct, explicit and task-oriented	Direct communication can accelerate crisis response; contextual communication can preserve relationships and reduce interpersonal friction
Motivation	Stronger emphasis on group belonging, organizational loyalty and collective achievement	Greater emphasis on individual achievement, career development and performance	A combination of collective and individual incentives can support both cohesion and initiative
Team cohesion	High importance of group harmony and collective identity	Cohesion is more frequently built around common goals and professional collaboration	Eastern mechanisms may provide stability; Western mechanisms may provide flexibility
Trust	Often developed through long-term relationships and interpersonal ties	More frequently supported by professional reliability, transparency and formal mechanisms	Relationship-based and institutional trust can complement each other
Conflict resolution	Greater preference for maintaining harmony and resolving conflict indirectly or through hierarchical mechanisms	Greater acceptance of open discussion and direct problem resolution	Open conflict management can accelerate resolution, while harmony-oriented practices may prevent escalation
Adaptability	Adaptation often occurs through coordinated collective action	Adaptation is more frequently based on decentralization and individual initiative	The strongest adaptive capacity may emerge from combining coordination with autonomy

Source: compiled by the author based on the comparative analytical framework.

The results show that the most significant difference between these approaches concerns the balance between collective coordination and individual autonomy. Eastern management practices

place greater emphasis on maintaining team cohesion, organisational loyalty, hierarchical coordination and collective responsibility. These mechanisms can be particularly useful when uncertainty creates a need for coordinated action and for maintaining organisational stability.

Western practices, by contrast, demonstrate a stronger focus on decentralisation, individual responsibility, delegation and employee initiative. Such characteristics create the conditions for a faster response when decisions have to be made without complete information. However, excessive decentralisation can also create coordination problems, particularly when team members interpret the organisation's priorities differently (Altamimi et al., 2023:175).

Thus, the results show that neither approach can be considered universally superior. Their effectiveness depends on the nature of the uncertainty, the degree of interdependence between tasks, the required speed of response and the organisational structure. An analysis of leadership reveals that uncertainty alters the demands placed on managers, regardless of the cultural context. In stable conditions, hierarchical control or clearly defined functional responsibilities can ensure sufficient coordination. However, in rapidly changing environments, managers must simultaneously provide organisational guidance and ensure that teams have sufficient flexibility to respond to unforeseen events.

In Eastern countries, leadership is more closely associated with coordination, maintaining group cohesion and ensuring organisational stability. The leader plays a key role in setting the overall direction and coordinating collective action. This characteristic can reduce ambiguity when employees face uncertain situations, as decision-making authority and responsibility remain relatively clearly structured (Shafizadeh, 2024:5).

In Western countries, leadership is more often associated with delegation, empowerment and the distribution of decision-making authority. Team members are more often encouraged to identify problems and propose solutions independently. This shortens the decision-making chain and can improve the organisation's responsiveness. A comparison shows that the speed of decision-making and the quality of decisions are not one and the same. The Western model of decentralisation can ensure a faster response, but speed does not automatically guarantee the organisation's coherence (Margherita A., & Comes T., 2026). Eastern mechanisms, which focus on reaching consensus, may take more time, but they enhance the effectiveness of implementation, as team members participate in developing a shared decision.

Table 2 – Leadership and decision-making mechanisms under uncertainty

Dimension	Eastern approach	Western approach	Potential advantage under uncertainty	Potential limitation
Leadership role	Coordinator and authority figure	Facilitator and decision-making enabler	Eastern: stability; Western: flexibility	Eastern: slower response; Western: possible fragmentation
Decision authority	Concentrated relatively higher in management	More frequently delegated to teams or individuals	Delegation accelerates operational decisions	Decentralization may reduce consistency
Consensus	Important for collective decisions	Important but often secondary to speed and accountability	Consensus reduces resistance to implementation	Consensus may delay urgent decisions
Initiative	Encouraged within organizational and	Strongly emphasized at individual and team level	Initiative increases problem-solving capacity	Excessive initiative can create

	hierarchical boundaries			coordination difficulties
Crisis response	Coordinated and centralized	Distributed and adaptive	Combination can balance speed and coordination	Requires clear boundaries of authority

Consequently, an effective management system geared towards uncertainty must take different types of decisions into account. Routine and operational decisions can be delegated to staff and teams, whilst decisions affecting the organisation's strategic direction may require broader consultation and coordination. The second significant difference identified during the analysis concerns the distribution of responsibility. Eastern management practices place greater emphasis on collective responsibility, whilst Western practices draw clearer boundaries around areas of individual responsibility (Wickert, 2024).

This distinction becomes particularly important in unstable circumstances. Collective responsibility can strengthen team cohesion and reduce the tendency for staff to focus solely on their own interests. At the same time, if responsibility is spread too thinly, it can be difficult to determine who is accountable for a particular decision.

Individual accountability in Western practices provides greater clarity regarding who is responsible for carrying out tasks and achieving results. This is particularly useful when decisions need to be made quickly. However, excessive individualisation of accountability can weaken team cohesion if employees come to view their goals as primarily individual rather than collective.

Table 3 – Responsibility and autonomy mechanisms

Indicator	Eastern management practices	Western management practices	Assessment under uncertainty
Responsibility	Predominantly collective	Predominantly individual	Hybrid responsibility is preferable
Delegation	More controlled and hierarchical	More extensive	Delegation increases response speed
Employee autonomy	Moderate and dependent on organizational context	Relatively high	High autonomy requires clear strategic boundaries
Accountability	Associated with team and organizational outcomes	More clearly assigned to individuals	Individual accountability improves transparency
Coordination	Based strongly on hierarchy and group norms	Based on goals, procedures and horizontal interaction	Both mechanisms are complementary
Initiative	Developed through organizational expectations and group objectives	Developed through individual discretion	Combining both forms increases adaptability

The results obtained indicate that the most effective approach is not to replace collective responsibility entirely with individual accountability, but rather to combine the two. Individual accountability should ensure that decisions have identifiable owners, whilst collective responsibility should ensure that individual decisions align with the objectives of the team and the organisation. A comparative analysis also revealed significant differences in mechanisms for communication and

building trust. Eastern management practices generally place great emphasis on interpersonal relationships, organisational loyalty and maintaining harmony within the group. Consequently, communication may be more context-dependent and relationship-oriented (Dong X. & Xing L., 2025).

Western management approaches generally place greater emphasis on clear communication, transparency, direct feedback and the clarification of responsibilities. Such mechanisms can be particularly useful when uncertainty requires the rapid transmission of information. The results show that trust is the most important link between management approaches and team adaptability. In conditions of uncertainty, employees must be prepared to report problems, admit mistakes, share information and propose alternative solutions. Consequently, trust should not be understood solely as an interpersonal characteristic; it functions as an organisational resource that determines the speed and quality of collective adaptation.

Table 4 – Communication, trust and conflict management

Dimension	Eastern context	Western context	Relevance to uncertainty
Communication	Contextual, relationship-oriented	Direct, explicit and task-oriented	Direct communication supports speed; contextual communication supports cohesion
Feedback	Often influenced by hierarchical and relational considerations	More frequently direct and explicit	Continuous feedback improves adaptation
Trust formation	Long-term interpersonal and organizational relationships	Reliability, transparency and professional competence	Combining relational and institutional trust strengthens resilience
Conflict	Greater preference for harmony and controlled resolution	Greater acceptance of direct discussion	Direct resolution can accelerate problem solving
Psychological safety	Closely related to group relations and leadership behavior	More explicitly linked to openness and employee voice	Essential for identifying risks and errors
Information sharing	Influenced by hierarchy and relationships	More horizontal and decentralized	Rapid information sharing is critical under uncertainty

The analysis also shows that conflict management is particularly important. Excessive conflict avoidance can hinder the timely identification of organisational problems, whilst excessive confrontation can undermine team cohesion. Consequently, effective teams require mechanisms that allow for the open expression of disagreement whilst maintaining respect for team relationships. A comparative analysis reveals that differences in motivation are closely linked to the broader distinction between collectivist and individualist attitudes. In Eastern practices, the emphasis is on organisational loyalty, group membership, long-term relationships and collective achievements. In Western practices, greater attention is paid to individual results, career progression, recognition and personal responsibility (Khan et al., 2025: 800).

In conditions of uncertainty, both motivational orientations can offer significant advantages. Collective motivation promotes psychological stability and cohesion, particularly when employees face prolonged organisational stress or major changes. Individual motivation, in turn, encourages initiative and personal responsibility for resolving emerging problems.

Table 5 – Comparative assessment of management mechanisms

Management mechanism	Eastern strengths	Eastern limitations	Western strengths	Western limitations
Leadership	Stability, coordination, loyalty	Risk of excessive hierarchy	Flexibility, empowerment	Risk of fragmented leadership
Decision-making	Consistency and collective support	Potentially slower	Speed and autonomy	Risk of inconsistent decisions
Responsibility	Team cohesion	Ambiguity of individual accountability	Clear accountability	Risk of individualization
Communication	Relationship preservation	Possible indirectness	Clarity and speed	Possible lower sensitivity to relational factors
Motivation	Loyalty and collective commitment	Less emphasis on individual differentiation	Initiative and performance orientation	Possible weakening of collective identity
Trust	Strong interpersonal foundations	Dependence on relationships	Institutional and professional trust	May require stronger relationship development
Conflict management	Preservation of harmony	Risk of avoiding disagreement	Open problem solving	Risk of interpersonal confrontation
Adaptability	Coordinated adaptation	Slower independent response	Rapid decentralized adaptation	Risk of insufficient coordination

Thus, the findings confirm the advisability of employing a dual motivational mechanism that combines team-based and individual incentives. The case-study method was used to examine how the identified managerial mechanisms operate in real organisational environments characterised by uncertainty. The case studies were evaluated in accordance with a general analytical framework covering initial uncertainty, the management problem, the management response, the allocation of responsibility, decision-making, communication, motivation, conflict resolution, employee autonomy and organisational adaptation.

The analysis shows that the effectiveness of a management approach depends largely on the type of uncertainty faced by the organisation. Where uncertainty requires coordinated action across several organisational units, centralised coordination and collective responsibility can offer significant advantages. Where uncertainty is characterised by rapidly changing working conditions and the need to make operational decisions on the ground, the delegation of authority and employee autonomy become more important. An analysis of specific examples also shows that organisational and sectoral factors can influence national management culture (Mingaleva, 2022). In high-tech and internationally oriented organisations, traditional cultural differences tend to become less pronounced, as teams increasingly work using digital platforms, cross-border projects, agile methodologies and international corporate standards. Consequently, national culture should be viewed as a contextual factor rather than as a deterministic explanation of managerial behaviour. The results of the comparative analysis allow us to identify three main patterns.

Table 6 – Unified framework for case-study comparison

Analytical dimension	Eastern-oriented cases	Western-oriented cases	Comparative result
Initial uncertainty	External crisis, technological or market disruption	Market, technological and organizational disruption	Both contexts face multidimensional uncertainty
Main managerial response	Coordination, stabilization and collective mobilization	Delegation, rapid adjustment and decentralized action	Different mechanisms are used to achieve adaptation
Responsibility allocation	More collective	More individualized	Complementary rather than mutually exclusive
Decision-making	More hierarchical/consensus-oriented	More decentralized	Speed is generally greater with delegation
Communication	More relational and hierarchical	More direct and horizontal	Both forms are useful in different circumstances
Employee autonomy	Controlled autonomy	Relatively broad autonomy	Optimal level depends on task complexity
Motivation	Group commitment and organizational loyalty	Individual achievement and responsibility	Combined motivation provides broader support
Conflict management	Harmony and mediated resolution	Direct discussion and problem solving	Balanced conflict management is preferable
Adaptation	Coordinated collective adjustment	Rapid decentralized adjustment	Hybrid mechanisms provide potential advantages

Firstly, Eastern management mechanisms demonstrate particular value in maintaining coordination, cohesion, organisational loyalty and collective stability. These characteristics can be useful when uncertainty affects the entire organisation and requires coordinated action from staff and departments.

Secondly, Western management mechanisms prove particularly valuable in speeding up decision-making, increasing staff autonomy, distributing responsibility and encouraging initiative. These characteristics are particularly relevant when uncertainty is characterised by rapidly changing operating conditions and incomplete information.

Thirdly, the analysis shows that the most promising approach is not to choose one approach over another, but rather to integrate them functionally. Collective responsibility can be combined with clearly defined individual accountability; hierarchical coordination can coexist with delegated operational authority; and relationship-based trust can be strengthened through transparent communication and formal accountability mechanisms (Helle, 2024:795).

Table 7 – Proposed integrated principles of adaptive team management

Integrated principle	Eastern component	Western component	Expected management effect
Shared accountability	Collective responsibility	Individual accountability	Balance between cohesion and responsibility
Adaptive leadership	Coordinating leadership	Empowering leadership	Stability combined with flexibility
Flexible decision-making	Consensus and strategic coordination	Delegation of operational decisions	Improved speed without loss of coherence

Dual communication	Relationship-oriented interaction	Direct and transparent communication	Greater trust and information speed
Combined motivation	Group commitment	Individual recognition and development	Stronger engagement
Balanced conflict management	Preservation of relationships	Open discussion	Earlier identification and resolution of problems
Hybrid trust system	Interpersonal trust	Institutional transparency	Greater organizational resilience
Adaptive autonomy	Team-oriented autonomy	Individual discretion	Faster response within strategic boundaries

The resulting framework suggests that adaptive team leadership in conditions of uncertainty should be based on a balance between stability and flexibility. Stability is ensured by the organisation's shared values, collective responsibility, trust and coordination. Flexibility is ensured through the delegation of authority, individual accountability, employee autonomy, direct communication and distributed decision-making.

Thus, the findings confirm that the main difference between Eastern and Western approaches is not merely cultural, but also functional. Eastern mechanisms are particularly effective at maintaining collective cohesion, whilst Western mechanisms are particularly effective at ensuring rapid, autonomous action. Their integration creates the opportunity to establish a hybrid management configuration capable of simultaneously supporting team cohesion, speed of decision-making, employee initiative and organisational adaptability.

Overall, the findings suggest that the effectiveness of team-based management under conditions of uncertainty depends less on adherence to a specific national management model than on an organisation's ability to combine different mechanisms in accordance with the specific circumstances. A management system that combines a collective orientation with individual accountability, coordinated leadership with delegated authority, and relationship-based trust with transparent communication can provide a more balanced response to persistent uncertainty.

Conclusion

Western management approaches, such as those prevalent in the United States, Canada, and Europe, prioritize individual autonomy, short-term goals, and the pursuit of personal advancement.

The modern business landscape is marked by a constant state of flux, making the ability of teams to adapt a crucial factor for organizational resilience. In this context, team leaders can no longer rely solely on traditional methods of long-term planning, strict departmental allocation, and centralized control. Leaders must make decisions with incomplete information, swiftly reallocate resources, maintain employee engagement, and simultaneously ensure team cohesion and effectiveness.

A comparative examination of Eastern and Western approaches to team management reveals significant differences in how teams respond to uncertainty. Eastern management practices, exemplified by China, Japan, and South Korea, emphasize hierarchical coordination, shared responsibility, organizational loyalty, long-term relationships, and the preservation of group harmony. In contrast, Western management approaches, such as those prevalent in the United States, Canada, and Europe, prioritize individual autonomy, short-term objectives, and personal advancement. The advantages of these approaches are evident in their ability to foster stability, mitigate coordination risks, and facilitate collective adaptation in times of crisis. However, their limitations include potentially slower decision-making processes and increased reliance on hierarchical structures.

Western management practices, exemplified by the United States and Western European countries, are characterized by decentralization, individual accountability, delegation of authority, direct communication, and employee autonomy. These mechanisms expedite response times,

encourage initiative, and enable teams to swiftly adapt to dynamic circumstances. However, an overreliance on decentralization can result in a lack of coherence and consistency within the organization.

The research demonstrates that neither approach can be deemed universally superior.. Their efficacy is contingent upon the nature of uncertainty, the intricacy of tasks, the urgency of decision-making, and the degree of interdependence within the team. The primary distinction between the two approaches is functional: Eastern approaches are more adept at fostering unity and harmonious action, while Western approaches excel in facilitating swift and autonomous decision-making.

The novelty of this research lies in shifting away from a binary comparison of "East" and "West" to a focus on identifying specific management techniques and the potential for their integration. The findings suggest that the most promising avenue is the development of hybrid models for adaptive team management.. These models integrate shared responsibility with individual liability, hierarchical control with delegated operational control, trust based on relationships with institutional openness, and contextual communication with direct information sharing. The theoretical importance of this research lies in deepening our comprehension of the impact of cultural context on the development of team management strategies in uncertain situations. The practical value of this approach lies in the potential for leaders, HR professionals, and organizational development specialists to implement the proposed integrated principles when assembling teams, creating leadership models, and developing communication and decision-making frameworks in multicultural and volatile contexts.

In this context, the resilience of an organization in the face of constant uncertainty increasingly hinges not on adherence to a singular national management model, but on the capacity to seamlessly integrate the strengths of Eastern and Western approaches. An adaptive team management system that harmonizes stability and adaptability, coordination and autonomy, collective objectives and individual initiative can equip organizations with a more effective response to unforeseen shifts and long-term growth.

References:

Zhu et al, 2023 – *Zhu et al.* How and when does authentic leadership reduce employee resistance to change? An explanation from uncertainty management theory // *Leadership & Organization Development Journal*. 2023. T. 44. № 8. P. 969–993.

Xing et al, 2023 – *Xing et al.* Advancing Chinese leadership research: Review and future directions // *Asian Business & Management*. 2023. T. 22. № 2. P. 493–508.

Yoon, Jeong, Kim, 2023 – *Yoon, Jeong, Kim.* Shared leadership, dynamic capability, and effectiveness in teams: The case of Korean firms // *Journal of Leadership Studies*. 2023. T. 16. № 4. P. 4–21.

Edmondson, Bransby, 2023 – *Edmondson, Bransby.* Psychological safety comes of age: Observed themes in an established literature // *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 2023. T. 10. № 1. P. 55–78.

Thommes et al, 2024 – *Thommes et al.* Switching gears: How teams co-construct adaptive leadership style transitions in dynamic contexts // *Organizational Psychology Review*. 2024. T. 14. № 4. P. 542–570.

Eyiah et al, 2025 – *Eyiah et al.* Promoting effective management of cultural diversity in multinational construction project teams // *Buildings*. 2025. T. 15. № 5. P. 659.

Sun, Wu, Zhu, Gu, Wei, Wang, Wei, 2025 – *Sun, Wu, Zhu, Gu, Wei, Wang., Wei.* Global landscape and trends in lifetime risks of haematologic malignancies in 185 countries: Population-based estimates from GLOBOCAN 2022 // *EClinicalMedicine*. 2025. T. 83.

Altamimi, Liu, Jimenez, 2023 – Altamimi, Liu, Jimenez. Not too much, not too little: Centralization, decentralization, and organizational change // *Journal of Public Administration Research and Theory*. 2023. T. 33. № 1. P. 170–185.

Shafizadeh, 2024 – Shafizadeh. Decision-making under uncertainty: How organizations adapt to environmental changes? // *Journal of Resource Management and Decision Engineering*. 2024. T. 3. № 1. P. 4–10.

Margherita, Comes, 2026 – Margherita, Comes. Artificial Intelligence as a Coordination Mechanism in Crisis Management: An Integrative Framework and Applicative Examples // *Journal of Contingencies and Crisis Management*. 2026. T. 34. № 2. Art. e70170.

Wickert, Potočnik, Prashantham, Shi, Snihur, 2024 – Wickert, Potočnik, Prashantham, Shi, Snihur. Embracing non-Western contexts in management scholarship // *Journal of Management Studies*. 2024. T. 61. № 8. P. e1–e24.

Dong, Xing, 2025 – Dong, Xing. How relationship-oriented behavior influences employee voice-silence conversion in cross-cultural virtual teams: The mediating role of psychological safety // *Frontiers in Psychology*. 2025. T. 16. Art. 1662897.

Khan, Sulaiman, Nazir, Khan, Awan, 2025 – Khan, Sulaiman, Nazir, Khan, Awan. The unseen in the glass ceilings: Examining women's career advancement in higher education institutions through a multi-level institutional lens // *Human Resource Development International*. 2025. T. 28. № 5. P. 799–826.

Mingaleva, Shironina, Lobova, Olenov, Plyusnina, Oborina, 2022 – Mingaleva, Shironina, Lobova, Olenov, Plyusnina, Oborina. Organizational culture management as an element of innovative and sustainable development of enterprises // *Sustainability*. 2022. T. 14. № 10. Art. 6289.

Helle, Roberts, 2024 – Helle, Roberts. Accountability for responsibility: A case study of a more intelligent enactment of accountability // *Accounting, Auditing & Accountability Journal*. 2024. T. 37. № 3. P. 790–815.

Янь Юйсинь

Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: yanyuxin600@gmail.com

БЕЛГІСІЗДІК ЖАҒДАЙЫНДА КОМАНДАЛАРДЫ АДАПТИВТІ БАСҚАРУ: ШЫҒЫС ЖӘНЕ БАТЫС МОДЕЛЬДЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аннотация. Тұрақты белгісіздікпен, тұрақсыздықпен және өзгерістердің жоғары жылдамдығымен сипатталатын қазіргі заманғы бизнес-ортада ұйымдардың тез бейімделу қабілеті тұрақтылық пен ұзақ мерзімді дамудың негізгі факторына айналады. Бұл жағдайда командаларды басқару ерекше рөл атқарады, өйткені бұл операциялық және стратегиялық міндеттерді жүзеге асыруды, білім алмасуды, шешімдерді әзірлеуді және бизнес-процестерді бейімдеуді қамтамасыз ететін командалар. Ұзақ мерзімді жоспарлауға, функцияларды қатаң бөлуге және орталықтандырылған бақылауға негізделген дәстүрлі басқару тетіктері белгісіздік жағдайында жеткілікті тиімді емес. Зерттеудің мақсаты-белгісіздік жағдайында командаларды басқару принциптеріне салыстырмалы талдау жүргізу және көшбасшылыққа, коммуникацияға, жауапкершілікті бөлуге және басқару шешімдерін қабылдауға Шығыс және Батыс тәсілдерінің ерекшеліктерін анықтау. Әдістемелік негіз-салыстырмалы талдау және кейс-стади. Шығыс контекст ұжымдық құндылықтарға, иерархияға, ұзақ мерзімді бағдарлауға және топтық үйлесімділікке баса назар аудара отырып, Қытай, Жапония және Оңтүстік Корея мысалында келтірілген. Батыс контекст-жеке жауапкершілікке, автономияға, өкілеттіктерге және көлденең байланысқа бағытталған АҚШ пен Батыс Еуропа елдері. Нәтижелер Шығыс

тәжірибелері үйлестіруді, ұйымшылдықты және тұрақтылықты қамтамасыз ететінін көрсетеді, бірақ шешім қабылдауды баяулатуы мүмкін. Батыстық тәжірибелер реакцияны тездетеді және бастаманы ынталандырады, бірақ бөлшектену қаупін тудырады. Бірде-бір тәсіл әмбебап емес. Ұжымдық жауапкершілікті жеке есеп берумен, делегациямен иерархиялық үйлестіруді, сондай-ақ институционалдық ашықтықпен тұлғааралық сенімді біріктіретін адаптивті басқарудың гибридті модельдерін қалыптастыру ең перспективалы болып табылады. Жұмыстың теориялық маңыздылығы белгісіздік жағдайында мәдени контекст пен нақты басқару механизмдері арасындағы байланысты жүйелеуде жатыр. Практикалық маңыздылығы халықаралық компанияларда неғұрлым икемді және мәдени сезімтал командаларды құру үшін менеджерлердің, HR-менеджерлердің және ұйымдық даму мамандарының алған принциптерін қолдану мүмкіндігінде.

Кілт сөздер: команданы басқару, тәуекелдерді басқару, салыстырмалы талдау, шығыстық менеджмент, батыстық менеджмент.

Янь Юйсинь

Бизнес-школы Аль-Фараби, Казахский национальный университет

имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: yanyuxin600@gmail.com

АДАПТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ КОМАНДАМИ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНЫХ МОДЕЛЕЙ

Аннотация. В условиях современной бизнес-среды, характеризующейся постоянной неопределенностью, нестабильностью и высокой скоростью изменений, способность организаций к быстрой адаптации становится ключевым фактором устойчивости и долгосрочного развития. Особую роль в этих условиях играет управление командами, поскольку именно команды обеспечивают реализацию операционных и стратегических задач, обмен знаниями, выработку решений и адаптацию бизнес-процессов. Традиционные механизмы управления, основанные на долгосрочном планировании, жестком распределении функций и централизованном контроле, в условиях неопределенности оказываются недостаточно эффективными. Цель исследования провести сравнительный анализ принципов управления командами в условиях неопределенности и выявить особенности восточного и западного подходов к лидерству, коммуникации, распределению ответственности и принятию управленческих решений. Методологическая основа – сравнительный анализ и кейс-стади. Восточный контекст представлен на примере Китая, Японии и Южной Кореи с акцентом на коллективистские ценности, иерархию, долгосрочную ориентацию и групповую гармонию. Западный контекст США и страны Западной Европы с фокусом на индивидуальную ответственность, автономию, делегирование полномочий и горизонтальную коммуникацию. Результаты показывают, что восточные практики обеспечивают координацию, сплоченность и стабильность, но могут замедлять принятие решений. Западные практики ускоряют реакцию и стимулируют инициативу, но несут риск фрагментации. Ни один из подходов не является универсально превосходящим. Наиболее перспективным является формирование гибридных моделей адаптивного управления, сочетающих коллективную ответственность с индивидуальной подотчетностью, иерархическую координацию с делегированием, а также межличностное доверие с институциональной прозрачностью. Теоретическая значимость работы заключается в систематизации связи между культурным контекстом и конкретными управленческими механизмами в условиях неопределенности. Практическая значимость в возможности применения полученных принципов руководителями, HR-менеджерами и

специалистами по организационному развитию для построения более гибких и культурно-чувствительных команд в международных компаниях.

Ключевые слова: управление командой, управление рисками, сравнительный анализ, восточный менеджмент, западный менеджмент.

Information about author:

Yan Yuxin – 3rd year Doctoral Student, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Автор туралы мәлімет:

Yan Yuxin - Әл-Фараби бизнес мектебінің 3 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе:

Yan Yuxin - Докторант 3 курса, Бизнес-школы Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: yanyuxin600@gmail.com

*Келіп түсті 15 маусым 2026 жыл
Қабылданды 2 тамыз 2026 жыл*

¹Манай Гүлгина ²Азмұханова Айман Махсотқызы
¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
E-mail: ¹ginaramk@gmail.com, ²aimanazmukhanova@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ ШЫҒЫС АЗИЯ БІЛІМ БЕРУ БАСТАМАЛАРЫН ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ӘСЕРЛЕРІ

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – Қытай, Корея және Жапонияның Қазақстандағы білім беру бастамаларының қабылдану ерекшеліктерін салыстырмалы түрде анықтау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: 1. Үш елдің білім беру бастамаларының тарату модельдерін салыстыру; 2. Bourdieu-дің өріс-капитал-хабитус теориясы аясында бұл бастамалардың қазақстандық қоғамда қабылдану механизмін ашу; 3. Осы бастамалардың әлеуметтік мобильділік пен мәдени бірегейлікке ықпалын бағалау. Зерттеу барысында салыстырмалы кейс-талдау әдісі, саясаттық құжаттар мен бағдарламалық материалдарды контент-талдау, БАҚ дискурсын талдау, сондай-ақ тақырып бойынша жарияланған эмпирикалық зерттеулердің нәтижелерін екінші деңгейде сапалық синтездеу әдістері қолданылды. Нәтижесінде әр елдің бастамалары түрлі капитал түрін (Қытай – экономикалық, Корея – символдық, Жапония – академиялық) алға тартатыны, ал қазақстандық аудитория оларды толық емес, «капиталды бөлшектеп қабылдау» стратегиясы арқылы сұрыптап алатыны анықталды. Бұл нәтиже хабитус теориясының өміршендігін растай отырып, Шығыс Азия елдерінің жұмсақ күш саясатын жаңа аналитикалық шеңберде түсінуге мүмкіндік береді. «Капиталды жіктеп қабылдау» Қазақстан аудиториясының негізгі стратегиясы болып табылады. Бұл білім беру бастамалары Қазақстанның әлеуметтік ұлпасына нақты, өлшемді серпін берді: қоғамдық мобильділік артты, отандық кадр әлеуеті сапалық жаңа деңгейге көтерілді және технологиялық дербестікке жол ашылды. Демек, бұл нәтижелерді тек сыртқы «жұмсақ күштің» жемісі деп қарау тарлық етеді; бұл – елдің ішкі дамуына серпін берген дербес институционалдық капитал.

Кілт сөздер: Шығыс Азия білім беру бастамалары; жұмсақ күшті қабылдау; өріс теориясы; әлеуметтік әсер; мәдениетаралық коммуникация.

Кіріспе

XXI ғасырдан бастап мәдени және білім беру саласындағы ынтымақтастық халықаралық қатынастарда барған сайын маңызды стратегиялық рөл атқара бастады. Дәстүрлі саяси және экономикалық байланыстардан айырмашылығы, білім беру алмасуы қазіргі таңда мемлекеттердің ықпалын кеңейтудің және имидж қалыптастырудың «жұмсақ құралы» ретінде қарастырылады (Nye, 2004). Осы үрдіс аясында Қытай, Корея және Жапония Қазақстанда жүйелі білім беру бастамаларын іске қосып, Орталық Азия кеңістігінде өзіндік білім беру «жұмсақ күш» бәсекелестігін қалыптастырды.

Қазақстан Еуразия құрлығының геосаяси тұрғыдан маңызды торабында орналасқан ел ретінде посткеңестік трансформация кезеңін өткеріп отырған мемлекет әрі «Бір белдеу – бір жол» бастамасының негізгі буындарының бірі болып табылады. Ел ішінде орыс тілді мәдени мұра, қазақ ұлттық бірегейлігінің жаңғыруы және батыстық білім беру модельдерінің ықпалы қатар жүріп, өзара күрделі әрекеттестік қалыптастырады (Smagulova, 2008). Осындай әлеуметтік-мәдени ортаға енген Шығыс Азияның білім беру бастамалары «таза» аудиториямен емес, өз тарихи жадысы мен мәдени хабитусы қалыптасқан белсенді әлеуметтік топтармен өзара әрекетке түседі.

Дегенмен, Қазақстан қоғамының бұл бастамаларды қалай қабылдайтыны және оларға қандай жауап қайтаратыны жайлы деректер де тым аз. Бар зерттеулердің көбі бір елге Қытайды негіздеген, не болмаса ресми құжаттар мен саяси дискурсты талдаумен шектеліп отыр. Дәл осы олқылықтан бастап мақала мынадай сұрақтарға жауап іздейді: Қытай, Корея және Жапония Қазақстанда нақты қандай білім беру модельдерін ұсынып отыр? Осы бастамаларды қоғамның түрлі топтары қалай қабылдайды, оларда қандай ортақ сипат байқалады? Ал бұның бәрі, түптеп келгенде, әлеуметтік мобильділікке, кадр әлеуетіне және мәдени бірегейлікке қалай әсер етіп жатыр? Мақаланың жаңалығы бір ғана тұстан емес, бірнеше қырынан көрінеді. Ең алдымен, үш елдің тәжірибесі бөлек-бөлек емес, бір ортақ аналитикалық негізде салыстырылады – мұндай тәсіл қазақстандық шығыстану әдебиетінде аз кездеседі. Сонымен бірге зерттеу өріс теориясы мен жұмсақ күшті қабылдау теориясын қатар пайдаланады, сол арқылы мәселе жай «тиімді ме, тиімсіз бе» деген тар сұрақтан шығып, қабылдау үдерісінің өзіндік логикасын ашуға тырысады. Ал Қазақстанның посткеңестік әлеуметтік-мәдени жағдайы мұнда жай сурет фоны емес – ол зерттеудің құрылымдық негізіне айналады, өйткені дәл осы контекст аудиторияның не қабылдап, нені қабылдамайтынын анықтайды.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеу дизайны салыстырмалы кейс-стади үлгісінде құрылды. Талдауға Қытай, Корея және Жапонияның Қазақстандағы білім беру бастамалары таңдап алынды. Кейстерді таңдау мынадай өлшемдерге негізделді: 1.институционалдық қатысу ауқымы – үш елдің де Қазақстанда бірнеше жылдан бері тұрақты жұмыс істеп келе жатқан білім беру институттары бар (Конфуций институттары, Седжон институттары, ЛСА бағдарламалары); 2.тарату моделінің әртүрлілігі – үш ел де білім беруді әртүрлі арна (кәсіптік дағды, бұқаралық мәдениет, ғылыми-техникалық ынтымақтастық) арқылы жеткізеді, бұл салыстырмалы талдауға мүмкіндік береді; 3.қолжетімді дереккөздердің болуы – үшеуі бойынша да ресми құжаттар, статистикалық мәліметтер және жарияланған зерттеулер жеткілікті көлемде қолжетімді.

Дерек көздері ретінде үш топ материал пайдаланылды. Біріншісі – құжаттық-саясаттық материалдар: Конфуций институттары, Седжон институттары және ЛСА бағдарламаларының ресми есептері, оқу жоспарлары, статистикалық мәліметтері (студенттер саны, оқу бағыттары, қаржыландыру көлемі). Бұл материалдар контент-талдау әдісімен өңделіп, әр бастаманың басым бағыты (тіл/дағды/мәдениет) бойынша жіктелді. Екіншісі – БАҚ және насихат материалдары (ресми сайттар, әлеуметтік желі парақшалары, баспасөз хабарламалары), олар дискурс-талдау арқылы қарастырылып, әр елдің өзін қалай позициялайтыны анықталды. Үшіншісі – тақырып бойынша бұрын жарияланған эмпирикалық зерттеулер (атап айтқанда, Ekstrom (2021) мен Shakhanova (2025) жүргізген сауалнама/сұхбатқа негізделген зерттеулер), олардың нәтижелері екінші деңгейлі сапалық синтез әдісімен біріктіріліп, қазақстандық аудиторияның қабылдау үлгілерін реконструкциялауға негіз болды.

Жиналған материалдарды талдауда Bourdieu-дің өріс-капитал-хабитус тұжырымдамасы аналитикалық сүзгі ретінде қолданылды: әр бастама ұсынатын ресурс түрі экономикалық, символдық немесе академиялық капитал санаттарының біріне жатқызылды, ал материалдарда көрсетілген аудитория реакциясы «капиталды толық қабылдау», «капиталды ішінара қабылдау» және «капиталды қабылдамау» деген үш деңгейлі шәкіл бойынша сипатталды. Бұл жіктеу нәтижелер бөліміндегі салыстырмалы қорытындылардың аналитикалық негізін құрайды.

Теориялық негіз ретінде Нье-дің жұмсақ күш тұжырымдамасы мен Bourdieu-дің өріс-капитал-хабитус теориясы таңдалды, себебі біріншісі мемлекеттердің ықпал ету стратегиясын, ал екіншісі қабылдаушы қоғамның ішкі жауап беру логикасын түсіндіруге мүмкіндік береді; бұл екі теорияның үйлесімі зерттеудің «тарату – қабылдау» осіндегі салыстырмалы дизайнын

қамтамасыз етеді. Теориялардың толық сипаттамасы мен ғылыми дәстүрдегі орны «Талқылау» бөліміндегі әдебиеттерге шолуда берілген.

Осылайша зерттеу логикасы мына тізбек бойынша құрылды: теориялық негіздеме таңдау → үш елдің кейстерін таңдау критерийлері → үш топ дереккөзден мәлімет жинау → өріс-капитал-хабитус шеңберінде контент- және дискурс-талдау жүргізу → нәтижелерді салыстырмалы синтездеу.

Талқылау

Шығыс Азия елдерінің Орталық Азиядағы, оның ішінде Қазақстандағы білім беру бастамалары соңғы онжылдықта халықаралық ғылыми әдебиетте біртіндеп өз орнын тапты, дегенмен бұл зерттеулердің басым бөлігі бірнеше жүйелі шектеумен сипатталады.

Біріншіден, қолда бар еңбектердің көпшілігі бір ғана елге, әсіресе Қытайдың Конфуций институттарына назар аударады. Хартиг (Hartig, 2015) Конфуций институттарының жаһандық көтерілуін қытайлық қоғамдық дипломатияның контекстінде талдаса, Экстром (Ekstrom, 2021) нақты Қазақстан жағдайында Конфуций институттарының қытайлық жұмсақ күшті ілгерілетудегі тиімділігін қарастырады. Шаханова (Shakhanova, 2025) болса аудитория тарапынан қарау бұрышын енгізіп, Қытайдан келген қазақ репатрианттарының қытайлық жұмсақ күшті қалай қабылдайтынын зерттейді. Бұл еңбектер аудиторияның рөліне назар аударуымен құнды болғанымен, әрқайсысы жеке-жеке, бір елге және көбіне бір әлеуметтік топқа шектелген.

Екіншіден, бірқатар зерттеулер аудиторияның нақты қабылдау тәжірибесінен гөрі саясаттық құжаттар мен ресми дискурсты талдаумен шектеледі. Мысалы, д'Хоог (d'Hooghe, 2015) Қытайдың қоғамдық дипломатиясын институционалдық-саяси тұрғыдан баяндайды. Ал Пейруз (Peurouse, 2021) бір қызық байқау жасайды: авторитарлық жағдайда қытайлық жұмсақ күш, керісінше, «қатаңдана» түседі екен. Мұндай еңбектер жұмсақ күштің сыртқы, құрылымдық шарттарын жақсы көрсеткенімен, қабылдаушы қоғамның ішінде не болып жатқанын – яғни хабитус деңгейіндегі реакцияны көбіне сырт қалдырады.

Тереңірек қарасақ, «жұмсақ күш» ұғымының өзі де соңғы жылдары өзгеріп келеді. Найдның классикалық тұжырымдамасы (Nye, 2004) көбіне ықпал етуші тараптың стратегиясына назар аударса, кейінгі онжылдықта мүлде басқа бұрыштан қарайтын бағыт пайда болды – «жұмсақ күшті қабылдау теориясы» (Sun, 2020; Zhang & Mattingly, 2016). Бұл бағыт бойынша сұрақ енді «таратушы қалай әсер етеді» емес, «аудитория не істейді» деген жаққа ауысады, ал мәдени ықпалдың нәтижесі – бірыңғай емес, көбіне жергілікті жағдайға тәуелді, тіпті кездейсоқ құбылыс. Репникова (Repnikova, 2022) да осыны растайды: оның пікірінше, қытайлық жұмсақ күштің іс жүзіндегі нәтижесі тек мазмұнға емес, қабылдаушы елдің саяси ахуалы мен медиа кеңістігіне де тәуелді.

Осы аталған үш жайтты – зерттеулердің бір елге қадалып қалуын, саясаттық құжатқа басым назар аударуын және аудитория тарапынан салыстырмалы жұмыстардың жетіспеуін – қатар қойып қарасақ, дәл осы бос орынды толтыру қажеттігі анық көрінеді. Осы мақала да сол мақсатта жазылды: Қытай, Корея және Жапонияның білім беру бастамаларын бір шеңберде, аудиторияның нақты қабылдау тетіктеріне назар аударып, салыстырмалы түрде қарастыру.

Ғылыми нәтижелер бөлімінде келтірілген деректер, түптеп келгенде, Бурдьенің хабитус теориясының әлі де жұмыс істейтінін көрсетеді. Адамның бойына сіңген тарихи тәжірибе – хабитус – бөгде нәрседен өздігінен қорғанады, өз болмысын сақтауға тырысады. Соның салдарынан сырттан келген мәдени капитал, мейлі ол қаншалықты тартымды болса да, белгілі бір символдық «шекке» тіреледі: халық оны пайдалы құрал ретінде қабылдағанымен, өз болмысының өзегіне яғни идентификация деңгейіне жібере бермейді.

Бұл нәтиже Экстромның (Ekstrom, 2021) қорытындысымен ішінара үндеседі: ол да Конфуций институттарының нақты әсері ресми дискурста көрсетілгеннен әлдеқайда шектеулі

екенін атап көрсеткен болатын. Дегенмен, біздің зерттеу бұл «шектеулікті» тек тиімсіздіктің белгісі ретінде емес, аудиторияның саналы, белсенді таңдамалы қабылдау стратегиясы ретінде түсіндіреді – бұл өріс теориясы тұрғысынан жаңа интерпретация ұсынады. Сол сияқты, Репникова (Repnikova, 2022) атап көрсеткен «нәтиженің саяси ортаға тәуелділігі» тезисі біздің зерттеуде «нәтиженің хабитусқа тәуелділігі» түрінде нақтыланады: шектеуші фактор тек сыртқы саяси-медиалық орта емес, сонымен қатар қабылдаушы қоғамның ішкі мәдени құрылымы болып шығады.

Шығыс Азияның білім беру бастамаларын өркениеттер тоғысы тұрғысынан сараптағанда, терең бір диалектикалық арпалыс байқалады. Бір жағынан, бұл жобалар Шығыс халықтарының ықпалдастығына жаңа институционалдық арна ашып берсе, екінші жағынан – қазақстандық қоғам кез келген сыртқы ықпалды ұлттық таным тезінен өткізіп, өзінің мәдени дербестігін бірінші орынға қояды.

Демек, өркениеттік сұхбатты ашылған білім орталықтарының санымен немесе «өзге мәдениетті қаншалықты бойға сіңірдік» деген құрғақ статистикамен бағалау – үстірттік. Нағыз мәдени өзара ықпалдастық күнделікті өмір сүру тәжірибесіндегі ішкі арпалыстан көрінеді: бұл – қытай тілін меңгере жүріп, ұлттық діңгекті қайтсем сақтаймын деген ізденіс; корей сериалын сүйсіне тамашалай отырып, төл эстетикалық талғамды ту ету; жапон технологиясын игере отырып, оны қазақстандық ғылыми мектептің игілігіне айналдыру жауапкершілігі. Осындай қабылдаудың белсенді әрі саналы сипаты қазіргі жағдайда Шығыс өркениеттері рухани сабақтастығының нақты көрінісі болып табылады.

Саяси-стратегиялық тұрғыдан алғанда, Шығыс Азиядағы үш елдің білім беру бастамалары Қазақстанда жай ғылыми жоба деңгейінде қалмай, шынайы өркениеттік диалогқа айналуы үшін түбегейлі бетбұрыс қажет. Нақты айтқанда, сырттан «біржақты мәдениет таңу» саясатынан арылып, «бірлесе сұхбаттасу арқылы ортақ мәдени кеңістік құру» моделіне көшу керек. Бұл – өз мәдениеті мен білім стандартын әкеп таңу емес, ең алдымен Қазақстанның төл мәдени логикасын, тарихи жады мен даму қажеттіліктерін халықаралық жобалардың өзегіне ұтып енгізу деген сөз.

Зерттеу нәтижелері

Шығыс Азия елдерінің білім беру бастамаларына жүргізілген салыстырмалы кейс-талдау, бағдарламалық-саясаттық құжаттар мен БАҚ материалдарының контент- және дискурс-талдауы, сондай-ақ тақырып бойынша жарияланған эмпирикалық зерттеулердің нәтижелерін екінші деңгейде синтездеу нәтижесінде мынадай негізгі нәтижелер алынды.

1. Қытай: «Лубан шеберханасы» мен Конфуций институттарының үйлесімі

Қытайдың Қазақстандағы білім беру стратегиясы бір-бірін толықтыратын екі бағыттан тұрады: бірі – нақты кәсіптік дағды, екіншісі – тіл мен мәдениет. Бұл «қосарлы модель» прагматикалық мақсаттарды көздейді. «Лубан шеберханасы» – Бейжіңнің кәсіптік білімді экспорттауға бағытталған бірегей жобасы. Мұндағы негізгі тетік – құрғақ теория емес, заманауи өндірістік жабдықтармен тікелей жұмыс істеу. Жобаның басты міндеті де айқын: Қазақстанның индустриялық нарығына ауадай қажет техникалық мамандарды даярлау. Бүгінде Астана, Алматы және Өскемен қалаларындағы колледждер базасында машина жасау, сандық технологиялар мен жаңартылатын энергия салалары бойынша нақты жұмыстар атқарылып жатыр. Ал бұл техникалық серпілістің идеологиялық тірегі – Конфуций институттары. Мысалы, ҚазҰУ жанындағы орталық мәдени дипломатияның басты құралына айналды. Тіл үйрету, түрлі мәдени шаралар мен академиялық бағдарламалар арқылы бұл институттар екі ел арасындағы гуманитарлық көпірді нығайтып отыр.

1.1 Аудитория қабылдауының белгілері: дереккөздер негізінде

Ekstrom (2021) мен Shakhanova (2025) зерттеулеріне қарағанда, қазақстандық жастардың қытай тілін үйренуге деген ынтасы көбіне прагматикалық сипатта: тіл – жоғары мұрат емес, жұмысқа жол ашатын құрал. Энергетика мен логистика саласындағы ірі компанияларда,

сондай-ақ «Бір белдеу – бір жол» аясындағы жобаларда жұмыс істегісі келетін жастар аз емес (Shakhanova, 2025; Ekstrom, 2021). Дегенмен бұл тілге деген қызығушылықты қытайлық дүниетанымды толық қабылдаумен шатастыруға болмайды; керісінше, аталған зерттеулер бойынша бұл екеуі көбіне бір-бірінен бөлек жүреді.

1.2 Өрістік әсерді талдау

Өріс теориясы тұрғысынан қарасақ, Қытай бастамалары Қазақстанға ең алдымен экономикалық капитал (жұмыс мүмкіндігі) мен технологиялық капитал (кәсіби дағды) әкеледі. Ал символдық капитал – мәдени ықпал, құндылықтар – деңгейінде жағдай басқаша: мұнда белгілі бір қарсылық сезіледі. Қазақстандық студенттердің қабылдауынан «хабитустың қорғаныш механизмі» дегенді еске түсіретін сурет көрінеді: олар пайдалы тұстарын алады да, ұлттық мәдени шекарасын беруге асықпайды. (Bourdieu, 1990).

2. Оңтүстік Корея: Седжон институттары мен «халлю» мәдениетінің синергиясы

Оңтүстік Кореяның Қазақстандағы білім беру саясатының өзегі – Седжон институттары (Sejong Institute) және олармен байланысқан университеттік корейтану орталықтары. Солардың ішінде Қазақ Ұлтық Университет жанындағы Корея орталығы ерекше орын алады. Мұнда бастапқы деңгейден бастап іскерлік корей тіліне дейінгі толық оқу бағдарламалары ұсынылады. Бұл білім беру құрылымы Samsung, LG, Hyundai сияқты корейлік трансұлттық компаниялармен тікелей байланыс орнатып, «тіл үйрену – мәдени сәйкестік – жұмысқа орналасу» тізбегін қалыптастырады (Chou & Demiryol, 2024). Қазақстандағы білім беру органдарының мәліметтері бойынша, соңғы жылдары корей тілін үйренушілер саны тұрақты түрде өсіп келеді.

2.1 Корей толқыны «Халлю»: Эмоциядан – білімге

Кореяның басты ерекшелігі – білім беру жобаларының бұқаралық мәдениетпен біте қайнасып кеткендігінде. К-рор, кәріс сериалдары мен ұлттық тағамдар қазақстандық жастардың күнделікті өміріне айналғаны соншалық, бұл тіл үйренуге деген табиғи, эмоционалдық қызығушылықты оятты (Sun, 2020). Мұндағы қабылдау логикасы өте қарапайым әрі тиімді: «алдымен – эмоция, сосын – рационалды таңдау». Алдымен мәдениетке ғашық болған жастар, кейіннен бұл қызығушылықты академиялық деңгейге көтереді. Бұл фактор Кореяның мәдени капиталына Қазақстан қоғамының есігін айқара ашып берді. Зерттеушілер мұны «халлю (корей толқыны) арқылы қалыптасқан білім берудің жұмсақ күші» деп бағалайды (Repnikova, 2022).

2.2 Өрістік әсерді талдау

Корейлік жобалардың басты феномені – мәдени және символдық капиталдың экономикалық мүддеден бұрын жүруі. Корея бізге зауыт немесе технология ұсынбас бұрын, өзінің өмір сүру салтын «сатып» үлгерді. Осы эмоционалды әсер арқылы олар аудиторияның ішкі «сүзгісін» немесе «хабитустық қорғанысын» байқатпай айналып өтеді. Алайда, бұл «жұмсақ күштің» де өз шегі бар. Корей толқынының сиқыры, негізінен, қала жастары мен әйелдер қауымына ғана бағытталғандай әсер қалдырады. Ал ауылдық аймақтар мен аға буын өкілдері үшін бұл мәдениет әлі де жат немесе түсініксіз. Демек, Кореяның әсері қоғамды толық қамти алмай отыр: ол тек белгілі бір әлеуметтік топтардың шеңберінде ғана жақсы жұмыс істейді.

3. Жапония: JICA арқылы техникалық ынтымақтастық және элита даярлау

Жапонияның Қазақстандағы білім беру стратегиясы санға емес, сапаға – нақтырақ айтсақ, тар бейінді кәсібилікке негізделген. Бұл жұмыстың негізгі тетігі – JICA (Жапония халықаралық ынтымақтастық агенттігі). Олардың қызығушылығы ауыл шаруашылығы, экологиялық менеджмент және табиғи апаттардың алдын алу сияқты өте күрделі әрі қолданбалы салаларға бағытталған. Жапондық тәсілдің ең қызықты тұсы – «айна-зертхана» (mirror-lab) моделі. Бұл жай ғана білім беру емес, Жапониядағы озық ғылыми ортаны Қазақстан топырағында қайта жасақтау деген сөз. Осы модель арқылы технология трансфері мен маман даярлау үдерісі қатар жүріп, жергілікті кадрлар жапондық стандарттарға

бейімделеді. Сонымен қатар, Жапония мемлекеттік МЕХТ стипендиясы арқылы өзіндік «интеллектуалды сүзгі» қалыптастырған: бұл бағдарлама жаппай білім беруді емес, ең талантты жастарды іріктеп алып, олардан болашақ элиталық кадрларды шыңдауды көздейді.

3.1 Аудитория қабылдауының ерекшеліктері

Жапондық бастамалардың аудиториясы – өте шағын әрі спецификалық топ: негізінен магистранттар, докторанттар мен кәсіби ғалымдар. Сондықтан бұл жобалардың қамту аясы Қытай мен Кореянікіндей жаппай сипатқа ие емес. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақстандық мамандар Жапонияның ғылыми менеджменті мен технологиялық стандарттарына тәнті. Олар үшін Жапония – сапаның эталоны. Бірақ бұл кәсіби таңданыс жапон мәдениетіне деген жаппай құштарлыққа ұласа бермейді. Ортада «жоғары кәсіби мойындау, бірақ төмен мәдени ықпал» феномені қалыптасқан. Бұл жағдай Жапонияның өз стратегиясымен де үндес келеді: Токио әу баста-ақ мәдени экспансияға емес, «таза техникалық ынтымақтастыққа» басымдық берген (Callahan, 2016).

3.2 Өрістік әсерді талдау

Жапонияның білім беру жобалары Қазақстанға, ең алдымен, академиялық және әлеуметтік капиталды әкеледі. Бірақ бұл ықпал бүкіл қоғамды шарпымайды; ол тар шеңбердегі кәсіби-ғылыми ортаға ғана бағытталған. Осының салдарынан Жапонияның жалпы мәдени әсері Қытай мен Кореямен салыстырғанда бәсеңдеу көрінуі мүмкін. Алайда іс жүзінде нақты салаларда өте берік әрі тұрақты кәсіби желілер қалыптасып үлгерді. Жапонияның бұл ұстанымын «тар ауқымдағы терең тамыр жаю» стратегиясы деп атауға болады. Осылайша, Токио Шығыс Азия елдерінің арасында өзінің салмақты әрі сапаға негізделген ерекше орнын сақтап отыр.

4. Үш елдің білім беру бастамаларын салыстырмалы нәтижелері

Тарату модельдерінің айырмашылығына келсек, Қытай, Корея және Жапонияның білім беру жобаларына қарап отырып, олардың әрқайсысы Қазақстанның әлеуметтік ортасына (өрісіне) кіру үшін өзіндік «кілтін» таңдағанын көреміз. Бұл стратегиялық айырмашылықтар кездейсоқ емес – бұл әр елдің біздің қоғамдағы мүмкіндіктер мен кедергілерді қалай сезінетінінің көрінісі.

Қытайдың «Прагматикалық тандемі»: Бейжің кәсіптік дағды мен тілді қатар ұсынады. Мұндағы есеп айқын: алдымен адамға жұмыс пен нақты дағды (практикалық капитал) беріп, сол арқылы кез келген әлеуметтік қарсылықты жұмсарту.

Кореяның «Эмоционалды экспансиясы»: Сеул мүлдем басқа жолмен жүреді. Олар алдымен сезімге әсер етеді. Бұқаралық мәдениет арқылы тілге деген табиғи құштарлық оятып, тек содан кейін ғана бұл қызығушылықты білім мен еңбек нарығына бағыттайды.

Жапонияның «Терең мамандануы»: Токио жаппай танымалдыққа ұмтылмайды. Олардың моделі – тар шеңбердегі жоғары сапалы технологиялық трансфер, таңдаулы кәсіби топтардың сеніміне ие болу арқылы нық орнығу стратегиясы.

Өріс теориясы тұрғысынан бұл айырмашылықтар әртүрлі капитал енгізу стратегиясымен түсіндіріледі: Қытай – экономикалық капиталды, Корея – символдық капиталды, ал Жапония – академиялық капиталды алға шығарады. Осы стратегиялар Қазақстандағы әлеуметтік өріспен әртүрлі деңгейде үйлесіп, әртүрлі кедергілерге тап болады.

Аудиторияның қабылдау стратегияларына келсек, үш елдің бастамаларын салыстыру барысында ортақ бір заңдылық анық байқалады: Қазақстан аудиториясы көбіне «капиталды бөлшектеу» стратегиясын қолданады. Яғни олар шетелдік ықпалдың барлық элементін түгел қабылдамай, оны таңдап, өз қажетіне сай бейімдейді. Қытай бастамаларына қатысты аудитория экономикалық және технологиялық капиталды қабылдауға бейім, ал мәдени және саяси символдық ықпалды іріктеп сүзгіден өткізеді. Корея жағдайында аудитория мәдени капиталды (музыка, сериалдар, өмір салты) жеке тұтыну деңгейінде қабылдайды, бірақ ұлттық және мемлекеттік бірегейлікті сақтауға ұмтылады. Жапония бастамалары бойынша кәсіби

ортада техникалық капитал жоғары бағаланады, ал жапон мәдениетіне деген қызығушылық төмен деңгейде қалады.

Бұл құбылыс Бурдые ұсынған хабитус теориясының өміршендігін тағы бір дәлелдей түседі: тарихи тәжірибеден жинақталған біздің ішкі жүйеміз (хабитус) жат дүниеден қорғануға, өз болмысын сақтап қалуға тырысады. Соның салдарынан сырттан келген мәдени капитал, мейлі ол қаншалықты тартымды болса да, белгілі бір символдық «шекке» тіреледі. Халық оны пайдалы құрал ретінде қабылдағанымен, өз болмысының өзегіне (идентификация деңгейіне) жібере бермейді.

Әлеуметтік сатымен жоғарылау тұрғысынан алсақ, бұл үш ел қазақстандық жастар үшін үш түрлі «есік» ашып берді: Қытай жобалары нақтылыққа сүйенеді – тіл үйренсең қытайлық алпауыт компаниялардан жұмыс табасың. Корея бастамалары адамның мәдени икемділігін арттырады – кәріс мәдениетіне қанық жастар трансұлттық ортада еркін қозғалып, креативті индустрия мен халықаралық бизнеске жол тартады. Жапония болса, ғылым көкжиегін кеңейтеді – олардың жобалары жоғары білікті зерттеушілерге әлемдік деңгейдегі зертханаларға жол ашады.

Мәдени бірегейлік мәселесіне келгенде, бұл үш бағыттың тоғысар тұсы бір: «пайдасын ал, бірақ болмысыңды сақта». Қазақстандық аудитория шетелдік білім мен озық тәжірибені құныға қабылдағанымен, өз ішкі мәдени өзегін өзгертпейді.

Кадр мәселесіне келгенде, бұл бастамалардың бергені көл-көсір. Олар цифрлық технологиялар, заманауи өндіріс, логистика мен аграрлық ғылым сияқты нарыққа ауадай қажет салалардағы «маман тапшылығы» деген үлкен тесікті жамауға көмектесті. Бұл – елдің экономикалық әлеуетін көтеріп, индустриялық тынысын ашып отырған нақты әрі стратегиялық фактор.

Қорытынды

Бұл зерттеуде жұмсақ күшті қабылдау теориясы мен Бурдьеңнің «өріс – капитал – габитус» тұжырымдамасы негізінде, салыстырмалы кейс-талдау, саясаттық құжаттар мен БАҚ материалдарының контент- және дискурс-талдауы, сондай-ақ тақырып бойынша жарияланған зерттеулердің екінші деңгейлі синтезі арқылы Қытай, Корея және Жапонияның Қазақстандағы білім беру бастамалары салыстырмалы түрде талданды. Зерттеу нәтижесінде мынадай негізгі қорытындылар жасалды: үш елдің білім беру бастамалары тарату модельдері, енгізілетін капитал түрлері және нысаналы аудиториялары бойынша жүйелі айырмашылықтарға ие. Бұл әр елдің Қазақстандағы әлеуметтік өрістің құрылымын өзінше түсінуімен байланысты: Қытай экономикалық және техникалық капиталды басым бағыт ретінде қолданады, Корея мәдени-символдық капиталға сүйенеді, ал Жапония академиялық капиталға және элиталық сегментке бағытталады. Бұл нәтижелер бұрынғы зерттеулерде негізінен бір елге немесе саясаттық дискурс талдауына шектелген қолданыстағы әдебиеттегі олқылықты толықтырып, үш елді салыстырмалы негізде және аудиторияның қабылдау механизмі тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік берді.

«Капиталды жіктеп қабылдау» Қазақстан аудиториясының негізгі стратегиясы болып табылады. Қатысушылар практикалық тұрғыдан белсенді қатысқанымен, символдық деңгейде ұлттық мәдени сәйкестік шекарасын сақтауға ұмтылады. Бұл стратегияның тұрақтылығы қазақстандық қоғамдағы қалыптасқан габитус жүйесіне байланысты және кез келген сыртқы мәдени капиталдың толық трансформациясына құрылымдық шектеу қояды. Бұл білім беру бастамалары Қазақстанның әлеуметтік ұлпасына нақты, өлшемді серпін берді: қоғамдық мобильділік артты, отандық кадр әлеуеті сапалық жаңа деңгейге көтерілді және технологиялық дербестікке жол ашылды. Демек, бұл нәтижелерді тек сыртқы «жұмсақ күштің» жемісі деп қарау тарлық етеді; бұл – елдің ішкі дамуына серпін берген дербес институционалдық капитал.

Әрине, Шығыс Азияның білім экспансиясы мен Қазақстанның төл рухани-мәдени сабақтастығы арасында белгілі бір ішкі тартыс пен құрылымдық шиеленістің бары жасырын емес. Алайда бұл қайшылық – өркениетаралық сұхбаттың тоқырауы емес, керісінше оның динамикалық өміршеңдігінің көрінісі. Сондықтан сырттан «біржақты таңу» саясатынан арылып, «бірлесе сұхбаттасу арқылы ортақ мәдени кеңістік құру» моделіне ойысу – Шығыс пен Орталық Азия арасындағы стратегиялық ықпалдастықты сапалық жаңа арнаға бұратын негізгі тетік болмақ.

Әдебиеттер:

- Bourdieu, 1984 – *Bourdieu P.* Distinction: A social critique of the judgement of taste. Transl. by R. Nice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984. 613 p.
- Bourdieu, 1990 – *Bourdieu P.* The logic of practice. Transl. by R. Nice. Stanford, CA: Stanford University Press, 1990. 333 p.
- Bourdieu, 1993 – *Bourdieu P.* The field of cultural production: Essays on art and literature. New York: Columbia University Press, 1993. 322 p.
- Bourdieu, Wacquant, 1992 – *Bourdieu P., Wacquant L.J.D.* An invitation to reflexive sociology. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 348 p.
- Callahan, 2016 – *Callahan W.A.* China's Asian dream: The Belt and Road Initiative and the new regional order // *Asian Journal of Comparative Politics*. 2016. Vol. 1, № 3. P. 226–243.
- Chou, Demiryol, 2024 – *Chou M.-H., Demiryol T.* Knowledge power or diplomacy? University Alliances and the Belt and Road Initiative // *Higher Education*. 2024. Vol. 87, № 2. P. 341–357.
- d'Hooghe, 2015 – *d'Hooghe I.* China's public diplomacy. Leiden; Boston: Brill Nijhoff, 2015. P.164-181.
- Ekstrom, 2021 – *Ekstrom M.* The effectiveness of Confucius Institutes in promoting Chinese soft power in Kazakhstan // *Central Asian Survey*. 2021. Vol. 40, № 3. P. 412–428.
- Hartig, 2015 – *Hartig F.* Chinese public diplomacy: The rise of the Confucius Institute. London; New York: Routledge, 2015. P.101-117. (in Eng.).
- Сарқытқан , 2024 – *Сарқытқан Қ., Дунбаева З., Ахметова А.* Қазақстаг білім-ғылым жүйесінің даму кезеңдері және халықаралық интеграциясы (Қытай және Жапония мысалында)// *Қазақстан Шығыстануы*. 2024. Т. 9, № 1. P. 42-52.
- Laruelle, Peyrouse, 2013 – *Laruelle M., Peyrouse S.* Globalizing Central Asia: geopolitics and the challenges of economic development. London; New York: Routledge, 2013. P.27-34.
- Nye, 2004 – *Nye J.S.* Soft Power: The means to success in world politics. New York: PublicAffairs, 2004. 191 p.
- Peyrouse, 2021 – *Peyrouse S.* An increasingly hard Chinese soft power in Central Asia? Reshaping Joseph Nye's concept under authoritarianism // *Nourzhanov K., Peyrouse S. (eds.) Soft power in Central Asia: The politics of influence and seduction*. Lanham, MD: Lexington Books, 2021. P. 85–115.
- Repnikova, 2022 – *Repnikova M.* Chinese soft power. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. P.1-21.
- Shakhanova, 2025 – *Shakhanova G.* Perspectives on Chinese soft power by Kazakh repatriates from China // *Asian Studies Review*. 2025. Vol. 49, № 4. P. 781–797.
- Smagulova, 2008 – *Smagulova J.* Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. 2008. Vol. 11, № 3–4. P. 440–475.
- Zhang, Mattingly, 2016 – *Zhang X., Mattingly D.* Culture as propaganda: Cultural diplomacy in China–Latin America relations // *Journal of International Communication*. 2016. Vol. 22, № 1. P. 110–129.

References:

- Bourdieu, 1984 – *Bourdieu P.* Distinction: A social critique of the Judgement of taste. Transl. by R. Nice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984. 613 p.
- Bourdieu, 1990 – *Bourdieu P.* The logic of practice. Transl. by R. Nice. Stanford, CA: Stanford University Press, 1990. 333 p.
- Bourdieu, 1993 – *Bourdieu P.* The field of cultural production: Essays on art and literature. New York: Columbia University Press, 1993. 322 p. (in Eng.).
- Bourdieu, Wacquant, 1992 – *Bourdieu P., Wacquant L.J.D.* An invitation to reflexive sociology. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 348 p.
- Callahan, 2016 – *Callahan W.A.* China's Asian dream: The Belt and Road Initiative and the new regional order // *Asian Journal of Comparative Politics*. 2016. Vol. 1, № 3. P. 226–243.
- Chou, Demiryol, 2024 – *Chou M.-H., Demiryol T.* Knowledge power or diplomacy? University Alliances and the Belt and Road Initiative // *Higher Education*. 2024. Vol. 87, № 2. P. 341–357.
- d'Hooghe, 2015 – *d'Hooghe I.* China's public diplomacy. Leiden; Boston: Brill Nijhoff, 2015. P.164-181.
- Ekstrom, 2021 – *Ekstrom M.* The effectiveness of Confucius Institutes in promoting Chinese soft power in Kazakhstan // *Central Asian Survey*. 2021. Vol. 40, № 3. P. 412–428.
- Hartig, 2015 – *Hartig F.* Chinese public diplomacy: The rise of the Confucius Institute. London; New York: Routledge, 2015. P.101-117.
- Sarqytqan et al., 2024 – *Sarqytqan Q., Dunbaeva Z., Axmetova A.* Qazaqstan bilim-ғылым жүйесінің даму кезеңдері және халықаралық интеграциясы (Qytaı және Japonıa mysalynda) [Stages of development and international integration of Kazakhstan's education and science system (the case of China and Japan)] // *Qazaqstan shyǵystanuy*. 2024. T. 9, № 1. P. 42-52. (in Kaz).
- Laruelle, Peyrouse, 2013 – *Laruelle M., Peyrouse S.* Globalizing Central Asia: geopolitics and the challenges of economic development. London; New York: Routledge, 2013. P.27-34.
- Nye, 2004 – *Nye J.S.* Soft power: The means to success in world politics. New York: PublicAffairs, 2004. 191 p.
- Peyrouse, 2021 – *Peyrouse S.* An increasingly hard Chinese soft power in Central Asia? Reshaping Joseph Nye's concept under authoritarianism // *Nourzhanov K., Peyrouse S. (eds.) Soft power in Central Asia: The politics of influence and seduction*. Lanham, MD: Lexington Books, 2021. P. 85–115.
- Repnikova, 2022 – *Repnikova M.* Chinese soft power. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. P.1-21.
- Shakhanova, 2025 – *Shakhanova G.* Perspectives on Chinese soft power by Kazakh repatriates from China // *Asian Studies Review*. 2025. Vol. 49, № 4. P. 781–797.
- Smagulova, 2008 – *Smagulova J.* Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language Attitudes and Use // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. 2008. Vol. 11, № 3–4. P. 440–475.
- Zhang, Mattingly, 2016 – *Zhang X., Mattingly D.* Culture as propaganda: Cultural diplomacy in China–Latin America relations // *Journal of International Communication*. 2016. Vol. 22, № 1. P. 110–129.

¹Манай Г., ²Азмұханова А.М.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

E-mail:¹ginaramk@gmail.com, ²aimanazmukhanova@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ИНИЦИАТИВ ВОСТОЧНОЙ АЗИИ СОВРЕМЕННЫМ КАЗАХСТАНСКИМ ОБЩЕСТВОМ И ИХ СОЦИАЛЬНЫЕ ЭФФЕКТЫ

Аннотация. Цель исследования – провести сравнительный анализ особенностей восприятия образовательных инициатив Китая, Кореи и Японии в Казахстане. Для достижения цели поставлены следующие задачи: 1. сравнить модели распространения образовательных инициатив трёх стран; 2. раскрыть механизм восприятия этих инициатив казахстанским обществом в рамках теории поля-капитала-габитуса Бурдьё; 3. оценить влияние данных инициатив на социальную мобильность и культурную идентичность. В исследовании применены метод сравнительного кейс-анализа, контент-анализ политических документов и программных материалов, дискурс-анализ СМИ, а также вторичный качественный синтез результатов опубликованных эмпирических исследований по теме. В результате установлено, что инициативы каждой страны продвигают различный вид капитала (Китай – экономический, Корея – символический, Япония – академический), а казахстанская аудитория воспринимает их избирательно, посредством стратегии «дробления капитала». Полученные результаты подтверждают жизнеспособность теории габитуса и предлагают новую аналитическую рамку для понимания политики мягкой силы восточноазиатских стран. «Классификационный прием капитала» является основной стратегией казахстанской аудитории. Эти образовательные инициативы дали реальный, размеренный импульс социальной жизни Казахстана: повысилась общественная мобильность, вышел на качественно новый уровень отечественный кадровый потенциал и появилась технологическая самостоятельность. Следовательно, нельзя рассматривать эти результаты как результат только внешней «мягкой силы»; это автономный институциональный капитал, который дал толчок внутреннему развитию страны.

Ключевые слова: образовательные инициативы Восточной Азии; восприятие мягкой силы; теория поля; социальный эффект; межкультурная коммуникация.

¹Manay G., Azmukhanova A.M. ²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail:¹ginaramk@gmail.com, ²aimanazmukhanova@gmail.com

PECULIARITIES OF THE PERCEPTION OF EAST ASIAN EDUCATIONAL INITIATIVES BY CONTEMPORARY KAZAKHSTAN SOCIETY AND THEIR SOCIAL EFFECTS

Abstract. The purpose of this study is to conduct a comparative analysis of how Kazakhstani society perceives the educational initiatives of China, South Korea, and Japan. To achieve this purpose, the study addresses three tasks: 1) comparing the dissemination models of the three countries' educational initiatives; 2) revealing the mechanism of their reception within Bourdieu's field-capital-habitus framework; 3) assessing the impact of these initiatives on social mobility and cultural identity. The study employs a comparative case-study method, content analysis of policy documents and program materials, discourse analysis of media sources, and a secondary qualitative synthesis of previously published empirical studies on the topic. The findings show that each

country's initiatives promote a distinct type of capital (China – economic, Korea – symbolic, Japan – academic), while the Kazakhstani audience selectively adopts them through a "capital-splitting" strategy. These results confirm the continued relevance of habitus theory and offer a new analytical framework for understanding East Asian soft power policy. The "Capital classification approach" serves as the primary strategy for the Kazakhstani audience. These educational initiatives have provided a tangible, measured impetus to social life in Kazakhstan: social mobility has increased, domestic human capital has reached a qualitatively new level, and technological self-reliance has emerged. Consequently, these outcomes cannot be viewed merely as the result of external "soft power"; rather, they represent an autonomous form of institutional capital that has spurred the country's internal development.

Keywords: East Asian educational initiatives; soft power reception; field theory; social impact; intercultural communication.

Авторлар туралы мәлімет:

Азмұханова Айман Махсотқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

Манай Гүлгина – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Информация об авторах:

Азмуханова Айман Махсотовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

Манай Гулгина – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

Information about authors:

Azmukhanova Aiman – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

Manay Gulgina – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 26 маусым 2026 жыл
Қабылданды 12 тамыз 2026 жыл*

^{*1} Kurpebayeva G. ² Amirbekova S.K.

¹Kazakh Ablai khan University of International Relations
and World Languages, Almaty, Kazakhstan

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹gaziza-k@mail.ru, ² sagynysh.amirbekova@mail.ru

RESOURCE-BASED CAPACITY AND TECHNOLOGICAL INFLUENCE IN THE MIDDLE EAST: STRATEGIC DEPENDENCIES AND IMPLICATIONS FOR KAZAKHSTAN

Abstract. This article examines the growing role of technological capabilities as an additional dimension of international influence in selected Middle Eastern states and assesses the implications of this development for Kazakhstan. Focusing on Saudi Arabia and the United Arab Emirates, the study investigates how resource-derived financial capacity is increasingly combined with investment in artificial intelligence, digital infrastructure, advanced computing, data ecosystems, research institutions, and international technology partnerships. The purpose of the research is to determine how these capabilities contribute to technological influence while identifying the strategic dependencies that continue to shape their development. The scientific novelty of the study lies in analyzing technological influence and external technological dependence as interconnected rather than mutually exclusive dimensions of contemporary power. Instead of interpreting technological modernization primarily through economic diversification or national AI strategies, the article examines how expanding technological capacity can coexist with reliance on external suppliers of advanced semiconductors, cloud infrastructure, frontier technologies, and specialized expertise. The research applies historical analysis, comparative case-study analysis, and qualitative document analysis. The empirical base consists of official national strategies, legislation, government and institutional documents, international reports, and recent peer-reviewed scholarship. Kazakhstan is examined as a comparative context rather than as an equivalent Gulf case. The findings indicate that technological capabilities supplement rather than replace established resource-based advantages. They can broaden international influence while simultaneously generating or reproducing strategic dependencies. For Kazakhstan, this relationship highlights the importance of combining international technological cooperation with the development of domestic infrastructure, human capital, research capacity, and institutional resilience.

Keywords: Middle East; resource-based power; technological influence; strategic technological dependence; artificial intelligence; digital infrastructure; Saudi Arabia; United Arab Emirates; Kazakhstan.

Introduction

The international influence of the hydrocarbon-exporting states of the Gulf has historically been closely connected to their position in global energy markets, the financial resources generated by oil and gas exports, and the investment capacity accumulated through resource revenues. These factors remain central to the political economy of the region. Technological development should therefore not be interpreted as evidence that energy resources have ceased to constitute an important basis of state capacity. Rather, the contemporary question concerns whether resource-derived financial advantages are increasingly being converted into additional forms of economic, technological, and international influence. Saudi Arabia's development strategy illustrates this dual logic: diversification is intended to reduce excessive dependence on oil revenues without eliminating the continuing economic significance of the energy sector, while digital infrastructure and advanced technologies

have been incorporated into the broader competitiveness agenda (Saudi Vision 2030 Annual Report, 2024: 139).

For the purposes of this study, resource-based power does not imply that the international position of Middle Eastern states can be explained solely through natural resources. The concept is used more narrowly to describe forms of state capacity and international leverage substantially supported by revenues, financial assets, and investment capabilities generated from natural-resource endowments. This distinction is important because the article does not posit a linear transition from an established resource-based model toward a technologically determined one. Instead, it examines whether technological capabilities are becoming an additional layer of influence operating alongside established energy, financial, and investment advantages.

This question has acquired greater relevance as several Gulf states have incorporated artificial intelligence, advanced computing, cloud infrastructure, digital platforms, data governance, research, and innovation into national development strategies. Comparative research on the Gulf Cooperation Council demonstrates that national AI strategies increasingly associate technological development with economic diversification, government modernization, international competitiveness, and longer-term developmental objectives (Albous, Al-Jayyousi, Stephens, 2025: 2389-2393). The prominence assigned to these areas indicates that technology is no longer treated solely as a technical component of domestic modernization. It has become connected to broader questions of investment, international partnership, economic competitiveness, and participation in emerging global technological networks.

Saudi Arabia represents one of the clearest examples of this development. The Kingdom's National Strategy for Data and AI places data, artificial intelligence, research, skills development, infrastructure, and international competitiveness within a coordinated state framework (SDAIA, 2020). Saudi Vision 2030 implementation documents similarly connect digital infrastructure, cloud technologies, artificial intelligence, and cybersecurity with the development of a more diversified and competitive economy (Saudi Vision 2030 Annual Report, 2024: 139). These policy priorities do not indicate the disappearance of resource-derived advantages. On the contrary, substantial financial and sovereign investment capacity provides an important material foundation for the acquisition of technological infrastructure and the formation of partnerships with leading international technology companies.

The United Arab Emirates has followed a related but institutionally distinct trajectory. The UAE Strategy for Artificial Intelligence, launched in 2017, connected AI with government performance, infrastructure, investment, sectoral modernization, and the longer-term development of national technological capacity (UAE Government, 2017). Subsequent policies have been accompanied by the development of research institutions, state-supported technology companies, investment mechanisms, computing infrastructure, and extensive international partnerships. At the same time, research on Gulf AI governance continues to identify constraints involving data, human capital, regulation, institutional coordination, and dependence on internationally connected technological ecosystems (Albous, Al-Jayyousi, Stephens, 2025: 2392-2396).

The emergence of such capabilities raises an analytical issue that cannot be explained adequately through economic diversification alone. A state may increase investment in digital infrastructure, host advanced computing facilities, establish specialized research institutions, attract global technology firms, or expand domestic AI applications without becoming technologically autonomous. The production and deployment of advanced semiconductors, high-performance computing systems, cloud environments, frontier AI models, specialized software, and highly qualified expertise remain embedded within transnational networks characterized by significant concentration and asymmetry.

Research on international interdependence provides a useful conceptual basis for understanding this problem. Farrell and Newman demonstrate that global economic and informational networks are not necessarily symmetrical. Where strategically important nodes are concentrated within particular jurisdictions or institutions, interdependence can create unequal relationships and provide actors

controlling those nodes with substantial leverage over access and exchange (Farrell, Newman, 2019: 42-46). Although this framework was not developed specifically to explain Gulf technology policy, its central insight is applicable to contemporary technological relations: deeper integration into global technology networks may simultaneously increase national capability and create vulnerability to external constraints.

Recent technology partnerships involving Gulf states make this duality particularly visible. The Microsoft-G42 arrangement, for example, combines Emirati investment and infrastructure with Microsoft-operated technological environments, U.S. export-control requirements, compliance mechanisms, and conditions governing access to advanced technologies (Chavez, 2025: 5-7). Saudi Arabia's technology development similarly involves extensive partnerships with external providers of cloud infrastructure, advanced computing, semiconductors, software, and technical expertise (Chavez, 2025: 8-11). Such arrangements demonstrate that technological capability and external dependency should not be understood as opposite conditions. Both can develop simultaneously.

This observation is central to the concept of technological influence used in the present study. Technological influence is not treated as synonymous with technological sovereignty, technological leadership, or national control over an entire technology stack. It refers instead to the ability of a state to use technological infrastructure, investment resources, research institutions, innovation ecosystems, and international technology partnerships to increase its relevance within cross-border economic and political relationships. A state may therefore acquire greater technological influence even when significant components of its technological ecosystem remain dependent on foreign providers.

The corresponding concept of strategic technological dependence refers to sustained reliance on external actors for technological capabilities that are strategically important and difficult to substitute domestically within a short or medium-term period. Such dependencies may involve advanced semiconductors, large-scale computing capacity, cloud infrastructure, frontier AI systems, specialized software, high-level technical expertise, and access to international research and commercial networks. Dependence becomes strategically relevant not simply because a technology originates abroad, but because alternatives are limited and continued access may be influenced by political, regulatory, or commercial decisions beyond the recipient state's control.

Existing scholarship has already examined many individual elements of this process. Contemporary research addresses national AI strategies across the GCC, technology-driven economic diversification, digital governance, semiconductor and computing infrastructure, U.S.-China technological competition, and Gulf partnerships with major global technology companies. It would therefore be inaccurate to suggest that technological modernization or external technological dependence in Saudi Arabia and the UAE remain unexplored phenomena. The research problem of the present article is narrower: technological capability, international influence, resource-derived financial capacity, and external technological dependence are frequently investigated within separate analytical frameworks, while less attention has been devoted to how they interact as components of the same process.

The regional scope of the study is deliberately limited. Saudi Arabia and the UAE are not treated as representative of the Middle East as a whole. The region contains states with substantially different political systems, innovation structures, resource endowments, and technological capacities. The two Gulf states are selected as illustrative Middle Eastern cases because they combine substantial resource-derived financial capacity with explicit state-led technology strategies and extensive international technological partnerships. The Middle East therefore provides the broader regional setting, while the empirical comparison concentrates on Saudi Arabia and the UAE.

Kazakhstan enters the research from a different analytical position. It is not treated as a third equivalent case, and the article does not assume that Gulf technological policies can be transferred directly to the Kazakhstani context. Nevertheless, Kazakhstan has progressively developed a more comprehensive technological policy framework. The Concept for the Development of Artificial

Intelligence for 2024-2029 established priorities concerning computing infrastructure, data resources, a national AI platform, human-capital development, scientific research, regulation, and the application of AI technologies across different sectors of the economy and public administration (Government of the Republic of Kazakhstan, 2024). The institutional framework subsequently moved beyond strategic planning with the adoption of the Law “On Artificial Intelligence” in November 2025, which created a dedicated legal basis for state regulation of AI and defined institutional responsibilities and basic requirements for AI systems (Law of the Republic of Kazakhstan “On Artificial Intelligence”, 2025). This trajectory was extended in 2026 through the adoption of the Digital Qazaqstan Strategy until 2029, which places artificial intelligence within a wider architecture encompassing infrastructure, computing capacity, data, large language models, platforms, cybersecurity, human capital, and international technological cooperation (Digital Qazaqstan, 2026).

The sequence of the 2024 Concept, the 2025 AI Law, and the 2026 Digital Qazaqstan Strategy demonstrates that Kazakhstan’s technological policy is evolving from sector-specific digitalization toward a more integrated institutional framework. Yet the existence of such strategies does not itself demonstrate technological autonomy. Kazakhstan, like the Gulf states, operates within global markets for semiconductors, cloud services, computing equipment, software, capital, research cooperation, and technological expertise.

Against this background, the article addresses the following research question: How is technological influence developing alongside strategic technological dependencies in selected Middle Eastern states, and what implications do these emerging patterns have for Kazakhstan?

The study advances the proposition that technological capabilities are becoming an additional dimension of international influence in Saudi Arabia and the UAE rather than replacing their established resource-based advantages. Resource-derived financial capacity facilitates infrastructure development, technological investment, research institutions, computing resources, and international partnerships, but the resulting technology ecosystems remain embedded in global networks characterized by unequal control over critical hardware, software, expertise, and access. The analytical relevance of the Gulf experience for Kazakhstan lies precisely in this coexistence of expanding capability and persistent dependence.

Materials and methods

This study employs a qualitative comparative research design combining historical analysis, comparative case-study analysis, and qualitative document analysis. The methodological design follows directly from the research question. Historical analysis is used to identify change and continuity in the role of technology within national development strategies; comparative analysis examines similarities and differences between Saudi Arabia and the United Arab Emirates; and document analysis provides the principal method for evaluating official strategies, legislation, institutional materials, international documents, and relevant academic research.

The principal period of analysis is 2016–2026. The starting point is analytically significant because Saudi Vision 2030, launched in 2016, marked the institutionalization of a major state-led economic diversification strategy, while the UAE Strategy for Artificial Intelligence followed in 2017. The selected period therefore captures the development of technology-oriented policies from broad diversification agendas toward increasingly explicit strategies involving AI, data governance, computing infrastructure, research, and international technology partnerships. Earlier developments are considered only when required to explain the historical foundations of resource-based capacity or long-standing patterns of technological dependence.

The comparative component follows the logic of the structured, focused comparison developed by Alexander L. George and Andrew Bennett. This approach requires the application of a common set of analytically relevant questions to each selected case and limits comparison to dimensions directly connected to the research problem (George, Bennett, 2005: 67). The method is appropriate because Saudi Arabia and the UAE share relevant structural characteristics but differ sufficiently in

institutional organization, economic scale, investment mechanisms, and international technology partnerships to make comparison analytically productive.

The two Gulf states are selected through purposive rather than statistically representative case selection. Three criteria guide this choice. First, both possess substantial financial and investment capacity historically associated with hydrocarbon revenues. Second, both have adopted explicit state strategies assigning a significant role to digital technologies, artificial intelligence, infrastructure, research, and innovation. Third, both maintain extensive partnerships with international technology companies and are therefore suitable for examining the coexistence of capability-building and external technological dependence.

Four common questions structure the comparison. First, which technological capabilities are national authorities attempting to develop, and what functions are assigned to them within broader state strategy? Second, which domestic institutions, financial mechanisms, and international partnerships support these capabilities? Third, in which strategically significant technological areas does dependence on external actors remain substantial? Fourth, how do technological capabilities contribute to international positioning when access to critical components continues to depend on global technological networks?

Kazakhstan is incorporated at a second stage of the analysis and is not treated as a third equivalent case. A direct three-country comparison would obscure substantial differences in fiscal resources, sovereign investment capacity, demographic structure, domestic market size, access to global capital, and institutional conditions. Instead, Kazakhstan functions as a comparative context through which the analytical relevance of the patterns identified in the Gulf cases can be evaluated.

Qualitative document analysis constitutes the principal method for examining the empirical material. Bowen defines document analysis as a systematic process of reviewing and interpreting documentary evidence in order to generate empirical understanding rather than simply extracting information from texts (Bowen, 2009: 27-30). The method requires attention to the origin, purpose, credibility, context, and limitations of documentary sources, particularly where governmental materials constitute a substantial part of the evidence base (Bowen, 2009: 31-33).

The documentary corpus is organized into four categories. The first consists of official national strategies, legislation, and government documents. These materials are used to identify declared objectives, institutional frameworks, stated development priorities, and intended trajectories of technological policy. The second category consists of international and institutional documents relating to AI governance, technological access, infrastructure, digital development, and international cooperation. United Nations General Assembly Resolution A/RES/78/265 is used to situate national strategies within the broader international debate on safe and trustworthy AI development, technological capacity, access, and international cooperation (United Nations General Assembly, 2024: 1-8).

The third category includes recent peer-reviewed academic literature, with priority given to publications from the previous five years. Older academic sources are retained only where they provide established theoretical or methodological foundations. The fourth category consists of independent institutional and specialized policy research. Such sources are particularly important when analyzing rapidly developing international technology agreements that have not yet been examined extensively in peer-reviewed publications.

Official documents are not treated as neutral descriptions of policy implementation. Their principal value lies in identifying declared priorities, formal institutions, regulatory arrangements, and stated objectives. Government publications may naturally emphasize achievements and intentions while providing less information about implementation difficulties, commercial limitations, or external dependency. Claims based on official material are therefore compared, where possible, with peer-reviewed scholarship, implementation reports, international documentation, and independent research.

To ensure conceptual consistency, technological influence is assessed through five observable dimensions: the capacity to develop or host advanced technological and computing infrastructure; state-supported investment in strategic technologies; the development of domestic research, innovation, and human-capital institutions; the ability to establish substantial international technology partnerships; and participation in cross-border technological, investment, research, or governance networks. These dimensions are evaluated qualitatively and are not combined into a numerical index.

Strategic technological dependence is assessed through a separate set of indicators. It refers to sustained reliance on external actors for capabilities that are strategically important and difficult to substitute domestically within a short or medium-term period. Particular attention is given to advanced semiconductors, high-performance computing, large-scale cloud infrastructure, frontier AI systems, specialized software, advanced technical expertise, and access conditions influenced by export-control or regulatory mechanisms. This interpretation is informed by Farrell and Newman's analysis of asymmetric interdependence, which shows that global networks can generate unequal relationships when strategically important nodes are concentrated and when a limited number of actors possess disproportionate influence over access, information, or flows (Farrell, Newman, 2019: 42-46).

The analysis also distinguishes systematically between policy intention, implementation, and international effect. The adoption of a national strategy demonstrates policy intention. Institutions, infrastructure, investment, research activity, and operational partnerships provide evidence of implementation. Claims concerning technological influence require additional evidence that such capacities affect cross-border partnerships, investment relationships, access to technological networks, or wider international positioning. This distinction prevents governmental ambition from being treated automatically as an established outcome.

Several limitations are acknowledged. First, technological policy and AI ecosystems are evolving rapidly, and initiatives introduced near the end of the 2016-2026 period cannot yet be assessed in terms of long-term outcomes. Second, commercially sensitive information concerning technological contracts, computing infrastructure, technology transfer, and ownership structures is not always publicly available. Third, Saudi Arabia and the UAE cannot be generalized to the Middle East as a whole. Fourth, substantial structural differences make direct policy transfer from the Gulf monarchies to Kazakhstan inappropriate. The objective of the study is therefore not to construct a universal model of technological power, but to identify how technological influence and strategic dependence interact in two significant Middle Eastern cases and to assess the analytical relevance of this relationship for Kazakhstan.

Discussion

The relationship between resource wealth and technological development constitutes the first major strand of scholarship relevant to this study. Earlier analyses of the Gulf political economy predominantly emphasized hydrocarbons, rent distribution, state-led investment, sovereign financial capacity, and economic diversification. More recent research does not necessarily reject this interpretation but increasingly examines how resource-derived capital is redirected toward technology-intensive sectors. This development is especially visible in Saudi Arabia and the UAE, where AI infrastructure, advanced computing, research institutions, technology companies, and state-backed investment vehicles have become increasingly prominent.

Recent scholarship cautions against interpreting this process as a straightforward transition from hydrocarbon-based economies to autonomous technology economies. Albous, Al-Jayyousi and Stephens show that the national AI strategies of GCC states connect AI with economic diversification, public-sector modernization, competitiveness, and regional positioning, but they also identify persistent constraints involving data, human capital, regulation, stakeholder participation, and implementation (Albous, Al-Jayyousi, Stephens, 2025: 2389-2396). Their findings are significant

because they distinguish declared strategic ambition from the institutional capacity required to sustain technological development.

Mulani and Fort reach a related conclusion from a supply-chain perspective. Their analysis of the UAE and Saudi Arabia shows that both states possess significant advantages in capital, energy availability, infrastructure financing, and state coordination, while their ability to compete at upstream layers such as leading-edge semiconductor design and frontier-model development remains much more limited (Mulani, Fort, 2026: 1-4). This shifts the analytical question away from whether Gulf states can reproduce the technological structure of the United States or China and toward where they can acquire strategic relevance within globally distributed AI ecosystems.

A second strand of scholarship examines technology as an instrument of international positioning. In this literature, infrastructure, investment, computing capacity, and partnerships are not simply components of domestic modernization; they can alter a state's bargaining position and its attractiveness as a regional platform. Mulani and Fort argue that the Gulf states may become strategically important at particular layers of the frontier-AI supply chain precisely because energy, data-center capacity, and investment capital are increasingly important inputs into model training and deployment (Mulani, Fort, 2026: 1-4). This perspective complements research focused on AI governance because it highlights the external rather than exclusively domestic effects of technological capacity.

At the same time, scholarship on great-power competition emphasizes the structural dependence embedded in many Gulf technology partnerships. Chavez's analysis of U.S.-Gulf AI agreements shows that access to advanced U.S. technology is accompanied by compliance, security, oversight, and export-control mechanisms that shape how the technology may be deployed and transferred (Chavez, 2025: 5-11). Such arrangements do not negate Gulf agency, but they demonstrate that international partnership can simultaneously expand capability and institutionalize external constraints.

The theoretical relevance of this pattern is reinforced by Farrell and Newman's work on asymmetric interdependence. Their core argument is that networked globalization can produce concentrated nodes whose controllers gain strategic leverage over actors dependent on them (Farrell, Newman, 2019: 42-46). In the technology sector, the critical issue is not whether states import technologies—international production makes this normal—but whether access to strategically important inputs is concentrated among a limited number of suppliers and subject to rules that receiving states cannot independently determine.

This distinction helps clarify why technological influence should not be equated with technological sovereignty. The capacity to host infrastructure, mobilize sovereign capital, attract firms, build research institutions, and participate in cross-border technology networks can increase a state's external relevance even when it does not control all critical layers of the technological system. Conversely, dependence on foreign semiconductors or cloud platforms does not mean that domestic technological development lacks strategic significance. The more useful analytical problem is the coexistence of growing capability and persistent dependence.

A third strand of scholarship concerns governance and domestic absorptive capacity. Albous, Al-Jayyousi and Stephens emphasize that Gulf AI strategies remain constrained by talent shortages, data challenges, and regulatory gaps (Albous, Al-Jayyousi, Stephens, 2025: 2392-2396). This is particularly important because the visibility of Gulf investment can encourage an infrastructure-centered interpretation of technological power. Data centers and computing clusters can be acquired relatively quickly; mature research ecosystems, specialized human capital, institutional learning, and the capacity to develop or adapt advanced systems evolve more slowly.

The Kazakhstan literature has developed along a different trajectory. Much recent work focuses on digital governance, legal regulation, and institutional adaptation. OECD analysis identifies substantial progress in digital government but also continuing barriers affecting connectivity, infrastructure quality, competition, investment conditions, and firms' capacity to absorb digital

technologies (OECD, 2023: 3, 10-11). More recent Kazakhstan-focused legal scholarship examines the transition from general digitalization policy to a dedicated AI regulatory framework. Nurgaliyeva, Baimakhanova, Zharkenova and Galiakbarova analyze Kazakhstan's 2025 AI legislation in comparison with the European Union's risk-based model and emphasize accountability, institutional adaptation, and the protection of rights (Nurgaliyeva, Baimakhanova, Zharkenova, Galiakbarova, 2026: 161-164).

These studies demonstrate the growing sophistication of the domestic AI-governance debate, but they do not directly address the problem at the center of the present article: how international technological cooperation can expand national capacity while generating or reproducing strategic dependence on external technological ecosystems. The research gap is therefore narrower than a claim that technology or dependency in the Gulf is unexplored. Existing work already examines AI governance, supply chains, infrastructure, and great-power competition. The contribution here is to connect resource-derived financial capacity, technological capability, technological influence, and strategic technological dependence within a single analytical sequence and then assess its relevance to Kazakhstan.

This approach also avoids a "lessons from the Gulf" framework. Saudi Arabia and the UAE possess fiscal and sovereign investment resources that Kazakhstan does not possess at comparable scale. Their institutional arrangements, market positions, and international investment profiles are different. The analytical value of the comparison lies not in direct policy transfer but in the broader structural question of how technologically ambitious states manage dependence while attempting to increase domestic capability and international relevance.

Results

The comparative analysis produces four main findings. First, resource-derived financial capacity remains an important enabling condition for technological expansion in both Saudi Arabia and the UAE. Second, technological influence is developing through infrastructure, investment, and cross-border partnerships rather than through complete domestic control of the technology stack. Third, expanding capability does not eliminate strategic dependence on foreign suppliers, especially in advanced semiconductors, cloud infrastructure, and frontier AI systems. Fourth, these patterns have direct analytical relevance for Kazakhstan, where a more integrated national AI framework is emerging under substantially different structural conditions.

The Saudi case demonstrates particularly clearly how resource-supported financial capacity is being converted into technology-oriented assets. In May 2025, the Public Investment Fund created HUMAIN as a PIF-owned company intended to operate across the AI value chain, including next-generation data centers, cloud infrastructure, advanced models, and AI applications (PIF, 2025). The significance of HUMAIN is institutional as well as financial: it consolidates several layers of AI development within a vehicle directly connected to the Kingdom's sovereign investment architecture.

Saudi policy therefore demonstrates continuity between the resource and technology sectors rather than a clean break between them. The ability to make large-scale investments in computing infrastructure and international partnerships is facilitated by pre-existing sovereign financial capacity. The October 2025 agreement for Aramco to acquire a significant minority stake in HUMAIN, while PIF retains majority ownership, further illustrates the attempt to connect the Kingdom's established energy-sector capabilities with its emerging AI ecosystem (PIF, 2025a). Technology is therefore being developed partly through institutional and financial assets accumulated within the resource-based economy.

The UAE follows a related but more networked pattern. Its technological strategy is embedded in partnerships among domestic state-supported entities and major international firms. Stargate UAE, announced in 2025, is planned as a 1 GW AI cluster in Abu Dhabi, with 200 MW expected to become operational in 2026. The project involves G42, OpenAI, Oracle, NVIDIA, Cisco, and SoftBank and forms part of a wider UAE-U.S. AI partnership (OpenAI, 2025). Because this is an announced project

rather than completed capacity, its significance lies in the structure of the partnership and the scale of intended infrastructure rather than in treating the planned figure as an accomplished outcome.

The comparison indicates that technological influence can develop through the role of host, investor, infrastructure provider, and strategic partner. Saudi Arabia and the UAE do not need to control every technological layer in order to become more important to global firms and governments. Their financial capacity, energy resources, location, and ability to build large-scale infrastructure make them attractive partners within globally distributed technological networks. Mulani and Fort's analysis supports this interpretation by showing that both states can become important at particular layers of the frontier-AI supply chain even while remaining weaker in leading-edge chip design and frontier-model development (Mulani, Fort, 2026: 1-4).

The most important result, however, is that capability expansion and strategic dependence develop simultaneously. In November 2025, the U.S. Department of Commerce authorized G42 and HUMAIN to purchase the equivalent of up to 35,000 NVIDIA Blackwell GB300 chips each, while explicitly conditioning the approvals on security and reporting requirements monitored by U.S. authorities (U.S. Department of Commerce, 2025). This case demonstrates that possession of capital and planned data-center capacity does not provide unrestricted access to the most advanced computing hardware. Access remains shaped by the regulatory and security policies of the state controlling critical parts of the semiconductor ecosystem.

The same pattern is visible in the organizational structure of large technology projects. Stargate UAE combines Emirati capital and hosting capacity with technology and operational roles supplied by foreign firms. In Saudi Arabia, HUMAIN's infrastructure ambitions similarly depend on partnerships with external providers of GPUs, cloud systems, software environments, and technical expertise. These relationships are not evidence that the Gulf states lack agency. Rather, they demonstrate that agency is exercised within a technologically interdependent system in which control over key nodes remains unequal.

The comparison also reveals institutional differences between the two Gulf cases. Saudi Arabia's approach is comparatively centralized and strongly associated with sovereign investment and nationally coordinated entities. The creation of HUMAIN under PIF reflects an attempt to consolidate infrastructure, models, cloud capability, and international partnerships within a state-backed platform. The UAE model is more visibly networked across state-supported firms, sovereign investment vehicles, research institutions, and international corporate partnerships. These differences do not amount to two completely separate models, but they suggest distinct institutional emphases in the conversion of resource-derived capacity into technological influence.

For Kazakhstan, the results are relevant at three levels. The first concerns infrastructure. The Digital Qazaqstan Strategy adopted in June 2026 envisages a sovereign AI Hub designed as a large-scale data-center ecosystem bringing together advanced computing capacity, research institutions, and technology companies; the strategy sets a planned design capacity of up to 1 GW and explicitly anticipates participation by private investors, international technology firms, development institutions, and foreign experts (Digital Qazaqstan, 2026). The planned scale should not be read as existing capacity, but it demonstrates that Kazakhstan's policy has moved toward linking AI with strategic infrastructure rather than treating it only as a software or public-service issue.

The second implication concerns the distinction between access and autonomy. Kazakhstan can expand domestic computing resources, data infrastructure, and research capacity through international partnerships, but the Gulf cases demonstrate that such partnerships do not automatically reduce dependence on external semiconductors, cloud systems, frontier models, or specialized expertise. The relevant question is therefore not whether Kazakhstan can eliminate technological interdependence, but whether critical dependencies can be identified, diversified, and managed.

The third implication concerns domestic absorptive capacity. OECD analysis shows that Kazakhstan's digital development continues to be affected by differences in infrastructure quality, investment conditions, competition, and the ability of firms to adopt digital technologies (OECD,

2023: 3, 10-11). This means that large-scale infrastructure projects should be evaluated together with research capacity, human capital, institutional coordination, regulatory quality, and the ability of domestic firms and public institutions to use advanced technologies effectively.

The empirical relationship identified by the study can therefore be summarized as follows: resource-derived capacity can facilitate technological investment and infrastructure; these investments can increase technological capability and international relevance; but increased capability can coexist with, and sometimes deepen, integration into externally controlled technological networks. This relationship is not unique to the Gulf, but the Saudi and Emirati cases make it particularly visible because of the scale of their investment and the strategic significance of their international partnerships.

Conclusion

This article has examined the relationship between resource-based capacity, technological influence, and strategic technological dependence in Saudi Arabia and the United Arab Emirates and assessed the implications of this relationship for Kazakhstan. The analysis demonstrates that the growing technological ambitions of the two Gulf states should not be interpreted as evidence of a transition from resource-based power to a post-resource model. Technological capabilities are emerging as an additional dimension of state capacity whose development continues to depend substantially on financial and investment resources generated within resource-based political economies.

The first major finding is that resource-derived financial capacity remains an important enabling condition for technological expansion. Saudi Arabia and the UAE are able to mobilize substantial public and state-linked investment for computing infrastructure, AI development, research institutions, data ecosystems, and international technology partnerships. The relationship identified is therefore one of accumulation rather than substitution: established energy and financial capacities are increasingly supplemented by technological infrastructure and innovation-oriented investment.

The second finding concerns the nature of technological influence. The comparative analysis indicates that technological influence does not require complete domestic control over every layer of a technological system. States may increase their international relevance by hosting advanced infrastructure, financing large-scale computing projects, attracting major technology companies, developing research institutions, and participating in cross-border technology networks. Saudi Arabia and the UAE illustrate different institutional pathways toward this objective.

The third and most significant finding is that greater technological capability does not eliminate strategic technological dependence. The selected Gulf states continue to rely on external actors for advanced semiconductors, cloud technologies, frontier AI systems, specialized software, and technical expertise. In several cases, access to these technologies is shaped not only by commercial relationships but also by export-control regimes, security requirements, and regulatory decisions taken outside the recipient states. Technological development can therefore simultaneously increase national capability and deepen integration into networks whose most critical nodes remain externally controlled.

This coexistence of capability and dependency constitutes the central analytical contribution of the article. Rather than treating technological influence and technological dependence as mutually exclusive conditions, the study demonstrates that they can develop simultaneously. The more useful distinction is therefore not between technological dependence and independence, but between different forms, degrees, and manageability of dependence.

The implications for Kazakhstan follow from this relationship rather than from any assumption that Gulf policies can be directly transferred to the Kazakhstani context. Kazakhstan's technological policy has become progressively more institutionalized through the Concept for the Development of Artificial Intelligence for 2024-2029, the 2025 Law "On Artificial Intelligence," and the 2026 Digital Qazaqstan Strategy. These developments indicate an effort to strengthen domestic computing

infrastructure, data resources, AI platforms, regulation, research capacity, human capital, and international technological cooperation.

For Kazakhstan, the strategic issue is therefore not whether external technological dependence can be eliminated entirely. Complete technological self-sufficiency would be unrealistic for most states in a highly integrated global technological economy. The more relevant question is whether critical dependencies can be identified, diversified, and managed while domestic capability increases in areas where local development is economically and institutionally feasible.

The scientific novelty of the study lies in linking three elements that are frequently examined separately: resource-derived capacity, technological influence, and strategic technological dependence. The analysis demonstrates that technological influence in the Gulf is not developing independently of resource-based power and does not necessarily produce technological sovereignty. Instead, resource-derived capital can support the expansion of technologically relevant capabilities while those capabilities remain embedded in asymmetric structures of global interdependence.

The broader conclusion is that technological influence should be understood as an additional, rather than substitutive, form of contemporary state power. In the Middle Eastern cases examined here, resource-based advantages continue to provide an important financial foundation for technological expansion, while international technological networks create both new opportunities for influence and new forms of strategic dependence. For Kazakhstan, recognizing this duality is essential for assessing the long-term significance of its technological modernization and its position within an increasingly competitive global technological environment.

References:

Albous, Al-Jayyousi, Stephens, 2025 – *Albous M.R., Al-Jayyousi O.R., Stephens M.* AI Governance in the GCC States: A Comparative Analysis of National AI Strategies // *Journal of Artificial Intelligence Research*. 2025. Vol. 82. P. 2389–2422.

Bowen, 2009 – *Bowen G.A.* Document Analysis as a Qualitative Research Method // *Qualitative Research Journal*. 2009. Vol. 9. No. 2. P. 27–40.

Chavez, 2025 – *Chavez P.* U.S. AI Statecraft: From Gulf Deals to an International Framework. Washington, DC: Center for Security and Emerging Technology, Georgetown University, 2025. <https://doi.org/10.51593/20250019>.

Digital Qazaqstan, 2026 – Ob utverzhdenii Obshchenatsional'noy strategii masshtabnoy tsifrovizatsii i total'nogo vnedreniya tekhnologiy iskusstvennogo intellekta 'Digital Qazaqstan' do 2029 goda [On Approval of the National Strategy for Large-Scale Digitalization and Total Implementation of Artificial Intelligence Technologies 'Digital Qazaqstan' through 2029]. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 9 iyunya 2026 goda № 1311 [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2600001311> (accessed: 12.07.2026) (in Rus).

Farrell, Newman, 2019 – *Farrell H., Newman A.L.* Weaponized Interdependence: How Global Economic Networks Shape State Coercion // *International Security*. 2019. Vol. 44. No. 1. P. 42-79.

George, Bennett, 2005 - *George A.L., Bennett A.* Case Studies and Theory Development in the Social Sciences. Cambridge, MA: MIT Press, 2005. 331 p.

Government of the Republic of Kazakhstan, 2024 - Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya iskusstvennogo intellekta na 2024-2029 gody [On Approval of the Concept for the Development of Artificial Intelligence for 2024-2029]. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 24 iyulya 2024 goda № 592 [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592> (accessed: 28.06.2026) (in Rus).

Law of the Republic of Kazakhstan 'On Artificial Intelligence', 2025 - Law of the Republic of Kazakhstan dated November 17, 2025, No. 230-VIII [Electronic resource]. URL: <https://www.adilet.zan.kz/eng/docs/Z2500000230> (accessed: 11.05.2026).

Mulani, Fort, 2026 – Mulani N., Fort K. AI Oases: Leveraging Gulf AI Ambitions for U.S. Strategic Objectives // Cambridge Forum on Technology and Global Affairs. 2026. Vol. 1. Article e2. P. 1-20.

Nurgaliyeva, Baimakhanova, Zharkenova, Galiakbarova, 2026 – Nurgaliyeva Y., Baimakhanova A., Zharkenova S., Galiakbarova G. Bridging the Gap: Accountability and Risk-Based Regulation in Kazakhstan's Artificial Intelligence Legislation // Access to Justice in Eastern Europe. 2026. Vol. 9. No. 2. P. 161-186. DOI: 10.33327/AJEE-18-9.2-a000187.

OECD, 2023 – OECD. Improving Framework Conditions for the Digital Transformation of Businesses in Kazakhstan. Paris: OECD Publishing, 2023. 75 p. DOI: 10.1787/368d4d01-en.

OpenAI, 2025 – Introducing Stargate UAE [Electronic resource]. 22 May 2025. URL: <https://openai.com/index/introducing-stargate-uae/> (accessed: 07.05.2026).

PIF, 2025 – Public Investment Fund. HRH Crown Prince Launches HUMAIN as Global AI Powerhouse [Electronic resource]. 12 May 2025. URL: <https://www.pif.gov.sa/en/news-and-insights/press-releases/2025/hrh-crown-prince-launches-humain-as-global-ai-powerhouse/> (accessed: 19.06.2026).

PIF, 2025a – Public Investment Fund. PIF and Aramco Agree for Aramco to Acquire a Significant Minority Stake in HUMAIN, with PIF Retaining Majority Ownership [Electronic resource]. 28 October 2025. URL: <https://www.pif.gov.sa/en/news-and-insights/press-releases/2025/pif-and-aramco-agree-for-aramco-to-acquire-a-significant-minority-stake-in-humain-with-pif-retaining-majority-ownership/> (accessed: 05.06.2026).

Saudi Vision 2030 Annual Report, 2024 – Saudi Vision 2030 Annual Report 2024. Riyadh: Kingdom of Saudi Arabia, 2024.

SDAIA, 2020 – Saudi Data and Artificial Intelligence Authority. National Strategy for Data & AI. Strategy Narrative. Riyadh, 2020 [Electronic resource]. URL: <https://sdaia.gov.sa/en/SDAIA/SdaiaStrategies/Pages/NationalStrategyForDataAndAI.aspx> (accessed: 08.06.2026).

UAE Government, 2017 – UAE Government. UAE Strategy for Artificial Intelligence [Electronic resource]. October 2017. URL: <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/government-services-and-digital-transformation/uae-strategy-for-artificial-intelligence> (accessed: 14.06.2026).

United Nations General Assembly, 2024 – United Nations General Assembly. Seizing the Opportunities of Safe, Secure and Trustworthy Artificial Intelligence Systems for Sustainable Development. Resolution A/RES/78/265. New York: United Nations, 2024. 8 p.

U.S. Department of Commerce, 2025 – U.S. Department of Commerce. Statement on UAE and Saudi Chip Exports [Electronic resource]. 19 November 2025. URL: <https://www.commerce.gov/news/press-releases/2025/11/statement-uae-and-saudi-chip-exports> (accessed: 28.06.2026).

¹Курпебаева Г.К., ²Әмірбекова С.К.

¹Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

²Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹gaziza-k@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru

ТАЯУ ШЫҒЫС МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ РЕСУРСТЫҚ ӘЛЕУЕТ ПЕН ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЫҚПАЛ: СТРАТЕГИЯЛЫҚ ТӘУЕЛДІЛІКТЕР ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада Таяу Шығыстың жекелеген мемлекеттеріндегі технологиялық дамудың халықаралық ықпалға әсері қарастырылып, бұл үдерістердің Қазақстан үшін маңызы

бағаланады. Зерттеудің негізгі нысаны – Сауд Арабиясы мен Біріккен Араб Әмірліктері. Бұл елдерде көмірсутек секторынан қалыптасқан қаржылық және инвестициялық мүмкіндіктер жасанды интеллектіні, цифрлық инфрақұрылымды, жоғары өнімді есептеу жүйелерін, ғылыми-зерттеу әлеуетін және халықаралық технологиялық ынтымақтастықты дамытуға барған сайын белсенді бағытталуда. Зерттеудің мақсаты - технологиялық әлеуеттің ұлғаюы аталған мемлекеттердің халықаралық ұстанымдарына қалай ықпал ететінін және технологиялық мүмкіндіктер кеңейген жағдайда стратегиялық тәуелділіктің қандай түрлері сақталатынын анықтау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы технологиялық ықпал мен стратегиялық технологиялық тәуелділікті өзара байланысты құбылыстар ретінде қарастырудан тұрады. Цифрлық трансформация мен жасанды интеллектіні дамыту үдерістерін негізінен экономиканы әртараптандыру тұрғысынан талдайтын зерттеулерден айырмашылығы, бұл мақалада технологиялық әлеуеттің артуы алдыңғы қатарлы жартылай өткізгіштерге, есептеу қуатына, бұлттық инфрақұрылымға, бағдарламалық шешімдерге және жоғары білікті мамандарға сыртқы тәуелділіктің сақталуымен қатар жүруі мүмкін екеніне назар аударылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи талдау, салыстырмалы кейс-талдау және құжаттарды сапалық талдау әдістері құрайды. Дереккөздер қатарын ұлттық стратегиялар, заңнамалық және үкіметтік құжаттар, халықаралық ұйымдардың материалдары және қазіргі рецензияланған ғылыми еңбектер құрайды. Қазақстан Парсы шығанағы мемлекеттерімен тікелей теңестірілмейді, керісінше дербес салыстырмалы контекст ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері технологиялық дамудың ресурстық артықшылықтарды ығыстырмай, оларды толықтыратынын, сонымен бірге халықаралық ықпал мүмкіндіктерін кеңейтіп, стратегиялық тәуелділіктің жекелеген түрлерін сақтайтынын көрсетеді. Қазақстан үшін бұл халықаралық технологиялық ынтымақтастықты ұлттық инфрақұрылымды, ғылыми-зерттеу әлеуетін, адами капиталды және институционалдық мүмкіндіктерді жүйелі түрде нығайтумен ұштастыру қажеттігін білдіреді.

Кілт сөздер: Таяу Шығыс; ресурстық әлеует; технологиялық ықпал; стратегиялық тәуелділіктер; жасанды интеллект; цифрлық инфрақұрылым; Сауд Арабиясы; Біріккен Араб Әмірліктері; Қазақстан.

¹Курпебаева Г.К., ²Амирбекова С.К.

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

²Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹gaziza-k@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru

РЕСУРСНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ: СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ЗАВИСИМОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматривается усиление роли технологического развития в международном позиционировании отдельных государств Ближнего Востока и оценивается значение этих процессов для Казахстана. Основное внимание уделяется Саудовской Аравии и Объединённым Арабским Эмиратам, где финансовые и инвестиционные возможности, сформированные за счёт углеводородного сектора, всё активнее направляются на развитие искусственного интеллекта, цифровой инфраструктуры, высокопроизводительных вычислений, научно-исследовательской базы и международного технологического сотрудничества. Цель исследования состоит в выявлении того, каким образом наращивание технологического потенциала влияет на международные позиции этих государств и какие виды стратегической зависимости сохраняются по мере расширения их технологических возможностей. Научная новизна исследования заключается в рассмотрении технологического

влияния и стратегической технологической зависимости как взаимосвязанных проявлений одного процесса. В отличие от работ, в которых цифровая трансформация и развитие искусственного интеллекта преимущественно анализируются в контексте экономической диверсификации, в статье внимание сосредоточено на сочетании растущего технологического потенциала с сохраняющейся зависимостью от внешнего доступа к передовым полупроводникам, вычислительным мощностям, облачной инфраструктуре, программным решениям и специализированным знаниям. Методологическую основу исследования составляют исторический анализ, сравнительный анализ кейсов и качественный анализ документов. Источниковая база включает национальные стратегии, законодательные и правительственные документы, материалы международных организаций и современные рецензируемые исследования. Казахстан рассматривается не как прямой аналог государств Персидского залива, а как самостоятельный сравнительный контекст. Результаты исследования показывают, что технологическое развитие не вытесняет ресурсные преимущества, а дополняет их, расширяя возможности международного влияния и одновременно сохраняя отдельные формы стратегической зависимости. Для Казахстана это указывает на необходимость сочетать международное технологическое сотрудничество с последовательным развитием собственной инфраструктуры, научно-исследовательского потенциала, человеческого капитала и институциональных возможностей.

Ключевые слова: Ближний Восток; ресурсный потенциал; технологическое влияние; стратегические зависимости; искусственный интеллект; цифровая инфраструктура; Саудовская Аравия; Объединённые Арабские Эмираты; Казахстан.

Information about the authors:

Kurpebayeva Gaziza – PhD, associate professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Sagynysh Kopenovna Amirbekova – PhD, Deputy Director for General Affairs, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Авторлар туралы мәлімет:

Курпебаева Газиза Кабыловна – PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова – PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, бас директордың жалпы мәселелер бойынша орынбасары, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Курпебаева Газиза Кабыловна – PhD, ассоциированный профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Амирбекова Сағыныш Копеновна – PhD, заместитель директора по общим вопросам, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан

*Келін түсті 28 мамыр 2026 жыл
Қабылданды 20 тамыз 2026 жыл*

^{*1} Мәсімханұлы Д. ² Кудьяров Б.Б.

^{1,2} Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹duken.masimhan@gmail.com, ²baburbek.kudyarov@gmail.com

ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ «ЖҰМСАҚ КҮШ»: ҚЫТАЙЛЫҚ МОДЕЛЬГЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. «Жұмсақ күш» ұғымы Батыс жоғары білім жүйесінде ұзақ тарихи-мәдени трансформация нәтижесінде қалыптасып, әр кезеңде әртүрлі мазмұндық сипат алды. Батыс жоғары біліміндегі жұмсақ күштің негізгі даму кезеңдерін сипаттау оның «мәдени билік», «құндылықтарды тарату», «стандарттық келісім», «білім орталығы» және «өлшемдерді белгілеу» ретіндегі функцияларын талдау, Қытай жоғары білім жұмсақ күшінің мазмұндық құрылымын анықтау және оның халықаралық білім кеңістігіндегі ықпалын бағалау зерттеу жұмысының міндеттері болып табылады. Зерттеу әдістері ретінде жүйелік талдау, салыстырмалы тарихи талдау және құрылымдық-функционалдық тәсілдер қолданылды. Бұл әдістер Батыс және Қытай жоғары білім модельдерінің дамуын кешенді түрде салыстыруға мүмкіндік берді. Зерттеудің жаңалығы – Қытайдың жоғары білім жұмсақ күшін тек мәдени ықпал ретінде емес мәдени тартымдылық, институционалдық инновация, сапалық бәсекеге қабілеттілік және халықаралық ықпалдан тұратын кешенді құрылым ретінде қарастыруында. Сонымен қатар, Батыс моделінің гегемониялық сипатына балама ретінде ұлттық ерекшелікке негізделген Қытайлық модельдің теориялық негізі ұсынылады. Батыс жоғары біліміндегі жұмсақ күштің тарихи тұрғыдан әмбебап стандарттарды қалыптастыру және кеңеюге бағытталғаны зерттеу нәтижесі болып табылады. Ал Қытай моделі ұлттық ерекшелікке сүйене отырып, өзіндік институционалдық жүйе қалыптастырғаны анықталды. Қытайдың жоғары білім жұмсақ күші әлемдік білім беру жүйесіне жаңа даму үлгісі мен бағыттарын ұсынатын маңызды фактор екені дәлелденді.

Кілт сөздер: жоғары білім, білім беру өркениеті, жұмсақ күш, мәдени тартымдылық, институционалдық инновациялық қабілет, сапалық бәсекеге қабілеттілік, халықаралық ықпал.

Кіріспе

Білім беру жүйесінің эволюциясы мен даму үдерісіне назар аударсақ «жұмсақ күш» жоғары білім жүйесінің маңызды қозғаушы факторларының бірі ретінде айқын көрінеді. Жоғары білімдегі жұмсақ күш мемлекеттің жалпы кешенді қуатын танытатын маңызды көрсеткіш болып табылады және ол жоғары білім саласындағы мәдени тартымдылықты, институционалдық инновациялық қабілетті, сапалық бәсекеге қабілеттілікті және халықаралық ықпалды кешенді түрде бейнелейді. «Жұмсақ күш» (soft power) ұғымын алғаш рет АҚШ-тың Гарвард университетінің халықаралық қатынастар профессоры Джозеф Най ғылыми айналымға енгізді. (Nye, 2005:14). Бастапқыда бұл тұжырымдама халықаралық қатынастар теориясы аясында қалыптасып кейіннен білім беру саласында кеңінен таралып, мемлекеттердің ықпал ету механизмдерін жаңа қырынан түсіндіруге мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде білім беру тек академиялық сала ғана емес, сонымен қатар мәдени және стратегиялық ықпал құралы ретінде қарастырыла бастады.

Батыс жоғары білім жүйесінің тарихи дамуында «жұмсақ күш» мәдени және құндылықтық ықпал құралы ретінде ерекше рөл атқарып, жаһандық білім беру кеңістігінде стандарттар мен нормаларды қалыптастыруға ықпал етті. Университеттердің беделі, ғылыми зерттеу жүйесі және білім беру модельдері арқылы Батыс елдері өздерінің интеллектуалдық

және мәдени ықпалын кеңейтті. Алайда бұл ұғым Қытайдың жоғары білім жүйесіне енгеннен кейін жергілікті ерекшелікке бейімделіп, ұлттық даму логикасына сәйкес жаңа мазмұндық сипатқа ие болды. Қытай тәжірибесінде «жұмсақ күш» мәдени тартымдылық, институционалдық инновация, бәсекеге қабілеттілік және халықаралық ықпал сияқты негізгі компоненттер арқылы қалыптасты. Бұл модель ықпал ету жүйесінің ішкі және сыртқы негізін салды. Осыған байланысты халықаралық жоғары білім дамуының қазіргі кезеңін ескере отырып бұл мақала «жұмсақ күш» ұғымын негізгі зерттеу өзегі ретінде қарастырып оның Батыс үлгісіндегі эволюциясы мен Қытай тәжірибесіндегі инновациялық трансформациясын салыстырмалы түрде талдауға бағытталады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Тақырыпты зерттеу нәтижелеріне қол жеткізу үшін салыстырмалы тарихи талдау әдісі Батыс жоғары біліміндегі жұмсақ күштің эволюциялық кезеңдерін және Қытай жоғары білім жүйесіндегі трансформациялық өзгерістерді салыстыра зерттеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар құрылымдық-функционалдық әдіс жоғары білім жұмсақ күшінің ішкі құрылымы мен оның әлеуметтік, мәдени және институционалдық қызметтерін анықтау үшін пайдаланылды.

Зерттеуде мазмұндық талдау (контент-талдау) әдісі де қолданылып, ғылыми еңбектер, халықаралық зерттеулер, ресми құжаттар мен теориялық тұжырымдамалар жүйелі түрде сараланды. Әсіресе Джозеф Найдың «жұмсақ күш» теориясына қатысты еңбектері, Батыс жоғары білім жүйесіне арналған зерттеулер, Қытайдың жоғары білім саясаты жөніндегі ғылыми мақалалар және халықаралық білім беру ұйымдарының материалдары негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды.

Зерттеу материалдары ретінде жоғары білімнің жұмсақ күші мәселесіне арналған шетелдік және қытайлық ғылыми әдебиеттер, халықаралық білім беру бағдарламалары жөніндегі құжаттар, университеттік саясат пен жоғары білімді интернационалдандыруға қатысты ресми деректер қолданылды. Сонымен бірге Еуропалық жоғары білім кеңістігі, Болон үдерісі, халықаралық академиялық алмасу бағдарламалары және Қытайдың жоғары білімді дамыту стратегиясына қатысты материалдар зерттеу нысаны ретінде қарастырылды.

Осы әдістер мен материалдардың кешенді қолданылуы жоғары білімдегі жұмсақ күштің мазмұндық ерекшеліктерін терең талдауға және Қытай моделінің инновациялық сипатын айқындауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Батыс жоғары білім беру өркениетінде «Жұмсақ күш» ұғымы әртүрлі тарихи, мәдени және саяси күрделі өзгерістерге ұшырады. Халықаралық көзқарас тұрғысынан қарағанда Батыс жоғары білімінің жұмсақ күші «білім беру орталығы», «білім дипломатиясы», «мәдени дипломатия» және «академиялық гегемония» ретіндегі жоғары білімнің жұмсақ күші сияқты мазмұндық түсіндірулер мен мағыналық өзгерістерді бастан өткерді. Түпкі Батыс елдерінің жоғары білімдегі «жұмсақ күш» ұғымына берген мағынасына назар аударатын болсақ, жоғары білім беру жүйесі тек білім беру институты ретінде ғана емес, сонымен қатар халықаралық ықпал етудің мәдени құндылықтарды таратудың және саяси мүдделерді жүзеге асырудың маңызды құралы ретінде қарастырылады. Осыған сәйкес жоғары білімнің жұмсақ күші алғашында академиялық және білім беру кеңістігінің ішкі мүмкіндіктерімен шектелсе кейіннен оның сыртқы ықпал ету әлеуеті күшейіп, халықаралық деңгейдегі мәдени, идеологиялық және саяси ықпал тегігіне айналды. (Nye, 2006:5-11).

Батыс мемлекеттері жоғары білім жүйесі арқылы өздерінің ғылыми стандарттарын, мәдени құндылықтарын және саяси ұстанымдарын жаһандық деңгейде таратуға ұмтылды. Әсіресе халықаралық студенттер алмасуы, академиялық мобильділік, ғылыми гранттар мен рейтингтік жүйелер Батыстың жоғары білім кеңістігін дамытуда үлкен рөл ойнады. Бұл үдеріс жоғары білімнің тек ағартушылық қызметімен ғана шектелмей, халықаралық қатынастардағы

«білім дипломатиясының» маңызды элементіне айналғанын көрсетеді. (Altbach, Knight, 2007:290-305).

Жоғары білімнің жұмсақ күш ретіндегі тарихи трансформациясының функционализм теориясы аясында Батыс елдерінің жаһандық ықпалын кеңейту стратегиясымен тығыз байланысты. Функционалистік көзқарас бойынша, жоғары білім қоғамның саяси, экономикалық және мәдени қажеттіліктерін қамтамасыз ететін әлеуметтік институт ретінде қарастырылады. Сондықтан Батыс жоғары білім жүйесінің халықаралық деңгейде таралуы тек академиялық интеграция үдерісі емес сонымен қатар жаһандық үстемдік пен академиялық гегемонияны қалыптастырудың құралы ретінде сипатталады (Marginson, 2008:303–315).

Батыс қоғамында жоғары білімнің жұмсақ күші «мәдени беделдің» маңызды құралы ретінде қарастырылады. Ол мемлекеттердің өз мәдениетін халықаралық деңгейде таратуы мен трансляциялауы арқылы дамушы елдерге мәдени ықпал жүргізудің және мәдени отарлау саясатын жүзеге асырудың тетігіне айналды. Әсіресе постколониялық кезеңде дамыған мемлекеттер өздерінің жоғары білім саласындағы мәдени басымдығын пайдалана отырып жоғары білім беру жүйесінің құндылықтарын, академиялық стандарттарын және идеологиялық ұстанымдарын дамушы елдерге біртіндеп енгізді. Осылайша жоғары білім халықаралық аренада мәдени үстемдік орнатудың маңызды механизмі ретінде қызмет атқарды.

Америкалық зерттеуші Джозеф Най жұмсақ күштің негізгі үш ресурсын атап көрсетеді: мәдениет, саяси құндылықтар және сыртқы саясат. Оның пікірінше, мемлекеттің жоғары білім жүйесі осы үш ресурстың барлығын да өз бойында біріктіре алады (Nye, 2005:14). Қатты күш әскери немесе экономикалық қысым арқылы ықпал етсе, жұмсақ күш мәдени тартымдылық пен құндылықтар арқылы әсер етуге негізделеді. Осы тұрғыдан алғанда Батыстың жоғары білім жүйесі мәдени гегемонияның құралы ретінде әртүрлі елдердің білім беру кеңістігіне ықпал жасап, өзінің академиялық моделін жаһандық деңгейде таратуға ұмтылды. Мысалы: АҚШ «Маршалл жоспары» кезеңінен бастап жоғары білімді өзінің халықаралық мәдени ықпалын күшейтудің маңызды тетігі ретінде пайдаланды. Әсіресе XX ғасырдың 80-жылдарынан бастап дамушы мемлекеттерге жоғары білімді интернационалдандыру, жаһандану, неолиберализм және жоғары білім нарығын капиталдандыру идеяларын белсенді түрде насихаттай бастады. Бұл АҚШ-тың жоғары білім саласындағы мәдени үстемдігін нығайтуға бағытталды (Altbach, 2004:5–18). Жоғары білімнің жұмсақ күш ретіндегі қалыптасуы Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Еуропа кезеңімен де байланысты. 1958–1988 жылдары кеңестік азаматтардың бір бөлігі ресми академиялық алмасу бағдарламалары арқылы АҚШ-қа барып, білім және ғылыми тәжірибе алмасты (Richmond, 2003:22–27). Сонымен қатар Еуропалық экономикалық қауымдастықтың құрылуымен академиялық мобильділік үдерісі жедел дамып, XX ғасырдың 80-жылдарында «Эразмус» бағдарламасының пайда болуына негіз болды. Бұл бағдарлама Еуропа кеңістігіндегі жоғары білім беру саласындағы ынтымақтастық пен академиялық алмасуды айтарлықтай күшейтті. АҚШ та халықаралық ғалымдар мен студенттерді тарту арқылы академиялық алмасудың тиімді платформаларын қалыптастырып өз жоғары білім жүйесінің халықаралық тартымдылығын арттырды.

Сондықтан Батыстың жоғары білімдегі жұмсақ күші «мәдени трансформация күші» ретінде де қарастырылады. Яғни Батыс мемлекеттері жоғары білімнің мәдени тартымдылығын, интеграциялық әлеуетін және идеологиялық ықпалын күшейту арқылы өздерінің мәдени үстемдігін қалыптастыруға ұмтылды. Бұл үдеріс жоғары білім жүйесі арқылы ортақ құндылықтарды, академиялық стандарттарды және мәдени бірегейлікті таратуға негізделді. Мысалы: Еуропалық жоғары білім кеңістігінің (European Higher Education Area – ENEA) құрылуы еуропалық жоғары білімнің мәдени жұмсақ күшін қалыптастыруға бағытталды. Бұл бастама 1997 жылы қабылданған «Еуропа аймағындағы жоғары білім біліктіліктерін тану туралы конвенциядан» бастау алып, Еуропаның халықаралық білім беру кеңістігіндегі мәдени беделі мен академиялық ықпалын күшейтуді мақсат етті (Wächter,

2004:266–270). Осылайша Батыс елдеріндегі жоғары білімнің жұмсақ күші «мәдени гегемония» құралы ретінде аймақаралық мәдени шекараларды әлсіретіп, ортақ академиялық құндылықтар мен мәдени консенсусты қалыптастыруға ықпал етті. Бұл саясат Еуропаның жоғары білім жүйесінің халықаралық мәдени тартымдылығын арттырып қана қоймай, әлемнің түкпір-түкпірінен таланттарды тартуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар «Еуропалық жоғары білім кеңістігінің» құрылуы Еуропада тұрақты, бейбіт және инклюзивті академиялық қауымдастық қалыптастыруға негіз болып оның жаһандық жоғары білім кеңістігіндегі мәдени жетекшілік рөлін күшейтті (Robertson, 2009:407–425).

Мишель Фуконың білім мен билік теориясы тұрғысынан қарағанда, жоғары білімдегі «жұмсақ күш» ұғымының өзі құндылықтар мен бағалау элементтерін қамтиды. Жоғары білімді бағалауда қолданылатын рейтингтер мен бенчмаркинг жүйелері бейтарап өлшемдер ғана емес, олар басым академиялық нормаларды заңдастырып, университеттердің қызметі мен білім өндірісінің бағыттарына ықпал ететін билік құралдары ретінде де қарастырылады (Pusser & Marginson, 2013: 544–568).

Америкалық әлеуметтанушы Элвин Тоффлер ақпараттық қоғамның әлеуметтік негізі ақпаратты жасау, жинау, тарату және өңдеумен айналысатын кең әлеуметтік қабаттар екенін атап көрсетеді. Ол білімді ең тиімді ресурс әрі құрал ретінде қарастырып, байлық пен биліктің де білімге негізделетінін дәлелдейді (Toffler, 1980:27–33). Халықаралық интеграцияның нәтижесінде жоғары білім қарқынды дамып, білім беру жүйесінің әртүрлі формалары пайда болды. Дәстүрлі, жеке және мемлекеттік университеттер қатаң бәсекелестік жағдайына тап болды. Көптеген мемлекеттер дамуға қол жеткізу үшін Батыс елдерінің жоғары білімді бағалау стандарттарын қабылдауға мәжбүр болды.

Қазіргі таңда әлемдік академиялық ресурстар тең бөлінбеген. Дамыған елдердің беделді жоғары оқу орындары (негізінен АҚШ пен Ұлыбритания университеттері) білім өндірісінің негізгі ресурстарын бақылауда ұстайды, ал дамушы елдердің жоғары оқу орындары көбіне тек тұтынушы және избасар рөлін атқарады. (Lo, 2011:209)

Дамыған елдер жаһандық жоғары білім стандарттарын қалыптастыру арқылы халықаралық академиялық дискурста басымдыққа ие болып, білім ресурстарының теңсіз бөлінуін одан әрі күшейтеді (Amaral, 2015: 48-60). Сонымен қатар, постколониалдық және антиколониалдық көзқарас тұрғысынан алғанда, Батыстың жоғары білімдегі жұмсақ күші «жаңа отаршылдықтың» (neo-colonialism) бір формасы ретінде түсіндірілуі мүмкін. Бұл жүйе негізінен англо-америкалық университеттер қалыптастырған білім беру стандарттарын жаһандық деңгейде сақтау мен бекітуге бағытталған.

Батыс әлемінде «білім беру орталығы» ретінде қарастырылатын жоғары білімнің жұмсақ күші ең алғаш ежелгі саяхатшы-ғалымдар (ғылыми сапарлар) кезеңінен бастау алады. Афина мен Бағдад Батыс өркениетінің орталықтары ретінде сол кезеңде әртүрлі елдерден келген зиялыларды тартып, білім мен мәдениеттің гүлденген орталықтарына айналды. Біздің заманымыздың V–X ғасырлары аралығында Египеттегі Әл-Азхар, Италиядағы Болонья және Үндістандағы Наланда әлемдік білім беру орталықтарына айнала бастады. Бұл кезеңде жоғары білім мәдениеттің сирек ресурсы ретінде бай аймақтарға тәуелді түрде қалыптасып, білім алмасу мен тоғысу кеңістіктерін құрады (Jane, 2015: 353–374). Қазіргі заманда Батыстың дамыған елдері халықаралық білім алмасу бағдарламаларын құру арқылы аймақтық және ұлттық жоғары білімнің тартымдылығын күшейтіп, өздерінің жұмсақ күшін арттыруға ұмтылды. Мысалы, АҚШ-тың Fulbright Program, Британ Достастығының Колombo жоспары, British Council бағдарламалары және Германияның академиялық алмасу қызметі (DAAD) осы бағыттағы маңызды құралдар болып табылады. Джейн Найт пікірінше, трансшекаралық білім беру тек студенттердің қозғалысымен шектелмей, күрделі оқу бағдарламалары мен білім беруші институттардың халықаралық деңгейде қозғалысын да қамтитын жүйеге айналды (Wilson, 2008:110-124). «Білім беру орталығы» ұғымы Батыс ұлттық мемлекеттерінің жоғары білім саласындағы әртүрлі саяси мақсаттары мен мәдени стратегияларын көрсетеді. Бұл

орталықтар халықаралық студенттерді қабылдау, шетелдік кампустар ашу, халықаралық бағдарламаларды тарату, кәсіби стандарттарды қалыптастыру және жаһандық форумдар ұйымдастыру арқылы жұмсақ күштің мәдени және саяси ықпалын жүзеге асырды. Батыс мемлекеттері халықаралық қатынастарда тек қатаң күштің (hard power) шектеулі екенін түсіне отырып, жұмсақ ықпалға (soft power) негізделген стратегияларға көбірек көңіл бөле бастады. Бұл тұрғыда білім беру орталықтары жаһандық деңгейде символдық және мәдени ықпал жинақтау құралына айналды (Nye, 2004: 5–7). «Білім беру орталығы» ретінде жоғары білімнің жұмсақ күші мемлекеттер мен халықаралық акторлар арасындағы бірегейлік, құндылықтар және нормалар бойынша ортақ түсіністікке сүйенеді. Бұл процесс әлеуметтік конструктивизм теориясы аясында халықаралық білім кеңістігінің мәдени негізін қалыптастырады (Wendt, 1999:1–5). Осылайша, «білім беру орталығы» ретінде Батыс жоғары білімінің жұмсақ күші жоғары білім функциясының шоғырланған көрінісі болып табылады. Халықаралық білім беру орталықтарын құру және тарату арқылы Батыс жоғары білімінің негізгі идеялары, құндылықтары және мәдени моделі әлемдік деңгейде бейтарап түрде таралып, оның жұмсақ күшінің орталық алаңы қалыптасты. Сонымен қатар, Батыс жоғары білім жүйесі жаһандық білім беру орталықтарын қалыптастыру арқылы өзінің мәдени моделін экспорттап, жұмсақ күшті ұлттық бәсекеге қабілеттіліктің маңызды құрамдас бөлігіне айналдырды. Бұл өз кезегінде Батыс жоғары білімінің әлемдік білім кеңістігіндегі жетекші және үлгі көрсетуші рөлін күшейтті.

Батыс жоғары білімінің жұмсақ күшіне тән төрт негізгі мазмұндық өлшем бір-бірімен тығыз байланысты және өзара тәуелді жүйе құрайды. Бұл үдеріс біртіндеп дамитын (процессуалдық), сатылық және деңгейлік сипатқа ие болып, Батыс жоғары білімінің мәдени беделін кезең-кезеңімен қалыптастыру арқылы әлемдік жоғары білім жүйесінің трансформациясына ықпал етеді (Marginson, 2008: 303–315). Батыс жоғары білімі жаһандық деңгейде білім беру стандарттарын қалыптастыру арқылы орталығы Батыс университеттері болып табылатын әлемдік жоғары білім жүйесінің «хабтық құрылымын» (hub structure) қалыптастырады. Бұл құрылым жаһандық білім кеңістігінде құндылықтар мен академиялық модельдердің таралуына негіз болады (Altbach & Knight, 2007:290–305). Осылайша, Батыс жоғары білімінің жұмсақ күші төрт құрамдас элементтен тұратын біртұтас жүйе ретінде сипатталады:

- мәдени гегемония жетекші фактор ретінде;
- құндылықтық бағыттаушылық негізгі өзек ретінде;
- стандарттарды белгілеу (standard-setting) қолдаушы механизм ретінде;
- «білім беру орталығы» институционалдық тірек ретінде.

Бұл модель халықаралық білім кеңістігінде Батыс жоғары білімінің ықпалын күшейтіп, оның жаһандық деңгейдегі нормалар мен стандарттарды анықтаушы рөлін бекітеді.

Батыс жоғары білімінің жұмсақ күшінің кеңеюі мен гегемониялық мазмұндық құрылымынан өзгеше түрде, Қытайға тән жоғары білімнің жұмсақ күші ұлттық ерекшелікке, этномәдени сипатқа және заманауи даму кезеңінің талаптарына негізделеді. Қытай жоғары білімінің жұмсақ күші негізінен төрт негізгі бағыт арқылы қалыптасады: жоғары білімнің мәдени тартымдылығы, институционалдық инновациялық қабілеті, білім сапасының бәсекеге қабілеттілігі және халықаралық ықпал ету деңгейі. Бұл элементтердің өзара байланысы нәтижесінде ол ішкі және сыртқы компоненттері қатар қамтылған «төрт тірек, сегіз баған» (四梁八柱) құрылымдық кешенді жүйесін құрайды (Yang, 2016: 151–162). Бұл құрылым Қытай жоғары білім жүйесінің халықаралық деңгейдегі ықпалын күшейтуге сондай-ақ оның жаһандық академиялық кеңістіктегі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған.

Жоғары білімнің мәдени тартымдылығы – жоғары білімнің жұмсақ күшінің өзегін құрайтын негізгі элементтердің бірі. Ол Қытайға тән жоғары білім жүйесінің терең мәдени рухын, сондай-ақ мәдени құндылықтардың шоғырлану және тартылу қабілетін

қалыптастырады. «И-цзин» (易经) еңбегіндегі “Аспан құбылыстарын бақылау арқылы уақыттың өзгерісін аңғарамыз, адамзат мәдениетін бақылау арқылы әлемді тәрбиелейміз” деген ой жоғары білімнің мәдени функциясын «адамды тәрбиелеу» (教化) үдерісімен байланыстырады.

Жоғары білімнің мәдени тартымдылығының қалыптасуы – белгілі бір ұлт өркениетінің кемелденуі мен оның өзіндік санасының сыртқы көрініс беру формасы болып табылады. Қытайдың дәстүрлі университеттік рухы мен қазіргі заманғы университет идеясы өзара бірігіп, қытай жоғары білімінің мәдени тартымдылығын қалыптастыратын рухани өзекке айналды. Бұл құбылыс қытай өркениетінің ішкі мәдени генетикалық кодын (civilizational gene) бейнелейді (Zhao, 2010: 45–49). Батыс университеттерінен айырмашылығы ретінде, Қытай жоғары білімінің мәдени тартымдылығы сырттан енгізілетін (экзогендік) модель емес, керісінше ішкі дамуға негізделген (эндогендік) эволюциялық логикаға сүйенеді. Бұл даму Қытай халқының мыңдаған жылдық мәдени мұрасымен тығыз байланысты болып, университеттік мәдениеттің рухани негізін қалыптастырады (Zhao, 2011).

Мысалы, конфуцийшілдік іліміндегі үздіксіз даму идеясы және «өзін-өзі жетілдіру» рухы осы мәдени негізді күшейтеді. Great Learning еңбегінде «ізгі қасиетті жарықтандыру, халықты жаңарту және ең жоғары кемелдікке жету» идеясы ежелгі университеттік рухтың философиялық негізін көрсетеді (Legge, 1885). Сол сияқты, Сун дәуірінің ойшылы Zhang Zai өзінің «төрт ұлы ұстанымында»: «аспан мен жерге рух беру, халықтың өмірін негіздеу, ежелгі даналықты жалғастыру және мәңгілік бейбіт әлем орнату» сияқты гуманистік миссияны ұсынды (Chan, 1963:497–498). Қазіргі және заманауи кезеңде Қытай университеттік рухы тарихи және әлеуметтік өзгерістер арқылы қайта жаңғыртылып, жаңа деңгейге көтерілді. Mei Yiqi ұсынған «университет дегеніміз ғимарат емес, ол – ұстаздар рухы» деген идея білімнің интеллектуалдық және рухани негізін айқындады (Наумов, 1996:112–115). Қазіргі Қытай жоғары білімінің мәдени тартымдылығы ұлттық жаңғыру миссиясымен тығыз байланысты. Ол мемлекет пен ұлттың өркендеуі үшін жауапкершілікті өз мойнына алып, ашықтық, инклюзивтілік және инновациялық ғылыми мәдениетті дамытуға бағытталған (Ministry of Education of China, 2020). Жалпы алғанда жоғары білімнің мәдени тартымдылығы университеттің ішкі рухани мәдениетінде терең орныққан және оның сыртқы миссиясында көрініс табатын құбылыс болып табылады. Ол университеттің жоғары білім мен ғылыми ізденістің идеалдық кеңістігі ретіндегі табиғатын айқындайды және қытай университет мәдениетіндегі рухани-рационалдық бірліктің көрінісі болып саналады.

Инновация теориясының классикалық өкілі ретінде Джозеф Шумпетер инновацияны экономикалық және ұйымдық құрылымдардағы монополиялық жағдайды бұзу сондай-ақ ескі жүйелерді түбегейлі жаңарту және қайта құру үдерісі ретінде қарастырған. (Schumpeter, 1934) Осы теориялық тұжырымға сүйене отырып, Қытай жоғары білім жүйесіндегі институционалдық инновация ішкі дамуға негізделген (эндогендік) сипатымен ерекшеленеді және ол елдің нақты әлеуметтік-экономикалық контекстіне бағытталған. Сонымен қатар Қытай жоғары біліміндегі институционалдық инновация трансформациялық сипатқа ие болып, Батыс жоғары білім жүйесінің модельдеріне сыни талдау жүргізу және оны қайта құрылымдау арқылы жаңа институционалдық логиканы қалыптастыруға ұмтылады. Бұл үдеріс тек құрылымдық өзгерістермен шектелмей, сонымен қатар құндылықтық деңгейде де жүзеге асады. Нәтижесінде, Қытай жоғары білім жүйесінің институционалдық инновациясы Батыс жоғары білім жүйесіндегі кейбір құрылымдық және институционалдық олқылықтарды толықтырып, Қытайдың ұлттық құндылықтары мен даму логикасына сәйкес келетін жаңа типтегі жоғары білім моделін қалыптастыруға бағытталған.

Батыстың жоғары білім жүйесінен айырмашылығы ретінде, Қытайдың жоғары білім жүйесін құру елдің нақты білім беру шындығына негізделген. Ол негізінен жоғары оқу орындарын басқарудың жетекшілік құрылымын және кадрларды (таланттарды) бағалау

жүйесін қамтиды. Мысалы, Қытайға тән жоғары оқу орындарын басқару моделі — партиялық комитет басшылығындағы ректор жауапкершілігі жүйесі — университет басқаруындағы қытайлық ерекшелікті көрсететін негізгі институционалдық инновация болып табылады. Бұл модель Қытай жоғары біліміндегі ішкі басқару жүйесінің жаңашылдығын айқын бейнелейді. Сонымен қатар, Қытай Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Кеңесі жариялаған «Жалпы жоғары оқу орындарында партия комитетінің басшылығындағы ректор жауапкершілігі жүйесін сақтау және жетілдіру туралы іске асыру пікірлері» құжаты университеттерде партияның біртұтас басшылығын берік ұстану қажеттігін атап көрсетеді (中共中央办公厅, 2014). Жоғары білім жүйесінде партияның толық жетекшілігін сақтау — Қытай жоғары білім жүйесіндегі институционалдық инновациялық әлеуеттің көрінісі болып табылады және ол социалистік жүйенің институционалдық артықшылықтарын айқындайды. Сонымен қатар, Қытайдың жоғары білімдегі кадрларды бағалау жүйесінің инновациясы мемлекет мүддесін орталық орынға қоятын стратегиялық көзқарасты, адам ресурстарын басты құндылық ретінде қарастыратын гуманистік ұстанымды және миссиялық құндылық бағдарын көрсетеді. Бұл жүйе ұлттық деңгейдегі ғылыми-технологиялық инновацияларды дамытуға бағытталып, жоғары деңгейлі ғалымдар мен инженерлерді қалыптастыруға ерекше мән береді (<http://www.moe.gov>, 2024)

Осы арқылы Қытай білімді дербес дамытатын экожүйе қалыптастыруға және «білімді қуатты мемлекет» стратегиясын жүзеге асыруға ұмтылады.

Жоғары білім сапасының стандарттық бәсекеге қабілеттілігі білім беру сапасын өзегіне алады және ол бір мемлекеттің жоғары білім жүйесінің кешенді қуатын сандық (квантитативтік) және сапалық (квалитативтік) бағалауды біріктіретін ұғым болып табылады. Бұл ұғым жоғары оқу орындарының ішкі және сыртқы факторларының өзара үйлесімділігі мен жүйелік байланысын қамтиды. Сондықтан жоғары білім сапасының бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыратын сыртқы стратегиялық факторларға саяси-құқықтық орта, институционалдық механизмдер, кадрлар даярлау жүйесі, ғылыми зерттеулер және қоғамға қызмет көрсету функциялары жатады. Жоғары сапа — әлемдік деңгейдегі жоғары білім бәсекеге қабілеттілігінің негізгі ішкі қозғаушы күші болып табылады. 习近平 Tsinghua университетіне жасаған сапары барысында: «бір мемлекеттің жоғары білім жүйесі бірінші деңгейлі университеттер тобының күшті қолдауына мұқтаж, ал олардың деңгейі мен сапасы бүкіл жүйенің деңгейі мен сапасын айқындайды» деп атап өткен (习近平, 2021). Ал Гарвард университетінің профессоры Майкл Портер бәсекеге қабілеттіліктің мәні сапаны басқаруда екенін көрсетеді. Оның пікірінше, сапа мен бәсекеге қабілеттілік өзара әрекеттеседі: сапа — бәсекеге қабілеттіліктің негізі, ал бәсекеге қабілеттілік — сапаның сыртқы көрінісі болып табылады (Porter, 1990). Осылайша, жоғары білім сапасының бәсекеге қабілеттілігі ең алдымен макродеңгейдегі стратегиялық мақсаттарға бағытталады. Оған әлемдік деңгейдегі университеттер құру, әлемдік деңгейдегі пәндік бағыттарды дамыту және жоғары деңгейлі инновациялық кадрларды даярлау жатады. Бұл Қытай жоғары білім жүйесінің жаһандық мәдени кеңістіктегі салыстырмалы және абсолютті артықшылықтарын айқындайды. Сонымен қатар, жоғары білім сапасының бәсекеге қабілеттілігі ішкі білім беру ортасының сапасы, кадрлар даярлау деңгейі, оқытушылардың ғылыми-зерттеу әлеуеті және ресурстық қамтамасыз ету сияқты факторлар арқылы да көрініс табады. Жоғары білім сапасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін «сапа — негіз, стандарт — өлшем, бренд — мақсат» қағидатын ұстану қажет.

Жоғары білімнің халықаралық ықпал ету күші әртүрлі халықаралық және көптүрлі коммуникациялық арналар арқылы басқа елдердің жоғары білім жүйелерінің құндылықтары мен мінез-құлық үлгілеріне әсер етіп, олардың белгілі бір негізгі идеяларды мойындауы мен үлгі етуіне ықпал етеді (李健、洪成文, 2018). Ықпал ету күші белгілі бір деңгейде сендіру қабілеті ретінде қарастырылуы мүмкін және ол биліктің жасырын (имплицитті) әрі ашық

(эксплицитті) формалары арқылы көрінетін табиғи шектеу және тартымдылық қасиетіне ие. Жоғары білімнің халықаралық ықпал ету күші субъективті және объективті аспектілердің бірлігін сипаттайды. Оның субъективті жағы күшке негізделмеген тартымдылық пен сенім қалыптастыру қабілетін білдірсе, объективті жағы мәжбүрлеуші немесе биліктік ықпал ету механизмдерін қамтиды. Мысалы, Батыс жоғары білім жүйесінде мәдени гегемония, постколониализм және жаңа либерализм идеялары осы ықпалдың институционалдық көріністері ретінде қарастырылады (Altbach, 2004: 3–25). Қытайға тән жоғары білімнің халықаралық ықпал ету күші сиректік (scarcity), консенсус (consensus) және радиациялық таралу (diffusion) сипаттарына ие. Біріншіден, сиректік Қытай жоғары білім тәжірибесінің елдің өз ішінде қалыптасып, ұлттық білім реформалары тәжірибесін жинақтаған ерекше даму моделіне негізделгенін білдіреді. Бұл модель Қытайға тән мәдени және тарихи ерекшеліктермен ұштасқан, әрі әлемдік деңгейде өзіндік бірегей құндылыққа ие (Marginson, 2011: 411–433). Екіншіден, консенсус Қытай жоғары білімінің халықаралық деңгейде ортақ түсіністікке ие болуын білдіреді. Бұл — халықаралық көзқарасы бар, ғылыми-инновациялық қабілеті жоғары әлемдік деңгейдегі ғалымдарды даярлау арқылы жаһандық жоғары білім орталығын қалыптастыруға бағытталған үдеріс (Yang, 2016:151-162). Үшіншіден, радиациялық таралу жоғары білімнің халықаралық ықпал ету күшінің сыртқы көрінісі болып табылады. Ол Қытай жоғары білімінің тәжірибесін, мәдениетін және академиялық жетістіктерін халықаралық деңгейде тарату арқылы оның жаһандық беделін арттыруды көздейді.

Құндылық мәнді айқындайды, ал мән мазмұнды ашады. Қытайға тән жоғары білімнің жұмсақ күшіндегі құндылықтық инновация оның әлемдік деңгейдегі үлесін және теориялық маңызын қалыптастырады. Батыс жоғары білімінің жұмсақ күшін құру мақсаттары мен функцияларынан айырмашылығы ретінде, Қытай жоғары білімінің жұмсақ күші мәдени гегемонияға, мәдени отаршылдыққа және біркелкі мәдениетке (гомогенизацияға) қарсы тұрады. Ол «美美与共» (әр сұлулық өзара үйлесімде), «兼容并包» (кең қамту және инклюзивтілік), «开放融通» (ашықтық пен интеграция), «和而不同» (үйлесім, бірақ біркелкіліксіз) сияқты көптүрлілікке, инклюзивтілікке және үйлесімділікке негізделген университеттік мәдени тартымдылықты қолдайды (费孝通, 2006). Бұл модель Қытайдың дәстүрлі университеттік рухы мен қазіргі университет мәдениетінің тарихи тоғысуы негізінде қалыптасқан. Қытай халқының дәстүрлі жоғары білім рухы — Қытайға тән жоғары білім жұмсақ күшінің түп негізі мен рухани тірегі болып табылады. Қытай жоғары білімінің мәдени тартымдылығы оның рухани өзегін құрайды және дәстүрлі қытай мәдениеті мен қазіргі өркениет арасындағы өзара ықпалдасу нәтижесінде ерекше ұлттық сипаттағы университеттік мәдени негізді қалыптастырады. 费孝通 өзінің «美美与共与人类文明» еңбегінде «әр сұлулық өзара үйлесімде, бірақ айырмашылық сақталады» деген мәдени концепцияны ұсынды. Бұл идея Қытайдың дәстүрлі университеттік философиясында «ашықтық», «өзара үйрену», «өзара байланыс» және «өзара көмек» сияқты әмбебап құндылықтарды көрсетеді (<http://www.moe.gov.cn>).

Қазіргі заман кезеңінде Қытайдың жоғары білімі модернизация үдерісі барысында өзіндік ерекше университеттік рухани мәдениетті қалыптастырып, адамзаттың білім беру өркениетінің дамуына елеулі үлес қосты. Қытай заманауи университеттік рухы айқын дәуірлік, ұлттық және мемлекеттік сипаттарға ие. Мысалы, 西南联大 ұраны – «қаталдық, табандылық және беріктік»; 延安大学 ұраны – «өзін қоғамға арнау және білімді практикада қолдану»; 清华大学 ұраны – «өзін-өзі жетілдіру және зор моральдық қасиетке ие болу»; 南开大学 ұраны – «әділеттілік пен қабілеттілік, күн сайын жаңару» болып табылады (清华大学校史资料编写组, 2015). Университеттік ұрандар мәдениеті мәні жағынан жоғары оқу орнының оқыту мәдениеті, академиялық мәдениеті және жалпы институционалдық рухын жинақтап

көрсететін феномен болып табылады. Ол университеттің рухани-идеялық өзегін айқындайды. Қытай жоғары білімінің жұмсақ күші дәстүрлі қытай университеттік мәдениетін біріктіріп, қазіргі заманғы университеттердің тарихи рухын жүйелеп, дәстүр мен заманның органикалық синтезін қалыптастырады. Бұл Қытайға тән білім беру өркениетінің жаңа үлгісін құрай отырып, әлемдік жоғары білімнің жұмсақ күш мазмұнына маңызды теориялық және мәдени үлес қосады.

Батыстың жоғары білім құрылымының шашыраңқылығы, төмен тиімділігі және нарықтық күштердің басым рөліне негізделген білім беру жүйесінен айырмашылығы ретінде, Қытай жоғары білім жүйесіндегі институционалдық инновацияның өзегі – жоғары білімге партияның толық басшылығы қағидасы болып табылады. «Партия үшін кадрлар даярлау, мемлекет үшін мамандар тәрбиелеу» және «елдің стратегиялық мүдделерін (国之大者) негізге алу» қағидалары Қытайға тән жоғары білім жүйесіндегі институционалдық инновацияның негізгі көрінісі болып табылады. 习近平 атап өткендей: «мемлекетті басқару ағаш отырғызумен ұқсас, тамыры берік болса ғана бұтақтары мен жапырақтары мол болады» (习近平, 2021:4-5). Осы тұрғыдан алғанда, Қытай Коммунистік партиясының жоғары білім жүйесіне толық жетекшілігін берік сақтау – Қытай жоғары білімінің жұмсақ күшін қалыптастырудағы негізгі түп негіз болып табылады және ол ұлттық білім беру басқару жүйесінің бастапқы қайнар көзі ретінде қарастырылады.

Қытай жоғары білім жүйесіндегі институционалдық инновациялық күш адамзаттың білім беру өркениеті мен оның дамуына жаңа басқару тетіктерін ұсынады. Ол коллективистік (ұжымшылдық) идеяларға сүйене отырып, Қытайға тән социалистік жоғары білім құндылықтары мен идеалдарын жүзеге асыруды мақсат етеді және жоғары білім саласында партияның толық және біртұтас басшылығын сақтауды негізгі қағида ретінде ұстанады. Бұл модель Қытай жоғары білімінің тарихи логикасына, қазіргі заманғы әлеуметтік қажеттіліктеріне, теориялық негіздеріне және практикалық даму бағытына толық сәйкес келеді. Сонымен қатар, партияның толық басшылығы Қытайға тән ерекше және айқын сипаттағы жоғары білімді басқару жүйесін қалыптастырып, «партиялық комитет басшылығындағы ректор жауапкершілігі жүйесін» орнықтырды. Бұл жүйе әлемдік жоғары білімді басқару тарихында өзіндік теориялық және практикалық жаңалық ретінде бағаланады. «Партия–мемлекет бірлігі, партияның жетекші рөлі» қағидаты қазіргі заманғы Қытай жоғары білім басқару моделінің жаңа теориялық және практикалық бағытын қалыптастырды. 习近平 атап өткендей, «партияның толық басшылығын берік сақтау» Қытайға тән жоғары білім жүйесіндегі институционалдық инновацияның маңызды бағыты болып табылады (习近平, 2021:4-5). Бұл ұстаным объективті түрде Қытайға тән социалистік жоғары білім жүйесінің ең негізгі ерекшелігін айқындайды, оның институционалдық артықшылығын көрсетеді және ішкі басқару жүйесінің жоғары деңгейдегі ұйымдастырушылық тұтастығын (凝聚力) күшейтеді.

Сапа мен бәсекеге қабілеттілік диалектикалық бірлік қатынасында болады және олар диалектикалық материализмнің негізгі заңдылықтарына сәйкес дамиды. Бұл екі ұғым бір-бірінен ерекшеленгенімен, өзара тығыз байланыста болып, біртұтас жүйе ретінде әрекет етеді. Олардың үйлесімді дамуы сапа мен бәсекеге қабілеттілікті өзара ықпалдасқан тұтас құрылым ретінде қалыптастыруға бағытталады. Қытай жоғары білімінің жұмсақ күш жүйесінде сапа мен бәсекеге қабілеттілік органикалық бірлік қасиетіне ие. Жоғары білімнің сапалық бәсекеге қабілеттілігі күрделі жүйе ретінде қарастырылып, оның ішкі элементтері көпқырлы құрылымдық тұтастықты, тұрақтылықты және өзара байланыстылықты құрайды. Батыстың жоғары білім бәсекеге қабілеттілігі ұғымынан айырмашылығы ретінде, Қытайға тән жоғары білім сапасының бәсекеге қабілеттілік тұжырымдамасы ғылыми социализмнің диалектикалық ойлау логикасына негізделген. Батыс елдеріндегі жоғары білім бәсекеге қабілеттілігі көбінесе оның құрылымдық және диалектикалық табиғатын ескермей, сапаны тек бәсекеге қабілеттілікті арттыру құралы ретінде қарастырады. Бұл сапаның жүйедегі негізгі

құрылымдық мәнін елемеуге әкеліп, бәсекеге қабілеттілікті оқшауланған, біржақты және тар түсіндіруге алып келеді. Керісінше, Қытайға тән жоғары білім сапасының бәсекеге қабілеттілігі сапа мен бәсекеге қабілеттілікті біртұтас жүйе ретінде қарастырады. Бұл тәсіл олардың ішкі және сыртқы өзара әрекеттесуін күшейтіп, сапа мен бәсекеге қабілеттілік арасындағы үйлесімді, интеграциялық және симбиоздық жаңа мазмұнды қалыптастыруға бағытталған (<http://www.moe.gov.cn>).

Қытайға тән жоғары білімнің халықаралық ықпал ету күші Батысқа тән мәдени гегемония, мәдени отаршылдық немесе ұлы державалық шовинизм идеяларын мақсат етпейді. Керісінше, ол «адамзаттың ортақ тағдыр қауымдастығы» тұжырымдамасын жоғары білім саласындағы халықаралық ынтымақтастық пен алмасудың негізгі қағидасы ретінде қарастырады (罗建河, 2015:91-95). Қытай жоғары білімінің халықаралық ықпалын арттырумен қатар, бұл модель әртүрлі мемлекеттердің жоғары білім жүйелері арасындағы халықаралық ынтымақтастық пен академиялық байланыстарды қатар дамытуға бағытталған. Осы арқылы өзара тәуелділікке, өзара қолдауға және ортақ пайдаға негізделген жаһандық жоғары білім құндылықтары қалыптастырылады. Сонымен бірге, бұл тәсіл әлем елдерінің жоғары білім жүйелерінің тұрақты дамуын басты міндеттердің бірі ретінде қарастырып, халықаралық жоғары білім кеңістігінде ортақ мүдде мен тұрақты экожүйе қағидатын қалыптастыруды көздейді (张伟, 2022:87-95). Сондықтан Қытайға тән жоғары білімнің халықаралық ықпал ету күшін қалыптастыру және тарату басқа мемлекеттердің жоғары білім экожүйесіне агрессиялық, үстемдік етуші немесе қысым көрсетуші сипатта әсер етпейді. Бейбітшілікке, өзара тиімділікке және ашықтыққа негізделген Қытай жоғары білімінің халықаралық ықпал ету күші жаһандық жоғары білім саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың тұрақты және үйлесімді экожүйесін қалыптастырады. Осы арқылы Қытай жоғары білімі «адамзаттың ортақ білім кеңістігін» дамытуда әлемдік деңгейдегі рухани және мәдени ықпал ету мүмкіндігін көрсетеді.

Қытайға тән жоғары білімнің халықаралық ықпал ету күшін тарату «инклюзивтілік, үйлесім және симбиоз» құндылықтық қағидаттарына негізделеді. Қытай халқының «兼容并包» (әртүрлілікті қамту және қабылдау) және «和谐相生» (үйлесім арқылы қатар даму) идеялары қазіргі кезеңдегі Қытай жоғары білімінің халықаралық ықпал ету күшін қалыптастыру үдерісінде негізгі құндылықтық бағдар ретінде көрініс табады (胡昞昞, 2021:93-103). Бұл модель жоғары білім саласындағы оқытушылар мен студенттердің халықаралық мобильдігін дамыту, халықаралық ғылыми-зерттеу платформаларын құру, әлемдік деңгейдегі ғылыми топтардың бірлескен зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру сияқты түрлі тетіктер арқылы жүзеге асырылады. Осының нәтижесінде Қытай жоғары білім жүйесі халықаралық тәжірибелердің «өзара үйренуін» (互鉴), халықаралық кейстердің «өзара игерілуін» (互学) және халықаралық практикалардың «өзара байланысын» (互通) қамтамасыз етуге ұмтылады (Yang, 2016:151-162).

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижелері Батыс жоғары біліміндегі «жұмсақ күш» ұғымының тарихи эволюция барысында қарапайым академиялық ықпал тетігінен жаһандық мәдени-саяси ықпал құралына дейін трансформацияланғанын көрсетті. Бастапқы кезеңде жоғары білім тек білім беру және ғылыми даярлау институты ретінде қабылданған. Бірақ қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде мәдени дипломатияның, білім дипломатиясының және академиялық гегемонияның маңызды механизміне айналды. Дж. Найдың жұмсақ күш теориясына сәйкес, жоғары білім мемлекеттердің мәдени құндылықтарын, саяси ұстанымдарын және ұлттық мүдделерін халықаралық деңгейде тарату құралы қызметін атқарады (Nye, 2004). Осыған байланысты Батыс мемлекеттері жоғары білім жүйесін халықаралық ықпал етудің стратегиялық ресурсы ретінде пайдаланып, академиялық мобильділік, халықаралық рейтингтер, гранттық бағдарламалар және білім беру стандарттары арқылы жаһандық білім

кеңістігіндегі жетекші орнын нығайтты. Мақаланы зерттеу барысында батыс жоғары білімінің жұмсақ күші төрт негізгі мазмұндық компонент негізінде қалыптасатыны анықталды. Оларға: мәдени гегемония, құндылықтық бағдар, стандарт қалыптастыру және білім беру орталығы моделі кіреді. Аталған құрылым халықаралық академиялық кеңістікте Батыс университеттерінің үстем рөлін бекітіп, әлемдік жоғары білім жүйесіндегі орталық–перифериялық қатынастардың сақталуына ықпал етеді (Altbach, Knight, 2007). Сонымен қатар, жоғары білімнің жұмсақ күші халықаралық білім беру стандарттарын қалыптастыру арқылы дамушы мемлекеттердің білім беру жүйесіне жанама ықпал етудің тиімді құралына айналған. Саймон Марджинсон Батыс жоғары білімінің жаһандануы тек академиялық интеграция үдерісі ғана емес, символдық билік пен мәдени үстемдікті тарату механизмі болып табылады деп негіздеме берген (Marginson, 2008). Зерттеу нәтижелері жоғары білім саласындағы жұмсақ күштің постколониалдық сипатқа ие екенін де көрсетті. Әсіресе Батыс университеттері қалыптастырған рейтингтік жүйелер мен академиялық стандарттар дамушы мемлекеттердің білім беру жүйелерін Батыстық модельге тәуелді етті. Бұл үдеріс академиялық ресурстардың теңсіз бөлінуіне және білім өндірісінің орталықтануына алып келді (Lo, 2011). М. Фуконың білім мен билік теориясы тұрғысынан қарастырғанда, жоғары білім жүйесіндегі бағалау және стандарттау механизмдері бейтарап құрал емес, керісінше билік қатынастарын институционалдандыратын дискурсивтік құрылым ретінде қызмет атқарады (Foucault, 1980). Батыс жоғары білімінің жұмсақ күші халықаралық деңгейде мәдени және идеологиялық ықпал жүргізудің күрделі жүйесіне айналғаны анықталды. Қытайға тән жоғары білімнің жұмсақ күші Батыстық модельден мазмұндық және құндылықтық тұрғыдан айтарлықтай ерекшеленетінін көрсетті. Қытай жоғары білімінің жұмсақ күші ұлттық мәдениетке, социалистік құндылықтарға және модернизациялық стратегияларға негізделген кешенді құрылым ретінде сипатталады. Оның негізгі құрамдас бөліктеріне жоғары білімнің мәдени тартымдылығы, институционалдық инновациялық әлеуеті, білім сапасының бәсекеге қабілеттілігі және халықаралық ықпал ету деңгейі жатады. Қытай жоғары білімінің мәдени тартымдылығы оның негізгі рухани өзегі екенін көруге болады. Қытай университетінің мәдениеті конфуцийшілдік рухани мұраға, тарихи сабақтастыққа және ұлттық бірегейлікке негізделеді. Бұл модель Батыс университеттеріне тән экзогендік даму логикасынан ерекшеленді. Эндогендік даму бұл мәдени дамудың қағидатына сүйенеді. Қытай жоғары білімінің мәдени тартымдылығы ұлттық жаңғыру идеясымен тығыз байланысып, университетті тек білім беру институты ретінде ғана емес, ұлттық рух пен өркениеттік құндылықтарды сақтаушы мәдени орталық ретінде қарастырады.

Сондай-ақ зерттеу нәтижелері Қытай жоғары біліміндегі институционалдық инновацияның басты ерекшелігі ретінде партияның жоғары білім жүйесіне толық жетекшілігін көрсетті. «Партиялық комитет басшылығындағы ректор жауапкершілігі жүйесі» Қытай жоғары білім басқару моделінің негізгі институционалдық ерекшелігі болып табылады. Бұл жүйе жоғары білімді ұлттық стратегиялық даму мақсаттарымен байланыстырып, кадр даярлау мен ғылыми инновацияларды мемлекеттің ұзақмерзімді даму мүдделерімен үйлестіруге бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, Қытай жоғары біліміндегі институционалдық инновация Батыс жоғары біліміндегі нарықтық басқару моделіне балама ретінде қарастырылады.

Зерттеу нәтижелері Қытай жоғары білімінің сапалық бәсекеге қабілеттілігі ұғымының да өзіндік ерекшеліктерге ие екенін көрсетті. Қытай моделінде сапа мен бәсекеге қабілеттілік өзара тәуелді әрі біртұтас жүйе ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл жоғары білім сапасын тек рейтингтік көрсеткіштер арқылы бағалаумен шектелмей, ұлттық инновациялық әлеует, ғылыми кадрлар даярлау деңгейі және қоғамға қызмет ету сапасы арқылы кешенді бағалауға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде Қытай жоғары білім жүйесі әлемдік академиялық кеңістіктегі салыстырмалы және стратегиялық артықшылықтарын нығайтуға ұмтылып отыр.

Соңында, зерттеу нәтижелері Қытай жоғары білімінің халықаралық ықпал ету күші «адамзаттың ортақ тағдыр қауымдастығы» тұжырымдамасына негізделетінін көрсетті. Батыс жоғары біліміндегі мәдени гегемония моделінен айырмашылығы, Қытай жоғары білімінің халықаралық стратегиясы өзара ынтымақтастық, мәдени үйлесім және тәжірибе алмасу қағидаттарына сүйенеді. Бұл модель халықаралық академиялық мобильділік, ғылыми-зерттеу платформалары және трансұлттық зерттеу жобалары арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, Қытай жоғары білімінің жұмсақ күші халықаралық білім кеңістігінде баламалы даму моделін қалыптастырып, жаһандық жоғары білім жүйесіндегі жаңа құндылықтық парадигманы ұсынатыны анықталды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде жоғары білімдегі «жұмсақ күш» ұғымының қазіргі халықаралық білім беру кеңістігіндегі маңызы мен оның Батыс және Қытай жоғары білім жүйелеріндегі өзіндік ерекшеліктері айқындалды. Зерттеу барысында жоғары білімнің бастапқыда білім беру мен ғылыми даярлау институты ретінде қалыптасып, уақыт өте келе мәдени, құндылықтық, институционалдық және халықаралық ықпал етудің маңызды құралына айналғаны анықталды. Осы тұрғыдан алғанда, жоғары білім мемлекеттің халықаралық беделін қалыптастыруға, академиялық және мәдени құндылықтарды таратуға, сондай-ақ жаһандық білім беру кеңістігіндегі бәсекеге қабілеттілікті арттыруға мүмкіндік беретін стратегиялық ресурс ретінде көрінеді.

Зерттеу Батыс жоғары білімінің жұмсақ күші тарихи даму барысында мәдени гегемония, құндылықтық бағдар, академиялық стандарттарды белгілеу және «білім беру орталығы» сияқты төрт негізгі компонент арқылы қалыптасқанын көрсетті. Халықаралық студенттер алмасуы, академиялық мобильділік, гранттық бағдарламалар, рейтингтер мен білім беру стандарттары Батыстың жаһандық жоғары білім кеңістігіндегі ықпалын күшейтетін негізгі тетіктер ретінде қызмет атқарды. Сонымен бірге бұл модельдің постколониалдық және гегемониялық сипаты да байқалады: академиялық ресурстар мен білім өндірісінің теңсіз бөлінуі Батыс университеттерінің орталық ролін бекітіп, дамушы елдердің жоғары білім жүйелерінің белгілі бір деңгейде тәуелді болуына ықпал етті.

Ал Қытай жоғары білімінің жұмсақ күші ұлттық мәдениетке, тарихи сабақтастыққа және елдің модернизациялық даму стратегиясына негізделген өзіндік модель ретінде қалыптасқаны анықталды. Оның құрылымдық негізін жоғары білімнің мәдени тартымдылығы, институционалдық инновациялық қабілеті, білім сапасының бәсекеге қабілеттілігі және халықаралық ықпал ету күші құрайды. Бұл компоненттер өзара байланысып, Қытайдың ішкі даму әлеуетін күшейтумен қатар, оның халықаралық білім кеңістігіндегі беделі мен ықпалын арттыруға бағытталған кешенді жүйені қалыптастырады.

Қытай моделінің маңызды ерекшелігі – дәстүрлі мәдени құндылықтар мен қазіргі заманғы университеттік дамудың өзара сабақтастығы. Конфуцийшілдік рухани мұра, ұлттық жаңғыру идеясы, ашықтық, инклюзивтілік, үйлесім және өзара үйрену қағидаттары Қытай жоғары білімінің мәдени тартымдылығының негізін құрайды. Сонымен қатар институционалдық инновация жоғары білімді ұлттық стратегиялық мақсаттармен байланыстырып, ғылыми кадрларды даярлау мен инновациялық дамуды мемлекеттің ұзақ мерзімді даму міндеттерімен үйлестіруге бағытталған.

Зерттеу сондай-ақ Қытай жоғары біліміндегі сапа мен бәсекеге қабілеттіліктің өзара тығыз байланыста қарастырылатынын көрсетті. Бұл тәсіл жоғары білімнің нәтижелілігін тек халықаралық рейтингтер арқылы емес, ғылыми зерттеу әлеуеті, кадр даярлау сапасы, инновациялық даму және қоғамға қызмет көрсету деңгейі сияқты кешенді көрсеткіштер арқылы бағалауға мүмкіндік береді. Осы арқылы Қытай жоғары білім жүйесі жаһандық академиялық кеңістіктегі өз позициясын нығайтып, өзіндік даму моделін қалыптастыруға ұмтылады.

Жалпы алғанда, Батыс пен Қытай жоғары білімінің жұмсақ күш модельдерін салыстыру олардың мақсаттық және құндылықтық бағдарларында елеулі айырмашылық бар екенін көрсетті. Батыс моделі тарихи тұрғыдан мәдени гегемония мен академиялық стандарттарды қалыптастыру арқылы халықаралық ықпалды күшейтуге көбірек бағытталса, Қытай моделі ұлттық мәдени ерекшелік, институционалдық тұтастық, сапа мен бәсекеге қабілеттілік және халықаралық ынтымақтастық қағидаттарын біріктіруге негізделеді. Қытай жоғары білімінің халықаралық ықпалы «адамзаттың ортақ тағдыр қауымдастығы», өзара тиімділік, ашықтық және тәжірибе алмасу идеяларымен сабақтасып, жаһандық жоғары білім кеңістігінде баламалы құндылықтық бағдар ұсынуға ұмтылады.

Осылайша, жоғары білімдегі «жұмсақ күш» қазіргі кезеңде мемлекеттердің халықаралық бәсекеге қабілеттілігін айқындайтын маңызды стратегиялық ресурс болып табылады. Батыс тәжірибесі жаһандық академиялық нормалар мен стандарттарды қалыптастырудың ықпалды тетіктерін көрсетсе, Қытай тәжірибесі ұлттық мәдениет пен институционалдық ерекшеліктерге сүйене отырып, жоғары білімнің халықаралық ықпалын қалыптастырудың баламалы моделін ұсынады. Сондықтан жоғары білімнің болашақтағы дамуы мәдени әртүрлілікті сақтау, академиялық өзара әрекеттестікті күшейту, білім ресурстарына тең қолжетімділікті қамтамасыз ету және халықаралық ынтымақтастықты дамыту қағидаттарымен ұштасуы қажет. Бұл бағыттар жаһандық жоғары білім кеңістігінің тұрақты, ашық және өзара тиімді дамуына негіз бола алады.

Әдебиеттер:

Nye, 2005 – Nye, J. S. Soft Power and Higher Education. <https://library.educause.edu/resources/2005/1/soft-power-and-higher-education> (қаралған күн 01.01.2005)

Nye, 2004 – Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics//New York: PublicAffairs.Soft Power (PublicAffairs).2004. 5-11 p.

Altbach & Knight, 2007 – Altbach, P. G., Knight, J. The Internationalization of Higher Education: Motivations and Realities//Journal of Studies in International Education, 11(3–4), 290–305 p.

Marginson, 2008 – Marginson, S. Global Field and Global Imagining: Bourdieu and Worldwide Higher Education//British Journal of Sociology of Education, 29(3), 303–315 p.

Nye, 1990 - Nye J.S. Soft Power//Foreign Policy. 1990. no.80. 153-171 p.

Nye, 2005 – Nye, J. S. Soft Power and Higher Education. <https://library.educause.edu/resources/2005/1/soft-power-and-higher-education> (қаралған күн 01.01.2005).

Altbach, 2004 – Altbach, P. G. Globalization and the University: Myths and Realities in an Unequal World//Tertiary Education and Management, 10 (1), 5–18 p.

Richmond, 2003 – Richmond, Y. Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain//Pennsylvania State University Press. 22–27 p.

Wächter, 2004 – Wächter, B. The Bologna Process: Developments and Prospects//European Journal of Education, 39(3), 265–273 p.

Pusser & Marginson, 2013 – Pusser, B., & Marginson, S. University Rankings in Critical Perspective//The Journal of Higher Education, 84(4), 544–568. <https://doi.org/10.1353/jhe.2013.0022>

Toffler, 1980 – Toffler, A. The Third Wave//New York: William Morrow, 27–33 p

Lo, William Yat Wai, 2011 - Lo, William Yat Wai, Soft Power, University Rankings and Knowledge Production: Distinctions between Hegemony and Self-determination in Higher Education.Comparative Education 47,no.2(2011): 209 p.

- Amaral, 2015 – *Amaral A.* Shifting Institutional Boundaries Through Cross-Border Higher Education//*Journal of Studies in International Education* 20, no.1(2015). 48-60 p
- Jane, 2015 – *Jane T.* Soft Power and Cultural Diplomacy: Emerging Education Hubs in Asia//*Comparative Education* 51, no.3. 2015. 353-374 p
- Wilson, 2008 – *Wilson, Ernest J.* Hard Power, Soft Power, Smart Power//*The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 2008, 110-124 p
- Nye, 2004 – *Nye, J. S.* Soft power: The means to success in world politics//*Public Affairs*. 5–7 p
- Wendt, 1999 – *Wendt, A.* Social theory of international politics//Cambridge University Press, 1–5 p.
- Marginson, 2008 – *Marginson, S.* Global field and global imagining: Bourdieu and worldwide higher education//*British Journal of Sociology of Education*, 29(3), 303–315. <https://doi.org/10.1080/01425690801966386>
- Altbach & Knight Altbach, 2007 – *P. G., & Knight, J.* The internationalization of higher education: Motivations and realities//*Journal of Studies in International Education*, 11(3–4), 290–305 p. <https://doi.org/10.1177/1028315307303542>
- Ministry of Education of the People's Republic of China. (2020). Education modernization 2035 plan. <http://www.moe.gov.cn>
- 《礼记·大学》. 中国古代经典文献. 张载. 《横渠四句》
- 《世界一流研究型大学的形成》. 世界银行出版社.
- Legge, 1885 – *Legge, J.* The Chinese classics: The Great Learning. Oxford University Press
- Chan, 1963 – *Chan, W. T.* 《中国哲学资料选编》. 普林斯顿大学出版社.
- Hayhoe, R. (1996). 《中国大学：1895—1995 年的文化冲突》. 加兰出版社.
- 中共中央办公厅. (2014). 《关于坚持和完善普通高等学校党委领导下的校长负责制的实施意见》. 北京：中国政府文件.
- 中华人民共和国教育部. (2020). 《教育现代化 2035》. <http://www.moe.gov.cn>
- Schumpeter, 1934 – *Schumpeter, J. A.* The theory of economic development//Harvard University Press.
- 新华社：中共中央办公厅印发《关于坚持和完善普通高等学校党委领导下的校长负责制的实施意见》，2014 年 10 月 15 日，http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/s5147/201410/t20141015_176026.html , 2025 年 4 月 10 日。
- 新华网：习近平在清华大学考察时强调 坚持中国特色世界一流大学建设目标方向 为服务国家富强民族复兴人民幸福贡献力量，2021 年 4 月 19 日，http://www.qstheory.cn/yaowen/2021-04/19/c_1127348969.htm , 2025 年 4 月 10 日。习近平. (2021). 在清华大学考察时的重要讲话. 北京：中国政府网. <http://www.gov.cn>
- 李健、洪成文：《中国高等教育软实力的内涵及建设路径》，《大学教育科学》2018 年第 5 期，第 16—20 页。
- Porter, 2004 – *Porter, M. E.* The competitive advantage of nations//Free Press.
- Altbach, 2004 – *Altbach, P. G.* Globalization and the university: Myths and realities in an unequal world//*Tertiary Education and Management*, 10(1), 3–25 p.
- Marginson, 2011 – *Marginson, S.* Higher education and public good. *Higher Education Quarterly*, 65(4), 2011, 411–433 p.
- Yang, 2016 – *Yang, R.* China's strategy for the internationalization of higher education. *Frontiers of Education in China*, 11(2), 2016, 151–162 p.
- 费孝通, 2006 - 费孝通. 《美美与共与人类文明》. 北京大学出版社 2006
- 中华人民共和国教育部. (2020). 《教育现代化 2035》. <http://www.moe.gov.cn>
- 清华大学校史资料编写组. 《清华大学校史》. 清华大学出版社(2015).

习近平, 2021 - 习近平: 《毫不动摇坚持和加强党的全面领导》, 《求是》 2021年第18期, 第4—5页。

中华人民共和国教育部. 《教育现代化 2035》. <http://www.moe.gov.cn> (2020).

罗建河, 2015 - 罗建河: 《高等教育中的西方中心主义及其超越——基于国家软实力的视角》, 《国家教育行政学院学报》 2015年第2期, 第91—95页。

张伟, 2022 - 张伟、刘宝存: 《全球竞争时代的教育软实力: 内涵、挑战与因应》, 《清华大学教育研究》 2022年第1期, 第87—95页。

胡昞昞, 2021 - 胡昞昞、刘宝存: 《国际比较视野下的中国教育软实力》, 《教育研究》 2021年第10期, 第93—103页

Yang, 2016 - Yang, R. China's strategy for the internationalization of higher education. *Frontiers of Education in China*, 11(2), 2016, 151–162 p.

References:

Nye, 2005 - Nye, J. S. Soft Power and Higher Education. <https://library.educause.edu/resources/2005/1/soft-power-and-higher-education> (қаралған күн 01.01.2005)

Nye, 2004 - Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics//New York: PublicAffairs. Soft Power (PublicAffairs). 2004. 5-11 p.

Altbach & Knight, 2007 - Altbach, P. G., Knight, J. The Internationalization of Higher Education: Motivations and Realities//*Journal of Studies in International Education*, 11(3–4), 290–305 p.

Marginson, 2008 - Marginson, S. Global Field and Global Imagining: Bourdieu and Worldwide Higher Education//*British Journal of Sociology of Education*, 29(3), 303–315 p.

Nye, 1990 - Nye J.S. Soft Power//*Foreign Policy*. 1990. no.80. 153-171 p.

Nye, 2005 - Nye, J. S. Soft Power and Higher Education. <https://library.educause.edu/resources/2005/1/soft-power-and-higher-education> (қаралған күн 01.01.2005).

Altbach, 2004 - Altbach, P. G. Globalization and the University: Myths and Realities in an Unequal World//*Tertiary Education and Management*, 10(1), 5–18 p.

Richmond, 2003 - Richmond, Y. Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain//*Pennsylvania State University Press*. 22–27 p.

Wächter, 2004 - Wächter, B. The Bologna Process: Developments and Prospects//*European Journal of Education*, 39(3), 265–273 p.

Pusser & Marginson, 2013 - Pusser, B., & Marginson, S. University Rankings in Critical Perspective//*The Journal of Higher Education*, 84(4), 544–568. <https://doi.org/10.1353/jhe.2013.0022>

Toffler, 1980 - Toffler, A. The Third Wave//New York: William Morrow, 27–33 p

Lo, William Yat Wai, 2011 - Lo, William Yat Wai, Soft Power, University Rankings and Knowledge Production: Distinctions between Hegemony and Self-determination in Higher Education. *Comparative Education* 47, no.2(2011): 209 p.

Amaral, 2015 - Amaral A. Shifting Institutional Boundaries Through Cross-Border Higher Education//*Journal of Studies in International Education* 20, no.1(2015). 48-60 p

Jane, 2015 - Jane T. Soft Power and Cultural Diplomacy: Emerging Education Hubs in Asia//*Comparative Education* 51, no.3. 2015. 353-374 p

Wilson, 2008 - Wilson, Ernest J. Hard Power, Soft Power, Smart Power//*The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 2008, 110-124 p

- Nye, 2004 – *Nye, J. S.* Soft power: The means to success in world politics//Public Affairs. 5–7 p
- Wendt, 1999 – *Wendt, A.* Social theory of international politics//Cambridge University Press, 1–5 p.
- Marginson, 2008 – *Marginson, S.* Global field and global imagining: Bourdieu and worldwide higher education//British Journal of Sociology of Education, 29(3), 303–315. <https://doi.org/10.1080/01425690801966386>
- Altbach & Knight Altbach, 2007 – *P. G., & Knight, J.* The internationalization of higher education: Motivations and realities//Journal of Studies in International Education, 11(3–4), 290–305 p. <https://doi.org/10.1177/1028315307303542>
- Altbach, 2004 – *Altbach, P. G.* Globalization and the university: Myths and realities in an unequal world//Tertiary Education and Management, 10(1), 2004, 3–25.
- Chan, 1963 – *Chan, W. T.* A Source Book in Chinese Philosophy//Princeton University Press. 1963
- Central Committee General Office of the Communist Party of China. (2014). Opinions on Upholding and Improving the President Responsibility System under the Leadership of the Party Committee in Ordinary Higher Education Institutions. Beijing: Chinese Government Documents.
- Fei, 2006 – *Fei, X.* Harmony in Diversity and Human Civilization//Beijing: Peking University Press, 2006.
- Hayhoe, 1996 – *Hayhoe, R.* China's Universities, 1895–1995: A Century of Cultural Conflict//New York: Garland Publishing, 1996.
- Hu & Liu, 2021 – *Hu, Y., & Liu, B.* China's educational soft power from an international comparative perspective//Educational Research, 10, 93–103 p.
- Li & Hong, 2018 – *Li, J., & Hong, C.* The connotation and development paths of China's higher education soft power//University Education Science, 5, 2018, 16–20 p.
- Luo, 2015 – *Luo, J.* Western-centrism in higher education and its transcendence: A perspective based on national soft power//Journal of National Academy of Education Administration, 2, 2015, 91–95 p.
- Marginson, 2011 – *Marginson, S.* Higher education and public good//Higher Education Quarterly, 65(4), 2011, 411–433 p.
- Ministry of Education of the People's Republic of China//Education Modernization 2035. <http://www.moe.gov.cn>
- Porter, 2004 – *Porter, M. E.* The Competitive Advantage of Nations//Free Press, 2004.
- Schumpeter, 1934 – *Schumpeter, J. A.* The Theory of Economic Development//Harvard University Press, 1934.
- Tsinghua University Historical Materials Compilation Group. A History of Tsinghua University//Tsinghua University Press.
- Xi, 2021 – *Xi, J.* Important speech during an inspection tour of Tsinghua University//Beijing: Chinese Government. <http://www.gov.cn>
- Xi, 2021 – *Xi, J.* Uphold and strengthen the Party's overall leadership without wavering//Qiushi, 18, 2021, 4–5 p.
- Xinhua News Agency. (2014, October 15) – The General Office of the Central Committee of the Communist Party of China issued the Opinions on Upholding and Improving the President Responsibility System under the Leadership of the Party Committee in Ordinary Higher Education Institutions. http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/s5147/201410/t20141015_176026.html
- Xinhua News Agency. (2021, April 19) – Xi Jinping emphasizes adherence to the goals and direction of building world-class universities with Chinese characteristics during his inspection at Tsinghua University. http://www.qstheory.cn/yaowen/2021-04/19/c_1127348969.htm
- Yang, 2016 – *Yang, R.* China's strategy for the internationalization of higher education. Frontiers of Education in China, 11(2), 2016, 151–162 p.

Zhang & Liu, 2022 –Zhang, W., & Liu, B. Educational soft power in an era of global competition: Connotations, challenges, and responses//Tsinghua Journal of Education, 1, 2022, 87–95 p.

^{*1} Мәсімханұлы Д., ²Кудьяров Б.Б.

^{1,2} Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹ duken.masimhan@gmail.com, ²Baburbek.kudyarov@gmail.com

«МЯГКАЯ СИЛА» В СИСТЕМАХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ВОСТОКА И ЗАПАДА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КИТАЙСКОЙ МОДЕЛИ

Аннотация. Понятие «мягкой силы» в системе высшего образования Запада сформировалось в результате длительной историко-культурной трансформации и на разных этапах приобретало различное содержательное наполнение. Задачами данного исследования являются характеристика основных этапов развития мягкой силы в западном высшем образовании, анализ ее функций как «культурной власти», «распространения ценностей», «стандартизации», «образовательного центра» и «установления норм», определение содержательной структуры мягкой силы китайского высшего образования, а также оценка ее влияния на международное образовательное пространство. В качестве методов исследования были использованы системный анализ, сравнительно-исторический анализ и структурно-функциональный подход. Данные методы позволили провести комплексное сравнение процессов развития западной и китайской моделей высшего образования. Научная новизна исследования заключается в рассмотрении мягкой силы китайского высшего образования не только как инструмента культурного влияния, но и как комплексной структуры, включающей культурную привлекательность, институциональные инновации, качественную конкурентоспособность и международное влияние. Кроме того, в качестве альтернативы гегемонистскому характеру западной модели предлагается теоретическое обоснование китайской модели, основанной на национальной специфике. Результаты исследования показывают, что мягкая сила западного высшего образования исторически была ориентирована на формирование и распространение универсальных стандартов. В то же время установлено, что китайская модель, опираясь на национальную специфику, сформировала собственную институциональную систему. Доказано, что мягкая сила китайского высшего образования является важным фактором, предлагающим мировой системе образования новые модели и направления развития.

Ключевые слова: высшее образование, образовательная цивилизация, мягкая сила, культурная привлекательность, институциональная инновационная способность, качественная конкурентоспособность, международное влияние.

^{*1}Massimkhanuly D. ²Kudyarov.B .B.

^{1,2} R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

² Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ duken.masimhan@gmail.com, ²Baburbek.kudyarov@gmail.com

“SOFT POWER” IN EASTERN AND WESTERN HIGHER EDUCATION SYSTEMS: A COMPARATIVE STUDIES ANALYSIS OF THE CHINESE MODEL

Annotation. The concept of “soft power” in the Western higher education system emerged as a result of a long historical and cultural transformation and acquired different substantive characteristics at various stages of its development. The objectives of this study are to identify the

main stages in the development of soft power in Western higher education, analyze its functions as “cultural authority,” “the dissemination of values,” “standard-setting consensus,” “an educational hub,” and “norm-setting,” determine the substantive structure of China’s soft power in higher education, and assess its influence in the international education space. The study employs systems analysis, comparative historical analysis, and structural-functional approaches. These methods make it possible to conduct a comprehensive comparison of the development of Western and Chinese higher education models. The novelty of the study lies in examining China’s higher education soft power not merely as a form of cultural influence, but as a comprehensive structure consisting of cultural attractiveness, institutional innovation, qualitative competitiveness, and international influence. Furthermore, as an alternative to the hegemonic nature of the Western model, the study proposes a theoretical foundation for a Chinese model based on national identity and distinctive characteristics. The study finds that soft power in Western higher education has historically been oriented toward the establishment and expansion of universal standards. In contrast, the Chinese model has developed its own institutional system based on national characteristics. It is demonstrated that China’s higher education soft power represents an important factor offering new models and directions for the development of the global higher education system.

Keywords: higher education, educational civilization, soft power, cultural attractiveness, institutional innovation capacity, qualitative competitiveness, international influence.

Авторлар туралы мәлімет:

Мәсімханұлы Дүкен – филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Бас директоры

Кудьяров Бабурубек Базарбайұлы – PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Масимханұлы Дукен – доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Кудьяров Бабурубек Базарбайұлы – PhD докторант, Казахский национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Masimkhanuly Duken – Doctor of Philological Sciences, Professor, General Director of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova

Kudyarov Baburbek Bazarbayuly – PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 28 маусым 2026 жыл
Қабылданды 20 тамыз 2026 жыл*

¹Туркстанова А.Е. * ²Муратбекова А.М.

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹bota.yespan@gmail.com, ²a.muratbekova@ayu.edu.kz

ҮНДІСТАН – ҚАЗАҚСТАН: СЫРТҚЫ САЯСАТ ЖӘНЕ ЕКІЖАҚТЫ ҚАТЫНАСТАР

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – Үндістан Республикасының сыртқы саяси басымдықтарын және олардың Қазақстан Республикасымен екіжақты қатынастардың дамуына әсерін кешенді талдау. Зерттеудің маңызы Үндістанның Орталық Азиядағы, соның ішінде Қазақстандағы, ықпалының артуымен және екі ел арасындағы стратегиялық әріптестікті ғылыми тұрғыдан бағалау қажеттілігімен айқындалады. Мақаланың жаңалығы Үндістанның «стратегиялық автономия» тұжырымдамасын Қазақстан–Үндістан қатынастарының нақты салаларымен (саяси, экономикалық, энергетикалық, қорғаныс, білім беру) байланыстыра отырып қарастыруында және екіжақты қатынастардың кезеңдік моделін ұсынуында. Зерттеу міндеттері: Үндістан сыртқы саясатының эволюциясы мен Орталық Азия стратегиясын сипаттау; 1992 жылдан бергі екіжақты қатынастардың институционалдық негізін анықтау; ынтымақтастықтың негізгі салаларын талдау; әріптестіктің шектеулері мен перспективалы бағыттарын айқындау. Тәжірибелік маңызы – алынған қорытындыларды Қазақстанның Оңтүстік Азия бағытындағы сыртқы саясатын жоспарлауда және сараптамалық-талдау жұмыстарында пайдалану мүмкіндігі. Әдіснамалық негізін халықаралық қатынастардағы реализм, либерализм және конструктивизм теориялары құрайды; эмпирикалық талдауда тарихи-хронологиялық, салыстырмалы, жүйелік және статистикалық әдістер, сондай-ақ ресми құжаттардың контент-талдауы қолданылды. Негізгі нәтижелер: Қазақстан–Үндістан қатынастарының дамуында екі кезең (1992–2008 жж. – дипломатиялық-институционалдық негіздің қалыптасуы; 2009 жылдан бері – стратегиялық әріптестік) анықталды; саяси сенім деңгейі жоғары болғанымен, экономикалық ынтымақтастықтың нақты нәтижелері әлеуеттен төмен екені көрсетілді; уран мен мұнай-газ саласы екіжақты қатынастардың негізгі қозғаушы күші ретінде айқындалды. Қорытындыда көлік-логистика, фармацевтика және IT, энергетика, қауіпсіздік және гуманитарлық салалар бойынша ынтымақтастықты тереңдетудің бес бағыты ұсынылады.

Кілт сөздер: Үндістан сыртқы саясаты, стратегиялық автономия, Орталық Азия, Қазақстан–Үндістан стратегиялық әріптестігі, көпвекторлы саясат, энергетикалық ынтымақтастық, уран және атом энергетикасы, аймақтық қауіпсіздік, гуманитарлық байланыстар.

Кіріспе

Халықаралық қатынастар жүйесінде соңғы жылдары геосаяси теңгерімнің қайта құрылуы, экономикалық ықпал үшін бәсекенің күшеюі және аймақтық интеграциялық бастамалардың жандана түсуі байқалады. Мұндай жағдайда Үндістан өзін әлемнің «көтеріліп келе жатқан державасы» және өзіндік стратегиялық ықпалды актор ретінде танытуда. Ол бір мезгілде АҚШ-пен, Ресеймен, Қытаймен, Еуропалық одақ елдерімен және дамушы мемлекеттермен теңгерімді қарым-қатынас орнатуда. Сонымен қатар, өзін «жаһандық Оңтүстіктің» мүддесін қорғаушы мемлекет ретінде көрсетуге ұмтылып, дамушы елдер арасындағы беделін күшейтуде. БРИКС, G20, Шанхай ынтымақтастық ұйымы сияқты

халықаралық және аймақтық құрылымдарға белсенді қатысуы да Үндістанның жаһандық басқару жүйесіндегі ықпалын көрсетеді (Cohen, 2001).

Үндістанның сыртқы саясатында стратегиялық қарым-қатынасты кеңейту, экономикалық бағытта дамыту, дипломатиялық қатысуын көптеген аймақтарға тарату ұстанымдары жаңа ғасыр басталысымен нығаюда (Mohan, 2003). Бұл мемлекеттің әлемдік саясаттағы орны оның стратегиялық дербестікке негізделген сыртқы саяси стратегиясымен айқындалады. Яғни, Үндістанның сыртқы саясаты бір орталыққа тәуелденбей, әртүрлі державалармен және аймақтармен прагматикалық байланыстарды дамытатын стратегиялық автономия қағидасын ұстанады. Мұны оның Үнді мұхиты аймағындағы қауіпсіздік мәселесіндегі саясатынан, Азиядағы күштер балансын сақтаудағы рөлінен, сонымен қатар технологиялық даму және халықаралық беделді арттыру мақсаттарын жүзеге асыруынан байқауға болады.

Үндістанның Орталық Азияға қатысты сыртқы саясатына келсек, аймақтың оның басымдықтарындағы орны бірте-бірте артып келгені айқын. Үндістан Орталық Азияны Ресей, Қытай, Иран және Оңтүстік Азия мемлекеттерінің мүдделерінің тоғысында орналасқан маңызды геосаяси кеңістік ретінде қарастырады. Жаңа-Дели үшін Орталық Азия басқа жетекші аймақтық державалармен бәсекелестік, логистикалық бағыттардың өзгеруі және энергетикалық қауіпсіздіктің маңыздылығы тұрғысынан, сондай-ақ Үндістанның назарын Еуразия аймағына аударған фактор ретінде қарастырылады (Muratbekova, Khitakhunov, 2024: 69–78).

Үндістанның Орталық Азия стратегиясында Қазақстан негізгі серіктес ретінде айрықша орын алады. Қазақстанның сыртқы және ішкі саясаттағы жетістіктері оның Орталық Азиядағы көшбасшылық орнын анықтайды. Сондықтан Үндістан үшін Қазақстан оның аймақтық ынтымақтастық стратегиясында саяси, энергетикалық және қауіпсіздік салаларындағы маңызды бағыт болып табылады.

Қазақстан үшін Үндістанмен ынтымақтастық мемлекеттің көпвекторлы сыртқы саясатының маңызды элементі ретінде қарастырылады. Себебі, біріншіден, Үндістанның экономикалық және демографиялық әлеуеті оны ірі нарық әрі инвестициялық серіктес ретінде танытады. Екіншіден, Үндістанның Орталық Азия кеңістігіне қызығушылығы Қазақстанның транзиттік, ресурстық және дипломатиялық мүмкіндіктерімен тоғысады. Үшіншіден, аймақтық қауіпсіздік пен терроризмге қарсы ортақ күн тәртібі тараптардың өзара түсіністігін нығайтуға ықпал етеді (Лаумулин, 2009).

Қазіргі уақытта үнді-қазақстандық қарым-қатынастар практикалық маңызға ие, себебі олар бірін-бірі толықтыратын мүдделерге негізделген. Қазақстан сыртқы экономикалық байланыстарды әртараптандыруға және технологияларды тартуға мүдделі, ал Үндістан аймақтық ресурстарға қол жеткізуге, көлік байланыстарын нығайтуға және Еуразиядағы дипломатиялық қолдауды кеңейтуге мүдделі. Оған қоса, жаңа геосаяси және экономикалық қиындықтар жағдайында үнді-қазақстандық ынтымақтастықты дамыту өзара әрекеттесу тетіктерін талдауды және перспективалы бағыттарды анықтауды талап етеді.

Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде мемлекеттер арасындағы екіжақты және көпжақты ынтымақтастықты ғылыми тұрғыдан талдаудың өзектілігі артуда. Әсіресе геосаяси, экономикалық және энергетикалық факторлар тоғысқан аймақтардағы серіктестік мәселелері халықаралық қатынастар теориясы мен тәжірибесінде маңызды орын алады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Үндістан арасындағы қарым-қатынастарды зерттеу ғылыми және тәжірибелік маңызға ие.

Мақаланың мақсаты – Үндістанның сыртқы саясатының басымдықтарын және олардың Қазақстанмен қарым-қатынастың дамуына әсерін зерттеу, сондай-ақ екіжақты ынтымақтастықтың негізгі мүмкіндіктері мен шектеулерін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: 1) Үндістан сыртқы саясатының тәуелсіздік алғаннан бергі эволюциясын және оның Орталық Азия стратегиясының негізгі өлшемдерін сипаттау; 2)

Қазақстан–Үндістан қатынастарының шарттық-құқықтық және институционалдық негізін анықтау; 3) саяси, экономикалық, энергетикалық, қорғаныс және білім беру салаларындағы ынтымақтастықтың мазмұны мен нәтижелерін талдау; 4) екіжақты қатынастардың даму кезеңдерін айқындау және әріптестікті тереңдетудің перспективалы бағыттарын ұсыну.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі кешенді сипатта құрастырылды. Теориялық тұрғыдан мақала халықаралық қатынастардағы реализм, либерализм және конструктивизм парадигмаларының түсіндірмелік мүмкіндіктерін пайдаланады. Реализм қауіпсіздік пен күштер балансын сыртқы саясаттағы негізгі детерминант ретінде қарастырады; Үндістанның стратегиялық мәдениетін талдауда осы тәсіл К. Баджпайдың еңбегіне сүйене отырып қолданылды (Bajpai, 2002: 245–304). Неореализм халықаралық жүйенің құрылымдық сипаты мемлекеттердің мінез-құлқын айқындайтынын атап көрсетеді, бұл Үндістанның «көтеріліп келе жатқан держава» ретіндегі ұстанымын түсіндіруге мүмкіндік береді (Cohen, 2001). Либерализм мемлекетаралық ынтымақтастықтың институционалдық және экономикалық негіздерін алға тартып, өзара тәуелділіктің тұрақтылықты күшейтетініне мән береді (Ikenberry, 2011); халықаралық тәртіптегі күш пен құндылықтардың арақатынасы А. Харреллдің тұжырымдамасы негізінде қарастырылды (Hurrell, 2007). Конструктивизм сыртқы саясатта идеялар, нормалар және идентификация факторларының маңызын түсіндіруге мүмкіндік береді; бұл тәсіл Үндістанның «стратегиялық автономия» және «жаһандық Оңтүстік» дискурсын талдауда пайдаланылды.

Эмпирикалық талдау барысында келесі нақты әдістер қолданылды. *Тарихи-хронологиялық әдіс* Қазақстан–Үндістан қатынастарының 1992 жылғы дипломатиялық қатынастар орнатылғаннан бастап 2025 жылға дейінгі негізгі оқиғаларын (декларациялар, келісімдер, жоғары деңгейдегі сапарлар, бірлескен жаттығулар) хронологиялық тәртіппен жүйелеу үшін қолданылды; нәтижесінде екіжақты қатынастардың екі кезеңнен тұратын моделі ұсынылды. *Салыстырмалы әдіс* екі деңгейде пайдаланылды: біріншіден, Үндістан сыртқы саясатының үш кезеңі (қосылмау саясаты, 1991 жылдан кейінгі экономикалық дипломатия және 2014 жылдан бергі Н. Моді үкіметінің саясаты) салыстырылды; екіншіден, ынтымақтастықтың жекелеген салалары (саяси, экономикалық, энергетикалық, қорғаныс, білім беру) даму деңгейі бойынша салыстырылды, бұл саяси диалог пен экономикалық нәтижелер арасындағы алшақтықты анықтауға мүмкіндік берді. *Жүйелік тәсіл* Қазақстан–Үндістан қатынастарын Үндістанның Орталық Азия стратегиясы мен Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатының кіші жүйесі ретінде қарастыруға, сол арқылы екі елдің мүдделерінің өзара толықтырушы сипатын айқындауға мүмкіндік берді. *Контент-талдау* ресми құжаттарға – 1992 жылғы декларация мен келісімдерге, 2002 жылғы Бірлескен декларацияға, 2009 жылғы Стратегиялық әріптестік декларациясына, 2015 жылғы қорғаныс және темір жол саласындағы келісімдерге, Сыртқы істер министрлігінің ресми хабарламаларына – қолданылды; нәтижесінде екіжақты дискурста басым бағыттар (энергетика, байланыстылық, қауіпсіздік, гуманитарлық байланыстар) анықталды. *Статистикалық талдау* 2013, 2015 және 2024 жылдардағы тауар айналымы, Үндістан инвестицияларының көлемі, уран жеткізілімдері мен бірлескен кәсіпорындар саны бойынша деректерге қолданылып, экономикалық ынтымақтастықтың динамикасы мен құрылымдық ерекшеліктерін бағалауға мүмкіндік берді.

Дереккөздік базаны үш топ құрайды: 1) Үндістан сыртқы саясаты мен Қазақстан–Үндістан қатынастарына арналған монографиялар мен ғылыми мақалалар (Лаумулин, 2009; Santhanam, Sultanov, 2006; Santhanam, Baizakova, Dwivedi, 2007; Muratbekova, Khitakhunov, 2024; Cohen, 2001; Mohan, 2003; Ganguly, 2012; Hall, 2019); 2) екі ел арасындағы ресми құжаттар – Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілер базасында (adilet.zan.kz) және Президент әкімшілігінің ресми сайтында (akorda.kz) жарияланған

келісімдер мен меморандумдар; 3) Сыртқы істер министрлігінің ресми сапарлары туралы ақпараттық-аналитикалық материалдар мен халықаралық ұйымдар (Халықаралық энергетикалық агенттік) деректері.

Талқылау

Үндістанның сыртқы саясаты мен оның Орталық Азиядағы, соның ішінде Қазақстандағы, ұстанымы бірқатар отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Оларды шартты түрде үш топқа бөлуге болады.

Бірінші топты Үндістанның сыртқы саясатының жалпы эволюциясына арналған зерттеулер құрайды. С. Коэн Үндістанның «көтеріліп келе жатқан держава» ретіндегі әлеуетін, оның стратегиялық мәдениетінің ерекшеліктерін және ұлы державалармен қатынастарын жүйелі талдап, Үндістанның жаһандық рөлге деген ұмтылысының ішкі және сыртқы шектеулерін көрсетті (Cohen, 2001). Ч.Р. Мохан 1991 жылғы экономикалық реформалардан кейінгі Үндістан сыртқы саясатының «қосылмау» идеологиясынан прагматизмге және стратегиялық серіктестіктерге өтуін «Рубиконнан өту» ретінде сипаттады (Mohan, 2003). С. Гангули Үндістан сыртқы саясатының тарихи ретроспективасын аймақтық және жаһандық деңгейлер тұрғысынан жинақтап, оның болашақ бағыттарын болжады (Ganguly, 2012). И. Холл Н. Моді үкіметінің тұсындағы сыртқы саясаттың «қайта құрылуын», атап айтқанда, идеологиялық және институционалдық өзгерістерді талдады (Hall, 2019). К. Баджпай Үндістанның стратегиялық мәдениетіндегі негізгі ағымдарды (неруизм, неолиберализм, гиперреализм) ажыратып, олардың сыртқы саяси шешімдерге әсерін көрсетті (Bajrai, 2002: 245–304). Үндістанның ядролық дипломатиясы мен стратегиясы – Қазақстанмен уран саласындағы ынтымақтастықты түсіну үшін маңызды аспект – А. Кумардың (K. Ashok) еңбегінде қарастырылған (Ashok, 2017).

Екінші топқа халықаралық қатынастардың теориялық негіздеріне арналған және Үндістан сыртқы саясатын түсіндіруге қолданылатын еңбектер жатады. Дж. Айкенберри либералдық халықаралық тәртіптің қалыптасуы мен дағдарысын талдай отырып, көтеріліп келе жатқан державалардың, соның ішінде Үндістанның, осы тәртіптегі орнын қарастырады (Ikenberry, 2011). А. Харрелл жаһандық тәртіптегі күш пен құндылықтардың арақатынасын және аймақтық державалардың рөлін зерттейді (Hurrell, 2007). Р. Беттс әскери дайындық тұжырымдамасын әзірлеп, қорғаныс саласындағы ынтымақтастықты бағалаудың әдіснамалық негізін ұсынады (Betts, 1995).

Үшінші топ – тікелей Қазақстан–Үндістан қатынастарына арналған зерттеулер. М.Т. Лаумулин Орталық Азияны шетелдік саясаттану мен әлемдік геосаясат тұрғысынан қарастыра отырып, Үндістанның аймақтық мүдделеріне және Қазақстанның көпвекторлы саясатындағы Оңтүстік Азия бағытына ерекше назар аударды (Лаумулин, 2009). К. Сантханам мен Б. Сұлтанов, сондай-ақ К. Сантханам, К. Байзақова және Р. Дживеди бірлескен редакциясымен шыққан жинақтар екіжақты қатынастардың 2000-жылдардың ортасындағы жай-күйін үнді және қазақстандық сарапшылардың көзқарасы тұрғысынан жан-жақты сипаттады (Santhanam, Sultanov, 2006; Santhanam, Baizakova, Dwivedi, 2007). А. Мұратбекова мен А. Хитахунов Үндістанның Қазақстандағы сыртқы саясатын ынтымақтастық әлеуеті тұрғысынан талдап, екіжақты қатынастардың қазіргі кезеңдегі негізгі бағыттарын анықтады (Muratbekova, Khitakhunov, 2024: 69–78).

Историографиялық шолу көрсеткендей, Үндістан сыртқы саясатының жалпы мәселелері шетелдік әдебиетте жеткілікті дәрежеде зерттелген, ал Қазақстан–Үндістан қатынастарына арналған еңбектер негізінен 2000-жылдардың ортасындағы жағдайды сипаттайды. 2015 жылдан кейінгі кезеңдегі, әсіресе қорғаныс, атом энергетикасы және білім беру салаларындағы ынтымақтастықтың динамикасы, сондай-ақ 2020-жылдардағы сауда көрсеткіштерінің өзгеруі қазақ тілді ғылыми әдебиетте жеткілікті талданбаған. Осы мақала аталған олқылықтың орнын толтыруға бағытталған.

Үндістанның сыртқы саясаты

Үндістанның сыртқы саяси доктринасы тәуелсіздік алған кезеңнен бастап өзіндік ерекшелігімен айқындалды. Алғашқы онжылдықтарда мемлекет халықаралық жүйеде блоктарға қосылмай, дербес позиция ұстануды мақсат етті. Оның «қосылмау» қағидасы Үндістанның егемендігін сақтауға, экономикалық дамуға сыртқы ресурстар тартуға және сыртқы қысымдарды азайтуға бағытталған болатын. 1990-жылдардан кейін мемлекеттің сыртқы саясатының жаңа жағдайларға бейімделе бастауы экономиканы либерализациялау және халықаралық нарықтарға терең кірігу қажеттілігін туындатты. Нәтижесінде Үндістан сыртқы саясатында экономикалық дипломатияның салмағы артты, жаңа серіктестер іздеу белсенділігі күшейді (Mohan, 2003).

Жүргізілген либерализация реформаларының арқасында Үндістан жаңа даму деңгейіне өтті. Қазіргі кезеңде Үндістан сыртқы саясатында жаһандық ойыншы ретінде мәртебесін нығайтуға деген өзіндік ұмтылысы байқалуда. Әсіресе 2014 жылы билік басына Нарендра Моди үкіметінің келуімен сыртқы саясат түбегейлі өзгерістерге ұшырады (Hall, 2019). Біріншіден, мемлекет стратегиялық автономияны сақтай отырып, жаһандық басқару институттарында белсенді позиция ұстана бастады, бұл стратегиялық серіктестіктерді дамытуға алып келді. Екіншіден, аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, Үнді мұхиты аймағындағы ықпалын кеңейту және экономикалық мүдделерін ілгерілету байқалуда. Үшіншіден, аймақтардағы дипломатиялық қатысуы нығаюда. Осы логикада Үндістан әртүрлі державалармен қатынасты теңгерімді ұстап, бір мезетте АҚШ-пен технологиялық әріптестікке, Ресеймен дәстүрлі байланыстарды сақтауға және Қытаймен бәсекелестік жағдайында прагматикалық диалог жүргізуге ұмтылады. Сондай-ақ, батыс елдеріне балама жүйе ретінде қарастырылатын БРИКС тобының да сыртқы саясаттағы орны артты.

Орталық Азияға келсек, қазіргі таңда Үндістанның аймақтық процестерге белсендірек қатысуға деген ұмтылысы көрінеді. Орталық Азия Үндістан үшін геосаяси және геоэкономикалық тұрғыда маңызды аймақ ретінде қарастырылады. Бұл маңыз бірнеше өлшемнен тұрады. Біріншіден, аймақтағы энергия ресурстары Үндістанның өсіп келе жатқан экономикасына ұзақ мерзімді қолдау беруі мүмкін. Екіншіден, Орталық Азияның транзиттік кеңістік ретіндегі рөлі Үндістанның Еуразия бағытындағы байланыс әлеуетін арттырады. Үшіншіден, қауіпсіздік мәселелері (терроризм, экстремизм, Ауғанстандағы тұрақсыздық) Үндістан үшін тікелей қауіп факторы ретінде қабылданады (Mohan, 2003; Ganguly, 2012).

Алайда Үндістанның Орталық Азияға белсенді кіруіне географиялық тосқауылдар әсер етеді. Аймаққа тікелей құрлықтық жолдың болмауы және транзиттің күрделілігі экономикалық қатынастардың қарқынын шектейді. Сондықтан Үндістан үшін логистика мен көлік дәліздерін әртараптандыру, соның ішінде Иран бағытындағы және көпмодальды тасымал механизмдерін дамыту өзекті болып отыр.

Үндістанның аймаққа қатысты стратегиясы көпжақты және екіжақты тетіктерді үйлестіруге негізделеді. Көпжақты деңгейде Үндістан ШЫҰ сияқты алаңдар арқылы аймақ елдерімен тұрақты диалог жүргізуге, қауіпсіздік мәселелері бойынша ынтымақтастықты кеңейтуге ұмтылады. Екіжақты деңгейде сауда-экономикалық келісімдер, мәдени және білім байланыстары, қорғаныс саласындағы өзара әрекеттестік формалары басым орын алады.

«Шығысқа қарай әрекет ету» саясаты аясында Жаңа-Делидің АСЕАН-мен жақындасуға және Үнді-АСЕАН еркін сауда аймағын құру перспективалары бар Шығыс Азия қауымдастығын (ШАҚ) қалыптастыруға бағытталған стратегиялық ұстанымы жүзеге асырылуда, сондай-ақ ШАҚ шеңберіндегі Шығыс Азия саммитіне (ШАС) қатысу қарастырылуда. Атап айтқанда, 2002 жылдан бастап Үндістан-АСЕАН форматында тұрақты түрде саммиттер өткізіліп келеді. Жаңа-Дели АСЕАН Аймақтық форумының (АРФ) белсенді қатысушысы болып табылады, сондай-ақ АТЭС-ке қосылуға мүдделілік танытып отыр. Үндістан АСЕАН-ды стратегиялық серіктес және Қытайға қарсы теңгерімдеуші күш ретінде қарастырады (Ashok, 2017).

Халықаралық терроризмге қарсы іс-қимыл – Үндістанның сыртқы саясатының ең маңызды басымдықтарының бірі. Бұл саладағы шетелдік серіктестермен өзара іс-қимыл негізінен бірлескен жұмыс топтары форматында жүзеге асырылады (мысалы, халықаралық терроризмге қарсы іс-қимыл бойынша Қазақстан–Үндістан Бірлескен жұмыс тобы жұмыс істейді).

Осылайша, халықаралық аренада Үндістан әлемдегі барлық жетекші елдермен ынтымақтастықты ілгерілетіп келеді. Үнді сарапшыларының пікірінше, қазіргі уақытта Үндістан өзінің дамуының шешуші кезеңінде тұр және қарқынды экономикалық өсім жағдайында әрі Делидің халықаралық қауымдастық тарапынан халықаралық дипломатия орталықтарының бірі ретінде мойындалуы нәтижесінде «өрлеуші әлемдік державаға» айналу үдерісін бастан өткеруде (Cohen, 2001; Ganguly, 2012). Теориялық тұрғыдан бұл үдеріс либералдық халықаралық тәртіптің трансформациясы (Ikenberry, 2011) және аймақтық державалардың жаһандық тәртіптегі рөлінің артуы (Hurrell, 2007) контекстінде түсіндіріледі. Осы жалпы контекст Үндістанның Қазақстанмен қатынастарының мазмұнын айқындайтын негізгі фактор болып табылады, оның нақты салалық көрінісі келесі бөлімде талданады.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстан–Үндістан қатынастарының институционалдық негізі

Қазақстан мен Үндістан арасындағы дипломатиялық байланыстар тәуелсіздік кезеңінен бастап біртіндеп институционалданды. Екі мемлекет арасындағы ресми құжаттар, үкіметаралық комиссиялардың жұмысы және жоғары деңгейдегі кездесулер қарым-қатынастың құқықтық әрі ұйымдастырушылық негізін қалыптастырды. Қазақстан мен Үндістан бір-бірін өз аймақтарындағы маңызды әрі сенімді серіктес ретінде қабылдайды, бұл екіжақты қатынастардың стратегиялық сипатын күшейтеді.

Институционалдық тұрғыдан қатынастардың негізгі ерекшелігі – көпсалалылық. Мемлекетаралық саяси диалог тұрақты сипатқа ие, экономикалық байланыстар дамып келеді, қауіпсіздік саласында ортақ мүдделер қалыптасуда, мәдени-гуманитарлық бағытта халықтар арасындағы өзара түсіністік кеңеюде. Төменде ынтымақтастықтың негізгі салалары бойынша алынған нәтижелер берілген.

Саяси ынтымақтастық

Қазақстан Республикасы мен Үндістан арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар 1992 жылдың 23 ақпанынан бастап орнатылған. 1992 жылы мемлекетаралық қатынастардың негізгі қағидалары мен бағыттары жөніндегі декларацияға, дипломатиялық қарым-қатынастар орнату жөніндегі хаттамаға, сауда-экономикалық қатынастар, ғылым мен технология, мәдениет, өнер, білім, ақпарат құралдары мен спорт салаларындағы ынтымақтастық жөніндегі келісімдерге қол қойылды. 2002 жылы Қазақстан–Үндістан Бірлескен декларациясына қол қойылды (Santhanam, Sultanov, 2006).

Қазақстан мен Үндістанның халықаралық саясаттағы көптеген маңызды мәселелер бойынша ұстанымдары ортақ. 2009 жылы қабылданған Стратегиялық әріптестік декларациясына сүйене отырып, Қазақстан мен Үндістан ынтымақтастығы бірнеше негізгі бағыттан тұрады: ақпараттық технология саласы; мұнай-газ секторы; «Солтүстік – Оңтүстік» көлік дәлізін жасау; шағын және орта бизнес саласында екіжақты ынтымақтастықты тереңдету; сауда-экономикалық қарым-қатынасты нығайту; туризмді дамыту; мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық шеңберінде жан-жақты диалог орнату. Қазақстан Үндістан мемлекетімен қарым-қатынасты тек екіжақты деңгейде емес, сонымен қатар халықаралық және аймақтық ұйымдар аясында да дамытуды негізге алуда (Лаумулин, 2009).

Қазіргі таңда Орталық Азия елдеріне әлем елдері қызығушылық танытып отыр және аймақ елдері үшін олармен қарым-қатынас орнату маңызды. Соның қатарында Қазақстан Үндістанның Орталық Азияға деген ынтасын, аймақтық қауіпсіздікке деген оң және сындарлы ұстанымын жоғары бағалайды. Бұл 2015 жылдың жазында Н. Модидің Орталық Азиядағы бес

елдің барлығына жасаған «тарихи» сапарымен айқын көрінді. Аталған сапар Үндістан мен Орталық Азия арасындағы өзара іс-қимылдың жаңа кезеңі ретінде қабылданды. Осы жүйеде Қазақстан Үндістанға Шанхай ынтымақтастық ұйымының бақылаушы мәртебесін беру туралы шешімді бірінші болып қолдады.

Экономикалық ынтымақтастық

Екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастық соңғы жылдары біртіндеп жанданып, стратегиялық әріптестіктің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Ол энергетикалық ресурстар, инвестициялар мен сауда байланыстары арқылы айқындалады. Екі ел басшылығы сауда-экономикалық байланыстарды кеңейтуге және іскерлік орта үшін қолайлы жағдайлар қалыптастыруға басымдық беріп отыр. Бұл бағыттағы өзара іс-қимыл жоғары деңгейдегі ресми сапарлар мен үкіметаралық келіссөздер барысында тұрақты түрде талқылануда. Қазақ-үнді сауда-экономикалық қарым-қатынастарының жаңа деңгейі 2015 жылғы 7–8 шілдеде Үндістан премьер-министрі Нарендра Модидің Қазақстан Республикасының Президентімен кездесуі барысында «Қазақстан темір жолы» ҰК» АҚ мен Үндістанның Темір жол министрлігі арасындағы темір жол саласындағы техникалық ынтымақтастық жөніндегі өзара түсіністік туралы меморандумға қол қоюмен белгіленді («Қазақстан темір жолы»..., 2015). Бұл құжат Қазақстан мен Үндістан арасындағы екіжақты жүк терминалы мен сауда қарым-қатынасын құру мақсатында қол қойылды. Екі елдің тығыз ынтымақтастығына кедергі көлік мәселелері болып келді; енді Иран арқылы (Бандар-Аббас порты) және Батыс Үндістан порттарынан (Мундра) өтетін бағыттардың дамуына байланысты қарым-қатынас ерекше қарқын алуда (Santhanam, Sultanov, 2006).

Сауда көрсеткіштері экономикалық байланыстардың әлеуетін айқындайды. Соңғы жылдары Қазақстан мен Үндістан арасындағы тауар айналымы шамамен 1 млрд АҚШ долларын құраса, Үндістаннан Қазақстан экономикасына тартылған тікелей инвестициялар көлемі соңғы 20 жыл ішінде 450 млн АҚШ долларынан асты (Глава МИД..., 2025). Бұл көрсеткіштер екіжақты экономикалық өзара іс-қимылдың институционалдық негізі қалыптасқанын және оны одан әрі тереңдетуге мүмкіндік бар екенін көрсетеді. Экономикалық ынтымақтастықтың басым бағыттары ретінде өнеркәсіп, энергетика, көлік және логистика салалары айқындалып отыр.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында 492-ден астам қазақ-үнді бірлескен кәсіпорны тіркелген. Үнді тарапы KAZENERGY Еуразиялық форумында Үндістанға мұнай және газ тасымалдау жобасына қатысатындығы жайлы мәлімдеді. 2015 жылғы екі ел арасындағы сауда айналымы 1,3 млрд АҚШ долларын құрады, бұл 2013 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда екі есеге артық. Алайда 2024 жылдың қорытындысы бойынша тауар айналымы шамамен 1,03 млрд АҚШ долларын (1 029,9 млн) құрады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 58%-ға аз. Өзара сауда көрсеткішінің төмендеуі, ең алдымен, Үндістанға қазақстандық шикі мұнай экспортының төмендеуіне байланысты. Сонымен бірге, Шығыс және Африка зерттеулері мектебінің (SOAS) жетекші сарапшысы Бхавна Девидің бағалауынша, «сауда тұрғысынан Үндістан мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынас ең жоғарғы деңгейде».

Энергетикалық ынтымақтастық

Үндістанның энергетикалық ресурстарға бай мемлекет емес екендігі белгілі: көптеген аймақтарында электр энергиясы және басқа да энергетикалық ресурстар тапшылығы байқалады, сондықтан біздің еліміз үшін Үндістан нарығы энергия ресурстарының негізгі тұтынушысы бола алады. Үндістанның мұнайға жылдық сұранысының 70%-ы импорт есебінен қамтамасыз етіледі, бұл шамамен 100 млн тоннаны құрайды. Халықаралық энергетикалық агенттіктің (ХЭА) болжамы бойынша, 2030 жылға қарай Үндістан мұнай қажеттілігінің 94%-ын импорт арқылы қанағаттандырады, бұл тәулігіне 6 млн баррельге жетеді. Сонымен бірге, үнді мұнай компанияларының шетелдегі инвестициялық қызметте ауқымды және табысты тәжірибесі бар. Үнді мұнай-газ өнеркәсібінің инвестициялық флагманы – ONGC мемлекеттік компаниясы – тек Ресейдегі «Сахалин-1» халықаралық

жобасына 1,7 млрд АҚШ доллары көлемінде қаржы салды, сондай-ақ Сауд Арабиясы, Вьетнам, Судан және басқа да елдерде осындай жобаларға қатысады (Hall, 2019).

Қазақстан Үндістанмен қарқынды энергетикалық дипломатияға қызығушылық танытып отыр. Қазақстандық мамандар «Пан-Азиялық ынтымақтастық» деп аталатын энергетикалық дипломатияға негізделген әлемнің жаңа энергетикалық құрылымын құру және жаңа энергия жабдықтау арналарын іздеу мәселесіне назар аударуда. Оның мәні – жалпыазиялық газ жүйесін құру және мұқтаж елдерді энергетикалық ресурстармен қамтамасыз ету. Қазақстан Үндістанға фосфор, тыңайтқыштар, химиялық өнімдер жеткізуде. Жалпы алғанда, Үндістан екіжақты қарым-қатынастың ең маңызды факторы ретінде мұнай-газ саласында Қазақстанмен ынтымақтастықты қарастырады. Үндістан Қазақстанның мұнай және газ кен орындарын барлау және игеруге қатысуға ниетті. Атап айтқанда, Үнді тарапы мұнай мен газ өндіруді кеңейту үшін Каспийдегі жаңа кен орындарының техникалық мүмкіндіктерін барлау және бағалауды негізге алады. Үндістан Қазақстанда жаңа кен орындарын игеруге және қазақстандық компаниялармен ынтымақтастық орнатуға мүдделі (Santhanam, Baizakova, Dwivedi, 2007).

Өз кезегінде Үндістан келесі төрт жылда Қазақстаннан 5 мың тонна уран сатып алатындығы жайлы мәлімдеді. Бұл стратегиялық салаларда өзара түсіністік пен ынтымақтастықтың дәлелі болып табылады. Қазақстан Республикасы мен Үндістанның атом саласындағы ынтымақтастығы аясында атом станцияларын отынмен қамтамасыз ету мақсатында Қазақстаннан уран сатып алу туралы келісімге қол қойылды. Осы келісімге байланысты Қазақстан мен Үндістан бейбіт мақсаттағы атом энергетикасы саласындағы ынтымақтастығын ұзартты. Мұнай саласындағы әріптестік те екі елдің жоғары лауазымды дипломаттары талқылаған өзекті тақырыптардың бірі болды. Өйткені Үндістанның ONGC Videsh халықаралық мұнай компаниясы Каспий теңізінің Қазақстанға қарасты бөлігіндегі Сәтпаев мұнай кен орнының 25 пайыз үлесін иеленіп отыр. Үндістан бүгінде Қашаған мұнай кен орнында 8,4 пайыз үлеске ие АҚШ-тың ConocoPhillips мұнай компаниясы мен ONGC Videsh компаниясы арасында келісімшартқа қол қою үшін Қазақстанның қолдауына ие болуды көздеуде (Hall, 2019).

Қазақстан мен Үндістанның атом саласындағы ынтымақтастығының тарихы 2009 жылдың қаңтар айынан басталды. Сол кезде Қазақстанның «Қазатомөнеркәсіп» ұлттық компаниясы мен Үндістанның NPCIL компаниясы ынтымақтастық келісіміне қол қойды. Ол бойынша «Қазатомөнеркәсіп» Үндістанның 20 ядролық нысанындағы реакторларды уранмен қамтамасыз етуді өз міндетіне алды. Есептеулер бойынша, Үндістанның ядролық секторы 2012–2017 жылдар аралығында 5 мың тоннадан астам уранды қажет етті. 2015–2019 жылдар аралығында 5 000 тонна уран тасымалданды. Үндістан тағы 5 ядролық нысанды іске қосуды күн тәртібіне қойып отыр және ұзақ мерзімді бағдарламада 29 ядролық нысан салуды жоспарлауда (Ganguly, 2012). Сондықтан Үндістан Орталық Азия елдерімен аймақтық әріптестігін дамыту жоспарында осы елдермен атом энергетикасы саласында өзіне қажетті уранға қол жеткізуді сыртқы саясатының күн тәртібіне қоюда. Осы себепті кен өндіру, әсіресе уран өндіру, Жаңа-Делидің Орталық Азия елдерімен, ең алдымен Қазақстанмен, ынтымақтастығындағы басты сала болып табылады (Santhanam, Sultanov, 2006: 10–25).

Қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық

Қазақстан мен Үндістан арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық Орталық және Оңтүстік Азиядағы геосаяси тұрақтылыққа оң әсер етеді. Ауғанстандағы ахуал, есірткі трафигі, терроризм, діни экстремизм және трансұлттық қылмысқа қарсы күрес мәселелері екі елдің ортақ мүдделерін айқындайды. Екі ел Біріккен Ұлттар Ұйымы аясында халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтуға бағытталған бастамаларды қолдайды. Қазақстан мен Үндістан көпжақты дипломатияны, қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу және халықаралық қауіпсіздік архитектурасын күшейту идеясын ұстанады.

Қазақстан мен Үндістан арасындағы әскери ынтымақтастық қорғаныс ведомстволары арасындағы келісімдер мен бірлескен іс-шаралар арқылы жүзеге асады. 2015 жылы қорғаныстық және әскери-техникалық ынтымақтастық туралы үкіметаралық келісімге қол қойылғаннан кейін бұл сала айтарлықтай дамыды (Қазақстан Республикасы Үкіметі..., 2015). «KazInd» бірлескен әскери жаттығулары 2016 жылдан бері өткізіліп келеді. 2021 жылғы 2–10 қыркүйекте Жамбыл облысындағы «Айша-бибі» полигонында 5-ші бірлескен «KazInd-2021» Қазақстан–Үндістан оқу-жаттығуы өтті. 6-шы «KazInd-2022» жаттығулары 2022 жылғы 15–28 желтоқсанда Мегала штатында өтті (Қазақстаннан 90 әскери қызметші қатысты), ал 7-ші «KazInd-2023» жаттығулары 2023 жылғы 30 қазан – 11 қараша аралығында ҚР Қарулы Күштері «Оңтүстік» өңірлік қолбасшылығы әскерлерінің «Матибұлақ» полигонында өтті. Қазақстанның әскери студенттері мемлекетаралық келісімдер арқылы алмасу бағдарламасымен білім алып, Үндістанның әскери колледждерінде оқу мүмкіндігіне ие. Р. Беттстің әскери дайындық тұжырымдамасы тұрғысынан бағалағанда (Betts, 1995), тұрақты бірлескен жаттығулар мен кадр даярлау бағдарламалары қорғаныс саласындағы ынтымақтастықтың институционалдық деңгейге көтерілгенін көрсетеді.

Білім беру және ғылыми-техникалық ынтымақтастық

Қазақстан–Үндістан Үкіметаралық комиссиясы шеңберінде ғылым мен технологиялар бойынша екіжақты бірлескен қосалқы комитет жұмыс істейді. 2009 жылдың басында Қазақстанда осы қосалқы комитеттің 4-отырысы өткізілді. Оның шеңберінде 2009 жылдан бастау алған ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың екіжақты бағдарламасына қол қойылды (Santhanam, Sultanov, 2006).

«Қазақстан–Үндістан өзара іс-қимылы: мәселелер мен перспективалар» атты конференция қорытындысы бойынша 2008 жылғы 18–19 желтоқсанда Делиде ҚР Президенті жанындағы Әлемдік экономика және саясат институты мен «Observer Research Foundation» ғылыми-зерттеу қоры арасында ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. Бұл келісім сараптамалық кеңес құруды көздейді. Аталған кеңестің мақсаты – екіжақты ынтымақтастықты одан әрі нығайту бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу. Үндістанның техникалық және экономикалық ынтымақтастық бағдарламасы (ИТЕС) аясында қазақстандық студенттер Үндістанда білім алуда, сонымен қатар Қазақстан университеттерінде үнді студенттерінің медициналық білім алуы кеңінен таралған. Жалпы, елімізде Үндістаннан келген 5 мыңға жуық студент медицина саласында білім алуда.

Қатынастардың кезеңдері және негізгі қорытындылар

Жүргізілген талдау Үндістан мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынасты екі кезеңге бөліп қарастыруға мүмкіндік береді. Бірінші кезең (1992–2008 жж.) – дипломатиялық қарым-қатынас орнатылғаннан кейінгі институционалдық негіздің қалыптасу кезеңі: осы уақытта негізгі шарттық база жасалды, үкіметаралық комиссия құрылды, алайда экономикалық байланыстар шектеулі болып қалды. Екінші кезең (2009 жылдан бері) – Стратегиялық әріптестік декларациясына қол қойылғаннан кейінгі кезең: бұл кезең атом энергетикасы, қорғаныс және көлік салаларындағы келісімдермен, 2015 жылғы Н. Модидің Орталық Азияға сапарымен және бірлескен әскери жаттығулардың тұрақты сипат алуымен ерекшеленеді. Осылайша, өзара тиімді әріптестіктің қалыптасуы және екі ел арасындағы түрлі салалардағы ынтымақтастық бағыттарының кеңею тенденциясы екінші кезеңді сипаттайды, ал жалпы қалыптасу тарихын ескере отырып, болашақта ынтымақтастықтың оң перспективалары туралы айтуға болады.

Қазақстан–Үндістан қатынастарын талдау нәтижесінде екі негізгі тұжырымды бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, тараптар арасында саяси сенім деңгейі салыстырмалы түрде тұрақты және қайшылықтар аз; бұл көпсалалы ынтымақтастықты жоспарлы түрде дамытуға мүмкіндік береді. Екіншіден, экономикалық ынтымақтастықтың нақты нәтижелері әлеуеттен төмен: тауар айналымы 1–1,3 млрд АҚШ доллары деңгейінде тұрақтап, 2024 жылы едәуір төмендеді. Бұл айырмашылық логистикалық шектеулермен, инвестициялық жобалардың баяу

жүзеге асуымен және бизнес-қоғамдастықтар арасындағы тікелей байланыстардың жеткіліксіздігімен түсіндіріледі (Muratbekova, Khitakhunov, 2024: 69–78).

Перспективалық бағыт ретінде цифрландыру, «жасыл» технологиялар, фармацевтика, агроинновациялар және логистика салаларын атап өтуге болады. Бұл бағыттар екі елдің даму стратегияларымен үйлеседі әрі ұзақ мерзімді нәтиже бере алады.

Қорытынды

Үндістан ұзақ уақыт бойы ұстанып келген бейтараптық саясатын «көпбағытты» саясатқа өзгертуде. Бұл саясат халықаралық істерге белсендірек араласуды көздейді және Үндістанды «тек тепе-теңдік сақтаушы емес, жетекші держава» ретінде қалыптастыруды мақсат етеді. Үндістанның өсіп келе жатқан әл-ауқаты мен Премьер-министр Нарендра Модидің ерекше белсенділігі ел үкіметіне дамуға бағытталған оптимистік саясат жүргізуге және сыртқы саясатта берік ұстаным қалыптастыруға мүмкіндік берді. Үндістанның сыртқы саясаты стратегиялық автономияға сүйенетін көпөлшемді модель ретінде дамып отыр. Бұл модель қауіпсіздік, экономикалық даму және халықаралық беделді арттыру мақсаттарын үйлестіреді. Қазақстанмен қарым-қатынас Үндістанның Орталық Азиядағы серіктестік саясатының маңызды құрамдас бөлігі саналады.

Қазақстан – Үндістанның Орталық Азиядағы ең ірі сауда және инвестициялық серіктесі. 2009 жылғы Стратегиялық әріптестік декларациясына сүйене отырып, екі ел саяси, экономикалық, қауіпсіздік және мәдени салаларда қарым-қатынасын арттырып келеді. Үндістан Қазақстанмен дипломатиялық қатынастарды алғашқылардың бірі болып орнатқанымен, 1990-жылдары екіжақты байланыстар Үндістан сыртқы саясатында екінші кезекте тұрды. 2000-жылдардың басында Үндістан аймаққа қатысты көзқарасын қайта қарап, нәтижесінде 2009 жылы Қазақстанмен стратегиялық әріптестік орнатты. Соңғы онжылдықта екі ел арасындағы саяси диалог айтарлықтай жанданды, бұл мемлекет басшылары мен министрлердің жиі кездесулерінен, өзара сапарларынан және халықаралық алаңдардағы өзара іс-қимылынан көрінеді. Үндістан Қазақстанның Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес (АӨСШК) аясындағы бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайту бастамаларын қолдайды. Сонымен қатар, екі ел Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында саяси, экономикалық және қауіпсіздік салаларында әріптестік орнатқан.

Институционалдық деңгейде Үндістан мен Қазақстан Үкіметаралық комиссия арқылы ынтымақтасады. Сонымен қатар сауда, ақпараттық технологиялар, әскери-техникалық ынтымақтастық, тоқыма өнеркәсібі, көлік және ғарыш салаларында бірлескен жұмыс топтары жұмыс істейді. Экономикалық тұрғыдан Қазақстанның мұнай, газ және уран қорлары Үндістан үшін маңызды балама энергия көздері болып табылады. Үндістан Қазақстаннан негізінен шикізат импорттаса, Қазақстан Үндістаннан фармацевтика, тоқыма және машина жасау өнімдерін импорттайды.

Зерттеудің жаңалығы – Қазақстан–Үндістан қатынастарының екі кезеңдік моделін ұсыну және саяси сенім деңгейі мен экономикалық нәтижелер арасындағы алшақтықты нақты көрсеткіштер негізінде дәлелдеу. Қазақстан–Үндістан ынтымақтастығын тереңдету үшін мына бағыттар ұсынылады: 1) көлік-логистикалық байланыстарды институционалдандыру және транзиттік мүмкіндіктерді кеңейту; 2) фармацевтика, IT және жоғары технология салаларында бірлескен жобаларды дамыту; 3) энергетика және стратегиялық ресурстар бойынша ұзақ мерзімді келісімдер жүйесін нығайту; 4) қауіпсіздік саласында үйлестіру тетіктерін кеңейту; 5) білім, ғылым және мәдени дипломатияны тұрақты бағдарламалармен қамтамасыз ету. Осы ұсыныстарды іске асыру Қазақстан–Үндістан қатынастарын жаңа сапалық деңгейге көтеріп, екі елдің өңірлік және жаһандық мақсаттарына сәйкес өзара тиімді нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

Глава МИД..., 2025 – Глава МИД совершил официальный визит в Индию [Электрондық ресурс] // Liter.kz. URL: <https://liter.kz/glava-mid-sovershil-ofitsialnyi-vizit-v-indiiu-1749132772/> (қаралған күні: 18.02.2026).

«Қазақстан темір жолы»..., 2015 – «Қазақстан темір жолы» ұлттық компаниясы» акционерлік қоғамы мен Үндістан Республикасының Темір жол министрлігі арасындағы темір жол саласындағы техникалық ынтымақтастық жөніндегі өзара түсіністік туралы меморандум. Астана, 08.07.2015 [Электрондық ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/> (қаралған күні: 18.02.2026).

Қазақстан Республикасы Үкіметі..., 2015 – Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Үндістан Республикасы Үкіметі арасындағы қорғаныстық және әскери-техникалық ынтымақтастық туралы келісім. Астана, 08.07.2015 [Электрондық ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P15000506> (қаралған күні: 18.02.2026).

Лаумулин, 2009 – *Лаумулин М.Т.* Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Т. 1. Алматы, 2009. 356 с.

Ashok, 2017 – *Ashok K.* India's Nuclear Diplomacy and Strategy. New Delhi: Routledge, 2017. 245 p.

Bajpai, 2002 – *Bajpai K.* Indian Strategic Culture // South Asia in 2020: Future Strategic Balances and Alliances / Ed. M.R. Chambers. Carlisle: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 2002. P. 245–304.

Betts, 1995 – *Betts R.K.* Military Readiness: Concepts, Choices, Consequences. Washington, DC: Brookings Institution, 1995. 322 p.

Cohen, 2001 – *Cohen S.P.* India: Emerging Power. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2001. 320 p.

Ganguly, 2012 – *Ganguly S.* Indian Foreign Policy: Retrospect and Prospect. Oxford: Oxford University Press, 2012. 312 p.

Hall, 2019 – *Hall I.* Modi and the Reinvention of Indian Foreign Policy. Bristol: Policy Press, 2019. 256 p.

Hurrell, 2007 – *Hurrell A.* On Global Order: Power, Values, and the Constitution of International Society. Oxford: Oxford University Press, 2007. 352 p.

Ikenberry, 2011 – *Ikenberry G.J.* Liberal Leviathan: The Origins, Crisis, and Transformation of the American World Order. Princeton: Princeton University Press, 2011. 392 p.

Mohan, 2003 – *Mohan C.R.* Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy. New Delhi: Viking, 2003. 320 p.

Muratbekova, Khitakhunov, 2024 – *Muratbekova A., Khitakhunov A.* India's Foreign Policy in Kazakhstan: Analysis of Cooperation Potential // International Relations and International Law Journal. 2024. Vol. 105. № 1. P. 69–78. DOI: <https://doi.org/10.26577/irilj.2024.v105.i1.07>

Santhanam, Baizakova, Dwivedi, 2007 – *Santhanam K., Baizakova K., Dwivedi R.* India–Kazakhstan Perspectives. Almaty, 2007. 214 p.

Santhanam, Sultanov, 2006 – *Santhanam K., Sultanov B.* India and Kazakhstan Relations. Almaty, 2006. 198 p.

References:

Ashok, 2017 – *Ashok K.* India's Nuclear Diplomacy and Strategy. New Delhi: Routledge, 2017. 245 p.

Bajpai, 2002 – *Bajpai K.* Indian Strategic Culture // South Asia in 2020: Future Strategic Balances and Alliances / Ed. M.R. Chambers. Carlisle: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 2002. P. 245–304.

- Betts, 1995 – *Betts R.K.* Military Readiness: Concepts, Choices, Consequences. Washington, DC: Brookings Institution, 1995. 322 p.
- Cohen, 2001 – *Cohen S.P.* India: Emerging Power. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2001. 320 p.
- Ganguly, 2012 – *Ganguly S.* Indian Foreign Policy: Retrospect and Prospect. Oxford: Oxford University Press, 2012. 312 p.
- Glava MID..., 2025 – Glava MID sovershil ofitsial'nyy vizit v Indiyu [The Minister of Foreign Affairs paid an official visit to India] [Elektronnyy resurs] // Liter.kz. URL: <https://liter.kz/glava-mid-sovershil-ofitsialnyi-vizit-v-indiiu-1749132772/> (accessed: 18.02.2026). (in Rus).
- Hall, 2019 – *Hall I.* Modi and the Reinvention of Indian Foreign Policy. Bristol: Policy Press, 2019. 256 p.
- Hurrell, 2007 – *Hurrell A.* On Global Order: Power, Values, and the Constitution of International Society. Oxford: Oxford University Press, 2007. 352 p.
- Ikenberry, 2011 – *Ikenberry G.J.* Liberal Leviathan: The Origins, Crisis, and Transformation of the American World Order. Princeton: Princeton University Press, 2011. 392 p.
- Laumulin, 2009 – *Laumulin M.T.* Tsentral'naya Aziya v zarubezhnoy politologii i mirovoy geopolitike [Central Asia in Foreign Political Science and World Geopolitics]. T. 1. Almaty, 2009. 356 p. (in Rus).
- Mohan, 2003 – *Mohan C.R.* Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy. New Delhi: Viking, 2003. 320 p.
- Muratbekova, Khitakhunov, 2024 – *Muratbekova A., Khitakhunov A.* India's Foreign Policy in Kazakhstan: Analysis of Cooperation Potential // International Relations and International Law Journal. 2024. Vol. 105. № 1. P. 69–78. DOI: <https://doi.org/10.26577/irilj.2024.v105.i1.07>
- Qazaqstan Respublikasy Ukimeti..., 2015 – Qazaqstan Respublikasy Ukimeti men Undistan Respublikasy Ukimeti arasyndagy qorganystyq zhane askeri-tekhnikalyq yntymaqtastyq turaly kelisim [Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of India on Defence and Military-Technical Cooperation]. Astana, 08.07.2015 [Elektrondyq resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P15000506> (accessed: 18.02.2026). (in Kaz).
- «Qazaqstan temir zholy»..., 2015 – «Qazaqstan temir zholy» ulttyq kompaniyasy» aktsionerlik qogamy men Undistan Respublikasynyn Temir zhol ministrligi arasyndagy temir zhol salasyndagy tekhnikalyq yntymaqtastyq zhonindegi ozara tusinistik turaly memorandum [Memorandum of Understanding on Technical Cooperation in the Railway Sector between "Kazakhstan Temir Zholy" National Company JSC and the Ministry of Railways of the Republic of India]. Astana, 08.07.2015 [Elektrondyq resurs]. URL: <https://www.akorda.kz/> (accessed: 18.02.2026). (in Kaz).
- Santhanam, Baizakova, Dwivedi, 2007 – *Santhanam K., Baizakova K., Dwivedi R.* India–Kazakhstan Perspectives. Almaty, 2007. 214 p.
- Santhanam, Sultanov, 2006 – *Santhanam K., Sultanov B.* India and Kazakhstan Relations. Almaty, 2006. 198 p.

¹Туркстанова А.Е. * ²Муратбекова А.М.

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Евразийский научно-исследовательский институт Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹bota.yespan@gmail.com, ²a.muratbekova@ayu.edu.kz

ИНДИЯ – КАЗАХСТАН: ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА И ДВУСТОРОННИЕ ОТНОШЕНИЯ

Аннотация. Цель исследования – комплексный анализ внешнеполитических приоритетов Республики Индия и их влияния на развитие двусторонних отношений с Республикой Казахстан. Значимость исследования определяется ростом влияния Индии в Центральной Азии, в том числе в Казахстане, и необходимостью научной оценки стратегического партнерства двух стран. Новизна статьи состоит в рассмотрении концепции «стратегической автономии» Индии во взаимосвязи с конкретными сферами казахстанско-индийских отношений (политической, экономической, энергетической, оборонной, образовательной) и в предложении периодизации двусторонних отношений. Задачи исследования: охарактеризовать эволюцию внешней политики Индии и ее центральноазиатскую стратегию; определить институциональную основу двусторонних отношений с 1992 года; проанализировать основные сферы сотрудничества; выявить ограничения и перспективные направления партнерства. Практическая значимость заключается в возможности использования полученных выводов при планировании внешней политики Казахстана на южноазиатском направлении и в экспертно-аналитической работе. Методологическую основу составляют теории реализма, либерализма и конструктивизма; в эмпирическом анализе применены историко-хронологический, сравнительный, системный и статистический методы, а также контент-анализ официальных документов. Основные результаты: выделены два этапа развития казахстанско-индийских отношений (1992–2008 гг. – формирование дипломатико-институциональной основы; с 2009 г. – стратегическое партнерство); показано, что при высоком уровне политического доверия реальные результаты экономического сотрудничества ниже потенциала; урановая и нефтегазовая сферы определены как основной драйвер двусторонних отношений. В заключении предложены пять направлений углубления сотрудничества: транспорт и логистика, фармацевтика и ИТ, энергетика, безопасность и гуманитарная сфера.

Ключевые слова: внешняя политика Индии, стратегическая автономия, Центральная Азия, стратегическое партнерство Казахстан–Индия, многовекторная политика, энергетическое сотрудничество, уран и атомная энергетика, региональная безопасность, гуманитарные связи.

¹Turkstanova A.Ye. * ²Muratbekova A.M.

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Eurasian Research Institute, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹bota.yespan@gmail.com, ²a.muratbekova@ayu.edu.kz

INDIA – KAZAKHSTAN: FOREIGN POLICY AND BILATERAL RELATIONS

Abstract. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the foreign policy priorities of the Republic of India and their impact on the development of bilateral relations with the Republic of Kazakhstan. The significance of the study is determined by India's growing influence in Central Asia, including Kazakhstan, and the need for a scholarly assessment of the strategic partnership

between the two countries. The novelty of the article lies in examining India's concept of "strategic autonomy" in connection with specific areas of Kazakhstan–India relations (political, economic, energy, defence and education) and in proposing a periodisation of bilateral relations. The research objectives are to characterise the evolution of India's foreign policy and its Central Asia strategy; to identify the institutional basis of bilateral relations since 1992; to analyse the main areas of cooperation; and to identify the limitations and promising directions of the partnership. The practical significance lies in the possibility of using the findings in planning Kazakhstan's foreign policy towards South Asia and in expert-analytical work. The methodological basis comprises the theories of realism, liberalism and constructivism; the empirical analysis employs historical-chronological, comparative, systemic and statistical methods, as well as content analysis of official documents. Main results: two stages in the development of Kazakhstan–India relations are identified (1992–2008 – formation of the diplomatic and institutional basis; since 2009 – strategic partnership); it is shown that, despite a high level of political trust, the actual results of economic cooperation fall short of the potential; the uranium and oil-and-gas sectors are identified as the main driver of bilateral relations. In conclusion, five directions for deepening cooperation are proposed: transport and logistics, pharmaceuticals and IT, energy, security and the humanitarian sphere.

Keywords: India's foreign policy, strategic autonomy, Central Asia, Kazakhstan–India strategic partnership, multi-vector policy, energy cooperation, uranium and nuclear energy, regional security, humanitarian ties.

Авторлар туралы мәлімет:

Туркстанова Акбота Ералықызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті халықаралық қатынастар факультетінің 2 курс докторанты, Алматы, Қазақстан

Мұратбекова Альбина – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторах:

Туркстанова Акбота Ералықызы – докторант 2 курса факультета международных отношений Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Муратбекова Альбина – PhD, старший научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Turkstanova Akbota Yeralykyzy, 2nd-year PhD student, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Muratbekova Albina, PhD, Senior Research Fellow, Eurasian Research Institute, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 1 маусым 2026 жыл
Қабылданды 2 тамыз 2026 жыл*

*¹Нуржаева А.М. ²Бейсенбаев О.Т.

¹SDU University, Каскелен, Казахстан

¹Аль-Фараби ҚазНУ, Алматы, Казахстан

²Управление по вопросам молодежной политики области Абай, Семей, Казахстан

E-mail: *¹ nurzhayeva@gmail.com, ² beisenbayev.olzhas@gmail.com

ЗА ПРЕДЕЛАМИ ПРОЕКЦИИ МЯГКОЙ СИЛЫ: РОЛЬ ПРИНИМАЮЩИХ ГОСУДАРСТВ В КУЛЬТУРНОЙ ДИПЛОМАТИИ КИТАЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В данной статье представлено сравнительное исследование культурной дипломатии Китая в странах Центральной Азии, с акцентом на роль стран-доноров в адаптации, регулировании и ограничении культурных и дипломатических инициатив Китая. Новизна исследования заключается в сравнении механизмов обмена между Китаем и Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном, учитывая различия в институциональной среде, степени государственного регулирования и восприятию присутствия Китая. Цель состоит в выявлении факторов, определяющих различия в реакции стран Центральной Азии на использование Китаем аналогичных инструментов культурной дипломатии, таких как образовательные обмены, институты Конфуция, академические программы и коммуникации в СМИ. Цель состоит в определении основных моделей обмена между Китаем и странами Центральной Азии в области культурной дипломатии и уточнении роли государственных институтов в формировании результатов таких обменов. В исследовании используются элементы сравнительного анализа, институционального анализа, контент-анализа и тематического исследования. Источники включают официальные документы, межправительственные соглашения, статистические данные, публикации в СМИ, аналитические исследования и научные работы. Сравнительный анализ показывает, что даже при использовании Китаем схожих инструментов культурной дипломатии аналогичные результаты не гарантируются в других странах региона. К основным выявленным моделям взаимодействия относятся институциональная интеграция, которая наблюдалась преимущественно в Казахстане и в значительной степени в Узбекистане; партнерство, ориентированное на элиту, и контролируемая адаптация с Таджикистаном и Кыргызстаном в конкретных областях обмена; а также поэтапная модель доступа и фильтрации способов взаимодействия, наиболее распространенная в Туркменистане. Из этих выводов можно заключить, что эффективность и форма китайской культурной дипломатии в Центральной Азии определяются не только китайскими ресурсами и инициативами, но и институциональными характеристиками принимающей страны, характером государства, контролирующим обществом с точки зрения его чувствительности к китайскому присутствию и внешнеполитическими стратегиями стран региона.

Благодарность: Данное исследование выполнено в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP27511021 Эволюция интенсивности культурной дипломатии Китая по отношению к Казахстану: возможности и вызовы)

Ключевые слова: мягкая сила, КНР, ЦА, культурная дипломатия, принимающие государства

Введение

Китай выстраивает отношения со всеми странами Центральной Азии посредством инструментов «мягкой силы» - Институтов Конфуция, образовательных обменов, культурных

программ и связей со средствами массовой информации. Однако использование одних и тех же средств не обязательно приводит к одинаковым политическим и социальным результатам. Несмотря на критику универсализма концепции «мягкой силы», предложенной Дж. Найем (Най, 2004), и ее изначальную укорененность в либеральной западной теоретической традиции, она продолжает активно использоваться для анализа внешней политики незападных акторов, прежде всего Китая (Kurlantzick, 2007; d'Hooghe, 2015).

В китайском академическом и политическом дискурсе понятие «мягкой силы» было переосмыслено и адаптировано через концепцию 文化软实力 (культурной мягкой силы), в рамках которой акцент делается на цивилизационной преемственности, историческом наследии и культурной уникальности Китая как источнике международной привлекательности (Wang Huning, 2007). Это обусловило формирование особой модели культурной дипломатии КНР, в которой культурные, образовательные и гуманитарные инструменты тесно интегрированы с экономическими и институциональными инициативами внешней политики.

В последние десятилетия Китай последовательно расширяет инструменты своего внешнеполитического влияния, уделяя особое внимание стратегии «мягкой силы». В условиях трансформации мировой политической системы и усиления роли региональных акторов данная политика становится важным элементом продвижения национальных интересов Китая за пределами ее границ. Центральная Азия занимает в этой стратегии особое место, что обусловлено как геополитическим положением региона, так и его экономическим, транзитным и культурным потенциалом (Laruelle, Peyrouse, 2017; Peyrouse, 2018).

В настоящее время Китай существенно расширил свое присутствие в Центральной Азии, сочетая экономическую экспансию, институциональную дипломатию и культурно-гуманитарные инициативы. А региональные изменения делают связку «Китай – Центральная Азия» одним из главных узлов перестройки порядка в Евразии. В связи с этим, в научной литературе Китай и Центральная Азия становятся ключевым полем для исследования культурной дипломатии. Рост китайской вовлеченности в Азии рассматривается как фактор, меняющий баланс сил и форматы сотрудничества, при этом культурное измерение дополняет экономические и политические инструменты и помогает представить Китай как «конструктивного партнера» (Shambaugh, 2005). Одновременно критика чрезмерно оптимистичных оценок подчеркивает, что реакция соседей на усиление Китая далеко не однозначна, что делает изучение именно «мягких» и символических практик особенно важным (Khoo и др, 2005).

Центральная Азия является пространством, где ослабление прежнего российского доминирования и поиск альтернативных партнеров (в том числе Китая, ЕС, Турции) стимулируют внешнеполитическое маневрирование элит и переориентацию международных связей (Engvall, 2023). Это делает культурную дипломатию не второстепенным, а одним из инструментов выстраивания новых связей и символического дистанцирования от прежнего центра силы.

Центральная Азия характеризуется сложной и сдержанно-настороженной реакцией на китайскую активность. Исследования по «мягкой силе» Китая и инициативе «Пояс и путь» показывают, что значительные экономические вложения не превращаются автоматически в рост привлекательности: исторические травмы, территориальные споры и отношение к соплеменникам в Синьцзяне порождают протесты и националистический откат, несмотря на культурные проекты и риторику «дружбы» (Laruelle, Peyrouse, 2017; Peyrouse, 2018; Vanderhill и др, 2025).

Кроме того, Центральная Азия — «узел» пересечения и конкуренции культурных векторов (российского, китайского, исламского, турецкого, западного). В такой многослойной среде китайская культурная дипломатия функционирует не в вакууме, а в условиях постоянного сопоставления и конкуренции нарративов. Государства региона используют

китайские инициативы как ресурс внешнеполитического балансирования и одновременно выстраивают механизмы фильтрации и контроля культурного влияния (Allison, 2004).

Именно здесь отчетливо видна связка «наследие – инфраструктура – легитимация». Программы «Пояса и пути» сопровождаются проектами «дипломатии наследия»: совместные номинации объектов в Список всемирного наследия и переосмысление Шелкового пути как общей истории призваны закрепить китайское присутствие как «естественное» и взаимовыгодное (Sciorati, 2022; Winter, 2014).

Всё это делает Китай и страны Центральной Азии уникальной лабораторией для изучения того, как культурная дипломатия и мягкая сила работают (или дают сбои) в условиях асимметрии, исторического недоверия и конкурирующих идентичностей.

Несмотря на значительный интерес к данной теме в прикладных исследованиях, комплексный сравнительный анализ культурной дипломатии Китая во всех странах Центральной Азии с учетом внутренних реакций, государственных регулирований и региональных особенностей остается недостаточно проработанным, что определяет высокую актуальность данного исследования.

Целью данного исследования является всесторонний анализ стратегий, механизмов и результатов культурной дипломатии Китая в странах Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан), а также сопоставление этих процессов с реакциями внутреннего общества, государственной политики и институциональными практиками в каждой из стран региона.

Для достижения поставленной цели в статье предполагается решение следующих исследовательских задач:

1. Проанализировать отличия институциональных структур китайской культурной дипломатии в пяти центральноазиатских государствах.
2. Исследовать как институты принимающего государства выступают посредниками, адаптируют или ограничивают эти инициативы.
3. Выявить факторы, способствующие и/или ограничивающие эффективность культурной дипломатии Китая в Центральной Азии, с учетом социально-культурного контекста и политической чувствительности региона.
4. Определить влияние культурной дипломатии Китая на формирование образа КНР и на трансформацию культурного пространства стран Центральной Азии.
5. Сформулировать типологию моделей взаимодействия Китая и стран Центральной Азии в сфере культурной дипломатии на основе сравнительного анализа.
6. Разработать аналитические выводы и обобщения, позволяющие оценить перспективы развития культурной дипломатии Китая в регионе в среднесрочной перспективе.

Научная новизна исследования заключается в:

- комплексном сравнительном подходе – впервые проводится сопоставительный анализ китайской культурной дипломатии во всех пяти странах Центральной Азии с учётом институциональных, социальных и политических аспектов;
- сопоставлении внешних инициатив и внутренних реакций – анализ не ограничивается описанием китайских программ, но также включает изучение того, каким образом данные инициативы воспринимаются в обществе, как на них реагируют государственные структуры и как они влияют на культурную автономию и национальные идентичности стран региона;
- выявлении моделей государственного регулирования и агентств — исследование систематизирует формы взаимодействия центральноазиатских государств с Китаем, включая законодательное регулирование, принципы поддержки/контроля культурных инициатив, роль государственных и негосударственных акторов (организаций, институтов, общественных движений);

- прояснении трансформации культурных коммуникаций — анализ динамики культурных обменов с 2000-х годов по настоящее время с использованием качественных и количественных индикаторов.

Практическая значимость исследования. Данное исследование предоставляет аналитическую базу для государственных органов и дипломатических служб стран Центральной Азии, заинтересованных в выработке эффективной культурно-дипломатической политики и совершенствовании взаимодействия с КНР. Также результаты исследования способствуют повышению качества культурных программ и обменов, предлагая рекомендации по адаптации инициатив к национальным контекстам. Материалы исследования могут служить инструментом оценки рисков и возможностей в сфере мягкой силы и культурного влияния для международных институций, образовательных и культурных организаций; в практических материалах — мониторинговых отчетах, стратегиях развития дипломатии, образовательных программах по международным отношениям.

Теоретическая значимость исследования заключается в развитии теоретических подходов к изучению культурной дипломатии в международных отношениях, особенно в контексте малоизученных региональных взаимодействий КНР с Центральной Азией. В статье предлагается интеграционная модель анализа культурной дипломатии, сочетающей внешнеполитические, социокультурные и институциональные переменные. Исследование вносит вклад в литературу по мягкой силе, трансграничным культурным коммуникациям и геокультурной политике. Материалы исследования могут быть использованы в качестве методологических основ для дальнейших сравнительных исследований культурных дипломатий других крупных игроков (например, ЕС, США, Турции) в сопоставимых регионах.

Материалы и методы исследования

Эмпирической и источниковой базой исследования послужили официальные нормативно-правовые и программные документы Китайской Народной Республики, регламентирующие реализацию культурной дипломатии, а также межправительственные соглашения и меморандумы о культурном и гуманитарном сотрудничестве между КНР и государствами Центральной Азии. В работе использованы материалы профильных государственных ведомств, отчеты международных и региональных организаций, статистические данные о культурных и образовательных обменах, включая показатели деятельности Институтов Конфуция, академической мобильности и культурных мероприятий за период с начала 2000-х годов по 2024 год, что позволяет отследить динамику трансформации культурной дипломатии Китая в регионе.

Дополнительный эмпирический материал составили публикации китайских и центральноазиатских средств массовой информации, аналитические обзоры исследовательских центров, а также экспертные оценки, представленные в научных статьях и докладах. Для анализа общественного и экспертного восприятия культурно-дипломатических инициатив КНР были привлечены материалы интервью, комментарии специалистов и данные вторичных социологических исследований, доступные в открытых источниках.

Методологической основой исследования выступает междисциплинарный подход, сочетающий инструментарий международных отношений, культурологии и региональных исследований. В качестве ключевого метода использован сравнительный анализ, позволивший выявить сходства и различия в реализации культурной дипломатии Китая в пяти странах Центральной Азии с учётом национального контекста, уровня институционализации и особенностей государственного регулирования. Контент-анализ применялся для систематического изучения официальных документов, программных заявлений и медиадискурса, что дало возможность выявить доминирующие нарративы и приоритеты культурной политики.

Для анализа общественного и экспертного восприятия культурно-дипломатических инициатив КНР использовались данные вторичных социологических исследований, материалы интервью и экспертных комментариев, опубликованные в открытых источниках.

Для углубленного рассмотрения отдельных практик и проектов использовался метод кейс-стади, позволивший проанализировать конкретные примеры культурно-дипломатических инициатив и оценить их воздействие на принимающее общество. Институциональный анализ был направлен на изучение роли государственных и негосударственных акторов, задействованных в формировании и реализации культурной дипломатии, а также механизмов координации и регулирования в странах региона. Совокупность применённых материалов и методов обеспечила комплексный и системный характер исследования, а также позволила сформировать обоснованные выводы о специфике и результативности культурной дипломатии Китая в Центральной Азии.

Обсуждение

Исследования, посвященные китайской культурной дипломатии, часто рассматривают теоретические основы культурной дипломатии и мягкой силы, а также отдельные инструменты внешнего культурного воздействия Китая, анализ китайского присутствия в ЦА. Анализ существующей литературы позволяет выявить постепенный переход от преимущественно анализа Китая как инициатора и источника культурного влияния, к более сложному пониманию культурной дипломатии как процесса взаимодействия.

Существенная часть работ сосредоточена на отдельных инструментах китайской культурной дипломатии – Институтах Конфуция, переводческой политике, медиа-проектов, наследии – и рассматривает их преимущественно как односторонние каналы проекции влияния. Так, исследования по культурной дипломатии часто анализируют её как создание сетей сотрудничества через язык, образование и культурный обмен, но главным образом с точки зрения иницирующей стороны (Winter, 2014). Такой подход позволяет выявить институциональную и стратегическую составляющие культурной дипломатии – то, что государство стремится транслировать, однако в меньшей степени объясняет как это воспринимает и принимает принимающая сторона, и как это трансформируется в процессе.

Даже в новейших работах, посвящённых институциональному устройству Институтов Конфуция, акцент делается на внутренней логике управления, легитимности и устойчивости этих институтов, но гораздо меньше – на том, как принимающие страны Центральной Азии переопределяют формат их работы под свои интересы (Zhu, Li, 2023). Это отражает более широкий поворот исследовательской литературы от описания отдельных культурных инициатив к анализу условий их функционирования. Однако анализ «набора инструментов» Китая при этом редко сводится в целостную картину культурной дипломатии именно в центральноазиатском контексте, где эти инструменты постоянно пересекаются и конкурируют с другими влияниями. Иными словами, наличие китайского институционального инструмента само по себе еще не свидетельствует о его одинаковой эффективности или одинаковом содержательном наполнении в разных странах.

Еще одно крупное направление связано с изучением китайского присутствия непосредственно в Центральной Азии. В отличие от глобальных исследований мягкой силы, региональная литература позволяет учитывать исторические, политические, экономические и социальные особенности взаимодействия Китая с Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном. Например, эмпирические данные по реализации проектов «Пояса и пути» показывают, что местные элиты активно используют китайские ресурсы для укрепления собственной власти, перераспределения ренты и внешнеполитического маневрирования, что порождает серьезный разрыв между элитным сотрудничеством и массовым восприятием (Owen, 2020).

Аналогично, работы о переводе как инструменте культурной дипломатии Китая подчеркивают, как тесная связь с пропагандистской системой и ориентация на «экспорт» исходной культуры ограничивают привлекательность таких инициатив для зарубежной аудитории (Jiang, 2021). При этом, редко прослеживается, как центральноазиатские партнёры интерпретируют, адаптируют или селективно принимают эти переводы и культурные продукты, вписывая их в свои национальные идеологические и языковые стратегии. Перевод в данном случае не может рассматриваться исключительно как техническая передача содержания, так как он предполагает отбор, интерпретацию и адаптацию, осуществляемые как институциональными посредниками, так и самой принимающей аудиторией. Тем не менее этот аспект пока значительно слабее представлен в исследованиях китайской культурной дипломатии, чем анализ механизмов производства и распространения исходного контента.

Как видим, современная историография постепенно переходит от анализа китайской культурной дипломатии как преимущественно односторонней проекции влияния к изучению взаимодействия между государством-инициатором и принимающей средой. Однако данный переход пока не является последовательным во всех направлениях исследований. Остается слабо исследованным как правительства и культурные институты стран ЦА перенастраивают китайские проекты под внутренние приоритеты (гос-языковая политика, нацстроительство, легитимация режимов); какие ограничительные или фильтрующие механизмы они выстраивают (квоты, форматы партнерства, контроль контента) и как общества реагируют на китайские культурные инициативы: где они становятся ресурсом карьерной мобильности, а где – объектом подозрений и протеста.

Существуют работы, описывающие роль Китая в регионе в целом, но им, как правило, не хватает систематического сравнения стран Центральной Азии по типу режима, уровню экономической зависимости, силе альтернативных культурных векторов и структуре общественного мнения. Исследования мягкой силы Китая в регионе ещё только начинают связывать вариативность ответов с конкретными историческими, этнополитическими и географическими факторами, но эта линия пока не стала доминирующей (Vanderhill и др., 2025). Такой подход представляет собой важный шаг за пределы представления о Центральной Азии как о едином объекте китайской политики. Вместе с тем систематическое сравнительное исследование именно культурно-дипломатических инструментов Китая в пяти государствах Центральной Азии остается недостаточно развитым.

В совокупности историографический анализ показывает, что современная литература достаточно подробно реконструирует инструментарий и стратегические намерения Китая, однако значительно слабее объясняет вариативность ответов принимающих государств и обществ. Сохраняется разрыв между анализом высокоуровневой дипломатии и эмпирикой «снизу»: официальные дискурсы, соглашения и стратегии изучены гораздо лучше, чем повседневные практики университетов, НКО, городских сообществ, религиозных и национальных групп, которые непосредственно сталкиваются с китайскими культурными инициативами.

Для качественного анализа необходимо фокусироваться на взаимных реакциях и локальных стратегиях. Указанные пробелы означают, что без учёта активной позиции стран Центральной Азии исследование культурной дипломатии Китая остается односторонним.

Анализ, который ставит в центр ответные шаги правительств, элит и обществ ЦА, их стратегии адаптации, селективного принятия или сопротивления китайским инициативам, а также перекрестное влияние других внешних акторов, позволяет:

1. Перейти от описания «комплекта инструментов» Китая к пониманию культурной дипломатии как динамического процесса взаимодействия.

2. Показать, что результат культурной дипломатии — это не просто сумма усилий со стороны КНР, а продукт переговоров и конкуренции в многополярном символическом пространстве региона.

3. Связать культурный уровень с более широкой трансформацией регионального порядка, в которой культурная дипломатия одновременно служит ресурсом влияния Китая и инструментом внешнеполитического балансирования самих стран Центральной Азии.

Китай встраивает культурную дипломатию в более широкий пакет инициативы «Пояс-путь» («экономического поворота на Запад»), используя единый набор инструментов (язык, наследие, медиа, образование), но адаптируя его под политический режим, уровень открытости и общественные настроения каждой страны; при этом значительные вложения не приводят к линейному росту «привлекательности» Китая из-за исторических травм, вопросов Синьцзяна и внутренних конфликтов в странах ЦА (Khoo и др., 2005; Vanderhill и др., 2025; Sciorati, 2022, Porto, 2020; Zhu, Li, 2023; Jiang, 2021; Dall’Agnola, 2025).

Проведённый анализ позволил реконструировать многоуровневую архитектуру культурной дипломатии Китая в Центральной Азии и выявить её дифференцированную результативность в Казахстане, Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане и Узбекистане. Полученные данные показали, что во всех пяти странах фиксируется опора Китая на устойчивую сеть формальных институтов: Институты Конфуция и культурные центры, совместные кафедры и программы двойных дипломов, стипендиальные линии, а также двусторонние исследовательские проекты и издательские программы.

Основным инструментом «мягкой силы» Китая в Казахстане, Кыргызстане и Узбекистане стали образование и язык, базовой осью которых являются Институты Конфуция, кафедры китаеведения, образовательные стипендии и краткосрочные стажировки. Формат «совместного управления» делает эти институты типичным примером государственной культурной дипломатии с множеством акторов (Zhu, Li, 2023). Экономические инициативы также активно связывают эти страны по продвижению китайского присутствия.

Казахстан

С целью признания и сохранения исторического и культурного наследия Шелкового пути, а также стимулирования экономического сотрудничества, была создана совместная заявка «Коридор Чанъань – Тянь-Шань» в ЮНЕСКО, кроме того проводятся фестивали и выставки, где Китай задаёт синоцентричную интерпретацию общего прошлого, но одновременно подчеркивает суверенитет Казахстана как партнёра (Sciorati, 2022). Подобные соглашения о сотрудничестве с китайскими инвестпроектами, спонсорство культурных событий крупными китайскими компаниями позитивно освещаются в СМИ. Что показывает позитивное восприятие элитой Казахстана, которые видят в Китае ключевого экономического и транспортного партнера и используют китайские ресурсы для многовекторной политики.

Что же касается общественного мнения, оно амбивалентно: растёт прагматический интерес к китайскому языку и образованию, но устойчивыми остаются страхи «земельных уступок», демографического давления и последствий политики в Синьцзяне.

Чтобы контролировать ситуацию и сохранять ее стабильной и взаимовыгодной, власти Казахстана используют следующие механизмы и агенты управления:

- МИД, Минобразования, Минкультуры — заключают и корректируют соглашения по Институтам Конфуция, обменов, культурным центрам.;
- Совет безопасности и силовые органы — определяют «красные линии» (Синьцзян, протесты против китайских проектов).;
- законодательство о СМИ и языковая политика ограничивают объем и формат китайского медиаконтента и статуса китайского языка.

Кыргызстан

В Кыргызстане публичная дипломатия Китая осуществляется «снизу», то есть китайский малый и средний бизнес, рынки, инфраструктурные подрядчики как неформальные «носители» Китая. В СМИ Кыргызстана проекты в рамках инициативы “Пояс-Путь” акцент на модернизации инфраструктуры и рабочих местах; при этом сами BRI-проекты часто

противоречивы и формируют клиентелистские сети с местными элитами (Owen, 2020). Что влияет на разделение мнений и восприятие элитой и обществом: элиты ценят китайские кредиты и инфраструктуру, а население регулярно выражает антикитайские настроения (протесты против конкретных заводов, риторика о «долговой ловушке»), а Китай воспринимается одновременно как источник заработка и как потенциальная угроза (Meehan, 2024).

В связи с этим парламент и оппозиция политизируют китайские инициативы, могут блокировать или пересматривать соглашения; НКО, независимые медиа и уличные протесты выступают в качестве важного канала «обратной связи», вынуждающий власти пересматривать форматы сотрудничества (Vanderhill и др., 2025; Dall’Agnola, 2025).

Для регулирования процессов Кыргызстан также использует МИД и отраслевые министерства в качестве основного механизма и агента управления, чтобы фильтровать крупные проекты и связанные с ними культурные инициативы.

Узбекистан

После либерализации 2010-х годов происходит быстрый рост образовательных и культурных проектов, активно эксплуатирующих образ общего наследия Шёлкового пути и взаимовыгодной модернизации. Данные проекты тесно связаны с технологическим партнёрством (цифровая инфраструктура, безопасность). Также активно развивается культурный туризм и Шёлковый путь, осуществляется поддержка проектов по Самарканду, Бухаре и другим узлам исторического маршрута.

Таким образом, культурная дипломатия вплетается в «экономический поворот» Китая к Узбекистану, служа легитимацией расширяющегося экономического присутствия (Olcott, 2005).

Восприятие в обществе в целом позитивное. Государственная политика отличается прагматизмом и попыткой балансировать между различными внешними центрами силы, другими словами, элиты используют Китай как ключевой ресурс диверсификации экономики и внешней политики (Olcott, 2005). Широкая общественность проявляет меньше открытого протеста, чем в Казахстане и Кыргызстане, но сохраняются опасения по поводу зависимости и контроля над стратегическими секторами (Dadabaev, 2018; Gong и др., 2015; Kashin, Korolev, 2018).

Сильный президентский центр и правительство дозируют степень публичности и символической видимости китайских проектов. А министерства образования, инноваций и туризма выступают в качестве основного канала для китайских культурных и академических инициатив.

Государственные медиа конструируют образ КНР как партнёра модернизации, одновременно фильтруя и резкую критику, и чрезмерно навязчивую китайскую пропаганду.

Таджикистан

В Таджикистане параллельно с военным и пограничным сотрудничеством Китай развивает языковые программы, культурные мероприятия и символические жесты (памятники, реставрация объектов). Через формат ШОС и двусторонние визиты культурная повестка подается как часть «общей региональной безопасности» и «исторической дружбы» (Ong, 2005).

В официальном дискурсе преобладает позитивный образ Китая, критика маргинализирована. Однако в обществе на повседневном уровне фиксируются опасения по поводу земельных уступок, долговой зависимости и экологических рисков (Tang, Joldybayeva, 2022; Diener, 2014), но они редко становятся предметом публичного обсуждения. Так как над СМИ и НКО осуществляется жесткий контроль, что фактически исключает независимую артикуляцию общественного мнения о Китае.

Администрация президента и Совет безопасности выступают в качестве главных фильтров всех китайских инициатив, включая культурные. Министерства образования и

культуры интегрируют китайские программы преимущественно через государственные учреждения, без развития альтернативных каналов.

Туркменистан

Стратегии Китая в Туркменистане можно охарактеризовать как культурную дипломатию низкой видимости. Точечные стипендии и языковые курсы, отдельные культурные мероприятия, завязанные на газовой-энергетическое сотрудничество. Работа китайских медиа и культурных акторов почти полностью опосредована государственными каналами Туркменистана и выполняет в основном символическую функцию в поддержке энергетического партнерства. Жёстко регулируемый политический режим и ограниченность внешних контактов сужают поле культурной дипломатии до нескольких высококонтролируемых проектов, преимущественно связанных с энергетическим сотрудничеством (Tang, Joldybayeva, 2022).

Восприятие в обществе публично представляет Китай как надежный покупатель газа и дружественный партнер. Реальное общественное восприятие реконструируется главным образом по косвенным данным и, вероятно, определяется государственным нарративом.

Тотальный контроль над СМИ и интернетом жёстко ограничивает видимость и содержание китайского культурного присутствия. Сам же президент, а также МИД и руководство газового сектора являются почти монопольными посредниками общения с Китаем. Регуляция образования и религии минимизирует возможность появления неконтролируемых каналов китайского влияния.

Таким образом, альтернативные интерпретации практически отсутствуют из-за закрытости режима.

Результаты исследования

Китай осуществляет культурное присутствие в ЦА не только через Институты Конфуция, но и через широкий массив инструментов: культурные центры, совместные образовательные структуры, программы двойного диплома, крупные стипендии и совместные исследовательские проекты. Согласно анализу данных за последние 5 лет были выявлены следующие цифры:

Таблица 1 – Сравнительный анализ культурного присутствия КНР в ЦА на основе данных источников МИД КНР, Казинформ, китайского агентства Синьхуа и других (Working Together..., 2023; Hosaka, Hanso, 2025; Китайские вузы..., 2025; ЦА – КНР..., 2025; Дылдаев, 2026; Синьцзян расширяет..., 2025; Китайско-туркменские...; Expanding China's..., 2026).

Страна	Институты Конфуция	Китайские культурные центры / Мастерские Лу Баня	Совместные кафедры / программы двойных дипломов	Стипендиальные линии	Двусторонние исследовательские/издательские проекты
Казахстан	5	Планируется учреждение культурных центров по инициативе Саммита «Китай –	СЗПУ + КазНУ — программа «2+2» с двойными дипломами	Правительственные стипендии КНР для студентов ЦА (включая Казахстан)	Китайско-казахстанский элитный инженерный институт; обмены в гуманитарных проектах, публикации архивных китайско-казахских источников

		Центральная Азия»			
Кыргызстан	4	«Мастерские Лу Баня» и культурные программы предлагаются в формате сотрудничества «Китай–ЦА»	Соглашение о создании института в ОшТУ (архитектура) совместно с китайским вузом	Стипендии КНР по линии межправительственных договоров	Кыргызско-китайский факультет (БГУ) — стажировки, конференции, публикации в области истории и культуры
Узбекистан	2	Расширение культурных центров предусмотрено в Астанинской декларации и по инициативам «Китай–ЦА»	Филиалы китайских вузов/программы совместных программ (например, СЗПУ-Узбекистан)	КНР выделяет стипендии для студентов Узбекистана	Международные научные проекты, конференции по культурному туризму и Шёлковому пути
Таджикистан	2	Ускоренное учреждение центров культуры и традиционной медицины согласно инициативам «Китай – ЦА»	Обменные программы в медицине/Языковые курсы в сотрудничестве с вузами Синьцзяна	Правительственные стипендии КНР для студентов ЦА	Совместные образовательные проекты и конференции по культурному диалогу (в рамках Саммита)
Туркменистан	0	Центры китайского языка/культуры при вузах, в т.ч. программы изучения китайского языка	Обмен преподавателей и студентов с китайскими университетами, включая медицинские и языковые программы	Правительственные стипендии для студентов ЦА (включая Туркменистан)	Обмен преподавателями и исследователями, совместные курсы по китайской медицине и традиционной культуре

Несмотря на отсутствие Института Конфуция, в Туркменистане функционируют китайские языковые и культурные курсы через Центр по обучению китайскому языку и сотрудничеству (Chinese Centre for Language Education and Cooperation), что по сути является

аналогичным инструментом культурного влияния, но не входит в формальную сеть институтов (Hosaka, Hanso, 2025).

В дополнение к институтам Конфуция в регионе действуют Институты Конфуция при школах, совместные университетские программы, а также стипендии и обмены – все они составляют расширенную экосистему китайского культурного присутствия (Expanding China's..., 2026).

В целом, масштабность и плотность сети формальных институтов и механизмов культурного влияния различаются: максимально развёрнутой она является в Казахстане и Узбекистане, умеренной – в Кыргызстане и Таджикистане, и точно адаптированной – в Туркменистане, где общенациональная политика ограничивает внешние культурные контакты и усиливает контроль над содержанием программ. Подобная институционализация соответствует общемировой тенденции превращения культурной дипломатии в отдельное направление государственной внешней политики (Mark, 2010)].

Сравнительный анализ пяти стран Центральной Азии позволил выделить три основных типа моделей взаимодействия КНР со странами Центральной Азии в культурно дипломатической сфере, каждая из которых сочетает специфическое соотношение институциональной интеграции, политического контроля и «пакетизации» с экономическими механизмами.

Модель институциональной интеграции (интегрированная, прагматическая)

Для Казахстана и в значительной мере Узбекистана характерна модель глубокой институциональной встройки китайских культурно образовательных структур в национальные системы (университеты, исследовательские центры, культурные учреждения), что сопровождается масштабными образовательными, инфраструктурными и торговыми соглашениями (Kavalski, 2010).

Ключевые черты:

- развитая сеть Институтов Конфуция, Мастерских Лу Баня, совместных образовательных программ;
- тесная увязка культурных инициатив с энергетическими и транспортными проектами, функционирующими как материальный «каркас» сотрудничества (Тап, Joldybayeva, 2022);
- официальная риторика «стратегического партнёрства» и модернизационного альянса.

Результат – высокая формальная легитимность и институциональная устойчивость культурного присутствия Китая, но одновременно рост общественных дискуссий о зависимости, суверенитете и «долговой дипломатии» (Yilmaz, Dosbolov, 2025).

Модель элитно ориентированного партнёрства (контролируемая адаптация)

В Таджикистане и части проектов в Кыргызстане взаимодействие принимает форму точечного, элитно-центричного партнерства, где культурные и образовательные программы тесно связаны с инфраструктурными, энергетическими и безопасностными соглашениями (Perminova, 2024).

Ключевые черты:

- ограниченное число высокостатусных программ (целевые стипендии, элитарные обучающие проекты, культурные мероприятия для узких аудиторий);
- концентрация выгод в руках политико экономических элит, для которых китайские ресурсы – инструмент укрепления режимной устойчивости;
- слабая горизонтальная диффузия культурных инициатив в общество и относительно низкий уровень открытой полемики, за исключением вспышек протестной активности в более политически чувствительном Кыргызстане (Vanderhill и др., 2025).

Такая модель обеспечивает прагматичное восприятие Китая на уровне правящих кругов, но воспроизводит разрыв между элитной и массовой рецепцией.

Модель дозированного допуска / режимного контроля (режимная фильтрация)

Туркменистан и отдельные закрытые сектора в других странах региона демонстрируют модель жёстко контролируемого допуска китайских культурных инициатив.

Ключевые черты:

- строго квотированные культурные контакты через официальные каналы;
- высокий уровень цензуры и предварительного согласования контента;
- ограничение самостоятельного участия местных НКО и академического сообщества.

В результате культурное присутствие Китая становится малозаметным в публичном пространстве и носит латентный характер: оно существует в виде протокольной символики, отдельных визитов и мероприятий, практически не будучи встроенным в повседневные практики населения.

Эти три типа следует рассматривать как идеальные конструкции в веберовском смысле: в реальности страны ЦА комбинируют их элементы, а переходы между моделями обусловлены изменениями внутреннего политического режима, степени протестной чувствительности, а также внешнеполитической конъюнктуры и конкуренцией других внешних акторов (Россия, ЕС, США, Турция, Индия) (Stobdan, 2004). Китайская культурная дипломатия при этом демонстрирует высокую адаптивность, но структурно остаётся встроенной в более широкие режимы безопасности и экономического влияния (Kavalski, 2010).

Заключение

Дискурс мягкой силы традиционно предполагает одностороннюю модель: государство-источник посылает культурные сигналы, а внешние аудитории их воспринимают. Однако как показывает практика, существует различие государственных, интерес-ориентированных практик и более горизонтальных культурных отношений, что порождает необходимость рассматривать культурную дипломатию как потенциально взаимный, а не только проекционный процесс (Ang, 2015).

Исходя из рассмотренных подходов, эмпирический анализ китайской культурной дипломатии в странах ЦА строится вокруг четырех пересекающихся измерений, а именно ресурсы и инструменты мягкой силы Китая, восприятия и репутационный капитал элиты и общества ЦА, региональные механизмы и агенты управления, и степень взаимности культурного взаимодействия.

Такое теоретическое сочетание позволяет уйти от линейного вопроса «эффективна ли китайская мягкая сила?» и перейти к более сложному анализу: как именно культурная дипломатия Китая со-формируется, ограничивается и переосмысливается в Центральной Азии через управление восприятием, региональный агентизм и (не)взаимный характер культурного обмена.

Режимы Центральной Азии встраивают китайскую культурную дипломатию в свои собственные внешнеполитические и внутренние приоритеты, варьируясь от активного институционального партнёрства (Казахстан, Узбекистан) до селективного допуска и жёсткого контроля (Туркменистан). Это соответствует более широкой логике поведения слабых и средних государств в условиях конкуренции великих держав в регионе (Olcott, 2005; Wilhelmsen, Flikke, 2014). Культурная дипломатия воспринимается не только как ресурс имиджа и развития, но и как потенциальный канал политического влияния и социально ценностной трансформации. В условиях авторитарных и гибридных режимов она неизбежно попадает в поле зрения силовых и надзорных институтов, что стимулирует введение регуляторных фильтров, ограничений на НКО и контроль за учебными программами (Urinboyev, 2015).

Сопоставление образовательных, медийных и институциональных эффектов с данными о восприятии Китая в регионе показывает, что несмотря на рост культурной видимости и расширение контактных зон, трансформация ценностей и устойчивых идентичностей происходит крайне ограниченно и часто асимметрично. Исторически укоренённые

представления о внешнем вмешательстве, опыт советской культурной инженерии и постсоветские дебаты о суверенитете и исламской идентичности создают мощные фильтры восприятия (McGlinchey, 2005; Нуман, 1993).

Анализ показал, что современная модель культурной дипломатии и мягкой силы Китая в ЦА основывается на взаимном культурном взаимодействии и включает несколько уровней:

1. *Институциональный*: совместные проекты, где страны ЦА выступают не только «принимающей стороной», но и со-дизайнерами программ (со-организация фестивалей, совместные образовательные траектории, двусторонние культурные бренды «Шёлкового пути» и т.п.).

2. *Общественный*: обмены между профессиональными сообществами, НКО, городами-побратимами, университетами, где нормы и форматы взаимодействия вырабатываются не только «сверху».

3. *Дискурсивный*: конкурирующие нарративы о прошлом и будущем региона. Например, чья именно «цивилизация Шелкового пути» становится центральной в совместных проектах.

Сравнительные исследования культурной дипломатии указывают, что односторонняя проекция (как в японском кейсе «Cool Japan») часто приводит к поверхностному распространению продуктов без подлинного диалога и нередко игнорирует как внешние чувствительности, так и внутреннее культурное разнообразие (Iwabuchi, 2015).

Для Китая в Центральной Азии это означает риск воспроизводства «односторонней» модели, где китайские нарративы и форматы задаются как доминирующие, а локальные голоса и интерпретации оказывались на периферии.

Одновременно исследования «дипломатии наследия» ЕС показывают, что даже в формально асимметричных проектах возможно построение более взаимной модели, где внешняя культурная политика переплетена с внутренними дебатами, а объекты наследия становятся площадками для многосторонних встреч и переосмыслений (Mäkinen и др., 2022).

Применительно к Китаю и ЦА предлагаемое теоретическое различие таково:

Эмпирические данные по пяти странам Центральной Азии показывают, что культурная дипломатия КНР прежде всего повышает видимость Китая и закрепляет за ним имидж «партнёра модернизатора» и технологически продвинутого актора. Это особенно заметно в среде городской, образовательной и профессионально мобильной молодёжи, для которой китайские языковые курсы, стипендии, академическая мобильность и участие в проектах, связанных с инициативой «Пояс и путь», становятся каналами вертикальной и горизонтальной социальной мобильности (Vanderhill и др., 2025).

Китай остается главным инициатором, определяющим темы, форматы и временные горизонты культурных программ, при минимальном учете локальной повестки. А страны ЦА используют китайские ресурсы для продвижения собственных культурных проектов, норм и идентичностей, а также выдвигают встречные требования к содержанию и символике совместных инициатив.

Таким образом, перспектива развития культурной дипломатии КНР в Центральной Азии в ближайшие годы представляется как траектория институционального углубления при ограниченном символическом дивиденде: Китай закрепит статус ключевого культурно образовательного актора, но его «мягкая сила» останется селективной, контекстно зависимой и уязвимой к внутренним и внешним политическим динамикам.

Для государств Центральной Азии задача состоит не только в максимизации прагматических выгод от китайской культурной дипломатии, но и в минимизации связанных с ней политических и социокультурных рисков. В среднесрочной перспективе это предполагает:

- институционализацию механизмов прозрачности и общественного контроля над крупными «пакетными» соглашениями;

- усиление локального участия в разработке и реализации культурно образовательных программ;

- формирование собственной, проактивной повестки культурной дипломатии, позволяющей использовать китайские ресурсы не только как источник модернизации, но и как поле для репрезентации и укрепления национальных культур и историй (Mark, 2010).

В этих условиях перспективу развития культурной дипломатии КНР в регионе можно описать как траекторию институционального углубления при устойчиво спорном и поляризованном символическом эффекте.

Литература:

Агентство Синьхуа, 2025 – Китайские вузы углубляют образовательное сотрудничество со странами Центральной Азии // Агентство Синьхуа. 2025. [Электронный ресурс] URL: <https://rus.yidaiyilu.gov.cn/p/070SJ7EJ.html> (Дата обращения: 01.02.2026).

Allison, 2004 – Allison R. Regionalism, Regional Structures and Security Management in Central Asia // International Affairs. 2004. Vol. 80. № 3. С. 463–483.

Ang, Isar, Mar, 2015 – Ang I., Isar Y. R., Mar P. Cultural Diplomacy: Beyond the National Interest? // International Journal of Cultural Policy. 2015. Vol. 21. № 4. С. 365–381.

Википедия – Китайско-туркменские отношения // Википедия : свободная энциклопедия. [Электронный ресурс] URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Китайско-туркменские_отношения (Дата обращения: 01.02.2026).

Dadabaev, 2018 – Dadabaev T. The Chinese Economic Pivot in Central Asia and Its Implications for Uzbekistan // Asian Survey. 2018. Vol. 58. № 4. С. 692–715.

Dall'Agnola, 2025 – Dall'Agnola J. From Old to New Colonial Dependencies: Public Perceptions of Chinese Surveillance Cameras in Central Asia // Swiss Political Science Review. 2025.

d'Hooghe, 2015 – d'Hooghe I. China's Public Diplomacy. Leiden; Boston: Brill, 2015. 310 с.

Diener, 2014 – Diener A. C. Globalizing Central Asia: Geopolitics and Challenges of Economic Development // Geographical Review. 2014. Vol. 104. № 2. С. 254–257.

Дылдаев – Дылдаев М. Китай – Центральная Азия: углубление сотрудничества. Роль китайской культуры и философии в современном мире. Бишкек: Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева. [Электронный ресурс] URL: <https://bhu.kg/ru/kitaj-centralnaja-azija-uglublenie-sotrudnichestva-rol-kitajskoj-kultury-i-filosofii-v-sovremennom-mire/> (Дата обращения: 01.02.2026).

Engvall, 2023 – Engvall J. Central Asia Moves Beyond Russia // Current History. 2023. Vol. 122. № 846. С. 261–267.

Expanding China's... – Expanding China's Education Diplomacy in Central Asia. Turkistan: Akhmet Yassawi University; Eurasian Research Institute. [Электронный ресурс] URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/expanding-chinas-education-diplomacy-in-central-asia/> (Дата обращения: 01.02.2026).

Gong, Song, Liu, 2015 – Gong P., Song Z., Liu W. A study on trade pattern of China with Russia and Central Asia // Geographical Research. 2015. Vol. 34. С. 812–824.

Hosaka, Hanso, 2025 – Hosaka S., Hanso T. Between Giants: Central Asia Balancing China, Russia, and the Rest. Tallinn: ICDS, 2025. [Электронный ресурс] URL: https://icds.ee/static/icds_report_between_giants_sanshiro_hosaka_toomas_hanso_september_2025.pdf (Дата обращения: 01.02.2026).

Hyman, 1993 – Hyman A. Moving out of Moscow's Orbit: The Outlook for Central Asia // International Affairs. 1993. Vol. 69. № 2. С. 289–304.

Iwabuchi, 2015 – Iwabuchi K. Pop-Culture Diplomacy in Japan: Soft Power, Nation Branding and the Question of 'International Cultural Exchange' // International Journal of Cultural Policy. 2015. Vol. 21. № 4. С. 419–432.

- Jiang, 2021 – *Jiang M.* Translation as Cultural Diplomacy: A Chinese Perspective // *International Journal of Cultural Policy*. 2021. Vol. 27. № 7. С. 892–904.
- Kashin, Korolev, 2018 – *Kashin V., Korolev A.* China's Foreign Aid to Central Asia States // *World Economy and International Relations*. 2018. Vol. 62. № 3. С. 78–85.
- Kavalski, 2010 – *Kavalski E.* Shanghaied into Cooperation: Framing China's Socialization of Central Asia // *Journal of Asian and African Studies*. 2010. Vol. 45. № 2. С. 131–145.
- Казинформ, 2025 – ЦА – КНР: культурный мост и медиаинициативы // Казинформ. 2025. [Электронный ресурс] URL: <https://www.inform.kz/ru/tsa-knr-kulturniy-most-i-mediainitsiativi-21367d> (Дата обращения: 01.02.2026).
- Khoo, Smith, Shambaugh, 2005 – *Khoo N., Smith M. L. R., Shambaugh D.* China Engages Asia? Caveat Lector // *International Security*. 2005. Vol. 30. № 2. С. 196–211.
- Kurlantzick, 2007 – *Kurlantzick J.* Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World. New Haven: Yale University Press, 2007. 352 с.
- Laruelle, Peyrouse, 2017 – *Laruelle M., Peyrouse S.* China as a Neighbor: Central Asian Perspectives and Strategies. Washington, DC: Central Asia Program, 2017. 192 с.
- Lo Porto, 2020 – *Lo Porto G.* Cultural diplomacy: building an international cooperation network // *Public Administration*. 2020. Vol. 22. № 1. С. 58–60.
- Mäkinen, Lähdesmäki, Kaasik-Krogerus, Čeginskas, Turunen, 2022 – *Mäkinen K., Lähdesmäki T., Kaasik-Krogerus S., Čeginskas V. L. A., Turunen J.* EU Heritage Diplomacy: Entangled External and Internal Cultural Relations // *International Journal of Cultural Policy*. 2022. Vol. 28. № 3. С. 285–300.
- Mark, 2010 – *Mark S.* Rethinking Cultural Diplomacy: The Cultural Diplomacy of New Zealand, the Canadian Federation and Quebec // *Political Science*. 2010. Vol. 62. № 1. С. 62–83.
- McGlinchey, 2005 – *McGlinchey E.* Autocrats, Islamists, and the Rise of Radicalism in Central Asia // *Current History*. 2005. Vol. 104. № 684. С. 336–342.
- Meehan, 2024 – *Meehan R.* Tweeting for Influence: Analysing France and China's Cultural Diplomacy on Social media, a Mixed Methods Approach // *European Review of International Studies*. 2024.
- Ministry of Foreign Affairs..., 2023 – Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. Working Together for a China–Central Asia Community with a Shared Future: Keynote Speech by Xi Jinping at the China–Central Asia Summit. 2023. [Электронный ресурс] URL: https://www.mfa.gov.cn/eng/xw/zyjh/202405/t20240530_11341737.html (Дата обращения: 01.02.2026).
- Най, 2004 – *Най Дж. С.* Мягкая сила. Средства успеха в мировой политике. М.: Аспект Пресс, 2004. 286 с.
- Olcott, 2005 – *Olcott M.* The Great Powers in Central Asia // *Current History*. 2005. Vol. 104. № 684. С. 331–335.
- Ong, 2005 – *Ong R.* China's Security Interests in Central Asia // *Central Asian Survey*. 2005. Vol. 24. № 4. С. 425–439.
- Owen, 2020 – *Owen C.* The Belt and Road Initiative's Central Asian Contradictions // *Current History*. 2020. Vol. 119. № 816. С. 259–264.
- Perminova, 2024 – *Perminova A. A.* The Evolution of China's Policy of Interaction with the Countries of Central Asia in the Field of Security // *World Economy and International Relations*. 2024. Vol. 68. № 1. С. 48–61.
- Peyrouse, 2018 – *Peyrouse S.* Chinese Public Security Presence in Central Asia. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), 2018. 28 с.
- Sciorati, 2022 – *Sciorati G.* 'Constructing' Heritage Diplomacy in Central Asia: China's Sinocentric Historicisation of Transnational World Heritage Sites // *International Journal of Cultural Policy*. 2022. Vol. 28. № 7. С. 827–842.

Shambaugh, 2005 – *Shambaugh D.* China Engages Asia: Reshaping the Regional Order // *International Security*. 2005. Vol. 29. № 3. С. 64–99.

Синьхуа, 2025 – Синьцзян расширяет сотрудничество со странами Центральной Азии в области образования // Синьхуа (news.cn). 2025. [Электронный ресурс] URL: <https://russian.ts.cn/system/2025/07/09/036968027.shtml> (Дата обращения: 01.02.2026).

Stobdan, 2004 – *Stobdan P.* Central Asia and India's Security // *Strategic Analysis*. 2004. Vol. 28. № 1. С. 54–83.

Tang, Joldybayeva, 2022 – *Tang W., Joldybayeva E.* Pipelines and Power Lines: China, Infrastructure and the Geopolitical (Re)construction of Central Asia // *Geopolitics*. 2022. Vol. 28. № 5. С. 1506–1534.

Urinboyev, 2015 – *Urinboyev R.* Local Government Capacity in Post-Soviet Central Asia // *Public Policy and Administration*. 2015. Vol. 14. № 3. С. 177–199.

Vanderhill, Joireman, Tulepbayeva, 2025 – *Vanderhill R., Joireman S., Tulepbayeva R.* In the Shadow of the Dragon: Chinese Soft Power in Central Asia // *International Affairs*. 2025. Vol. 101. № 1. С. 87–106.

王沪宁, 2007 – 王沪宁. 文化软实力研究. 北京: 中国社会科学出版社, 2007. 312 页.

Wilhelmsen, Flikke, 2011 – *Wilhelmsen J., Flikke G.* Chinese–Russian Convergence and Central Asia // *Geopolitics*. 2011. Vol. 16. № 4. С. 865–901.

Winter, 2014 – *Winter T.* Heritage Diplomacy // *International Journal of Heritage Studies*. 2014. Vol. 20. № 6. С. 557–574.

Yilmaz, Dosbolov, 2025 – *Yilmaz S., Dosbolov A.* Debt-Trap Diplomacy of China towards the Turkestan Republics // *Bilig*. 2025.

Zhu, Li, 2023 – *Zhu B., Li X.* Transformational Governance Framework for Institutions of Cultural Diplomacy: The Case of the Chinese Confucius Institute // *International Journal of Cultural Policy*. 2023. Vol. 30. № 4. С. 491–510.

References:

Agency Xinhua, 2025 – Agency Xinhua. Kitayskiye vuzy uglublyayut obrazovatelnoye sotrudnichestvo so stranami Tsentralnoy Azii [Chinese universities deepen educational cooperation with Central Asian countries] // Agency Xinhua. 2025. [Electronic resource] URL: <https://rus.yidaiyilu.gov.cn/p/070SJ7EJ.html> (accessed 01.02.2026). (in Rus).

Allison, 2004 – *Allison R.* Regionalism, Regional Structures and Security Management in Central Asia // *International Affairs*. 2004. Vol. 80. № 3. P. 463–483. (in Eng)

Ang, Isar, Mar, 2015 – *Ang I., Isar Y. R., Mar P.* Cultural Diplomacy: Beyond the National Interest? // *International Journal of Cultural Policy*. 2015. Vol. 21. № 4. P. 365–381. (in Eng)

Dadabaev, 2018 – *Dadabaev T.* The Chinese Economic Pivot in Central Asia and Its Implications for Uzbekistan // *Asian Survey*. 2018. Vol. 58. № 4. P. 692–715. (in Eng)

Dall'Agnola, 2025 – *Dall'Agnola J.* From Old to New Colonial Dependencies: Public Perceptions of Chinese Surveillance Cameras in Central Asia // *Swiss Political Science Review*. 2025. (in Eng)

d'Hooghe, 2015 – *d'Hooghe I.* China's Public Diplomacy. Leiden; Boston: Brill, 2015. 310 p. (in Eng)

Diener, 2014 – *Diener A. C.* Globalizing Central Asia: Geopolitics and Challenges of Economic Development // *Geographical Review*. 2014. Vol. 104. № 2. P. 254–257. (in Eng)

Dyldayev – *Dyldayev M.* Kitay – Tsentralnaya Aziya: uglubleniye sotrudnichestva. Rol kitayskoy kultury i filosofii v sovremennom mire [China – Central Asia: deepening cooperation. The role of Chinese culture and philosophy in the modern world]. Bishkek: K. Karasayev university [Electronic resource] URL: <https://bhu.kg/ru/kitaj-centralnaja-azija-uglublenie-sotrudnichestva-rol-kitajskoj-kultury-i-filosofii-v-sovremennom-mire/> (accessed 01.02.2026). (in Rus).

- Engvall, 2023 – *Engvall J.* Central Asia Moves Beyond Russia // *Current History*. 2023. Vol. 122. № 846. P. 261–267. (in Eng)
- Expanding China's... – *Expanding China's Education Diplomacy in Central Asia*. Turkistan: Akhmet Yassawi University; Eurasian Research Institute. [Electronic resource] URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/expanding-chinas-education-diplomacy-in-central-asia/> (accessed 01.02.2026). (in Eng)
- Gong, Song, Liu, 2015 – *Gong P., Song Z., Liu W.* A study on trade pattern of China with Russia and Central Asia // *Geographical Research*. 2015. Vol. 34. P. 812–824. (in Eng)
- Hosaka, Hanso, 2025 – *Hosaka S., Hanso T.* Between Giants: Central Asia Balancing China, Russia, and the Rest. Tallinn: ICDS, 2025. [Electronic resource] URL: https://icds.ee/static/icds_report_between_giants_sanshiro_hosaka_toomas_hanso_september_2025.pdf (accessed 01.02.2026). (in Eng)
- Hyman, 1993 – *Hyman A.* Moving out of Moscow's Orbit: The Outlook for Central Asia // *International Affairs*. 1993. Vol. 69. № 2. P. 289–304. (in Eng)
- Iwabuchi, 2015 – *Iwabuchi K.* Pop-Culture Diplomacy in Japan: Soft Power, Nation Branding and the Question of 'International Cultural Exchange' // *International Journal of Cultural Policy*. 2015. Vol. 21. № 4. P. 419–432. (in Eng)
- Jiang, 2021 – *Jiang M.* Translation as Cultural Diplomacy: A Chinese Perspective // *International Journal of Cultural Policy*. 2021. Vol. 27. № 7. P. 892–904. (in Eng)
- Kashin, Korolev, 2018 – *Kashin V., Korolev A.* China's Foreign Aid to Central Asia States // *World Economy and International Relations*. 2018. Vol. 62. № 3. P. 78–85. (in Eng)
- Kazinform, 2025 – TSA – KNR: kulturny most i mediainitsiativy [CA – PRC: cultural bridge and media initiatives] // *Kazinform*. 2025. [Electronic resource] URL: <https://www.inform.kz/ru/tsa-kgk-kulturniy-most-i-mediainitsiatiivi-21367d> (accessed 01.02.2026). (in Rus)
- Kavalski, 2010 – *Kavalski E.* Shanghaied into Cooperation: Framing China's Socialization of Central Asia // *Journal of Asian and African Studies*. 2010. Vol. 45. № 2. P. 131–145. (in Eng)
- Khoo, Smith, Shambaugh, 2005 – *Khoo N., Smith M. L. R., Shambaugh D.* China Engages Asia? Caveat Lector // *International Security*. 2005. Vol. 30. № 2. P. 196–211. (in Eng)
- Kurlantzick, 2007 – *Kurlantzick J.* Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World. New Haven: Yale University Press, 2007. 352 p. (in Eng)
- Laruelle, Peyrouse, 2017 – *Laruelle M., Peyrouse S.* China as a Neighbor: Central Asian Perspectives and Strategies. Washington, DC: Central Asia Program, 2017. 192 p. (in Eng)
- Lo Porto, 2020 – *Lo Porto G.* Cultural diplomacy: building an international cooperation network // *Public Administration*. 2020. Vol. 22. № 1. P. 58–60. (in Eng). (in Eng)
- Mäkinen, Lähdesmäki, Kaasik-Krogerus, Čeginskas, Turunen, 2022 – *Mäkinen K., Lähdesmäki T., Kaasik-Krogerus S., Čeginskas V. L. A., Turunen J.* EU Heritage Diplomacy: Entangled External and Internal Cultural Relations // *International Journal of Cultural Policy*. 2022. Vol. 28. № 3. P. 285–300. (in Eng)
- Mark, 2010 – *Mark S.* Rethinking Cultural Diplomacy: The Cultural Diplomacy of New Zealand, the Canadian Federation and Quebec // *Political Science*. 2010. Vol. 62. № 1. P. 62–83.
- McGlinchey, 2005 – *McGlinchey E.* Autocrats, Islamists, and the Rise of Radicalism in Central Asia // *Current History*. 2005. Vol. 104. № 684. P. 336–342. (in Eng)
- Meehan, 2024 – *Meehan R.* Tweeting for Influence: Analysing France and China's Cultural Diplomacy on Social media, a Mixed Methods Approach // *European Review of International Studies*. 2024. (in Eng)
- Ministry of Foreign Affairs..., 2023 – Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. Working Together for a China–Central Asia Community with a Shared Future: Keynote Speech by Xi Jinping at the China–Central Asia Summit. 2023. [Electronic resource] URL: https://www.mfa.gov.cn/eng/xw/zyjh/202405/t20240530_11341737.html (accessed 01.02.2026). (in Eng)

- Nay, 2004 – *Nay Dzh. S.* Myagkaya sila. Sredstva uspekha v mirovoy politike [Soft power. The means to success in world politics]. Moskva: Aspekt Press, 2004. 286 p. (in Rus).
- Olcott, 2005 – *Olcott M.* The Great Powers in Central Asia // *Current History*. 2005. Vol. 104. № 684. P. 331–335. (in Eng)
- Ong, 2005 – *Ong R.* China's Security Interests in Central Asia // *Central Asian Survey*. 2005. Vol. 24. № 4. P. 425–439. (in Eng)
- Owen, 2020 – *Owen C.* The Belt and Road Initiative's Central Asian Contradictions // *Current History*. 2020. Vol. 119. № 816. P. 259–264. (in Eng)
- Perminova, 2024 – *Perminova A. A.* The Evolution of China's Policy of Interaction with the Countries of Central Asia in the Field of Security // *World Economy and International Relations*. 2024. Vol. 68. № 1. P. 48–61. (in Eng)
- Peyrouse, 2018 – *Peyrouse S.* Chinese Public Security Presence in Central Asia. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), 2018. 28 p. (in Eng)
- Sciorati, 2022 – *Sciorati G.* 'Constructing' Heritage Diplomacy in Central Asia: China's Sinocentric Historicisation of Transnational World Heritage Sites // *International Journal of Cultural Policy*. 2022. Vol. 28. № 7. P. 827–842. (in Eng)
- Shambaugh, 2005 – *Shambaugh D.* China Engages Asia: Reshaping the Regional Order // *International Security*. 2005. Vol. 29. № 3. P. 64–99. (in Eng)
- Stobdan, 2004 – *Stobdan P.* Central Asia and India's Security // *Strategic Analysis*. 2004. Vol. 28. № 1. P. 54–83. (in Eng)
- Tang, Joldybayeva, 2022 – *Tang W., Joldybayeva E.* Pipelines and Power Lines: China, Infrastructure and the Geopolitical (Re)construction of Central Asia // *Geopolitics*. 2022. Vol. 28. № 5. P. 1506–1534. (in Eng)
- Urinboyev, 2015 – *Urinboyev R.* Local Government Capacity in Post-Soviet Central Asia // *Public Policy and Administration*. 2015. Vol. 14. № 3. P. 177–199. (in Eng)
- Vanderhill, Joireman, Tulepbayeva, 2025 – *Vanderhill R., Joireman S., Tulepbayeva R.* In the Shadow of the Dragon: Chinese Soft Power in Central Asia // *International Affairs*. 2025. Vol. 101. № 1. P. 87–106. (in Eng)
- Wikipedia – Kitaysko-turkmenskiye otnosheniya [China-Turkmenistan relations] // Wikipedia: svobodnaya entsiklopediya. [Electronic resource] URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Китайско-туркменские_отношения (accessed 01.02.2026). (in Rus).
- Wang Huning, 2007 – *Wang Huning.* Wenhua ruan shili yanjiu [Research on cultural soft power]. Beijing: Chinese Academy of Social Sciences Press, 2007. 312 p. (in Chin).
- Wilhelmsen, Flikke, 2011 – *Wilhelmsen J., Flikke G.* Chinese–Russian Convergence and Central Asia // *Geopolitics*. 2011. Vol. 16. № 4. P. 865–901. (in Eng)
- Winter, 2014 – *Winter T.* Heritage Diplomacy // *International Journal of Heritage Studies*. 2014. Vol. 20. № 6. P. 557–574. (in Eng)
- Xinhua, 2025 – Xinjiang rasshiryayet sotrudnichestvo so stranami Tsentralnoy Azii v oblasti obrazovaniya [Xinjiang expands cooperation with Central Asian countries in the field of education] // Xinhua (news.cn). 2025. [Electronic resource] URL: <https://russian.ts.cn/system/2025/07/09/036968027.shtml> (accessed 01.02.2026). (in Rus).
- Yilmaz, Dosbolov, 2025 – *Yilmaz S., Dosbolov A.* Debt-Trap Diplomacy of China towards the Turkestan Republics // *Bilig*. 2025. (in Eng)
- Zhu, Li, 2023 – *Zhu B., Li X.* Transformational Governance Framework for Institutions of Cultural Diplomacy: The Case of the Chinese Confucius Institute // *International Journal of Cultural Policy*. 2023. Vol. 30. № 4. P. 491–510. (in Eng)

¹Нуржаева А.М. ²Бейсенбаев О.Т.

¹SDU University, Қаскелен, Қазақстан

¹әл-Фараби ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

² Абай облысы жастар саясаты мәселелері жөніндегі басқармасы, Семей, Казахстан

E-mail: ¹ nurzhayeva@gmail.com, ² beisenbayev.olzhas@gmail.com

ЖҰМСАҚ КҮШ ПРОЕКЦИЯСЫНЫҢ ШЕҢБЕРІНЕН ТЫС: ҚЫТАЙДЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ МӘДЕНИ ДИПЛОМАТИЯСЫНДАҒЫ ҚАБЫЛДАУШЫ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қытайдың Орталық Азия елдеріндегі мәдени дипломатиясының салыстырмалы зерттеуі ұсынылған. Онда донор елдердің Қытайдың мәдени және дипломатиялық бастамаларын бейімдеудегі, реттеудегі және шектеудегі рөліне баса назар аударылған. Зерттеудің жаңалығы Қытай мен Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан арасындағы алмасу механизмдерін институционалдық ортадағы айырмашылықтарды, үкіметтің реттеу деңгейін және Қытайдың қатысуы туралы түсінікті ескере отырып салыстыруында жатыр. Мақсат - Орталық Азия елдерінің Қытайдың білім берудегі өзара алмасулары, Конфуций институттары, академиялық бағдарламалар және БАҚ коммуникациялары сияқты ұқсас мәдени дипломатия құралдарын пайдалануын қабылдаудағы айырмашылықтарды анықтау. Сонымен қоса, Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы мәдени дипломатия саласындағы алмасудың негізгі үлгілерін анықтау және мұндай алмасулардың нәтижелерін қалыптастырудағы мемлекеттік институттардың рөлін нақтылау. Зерттеуде салыстырмалы, институционалдық, мазмұнды талдау және тақырыптық зерттеулер элементтері қолданылады. Дереккөздерге ресми құжаттар, үкіметаралық келісімдер, статистикалық деректер, БАҚ басылымдары, аналитикалық зерттеулер және академиялық мақалалар кіреді. Салыстырмалы талдау Қытайдың ұқсас мәдени дипломатия құралдарын қолданғанымен де, аймақтағы басқа елдерде ұқсас нәтижелерге кепілдік берілмейтінін көрсетеді. Анықталған өзара ықпалдасу үлгілеріне негізінен Қазақстанда және Өзбекстанда басым түрде байқалған институционалдық интеграция; Тәжікстан және Қырғызстанмен алмасудың нақты салаларындағы элитаға бағытталған серіктестік және бақыланатын бейімделу; Түрікменстанда жиі кездесетін өзара әрекеттесу әдістеріне қол жеткізудің кезең-кезеңдік моделі кіреді. Бұл тұжырымдар Орталық Азиядағы Қытай мәдени дипломатиясының тиімділігі мен формасы тек Қытай ресурстары мен бастамаларымен ғана емес, сонымен қатар қабылдаушы елдің институционалдық ерекшеліктерімен, мемлекеттің даму сипатымен, қабылдаушы қоғамның Қытайдың қатысуына сезімталдығымен және аймақтағы елдердің сыртқы саясат стратегияларымен де анықталатынын көрсетеді.

Алғыс: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы аясында жүргізілді (AP27511021, «Қытайдың Қазақстанға қатысты мәдени дипломатиясының қарқындылық эволюциясы: мүмкіндіктері мен сын-қатерлері»).

Кілт сөздер: жұмсақ күш, Қытай, Орталық Азия, мәдени дипломатия, қабылдаушы мемлекеттер

¹Nurzhayeva A.M. ²Beysenbayev O.T.

¹SDU University, Kaskelen, Kazakhstan

¹al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

²Department for Youth Policy of Abai Region, Semey, Kazakhstan

E-mail: ¹ nurzhayeva@gmail.com, ² beisenbayev.olzhas@gmail.com

BEYOND SOFT POWER PROJECTION: THE ROLE OF HOST STATES IN CHINA'S CULTURAL DIPLOMACY IN CENTRAL ASIA

Abstract. This article presents a comparative study of China's cultural diplomacy in Central Asian countries, focusing on the role of donor countries in adapting, regulating, and constraining China's cultural and diplomatic initiatives. The study's novelty lies in its comparison of exchange mechanisms between China and Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, taking into account differences in the institutional environment, the degree of government regulation, and perceptions of China's presence. The goal is to identify factors that determine differences in Central Asian countries' responses to China's use of similar cultural diplomacy tools, such as educational exchanges, Confucius Institutes, academic programs, and media communications. The goal is to identify the main patterns of exchange between China and Central Asian countries in the field of cultural diplomacy and to clarify the role of state institutions in shaping the outcomes of such exchanges. The study uses elements of comparative analysis, institutional analysis, content analysis, and thematic research. Sources include official documents, intergovernmental agreements, statistical data, media publications, analytical studies, and academic papers. A comparative analysis reveals that even with China's use of similar cultural diplomacy tools, similar results are not guaranteed in other countries in the region. The main identified interaction patterns include institutional integration, which was observed primarily in Kazakhstan and to a significant extent in Uzbekistan; elite-focused partnerships and controlled adaptation in specific areas of exchange with Tajikistan and Kyrgyzstan; and a step-by-step model of access and filtering of interaction methods, most common in Turkmenistan. These findings suggest that the effectiveness and form of Chinese cultural diplomacy in Central Asia are determined not only by Chinese resources and initiatives, but also by the institutional characteristics of the host country, the nature of the state, the host society's sensitivity to China's presence, and the foreign policy strategies of the countries in the region.

Acknowledgement: This research was conducted within the framework of grant funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP27511021, "Evolution of the Intensity of China's Cultural Diplomacy towards Kazakhstan: Opportunities and Challenges").

Keywords: soft power, China, Central Asia, cultural diplomacy, host states

Авторлар туралы мәлімет:

Нуржаева Алина Маратовна – PhD, аға оқытушы, SDU University, Қаскелен, Қазақстан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Бейсенбаев Олжас Тусупбекулы – PhD, Абай облысы жастар саясаты мәселелері жөніндегі басқарма басшысы, Семей, Қазақстан

Сведения об авторах:

Нуржаева Алина Маратовна – PhD, старший преподаватель, SDU University, Каскелен, Казахстан, аль-Фараби КазНУ, Алматы, Казахстан

Бейсенбаев Олжас Тусупбекулы – PhD, руководитель Управления по вопросам молодежной политики области Абай, Семей, Казахстан.

Information about authors:

Nurzhayeva Alina Maratovna – PhD, Senior Lecturer, SDU University, Kaskelen, Kazakhstan, al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

Beysenbayev Olzhas Tussupbekuly – PhD, Head of the Department for Youth Policy of Abai Region, Semey, Kazakhstan.

Келін түсті 11 маусым 2026 жыл

Қабылданды 5 тамыз 2026 жыл

¹Жұмағұлов Б.С. , ²Қожабеков Д.А. , ³Бақытқызы М.
^{1,2,3}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
¹E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru,
dimash.kozhabekov@bk.ru, mbakytqyzy85@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙДЫҢ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл зерттеу Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын талдауға арналған. Соңғы онжылдықтарда екі мемлекет арасындағы экономикалық және инфрақұрылымдық байланыстардың қарқынды дамуы трансшекаралық экологиялық мәселелердің маңыздылығын арттырды. Әсіресе, Іле және Ертіс өзендерінің су ресурстарын пайдалану, қоршаған ортаны қорғау, биоалуантүрлілікті сақтау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері ерекше өзектілікке ие болып отыр. Зерттеу барысында Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың халықаралық-құқықтық негіздері, екіжақты келісімдер мен бірлескен комиссиялардың қызметі қарастырылады. Сонымен қатар трансшекаралық өзендердің экожүйелеріне антропогендік әсерлердің салдары, су ресурстарының азаюы, климаттың өзгеруі және олардың өңірлік экологиялық тұрақтылыққа ықпалы талданады. Жұмыста екі елдің экологиялық ынтымақтастығын дамытудағы негізгі жетістіктер мен проблемалар айқындалып, халықаралық тәжірибе негізінде өзара іс-қимылды жетілдіру жолдары ұсынылады. Трансшекаралық су ресурстарын тиімді басқару, экологиялық мониторингті күшейту және ақпарат алмасу жүйесін жетілдіру өңірдегі тұрақты дамуды қамтамасыз етудің маңызды факторлары ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықты одан әрі дамытуға, трансшекаралық экологиялық қауіптердің алдын алуға және өңірлік экологиялық қауіпсіздікті нығайтуға бағытталған практикалық ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақстан, Қытай, трансшекаралық ынтымақтастық, экологиялық қауіпсіздік, су ресурстары, Іле өзені, Ертіс өзені, тұрақты даму, экологиялық саясат, климаттың өзгеруі.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану жағдайында мемлекеттер арасындағы трансшекаралық ынтымақтастық халықаралық қатынастардың маңызды бағыттарының біріне айналды. Әсіресе экологиялық мәселелердің ұлттық шекаралармен шектелмейтін сипаты көршілес елдердің табиғи ресурстарды бірлесіп басқару және қоршаған ортаны қорғау саласындағы өзара іс-қимылын күшейтуді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың маңызы ерекше. Екі мемлекет арасындағы қарқынды дамып келе жатқан саяси-экономикалық байланыстар қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін өзекті күн тәртібіне шығарып отыр.

Қазақстан мен Қытайды ортақ экожүйелер, трансшекаралық өзендер және шекаралас табиғи кешендер байланыстырады. Олардың ішінде Іле және Ертіс өзендері ерекше стратегиялық маңызға ие. Бұл өзендер екі елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына, ауыл шаруашылығына, өнеркәсіпке және халықтың өмір сүру сапасына тікелей әсер етеді. Сонымен

қатар аталған су нысандарының экологиялық жағдайы өңірдің табиғи тепе-теңдігін сақтауда маңызды рөл атқарады. Сондықтан трансшекаралық өзендердің су ресурстарын тиімді пайдалану және қорғау мәселелері Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Соңғы жылдары Қытайдың батыс өңірлерін қарқынды дамыту саясаты, халық санының өсуі, өндірістік қуаттардың артуы және суармалы егіншіліктің кеңеюі трансшекаралық өзендердің су ресурстарына түсетін жүктемені арттырды. Бұл жағдай Қазақстан үшін белгілі бір экологиялық тәуекелдер туғызуда. Атап айтқанда, Іле өзенінен алынатын су көлемінің ұлғаюы Балқаш көлінің экожүйесіне теріс әсер етуі мүмкін болса, Ертіс өзенінің су ресурстарының азаюы Шығыс Қазақстан мен Павлодар облыстарының су қауіпсіздігіне ықпал етуі ықтимал. Сонымен қатар климаттың өзгеруі, шөлейттену процестерінің күшеюі және биоалуантүрліліктің азаюы өңірдегі экологиялық ахуалды күрделендіре түсуде.

Осыған байланысты Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайын зерттеу, оның тиімділігін бағалау және болашақ даму перспективаларын айқындау ғылыми және практикалық тұрғыдан өзекті мәселе болып табылады. Трансшекаралық экологиялық мәселелерді шешу тек екі мемлекет үшін ғана емес, жалпы Орталық Азия өңірінің экологиялық тұрақтылығы мен қауіпсіздігі үшін маңызды. Сондықтан табиғи ресурстарды басқарудың тиімді механизмдерін қалыптастыру, ақпарат алмасуды жетілдіру және қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастықты тереңдету қажеттілігі артып келеді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі трансшекаралық экологиялық қауіптердің күшеюімен, су ресурстары тапшылығының артуымен және климаттық өзгерістердің салдарларымен тығыз байланысты. Қазіргі таңда халықаралық қоғамдастық трансшекаралық су ресурстарын басқару мәселелеріне ерекше назар аударып отыр. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастық тәжірибесі халықаралық экологиялық басқару жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайын кешенді талдау және оның даму перспективаларын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың теориялық және құқықтық негіздерін зерттеу; трансшекаралық экологиялық мәселелердің негізгі бағыттарын анықтау; екі мемлекет арасындағы табиғатты қорғау саласындағы ынтымақтастық механизмдерін талдау; су ресурстарын басқару мен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін қарастыру; сондай-ақ ынтымақтастықты жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу нысаны ретінде Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастық жүйесі алынады. Ал зерттеу пәні екі елдің қоршаған ортаны қорғау, су ресурстарын басқару және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы өзара іс-қимыл тетіктері болып табылады.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін халықаралық қатынастар теориясы, экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамалары, тұрақты даму қағидаттары және трансшекаралық табиғи ресурстарды басқару саласындағы ғылыми еңбектер құрайды. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, жүйелік тәсіл, тарихи әдіс, құжаттарды талдау және статистикалық мәліметтерді өңдеу әдістері қолданылады.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайын кешенді бағалауға және оның даму үрдістерін анықтауға мүмкіндік беруімен сипатталады. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және өңірлік тұрақты дамуды нығайту бағытындағы практикалық шешімдерді әзірлеуге негіз бола алады.

Осылайша, Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастық қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі маңызды бағыттардың бірі

болып табылады. Экологиялық қауіптердің трансшекаралық сипаты мемлекеттердің бірлескен әрекеттерін қажет етеді. Сондықтан екі ел арасындағы экологиялық ынтымақтастықты дамыту табиғи ресурстарды сақтаудың, өңірлік тұрақтылықты қамтамасыз етудің және болашақ ұрпақ үшін қолайлы қоршаған ортаны қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын зерттеу барысында кешенді ғылыми әдістер қолданылды. (Әмірбеков, 2021:45–53). Зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық негізі халықаралық қатынастар, экологиялық қауіпсіздік, тұрақты даму және трансшекаралық табиғи ресурстарды басқару салаларындағы отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйенеді. Сонымен қатар халықаралық ұйымдардың ресми құжаттары, екіжақты келісімдер, статистикалық деректер және ғылыми жарияланымдар зерттеудің негізгі материалдық базасын құрады.

Зерттеу материалдары ретінде Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы қоршаған ортаны қорғау және су ресурстарын басқару саласындағы халықаралық келісімдер, мемлекетаралық шарттар, үкіметаралық комиссиялардың есептері, Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ), Біріккен Ұлттар Ұйымының Қоршаған орта жөніндегі бағдарламасы (UNEP), Азия даму банкі (ADB), Дүниежүзілік банк және басқа да халықаралық ұйымдардың баяндамалары пайдаланылды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің, Су ресурстары және ирригация министрлігінің, Қытай Халық Республикасының Экология және қоршаған орта министрлігінің ресми деректері қарастырылды.

Зерттеу барысында Іле және Ертіс өзендерінің гидроэкологиялық жағдайына қатысты ғылыми мақалалар, монографиялар, сараптамалық есептер мен статистикалық мәліметтер кеңінен қолданылды (Қожахметова, 2022:77–85). Бұл материалдар трансшекаралық өзендердің экологиялық жағдайын бағалауға, су ресурстарын пайдалану деңгейін анықтауға және екі мемлекет арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың тиімділігін талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының мақсатына жету үшін бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Олардың ішінде ең алдымен жүйелік талдау әдісі пайдаланылды. (Liu, J., Yang, H., 2021:118). Бұл әдіс Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықты өзара байланысты элементтерден тұратын күрделі жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Жүйелік тәсіл арқылы мемлекетаралық қатынастар, су ресурстарын басқару, экологиялық қауіпсіздік және халықаралық құқықтық реттеу мәселелері кешенді түрде зерттелді.

Сонымен қатар салыстырмалы талдау әдісі қолданылды (Wang, X., Chen, Y., 2020:95). Бұл әдіс Қазақстан мен Қытайдың экологиялық саясатындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау нәтижесінде екі мемлекеттің қоршаған ортаны қорғау саласындағы басымдықтары, трансшекаралық су ресурстарын пайдалану тәжірибесі және халықаралық міндеттемелерді орындау ерекшеліктері бағаланды. Сонымен қатар әлемнің басқа өңірлеріндегі трансшекаралық су ресурстарын басқару тәжірибесі қарастырылып, Қазақстан–Қытай ынтымақтастығымен салыстырылды.

Зерттеуде құжаттарды талдау әдісі маңызды орын алды (Saparov, K., Aubekeroov B., 2019:365). Бұл әдіс арқылы халықаралық келісімдер, мемлекетаралық шарттар, ресми бағдарламалар мен нормативтік-құқықтық құжаттардың мазмұны зерттелді. Құжаттық талдау Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың құқықтық негіздерін анықтауға және олардың тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді (Micklin P., 2018:145-162). Әсіресе трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы келісімдердің мазмұнына ерекше назар аударылды.

Тарихи әдіс те зерттеу барысында қолданылды. Бұл әдіс Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың қалыптасуы мен даму кезеңдерін қарастыруға мүмкіндік берді. Тарихи талдау арқылы екі ел арасындағы экологиялық қатынастардың эволюциясы, негізгі келісімдердің қабылдану себептері және олардың қазіргі жағдайға әсері анықталды. Сонымен қатар трансшекаралық экологиялық мәселелердің уақыт өте келе қалай өзгергені зерттелді.

Статистикалық талдау әдісі зерттеудің маңызды құрамдас бөлігі болды (IWMI, 2022). Бұл әдіс арқылы Іле және Ертіс өзендерінің су ресурстарының көлемі, су тұтыну көрсеткіштері, климаттық өзгерістердің әсері және экологиялық жағдайға қатысты сандық мәліметтер өңделді. Статистикалық деректер зерттеліп отырған мәселелердің ауқымын анықтауға және ғылыми қорытындылардың негізділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Сондай-ақ зерттеу барысында контент-талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс ғылыми мақалалардың, сараптамалық баяндамалардың және ресми мәлімдемелердің мазмұнын жүйелі түрде зерттеуге бағытталды. Контент-талдау нәтижесінде Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастыққа қатысты негізгі мәселелер, ғылыми пікірлер және болашақ даму бағыттары анықталды.

Талқылау

Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастық мәселесі қазіргі ғылыми зерттеулерде өзекті бағыттардың бірі ретінде қарастырылады (ҚР мен ҚХР келісім, 2001:23). Бұл тақырыпқа қатысты еңбектерде негізінен трансшекаралық су ресурстарын басқару, экологиялық қауіпсіздік, халықаралық-құқықтық реттеу, тұрақты даму және өңірлік ынтымақтастық мәселелері талданады (ҚР Су кодексі, 2023). Әсіресе Іле және Ертіс өзендерінің экологиялық жағдайы мен оларды бірлесіп пайдалану мәселесі зерттеушілердің назарында.

Ғылыми әдебиеттерде трансшекаралық экологиялық ынтымақтастық ұғымы мемлекеттердің ортақ табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіптердің алдын алу мақсатындағы бірлескен әрекеті ретінде түсіндіріледі. Бұл бағыттағы зерттеулерде экологиялық проблемалардың ұлттық шекаралармен шектелмейтіні және оларды шешу үшін көршілес мемлекеттер арасында тұрақты диалог пен құқықтық механизмдердің қажет екені атап өтіледі (ҚР Экологиялық кодексі, 2021). Осы тұрғыдан алғанда Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастық Орталық Азиядағы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды факторы болып саналады.

Қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде Қытайдан бастау алатын трансшекаралық өзендердің Қазақстан үшін стратегиялық маңызы ерекше көрсетіледі (United Nations, 1992). Іле өзені Балқаш көлінің негізгі су көзі болғандықтан, оның су көлемінің азаюы көл экожүйесіне және оңтүстік-шығыс Қазақстанның табиғи ортасына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Ал Ертіс өзені Шығыс Қазақстан мен Павлодар өңірлерінің өнеркәсіптік, ауыл шаруашылық және тұрмыстық қажеттіліктерін қамтамасыз ететін маңызды су артериясы ретінде қарастырылады (United Nations, 2024). Сондықтан бұл өзендердің су ресурстарын пайдалану мәселесі тек экологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық және геосаяси сипатқа ие.

Әдебиеттерде Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық су қатынастарын реттейтін келісімдер мен бірлескен комиссиялардың қызметіне де назар аударылады. Зерттеушілер екі ел арасында су ресурстарын бірлесіп пайдалану және қорғау бағытында белгілі бір институционалдық негіз қалыптасқанын атап өтеді (UNESCO, 2024). Алайда кейбір еңбектерде қолданыстағы механизмдердің жеткіліксіздігі, ақпарат алмасудың шектеулі болуы және экологиялық мониторинг жүйесінің толық жетілмегендігі сынға алынады. Бұл жағдай трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың тиімділігін арттыру қажеттігін көрсетеді.

Шетелдік зерттеулерде Қазақстан–Қытай экологиялық қатынастары көбіне су дипломатиясы, тұрақты даму және өңірлік қауіпсіздік контекстінде қарастырылады (World Bank, 2021). Авторлар Қытайдың батыс өңірлеріндегі экономикалық даму саясаты трансшекаралық өзендерге түсетін жүктемені арттырып отырғанын көрсетеді. Сонымен қатар климаттың өзгеруі, мұздықтардың еруі, құрғақшылық және шөлейттену процестері су тапшылығы мәселесін күрделендіре түсетіні айтылады (Asian Development Bank, 2020). Мұндай жағдайда екі мемлекет арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың ұзақ мерзімді әрі тұрақты сипат алуы маңызды.

Зерттеулерде халықаралық тәжірибенің маңыздылығы да кеңінен талданады. Атап айтқанда, трансшекаралық су ресурстарын басқаруда ашық ақпарат алмасу, бірлескен мониторинг жүргізу, экологиялық сараптама жасау және халықаралық құқық нормаларын сақтау негізгі қағидаттар ретінде ұсынылады. Бұл тәжірибелер Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастықты жетілдіруде пайдалы болуы мүмкін (UNEP, 2019). Әсіресе су ресурстарын әділ бөлу, экожүйелерді сақтау және халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері ғылыми әдебиеттерде басым бағыт ретінде көрсетіледі.

Жалпы алғанда, қарастырылған әдебиеттер Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың маңызын жан-жақты дәлелдейді. Зерттеушілер екі ел арасында белгілі бір құқықтық және институционалдық негіз қалыптасқанымен, экологиялық қауіптердің күшеюі жаңа тәсілдер мен тиімді басқару механизмдерін қажет ететінін көрсетеді. Осыған байланысты болашақ зерттеулерде трансшекаралық өзендерді бірлесіп басқару, экологиялық мониторингті дамыту және өңірлік экологиялық қауіпсіздікті нығайту мәселелерін тереңірек қарастыру маңызды болып табылады.

Зерттеу барысында алынған ақпараттар сапалық және сандық тұрғыдан өңделді. Сапалық талдау арқылы экологиялық ынтымақтастықтың саяси, құқықтық және институционалдық аспектілері қарастырылса, сандық талдау арқылы су ресурстарының көрсеткіштері мен экологиялық деректер бағаланды. Бұл тәсіл зерттеу нәтижелерінің объективтілігі мен ғылыми негізділігін арттыруға мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеуде қолданылған материалдар мен ғылыми әдістер Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайын жан-жақты талдауға және оның даму перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді. Әдіснамалық тәсілдердің кешенділігі зерттеу нәтижелерінің сенімділігін қамтамасыз етіп, экологиялық қауіпсіздік пен трансшекаралық табиғи ресурстарды басқару саласындағы ғылыми қорытындылар жасауға негіз болды.

Аталған әдістер Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайын жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының кешенді сипатын қамтамасыз ету үшін сапалық және сандық зерттеу тәсілдері қатар пайдаланылды.

Жүйелік талдау әдісі трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықты өзара байланысты саяси, экономикалық, құқықтық және экологиялық факторлар жиынтығы ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл әдіс зерттеу нысанының құрылымын анықтап, оның негізгі элементтері арасындағы байланыстарды талдауға негіз болды. Сонымен қатар салыстырмалы талдау әдісі Қазақстан мен Қытайдың экологиялық саясатындағы ерекшеліктерді, табиғи ресурстарды пайдалану тәжірибесін және халықаралық міндеттемелерді орындау деңгейін салыстыру үшін қолданылды.

Құжаттарды талдау әдісі арқылы екі мемлекет арасындағы халықаралық келісімдер, бағдарламалар және нормативтік-құқықтық актілер зерттелді. Бұл трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың құқықтық негіздерін анықтауға мүмкіндік берді. Ал тарихи әдіс Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық қатынастардың қалыптасуы мен даму кезеңдерін жүйелі түрде қарастыру үшін пайдаланылды.

Статистикалық талдау әдісі Іле және Ертіс өзендерінің су ресурстары, су тұтыну көлемі, климаттық өзгерістер және экологиялық көрсеткіштер туралы сандық мәліметтерді өңдеуге бағытталды. Контент-талдау ғылыми жарияланымдар мен сараптамалық есептердегі негізгі тұжырымдар мен ғылыми көзқарастарды анықтауға мүмкіндік берді.

Осылайша, кестеде ұсынылған зерттеу әдістері тақырыпты кешенді зерттеуді қамтамасыз етеді және Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың өзекті мәселелері мен даму перспективаларын объективті бағалауға негіз болады.

Кесте-1. Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың негізгі бағыттары

№	Ынтымақтастық бағыты	Сипаттамасы
1	Трансшекаралық су ресурстарын басқару	Іле және Ертіс өзендерінің су қорларын тиімді пайдалану және қорғау
2	Экологиялық мониторинг жүйесі	Су сапасы мен қоршаған орта жағдайын бірлесіп бақылау
3	Биологиялық әртүрлілікті сақтау	Ортақ экожүйелер мен сирек кездесетін түрлерді қорғау
4	Климаттық өзгерістерге бейімделу	Климаттың өзгеруінің экологиялық салдарын азайту шараларын әзірлеу
5	Ғылыми-техникалық ынтымақтастық	Бірлескен ғылыми зерттеулер мен экологиялық жобаларды жүзеге асыру
6	Ақпарат алмасу және деректермен бөлісу	Экологиялық мәліметтерді тұрақты түрде алмасу және талдау
7	Халықаралық-құқықтық ынтымақтастық	Экологиялық келісімдер мен халықаралық нормаларды орындау
8	Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету	Трансшекаралық экологиялық қауіптердің алдын алу және басқару

Кесте-1-де Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың негізгі бағыттары жүйелендірілген. Көрсетілген бағыттар екі мемлекет арасындағы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және табиғи ресурстарды тұрақты пайдалану мақсаттарына негізделген.

Ынтымақтастықтың маңызды бағыты ретінде су ресурстарын басқару мәселесі қарастырылады. Бұл бағыт Іле және Ертіс өзендерінің су ресурстарын тиімді пайдалану мен қорғауға бағытталған. Аталған өзендер екі ел үшін де стратегиялық маңызға ие болғандықтан, олардың экологиялық жағдайын сақтау мемлекетаралық қатынастардың маңызды элементі болып табылады.

Экологиялық мониторинг бағыты қоршаған орта жағдайына тұрақты бақылау жүргізуді және экологиялық ақпаратпен алмасуды қамтиды. Бұл табиғи ресурстардың жай-күйін бағалауға және ықтимал экологиялық қауіптердің алдын алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар биоалуантүрлілікті сақтау мәселесі де ерекше маңызға ие. Ортақ экожүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін екі мемлекет табиғатты қорғау саласында бірлескен бағдарламаларды жүзеге асыруға мүдделі.

Климаттың өзгеруіне бейімделу бағыты қазіргі экологиялық сын-қатерлер жағдайында ерекше өзектілікке ие. Климаттық өзгерістер су ресурстарының көлеміне, экожүйелердің тұрақтылығына және өңірдің экологиялық қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді. Осыған байланысты ғылыми-зерттеу ынтымақтастығының рөлі артып келеді. Бірлескен ғылыми

жобалар мен зерттеулер трансшекаралық мәселелерді шешудің тиімді жолдарын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, кестеде көрсетілген бағыттар Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың кешенді сипатын көрсетеді және өңірлік тұрақты даму мен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі құралдары болып табылады.

СХЕМА 1 – Қазақстан мен Қытайдың трансшекаралық экологиялық ынтымақтастығының негізгі бағыттары мен өзара іс-қимыл тетіктері

Схема 1-де Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың негізгі бағыттары көрсетілген. Ынтымақтастықтың басты мақсаты өңірдегі тұрақты дамуды қамтамасыз ету және экологиялық қауіпсіздікті нығайту болып табылады. Схемада су ресурстарын басқару, экологиялық мониторинг, биоалуантүрлілікті сақтау, климаттық өзгерістерге бейімделу, ғылыми-техникалық ынтымақтастық, ақпарат алмасу және халықаралық-құқықтық өзара іс-қимыл сияқты басым бағыттар жүйеленген.

Аталған бағыттар Іле және Ертіс өзендерінің су ресурстарын тиімді пайдалану, ортақ экожүйелерді қорғау және трансшекаралық экологиялық тәуекелдерді азайту мақсатында жүзеге асырылады. Сонымен қатар схемада ынтымақтастықты іске асырудың негізгі механизмдері ретінде үкіметаралық комиссиялар, бірлескен ғылыми жобалар, жұмыс топтары, тәжірибе алмасу және қаржылық қолдау құралдары көрсетілген.

Схеманың төменгі бөлігінде аталған іс-шараларды жүзеге асыру нәтижесінде күтілетін негізгі нәтижелер берілген. Оларға су ресурстарын тұрақты пайдалану, қоршаған орта жағдайын жақсарту, экологиялық тәуекелдерді төмендету, өңірлік тұрақтылықты нығайту және халықтың өмір сүру сапасын арттыру жатады. Жалпы алғанда, схема Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың құрылымын және оның өңірлік экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі маңызын көрнекі түрде бейнелейді.

СХЕМА 2 – Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықты іске асыру тетіктері

Схема 2-де Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықты жүзеге асырудың негізгі бағыттары, институционалдық тетіктері және күтілетін нәтижелері көрсетілген. Схеманың негізінде экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және табиғи ресурстарды тұрақты пайдалану мақсаты жатыр. Бұл мақсат екі мемлекет арасындағы экологиялық әріптестіктің стратегиялық бағытын айқындайды.

Схемада ынтымақтастықтың негізгі бағыттары ретінде су ресурстарын басқару, экологиялық мониторинг жүргізу, биоалуантүрлілікті сақтау, климаттық өзгерістерге бейімделу, ғылыми-техникалық ынтымақтастық, ақпарат алмасу және халықаралық-құқықтық өзара іс-қимыл көрсетілген. Аталған бағыттар трансшекаралық экологиялық мәселелерді шешуге және ортақ табиғи ресурстарды тиімді басқаруға бағытталған.

Сонымен қатар схемада ынтымақтастықты іске асырудың негізгі тетіктері жүйеленген. Олардың қатарында Қазақстан–Қытай үкіметаралық комиссияларының қызметі, бірлескен жұмыс топтарының жұмысы, экологиялық бағдарламалар мен жобаларды әзірлеу және жүзеге асыру, мониторинг пен бақылау жүйелерін дамыту, тәжірибе алмасу және кадрларды даярлау, сондай-ақ қаржылық қолдау құралдары қамтылған. Бұл тетіктер мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимылдың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Схеманың соңғы бөлігінде ынтымақтастық нәтижесінде қол жеткізілетін негізгі нәтижелер берілген. Оларға су ресурстарын тұрақты пайдалану, қоршаған ортаның жағдайын жақсарту, трансшекаралық экологиялық тәуекелдерді азайту, өңірлік тұрақтылық пен өзара сенімді нығайту, экономикалық дамудың тұрақтылығын қамтамасыз ету және халықтың өмір сүру сапасын арттыру жатады.

Осылайша, схема Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың құрылымдық моделін көрсетеді және оның өңірлік экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамуды қамтамасыз етудегі рөлін айқындайды.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың соңғы жылдары тұрақты түрде дамып келе жатқанын көрсетті. Екі мемлекет арасында қоршаған ортаны қорғау, су ресурстарын тиімді пайдалану және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету салаларында бірқатар маңызды келісімдер жасалып, институционалдық ынтымақтастық механизмдері қалыптастырылған. Алайда жүргізілген талдау бұл бағыттағы өзара іс-қимылдың тиімділігіне әсер ететін бірқатар мәселелердің әлі де сақталып отырғанын анықтады.

Зерттеу барысында Іле және Ертіс өзендерінің Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың негізгі нысандары болып табылатыны анықталды. Бұл өзендер екі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін стратегиялық маңызға ие. Талдау нәтижелері Қытай аумағында су тұтынудың артуы мен өндірістік белсенділіктің күшеюі трансшекаралық өзендердің гидрологиялық режиміне әсер етуі мүмкін екенін көрсетті. Әсіресе Іле өзенінің су көлемінің азаю қаупі Балқаш көлінің экожүйесіне теріс ықпал ету ықтималдығын арттырады. Ғалымдардың бағалауы бойынша Балқаш көлінің су балансы негізінен Іле өзеніне тәуелді болғандықтан, өзен ағынының төмендеуі көлдің таяздануына және экологиялық жағдайының нашарлауына алып келуі мүмкін.

Зерттеу нәтижелері Ертіс өзені бассейнінде де ұқсас мәселелердің бар екенін көрсетті. Ертіс өзенінің су ресурстары Шығыс Қазақстан және Павлодар облыстары үшін маңызды су көзі болып табылады. Сондықтан өзеннің су көлеміндегі өзгерістер өнеркәсіптік кәсіпорындардың, ауыл шаруашылығының және халықтың сумен қамтамасыз етілу деңгейіне тікелей әсер етеді. Бұл жағдай трансшекаралық су ресурстарын бірлесіп басқарудың маңыздылығын арттырады.

Жүргізілген талдау Қазақстан мен Қытай арасында су ресурстарын пайдалану мәселелері бойынша тұрақты диалог қалыптасқанын көрсетті. Үкіметаралық комиссиялардың қызметі мен сарапшылар деңгейіндегі кездесулер екі ел арасындағы сенімді нығайтуға ықпал етуде. Сонымен қатар трансшекаралық өзендерге қатысты деректер алмасу және мониторинг жүргізу тәжірибесі қалыптасып келеді. Бұл өз кезегінде экологиялық тәуекелдерді алдын ала анықтауға мүмкіндік береді.

Алайда зерттеу нәтижелері кейбір проблемалардың сақталып отырғанын да көрсетті. Біріншіден, су ресурстарын пайдалану жөніндегі ақпараттың толық ашық болмауы трансшекаралық өзендердің нақты жағдайын бағалауды қиындатады. Екіншіден, бірлескен экологиялық мониторинг жүйесінің жеткілікті деңгейде дамымауы экологиялық өзгерістерді жедел анықтауға кедергі келтіреді. Үшіншіден, климаттың өзгеруі нәтижесінде мұздықтардың кемуі мен құрғақшылықтың жиілеуі өңірдегі су тапшылығы мәселесін күрделендіруде.

Талқылау барысында халықаралық тәжірибені зерттеу Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастықты жетілдірудің бірнеше бағытын анықтауға мүмкіндік берді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, трансшекаралық су ресурстарын тиімді басқарудың басты шарттарының бірі – тұрақты ақпарат алмасу жүйесін қалыптастыру болып табылады. Сонымен қатар бірлескен ғылыми зерттеулерді кеңейту және заманауи мониторинг технологияларын енгізу экологиялық қауіптердің алдын алуда маңызды рөл атқарады.

Зерттеу нәтижелері климаттық өзгерістердің Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастыққа жаңа талаптар қойып отырғанын көрсетті. Су ресурстарының азаюы, температураның көтерілуі және табиғи экожүйелердің өзгеруі екі елдің экологиялық саясатында бейімделу шараларын күшейтуді қажет етеді. Осыған байланысты трансшекаралық өзен бассейндерін кешенді басқару қағидаттарын енгізу маңызды болып табылады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың оң даму үрдісіне ие екенін көрсетті. Екі мемлекет экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және ортақ табиғи ресурстарды сақтау

мәселелерінде өзара мүдделілік танытып отыр. Сонымен бірге өңірдегі экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін институционалдық тетіктерді жетілдіру, ақпараттық ашықтықты арттыру, ғылыми ынтымақтастықты кеңейту және бірлескен экологиялық мониторинг жүйесін дамыту қажет.

Осылайша, Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастық өңірлік тұрақтылық пен тұрақты дамуды қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер екі мемлекет арасындағы экологиялық әріптестікті одан әрі дамыту қажеттігін дәлелдейді және болашақта туындауы мүмкін экологиялық сын-қатерлерге бірлесіп жауап беру тетіктерін күшейту қажеттігін көрсетеді.

КЕСТЕ 2 – Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың негізгі нәтижелері мен проблемалары

№	Зерттеу нәтижелері	Анықталған проблемалар
1	Су ресурстарын басқару бойынша екіжақты келісімдердің қалыптасуы	Су бөлу мәселелері бойынша нақты тетіктердің жеткіліксіздігі
2	Үкіметаралық комиссиялардың тұрақты қызметі	Қабылданған шешімдердің орындалуын бақылаудың шектеулілігі
3	Экологиялық ақпарат алмасу тәжірибесінің дамуы	Ақпараттың толық ашық болмауы
4	Бірлескен ғылыми зерттеулердің жүргізілуі	Ғылыми деректердің жеткіліксіз үйлестірілуі
5	Трансшекаралық өзендерге мониторинг жүргізудің басталуы	Бірыңғай мониторинг жүйесінің толық қалыптаспауы
6	Қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастықтың кеңеюі	Климаттық өзгерістердің экологиялық тәуекелдерді күшейтуі
7	Өңірлік экологиялық қауіпсіздікке бағытталған шаралардың іске асырылуы	Су тапшылығы мен антропогендік жүктеменің артуы
8	Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық диалогтың нығаюы	Ұзақ мерзімді экологиялық стратегияларды жетілдіру қажеттілігі

Кесте 2-те Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың негізгі нәтижелері мен қазіргі кездегі проблемалары жүйелендірілген. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, соңғы жылдары екі мемлекет арасында қоршаған ортаны қорғау және су ресурстарын басқару саласында маңызды жетістіктерге қол жеткізілген. Атап айтқанда, трансшекаралық су ресурстарын пайдалану бойынша екіжақты келісімдер қабылданып, үкіметаралық комиссиялардың тұрақты қызмет ету механизмі қалыптастырылған. Сонымен қатар экологиялық ақпарат алмасу, бірлескен ғылыми зерттеулер жүргізу және қоршаған орта мониторингін жүзеге асыру бағыттарында ынтымақтастық дамып келеді.

Сонымен бірге кестеде экологиялық ынтымақтастықтың тиімділігіне әсер ететін бірқатар проблемалар көрсетілген. Олардың қатарында су ресурстарын бөлуге қатысты нақты тетіктердің жеткіліксіздігі, ақпараттық ашықтықтың шектеулілігі және бірыңғай мониторинг жүйесінің толық қалыптаспауы бар. Бұл мәселелер трансшекаралық өзендердің жағдайын объективті бағалауға және экологиялық қауіптердің алдын алуға кедергі келтіруі мүмкін.

Зерттеу барысында климаттың өзгеруі де маңызды факторлардың бірі екені анықталды. Температураның көтерілуі, мұздықтардың азаюы және құрғақшылықтың жиілеуі Іле мен Ертіс өзендерінің су ресурстарына қосымша қысым түсіреді. Нәтижесінде өңірдегі экологиялық

тәуекелдер артып, мемлекетаралық ынтымақтастықты одан әрі жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Жалпы алғанда, кестеде ұсынылған мәліметтер Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың оң даму үрдісін көрсетеді. Алайда өңірлік экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін ақпарат алмасуды жетілдіру, бірлескен мониторинг жүйесін дамыту, ғылыми ынтымақтастықты кеңейту және ұзақ мерзімді экологиялық стратегияларды іске асыру бағытындағы жұмыстарды күшейту қажет. Бұл шаралар екі мемлекет арасындағы экологиялық әріптестіктің тиімділігін арттырып, ортақ табиғи ресурстарды сақтауға мүмкіндік береді.

КЕСТЕ 3 – Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықты дамыту перспективалары

№	Даму бағыты	Күтілетін нәтиже
1	Бірлескен экологиялық мониторинг жүйесін жетілдіру	Экологиялық жағдай туралы нақты және жедел ақпарат алу
2	Су ресурстарын басқару бойынша жаңа келісімдерді әзірлеу	Су ресурстарын тиімді және әділ пайдалану
3	Ғылыми-зерттеу ынтымақтастығын кеңейту	Экологиялық мәселелерді шешудің инновациялық тәсілдерін енгізу
4	Климаттық өзгерістерге бейімделу бағдарламаларын іске асыру	Экологиялық тәуекелдердің төмендеуі
5	Ақпараттық ашықтықты арттыру	Өзара сенім мен ынтымақтастықтың нығаюы
6	Экологиялық технологиялармен алмасу	Қоршаған ортаға түсетін антропогендік жүктеменің азаюы
7	Халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты күшейту	Қосымша қаржылық және техникалық қолдау алу
8	Трансшекаралық экожүйелерді қорғау бойынша ортақ бағдарламалар әзірлеу	Биоалуантүрлілікті сақтау және экожүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз ету

Кесте 3-те Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықты одан әрі дамыту перспективалары көрсетілген. Зерттеу нәтижелері қазіргі экологиялық сын-қатерлер жағдайында екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықты тереңдету қажеттігін айқындады. Осыған байланысты болашақтағы негізгі бағыттар ретінде экологиялық мониторингті жетілдіру, су ресурстарын тиімді басқару және ғылыми-зерттеу байланыстарын кеңейту мәселелері қарастырылды.

Кестеде көрсетілгендей, экологиялық мониторинг жүйесін жетілдіру қоршаған ортаның жай-күйі туралы нақты әрі уақтылы ақпарат алуға мүмкіндік береді. Бұл трансшекаралық экологиялық қауіптердің алдын алуда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар су ресурстарын басқару саласындағы жаңа келісімдерді әзірлеу Іле және Ертіс өзендерінің су қорларын тиімді пайдалануға және өңірдегі су қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Ғылыми-зерттеу ынтымақтастығын кеңейту экологиялық проблемаларды шешуде заманауи технологиялар мен инновациялық тәсілдерді енгізуге мүмкіндік береді. Климаттың өзгеруіне бейімделу бағдарламаларын жүзеге асыру су тапшылығы, шөлейттену және табиғи экожүйелердің деградациясы сияқты қауіптердің әсерін азайтуға бағытталған.

Сондай-ақ ақпараттық ашықтықты арттыру мен халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты күшейту мемлекеттер арасындағы сенімді нығайтып, экологиялық жобаларды іске асыру үшін қосымша ресурстар тартуға мүмкіндік береді. Трансшекаралық

экожүйелерді қорғауға арналған ортақ бағдарламалар биоалуантүрлілікті сақтауға және табиғи ресурстардың тұрақты пайдаланылуын қамтамасыз етуге жағдай жасайды.

Жалпы алғанда, кестеде ұсынылған даму бағыттары Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың тиімділігін арттыруға және өңірлік экологиялық қауіпсіздікті нығайтуға бағытталған ұзақ мерзімді стратегиялық шаралар болып табылады.

СХЕМА 3 – Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың даму перспективалары

Схема 3-те Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықты дамытудың негізгі перспективалық бағыттары, оларды іске асыру тетіктері және күтілетін нәтижелері көрсетілген. Схеманың негізгі мақсаты – экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және табиғи ресурстарды тұрақты пайдалану арқылы өңірдің орнықты дамуына қол жеткізу.

Схемаға сәйкес болашақтағы басым бағыттардың қатарына су ресурстарын тиімді басқару, бірлескен экологиялық мониторинг жүйесін дамыту, биоалуантүрлілікті сақтау, климаттық өзгерістерге бейімделу, ғылыми-техникалық ынтымақтастықты кеңейту, ақпарат алмасу мен ашықтықты арттыру және халықаралық-құқықтық ынтымақтастықты нығайту кіреді. Бұл бағыттар трансшекаралық экологиялық мәселелерді шешуге және ортақ табиғи ресурстарды қорғауға бағытталған.

Перспективалық міндеттерді іске асыру үшін үкіметаралық комиссиялардың қызметін жетілдіру, бірлескен жобалар мен бағдарламаларды әзірлеу, мониторинг және бақылау жүйелерін дамыту, мамандар даярлау мен тәжірибе алмасу, құқықтық базаны жетілдіру және қаржылық-техникалық қолдау көрсету тетіктері қарастырылған. Аталған механизмдер екі мемлекет арасындағы экологиялық әріптестіктің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Схемада көрсетілген күтілетін нәтижелердің қатарында өңірлік экологиялық қауіпсіздіктің нығаюы, су ресурстарын әділ әрі тұрақты пайдалану, экожүйелердің тұрақтылығын сақтау, биоалуантүрлілікті қорғау, мемлекеттер арасындағы өзара сенімнің артуы және жасыл экономиканың дамуы бар. Сонымен қатар халықтың өмір сүру сапасын жақсарту мен қоршаған ортаның жай-күйін тұрақтандыру маңызды нәтижелер ретінде қарастырылады.

Жалпы алғанда, схема Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың болашақ даму моделін бейнелейді және оның өңірлік тұрақтылық пен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі стратегиялық маңызын көрсетеді.

СХЕМА 4 – Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықты іске асырудың кешенді моделі

Схема 4 Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықты жүзеге асырудың кешенді моделін көрсетеді. Схемادا экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және табиғи ресурстарды тұрақты пайдалану мақсатында жүзеге асырылатын негізгі бағыттар, оларды іске асыру тетіктері және күтілетін нәтижелер жүйелі түрде бейнеленген.

Схеманың бірінші бөлігінде ынтымақтастықтың негізгі бағыттары көрсетілген. Оларға трансшекаралық су ресурстарын басқару, экологиялық мониторинг жүргізу, биоалуантүрлілікті сақтау, климаттық өзгерістерге бейімделу, ғылыми-техникалық ынтымақтастықты дамыту, ақпарат алмасу мен ашықтықты қамтамасыз ету және халықаралық-құқықтық ынтымақтастықты жетілдіру жатады. Бұл бағыттар Қазақстан мен Қытай үшін ортақ экологиялық мәселелерді шешуге және табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға негіз болады.

Екінші бөлікте ынтымақтастықты іске асыру тетіктері көрсетілген. Атап айтқанда, үкіметаралық комиссиялардың қызметі, бірлескен жобалар мен бағдарламаларды жүзеге асыру, мониторинг және бақылау жүйелерін дамыту, мамандар даярлау және тәжірибе алмасу, құқықтық базаны жетілдіру, сондай-ақ қаржылық және техникалық қолдау тетіктері қарастырылған. Бұл құралдар мемлекетаралық ынтымақтастықтың тиімділігін арттырып, экологиялық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Схеманың соңғы бөлігінде күтілетін нәтижелер берілген. Олардың қатарында өңірлік экологиялық қауіпсіздіктің нығаюы, су ресурстарын тұрақты және әділ пайдалану, экосистемалардың тұрақтылығы мен биоалуантүрлілікті сақтау, мемлекеттер арасындағы өзара сенімнің артуы, жасыл экономиканың дамуы және халықтың өмір сүру сапасының жақсаруы бар. Осы нәтижелер Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың өңірлік тұрақтылық пен тұрақты дамуды қамтамасыз етудегі маңызды рөлін көрсетеді.

Қорытынды

Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастық қазіргі кезеңде екіжақты қатынастардың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Зерттеу барысында анықталғандай, екі мемлекет ортақ табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, қоршаған ортаны қорғау және өңірлік экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында тұрақты ынтымақтастық орнатуға ұмтылып келеді. Әсіресе Іле және Ертіс өзендерінің су ресурстарын басқару мәселелері мемлекетаралық экологиялық күн тәртібінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Жүргізілген талдау Қазақстан мен Қытай арасында экологиялық ынтымақтастықтың белгілі бір құқықтық және институционалдық негіздері қалыптасқанын көрсетті. Екіжақты келісімдер, үкіметаралық комиссиялар және сарапшылық кездесулер трансшекаралық экологиялық мәселелерді талқылауға және оларды шешуге бағытталған маңызды механизмдер ретінде қызмет атқарады. Сонымен қатар экологиялық мониторинг жүргізу, ғылыми зерттеулер ұйымдастыру және ақпарат алмасу салаларында да ынтымақтастықтың оң нәтижелері байқалады.

Сонымен бірге зерттеу барысында бірқатар өзекті мәселелер анықталды. Олардың қатарында трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану жөніндегі нақты тетіктердің жеткіліксіздігі, ақпараттық ашықтықтың шектеулі болуы, бірлескен мониторинг жүйесінің толық қалыптаспауы және климаттық өзгерістердің әсерінен экологиялық қауіптердің күшеюі бар. Бұл факторлар өңірдегі экологиялық тұрақтылыққа теріс әсер етуі мүмкін және мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты одан әрі жетілдіруді талап етеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық ынтымақтастықтың болашағы бірлескен мониторинг жүйелерін дамыту, ғылыми-техникалық ынтымақтастықты кеңейту, экологиялық ақпарат алмасуды жетілдіру және халықаралық құқық нормаларына негізделген жаңа келісімдерді әзірлеумен байланысты. Сонымен қатар климаттың өзгеруіне бейімделу шараларын күшейту және трансшекаралық экожүйелерді қорғауға бағытталған ортақ бағдарламаларды жүзеге асыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Жалпы алғанда, Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастық өңірлік тұрақтылықты қамтамасыз етудің және табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланудың маңызды құралы болып табылады. Оның тиімді дамуы тек екі мемлекет үшін ғана емес, бүкіл Орталық Азия өңірінің экологиялық қауіпсіздігі мен тұрақты дамуы үшін стратегиялық маңызға ие. Сондықтан экологиялық әріптестікті одан әрі нығайту, өзара сенімді арттыру және ортақ экологиялық мәселелерді шешудің тиімді тетіктерін қалыптастыру қазіргі кезеңдегі басты міндеттердің бірі болып қала береді.

Осылайша, зерттеу мақсатына қол жеткізіліп, Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы мен даму перспективалары жан-жақты талданды. Зерттеу нәтижелері болашақта экологиялық саясатты жетілдіруге, мемлекетаралық ынтымақтастықты нығайтуға және өңірлік экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған практикалық ұсыныстар әзірлеуге негіз бола алады.

Әдебиеттер:

Asian..., 2020 – Asian Development Bank. Asian Water Development Outlook 2020. – Manila: ADB, 2020.

International..., 2022 – International Water Management Institute (IWMI). Water Cooperation in Central Asia. – Colombo: IWMI, 2022.

Liu, Yang, 2021 – Liu J., Yang H. Water Resources Management in China: Challenges and Prospects // Environmental Science and Policy. 2021. Vol. 118. P. 95–104.

- Micklin, 2018 – *Micklin P.* The Future of Water in Central Asia: Problems and Prospects // *Eurasian Geography and Economics*. 2018. Vol. 59(2). P. 145–162.
- Saparov, Aubekero, 2019 – *Saparov K., Aubekero B.* Environmental Problems of the Ili-Balkhash Basin // *Geography and Natural Resources*. 2019. Vol. 40(4). P. 365–372.
- UNESCO..., 2024 – UNESCO. The United Nations World Water Development Report 2024: Water for Prosperity and Peace. Paris: UNESCO, 2024.
- United Nations Environment..., 2019 – United Nations Environment Programme (UNEP). Global Environment Outlook 6. Nairobi: UNEP, 2019.
- United Nations. Convention..., 1992 – United Nations. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Geneva: UNECE, 1992.
- Wang, Chen, 2020 – *Wang X., Chen Y.* Transboundary Rivers and Environmental Cooperation between China and Central Asia // *Journal of Environmental Management*. 2020. Vol. 267. P. 110–118.
- World Bank..., 2021 – World Bank. Water Security in Central Asia: Challenges and Opportunities. – Washington, DC: World Bank, 2021.
- Әмірбеков, 2021 – *Әмірбеков Б.А.* Қазақстан мен Қытай арасындағы су қатынастарының қазіргі мәселелері // *ҚазҰУ Хабаршысы. Халықаралық қатынастар сериясы*. 2021. №2. Б. 45–53.
- Қазақстан Республикасы..., 2001 – Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім. Астана, 2001.
- Қазақстан Республикасы Экология..., 2021 – Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі. Қоршаған ортаның жай-күйі туралы ұлттық баяндама. Астана, 2024.
- Қазақстан Республикасының Экологиялық..., 2021 – Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. Астана, 2021.
- Қалиев, 2020 – *Қалиев С.Т.* Орталық Азиядағы су қауіпсіздігі және мемлекетаралық қатынастар. Алматы: Дәуір, 2020. 220 б.
- Қожахметова, 2022 – *Қожахметова А.М.* Трансшекаралық экологиялық ынтымақтастықтың құқықтық аспектілері // *Құқық және мемлекет*. 2022. №1. Б. 77–85.
- Қоңқабаев, 2018 – *Қоңқабаев Ә.Қ.* Қазақстанның су ресурстары және экологиялық қауіпсіздік мәселелері. Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 245 б.
- Қытай Халық Республикасының..., 2023 – Қытай Халық Республикасының Экология және қоршаған орта министрлігі. Environmental Protection and Sustainable Development Report. Beijing, 2023.
- Назарбаев, 2014 – *Назарбаев Н.Ә.* Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Астана: Қазақстан, 2014. 48 б.
- Сыдықов, 2019 – *Сыдықов М.С.* Трансшекаралық өзендерді басқарудың халықаралық тәжірибесі. Алматы: Экономика, 2019. 198 б.

References:

- Amirbekov, B.A. (2021). Qazaqstan men Qytai arasindagy su qatynastarynyn qazirgi maseleleri [Current issues of water relations between Kazakhstan and China]. QazUU Habarshysy. Halyqaralyq qatynastar seriyasy, 2, 45–53. (in Kazakh).
- Asian Development Bank. (2020). Asian Water Development Outlook 2020. Manila: ADB.
- International Water Management Institute (IWMI). (2022). Water Cooperation in Central Asia. Colombo: IWMI.
- Kaliev, S.T. (2020). Ortalyq Aziyadagy su qauipsizdigi zhane memleketaralyq qatynastar [Water security and interstate relations in Central Asia]. Almaty: Dauir, 220 p. (in Kazakh).

Konqabaev, A.Q. (2018). Qazaqstannyn su resurstary zhane ekologiyalyq qauipsizdik maseleleri [Water resources and environmental security issues of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti, 245 p. (in Kazakh).

Liu, J., & Yang, H. (2021). Water Resources Management in China: Challenges and Prospects. *Environmental Science and Policy*, 118, 95–104.

Micklin, P. (2018). The Future of Water in Central Asia: Problems and Prospects. *Eurasian Geography and Economics*, 59(2), 145–162.

Nazarbaev, N.A. (2014). Qazaqstan zholy – 2050: Bir maqsat, bir mudde, bir bolashaq [Kazakhstan Way – 2050: One Goal, One Interest, One Future]. Astana: Qazaqstan, 48 p. (in Kazakh).

Qazaqstan Respublikasy Ekologiya zhane tabigi resurstary ministrligi. (2024). Qorshagan ortany zhay-kui turaly ulttyq baiandama [National Report on the State of the Environment]. Astana. (in Kazakh).

Qazaqstan Respublikasy men Qytai Halyq Respublikasy arasindagy transshekaralyq ozenderdi paidalanu zhane qorgau salasyndagy yntymaqtastyq turaly kelisim [Agreement between the Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China on Cooperation in the Use and Protection of Transboundary Rivers]. (2001). Astana. (in Kazakh).

Qazaqstan Respublikasynyn Ekologiyalyq kodeksi [Environmental Code of the Republic of Kazakhstan]. (2021). Astana. (in Kazakh).

Qozhahmetova, A.M. (2022). Transshekaralyq ekologiyalyq yntymaqtastyqtyn quqyqtyq aspektileri [Legal Aspects of Transboundary Environmental Cooperation]. *Quqyq zhane memleket*, 1, 77–85. (in Kazakh).

Qytai Halyq Respublikasynyn Ekologiya zhane qorshagan orta ministrligi. (2023). *Environmental Protection and Sustainable Development Report*. Beijing.

Saparov, K., & Aubekero, B. (2019). Environmental Problems of the Ili-Balkhash Basin. *Geography and Natural Resources*, 40(4), 365–372.

Sydyqov, M.S. (2019). Transshekaralyq ozenderdi basqarudyn halyqaralyq tazhiribesi [International Experience in Transboundary River Management]. Almaty: *Ekonomika*, 198 p. (in Kazakh).

UNESCO. (2024). *The United Nations World Water Development Report 2024: Water for Prosperity and Peace*. Paris: UNESCO.

United Nations Environment Programme (UNEP). (2019). *Global Environment Outlook 6*. Nairobi: UNEP.

United Nations. (1992). *Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes*. Geneva: UNECE.

Wang, X., & Chen, Y. (2020). Transboundary Rivers and Environmental Cooperation between China and Central Asia. *Journal of Environmental Management*, 267, 110–118.

World Bank. (2021). *Water Security in Central Asia: Challenges and Opportunities*. Washington, DC: World Bank.

¹Жумагулов Б.С., ²Кожабеков Д.А., ³Бакыткызы М.

^{1,2,3}Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г Алматы, Казахстан

¹E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru,

²dimash.kozhabekov@bk.ru, ³mbakytzy85@gmail.com

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТРАНСГРАНИЧНОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И КИТАЕМ

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу современного состояния и перспектив развития трансграничного экологического сотрудничества между Казахстаном и Китаем. В условиях активизации экономических связей и реализации крупных инфраструктурных проектов возрастает значение совместного решения экологических проблем, затрагивающих приграничные территории двух государств. Особую актуальность приобретают вопросы рационального использования водных ресурсов трансграничных рек Или и Иртыш, охраны окружающей среды, сохранения биоразнообразия и обеспечения экологической безопасности региона.

В работе рассматриваются международно-правовые основы экологического взаимодействия Казахстана и Китая, деятельность двусторонних механизмов сотрудничества, а также существующие соглашения в области охраны окружающей среды и управления водными ресурсами. Особое внимание уделяется анализу экологических рисков, связанных с изменением климата, ростом антропогенной нагрузки и сокращением водных ресурсов.

Исследование направлено на выявление основных достижений и проблем экологического сотрудничества между двумя странами. На основе международного опыта предлагаются меры по совершенствованию механизмов взаимодействия, развитию экологического мониторинга, обмену информацией и повышению эффективности управления трансграничными природными ресурсами.

Практическая значимость исследования заключается в разработке рекомендаций, направленных на укрепление экологической безопасности, предотвращение трансграничных экологических угроз и обеспечение устойчивого развития региона в условиях современных экологических вызовов.

Ключевые слова: Казахстан, Китай, трансграничное сотрудничество, экологическая безопасность, водные ресурсы, река Или, река Иртыш, устойчивое развитие, экологическая политика, изменение климата.

¹Zhumagulov B.S., ²Kozhabekov D.A., ³Bakytzyzy M.

^{1,2,3}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

¹E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru,

²dimash.kozhabekov@bk.ru, ³mbakytzy85@gmail.com

CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF TRANSBOUNDARY ENVIRONMENTAL COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND CHINA

Abstract. This study examines the current state and future prospects of transboundary environmental cooperation between Kazakhstan and China. The rapid development of economic relations and large-scale infrastructure projects between the two countries has increased the importance of addressing shared environmental challenges. Particular attention is given to the management of transboundary water resources of the Ili and Irtysh rivers, environmental protection,

biodiversity conservation, and the enhancement of regional environmental security. The research analyzes the international legal framework governing environmental cooperation between Kazakhstan and China, including bilateral agreements and the activities of joint commissions responsible for environmental and water resource management. Furthermore, the study investigates the environmental impacts of anthropogenic activities, water resource depletion, and climate change, as well as their implications for regional ecological sustainability. The paper identifies key achievements and existing challenges in bilateral environmental cooperation. Drawing on international best practices, it proposes measures to improve institutional mechanisms, strengthen environmental monitoring systems, enhance information exchange, and promote more effective management of transboundary natural resources. The findings contribute to a better understanding of the role of environmental cooperation in preventing transboundary ecological risks and ensuring sustainable regional development. The study also provides practical recommendations aimed at strengthening environmental security and fostering long-term cooperation between Kazakhstan and China in addressing contemporary environmental challenges.

Keywords: Kazakhstan, China, transboundary cooperation, environmental security, water resources, Ili River, Irtysh River, sustainable development, environmental policy, climate change.

Авторлар туралы мәлімет:

Жұмағұлов Болат Сагидулаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор-зерттеуші. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. ¹E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

Кожабеков Димаш Абдуарсович – PhD доктор 2 курс, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Алматы, Қазақстан

Бақытқызы Мөлдір – педагогика ғылымдарының магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. mbakytkyzy85@gmail.com

Информация об авторах:

Жумагулов Болат Сагидулаевич – кандидат исторических наук, профессор-исследователь. Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г Алматы, Казахстан. ¹E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru, ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

Кожабеков Димаш Абдуарсович – PhD доктор 2 курса, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан. dimash.kozhabekov@bk.ru

Бақытқызы Молдир – Магистр педагогических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г Алматы, Казахстан. mbakytkyzy85@gmail.com

Information about authors:

B.S. Zhumagulov – PhD in History, Research Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

Dimash Abduarsovich Kozhabekov – PhD doctor, 2nd year, Abai Kazakh National Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan. dimash.kozhabekov@bk.ru

Bakytkyzy Moldir – Master of Pedagogical Sciences, Almaty, Kazakhstan. mbakytkyzy85@gmail.com

*Келін түсті 17 маусым 2026 жыл
Қабылданды 6 тамыз 2026 жыл*

^{1*}Амирбекова С.К. ²Жомарт Е. ³Бегимбаева А.К.

^{1,2} Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан

³ Центральная научная библиотека РГП «Ғылым ордасы»

E-mail: ¹sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²kurmanbayeva.ks@gmail.com,

³beginmbaevaakmaral939@gmail.com

АРАБО-ПЕРСИДСКИЕ РУКОПИСНЫЕ ФОНДЫ ВАТИКАНА

Аннотация. В статье рассматриваются арабо-персидские рукописные фонды Ватиканской апостольской библиотеки как важнейший комплекс письменных источников по истории и исторической географии средневекового Казахстана, Центральной Азии и Ирана. Цель исследования заключается в определении источниковедческого значения арабских и персидских рукописей Ватикана для реконструкции политических, этнокультурных и социально-экономических процессов, происходивших в средние века. Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи: проследить основные этапы формирования и систематизации арабо-персидского фонда Ватиканской апостольской библиотеки; выявить содержащиеся в рукописях сведения о городах, торговых путях, государствах, племенах и народах региона; определить степень информативности отдельных исторических и географических сочинений. Научная новизна статьи состоит в комплексном рассмотрении арабских и персидских рукописей Ватиканской апостольской библиотеки как взаимодополняющей группы источников по истории и географии Казахстана и Центральной Азии. Методологическую основу исследования составили историко-сравнительный, текстологический методы, а также методы источниковедческого и сравнительно-географического анализа. Их применение позволило сопоставить сведения различных авторов, установить особенности рукописной традиции и определить степень достоверности содержащихся в сочинениях данных. В заключении установлено, что арабо-персидские рукописи содержат ценные сведения о Хорезме, Мавераннахре, Дешт-и Кипчаке, Монгольской империи, государстве Хулагуидов и Могулистане, а их комплексное изучение способствует уточнению исторической географии, политической истории и этнокультурных связей народов Евразии.

Благодарность: Статья выполнена в рамках программно-целевого финансирования проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы» (ЖТН: BR24993132:).

Ключевые слова: Ватиканская апостольская библиотека, арабские рукописи, персидские рукописи, историческая география, источниковедение.

Введение

Арабо-персидские рукописи, хранящиеся в библиотеках и архивах Ватикана и Европы, представляют собой одно из наиболее значимых собраний письменного наследия исламской цивилизации за пределами Ближнего Востока, Ирана и Центральной Азии. Эти коллекции включают исторические хроники, литературные произведения, философские и богословские трактаты, научные сочинения, дипломатические документы, географические описания и переводы, отражающие многовековые контакты Европы с Персией и Арабским Востоком. Современное изучение данных этих фондов основывается на классических каталогах Джузеппе Симоне Ассемани и Стефана Еводия Ассемани, Этторе Росси, Анджело Май, Микеле Пьемонтесе и других исследователей. Научное изучение арабо-персидских рукописей

Европы имеет длительную историю, связанную с развитием европейского востоковедения, иранистики и исламской кодикологии.

Первоначальные попытки описания восточных рукописей относятся к XVII–XVIII вв., когда европейские учёные начали систематическое изучение арабских, персидских и тюркских письменных памятников. Особый этап в развитии науки связан с XIX столетием, когда крупнейшие европейские библиотеки приступили к созданию фундаментальных каталогов восточных рукописей. Именно в этот период были подготовлены труды, которые до настоящего времени остаются основными справочными изданиями.

Материалы и методы исследования

Источниковую основу исследования составляют арабские и персидские рукописи исторического и географического содержания, хранящиеся в фондах Ватиканской апостольской библиотеки. Рассматриваемые материалы содержат сведения о политической истории, исторической географии, этническом составе, городах, торговых путях и социально-экономическом развитии средневекового Казахстана, Центральной Азии и Ирана. Наряду с рукописными текстами в исследовании использованы опубликованные каталоги восточных рукописей Ватиканской апостольской библиотеки, научные описания отдельных кодексов, факсимильные воспроизведения, критические издания и переводы соответствующих сочинений, в частности, фундаментальные труды И. С. Ассемани, С. Э. Ассемани, Г., Росси, Леви Делла Вида и тд. Каталогные материалы позволили уточнить названия произведений, авторство, язык, содержание и тематическую принадлежность рукописей, а также особенности их систематизации в составе арабо-персидского фонда.

К персидскому комплексу источников относятся «Тарих-и джахангушай» («История завоевателя мира») Ата-Малика Джувейни, «Джами ат-таварих» («Сборник летописей») Рашид ад-Дина, «Таджзийат ал-амсар ва тазджийат ал-асар» Абдаллаха ибн Фазлаллаха Ширази, известного как Вассаф ал-Хазрат, и «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара Дулата. Эти произведения имеют особое значение для изучения истории монгольских завоеваний, формирования и развития улусной системы, политической истории Монгольской империи и государства Хулагуидов, а также процессов, происходивших в Могулистане, Мавераннахре, Восточном Туркестане и на сопредельных территориях. В них представлены сведения о деятельности правителей и военачальников, взаимоотношениях династий, миграциях племён, военно-политических конфликтах и этнокультурных связях народов Евразии.

Корпус арабоязычных источников представлен преимущественно географическими сочинениями, среди которых «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» («Книга путей и стран») Ибн Хордадбега, «Сурат ал-ард» («Картина Земли») Ибн Хаукаля, «Ахсан ат-такасим фи марифат ал-акалим» («Лучшее разделение для познания климатов») Шамс ад-Дина ал-Мукаддаси и «Таквим ал-булдан» («Упорядочение стран») Абу-л-Фиды. В этих трудах содержатся сведения о географическом положении Хорезма, Мавераннахра, Дешт-и Кипчака и соседних областей, расстояниях между городами, сухопутных и речных путях сообщения, торговых центрах, природных условиях, хозяйственной специализации населения и этнополитической ситуации. Их изучение позволяет реконструировать пространственные представления арабомусульманских авторов о Центральной Евразии и определить место данного региона в системе средневековых международных коммуникаций.

Методологическую основу работы составил комплекс общенаучных и специальных исторических методов. Одним из основных стал историко-сравнительный метод, использованный для сопоставления сообщений арабских и персидских авторов об одних и тех же территориях, городах, народах и политических образованиях. С его помощью были выявлены общие сведения и различия в описаниях Хорезма, Мавераннахра, Дешт-и Кипчака, Монгольской империи, государства Хулагуидов и Могулистана. Сравнение показало, что

различия между сообщениями авторов обусловлены не только временем создания произведений, но и их жанром, целями написания, кругом использованных источников, политической средой и личной позицией составителей. Текстологический метод применялся для анализа структуры, содержания и терминологического аппарата изучаемых сочинений. Особое внимание уделялось вариантам написания географических названий, этнонимов, антропонимов и политико-административных терминов. Источниковедческий анализ был направлен на определение происхождения, времени создания, авторства, жанровой принадлежности и информационного потенциала рассматриваемых произведений. При работе с географическими сочинениями применялся сравнительно-географический метод. Он заключался в сопоставлении средневековых топонимов и описаний маршрутов с современными географическими объектами, а также в сравнении данных различных авторов о местоположении городов, расстояниях между ними, направлениях торговых путей и природных особенностях отдельных областей. Данный метод позволил выявить изменения в представлениях арабо-мусульманских географов о Центральной Азии и Дешт-и Кипчаке, а также проследить трансформацию региональной системы городских и торговых центров.

Обсуждение

Изучение арабо-персидских рукописей Ватиканской апостольской библиотеки имеет продолжительную традицию. Первые систематические описания восточного собрания связаны с деятельностью востоковедов семьи Ассемани – Иосифа Симона Ассемани и Стефана Эводия Ассемани (Assemani, 1728). В дальнейшем исследование и каталогизацию арабских рукописей продолжили Анджело Май (Mai, 1831), Джордж Леви делла Вида (Levi, 1935) и Тиссерат (Tisserant, 1924), а персидских рукописей – Этторе Росси и Анджело Микеле Пьемонтесе (Piemontese, 2001). Их каталоги и кодикологические исследования заложили основу для изучения происхождения, состава и содержания восточных фондов Ватикана. Современные сведения о рукописях представлены также в каталогах и цифровых коллекциях Ватиканской апостольской библиотеки.

В западноевропейской историографии важную роль сыграли Михаэл Ян де Гье, издавший арабские географические сочинения в серии *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, Ги Ле Стрэндж, исследовавший историческую географию мусульманского Востока, Владимир Минорский, занимавшийся географическими источниками по Центральной Азии и Ирану, а также Джон Эндрю Бойл, подготовивший английский перевод «Тарих-и джахангушай» Джувейни. Исследованию «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина и персидской историографии монгольской эпохи посвящены работы Этьена Катрмера, Эдгара Блоше, Карла Яна и Дэвида Моргана.

В российском и советском востоковедении фундаментальное значение имеют труды В. В. Бартольда, который широко использовал арабские и персидские сочинения при изучении истории и исторической географии Туркестана. Большой вклад внесли И. Ю. Крачковский, исследовавший арабскую географическую литературу, В. Г. Тизенгаузен, собравший арабские и персидские источники по истории Золотой Орды, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский и А. А. Ромаскевич. Работы этих учёных способствовали введению восточных рукописных источников в научный оборот и разработке методов их текстологического и источниковедческого анализа.

В казахстанской историографии особое место занимают исследования Б. Е. Кумекова, посвящённые арабским географическим источникам и истории кимаков, кипчаков и Дешт-и Кипчака. Значительный вклад внесли В. П. Юдин, изучавший персидские и тюркские источники по истории Казахстана и Центральной Азии, М. Х. Абусейтова, исследовавшая письменные источники по истории Казахского ханства и международным связям региона, а также А. К. Муминов, занимающийся исламской рукописной традицией Центральной Азии. Результаты источниковедческой работы казахстанских востоковедов представлены, в

частности, в многотомной серии «История Казахстана в персидских источниках», сведения о которой содержатся в Казахстанской национальной электронной библиотеке.

Таким образом, западные исследователи преимущественно занимались каталогизацией, публикацией и переводом арабо-персидских рукописей, российские и советские востоковеды разработали основы их историко-источниковедческого изучения, а казахстанские учёные сосредоточились на выявлении содержащихся в них сведений по истории и исторической географии Казахстана и Центральной Азии. Вместе с тем арабские и персидские рукописи Ватиканской апостольской библиотеки как единый комплекс источников по истории региона до настоящего времени изучены недостаточно, что определяет актуальность настоящего исследования.

В XX–XXI вв. изучение арабо-персидских рукописей получило новое развитие благодаря применению методов кодикологии, палеографии и цифровой гуманитаристики. Французский исследователь Ф. Дерош подчёркивает, что исламская рукопись должна рассматриваться как сложный исторический объект, включающий одновременно текст, материальную структуру и культурный контекст создания (Déroche, 2006: 15–30).

В казахстанской историографии проблема использования арабо-персидских источников также занимает важное место. Исследования В. В. Бартольда, С. Г. Кляшторного, Т. И. Султанова, М.Х. Абусеитовой (Абусеитова, Шаймарданова, Табынбаева, 2019) и других учёных показали исключительное значение персидских хроник для изучения истории Центральной Азии и Великой степи.

Однако вопрос комплексного изучения именно европейских коллекций арабо-персидских рукописей как единого источникового пространства для истории Казахстана остаётся недостаточно разработанным. Арабский и персидский языки на протяжении многих веков являлись одним из главных языков исторического письма, дипломатии, науки и государственного управления в обширном пространстве от Ближнего и Среднего Востока до Мавераннахра и Дешт-и Кыпчака. Поэтому значительная часть сведений о политической истории Монгольской империи, Улуса Джучи, государства Хулагуидов, Тимуридов, Могулистана и раннего Казахского ханства сохранилась именно в арабо-персидских исторических сочинениях.

Научные результаты

Апостольская библиотека Ватикана (Biblioteca Apostolica Vaticana) – одна из старейших библиотек мира, где арабо-персидские рукописи начали собираться ещё в XVI столетии. Помимо Ватикана, важнейшими центрами хранения являются библиотеки Италии, Франции, Великобритании, Германии, Австрии, Нидерландов и России. История поступления арабо-персидских рукописей в Ватикан непосредственно связана с католическими миссиями в Иране, дипломатическими контактами папского престола с государствами Сефевидов, деятельностью востоковедов XVI–XIX вв., приобретением частных коллекций, передачей архивов монашеских орденов.

История научного описания восточных рукописей Ватиканской библиотеки тесно связана с деятельностью Стефано Еводио Ассемани (Stephanus Evodius Assemani) и Джузеппе Симоне Ассемани (Giuseppe Simone Assemani). Ими был создан фундаментальный каталог, который вошёл в состав многотомного каталога восточных рукописей Апостольской библиотеки Ватикана стал одним из первых масштабных научных описаний восточных рукописных фондов Европы. По поручению папы Бенедикта XIV они приступили к подготовке систематического каталога восточных рукописей. Первым результатом этой работы стал том с описанием еврейских манускриптов, опубликованный в Риме в 1756 г. За ним последовали два тома, посвящённые сирийским рукописям (1758–1759). Согласно первоначальному замыслу, четвёртый том должен был охватывать арабское собрание. Первоначальный указатель арабо-персидских рукописей отличался краткостью, однако при подготовке окончательного каталога

он был значительно переработан: уточнены сведения об авторах, исправлены атрибуции, дополнены сведения о содержании, унифицированы принципы описания. Каталог Ассемани положил начало систематическому изучению восточных рукописей Ватикана.

Арабо-персидских рукописи представлены в разделе восточных кодексов данного каталога. Подготовленный Ассемани первоначальный указатель позднее был переработан и дополнен в соответствии с принципами научного описания рукописных фондов (Assemani, 1728).

Арабские рукописи

Предшественниками Ассемани в области описания арабских фондов были Авраам Эккелленсис и Иоанн Матфей Найрон. Составленный ими в 1686 г. каталог восточных кодексов Ватиканской библиотеки сохранился в рукописном виде. Несмотря на краткость описаний, он представляет значительную историко-библиографическую ценность. В каталоге учтено 187 рукописей, из которых 69 относятся к арабо-христианской традиции, а остальные – к мусульманской письменной культуре. Как отмечал Анджело Май, этот труд, хотя и уступал позднейшим каталогам по полноте, соответствовал научному уровню своего времени (Mai, 1831). Формирование арабского фонда Ватиканской библиотеки происходило благодаря целенаправленной собирательской деятельности Святого Престола. Особую роль в этом процессе сыграл папа Климент XI, по инициативе которого на Восток направлялись Джузеппе Симоне, Элия и Симон Ассемани, а также Андреа Скандер. Их задачей были поиск и приобретение рукописей на арабском и других восточных языках. Пополнению фонда содействовали Авраам Эккелленсис, Фауст Найрон и путешественник Пьетро делла Валле.

В дальнейшем арабское собрание пополнялось за счёт частных и институциональных коллекций. Часть кодексов поступила из библиотеки шведской королевы Кристины, приобретённой папой Александром VII. Рукописи также передавали Климент Караччоли, Доменико Сирлето, восточные переписчики и христианские учёные, работавшие при библиотеке. Значительные поступления были связаны с Конгрегацией распространения веры (Sacra Congregatio de Propaganda Fide), Маронитской и Урбанской коллегиями, монастырём Святого Петра на Монте-Аурео, а также с деятельностью пап Иннокентия XIII и Бенедикта XIV и кардинала Алоизия Карафы.

Важным этапом научного описания восточных фондов стала деятельность Анджело Мая. В 1831 г. в седьмом томе издания *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita* был опубликован подготовленный им каталог. Он включал описания арабских, персидских, турецких, эфиопских, коптских, армянских, грузинских, славянских, индийских и китайских рукописей, а также еврейских и сирийских кодексов, не вошедших в каталоги Ассемани (Mai, 1831). Существенным вкладом Мая стало составление алфавитного указателя к арабскому каталогу. Его отсутствие в первоначальной редакции Ассемани затрудняло поиск произведений и авторов. Несмотря на пробелы, разночтения и искажения собственных имён и заглавий, Май систематизировал имеющиеся сведения и тем самым повысил практическую и научную ценность каталога. Его издание стало одним из основных библиографических источников по восточным рукописям Ватикана.

Отдельное место в истории фонда занимает собрание Климента Иосифа Давида (1829–1890), хорепископа Мосула, впоследствии сиро-католического архиепископа Дамаска. В 1850–1860-х гг. под его руководством в скрипториях Ближнего Востока, преимущественно Месопотамии, осуществлялось копирование редких сирийских и арабских христианских и мусульманских сочинений. История этого собрания была рассмотрена Пьером Серсуа в исследовании *Les manuscrits orientaux de Monseigneur David, au Musée Borgias, de Rome* (Cersoy, 1894).

В 1869 г., прибыв в Рим для участия в Первом Ватиканском соборе, архиепископ Давид передал Святому Престолу коллекцию из 46 крупноформатных томов. Она поступила в Музей Борджиа, находившийся в ведении Конгрегации распространения веры. В 1902 г., согласно

апостольскому бреве папы Льва XIII, рукописные фонды музея были включены в состав Ватиканской апостольской библиотеки. В современной структуре библиотеки манускрипты собрания Давида входят преимущественно в фонды Borgiani Siri и Borgiani Arabi.

Следующим этапом каталогизации стал краткий инвентарь Эжена Тиссерана, опубликованный в 1924 г. в юбилейном сборнике, посвящённом 80-летию бывшего префекта Ватиканской библиотеки Франца Эрале (Tisserant, 1924). Труд обобщил результаты систематизации арабской части собрания Музея Борджиа. Тиссеран зафиксировал шифры, датировку, объём, физическое состояние и происхождение рукописей, включая списки из коллекции архиепископа Давида. Его инвентарь заложил основу для последующего подробного описания исламских арабских рукописей.

Наиболее значительным результатом этой работы стал каталог Джорджо Леви Делла Вида *Elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana: Vaticani, Barberiniani, Borgiani, Rossiani*, опубликованный в 1935 г. в серии *Studi e Testi* (т. 67). После отказа принести присягу фашистскому режиму и увольнения из Римского университета в 1931 г. учёный получил возможность продолжить исследования в Ватиканской библиотеке при поддержке Джованни Меркати и Эжена Тиссерана. В каталоге были систематизированы исламские арабские рукописи четырёх основных фондов: *Vaticani Arabi, Barberiniani, Borgiani* и *Rossiani*. Леви Делла Вида отделил мусульманские богословские, правовые, философские, естественно-научные и литературные произведения от арабо-христианского корпуса. В 1965 г. он опубликовал продолжение – *Secondo elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana* (*Studi e Testi*, т. 242), включившее новые и ранее не описанные материалы.

Особый интерес представляет фонд *Rossiani*, сформированный на основе библиотеки итальянского учёного и библиофила Джованни Баттиста де Росси (1822–1894) (Rossi, 1953). После его смерти коллекция была передана Обществу Иисуса с условием сохранения её целостности, а впоследствии поступила в Ватиканскую библиотеку. Собрание насчитывает около 1200 рукописей и более 8000 печатных изданий, включая приблизительно 2500 памятников раннего книгопечатания XV в. Оно объединяет латинские, греческие и восточные рукописи богословского, исторического, литературного и филологического содержания. Восточная часть фонда *Rossiani* включает арабские, персидские сирийские, армянские и другие кодексы, относящиеся к христианской и исламской книжным традициям. В отличие от институционально сформированных собраний, эта коллекция отражает научные и библиофильские интересы частного собирателя XIX в. Владельческие записи, вакфные отметки, библиотечные и монастырские печати, колофоны и сведения о прежних владельцах позволяют реконструировать историю бытования рукописей и пути их перемещения из ближневосточных книжных центров в европейские собрания.

Таким образом, формирование и каталогизация арабских рукописей Ватиканской апостольской библиотеки представляли длительный процесс, охватывавший частное коллекционирование, церковную собирательскую деятельность и научное описание фондов. Каталоги Эккелленсиса и Найрона, Ассемани, Мая, Тиссерана и Леви Делла Вида последовательно расширяли сведения о составе и происхождении манускриптов. Благодаря включению собраний *Borgiani, Barberiniani, Rossiani* и других коллекций Ватиканская библиотека превратилась в один из важнейших мировых центров хранения и изучения арабского рукописного наследия.

Персидские рукописи

Европейские библиотеки и архивы обладают крупнейшими собраниями персоязычных рукописей, которые представляют исключительную ценность для исследования истории Ирана, Центральной Азии и Казахстана. Эти коллекции формировались на протяжении нескольких столетий в результате дипломатических контактов, научных экспедиций, деятельности востоковедов, коллекционеров и государственных учреждений. Особенность европейских собраний заключается в том, что они сохранили значительное количество

рукописных списков произведений, созданных в период средневековья и раннего нового времени. Многие из этих текстов являются основными источниками по истории политических объединений, существовавших на территории современной Центральной Азии. Европейские коллекции важны не только количеством сохранившихся рукописей, но и наличием различных списков одного и того же произведения. Это позволяет проводить сравнительный текстологический анализ и выявлять особенности передачи исторической памяти. Как отмечает Ф. Дерош, рукопись исламского Востока должна рассматриваться как комплексный исторический объект, в котором соединяются содержание текста, материальная структура книги и культурная среда её создания (Déroche, 2006: 15–32).

Одной из древнейших персидских рукописей Ватиканской библиотеки считается перевод Евангелия на персидский язык начала XIV века (1312 г.), поступивший в библиотеку еще в XVI веке. Согласно современным исследованиям, в Ватиканской библиотеке хранится около 189 основных персидских кодексов, коллекция Borgia, коллекция Barberini, коллекция Rossiani, собрание Sbath, крупнейшая мировая коллекция рукописей шиитских религиозных драм (тазие) – более 1000 единиц хранения, собранная Энрико Черулли в Иране в 1950-х годах.

Среди каталоги ватиканских рукописей наиболее авторитетными описаниями являются Этторе Росси. (Elenco dei manoscritti persiani della Biblioteca Vaticana. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1948). Он впервые дал научное описание основных персидских рукописей Ватиканской библиотеки. Каталог Росси стал основным инструментом исследования ватиканских персидских рукописей. В нём представлены сведения: о названии произведения, имени автора, количестве листов, особенностях письма, времени создания, состоянии сохранности (Rossi, 1948: 5–18). Значение каталога Э.Росси в том что он систематизировал различные группы персидских рукописей Ватикана: Vaticani, Barberiniani, Borgia, Rossiani.

Он также описал крупнейшее собрание шиитских мистериальных драм. Каталог коллекции Ta'ziyeh (1961). Каталог «Persica Vaticana. Roma e Persia tra codici e testi (2017)» Angelo Michele Piemontese также считается важным. Фундаментальное исследование объемом более 530 страниц, посвященное истории формирования ватиканских персидских фондов, происхождению рукописей, их научному значению и культурным связям между Римом и Персией. Ватиканское собрание представляет особый интерес для изучения истории передачи текстов, поскольку многие рукописи имеют сложную историю перемещения между различными культурными регионами.

Среди персидских рукописей особого внимания заслуживает Пятикнижие, перевод которого во многом отличается от текста, опубликованного в известной Лондонской полиглотте Брайана Уолтона. Перевод Пятикнижия представляет особый интерес для текстологов, поскольку его содержание и языковые особенности существенно отличаются от версии, опубликованной в знаменитой Лондонской полиглотте Брайана Уолтона (Walton's Polyglot, 1657–1659) (Cersoy, 1894). Эти материалы имеют важное значение для изучения истории переводов библейских текстов на восточные языки и культурного взаимодействия христианского и исламского миров. Кроме того, в собрании представлены персидские переводы Псалтири и Евангелий, имеющие важное значение для изучения истории переводческой деятельности и межкультурных контактов.

К рукописям светского и нехристианского содержания относятся многочисленные комментарии к Корану, лексикографические труды, грамматические сочинения, а также произведения, посвященные различным областям научного знания. Значительную часть персидского фонда составляют поэтические произведения, представляющие особый интерес для филологов, поскольку классическая персидская поэзия традиционно рассматривается как одно из наиболее выдающихся достижений литературной культуры Востока.

Современное исследование персидского фонда Ватикана получило развитие в трудах Анджело Микеле Пьемонтесе. Его работа «Piemontese A. M. Persica Vaticana: Roma e Persia tra

codici e testi. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana» рассматривает персидские рукописи Ватикана как единый историко-культурный комплекс. Главная идея исследования заключается в том, что рукописи Persica Vaticana являются не просто библиотечным фондом, а свидетельством многовекового взаимодействия: Рима и Персии, Европы и Востока, христианской и исламской культур. Дипломатические контакты Святого престола с Сефевидской Персией в XVI веке способствовали не только политическому обмену между Востоком и Западом, но и расширению европейских собраний персидских рукописей и документов. Персидский фонд Ватикана рассматривается как результат длительного процесса культурного обмена.

Особое значение имеет труд «Catalogo dei manoscritti persiani conservati nelle biblioteche d'Italia (1989)». Пьемонтские анализируют происхождение рукописей, историю их поступления в Ватикан, особенности текстов, роль дипломатических и религиозных контактов. В нем впервые объединены сведения обо всех известных персидских рукописях Италии. Каталог включает 439 рукописей, находящихся более чем в тридцати библиотеках Италии (Piemontese A., 2001: 320-325). Несмотря на значительные достижения каталогизации, сохраняется ряд проблем: многие рукописи описаны только кратко, не все каталоги переведены на английский язык, значительная часть рукописей никогда не публиковалась, отсутствует единая международная база данных персидских рукописей, без завершения цифровизация многих коллекций.

Историко-географические сочинения арабских и персидских авторов

История Казахстана и Центральной Азии представляет собой сложный многовековой процесс взаимодействия различных культурных и политических традиций. Исследование этого исторического пространства невозможно без привлечения разнообразных письменных источников, созданных на арабском, персидском, тюркском, китайском и др. языках. Особое значение среди них занимают арабо-персидские исторические сочинения. Начиная со средневековья арабский и персидский языки выполняли функцию международного языка культуры и исторического письма в значительной части исламского мира. Даже в государствах, где политическая власть принадлежала тюркским или монгольским династиям, именно персидская письменная традиция оставалась важнейшим средством фиксации исторических событий. Для изучения истории Казахстана особую ценность имеют арабо-персидские источники XIII–XVI вв., содержащие сведения о монгольском завоевании Центральной Азии, формировании улусной системы, истории Улуса Джучи, развитии Золотой Орды, политической истории Могулистана, становлении Казахского ханства.

К числу наиболее значимых персидских произведений относятся Ата-Малика Джувейни «Тарих-и джахангушай» («История завоевателя мира») Ала ад-Дина Ата-Малика Джувейни (1226–1283) является одним из наиболее ранних персоязычных повествовательных источников по истории Монгольской империи (Ata-Malik Juvayni, 1260). Сочинение было создано приблизительно в 1250–1260-х гг. Автор происходил из семьи высокопоставленных чиновников и непосредственно участвовал в политической жизни государства Хулагуидов. Труд состоит из трёх основных частей. В первой изложена история Чингисхана и его преемников, во второй – история Хорезмшахов и монгольских правителей Центральной Азии, в третьей – деятельность Хулагу и разгром исмаилитского государства в Иране. Для истории Казахстана особый интерес представляют сведения о походах монгольских войск против кипчаков, канглы и Хорезма, о завоевании Отрара, Джэнды, Сыгнака и других городов Сырдарьинского региона, а также о формировании монгольских улусов. Джувейни располагал доступом к официальным документам и монгольской устной традиции, однако его положение при дворе Хулагуидов повлияло на характер изложения. Поэтому содержащиеся в хронике сведения необходимо сопоставлять с сообщениями Рашид ад-Дина, ан-Насави, Ибн ал-Асира и китайской «Юань ши».

«Джами ат-таварих» («Сборник летописей») Рашид ад-Дина Фазлаллаха Хамадани (ок. 1247–1318) является основополагающим источником по истории монголов и тюркских народов Евразии (Rashid al-Din, 1310). Произведение создавалось в начале XIV в. при дворе ильханов Газана и Олджейту. Оно задумывалось как всемирная история, основанная на монгольских, персидских, арабских, тюркских, китайских и других письменных и устных материалах. Наибольшую ценность представляет первая часть сочинения, известная как «Та'рих-и мубарак-и Газани». В ней изложена история монгольских племён, предков Чингисхана, образования Монгольской империи и деятельности Чингизидов. Рашид ад-Дин приводит сведения о Джучи, Орда-Ежене, Бату, Берке и других представителях династии Джучидов, а также о Чагатае и его преемниках. Его сообщения имеют первостепенное значение для изучения происхождения и политической истории Улуса Джучи, Белой Орды, Чагатайского улуса и земель Восточного Дешт-и Кипчака. Произведение содержит сведения о племенах найманов, керейтов, жалайыров, кыпчаков, канглы, карлуков и других этнических объединениях, участвовавших в формировании населения средневекового Казахстана. Рашид ад-Дин также подробно рассматривает возникновение государства Хулагуидов, поход Хулагу на Иран и Ближний Восток, взятие Багдада в 1258 г., войны ильханов с Джучидами и дипломатические отношения монгольских государств.

Персидский историк Абдаллах ибн Фазлаллах Ширази, известный как Вассаф ал-Хазрат, является автором сочинения «Таджзийат ал-амсар ва тазджийат ал-асар», более известного как «Тарих-и Вассаф» (Wassaf al-Hazrat, 1328). Оно представляет собой продолжение «Тарих-и джахангушай» Джувеини и охватывает преимущественно историю второй половины XIII – начала XIV в. Главным объектом повествования является государство Хулагуидов. Вассаф описывает правление Хулагу, Абаги, Ахмада Текудера, Аргуна, Гайхату, Байду, Газана и Олджейту. В сочинении отражены административная система Ильханата, налоговая политика, придворная борьба, положение городов Ирана и отношения Хулагуидов с соседними государствами. Для истории Казахстана и Золотой Орды важны сведения о военно-политическом противостоянии ильханов с Джучидами, борьбе за Кавказ и торговых связях между Ираном, Хорезмом и Дешт-и Кипчаком. Произведение написано сложным риторизированным стилем и требует осторожного текстологического и терминологического анализа.

«Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара Дулата (1499/1500–1551) было составлено на персидском языке в 1540-х гг., хотя произведение относится уже к переходному периоду от Средневековья к раннему Новому времени, оно является одним из наиболее важных источников по истории Могулистана и раннего Казахского ханства (Mirza Muhammad, 1546). Первая часть представляет историческое повествование о ханах Могулистана с XIV до XVI в., а вторая имеет мемуарный характер. Автор приводит сведения о Чагатаидах, дуглатских эмирах, Есен-Буге, Юнус-хане, Султан-Саид-хане, Керее, Жанибеке, Касым-хане и казахско-могульских отношениях. Именно «Тарих-и Рашиди» содержит одно из наиболее известных сообщений об откочёвке Керей и Жанибека и образовании Казахского ханства.

В целом, эти и другие персидские источники позволяют исследовать важнейшие этапы истории региона: монгольское завоевание, формирование Улуса Джучи, развитие Золотой Орды, государство Хулагуидов, политическую историю Могулистана, становление Казахского ханства. Также особое значение имеет труд Хамдаллаха Мустауфи Казвини «Nuzhat al-Qulūb», где представлены сведения о городах, административном устройстве, торговых путях, экономической жизни регионов. Для истории Казахстана важны данные о связях Мавераннахра, Хорасана, городов Южного Казахстана, степных территорий.

Однако значительная часть рукописных списков этих произведений сегодня находится в европейских собраниях. Поэтому изучение европейских коллекций становится важным направлением современной исторической науки и востоковедения. Европейские коллекции арабо-персидских рукописей представляют собой важнейший источник для изучения истории

Казахстана и Центральной Азии. Их научная ценность определяется: сохранением уникальных рукописных списков исторических произведений, наличием фундаментальных каталогов, возможностью проведения сравнительного текстологического анализа, перспективами цифрового объединения материалов. Одной из важнейших задач современной науки является реконструкция первоначального текста произведения.

Систематическое исследование европейских фондов является одним из перспективных направлений современной казахстанской востоковедения. Арабо-персидские рукописи европейских библиотек являются одним из важнейших источниковых комплексов для изучения истории Казахстана и Центральной Азии.

Проведённое исследование показывает, что европейские коллекции необходимо рассматривать как единое пространство исторического наследия, объединяющее различные рукописные фонды Ватиканской библиотеки и Европы. Научная ценность этих собраний определяется тем, что они сохранили многочисленные списки произведений, имеющих фундаментальное значение для изучения истории Центральной Евразии.

Современное изучение этих материалов требует сочетания традиционных методов востоковедения и новых цифровых технологий. Кодикология, палеография, текстология и цифровая гуманитаристика открывают новые возможности для анализа рукописного наследия. Таким образом, исследование арабо-персидских рукописей Европы не только расширяет представления об истории Казахстана и Центральной Азии, но и способствует включению исторического наследия региона в глобальное научное пространство.

Современная научная ценность арабских рукописей раскрывается в нескольких взаимосвязанных аспектах. Прежде всего, они сохранили одну из ранних редакций географических сведений о Хорезме, Мавераннахре и Дешт-и Кипчак относящихся к началу XIV в. Кроме того, изучение рукописей способствует реконструкции текстологической истории арабо-мусульманской географической традиции, позволяя выявить особенности передачи, редактирования и переписывания текста. Наконец, присутствие этих манускриптов в ватиканском собрании даёт возможность исследовать механизмы сохранения и рецепции арабского научного знания в европейском культурном пространстве.

Одним из наиболее ранних памятников арабской административной географии является сочинение Ибн Хордадбега (ок. 820 – ок. 912) «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» («Книга путей и стран»), первоначальная редакция которого была составлена приблизительно в 846–847 гг., а позднее дополнена автором (Ibn Khordadbeh, 885). Сочинение содержит систематизированные данные о сухопутных и речных маршрутах, почтовых станциях, расстояниях между городами, налоговых поступлениях и политико-административном устройстве областей Аббасидского халифата. Особую ценность представляют сведения о путях, соединявших Иран, Хорасан, Хорезм, Мавераннахр, Фергану и земли тюркских народов. Ибн Хордадбех сообщает о торговых маршрутах купцов-рахданитов, достигавших земель хазар, славян и русов. Его данные позволяют реконструировать систему трансконтинентальных коммуникаций, связывавших Центральную Азию с Поволжьем, Восточной Европой и Каспийским регионом. Труд признаётся наиболее ранним из сохранившихся произведений арабской административной географии и важным источником по исторической топографии Мавераннахра.

Труд Ибн Хаукаля «Сурат ал-ард» («Картина Земли»), известный также под названием «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик», относится ко второй половине X в. (Ibn Hawqal, 977). Автор начал свои путешествия в 943 г. и на протяжении нескольких десятилетий посещал различные области исламского мира. Около 969 г. он находился в Хорезме и Мавераннахре, вследствие чего его описание этих регионов основано не только на письменной традиции, но и на личных наблюдениях. В сочинении характеризуются географическое положение, городская сеть, торговля, ремёсла, земледелие, денежное обращение и этнический состав населения Хорезма и Мавераннахра. Ибн Хаукаль приводит сведения о Бухаре, Самарканде, Шаше, Фергане и

других городах, описывает торговые связи Хорезма с Хазарией, Волжской Булгарией и степными тюркскими территориями. Особое значение имеют его наблюдения о путях перемещения товаров, в том числе мехов, рабов и изделий ремесленного производства. Сочинение считается одним из наиболее достоверных источников по исторической топографии, экономической географии и административному устройству исламского мира.

Географическое сочинение Шамс ад-Дина ал-Мукаддаси «Ахсан ат-такасим фи марифат ал-акалим» («Лучшее разделение для познания климатов»), составленное приблизительно в 985 г., представляет собой один из наиболее содержательных памятников классической арабской географии (Al-Muqaddasi, 985). В отличие от авторов, сосредоточенных преимущественно на перечислении маршрутов и расстояний, ал-Мукаддаси стремился создать комплексное описание отдельных областей исламского мира. Значительное место в его труде занимает Мавераннахр, который характеризуется как одна из наиболее развитых областей мусульманского Востока. Автор приводит подробные сведения о Бухаре, Самарканде, Шаше, Фергане, Усрушане, Нахшебе, Кеше и других городах. Он рассматривает архитектурный облик поселений, рынки, мечети, водоснабжение, земледелие, ремёсла, торговлю, языковые особенности и религиозную жизнь населения. Отдельно описывается Хорезм, его города и хозяйственные связи с кочевым миром. Благодаря наблюдательности автора «Ахсан ат-такасим» является важнейшим источником по социальной и городской географии Центральной Азии X в.

Стоит отметить географическое сочинение Абу-л-Фиды «Таквим ал-булдан» (Abu al-Fida, 1321), эта рукопись рассматривается как один из наиболее значимых арабоязычных источников. Исследовательница прослеживает воздействие географических данных Абу-л-Фиды на формирование пространственных представлений, нашедших отражение в трудах Постеля. В связи с этим этот труд приобретает значение не только как памятник средневековой исламской географической мысли, но и как свидетельство освоения, распространения и интерпретации арабского научного наследия в интеллектуальной среде Европы. «Таквим ал-булдан» представляет собой исключительно важный источник как для изучения рукописной традиции «Таквим ал-булдан», так и для реконструкции исторической географии Центральной Азии (Амирбекова, Саркыткан, Дюсенов, 2026).

Не менее существенное значение для изучения средневековой истории Центральной Азии имеет историческое сочинение Абу-л-Фиды «Мухтасар тарих ал-башар» («Краткая история человечества») (Abu al-Fida, 1329), представленное в фонде Vaticanī Arabici Ватиканской апостольской библиотеки (Амирбекова. Масимханулы, Бегимбаева, 2025). Этот масштабный исторический труд охватывает события от сотворения мира до 1329 г. В отличие от наследия многих других средневековых арабских авторов, исторические и географические произведения Абу-л-Фиды сравнительно рано вошли в европейские рукописные собрания. Уже в XVI–XVII вв. они вызвали устойчивый интерес европейских гуманистов и ориенталистов. «Мухтасар тарих ал-башар», получивший также распространение под названием «Тарих Абу-л-Фиды», содержит значительный комплекс источниковедчески ценных сведений о политическом развитии Хорезма, Мавераннахра, Дешт-и Кипчака и государств монгольской эпохи. Являясь универсальной исторической хроникой, охватывающей период от древнейших времён до 729 г. х. / 1329 г., сочинение освещает военно-политические, династические и этнокультурные процессы, протекавшие в указанных регионах, особенно в эпоху развитого и позднего Средневековья.

Заключение

Таким образом, изучение и введение в научный оборот арабо-персидских рукописей Ватиканской апостольской библиотеки представляет собой продолжительный и многоэтапный процесс. Начиная с XVIII в., когда были подготовлены фундаментальные каталоги Иосифа Симона Ассемани и других представителей этой научной традиции, восточные коллекции

Ватикана постепенно превратились в значимый объект европейских ориенталистических исследований. Важным этапом каталогизации стала публикация Анджело Мая, объединившая сведения об арабских, персидских и тюркских манускриптах. Закономерным продолжением этой работы в XX в. стали комплексные исследования Джорджо Леви Делла Вида. Его каталоги обеспечили более последовательную систематизацию исламских арабских рукописей, уточнили состав отдельных коллекций и расширили возможности их научного использования. В результате многолетней деятельности каталогизаторов и востоковедов ватиканские арабоязычные манускрипты утвердились в качестве уникального источникового комплекса, имеющего первостепенное значение для мировой ориенталистики, истории науки, текстологии и изучения исторической географии Центральной Азии.

Арабо-персидские манускрипты являются важным историческим источником, позволяющим проследить основные этапы политической трансформации Центральной Азии от эпохи домонгольских мусульманских династий до формирования монгольских государств. Сочинения содержат ценные сообщения о политической обстановке конца XIII – первой трети XIV в. и раскрывает многосторонние связи между государствами Ближнего Востока, Золотой Ордой и Чагатайским улусом. Также эти манускрипты сохранили сведения о названиях, топонимике, истории, населении и социально-экономическом состоянии городов региона в период их домонгольского расцвета. В целом арабо-персидские историко-географическое наследие обладает значительным научным и источниковедческим потенциалом. Комплексное изучение сочинений средневековых арабских географов позволяет реконструировать направления торговых коммуникаций Великого шёлкового пути, уточнить местоположение исчезнувших городов и определить границы средневековых государственных образований. Эти источники также предоставляют материал для исследования миграций и этнополитической трансформации тюркских племён: кипчаков, огузов, карлуков и кимаков в степных и оазисных областях Центральной Азии. Кроме того, их анализ способствует более глубокому пониманию характера взаимодействия оседло-земледельческих обществ Мавераннахра и Хорезма с кочевыми сообществами Дешт-и Кипчака.

Комплексное исследование этой темы позволило рассматривать арабские и персидские рукописи не изолированно, а как взаимодополняющую систему письменных источников. Арабская географическая традиция преимущественно раскрывает пространственные, экономические и этнографические характеристики региона, тогда как персидские исторические сочинения содержат более подробные сведения о политических событиях, династиях и межгосударственных отношениях. Их сопоставление способствует критической проверке отдельных сообщений, уточнению исторической топонимии и формированию более целостного представления о месте Казахстана и Центральной Азии в политическом, торговом и культурном пространстве средневековой Евразии.

Литература:

Abu al-Fida, 1321 – *Abu al-Fida*. Takwim al-buldan. // Fond Biblioteca Apostolica Vaticana. Bayrut. Dar Sadr. Bayrut. Dar Kutub al-Ilmiyya. 721 h. 1321. 540 p.

Abu al-Fida, 1329 – *Abu al-Fida*. Mukhtasar tarikh al-bashar. // Fond Biblioteca Apostolica Vaticana. Bayrut. Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya 729 h. 1329. 1112 p.

Al-Muqaddasi, 985 – *Shams al-Din al-Muqaddasi*. Ahsan al-taqasim fi ma‘rifat al-aqalim («Лучшее разделение для познания климатов»). Бейрут: Dar Sadir, 1991. 375 h. / 985. 498 p. Данные об объёме и бейрутском переиздании представлены в электронном библиографическом описании.

Assemani, 1728 – *Assemani J.S.* Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana. Vol. I–IV. Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1719–1728. 2452 p.

Ata-Malik Juvayni, 1260 – *Ata-Malik Juvayni*. Tarikh-i Jahan-gusha («История завоевателя мира»). Подготовка текста Мухаммада Казвини. Лейден–Лондон, 1912–1937. Около 658 h. / 1260. 3 vols. В современном однотомном тегеранском издании – 1104 страницы; библиографические сведения приведены в описании издания.

Cersoy, 1894 – *Cersoy P.* Les manuscrits orientaux de Monseigneur David, au Musée Borgia, de Rome // Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete. Bd. 9. Weimar: Verlag von Emil Felber, S. 361–384.)

Déroche, 2006 – *Déroche F.* Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script. London: Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, 2006.

Ibn Hawqal, 977 – *Ibn Hawqal*. Surat al-ard («Картина Земли»). Бейрут: Dar Sadir, 1938. 367 h. / 977. 528 p.

Ibn Khordadbeh, 885 – *Ibn Khordadbeh*. Kitab al-masalik wa-l-mamalik («Книга путей и стран»). Лейден: Brill, 1889. Около 272 h. / 885. 360 p.

Levi, 1935 – *Levi Della Vida Giorgio*. Elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana: Vaticani, Barberiniani, Borgiani, Rossiani. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, (Studi e Testi, 67).

Levi, 1965 – *Levi Della Vida Giorgio*. Secondo elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, (Studi e Testi, 242).

Mai, 1831 – *Mai Angelo*. Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita ab Angelo Mai. Vol. IV, pars II: Catalogus codicum Bibliothecae Vaticanae Arabicorum, Persicorum, Turcicorum. Roma. S. 485.

Mirza Muhammad, 1546 – *Mirza Muhammad Haydar Dughlat*. Tarikh-i Rashidi («Рашидова история»). Тегеран: Markaz-i Nashr-i Miras-i Maktub, 2004. Около 953 h. / 1546. 2 vols.

Piemontese, 2001 – *Piemontese A. M.* Le glosse sul Vangelo persiano del 1338 e il Codex Cumanicus // Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae. Vol. VIII. — Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2001. – P. 313–349.

Rashid al-Din, 1310 – *Rashid al-Din Fadlallah Hamadani*. Jami‘ al-tawarikh («Сборник летописей»). Тегеран: Amir Kabir, 1959. Около 710 h. / 1310. 2 vols.

Rossi, 1953 – *Rossi E.* Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1953. XXII. 415 p.

Tisserant, 1924 – *Tisserant, E.* Inventaire sommaire des manuscrits arabes du fonds Borgia à la Bibliothèque Vaticana // Miscellanea Francesco Ehrle: scritti di storia e paleografia pubblicati sotto gli auspici di S. S. Pio XI in occasione dell'ottantesimo natalizio dell'E.mo Cardinale Francesco Ehrle. Vol. V: Biblioteca ed Archivio Vaticano. Biblioteche diverse. Roma: Biblioteca Apostolica Vaticana. P. 1–34 (Studi e Testi, 41).

Wassaf al-Hazrat, 1328 – *Abdallah ibn Fadlallah Shirazi*. Tajziyat al-amsar wa tazjiyat al-a‘sar («Разделение стран и течение эпох»), также известное как Tarikh-i Wassaf («История Вассафа»). Бомбей, 1853. Около 728 h. / 1328. 5 vols.

Абусейтова, 2019 – *Абусейтова М.Х., Шаймарданова Н.Ж., Табынбаева З.С.* Архивные фонды библиотек и музеев Франции по истории и культуре Великой степи. «Shygys», №1. 2019. С. 30-34.

Амирбекова, Саркыткан, Дюсенов, 2026 – *Амирбекова С.К., Саркыткан К., Дюсенов Б.* Историко-географические сведения о Хорезме и Мавераннахре в книге «Таквим аль-булдан» Абу аль-Фиды: на основе материалов Ватиканской версии Том 18 № 2 (2026): КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ Сс.118-135. DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2026.2.118%20>

Амирбекова. Масимханулы, Бегимбаева, 2025 – *Амирбекова С.К. Масимханулы Д. Бегимбаева А.К.* МАВЕРАННАХР И ХОРЕЗМ В ТРУДАХ АРАБСКИХ ГЕОГРАФОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАПАДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ. «Қазақстан

шығыстануы» ғылыми журналы № 4, том 16, Сс.22-38. Алматы, 2025ж. DOI <https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.22>

References:

- Abu al-Fida, 1321 – *Abu al-Fida*. Takwim al-buldan [The Ordering of Countries]. // Fond Biblioteca Apostolica Vaticana. Bayrut. Dar Sadr. Bayrut. Dar Kutub al-Ilmiyya. 721 h. 1321. 540 r.
- Abu al-Fida, 1329 – *Abu al-Fida*. Mukhtasar tarikh al-bashar [A Survey of the Countries]. // Fond Biblioteca Apostolica Vaticana. Bayrut. Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya 729 h. 1329. 1112 r.
- Al-Muqaddasi, 985 – *Shams al-Din al-Muqaddasi*. Ahsan al-taqasim fi ma‘rifat al-aqalim («Luchshee razdelenie dlya poznaniya klimatov» [The Best Divisions for Knowledge of the Regions]). Bejrut: Dar Sadir, 1991. 375 h. / 985. 498 p. Dannye ob ob'yome i bejrutskom pereizdanii predstavleny v elektronnom bibliograficheskom opisani.
- Assemani, 1728 – *Assemani J.S.* Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana [The Clementine-Vatican Oriental Library]. Vol. I–IV. Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1719–1728. 2452 p.
- Ata-Malik Juvayni, 1260 – *Ata-Malik Juvayni*. Tarikh-i Jahan-gusha «Istoriya zavoevatelya mira» [The History of the World Conqueror]. Podgotovka teksta Muhammada Kazvini. Lejden–London, 1912–1937. Okolo 658 h. / 1260. 3 vols. V sovremennom odnotomnom tegeranskom izdanii – 1104 stranicy; bibliograficheskie svedeniya privedeny v opisani izdaniya.
- Cersoy, 1894 – *Cersoy P.* Les manuscrits orientaux de Monseigneur David, au Musée Borgia, de Rome [The Oriental Manuscripts of Monsignor David in the Borgia Museum in Rome]. // Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete. Bd. 9. Weimar: Verlag von Emil Felber, S. 361–384.)
- Déroche, 2006 – *Déroche F.* Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script. London: Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, 2006.
- Ibn Hawqal, 977 – *Ibn Hawqal*. Surat al-ard («Kartina Zemli» [The Configuration of the Earth]). Bejrut: Dar Sadir, 1938. 367 h. / 977. 528 p.
- Ibn Khordadbeh, 885 – *Ibn Khordadbeh*. Kitab al-masalik wa-l-mamalik «Kniga putej i stran» [The Book of Routes and Kingdoms]. Lejden: Brill, 1889. Okolo 272 h. / 885. 360 p.
- Levi, 1935 – *Levi Della Vida Giorgio*. Elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana: Vaticani, Barberiniani, Borgiani, Rossiani. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana [Catalogue of the Islamic Arabic Manuscripts of the Vatican Library: Vatican, Barberini, Borgia, and Rossi Collections], (Studi e Testi, 67).
- Levi, 1965 – *Levi Della Vida Giorgio*. Secondo elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana [Second Catalogue of the Islamic Arabic Manuscripts of the Vatican Library]. (Studi e Testi, 242).
- Mai, 1831 – *Mai Angelo*. Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita ab Angelo Mai [A New Collection of Ancient Writers from the Vatican Codices]. Vol. IV, pars II: Catalogus codicum Bibliothecae Vaticanae Arabicorum, Persicorum, Turcicorum. Roma. S. 485.
- Mirza Muhammad, 1546 – *Mirza Muhammad Haydar Dughlat*. Tarikh-i Rashidi «Rashidova istoriya» [The History of Rashid]. Tegeran: Markaz-i Nashr-i Miras-i Maktub, 2004. Okolo 953 h. / 1546. 2 vols.
- Piemontese, 2001 – *Piemontese A. M.* Le glosse sul Vangelo persiano del 1338 e il Codex Cumanicus [The Glosses on the Persian Gospel of 1338 and the Codex Cumanicus]. // Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae. Vol. VIII. — Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2001. – P. 313–349.
- Rashid al-Din, 1310 – *Rashid al-Din Fadlallah Hamadani*. Jami‘ al-tawarikh «Sbornik letopisej» [Compendium of Chronicles]. Tegeran: Amir Kabir, 1959. Okolo 710 h. / 1310. 2 vols.

Rossi, 1953 – Rossi E. Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana [Catalogue of the Turkish Manuscripts of the Vatican Library]. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1953. XXII. 415 p.

Tisserant, 1924 – Tisserant, E. Inventaire sommaire des manuscrits arabes du fonds Borgia à la Bibliothèque Vaticana [A Summary Inventory of the Arabic Manuscripts of the Borgia Collection in the Vatican Library]. // Miscellanea Francesco Ehrle: scritti di storia e paleografia pubblicati sotto gli auspici di S. S. Pio XI in occasione dell'ottantesimo natalizio dell'E.mo Cardinale Francesco Ehrle. Vol. V: Biblioteca ed Archivio Vaticano. Biblioteche diverse. Roma: Biblioteca Apostolica Vaticana. P. 1–34 (Studi e Testi, 41).

Wassaf al-Hazrat, 1328 – Abdallah ibn Fadlallah Shirazi. Tajziyat al-amsar wa tazjiyat al-a'sar («Razdelenie stran i techenie epoh»), takzhe izvestnoe kak Tarikh-i Wassaf «Istoriya Vassafa» [The Division of Lands and the Passage of Ages; also known as Wassaf's History]. Bombej, 1853. Okolo 728 h. / 1328. 5 vols.

Abuseitova, 2019 – Abuseitova M.H., SHajmardanova N.ZH., Tabyimbaeva Z.S. Arhivnye fondy bibliotek i muzeev Francii po istorii i kul'ture Velikoj stepi [Archival Collections of French Libraries and Museums on the History and Culture of the Great Steppe]. «Shygys», №1. 2019. S. 30-34.

Amirbekova, Sarkytkan, Dyusenov, 2026 – Amirbekova S.K., Sarkytkan K., Dyusenov B. Istoriko-geograficheskie svedeniya o Horezme i Maverennahre v knige «Takvim al'-buldan» Abu al'-Fidy: na osnove materialam Vatikanskoy versii [Historical and Geographical Information on Khwarazm and Transoxiana in Abu al-Fida's "A Survey of the Countries": Based on the Vatican Version]. Tom 18 № 2 (2026): KAZAHSTANSKOE VOSTOKOVEDENIE Cc.118-135. DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2026.2.118%20>

Amirbekova. Masimhanuly, Begimbaeva, 2025 – Amirbekova S.K. Masimhanuly D. Begimbaeva A.K. MAVERANNAHR I HOREZM V TRUDAH ARABSKIH GEOGRAFOV: ISTORIOGRAFICHESKIY ANALIZ ZAPADNYH ISSLEDOVANIY [Transoxiana and Khwarazm in the Works of Arab Geographers: A Historiographical Analysis of Western Scholarship]. «Qazaqstan shygystanuy» gylimi zhurnaly № 4, tom 16, Cc.22-38. Almaty, 2025zh. DOI <https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.22>

¹Әмірбекова С.К. ²Жомарт Е. ³Бегімбаева А.К.

^{1,2} Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

³«Ғылым ордасы» РГП Орталық ғылыми кітапхана

E-mail: ¹sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²kurmanbayeva.ks@gmail.com,

³begimbaevaakmaral939@gmail.com

ВАТИКАННЫҢ АРАБ-ПАРСЫ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Ватикан апостолдық кітапханасының араб-парсы қолжазбалар қоры ортағасырлық Қазақстанның, Орталық Азия мен Иранның тарихы және тарихи географиясы жөніндегі аса маңызды жазба деректер кешені ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – орта ғасырлардағы саяси, этномәдени және әлеуметтік-экономикалық үдерістерді қалпына келтірудегі Ватикан кітапханасында сақталған араб және парсы қолжазбаларының деректанулық маңызын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: Ватикан апостолдық кітапханасының араб-парсы қорының қалыптасуы мен жүйеленуінің негізгі кезеңдерін зерделеу; қолжазбалардағы аймақтың қалалары, сауда жолдары, мемлекеттері, тайпалары мен халықтары туралы мәліметтерді анықтау; жекелеген тарихи және географиялық шығармалардың ақпараттық әлеуетін бағалау. Мақаланың ғылыми жаңалығы Ватикан апостолдық кітапханасының араб және парсы қолжазбаларын Қазақстан мен Орталық Азияның тарихы мен географиясы жөніндегі бірін-бірі толықтыратын деректер кешені ретінде жан-жақты қарастырудан көрінеді. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-салыстырмалы

және мәтінтанулық әдістер, сондай-ақ деректанулық және салыстырмалы-географиялық талдау тәсілдері құрады. Аталған әдістерді қолдану әртүрлі авторлардың мәліметтерін салыстыруға, қолжазба дәстүрінің ерекшеліктерін анықтауға және шығармалардағы деректердің шынайылық дәрежесін бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде араб-парсы қолжазбаларында Хорезм, Мауараннахр, Дешті Қыпшақ, Моңғол империясы, Хулагуидтер мемлекеті және Моғолстан туралы құнды мәліметтер бар екені анықталды. Бұл деректерді кешенді түрде зерттеу Еуразия халықтарының тарихи географиясын, саяси тарихын және этномәдени байланыстарын нақтылауға мүмкіндік береді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: Ватикан апостолдық кітапханасы, араб қолжазбалары, парсы қолжазбалары, тарихи география, деректану.

¹ Amirkbekova S.K., ² Kurmanbayeva K.S., ³ Begimbayeva A.K.

^{1,2} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

³ Central Scientific Library of the RSE «Gylym Ordasy»

E-mail: ¹sagynysh.amirkbekova@mail.ru, ²kurmanbayeva.ks@gmail.com,

³beginbaevaakmaral939@gmail.com

THE VATICAN'S ARABIC AND PERSIAN MANUSCRIPT COLLECTIONS

Abstract. This article examines the Arabic and Persian manuscript collections of the Vatican Apostolic Library as an important body of written sources on the history and historical geography of medieval Kazakhstan, Central Asia, and Iran. The purpose of the study is to determine the value of the Arabic and Persian manuscripts preserved in the Vatican as historical sources for reconstructing the political, ethnocultural, and socioeconomic processes that took place during the Middle Ages. To achieve this purpose, the study addresses the following objectives: to trace the principal stages in the formation and systematization of the Arabic and Persian collections of the Vatican Apostolic Library; to identify information contained in the manuscripts concerning the cities, trade routes, states, tribes, and peoples of the region; and to assess the informational potential of individual historical and geographical works. The scholarly novelty of the article lies in its comprehensive examination of the Arabic and Persian manuscripts of the Vatican Apostolic Library as a mutually complementary body of sources on the history and geography of Kazakhstan and Central Asia. The methodological framework of the study comprises the historical-comparative and textual methods, as well as source-critical and comparative-geographical analysis. The application of these methods made it possible to compare the accounts of different authors, identify the distinctive features of the manuscript tradition, and assess the reliability of the information contained in the works. The study concludes that the Arabic and Persian manuscripts contain valuable information about Khwarazm, Transoxiana, Dasht-i Qipchaq, the Mongol Empire, the Ilkhanate, and Moghulistan. A comprehensive examination of these sources contributes to a more accurate understanding of the historical geography, political history, and ethnocultural relations of the peoples of Eurasia.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding of the project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Early and Medieval History and Culture of the Turkic World Based on New Valuable Materials from the Vatican and Western European Countries” (Grant No. BR24993132).

Keywords: Vatican Apostolic Library, Arabic manuscripts, Persian manuscripts, historical geography, source studies.

Авторлар туралы мәлімет:

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова – PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, бас директордың жалпы мәселелер бойынша орынбасары, Алматы, Қазақстан

Жомарт Ертай – ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Алматы, Қазақстан

Ақмарал Каденқызы Бегімбаева – «Ғылым ордасы» РГП Орталық ғылыми кітапхананың Ақпараттық ресурстармен қамтамасыз ету және кітап қорын насихаттау бөлімінің басшысы

Сведения об авторах:

Амирбекова Сағыныш Копеновна – PhD, заместитель директора по общим вопросам, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан,

Жомарт Ертай – научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан

Бегимбаева Акмарал Каденовна – начальник отдела обеспечения информационными ресурсами и пропаганда книжного фонда Центральной научной библиотеки РГП «Ғылым ордасы»

Information about authors:

Sagynysh Kopenovna Amirbekova – PhD, Deputy Director for General Affairs, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Zhomart Ertai – researcher of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Master of Humanities, Almaty, Kazakhstan

Begimbayeva Akmaral Kadenovna – Head of the Department for Information Resources Support and Promotion of the Book Collection of the Central Scientific Library of the RSE «Gylym Ordasy»

*Келін түсті 17 маусым 2026 жыл
Қабылданды 15 тамыз 2026 жыл*

¹ Ж. М. Сабитов , ² *Б.Н. Нышан

^{1,2} Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹ zh.sabitov@gmail.com ² botagoz.nurmahanbet@gmail.com

«МАДЖМУ АТ-ТАУАРИХ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҚЫРҒЫЗДАР ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада парсы тілінде жазылған Сейф ад-Дин Ахсикендидің «Маджму ат-тауарих» шығармасындағы қырғыздардың ортағасыр тарихына қатысты деректер қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – парсы тілінде жазылған «Маджму ат-тауарих» шығармасындағы қырғыздардың ортағасырлық тарихын зерттеудегі деректік құндылығын және қырғыз этногенезіне қатысты мәліметтердің ғылыми маңызын айқындау. Зерттеудің міндеттері – шығармада кездесетін қырғыздардың саяси тарихын, этникалық құрамын және рулық-генеалогиялық құрылымын жүйелеу; Әмір Темірдің Моғолстанға жорықтары барысында орын алған саяси өзгерістерді қарастыру; қырғыздардың Моғолстан құрамына ену үдерісін және олардың Жошы ұлысының этникалық элементтерімен байланысын талдау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – «Маджму ат-тауарих» шығармасының толық нұсқасы қазақ тіліне аударылуы; қырғыздардың Анка төре ұлысындағы саяси орны мен шежірелік байланыстарын жүйелеу, сондай-ақ Анка төре ұлысының күйреуінің қырғыз қауымдарының тарихына ықпалын нақтылау. Зерттеу барысында мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи және тарихи-генеалогиялық әдістер қолданылды. Зерттеудің негізгі дереккөзі – Ресей Ғылым академиясының Шығыс қолжазбалары институтында № В667 нөмірімен сақталған «Маджму ат-тауарих» шығармасының қазақша толық аудармасынан үзінділер мен оған берілген ғылыми түсініктемелер. Зерттеу нәтижесінде шығармада қырғыздардың ортағасырлық тарихына қатысты бірегей мәліметтер сақталғаны анықталды. Атап айтқанда, Анка төре ұлысының құрамында Оң қанат, Сол қанат және Ичкилик бірлестіктеріне кірген қырғыз қауымдарының болғаны, сондай-ақ олардың саяси және рулық-генеалогиялық құрылымдарына қатысты деректер талданды. Сонымен қатар Анка төре ұлысының талқандалуы нәтижесінде қырғыз қауымдарының әртүрлі аймақтарға қоныс аударуы және олардың Жошы ұлысының этникалық ортасымен байланысы қарастырылды. Шығармадағы анахронизмдер мен аңыздық элементтерге қарамастан, оның нақты тарихи оқиғалар, көші-қон үдерістері және рулық құрылым туралы құнды деректерді сақтағаны көрсетілді. Зерттеу нәтижелері «Маджму ат-тауарих» дерегінің Моғолстан, Жошы ұлысы және қырғыздардың ортағасырлық этнотарихын зерттеудегі маңызын айқындауға мүмкіндік береді.

Алғыс: Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR24992878 Жошы ұлысының XIII-XV ғасырлардағы этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу гранттық жоба аясындағы зерттеулер бойынша жарияланды.

Кілт сөздер: «Маджму ат-тауарих», парсы дереккөзі, Жошы ұлысы, Моғолстан, қырғыз.

Кіріспе

«Маджму ат-тауарих» шығармасы XVI ғасырда Ферғанада, Касан қаласындағы «Ишқия» сопылық тариқатының жетекшісі Сейид Мир Жалилдің соңынан ерген молда Сайф ад-дин Ахсикентидің парсы тілінде жазған еңбегі. Бұл еңбек Сейид Мир Жалилдің өтінішімен және батасымен жазылған (Петров 1961:140). Сейид Мир Жалил Орта Азияға танымал, «дахбедия» мектебінің негізін қалаушы, Нақшбандия ілімінің ірі теоретигі әрі шейхы Сейид Ағзам

Махдуми Ағзам Касани Дахбедидің (1461- 1542) әкесі Сейид Жалал ад-Дин Касанимен бір адам болуы мүмкін.

«Маджму ат-тауарих» парсы дереккөзінің бүгінге дейін табылған үш нұсқасы бар. Бірінші нұсқасы № № В667 нөмірімен Санкт-Петербург қаласындағы Ресей Ғылым академиясының Шығыс қолжазбалар институтында сақтаулы тұр. Екінші нұсқасы № 693 нөмірімен Санкт-Петербург мемлекеттік университеті кітапханасының Шығыс бөлімінде сақталған. Үшінші нұсқасы № 167а нөмірімен Қырғыз Республикасының Ұлттық ғылым академиясының қорында сақтаулы.

В.В. Бартольд бұл шығарманың қолжазбасын (№ В 667) зерттеп, онда анахронизмдер өте көп, бұл деректі пайдалануды қиындатады деген қорытындыға келген. В.А. Ромодин бұл шығармада тарихи фактілер аңыз бен ойдан шығарылған әңгімелермен араласып кеткен деген пікір білдірді [МИКК, 1973, 200-6]. А.Т. Тагирджанов 1959-1960 жылдары осы шығарманың екінші тізімін (№ 693) сипаттады. К.И. Петров 1961 жылғы монографиясында В.А. Ромодинмен және басқалармен бірге бұл шығарманың аудармасын дайындау жоспарланғанын жазған болатын (Петров 1961:1396). Алайда, оның толық аудармасы сол күйі жүзеге аспады. 1973 жылы В.А. Ромодин оның үзінділерін жариялады. 1996 жылы «Маджму ат-тауарих» Бішкектегі қолжазба негізінде О. Сооронов пен М.С. Особлов тарапынан қырғыз тіліне толық аударылды (Ахсикенти, 1996).

Осыған дейін бұл деректің Жошы Ұлысы тарихы үшін маңыздылығын атап өткен болатынбыз (Сабитов 2017: 577-590). «Маджму ат -тауарих» шығармасы Алтын Орда тарихы бойынша құнды дереккөз болып табылады. Бұл еңбекте бірқатар анахронизмдер кездескенімен, Моғолстан, Алтын Орда мен қырғыздардың тарихына қатысты бірегей әрі түпнұсқа мәліметтер де бар.

Біріншіден, «Маджму ат-тауарихта» алғаш рет ортағасырлық қырғыздардың ауызша шежіресі жазылған. Бұдан кейінгі шежірелер тек XIX – XX ғасырларда ғана жарық көрген. Бұл бізге бес ғасырлық әкеден балаға ауызша тараған шежіре қаншалықты өзгергенін байқауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, аталған дереккөзде қырғыздың негізгі ру ата-бабаларының Орталық Азия аумағына, атап айтқанда Ферғанаға келуіне қатысты нақты байланыс көрсетілген.

Үшіншіден, осы дереккөзге сүйене отырып, қазіргі қырғыз халқының этногенезін қайта түзетуге болады.

«Маджму ат-тауарих» шығармасының Ресей Федерациясы Ғылым Академиясының Шығыс қолжазбалары институтының қорында № В667 инвентарлық нөмірімен сақталған қолжазба нұсқасы толықтай қазақ тіліне аударылды. Аталмыш шығарманы үш қолжазба нұсқасының ішінде ең көлемдісі әрі толық нұсқасы болып саналады. Жалпы бет саны 197 бет. Алғашқы беттері толық емес. Бірінші және екінші беттері жартылай жыртылған.

Бұл еңбек бірнеше бөлімнен тұрады. Шығармада Мұхаммед пайғамбардың дүниеге келуі мен оның нұрының пайғамбарлар мен әулиелерге таралуы; көшпелі тайпалардың шығу тегі; нақшбандия] сопылық тариқатының шежіресі және Моғолстан, Дешті-қыпшақта орын алған тарихи оқиғалар баяндалады. Сонымен қатар, шығарманың соңғы беттерінде Құран аяттары, араб және шағатай тілінде дұғалар жазылған.

Бұл мақалада «Маджму ат-тауарих» шығармасының (№ В667) Б.Н. Нышанның парсы тілінен қазақ тіліне аударған нұсқасы қолданылды, ал түсініктемесін жазған Ж.М. Сабитов.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу пәнаралық сипатта жүргізіліп, тарих, деректану және аударматану бағыттарының әдіснамалық ұстанымдары негізге алынды. Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Ресей ғылым академиясының Шығыс қолжазбалары институтында № В667 нөмірімен сақталған «Маджму ат-тауарих» қолжазбасы пайдаланылды. Қолжазбаның толық мәтіні қазақ тіліне аударылып, тарихи-деректанулық тұрғыдан талданды. Зерттеу барысында мәтіндік талдау, деректанулық

сын, салыстырмалы-тарихи және тарихи-генеалогиялық әдістер өзара сабақтастықта қолданылды. Мәтіндік талдау әдісі шығарманың қырғыздардың саяси тарихына, рулық-генеалогиялық құрылымына және этникалық құрамына қатысты деректерді анықтап, жүйелеу мақсатында қолданылды. Мәтіндегі Анка төре ұлысы мен оның құрамындағы қырғыз қауымдары, Әмір Темірдің жорықтары, сондай-ақ жекелеген ру-тайпалардың атаулары мен олардың өзара туыстық байланыстары талданды. Нәтижесінде шығармада Оң қанат, Сол қанат және Ичкилик құрамындағы қырғыз қауымдары туралы мәліметтер кездесетіні және олардың Анка төре ұлысымен байланысы айқындалды. Деректанулық сын әдісі шығармадағы мәліметтердің тарихи сенімділігін бағалау үшін пайдаланылды. Мәтінде кездесетін анахронизмдер, аңыздық және шежірелік сипаттағы мәліметтер тарихи оқиғаларға қатысты деректерден ажыратылып қарастырылды. Бұл тәсіл «Маджму ат-тауарих» мәліметтерін тікелей тарихи факт ретінде қабылдамай, олардың пайда болу сипаты мен деректік құндылығын сыни тұрғыдан бағалауға мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде шығармада анахронизмдер мен аңыздық элементтер болғанымен, онда ортағасырлық саяси оқиғалар, көші-қон үдерістері және қырғыздардың рулық құрылымына қатысты құнды мәліметтер сақталғаны анықталды. Салыстырмалы-тарихи әдіс «Маджму ат-тауарихтағы» мәліметтерді басқа ортағасырлық тарихи деректермен салыстыру және ондағы оқиғалардың тарихи контекстін нақтылау үшін қолданылды. Атап айтқанда, Әмір Темірдің Анка төреге қарсы жорықтары, Анка төре ұлысының талқандалуы және одан кейінгі халықтардың қоныс аударуы туралы мәліметтер басқа деректердегі ақпаратпен салыстыра қарастырылды. Осы салыстыру негізінде шығармадағы мәліметтердің Моғолстан мен Жошы ұлысының саяси тарихын зерттеудегі орны анықталды. Тарихи-генеалогиялық әдіс шығармада берілген қырғыз руларының шежірелік деректерін жүйелеу және олардың өзара байланысын анықтау үшін қолданылды. Мәтіндегі Ақ оғул, Қу оғул, Отуз оғул, Салусбек Булагачи, Адина, Мункуш, Қарабағыш, Тайғай және басқа да тұлғалар мен ру атауларының өзара сабақтастығы талданды. Бұл әдіс арқылы «Маджму ат-тауарихтағы» генеалогиялық мәліметтердің қазіргі қырғыздардың рулық құрамын тарихи тұрғыдан зерделеудегі мүмкіндіктері айқындалды.

Аталмыш әдістерді кешенді түрде қолдану нәтижесінде «Маджму ат-тауарих» шығармасының қырғыздардың ортағасырлық тарихын, олардың Моғолстандағы саяси үдерістерге қатысуын, Анка төре ұлысымен байланысын және Жошы ұлысының этникалық ортасымен өзара сабақтастығын зерттеудегі деректік маңызын анықтауға септігін тигізді.

Талқылау

«Маджму ат-тауарих» шығармасының тарихи дерек ретіндегі маңызы және оның қырғыздардың ортағасырлық тарихын зерттеудегі орны отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде әр кезеңде қарастырылып келді. Шығармаға қатысты зерттеулердің тарихын шартты түрде оның қолжазбаларын анықтау және сипаттау кезеңі, жекелеген үзінділерін ғылыми айналымға енгізу кезеңі және шығарманы толық тарихи дерек ретінде қайта бағалау кезеңі деп бөлуге болады.

«Маджму ат-тауарихқа» алғаш назар аударған зерттеушілердің бірі – В.В. Бартольд. Ол Санкт-Петербурда сақтаулы тұрған № В 667 қолжазбасымен танысып, шығарманың мазмұнына баға берген. Бартольд еңбектің негізінен Қасан қаласының шейхтарына қатысты мәліметтерді қамтитынын атап көрсетіп, мәтінде көптеген анахронизмдер мен тарихи шындыққа сәйкес келмейтін элементтер бар деп есептеген. Осыған байланысты ол шығарманың тарихи маңызын төмен бағалаған. Кейінгі зерттеулер Бартольдтың бұл бағасының біржақты болғанын көрсетіп, «Маджму ат-тауарихтағы» аңыздық және тарихи мәліметтерді ажырата отырып, пайдаланудың қажеттігін көрсеткен.

В.А. Ромодин шығарманы зерттеуде жаңа бағыт қалыптастырды. Ол «Маджму ат-тауарихтың» жекелеген бөліктерін аударып, әсіресе қырғыздардың тарихына қатысты мәліметтерді ғылыми айналымға енгізді. Ромодин шығарманың аңыздық және тарихи

элементтер араласқан күрделі дерек екенін көрсете отырып, онда нақты тарихи фактілер де кездесетінін атап өтті. Сонымен қатар, оның еңбектері арқылы «Маджму ат-тауарихтағы» қырғыздардың генеалогиясы, Анка төре ұлысы мен Манасқа қатысты мәліметтерге зерттеушілердің қолы жетті.

А.Т. Тагирджановтың зерттеулері шығарманың қолжазбалық нұсқаларын ғылыми тұрғыдан тануда маңызды рөл атқарады. Ғалым Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің Шығыстану бөлімінде сақталған № 693 нөмірлі қолжазба нұсқасын сипаттап, «Маджму ат-тауарихтың» мәтіндік базасын кеңейтуге үлес қосты. Бұл зерттеулер кейінгі зерттеуші-ғалымдарға шығарманың әртүрлі қолжазба нұсқаларын салыстыра зерттеуге мүмкіндік берді. Ал К.И. Петров «Маджму ат-тауарих» мәліметтерін Утемиш қажының еңбегіндегі деректермен қарастырып, Сейф ад-дин Ахсикенди тарихи мәліметтерді жинақтауда ортақ ақпарат берушілерді пайдалануы мүмкін деген пікір ұсынды. К.И. Петровтың еңбегі «Маджму ат-тауарихты» тек қырғыздардың шежіресіне қатысты дерек қана емес, Жошы ұлысының тарихы туралы мәліметтерді сақтаған дереккөз ретінде қарастыруға жол ашты.

Қырғыз тарихнамасында О.К. Караев «Маджму ат-тауарихтағы» тарихи және аңыздық мәліметтерді салыстырып, шығармада қырғыздардың ру-тайпалық атаулары мен олардың басшылары жайында нақты тарихи деректер сақталғанын атап көрсетті. Кейін С.В. Плоских В.А. Ромодиннің бұрын жарияланбаған аудармаларының бір бөлігін ғылыми айналымға енгізіп, шығарманың үшінші қолжазба нұсқасы Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясында №167а нөмірмен сақтаулы тұрған қолжазба туралы мәлімет береді (Сабитов, 2017).

Т.А. Акеровтің зерттеулері «Маджму ат-тауарихты» қырғыздардың, Жошы ұлысының және Моғолстанның ортағасырлық тарихы бойынша дерек ретінде кешенді түрде қарастыруға тырысты. Оның 2017 жылы жарық көрген еңбегінде Бішкек нұсқасының қырғыз тілінен орыс тіліне толық аудармасы, тарихи-деректанулық талдауы және түсініктемелері берілді.

Қазіргі зерттеулерде Ж. М. Сабитов пен Г. А. Камбарбекованың «Маджму ат-таварих» материалдарына жасаған талдаулары шығарманың деректік мүмкіндіктерін нақтылауға мүмкіндік береді (Сабитов, Камбарбекова, 2018). Зерттеушілер еңбектегі жекелеген тарихи тұлғалар мен оқиғаларға қатысты мәліметтерді талдау арқылы оның Жошы ұлысы мен Моғолстан тарихын зерттеудегі маңызын көрсетті. Бұл әдіс «Маджму ат-тауарихтағы» қырғыздарға қатысты деректерді де басқа дереккөздермен салыстыра отырып қарастырудың қажеттігін көрсетеді. Сонымен қатар, Д.А. Жұмағалиев пен Қ.Г. Ақановтың «Маджму ат-тауарих» как источник сведений об исторических деятелях улуса Чагатай и Моголистана» атты мақаласын атап өтуге болады (Джумағалиев, Аканов, 2023). Авторлар шығармадағы Шағатай ұлысы мен Моғолстанның тарихи тұлғалары туралы мәліметтерді талдап, олардың саяси тарихты зерттеудегі деректік маңызын көрсетеді. Зерттеушілер «Маджму ат-тауарих» мәліметтерін тарихи контексте қарастыра отырып, шығарманың Моғолстан мен Шағатай ұлысының тарихына қатысты дерек ретіндегі мүмкіндіктерін нақтылайды. Аталған зерттеу шығарманың саяси тарих пен тарихи тұлғаларға қатысты деректік әлеуетін айқындауға елеулі үлес қосты.

Зерттеу нәтижелері

Осылайша, «Маджму ат-тауарих» зерттеу тарихына жасалған тарихнамалық шолу шығарманың ғылыми бағасының уақыт өте келе өзгергенін көрсетеді. В.В. Бартольд оның анахронизмдері мен аңыздық сипатына байланысты тарихи құндылығын төмен бағаласа, кейінгі зерттеушілер шығармадағы тарихи және шежірелік мәліметтерді саралап пайдалану қажеттігін негіздеді. Дегенмен, бұрынғы зерттеулерде шығарманың қырғыздардың ортағасырлық тарихындағы нақты саяси құрылымдармен, әсіресе Анка төре ұлысымен байланысы, қырғыз руларының осы саяси бірлестік құрамындағы орны және Жошы ұлысының

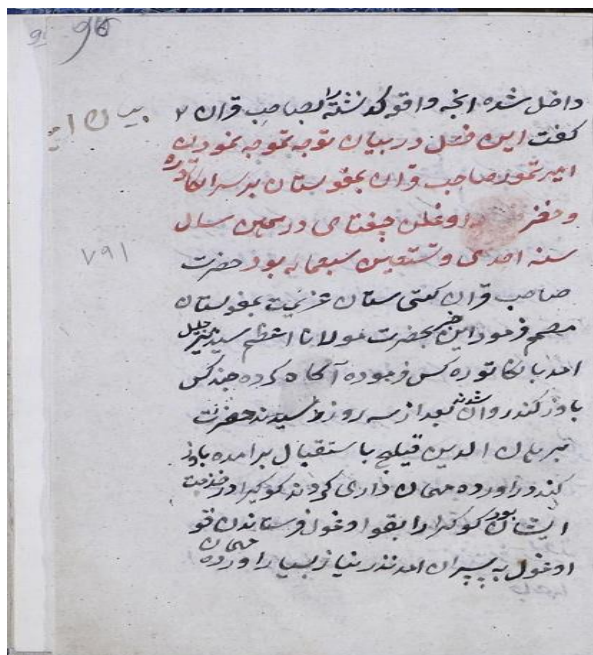

этникалық ортасымен сабақтастығы толық әрі жүйелі түрде қарастырылмаған. Бұл мәселелер осы зерттеуде талдаудың негізгі бағыттарын құрайды.

«Маджму ат-Тауарих» шығармасынан қазақша аударма үзінділері:

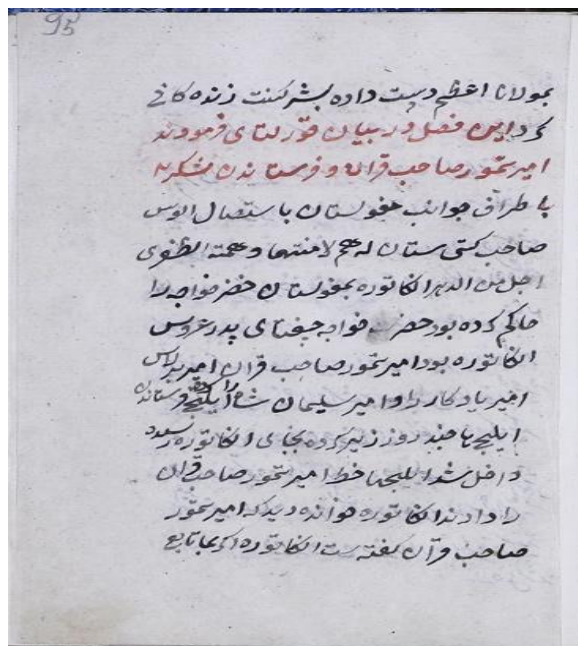
Бұл бөлімде Әмір Темір Сахибқыранның құрылтай шақыруы мен әскер жіберуі баяндалады (95 б) (1-сурет)

Моғолстанның барлық аймақтарында билікті түбірімен орнату үшін дүниені иеленушінің құдіреті алдында ештеңе кедергі болмаған әрі оның жеңіске деген жігері ұлы болғандықтан, Анка Тура Моғолстанға Хызыр Хожаны әкім етіп тағайындаған еді. Хызыр Хожа Шағатай Анка Төренің келінінің әкесі еді. Әмір Темір Сахибқыран Әмір Барлас, Әмір Йадгарды және Әмір Сүлеймен Шахты елші етіп жіберді. Елшілер бірнеше күн жол жүріп, Анка Төренің жайына жетіп, (ішке) кірді. Елшілер Әмір Темір Сахибқыранның хатын берді. Анка Төре Әмір Темір Сахибқыран не дегенін оқып көрді: «Анка Төре егер бізге бағынса, Ходжендтен Қашғарға дейін мейірім танытамыз. Егер қабыл алмаса, соғыс дайын». Анка Төре жақсы мінез танытып, көп сый-сыяпат, заттар беріп, Әмір Сахибқыранға тоғыз жақсы жылқы дайындап, тағы хат жазып жіберді. Елшілер Анка Төренің алдынан шығып, Керуен деген жерге жетті. Хызыр хан Шағатай Анка Төреге қаһарланып, өз ұлы Дамбур Буғаны бұйырды. Дамбур

Буға бес жүз адаммен келіп, Әмір Барлас және Әмір Йадгар, Әмір Сүлеймен Шахты тұтқындап, Анка Төре бір-біріне қарсыласып, Анка Төре елшілерді қайта қабылдап, Әмір Йадгар, Әмір Сүлеймен жолға шықты. Ақырында Самарқандқа жетіп, (ішке) кіріп, өткен оқиғаларды Сахибқыранға айтты.

1-сурет. «Маджму ат-тауарих» № B667 қолжазба нұсқасының 95 б – 96 б беттері

Бұл бөлімде Әмір Темір Сахибқыранның сол 791 жылы Анка төре, Хызыр хан және Шағатай оғланға қарсы Моғолстанға жорық жасауға бет бұруы туралы баяндалады (96 б) (1-сурет)

Хәзіреті Сахибқыран Моғолстанға жорық жасауға бел буды. Бұл хабар Хәзіреті Мәулана Ағзам Сейид Мир Джалиге жетті. Анка Төреге хабарлауға адам жіберіп, бірнеше кісі Узкендке аттанды. Үш күннен соң жетті. Хәзіреті Бурханаддин Қилдж қарсы алуға шығып, сеніміне кіріп, қонақ қылады. Кукира оған қызмет етеді. Кукираны Қу Оғұлға жібереді. Қу Оғұл ұлдарына келді. Нәзір қажеттілігін көп әкеліп, қонақ қылды. Қу Оғұл қызын оның алдына әкелді. Сал еді. Мәулана Ағзам дұға етті. Жағдайы жақсарды. Мәулана Ағзамға нәзір жасады. Хәзіреті Мир Жалил Кукраға сый жасады. Кукира некелесті.

Әмір Темір Сахибқыраннан бірер сөз тыңдаңыз (97 а-б) (2-сурет)

Сол мекенінен қосынды жинап, жолға түскен болатын. Азық-түлік қоры мен жұмысқа жегілген малы бар жауынгерлер Рават-шах, Тубалик, Қырқ өңірлерін басып өтіп, Орнақ асуынан асты және әскерилердің аттары қатты жүдеп кеткен және әр он атты (әскер) Самарқандқа қайтарылды және олардың аттарын жеті басқа адамға бөлді және әскерді екі атты жасап, бақ-ырысымен жолға шықты. Себебі, Суриде (Сирия) су болмады. Әскер су болмағаннан қиналды. Үш күн құдық қазып, су алып, жолға шықты. Сол шөл далада Құдайдың мейірімі тамшыларынан тамызда (ай аты) мол қар, мұз және көп су тапты. Тіпті барлық атты әскерлер және төрт аяқтылар барлығы су басына жиналды және әскер Алла Тағаланың күшімен тұрып, жолға шықты. Тоғра Оталиғ деген жерге жетті. Бұйрық бойынша аң аулап, Айғыралы даласында айдап, көптеген ада есегін (құлан) аулады. Семізін алып, арығын қалдырды және Уланжык даласында Чинар Айғыр деген жерге жетіп, тоқтады. Бас Оғлан Буға, Данике Жике мың салт аттымен келіп, сол жерде баһриндерді іздеді. Мирав және Пир Әли Наз Оң тараптың карауылы болып тағайындалды. Ол кісі жеңіл қол жарақатына ұшырағанымен, қайсарлық танытып, соғысқа кірісіп, қарсыластарды шегіндіре бастады.

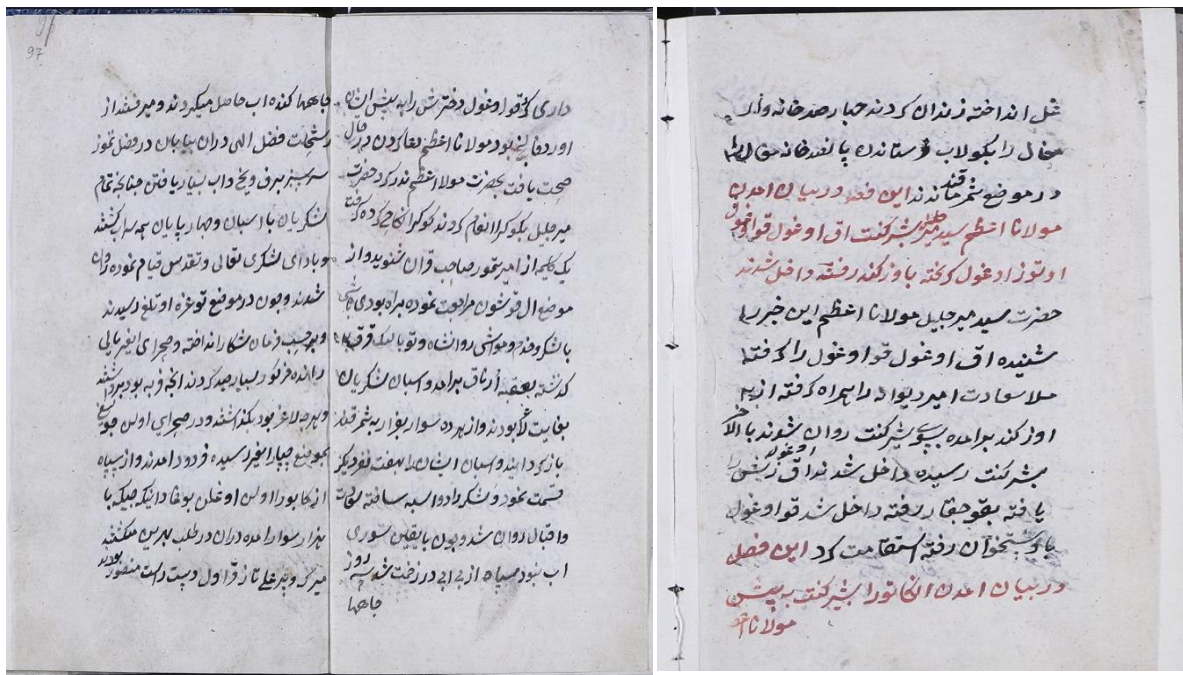
Қарсыластары бір сәт тоқтамай қаша жөнелді, беті қайтып, бытыраңқы күйге түсті және жеңген әскер олардың ішінен бір адамды тұтқындап, жоғары дәрежелі билік иесінің алдына алып келді. Тергеу кезінде анық болды: Анка Төрені Орнақ деген жерде жасырған екен. Хәзіреті Сахибқыран Шейх Әли Баһадур заманында Дайку Темірді барлық әскерімен бірге сол

жаққа Бағлаға жорыққа аттандырды және бұйырды: «Жорықты көшеуілдетпендер, күштеріңді аямаңдар. Орнаққа жетіп, Анка Төреге жол табыңдар». Тағы да әмір етті: «Жол бойында мүлде от жақпаңдар, жау сендердің келе жатқандарыңды білмесін» және ол кісі әскері....(анық емес).

Ұлы Жаратқанның жәрдемімен, шұғыл түрде олардың соңына түсіп жолға шықты. Күн өтіп, әлсіздіктің кесірінен жолдан жаңылып, мүлде басқа жаққа түсіп кеткен екен. Белгілі болғандай, бір бөлігі жолдан жаңылып, басқа жерге ауып кеткен. Сол күні Қазидің (Қазының) кеңестерімен асыға қуалап, түнде Кук Сали деген жерге келді. Келесі күні жол тауып, Айкуз деген жерге жетті. Сол жерде тынығып алды. Жаһан билеушісі Сахибқыран шахзада, нояндар және әмірлермен кеңесті: «біз үш күн жолда қателесіппіз. Мүмкін дұшпандар хабардар болып, тарап кеткен болар. Шешімі мынау: екі тараптан шабуылдаймыз. Нарынға Әмірзаде Омар Шейхты басқа әскермен аттандырды және Әмір Мұхаммедтің ұлы Әмір Джәлалды олардың жетекшісі етеді. Қасиетті тұлғасымен (өзі) қалған әскермен бірге Терау-Шад, Қуй-Марағ, Қураған және Бұйлағу деген жерлерден өтіп, Қара Хожа деген жерге келді. Әмірзада Омар Шейх әскерімен таутас пен дала арқылы жүріп бара жатты. Қай жерде дұшпан тобы жолықса, соғысып, Қобақ деген жерге Анка Төреге жеткенше бәрін талқандап, бағындырып отырды. Тараптар ұран тастап, батырлар мен арыстандарша жаудың әскерін талқандады. Шайқас оты күшейіп, төгілген қан аспанның етегін қызылға бояғандай болды. Қаһарлы батырлар ұрандап, Тәңірдің жәрдемімен сол дінсіздердің көбін қырып, оларды жойды және Анка Төрені жеңіліске ұшыратып, өлкеден қуып шықты. Анка Төрені ескертіп, оны уәлаяттан шығарып жіберді және Кафме деген жерден жеңіл өтті. Есепсіз олжаларды алып, ай жүзді, перідей келбетті, лалагүлдей әдемі отыз қызды тұтқынға алды. Шахзаде, Камкар, Қармаханған, Ахта Диктур жерінде Фарса Тусқа Хәзіреті Сахибқыранның жолы болды және біршама уақыт болды. Олардан ештеңе келмеді. Әлидің бұйрығы күшіне енді, Әмірзада Омар Шейх Ит Ел Джамс Алекул шөліне жетті. Дұшпандардың сегіз жүз салт аттысы олардың Таланазы Баян Темірге қармен қақтығысты. Ол сәтте шахзадамен бірге елу адам болмады. Алайда әмірлер мен баһадүрлердің барлығы болды. Ходалод Хусейни, Темір Қожа Ақбұға, Хаджи Махмуд Шах Сиури, Пир Хаджи Арлат сияқтылар Сахибқыранның әскеріне нәсіп болған жеңістік күдіреттің күшімен жорыққа қатысқан еді. Жеңіс сыйлаушы күдіретті Аллаға тәуекел етіп, еш ойланбастан және іркілместен оларға шабуыл жасады.

Қорғансыз шөлдегі үй болса да, әрбір көмекшіге пана бола тұра, олардың алдында он алты адам тұрса да, Сахибқыранның әскері батырлық қолын көтеріп, жүректерін Құдайдың жәрдеміне байлап, патшаның құт-сәттілігімен кек қылышын суырды. Жарық күндей ашық кек алу үшін қылышын қынабынан суырып, жаман ойлы адамдардың көз алдында ханзаданың әскері таза ниет пен дұрыс сенімнің арқасында бүлік пен бұзақылықтың төрт тобына лайықты жазасын берді. Бір адам сондай ерлік көрсетті, елдің тілінде мадаққа ілініп, әрбір ерліктің үстінен «Офарин» (Жарайсың) естіген, ал Пир Хаджи Талатджи Арлат та сол күнгі ержүректігімен танылды. Ол ерлік дегенді шынайы түрде дәлелдейтіндей дәрежеде батылдық көрсетті және айбарлы арыстандай сол жазықта дінсіз қарсыластардың тағдырына жоқ болу таңбасын басып, олардың денесін жерге құлатты да, жандарын тозаққа жөнелтті. Бірақ дәл сол ерлігінің қарымына тағдырдың жасырынған оғы оған тиген еді және бәршама адам бақытты шейіт мәртебесіне ие болды. Соңында бақыт шашқан жарқын жеңістің таңы атты және жиһадшылар Құдай берген жеңіспен бүлікшілерді талқандап, оларды қашуға мәжбүр етті және моғолдардан көп адамды қолға түсірді. Қандай дүние мүлкі бар, тонап алды. Бүкіл ірі қараны, жылқы мен қойды аманесен олжа қылып, хумаюн әскеріне қайтып келді. Мемлекет иесі Алланың көмекшісі Амирзаде Омар Шейх әскерді жинап, Саадтың күшін қолданып, жорық қылышын көтеріп, дұшпанды жеңіп, жаудың бес қолбасшысын талқандаған соң, қырық дәрежелі даңты және мәртебелі Мұзаффардың әскерімен Орда жаққа келді. Әлемнің қазынасын иеленген Сахибқырған Мұзаффар Қара Хожа жеріне жетіп, тоқтады және соғысқа түскенде жиналған олжаларды және басқа аймақтардан жиналған байлықты алды. Олжаларды әскерге үлестірді және сый бергені сонша әскердің жылқылары семіріп, күш-қуатқа толды. Әлем

патшасы одан кейін, Оудж Қара Бахадур және басқа әмірлер отыз мың әскермен жауды қуып, олардың әскеріне аттануын әмір етті. Олар берілген әмірмен аттанды. Күн өтіп, түн өтіп Артиш

өзеніне жетті және әскердің бір бөлігі судан өтпеді, қарсыластар өзеннің бойымен ағып кетті. Жау қашқан аралдар мен басқа жерлерге жеткенде, олар талқандап, қорқытып, қарсыластың бүкіл күшін жойды. Осылайша көптеген тұтқындар мен мол олжалар жиналды, Мұзаффар мен Мансур жауынгерлерін қырды да Хұмайын ханзаданың керуеніне қосып берді. Сахибқырған Мұзаффар Моғолстандағы қырық мың үйді, әскер орнын және әскер қоймаларын, олардың бәрін тәртіпке келтіріп, Амир Саал, Туғи Буға, Темір Буға және басқа әмірлерге қолбасшылық тапсырды. Олар бүкіл топты және олжаларды Самарқандқа жеткізді. Және Хәзіреті Сахибқырған Анка Төренің ұлысын қиратып, тоғыз жүз отбасы моғолдардың үлкендерін тұтқындап Самарқандқа көшірді. Төрт мың адам Мазендаран орманына жіберілді. Моғолдың он мың үйін Ларестанға жіберді. Он мың адам қашып, Болғар қаласына кетті. Йети қашқа Қыпшақ қолға түсті. Хызыр Хожа Шағатай қолға түсті. Анка Төренің ұлы Ахмадбек қолға түсті. Хызыр Хожаның ұлы Дамбур Буға тұтқындалды. Содан кейін Булағаджи ұлысына адам жіберуді бұйырды. Қайта Ақ Оғұлға жетіп, соғысты. Салусбек Булагачи қолға түсті және Киікші, Бүркітші, Құшшы қолға түсті. Отыз Оғұлдың төрт ұлы Адина, Мунқуш, Қарабағыш, Тағай тұтқындалды. Барлығын қосынға Самарқандқа жіберді. Анка Төренің ұлы Қыпшақ елімен бірге Теңіз тауына қашып кетті. Әмір Темір Сахибқыран бір күннен соң Әбдірахманбекті Ахсикентке аттандырды баһадүрлерден мың адам беріп. Әбдірахманбек Төре Миң хан әулетінен болды. Әбдірахман бек Тоғрайдың күйеубаласы болды. Бірнеше күннен соң Ахсикентке жетіп, кірді. Барлығы алдынан қарсы алуға шығып Ахсиге кіргізіп қонақ етті. Барлығы бағынып, жүректері орнықты. Хәзіреті Сахибқыранға бағынды. Отарларды қосынға Самарқандқа жіберді. Бірнеше күннен кейін Әмір Темір Сахибқыран елді-мекендерді басып өтіп, Самарқандқа жетіп, (ішке) кірді. Барлық тұтқындарды зынданға тастап кіргізді. Дамбыр Буғаны шынжырлап зынданға тастады. Төрт жүз моғол үйін Кулабқа жіберді. Бес жүз моғол үйін Самарқандтың жерінде қалдырды.

2-сурет. «Маджму ат-тауарих» № В667 қолжазба нұсқасының 97 аб, 103 а беттері

Бұл бөлімде Мәулана Ағзам Сейид Мир Жалилдің Ширкентке келуі туралы бандалады (103 а) (2-сурет)

Ақ Оғул, Қу Оғул, Отыз Оғул қашып, Узкендке кетіп, кіреді. Хәзіреті Сейид Мир Жалил Мәулана Ағзам бұл хабарды естіп, Ақ Оғул, Қу Оғулды алып, Молла Саадат, Әмір Диуананы бірге алып Узкендтен шығып, Ширкент жаққа аттанады. Ақырында Ширкентке жетіп, кірді. Ақ Оғул әйелін іздеп, Қошқарға барып, кірді. Қу Оғул Остоханға кетіп, тұрақтады.

Түсініктеме:

1. Анка Төре – Әмір Темірдің белгілі қарсыластарының бірі әрі моғолдардың жетекшілерінің бірі. «Зафар-наме» дерегінде ол Анка-тура деген атпен аталады. «Зафар-наме» еңбегінде оның, сондай-ақ ағасы Хаджи-бек сияқты, Қаратал өңірінде (Жетісудағы Қаратал өзені) дүниеге келгені туралы мәліметтер бар. Бұдан әрі Анка Төренің Тоғлық-Темірдің серігі, Моғолстанның негізін қалаушылардың бірі болған аркинұт Хаджи-бектің ағасының баласы екені белгілі. Кейбір зерттеушілер Хаджи-бекті кейін қазақ халқының құрамына енген Арғын (Аргун) тайпасынан шыққан деп есептейді. Анка Төренің шежіресі «Маджму ат-тауарих» еңбегінде келтірілген. Ол Ақтуғ (Ақ ту) деген лақап аты бар Оң хан есімді тұлғаның бесінші ұрпағы. Біздің пайымдауымызша, ол керейіт тайпасынан шыққан Оң хан екеуі бір адам емес. Оң хан атауы жеке есім емес, титул болған болуы мүмкін. Ал әулеттің түп атасы Ақтуғ деп аталып, енисей қырғыздары арасынан шыққан болуы керек.

Сонымен қатар қырғыздың сол және оң қанатына кіретін негізгі рулардың түп аталары Анка төреге туыстас болып келеді. Осы дерекке сүйене отырып, Анка төре мен оның ағасы Хаджи-бек моғолдық Қырғыз әулетінен шыққан деп жорамалдауға болады. Анка төренің Суфийа тариқатына жататын Қасандық шейх Сейид Жалал ад-Дин Ишкийамен тығыз байланыста болғаны да ерекше назар аударады. Дәл осы шейх Анка төрені Әмір Темірдің жорыққа шығатыны жөнінде алдын ала ескерткен. Анка төренің ұлысы (Ертіс маңы) басып алғаннан кейін, шамамен 4 мың отбасы Мазендаранға, 1 мың отбасы Ларстанға көшірілді, бірнеше жүз отбасы Самарқандқа жөнелтілді (олардың қатарында қазіргі қырғыздардың ата-бабалары да болған). Тағы 10 мың отбасы Жошы ұлысының құрамына кірген Булгар өңіріне қоныс аударған.

2. Ақ оғул – Отыз оғул мен Салусбек Булагачидің әкесі. Отыз оғулдан төрт ұл тарайды: Адина, Мункуш, Қарабағыш, Тағай.

3. Салусбек Булагачиден алты ұл өрбіген: Бостон, Теит, Жукбек, Дулс, Хыдыр-шах, Қанды.

4. Қу оғул – алты ұлдың әкесі: Басиз, Лалым Қушчи, Айбаш Мундуз, Чоң Бағыш, Сару Сунджек Хытай.

Әмір Темірдің қолына тұтқынға Адина, Мункуш, Қарабағыш, Тағай және Салусбек Булагачи түсті. Ал Ақ оғул мен оның ұлы Отыз оғул, сондай-ақ Қу оғул аман құтылып кетті. Алайда белгілі бір уақыт өткен соң тұтқынға түскендердің бостандыққа шыққаны аңғарылады, өйткені олар кейінірек тұтқынға түспеген туыстарымен бірге дербес аталады.

Ақ оғул, Қу оғул, Отыз оғул, Салусбек Булагачи, Адина Мункуш, Қарабағыш, Тағай – бұлар Анка төренің туыстары әрі қазіргі қырғыз тайпаларының көпшілігінің арғы аталары болып саналады. «Маджму ат-тауарих» дерегіне қарағанда, Оң қанат, Сол қанат және Ичкилик бірлестіктеріне кірген қырғыздар Моғолстандағы Анка төре ұлысының құрамында болған.

5. Ақ-Темір және оның жеті ұлы (Йети қашқа) аталады, солардың ішінде мәтінде Ақ-Темірдің үлкен ұлы Дәулетиар ерекше көрсетіледі. Бұлардан өзге бұл ұлыс құрамына қыпшақтар да кірген. Деректерде олар не Йети қашқа-қыпшақ (яғни қыпшақтардың жеті көсемі – Ақ-Темір мен оның жеті ұлы), не болмаса Қарқара қыпшақтары ретінде аталады (осы тармақтан әйгілі Манас шыққан деп саналады). Бәлкім, аталған қыпшақтар тағдырдың

жазуымен Анка Төре ұлысына келіп қосылған Алтын Орда қыпшақтарының ұрпақтары болуы ықтимал.

5.1 Натанзидің Алтын Орда ханы Мубарак Хожа туралы былай деп жазады: «Мубарак-Хожа шектен тыс құмарлық пен ашкөздікке беріліп, бүлік шығарды, және бұл бүлік («булқак») күні бүгінге дейін Дешті Қыпшақта белгілі. Алты ай өткен соң ол жұмаққа тең Сарай жазығымен қоштасып, тағы екі жыл алты ай бойы қырғыздар мен Алтай өлкелерінде баспанасыз сенделіп жүрді де, сол жақта қаза тап» (ИКПИ 2006: 256). Осыған қарағанда, қыпшақтар 1360-жылдардағы азаматтық соғыста жеңіліс тапқаннан кейін Мубарак-Хожамен бірге Алтайдағы қырғыздарға қашып барған оның қарамағындағы тайпалар қатарынан болуы әбден мүмкін. Ал бұл қырғыздар Хаджи-бек пен Анка Төре ұлысына қараған қауым өкілдері еді.

5.2 Анка Төренің Тоқтамыспен достық қарым-қатынаста болғаны белгілі, сондықтан бұлар Тоқтамыстың байырғы елдерінен шыққан қыпшақтар болуы да ықтимал.

5.3 Қыпшақтар моғолдардың құрамына 1360- жылдарға дейін де енуі мүмкін, алайда бұл болжамды қуаттайтын дәлелдер алғашқы екі нұсқамен салыстырғанда әлдеқайда әлсіз. Сондай-ақ моғолдың Булагачи тайпасы Мубарак-Хожаның қырғыздар мен моғолдарға қашып барған жауынгерлерінің ұрпақтарынан тарауы да мүмкін.

5.4 Қырғыздардың Ичкилик бірлестігінің құрамына Найман тайпасы да кіреді. Бұлар сол кезеңде Ертіс өзені бойын мекендеген Шибан ұлысына қарасты Алтын Орда наймандарының ұрпақтары болуы мүмкін немесе олар Алтын Орда ханы Мубарак-Хожаның жауынгерлерінен тараған әулеттердің жалғасы да болуы ықтимал.

6. Тығрай және Сахибқыран. Тығрай Әмір Темірдің әкесі Тарағаймен бір адам болса керек. Ал Сахибқыран Әмір Темірдің өзі.

7. Узгенд – Ферғана өңіріндегі қала.

8. Кукра-мырза – Алтын Орда ханы Қара-Ноғайдың ұлы, тағдыр айдап Ферғанаға тап болған. Жылы ол Сейид Жалал ад-Диннің мүриді ретінде сонда аталады. Біраз уақыт өткен соң, «Маджму ат-тауарих» дерегіне сәйкес, Кукра-мырза далаға қайта оралып, Тоқтамыс пен оның ұлдарының қолбасшыларының бірі болған. Мұнда бір қайшылық бар: әдетте Шыңғыс әулетінің өкілдері мырза атағын иеленбеген, бұл атақ көбіне рулықтайпалық ақсүйектердің балаларына берілген. Алайда бұл жайтты түсіндіретін белгілі бір негіз болуы мүмкін.

Нумизматтар Рева Р.Ю. мен Брагин А.О. Сығанақ қаласынан хижраның 783 жылына (1381-1382жж.) жататын, теңге соқтырушы Кукиг-Темір (Куктаг-Темір, Коктаг, Кукиг нұсқалары да кездеседі) деп көрсетілген теңгелерді анықтаған (Рева, Брагин 2017:91). Олар бізбен болған ауызша кеңеске сүйене отырып, бұл тұлға Қара Ноғайдың ұлы болуы мүмкін деген болжады. Зерттеушілер бұл есімді Кукиг деп оқыған. Біздіңше, Кукра-мырзаның толық есімі Кукиг-Темір болуы ықтимал, алайда ол деректерде қате жазылған: «Ти» буыны түсіп қалып, ал «за» жалғауы кейіннен жорамалмен қосылған болуы мүмкін. Осылайша, Тимур есімінің екінші бөлігі мырза титулы ретінде қабылданып кеткен тәрізді.

9. Сейид Жалал ад-Дин, Ишкийа суфийлік тариқатының жетекшісі. Әмір Темір дәуірінде және ол қайтыс болғаннан кейінгі кезеңде Орталық Азияның саяси элитасына зор ықпал еткен. Тоқтамыш алғашқы немересін Сейид Жалал ад-Диннің атымен атаған болуы мүмкін.

10. Қырғыздар моғолдардың құрамында. XIII ғасырдағы Шағатай ұлысының рулары арасында қырғыздар анықталмаған. Олар моғолдардың құрамына сәл кейінірек енген. Т.И. Султановтың жазуынша: *«Ильчигидай (хан Чагатайского улуса) обеспечивал внутренний порядок в стране и успешную ее защиту от внешних врагов. В частности, он совершил военный поход на северо-восток ханства с целью наказания «военачальников кыргызских племен» (сердаран-и аквам-и кыргыз), которые подвергали нападением окраинные земли Чагатаидов; оттуда Ильчигидай прибыл к берегам Иртыша и переселил тамошних «лесных жителей» (бишенишинан) в центральные районы своей богохранимой страны» (судя по контексту, в юго-западные пределы Семиречья)* (Султанов 2006: 159). Яғни, іс жүзінде Алтай

мен Ертіс бойында тұрған қырғыздар Ильчигидай билік еткен 1327-1329 жылдары Шағатай ұлысы аумағына қоныстандырылып, кейін моғолдардың құрамына еніп, моғол әскерінің маңызды күштерінің біріне айналған.

Қорытындылай келе, қырғыздар ортағасырлық моғолдар құрамына кірген және сол бірлестікте үлкен орын алған. Қырғыздардың жетекшілері Хаджи-бек пен оның немересі Анка Төре Моғолстанда дуглаттардан кем түспейтін ықпалға ие болған. Қырғыздар Алтай мен Шығыс Қазақстанның бөліктерін мекендеген, әрі олар Жошының ұлысының шығыс аймақтарымен шектескен. Осыған байланысты қырғыздардың құрамына Алтын Орданың этникалық элементтері қосылып, соған Қыпшақ, Найман және, мүмкін, Ичкилик бірлестігіне кірген басқа тайпалар да енген. Белгілі болғандай, Енисей қырғыздарының тілі қыпшақ түркі тілдерінің тобына жатпаған. Бірақ Алтайда ұзақ өмір сүруі (Қырғыз қағанатынан бері) қырғыздардың бір бөлігінің қыпшақтармен көршілестігіне, кейін Жошы ұлысы құрамында қыпшақ тілі үстемдік еткен орталықта болуына байланысты шекаралық қырғыз-қыпшақ тілдер топтамасының пайда болуына әкелген (Н.А. Баскаковтың жіктемесі бойынша), соның ішінде Оңтүстік Алтай қырғыздарының тілі және қазіргі қырғыздардың тілі кіреді. Осы екі популяцияның туыстығын генетикалық мәліметтер де растайды.

Қорытынды

Осылайша, қазіргі қырғыздардың құрамында моғолдық және Алтын Орда бөліктері айқын көрініс табады. Біздің зерттеуімізше, 1389 жылы Оңтүстік Алтай қырғыздары мен қазіргі қырғыздардың соңғы бөлінген уақыты. Сол кезде Әмір Темір Анка Төре ұлысын талқандаған. Сол ұлыстың бір бөлігі Мазендаран мен Ларстанға қоныс аударылып, 10 мың отбасы Булгарға жіберілген. Сондай-ақ қырғыздар Орталық Азияға жеткізілген. Анка Төре ұлысынан аман қалған моғолдардың бір бөлігі (осы ұлыста қырғыздар басым болған) Алтайда қалып, Оңтүстік Алтай қырғыздарының арғы аталарына айналуы мүмкін. Осылайша, «Маджму ат-Тауарих» деректері қырғыздар мен Оңтүстік Алтай қырғыздарының соңғы бөлінуін дәл мерзімде көрсетеді және Анка Төре ұлысындағы қырғыздардың Жошы ұлысы халқымен (Алтын Орда) байланысын анық көрсетеді.

Әдебиеттер

Акеров, 2016 – *Акеров Т.А.* Версия эпоса Манас в книге Маджму ат-Таварих С. Ахсикенди как исторический источник по истории Кыргызского народа // Мир Евразии. №1 (32).2016.

Акеров, 2016 – *Акеров Т.А.* Золотая Орда в легендарном сочинении «Маджмуат-Таварих» С. Ахсикенди// Золотоордынская Цивилизация. №9. 2016.

Акеров, Сабитов, 2017 – *Акеров Т.А. Сабитов Ж.М.* Военно-Политическая деятельность золотоордынского Пулат-хана на Востоке Улуса Джучи по данным Маджму ат-таварих// История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири. Материалы III Всероссийской (с международным участием) научной конференции. Курган, 2017.

Досболов, Сооронов, 1996 – *Досболов М. и Сооронов О.* Ахсикенди Сайф ад-Дин Тарыхтардын Жыйнагы (Мажму ат-таварих). Бишкек, 1996.

Джумагалиев, Аканов, 2023 – *Джумагалиев Д.А., Аканов К.Г.* «Маджму ат-таварих» как источник сведений об исторических деятелях улуса Чагатай и Моголистана //Oriental Studies. 2023. Т. 16. № 5. С. 1040–1054.

Том, 2006 – История Казахстана в персидских источниках. Том 4. Алматы: Дайк-Пресс. 2006.

Ромодин, 1973 – Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I / Под ред. В.А. Ромодина. Бишкек: Наука, 1973.

Петров, 1961 – *Петров К.И.* К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их отношений с ойратами. Фрунзе, 1961.

Рева, Брагин, 2017 – *Рева Р.Ю. Брагин А.О.* История Приаралья в конце XIV века по летописным и нумизматическим данным. (Часть 2. События 781-793 годов Хиджры) // Вестник НГУ. Серия: История, филология. Том 16. № 3: Археология и этнография. Новосибирск, 2017.

Сабитов, 2017 – *Сабитов Ж.М.* «Маджму ат-Таварих» как источник по истории Улуса Джучи // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5. № 3.

Сабитов, Камбарбекова, 2018 – *Сабитов Ж. М., Камбарбекова Г. А.* Сведения о Токтамыш-хане из Маджму ат-Таварих// Тюркологические исследования. 2018. Т. 1. №. 4. С. 67–82.

Султанов, 2006 – *Султанов Т.И.* Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. Москва: Издательство Аст. 2006.

References:

Akerov T.A. (2016) – *Akerov T.A.* Versija jeposa Manas v knige Madzhmuat-Tavarih S. Ahsikendi kak istoricheskij istochnik po istorii Kyrgyzskogo naroda // Mir Evrazii. №1 (32).2016. (in Rus.).

Akerov T.A. (2016) – *Akerov T.A.* Zolotaja Orda v legendarnom sochenenii «Madzhmuat-Tavarih» S. Ahsikendi// Zolotoordynskaja Civilizacija. №9. 2016. (in Rus.).

Akerov T.A. Sabitov Zh.M. (2017) – *Akerov T.A. Sabitov Zh.M.* Voenno-Politicheskaja dejatel'nost' zolotoordynskogo Pulat-hana na Vostoke Ulusa Dzhuchi po dannym Madzhmu at-tavarih// Istorija, jekonomika i kul'tura srednevekovyh tjurko-tatarskih gosudarstv Zapadnoj Sibiri. Materialy III Vserossijskoj (s mezhdunarodnym uchastiem) nauchnoj konferencii. Kurgan, 2017. (in Rus.)

Dosbolov M., Sooronov O. (1996) – *Dosbolov M., Sooronov O.* Ahsikendi Sajf ad-Din Taryhtardyn Zhyjnagy (Mazhmu at-tavarih). (pod redakciej Dosbolova M., Sooronova O.). Bishkek, 1996. (in Kyrgyz).

Dzhumagaliev D.A., Akanov K.G. (2023) – *Dzhumagaliev D.A., Akanov K.G.* «Madzhmu at-tavarih» kak istochnik svedenij ob istoricheskikh dejatel'jah ulusa Chagataja i Mogolistana //Oriental Studies. – 2023. – Т. 16. – №.5. – С. 1040-1054. (in Rus).

Tom (1973) – Istorija Kazahstana v persidskih istochnikah. Tom 4. Almaty: Dajk-Press. 2006. (in Rus.)

Romodina V.A. (1973) – Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii. Vypusk I. (pod redakciej Romodina V.A.). Bishkek: Nauka, 1973. (in Rus.)

Petrov K.I. (2017) – *Petrov K.I.* K istorii dvizhenija kirgizov na Tjan'-Shan' i ih otnoshenij s ojratami. Frunze, 1961. (in Rus.)

Reva R.Ju. Bragin A.O. (2017) – *Reva R.Ju. Bragin A.O.* Istorija Priaral'ja v konce XIV veka po letopisnym i numizmaticheskim dannym. (Chast' 2. Sobytiya 781-793 godov Hidzhry) //Vestnik NGU. Serija: Istorija, filologija. Tom 16. № 3: Arheologija i jetnografija. Novosibirsk, 2017. (in Rus.)

Sabitov Zh.M. (2017) – *Sabitov Zh.M.* «Madzhmu at-Tavarih» kak istochnik po istorii Ulusa Dzhuchi // Zolotoordynskoe obozrenie. 2017. Т. 5, №3. (in Rus.)

Sabitov Zh.M., Kambarbekova G.A. (2018) – *Sabitov Zh.M., Kambarbekova G.A.* Svedenija o Toktamyshe-hane iz Madzhmu at-Tavarih// Tjurkologicheskie issledovanija. 2018. Т. 1, №. 4. (in Rus.)

Sultanov T.I. (2006) – *Sultanov T.I.* Chingiz-han i Chingizidy. Sud'ba i vlast'. Moskva: Izdatel'stvo Ast. 2006. (in Rus.)

¹ Сабитов Ж.М., ^{2*} Нышан Б.Н.

^{1,2} Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

² Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: ¹ zh.sabitov@gmail.com, ² botagoz.nurmahanbet@gmail.com

СВЕДЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ В «МАДЖМУ АТ-ТАВАРИХ»

Аннотация. В данной статье рассматриваются сведения по средневековой истории кыргызов, содержащиеся в персоязычном сочинении Сейф ад-Дина Ахсикенди «Маджму ат-таварих». Цель исследования – определить источниковедческую ценность сочинения «Маджму ат-таварих» для изучения средневековой истории кыргызов и научное значение содержащихся в нем сведений по этногенезу кыргызов. Задачи исследования – систематизировать сведения о политической истории, этническом составе и родоплеменной и генеалогической структуре кыргызов, представленные в сочинении; рассмотреть политические изменения, происходившие в ходе походов Амира Тимура в Моголистан; проанализировать процесс вхождения кыргызов в состав Моголистана и их связи с этническими элементами Улуса Джучи. Научная новизна исследования заключается в систематизации сведений о политическом положении кыргызов в улусе Анка-төре и их генеалогических связях, а также в уточнении влияния распада улуса Анка-төре на историю кыргызских общин. В исследовании применены методы текстуального анализа, сравнительно-исторический и историко-генеалогический методы. Основным источником исследования являются фрагменты полного казахского перевода сочинения «Маджму ат-таварих», хранящегося в Институте восточных рукописей Российской академии наук под № В667, а также научные комментарии к нему. В результате исследования установлено, что в сочинении сохранились уникальные сведения по средневековой истории кыргызов. В частности, проанализированы сведения о кыргызских общинах, входивших в состав Правого крыла, Левого крыла и объединения Ичкилик в улусе Анка-төре, а также данные об их политической и родоплеменной структуре. Кроме того, рассмотрено переселение кыргызских общин в различные регионы в результате разгрома улуса Анка-төре и их связи с этнической средой Улуса Джучи. Показано, что, несмотря на наличие анахронизмов и легендарных элементов, сочинение сохраняет ценные сведения о конкретных исторических событиях, миграционных процессах и родоплеменной структуре. Результаты исследования позволяют определить значение «Маджму ат-таварих» как источника по истории Моголистана, Улуса Джучи и средневековой этноистории кыргызов.

Благодарность: Данная статья опубликована по результатам исследований, проведённых в рамках грантового проекта BR24992878 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках».

Ключевые слова: «Маджму ат-таварих», персидский источник, Улус Джучи, Моголистан, кыргыз.

¹ Zh. M. Sabitov, ² * B.N. Nyshan

^{1,2}Research Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹zh.sabitov@gmail.com, ²botagoz.nurmahanbet@gmail.com

EVIDENCE CONCERNING THE HISTORY OF THE KYRGYZ IN MAJMU' AL-TAWARIKH

Abstract. This article examines information on the medieval history of the Kyrgyz contained in the Persian-language work Majmu' al-Tawarikh by Sayf al-Din Ahsikendi. The aim of the study is to determine the source value of Majmu' al-Tawarikh for the study of the medieval history of the Kyrgyz and to assess the scholarly significance of its information on Kyrgyz ethnogenesis. The objectives of the study are to systematize the information on the political history, ethnic composition, and tribal and genealogical structure of the Kyrgyz presented in the work; to examine the political changes that occurred during Amir Timur's campaigns in Moghulistan; and to analyze the process of the incorporation of the Kyrgyz into Moghulistan and their connections with the ethnic groups of the Ulus of Jochi. The scholarly novelty of the study lies in systematizing information on the political position of the Kyrgyz in the Ulus of Anka-Tore and their genealogical connections, as well as in clarifying the impact of the collapse of the Ulus of Anka-Tore on the history of Kyrgyz communities. The study employs textual analysis, comparative-historical, and historical-genealogical methods. The primary source of the study is excerpts from the complete Kazakh translation of Majmu' al-Tawarikh, preserved at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences under No. B667, together with the scholarly commentaries provided for the translation. The study demonstrates that the work preserves unique information on the medieval history of the Kyrgyz. In particular, it analyzes information on Kyrgyz communities belonging to the Right Wing, Left Wing, and Ichkilik confederations within the Ulus of Anka-Tore, as well as data concerning their political and tribal-genealogical structures. The study also examines the migration of Kyrgyz communities to different regions following the defeat of the Ulus of Anka-Tore and their connections with the ethnic milieu of the Ulus of Jochi. Despite the presence of anachronisms and legendary elements, the work is shown to preserve valuable information on specific historical events, migration processes, and tribal structures. The findings demonstrate the significance of Majmu' al-Tawarikh as a source for the study of the history of Moghulistan, the Ulus of Jochi, and the medieval ethnohistory of the Kyrgyz.

Acknowledgement: This article was published based on the results of research conducted within the framework of Grant Project BR24992878 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, entitled «The Study of the Ethnopolitical and Socio-Economic History of the Jochi Ulus in the 13th–15th Centuries».

Keywords: «Majmu al-tawarih», Persian source, Jochid Ulus, Moghulistan, kyrgyz.

Авторлар туралы мәлімет:

Сабитов Жақсылық Мұратұлы – PhD, Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институтының директоры (Астана, Қазақстан)

Нышан Ботагөз Нұрмаханбетқызы – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ PhD докторанты, Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институтының ғылыми қызметкері (Астана, Қазақстан)

Сведения об авторах:

Сабитов Жаксылык Муратович – PhD, Директор Научного института изучения Улуса Джучи (Астана, Казахстан)

Нышан Ботагөз Нұрмаханбетқызы – PhD докторант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, научный сотрудник Научного института изучения Улуса Джучи (Астана, Казахстан)

Information about authors:

Sabitov Zhaksylyk Muratovich – PhD, Head of the Research Institute for the Study of the Jochi Ulus (Astana, Kazakhstan)

Nyshan Botagoz Nurmahanbetqyzy – PhD candidate of L.N.Gumilyov ENU, research fellow at the Research Institute for the Study of the Jochi Ulus (Astana, Kazakhstan)

*Келін түсті 28 маусым 2026 жыл
Қабылданды 20 тамыз 2026 жыл*

FTAMP 03.81.21

<https://doi.org/10.63051/kos.2026.3.256>

^{1*} Абдраханов Д.М. Жиренов А.А. Бейсегулова А.К.
^{1,2} ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК, ³ Эл-Фараби атындағы
ҚазҰУ Алматы, Қазақстан
E-mail: ^{1*}dinmuhammed.qo@gmail.com ²ulkiekiaksart@gmail.com
³beysegulovaak@gmail.com

КОДИКОЛОГИЯЛЫҚ, МӘТІНТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ РЕСТАВРАЦИЯЛЫҚ ТАЛДАУ («САЙИД БАТТАЛ» ҚОЛЖАЗБАСЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы қорында сақталған «Сайид Баттал» қолжазбасын (инвентарлық № 432) кешенді зерттеу арқылы оның материалдық құрылымын, мәтіндік және тілдік ерекшеліктерін, «Батталнама» (بطالنامه) шығармалар дәстүріндегі орнын, сақталу жағдайын анықтау. Зерттеу әдістері – кодикологиялық, палеографиялық, салыстырмалы-текстологиялық және реставрациялық-консервациялық зерттеу әдістері. Кодикологиялық және палеографиялық әдіс қолжазбаның қағазын, дәптерлік құрылымын, жазу үлгісін, түптемесін, мәтіннің орналасу ерекшеліктерін және кейінгі жөндеу іздерін анықтауға бағытталып, нәтижесінде қолжазбаның XIX ғасырда еуропалық фабрикалық қағазға араб графикасымен, қыпшақ элементтері басым шағатай тілінде көшірілгені нақтыланды. Салыстырмалы-текстологиялық әдіс Орталық ғылыми кітапханадағы қолжазбаның мәтіндік фрагменттерін Парижде сақталған «Қисса-и Сайид Баттал Гази» (инв.№: turc340) нұсқасымен жолма-жол салыстыру арқылы жүзеге асырылды. Салыстыру нәтижесінде екі нұсқаның ортақ мәтіндік дәстүрге жататыны анықталып, сонымен бірге олардың композициялық құрылымы мен лексикалық қолданыстарында бірқатар айырмашылықтар бар екені айқындалды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – «Сайид Баттал» қолжазбасының кодикологиялық, палеографиялық, текстологиялық және реставрациялық-консервациялық ерекшеліктерінің алғаш рет өзара сабақтастықта кешенді қарастырылуымен айқындалады. Бұған дейін аталған қолжазбаның материалдық құрылымы, мәтіндік сипаты, басқа «Батталнама» нұсқаларымен арақатынасы және физикалық сақталу жағдайы арнайы кешенді зерттеу нысаны болған емес. Зерттеу міндеттерінің бірі ретінде қолжазбаның конструкциялық тұтастығы, қағаз негізі, сия қабаты мен түптемесінің сақталу деңгейіне реставрациялық-консервациялық диагностика жүргізілді. Микроскопиялық зерттеу арқылы қағаз талшықтарының морфологиялық ерекшеліктері қарастырылып, флороглюцинол сынамасы арқылы құрамында лигнин элементінің болуы тексерілді. Диагностикалық зерттеу нәтижелерінің негізінде қолжазбаға механикалық тазалау, бейтараптандыру, зақымданған бөліктерін жапон қағазымен толықтыру және консервациялық нығайту жұмыстары жүргізіліп, оның физикалық жағдайы тұрақтандырылды. Зерттеу нәтижелері «Сайид Баттал» қолжазбасының «Батталнама» (بطالنامه) шығармалар дәстүрінің Қазақстан аумағында таралуы мен сақталуын айғақтайтын маңызды жазба дерек екенін көрсетеді. Қолжазбаның материалдық, тілдік және мәтіндік ерекшеліктерін өзара байланыстыра зерттеу оның пайда болу және таралу ортасын, мәтіндік дәстүрін, сондай-ақ кейінгі қолданыс тарихын нақтылауға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер қолжазбаны ғылыми айналымға енгізуге, Қазақстан қорларындағы түркі жазба мұраларын зерттеуге, «Батталнама» нұсқаларының өзара мәтіндік байланысын одан әрі зерделеуге және жазба ескерткіштерді ғылыми негізде сақтау мен консервациялау тәжірибесін жетілдіруге негіз болады.

Алғыс: Мақала BR28713619 «Палеонтология, зоология, археология, археография қор жинақтарын пәнаралық зерттеу және жаңа материалдармен толықтыру («Ғылым ордасы» музейлері негізінде)» ғылыми бағдарламасы аясында әзірленді.

Кілт сөздер: Сайид Баттал, Баттал Ғази, қолжазба, кодикология, текстология, реставрация, консервация, шағатай тілі, араб графикасы, мәдени мұра.

Кіріспе

Түркі халықтарының эпикалық мұрасы түркі-ислам өркениетінің тарихи жады мен мәдени бірегейлігін сақтаған маңызды әдеби құбылыстардың бірі болып табылады. Осы мұраның құрамында «Батталнама» (بطالنامه) шығармалар желісі – тарихи тұлға туралы деректердің, халықтық аңыздардың және исламдық қаһармандық дүниетанымның синтезі негізінде қалыптасқан эпикалық шығармалар ретінде ерекше орын алады. Орта ғасырлардан бастап бұл шығармалар Анадолы, Балқан түбегі, Қырым, Еділ бойы, Кавказ, Орта Азия және Шығыс Түркістан кеңістігіне кеңінен таралып, әр өңірдің әдеби-мәдени дәстүріне бейімделу нәтижесінде көптеген қолжазбалық және мәтіндік нұсқалар қалыптастырды.

«Батталнама» (بطالنامه) желісі шығармаларының тарихи негізін VIII ғасырда Умауи (Омейяд) халифатының Византияға қарсы әскери жорықтарына қатысқан қолбасшысы Абдулла әл-Батталдың (740/122 ж.қ.б.) тұлғасы құрайды. Алайда уақыт өте келе тарихи оқиғалар ауызша эпикалық дәстүрмен сабақтасып, Баттал Ғази бейнесі ислам жолындағы күрескердің, әділдік пен қаһармандықтың символына айналған. Осылайша тарихи тұлға эпикалық кейіпкер деңгейіне көтеріліп, түркі халықтарының қаһармандық әдебиетінде орнықты көркем бейне ретінде қалыптасты.

Батталнаменің жазбаға түсу мерзімі жөнінде ғылымда бірыңғай пікір қалыптаспаған. Алғашқы зерттеушілердің бірі Х. Л. Флейшер шығарманың жазылуын XIV ғасырдың соңы – XV ғасырдың басына жатқызса (Fleischer, 198: 50), кейінгі зерттеулерде оның қалыптасу және жазбаға түсу үдерісін XI ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың басы аралығымен байланыстыратын тұжырым басымдық алды (Осак, 1992: 206).

Батталнаме дәстүрінің XIII ғасырдың ортасына дейін-ақ қалыптасқанын «Данышменднаме» (دانشمند نامه) шығармасы айқын дәлелдейді. 643 (1245–1246) жылы жазылғаны белгілі бұл шығармада «Батталнамеден» алынған жекелеген бөліктер кездесіп, Мелик Данышмендтің тегі Баттал Ғазимен байланыстырылады. Осы деректер «Батталнаменің» аталған мерзімнен бұрын жазбаға түскенін және оның сюжеттік дәстүрінің XIII ғасырдың ортасына дейін түркі әдеби ортасында орныққанын көрсетеді (Осак, 1992: 206).

«Батталнаме» түркі діни-қаһармандық эпикалық дәстүрінде XI ғасырда «Хамзанамеден» (حمزه نامه) басталып, «Әбу Мүслимнаме» (أبو مسلم نامه) және «Данышменднаме» (دانشمند نامه) арқылы жалғасып, XV ғасырда «Салтықнаме» (سلطوق نامه) шығармасымен аяқталатын әдеби тізбектің екінші буынын құрайды (Осак, 1992: 206). М. Ф. Көпрүлі Баттал Ғази туралы аңыздық циклді тарихи негізде қалыптасып, түркілік сипат алған қаһармандық эпос ретінде бағалайды (Köprülü, 1980: 257). Бұл эпикалық дәстүр кейінгі шығармаларда да сабақтастық тауып, Мелик Данышменд пен Сары Салтық бейнелерінің Баттал Ғази тұлғасымен типологиялық және генеалогиялық тұрғыдан байланыстырылуынан көрінеді. Атап айтқанда, «Салтықнаме» дәстүрінде Сары Салтық Мелик Данышменд Ғази тәрізді Әли әулетімен және Сейид Баттал Ғази ұрпақтарымен байланыстырыла отырып, көпірлерге қарсы күрес жүргізетін ғази бейнесінде сипатталады (Осак, 1979: 273–275).

Осы орайда, ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет кітапхана-музейі қорында № МРК/КП 1335 сақталған «Сайид Баттал» дастанының қолжазба нұсқасын (инвентарлық № 432, қосалқы №: МРК/КП 1135) зерттеу ерекше ғылыми маңызға ие. XIX ғасырда араб графикасымен шағатай тілінде, қыпшақтық элементтермен көшірілген бұл қолжазба Батталнаме дәстүрінің Қазақстан қорларындағы таралуын, мәтіндік өзгерістерін және жергілікті түркі жазба мәдениетімен байланысын анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан аталған қолжазбаны кодикологиялық, текстологиялық және реставрациялық тұрғыдан кешенді зерттеу бір жағынан түркі эпикалық

мұрасының жазба дәстүрін тануға, екінші жағынан сирек қолжазбаларды сақтау, сипаттау және ғылыми айналымға енгізу тәжірибесін жетілдіруге бағытталады.

Зерттелу деңгейі және тарихнамалық шолу

Баттал Ғази мен «Батталнаме» дәстүрін ғылыми зерттеу XIX ғасырдағы еуропалық ориенталистикадан бастау алады. Генрих Леберехт Флейшер «Батталнамені» түрік халықтық прозасының үлгісі ретінде алғашқылардың бірі болып ғылыми тұрғыдан қарастырды (Fleischer, 1848: 35–41, 150–169). Герман Этенің екі томдық «Die Fahrten des Sajjid Batthâl» еңбегі «Батталнаме» туралы алғашқы көлемді ғылыми зерттеулердің бірі болып, шығарманың мәтіні мен тілдік ерекшеліктерін зерттеуде маңызды орын алды (Ethé, 1871). Кейінгі еуропалық зерттеулерде Баттал Ғази туралы эпикалық дәстүрдің тарихи негіздері, араб-византия шекаралық кеңістігі және оның араб, византиялық және түркі эпикалық дәстүрлерімен байланыстары салыстырмалы түрде қарастырылды. Бұл бағыттағы зерттеулер Баттал Ғази бейнесінің тарихи тұлғадан әдеби-эпикалық қаһарманға айналу үдерісін түсіндіруге негіз қалады.

Түркия ғылымында «Батталнаме» түркі-мұсылман діни-қаһармандық әдебиетінің маңызды ескерткіштерінің бірі ретінде зерттелді. Мехмед Фуад Көпрүлі Баттал Ғази туралы аңыздық циклді тарихи негізде қалыптасып, түркілік сипат алған қаһармандық эпикалық дәстүр аясында қарастырды (Köprülü, 1980: 257). Ахмет Яшар Ожақ «Батталнаменің» қалыптасу мерзімі, тарихи негіздері, түркі эпикалық әдебиетіндегі орны және «Данышменднаме», «Салтықнаме» тәрізді кейінгі шығармалармен сабақтастығын жүйеледі (Osak, 1992: 206–208). Хасан Көксал «Батталнаме» нұсқаларының типтер жүйесі мен мотивтік құрылымын кешенді зерттеп, шығарманы зерттеуге арналған іргелі еңбек ұсынды (Köksal, 1984).

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында «Батталнаме» зерттеулерінде мәтінтану мен қолжазбатану бағыттары тереңдей түсті. Йоргос Дедес шығарманың ғылыми транскрипциясын, ағылшын тіліндегі аудармасын, түсініктемелері мен факсимилесін жариялап, «Батталнаме» мәтінін халықаралық түркологиялық зерттеулерге қолжетімді етті (Dedes, 1996). Осы кезеңдегі зерттеулер шығарманы халықтық эпос ретінде ғана емес, ортағасырлық Анадолыдағы діни, әлеуметтік және саяси дүниетанымды бейнелейтін көпқабатты жазба ескерткіш ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

«Батталнаме» дәстүрі Анадолымен шектелмей, Еділ-Орал түркілерінің жазба мәдениетінде де таралған. Татар қолжазба және баспа дәстүрінде Баттал Ғази туралы шығармалар бірнеше атаумен көшіріліп, кейін баспа арқылы таралған. Татар энциклопедиялық деректеріне сәйкес, шығарма татарлар арасында XVII ғасырдан кешікпей таралып, ең ерте белгілі татар нұсқаларының бірі 1709 жылмен мерзімделеді; Татарстан Республикасы Ғылым академиясының қолжазба қорында «Қисса-и Саид-Баттал ғази» шығармасының жеті тізімі сақталған (Tatarica). Бұл деректер «Батталнаме» дәстүрінің Еділ-Орал түркілерінің жазба әдебиетінде де орныққанын көрсетеді.

«Батталнаме» желісіндегі шығармалар қазақстандық зерттеушілер назарынан да тыс қалған жоқ. «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 13–14 томдарында «Ғазауат Сұлтан» дастаны ғылыми түсініктемелерімен жарияланды. Дастанның алғашқы он төрт тарауы 13-томда, жалғасы 14-томда берілген. Басылымға 1908 жылы Қазан қаласында жарық көрген, Маңғыстау Тыныштықұлы жариялаған, көлемі 18 094 жолдан тұратын «Ғазауат Сұлтан» нұсқасы негіз болған («Бабалар сөзі», 2005a; «Бабалар сөзі», 2005b). Сонымен қатар Нұрулла Чичиоғлу Қазақстандағы Баттал Ғази туралы қазақ тіліндегі нұсқаларды жүйелеп, олардың мәтіндік ерекшеліктері мен Қазан баспа дәстүрімен байланысын зерттеді (Cicioğlu, 2013a: 109–125). Зерттеушінің қырғыз тіліндегі «Сейид Баттал Ғази» дастанына арналған еңбегі де аталған эпикалық дәстүрдің Орталық Азия түркілері арасындағы таралу ауқымын нақтылауға мүмкіндік береді (Cicioğlu, 2013b: 427–440).

Жалпы алғанда, Баттал Ғази тұлғасы мен «Батталнаме» дәстүрі тарихи, әдеби, фольклорлық және мәтінтанулық тұрғыдан едәуір зерттелген. Дегенмен қолданыстағы еңбектердің басым бөлігі шығарманың тарихи негізіне, әдеби генезисіне, эпикалық құрылымына және жекелеген мәтіндік нұсқаларына бағытталған. Қазақстан қорларында сақталған араб графикасындағы «Сайид Баттал» қолжазбаларының кодикологиялық құрылысы, палеографиялық ерекшеліктері, мәтіндік вариативтілігі, тілдік қабаты, материалдық сақталу жағдайы мен реставрациялық ерекшеліктері кешенді зерттеу нысаны ретінде әлі де арнайы қарастыруды қажет етеді. Осы тұрғыдан ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет кітапхана-музейі бөлімінде сақталған «Сайид Баттал» қолжазбасын (инвентарлық № 432, қосалқы № МРК/КП 1135) кодикологиялық, текстологиялық және реставрациялық-консервациялық тұрғыдан кешенді зерттеу Қазақстандағы «Батталнаме» қолжазбалары туралы ғылыми мәліметтерді толықтыруға және түркі жазба мұрасын зерттеу аясын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет кітапхана-музейі бөлімінде сақталған «Сайид Баттал» дастанының қолжазба нұсқасы (инвентарлық № 432, қосалқы №: МРК/КП 1135) алынды. Қолжазба XIX ғасырда еуропалық қағазға араб графикасымен шағатай тілінде (қыпшақ тілдік элементтері басым) көшірілген.

Зерттеу кешенді пәнаралық әдіснамаға негізделіп, кодикологиялық, текстологиялық және реставрациялық-консервациялық зерттеу тәсілдерін біріктіреді.

Бірінші кезеңде кодикологиялық әдіс қолданылды. Оның аясында қолжазбаның материалдық құрылымы жан-жақты сипатталды: қағаздың түрі мен өндірістік ерекшеліктері, сұтаңбалары (бар болған жағдайда), дәптерлік құрылымы (quires), парақтардың орналасу жүйесі, бет өлшемдері, жол саны, мәтіндік өріс, сия түрлері, каллиграфиялық ерекшеліктері, араб графикасының палеографиялық белгілері, орфографиялық және графикалық ерекшеліктері, түптеу құрылымы мен кейінгі жөндеу іздері зерттелді. Сонымен қатар қолжазбаның даталануы мен шығу тегі ішкі және сыртқы кодикологиялық белгілер негізінде нақтыланды.

Екінші кезеңде текстологиялық әдіс пайдаланылды. Қолжазба мәтіні қазіргі уақытқа дейін белгілі болған Батталнама дәстүрінің түрік (بطال نامه), татар және басқа да нұсқаларымен салыстырмалы түрде талданды. Салыстыру барысында мәтіннің композициялық құрылысы, тараулардың орналасуы, сюжет желісі, ономастикалық жүйесі, тілдік ерекшеліктері, лексикалық айырмашылықтары, мәтіндік варианттар, қысқартулар мен толықтырулар анықталды. Сонымен қатар зерттеу барысында шығарманың қолжазбалық дәстүрдегі орны мен мәтіндік генеалогиясын айқындауға мүмкіндік беретін вариативті оқылымдар сарапталды.

Үшінші кезеңде реставрациялық және консервациялық зерттеу әдістері қолданылды. Қолжазбаның физикалық сақталу деңгейіне кешенді бағалау жүргізіліп, қағаз негізінің құрылымдық жағдайы, механикалық бүлінулері, биологиялық зақымдану белгілері, сия қабатының тұрақтылығы, қышқылдану дәрежесі және түптеменің техникалық жай-күйі зерттелді. Зертханалық талдау барысында қағаз талшықтарының морфологиялық құрамы микроскопиялық әдіспен анықталды, лигниннің болуы флороглюцинол сынамасы арқылы тексерілді, қағаздың сутектік көрсеткіші (pH) өлшенді, сиялардың суға төзімділігі бағаланды. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес қолжазбаны тұрақтандыруға бағытталған механикалық тазалау, бейтараптандыру, жапон қағазымен толықтыру, консервациялық нығайту және ғылыми реставрациялау жұмыстары халықаралық реставрациялық қағидаттар негізінде жүргізілді.

Кодикологиялық, мәтінтанулық және реставрациялық зерттеулердің нәтижелері өзара салыстырылып, қолжазбаның материалдық ерекшеліктері мен мәтіндік дәстүрі арасындағы байланыстар кешенді түрде бағаланды. Мұндай интеграциялық тәсіл «Сайид Баттал» қолжазбасының шығу тегі, көшірілу ерекшеліктері, мәтіндік эволюциясы және сақталу деңгейі жөнінде ғылыми негізделген қорытындылар жасауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Кодикологиялық зерттеулер

Зерттеліп отырған «Сейид Баттал» қолжазбасы XIX ғасырдағы Орталық Азиядағы кітап мәдениетінің материалдық ерекшеліктерін сақтап қалған қолжазба болып табылады. Кодикологиялық зерттеу барысында қолжазбаның физикалық құрылымы, жазу материалы, кітап блогының ұйымдастырылуы, түптеу технологиясы және сақталу деңгейі кешенді түрде қарастырылды.

Қолжазба реставрациялау жұмыстары басталғанға дейін конструкциялық тұтастығын едәуір жоғалтқан күйде болды. Кітап блогы бірнеше дербес дәптерлерге ажыраған, бастапқы түптеу жіптерінің көпшілігі үзіліп немесе босап қалған, ал омыртқа бөлігі (spine) толықтай дерлік бұзылған. Нәтижесінде мәтін блогы мұқабамен байланысын жоғалтқан және парақтардың бір бөлігінің орын ауысуы қаупі қалыптасқан. Мұндай бұзылулар қолжазбаның ұзақ уақыт бойы қарқынды пайдаланылғанын және бірнеше кезеңдік механикалық жүктемеге ұшырағанын көрсетеді.

Фотоматериалдар мен түпнұсқаға жүргізілген бақылаулар кітаптың бастапқы түптеу конструкциясының кейінгі кезеңдерде бірнеше мәрте жөнделгенін дәлелдейді. Қолжазбаның түпнұсқа мұқабасы – тұтас-былғары мұқаба. Түпнұсқа мұқаба сыртынан матамен қорғаныс қабы тігілген. Бұл матадан жасалған қорғаныс қабы бастапқы түптеу элементіне жатпайды және кейінгі пайдаланушылар тарапынан кітап блогын сақтап қалу мақсатында жүргізілген жөндеу жұмыстарының нәтижесі болуы ықтимал. Сонымен қатар түп аймағында бірнеше кезеңге тән әртүрлі жіптердің қолданылуы қолжазбаның кемінде бір рет қайта тігілгенін көрсетеді. Әрі, соңғы тігіс шығыс немесе ислам дәстүріндегі тігіс емес, архивтік әдіспен тігілгені нақты дәлелденді.

Қолжазба еуропалық өндірістегі фабрикалық қағазға көшірілген. Бұған дәлел ретінде қолжазбаның 23-24 бетінде орналасқан штемпельді (штемпель - қағаз бетіне бедерлі сурет немесе мәтін ойылып жасалған, қағазға немесе басқа материалдарға таңба (оттиск) түсіруге арналған арнайы құрал) мысалға келтіре аламыз. Яғни, бұл таңбада «Товарищес:Уральс:/фабрики/№4» деген мәтін бар. Қағаз тарихына терең үңілер болсақ, қағаз Орал аймағы қағаздарынан және 1872 жылдан XX ғасырдың басына дейін шыққан (Белобородов, 1997: 31). Штемпельдегі №4 саны қағаз сапасын көрсетеді. Ең бағалы және жоғары сапалы фабрикалық қолжазба қағаздары №1 мен №ң қағаздар аралығында болды және бұл қағаздар, №4 қағаздан басқасы, штемпель немесе су белгілерімен (водяные знаки) таңбаланбаған, әрі өте қымбат болды. Қағаз ақшыл-сарғыш реңкті, беті тегіс және біркелкі престелген. Парақтардың көпшілігінде табиғи қартаю нәтижесінде сарғаю, шеттік үгітілу, қатпарлану және механикалық деформациялар байқалады.

Мәтін қыпшақ элементтері қосылған шағатай тілінде, араб графикасының Орталық Азиядағы насталиқ (نستعلیق) үлгісімен көшірілген. Жазу кәсіби каллиграф-хаттат қолына тән біркелкілікпен орындалған. Әр бетте мәтін бір бағанға орналасқан, жолдар саны орта есеппен 21-23 (мұны нақты санап алған дұрыс). Жоларалық қашықтық тұрақты сақталған, мәтін өрісі алдын ала жоспарланған композиция бойынша ұйымдастырылған. Мәтін астында *рик'а* кустодалары (кустода – парақтың төменгі жиегіне жазылып, келесі беттің немесе келесі парақтың алғашқы сөзін қайталайтын кодикологиялық элемент) бар.

Мәтін қара түсті сиямен жазылған. Бірқатар беттерде сияның біртіндеп қоңырлануы және қарқындылығының әлсіреуі байқалады. Бұл құбылыс темір-галлды сиялардың табиғи

тотығуына тән белгілердің бірі болуы мүмкін. Сонымен бірге жазу орналасқан аймақтарда қағаздың салыстырмалы сынғыштығы байқалады. Алайда сияның химиялық құрамын нақты анықтау тек XRF немесе Raman спектроскопиясы сияқты бейинвазивті аналитикалық зерттеулер нәтижесінде ғана мүмкін болады. Сондықтан қазіргі кезеңде темір қосылыстарының болуы болжам ретінде қарастырылады.

Осы қолжазбаның ең құнды ерекшелігі – оның пайдалану тарихының материалдық іздерінің толық сақталуы. Қайта тігілген түп, матамен күшейтілген мұқаба, химиялық зақымдар, бірнеше кезеңдік жөндеу белгілері және табиғи қартаю іздері қолжазбаның тек мәтіндік дерек қана емес, сонымен бірге Орталық Азиядағы кітап айналымы мен пайдалану мәдениетін сипаттайтын материалдық тарихи ескерткіш екенін дәлелдейді.

Текстологиялық зерттеулер

Қолжазбаның титулдық бетіндегі (recto) мәтіннің едәуір бөлігі парақтың өте нашар физикалық сақталу жағдайына байланысты жоғалған немесе қатты бүлінген. Соның салдарынан сақталған мәтін тек жекелеген фрагменттер түрінде ғана оқылады, ал олардың бастапқы құрылымы мен логикалық бірізділігін толық қалпына келтіру қазіргі жағдайда мүмкін болмай отыр. Ал, титулдық беттің ішкі бетінде (verso), яғни шығарманың негізгі мәтіні басталатын алғашқы парақта жазу жақсырақ сақталған. Бұл бет:

«قصه سيد بطال غازي»
Qiṣṣat Sayyid Baṭṭāl Ghāzī
Сейид Баттал Ғази қиссасы

(Сейид Баттал: XIX: 2r)

деген шығарма атауымен басталады. Атаудың алдында автордың немесе көшірушінің есімі берілуі ықтимал, алайда парақтың жоғарғы бөлігіндегі елеулі механикалық бүлінулерге байланысты оны нақты анықтау мүмкін болмады. Бұдан кейін ислам қолжазба дәстүріне тән дәстүрлі «басмала¹»:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
Bismillāhir-Raḥmānir-Raḥīm
Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен

(Сейид Баттал: XIX: 2r)

берілген. Бұл қолжазбаның классикалық исламдық кітап жазу дәстүріне сәйкес рәсімделгенін көрсетеді.

Кейінгі мәтін салауат:

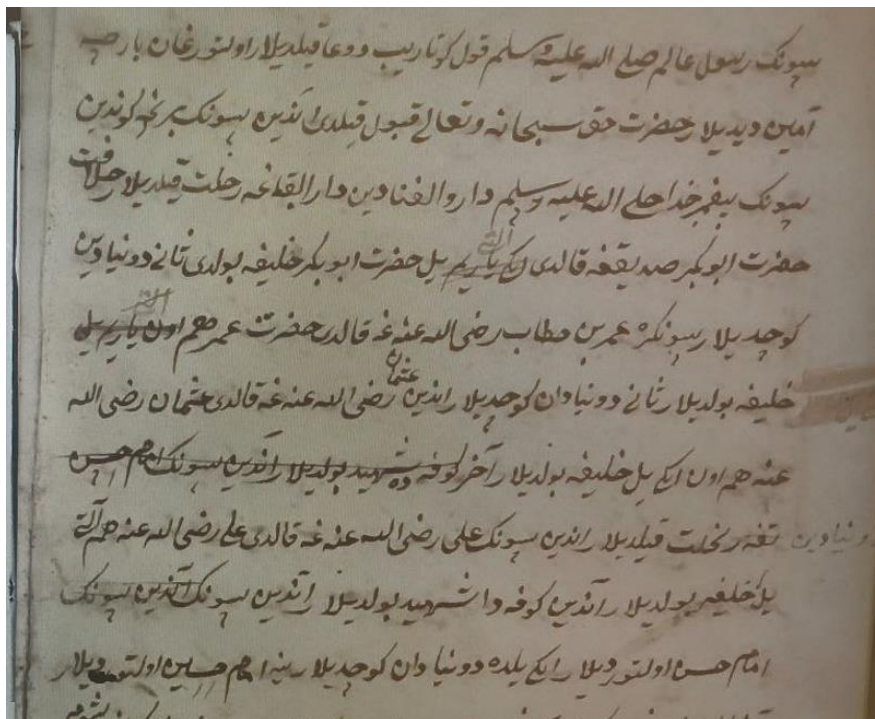
الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على خير خلقه
al-Ḥamdu li-llāhi rabbil-‘ālamīn, wa-l-‘āqibatu li-l-muttaqīn, wa-ṣ-ṣalātu wa-s-salāmu ‘alā khayri khalqihī
Барлық мадақ әлемдердің Раббысы – Аллаға тән. Ізгі ақырет тақуаларға бұйырсын. Алланың игілігі мен сәлемі Оның жаратқандарының ең қайырлысына болсын
محمد وآله وأصحابه ... أجمعين
Muḥammadin wa-‘ālihi wa-aṣḥābihi ajma‘īn...
Мұхаммедке, оның әулетіне және барлық сахабаларына...

(Сейид Баттал: XIX: 2r)

¹ Бисмиллә сөзін беруде қолданылатын термин

Өкінішке орай, қолжазбаның дәл осы мәтіндік бөлігі қағаз негізінің едәуір көлемде жыртылып, кейбір фрагменттерінің жоғалуымен сипатталатын күрделі механикалық зақым аймағына сәйкес келеді. Жыртылу ақауы мәтін жолдарын бойлай өтіп, жекелеген әріптердің, сөздердің және тұтас тіркестердің ішінара жойылуына алып келген. Соның салдарынан аталған бөліктің мәтінін толық әрі сенімді түрде қалпына келтіру, палеографиялық ерекшеліктерін анықтау және мазмұндық құрылымын кешенді зерттеу мүмкіндігі шектеледі. Сақталған мәтін үзіктері белгілі бір дәрежеде оқылғанымен, лакуналардың көлемі бастапқы мәтіннің толық реконструкциясын жасауға жеткілікті негіз бола алмайды.

Осы жағдай ескеріле отырып, кейінгі мәтінтанулық зерттеудің негізгі нысаны ретінде «Ғылым ордасы» мекемесінің қорында сақталған қолжазба нұсқасының үшінші парағының алдыңғы жағы - 3r (recto) таңдалды. Бұл беттегі мәтін салыстырмалы түрде жақсы сақталған, жазу жолдарының басым бөлігі анық оқылады және мәтіннің құрылымдық, графикалық әрі тілдік ерекшеліктерін жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында мәтінді жолдар мен мағыналық бірліктер бойынша ажыратып көрсетуге негізделген таңбалану әдісі қолданылды. Аталған әдіс мәтіндегі сөздердің орналасуын, жоларалық байланыстарды, көшіруші тарапынан енгізілген ықтимал өзгерістерді, түсіп қалған немесе қосылған элементтерді және нұсқалар арасындағы айырмашылықтарды нақты белгілеуге жағдай жасайды.

1-сурет. ОҒК қорындағы «Сеид Баттал» қолжазбасының 3 беті.

Таңбалануы (түпнұсқа жолдары бойынша)

1/ سونک رسول عالم صلى الله عليه و سلم قول کوتاریب دعا قیلدیлар اولتورغان بار چه
2/ آمین دیدیلار حضرت حق سبحانه وتعالی قبول قیلدی و اندین سونک بر نچه کوندین
3/ سونک پیغمبر خدا صلى الله عليه وسلم دارو الفنادین دار البقاغه رحلت قیلدیлар خلافت
4/ حضرت ابوبکر صدیقغه قالدی (یکی یاریم) آلتی یل حضرت ابوبکر خلیفه بولدی ثانی دنیادین
5/ کوچدیлар سونکره عمر بن خطاب رضی الله عنه غه قالدی حضرت عمر هم (اون یарим یل)
6/ خلیفه بولدیлар ثانی دنیادان کوچدیлар اندین عثمان رضی الله عنه غه قالدی عثمان رضی الله
7/ عنه هم اون ایکі یل خلیفه بولدیлар آخر (کوفه ده شهید بولدیлар آندین سونک امام حسن)
8/ دنیادین تغه رحلت قیلدیлар اندین سونک علی رضی الله عنه غه قالدی علی رضی الله عنه آلتی
9/ یل خلیفه بولدیлар اندین کوفه دا شهید بولدیлар اندین سونک اندین سونک
10/ امام حسن اولتوردیلار ایکі یلده دنیадан کوچدیлар ینه امام حسین اولتوردیلар

(Сейид Баттал: XIX: 3v)

Мәтіннің латын әріптерімен таңбалануы:

synk rasūl-i ‘ālam ṣallā-llāhu ‘alayhi wa sallam qūl kūtarīb du ‘ā qīldīlār ūltūrgān bār ṣha
āmīn dīdīlār ḥaḍrat-i ḥaq subḥānahū wa ta‘ālā qabūl qīldī ua andīn šūnk bir niḥa kūndīn
synk payğambar-i ḥudā ṣallā-llāhu ‘alayhi wa sallam dāru-l-fanādīn dāru-l-baqāğa riḥlat qīldīlār
ḥilafat
ḥaḍrat-i abū bakr ṣiddīq ġa qāldī ykī iārim[altī] yyl ḥaḍrat-i abū bakr ḥalīfa būldī sā nī dunyādīn
kūčdī lār šūnkra ‘umar ibn ḥattāb raḍīya-llāhu ‘anhu ġa qāldī ḥaḍrat-i ‘umar ham ūn iārim yyl
ḥalīfa būldī lār sānī dunyādān kūčdī lār andīn ‘usmān raḍīya-llāhu ‘anhu ġa qāldī ‘usmān raḍīya-llāh
‘anhu ham ūn ykī yyl ḥalīfa būldī lār aḥir kūfehda shahīd būldī lār andīn šūnk imam ḥasan
dunyādīn tağy riḥlat qīldīlār andīn šūnk ‘alī raḍīya-llāhu ‘anhu ġa qāldī ‘alī raḍīya-llāhu ‘anhu āltī
yyl ḥalīfa būldī lār andīn kūfa dā šahīd būldī lār andīn šūnk andīn šūnk
imām ḥasan ūltūrdīlār ykī ylda dunyādān kūčdīlār īana imam ḥusain ūltūrdīlār

(Сейид Баттал: XIX: 3v)

Аудармасы:

«Содан соң Алланың елшісі (с.ғ.с.) қолын көтеріп дұға жасады. Отырғандардың бәрі «әмин» деді. Алла тағала [дұғаны] қабыл қылды. Одан соң бірнеше күннен кейін Алланың пайғамбары (с.ғ.с.) пәни дүниеден баки дүниеге көшті. Халифалық (ісі) хазіреті Әбу Бәкір Сыддыққа жүктелді. Екі жарым жыл [алты ай] хазіреті Әбу Бәкір халифа болды, кейін дүниеден өтті. Содан соң (билік) Омар ибн Хаттабқа (р. а.) қалды. Хазіреті Омар да он жарым жыл халифа болды, кейін дүниеден өтті. Соңыра (билік ету ісі) Османға (р. а.)² қалды. Осман (р. а.) да он екі жыл халифа болды, [нәтижесінде Куфада шейіт³ болды. Одан соң имам Хасан] ол кісі дүниеден көшті. Халифалық Әлиге (р. а.) қалды. Әли алты жыл халифа болды, сонан соң Куфада шәһид болды. Одан кейін, одан кейін... Имам Хасан (билікте) отырды, екі жылдан соң дүниеден өтті. Соңыра Имам Хусейн отырды...» (Сейид Баттал: XIX: 3v)⁷

ОҒК қорында сақталған қолжазба нұсқасының жоғарыда таңбаланған мәтіндік бөлігі шығарманың тарихи-діни мазмұндағы кіріспе желісін қамтиды. Бұл фрагментте Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) дүниеден өтуі, одан кейінгі халифалық биліктің Әбу Бәкір Сыддыққа, Омар ибн Хаттабқа, Осман ибн Афғанға және Әли ибн Әбу Талибке өту реті баяндалады.

² («радиаллаһу аһу», яғни Алланың оған разылығы болсын сөзінің қысқартылған түрі)

³ шайқаста қаза табу

Сондай-ақ мәтіннің соңғы бөлігінде имам Хасан мен имам Хусейннің есімдері аталып, оқиға желісі ислам тарихындағы алғашқы халифалар кезеңінен Әли әулетіне қатысты баяндауға ауыса бастайды. Осы тұрғыдан алғанда, аталған үзінді шығарманың негізгі қаһарманы Сейіт Баттал Ғазиге қатысты оқиғаларға кіріспе қызметін атқаратын генеалогиялық және тарихи алғышарттарды қалыптастырады.

Мәтіннің құрылымынан хронологиялық баяндау үлгісі анық байқалады. Оқиға автор тарапынан «سوناك», «اندين سوناك», (мағынасы: кейіннен, соңыра) тәрізді жалғастырушы формулалар арқылы тізбектеліп берілген. Мұндай баяндау тәсілі діни қиссалар мен эпостық жанрға тән ауызша-жазбаша дәстүрдің белгілерін танытады. Сонымен қатар мәтінде араб-парсы тілдерінен енген діни және әкімшілік атаулар, дұғалық формулалар мен құрмет білдіретін тұрақты тіркестер молынан кездеседі. Олардың қатарында *rasūl-i ‘ālam*, *raṣṣambar-i ḥudā*, *ḥaḍrat-i ḥaḡ*, *dāru-l-fanā*, *dāru-l-baḡā*, *ḥalīfa*, *ṣahīd* секілді лексикалық бірліктер бар. Бұл қолданыстар қолжазба тілінің түркілік негізімен қатар, исламдық жазба дәстүрдің араб-парсылық қабатымен тығыз байланысын көрсетеді.

ОҒК нұсқасының мәтінінде көшірушінің жазу машығына, жергілікті тілдік ортаға және қолжазбаның физикалық сақталу жағдайына байланысты бірқатар ерекшеліктер байқалады. Кейбір сөздердің әртүрлі графикалық нұсқада берілуі, жалғаулардың бірде бірге, бірде бөлек жазылуы, жекелеген әріптердің көмескіленуі және механикалық зақым салдарынан кейбір тіркестердің толық оқылмауы мәтінді қалпына келтіруде белгілі бір қиындықтар туғызады. Мәселен, Әбу Бәкірдің халифалық мерзіміне қатысты «екі жарым» және «алты жыл» оқылымдарының қатар берілуі, сондай-ақ Осман мен имам Хасанға қатысты жолдардағы мәтіндік көшіру барысында орын алған ықтималды ауысуларды, үстеме жазбаларды немесе кейінгі түзетулерді аңғартады. Осы себепті мұндай тұстарды тек бір нұсқа негізінде түпкілікті қалпына келтіру жеткіліксіз.

ОҒК нұсқасындағы мәтіннің кейбір жолдарында тарихи деректердің дәстүрлі нұсқалардан өзгеше берілуі де назар аудартады. Әсіресе халифалардың билік еткен мерзімі мен шейіт⁴ болған орнына қатысты мәліметтерде мәтіндік сәйкессіздіктер ұшырасады. Бұл айырмашылықтар авторлық баяндаудың ерекшелігінен, көшірушінің қателігінен, қолжазбадағы жолдардың орын алмасуынан немесе кейінгі редакциялық араласудан туындауы ықтимал. Сондықтан аталған фрагментті зерттеу барысында тарихи мазмұнды нақтылау ғана емес, мәтіннің қалыптасу және көшірілу үдерісін анықтау да маңызды.

Осыған байланысты ОҒК нұсқасының таңдалған бөлігі Париж қорында сақталған қолжазбадағы (Qīṣṣat: 4) мазмұны сәйкес келетін мәтіндік фрагментпен салыстырылады. Салыстырмалы талдау барысында оқиғалардың берілу реті, сөйлемдер мен сөз тіркестерінің құрылымы, тарихи тұлғалардың есімдері, діни формулалардың жазылуы, халифалық мерзімдерге қатысты сандық мәліметтер және нұсқалардағы ықтимал түсірілімдер мен толықтырулар қарастырылады. Париж нұсқасы ОҒК мәтініндегі көмескі немесе зақымдалған тұстарды нақтылауға мүмкіндік беретін салыстырмалы дереккөз ретінде пайдаланылады.

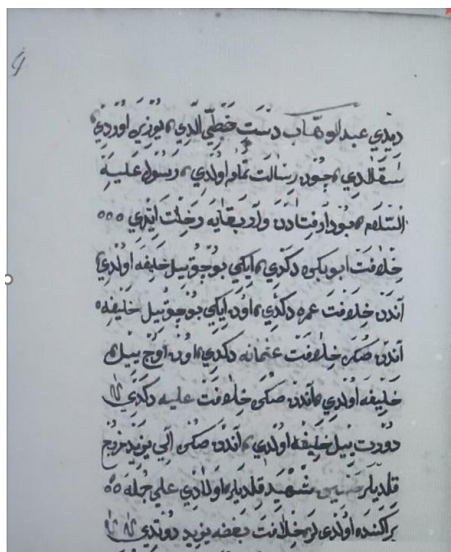
Сонымен бірге Париж нұсқасындағы (Qīṣṣat: 4) мәтін ОҒК қолжазбасындағы барлық лакуналарды сөзбе-сөз толықтыратын абсолютті негіз ретінде қабылданбайды. Екі қолжазба да белгілі бір мәтіндік дәстүрдің дербес нұсқалары ретінде қарастырылып, олардың әрқайсысының өзіндік орфографиялық, лексикалық және редакциялық ерекшеліктері ескеріледі. Сондықтан салыстырудың негізгі мақсаты бір нұсқаны екіншісімен алмастыру емес, олардың ортақ мәтіндік негізін, өзара сабақтастығын және айырмашылықтарының сипатын анықтау болып табылады.

Осы әдістемелік ұстаным негізінде келесі бөлімде Париж нұсқасының (Qīṣṣat: 4) сәйкес фрагменті жолма-жол таңбаланып, латын графикасына транслитерацияланады және қазақ

---

⁴ Шайқаста қаза табу

тіліне аударылады. Бұдан кейін екі нұсқа арасындағы сәйкестіктер мен айырмашылықтар мәтіндік, тілдік және құрылымдық тұрғыдан жүйелі түрде сараланады.

2-сурет. «Сейид Баттал» дастанының Париж нұсқасы, 4 бет
Таңбалануы (түпнұсқа жолдары бойынша)

ديدى عبدالوهاب دست خطى الدى يوزين اوردى
سقلادى چون رسالت تمام اولدى رسول عليه ...
السلام بو دارو الفنادين دار البقايه رحلت ايتدى
خلافت ابوبكره دكدى ايكى بوجوق يل خليفه اولدى
اندىن خلافت عمره دكدى اون ايكى بوجوق يل خليفه
اندىن صكره خلافت عثمانه دكدى اون اوچ ييل
خليفه اولدى اندىن صكره خلافت عليه دكدى
دورت ييل خليفه اولدى اندىن صكره الى يزيدي خروج
قديلار حسين شهيد قديلار اولادى على جمله
پرا كننده اولدى لر خلافت بعضه يزيدي دوتدى

(Qışsat: 4)

Мәтіннің латын әріптерімен таңбалануы:

dīdī ‘abdu-l-wahhāb dast ḥattī aldī ūzryn urdī
saqlādī. čün risālat tamām uldī rasūl ‘alayhi
as-salām ma‘bū dāru fanādan dāru baqāya riḥlat yt dī
ḥilāfat abū bakra dikdī ykī bū čūq yyl ḥalīfa uldī
andan ḥilāfat ‘umar dikdī ūn ykī bū ġūq yyl ḥalīfa
andan šunra ḥ ilāfat ‘usmāna dikdī ūn ūč yyl
ḥalīfa uldī andan šunra ḥilāfat ‘alyya dikdī
dūrt yl ḥalīfa uldī andan šunra ali yazid ḥuruġ
qldīlār khusain šahīd qildīlār awlādī ‘alī ġumla
para kūnanda uldī lar ḥilāfat ba‘dah yazid dutdī

(Qışsat: 4)

Мәтін аудармасы:

«Абдул-Уаххаб [деген кісі] айтты: қолхатты алып бетін сипады және сақтап қойды. Пайғамбарлық міндет аяқталған еді, Алланың елшісі (с.ғ.с.) пәни дүниеден бақи дүниеге аттанды. «Халифалық [билік ету ісі] Әбу Бәкірге келді, екі жылдан астам халифа болды».

«Одан кейін халифалық Омарға келді, он екі жылға жуық халифа болды». Одан кейін халифалық Османға келді, он үш жыл халифа болды. Одан кейін халифалық Әлиге келді, төрт жыл халифа болды. Одан кейін Йазид әулеті [кезеңі] келді. Хүсейнді шейіт етіп өлтірді. Әлидің барлық перзенттері жан-жаққа тарап кетті (қудалауға ұшырады). Халифалықты кейіннен Йазид иемденді». (Qışsat: 4).

Париж нұсқасының қарастырылған мәтіндік үзіндісі мазмұндық жағынан ОҒК қорындағы қолжазбамен ортақ тарихи желіні сақтағанымен, мәтіннің композициялық құрылымы, баяндау тәсілі және тарихи оқиғалардың берілуінде бірқатар айырмашылықтар байқалады. Екі нұсқада да Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) дүниеден өтуінен кейінгі халифалардың сабақтастығы баяндалғанымен, Париж қолжазбасында оқиғалар ықшам әрі жинақы түрде берілген. Мұнда әрбір халифаның билікке келуі қысқа формулалар арқылы ғана көрсетіліп, артық түсіндірмелер кездеспейді.

ОҒК нұсқасында тарихи баяндау діни формулалармен молынан толықтырылып, құрмет білдіретін тұрақты тіркестер (ṣallā-llāhu ‘alayhi wa sallam, raḍiya-llāhu ‘anhu, ḥaḍrat) жүйелі түрде қолданылса, Париж нұсқасында мұндай формулалардың саны едәуір азайған. Бұл көшірушінің мәтінді ықшамдау үрдісін немесе мәтіндік дәстүрдің басқа редакциясына сүйенгенін көрсетуі мүмкін.

Сонымен қатар екі қолжазба арасында халифалардың билік еткен мерзімдеріне қатысты мәтіндік айырмашылықтар кездеседі. ОҒК нұсқасында Әбу Бәкірдің, Омардың, Османның және Әлидің халифалық жылдары басқа көрсетілсе, Париж нұсқасында нұсқасындағы (Qışsat, 4 бет) олардың мерзімдері өзгеше берілген. Мұндай алшақтықтар көшірушілердің әртүрлі мәтіндік дәстүрді пайдаланғанын немесе кейінгі редакциялық өзгерістердің нәтижесі екенін аңғартады.

Париж нұсқасының тағы бір ерекшелігі Әли әулетіне қатысты оқиғалардың қысқаша болса да бірізді берілуі. Әсіресе Йазидтің билікке келуі, имам Хүсейннің шәһид болуы және Әли ұрпақтарының тағдыры туралы мәліметтердің бір мәтіндік блокқа топтастырылуы шығарманың тарихи баяндауын нақтылай түседі. Ал ОҒК нұсқасында осы бөлімнің жекелеген жолдары механикалық зақымдану салдарынан толық сақталмағандықтан, мәтіндік сабақтастық үзіліп қалады.

Жалпы алғанда, ОҒК және Париж қолжазбаларының нұсқасындағы (Qışsat, 4 бет) салыстырмалы мәтінтанулық талдауы екі нұсқаның бір мәтіндік дәстүрден тарағанымен, олардың редакциялық өңделуі мен көшіру ерекшеліктерінде елеулі айырмашылықтардың қалыптасқанын көрсетеді. Париж нұсқасы мәтінінің ықшамдылығымен, тарихи оқиғалардың жүйелі берілуімен және композициялық тұтастығымен ерекшеленсе, ОҒК нұсқасы діни формулалардың мол сақталуымен, баяндаудың кеңірек берілуімен және жекелеген тұстардағы көшіруші енгізген толықтыруларымен сипатталады. Сонымен қатар ОҒК қолжазбасындағы механикалық зақымдар мен мәтіндік лакуналарды Париж нұсқасы арқылы салыстырмалы түрде нақтылау мүмкіндігі туды. Осылайша, екі қолжазбаны қатар қарастыру шығарманың мәтіндік тарихын, көшіру дәстүрін және редакциялық өзгерістерін анықтауда маңызды ғылыми дерек көзі болып табылады.

1) *Реставрациялық талдау*

«Сейид Баттал Ғази» қолжазбасын реставрациялау барысында кітапханалық және қолжазба материалдарын консервациялауда қолданылатын түпнұсқа материалды барынша сақтау, араласуды шектеу, материалдардың үйлесімділігін ескеру, сақтау жағдайларын тұрақтандыру және орындалған жұмыстарды құжаттау қағидаттары басшылыққа алынды (Adcock, 1998).

Реставрациялық шешімдерді қабылдау алдында қолжазбаға кешенді кодикологиялық, материалтанулық және консервациялық зерттеу жүргізілді. Кітап және архив материалдарын консервациялау тәжірибесінде реставрациялық әдісті таңдау нысанның материалдық

құрылымын, зақымдану сипатын және оның сақталу жағдайын алдын ала зерттеумен байланыстырылады (Petherbridge, 1987).

Қолжазбаның бастапқы зерттеуі барысында кітап блогының конструкциялық тұтастығы едәуір бұзылғаны анықталды. Дәптерлер арасындағы байланыс әлсіреген, түп аймағындағы бастапқы тігістердің басым бөлігі үзілген, омыртқа бөлігі бірнеше рет қайта жөнделген. Мұқаба мен кітап блогының байланысы толықтай дерлік жоғалып, парақтардың орын ауыстыру қаупі қалыптасқан. Сонымен қатар қағаздың табиғи қартаюуына байланысты талшықтардың механикалық беріктігі төмендеп, көптеген парақтардың шеттерінде жыртылу, үгітілу, қатпарлану және деформация байқалды. Бұл жағдайлар қолжазбаны толық бөлшектемей реставрациялау мүмкін еместігін көрсетті.

Реставрацияның алғашқы кезеңінде визуалды диагностика жүргізілді. Әрбір дәптердің орналасу реті, парақтардың бүтіндігі, бұрын жүргізілген жөндеу іздері, механикалық, физикалық және биологиялық зақымданулар карталандырылды. Сонымен қатар мәтіндік блоктағы сияның сақталу деңгейі, былғары мұқабаның тозу сипаты, мата қаптаманың жағдайы және кейінгі кезеңдерде енгізілген құрылымдық өзгерістер жеке бағаланды. Диагностикалық мәліметтердің барлығы реставрациялық паспортқа енгізіліп, фотограмметриялық құжаттау арқылы бекітілді.

Келесі кезеңде қолжазба *Spirabilia* төмен қысымды вакуумдық жүйесінде құрғақ тазалаудан өткізілді. Бұл технология қағаз талшықтарына механикалық қысым түсірмей, олардың арасына енген шаң-тозаң бөлшектерін қауіпсіз жоюға мүмкіндік береді. Құрғақ тазалау қағаздың кейінгі химиялық және механикалық өңдеуінің тиімділігін арттырып, микроорганизмдердің дамуына қолайлы орта қалыптастыратын органикалық ластанулардың мөлшерін азайтты.

Қолжазбаға кез келген ылғалды өңдеу әдістерін қолданар алдында қағаздың қышқылдық көрсеткіші (рН) анықталды. рН көрсеткіші қағаз талшықтарының гидролитикалық бұзылу деңгейін бағалауға мүмкіндік береді және реставрациялық ерітінділерді таңдауда негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады. Сонымен қатар сия тұрақтылығы арнайы сынамалар арқылы тексерілді. Бұл зерттеу темір-галл сиясының немесе суда еритін органикалық бояғыштардың ерітінді әсерінен жайылып кету қаупін анықтау үшін жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде сия қабатының тұрақтылығы қанағаттанарлық деп бағаланып, жекелеген парақтарға жергілікті ылғалды өңдеу әдістерін қолдануға мүмкіндік берді (Banik, Brückle, 2011).

Барлық дәптерлер мен парақтарға бақылау нөмірлері қойылғаннан кейін кітап блогы түпнұсқа мұқабадан ажыратылды. Бөлшектеу жұмыстары барысында әрбір дәптердің бастапқы орналасу тәртібі, тігіс бағыты, түп құрылымы және конструкциялық ерекшеліктері тіркелді. Бұл мәліметтер кейін кітап блогын тарихи құрылымына барынша жақын түрде қайта жинақтауға мүмкіндік берді.

Парақтарды механикалық тазарту бірнеше кезеңде жүргізілді. Алдымен жұмсақ өшіргіш үгіндісі арқылы беткі ластанулар алынды. Кейін мақта тампондарымен әлсіз жабысқан шаң қабаты тазартылды. Қағаз бетіне жабысып қалған қатты кірлер мен ескі желім қалдықтары хирургиялық скальпель көмегімен микроскоп астында алынып тасталды. Кейбір локальды аймақтарда метилцеллюлоза гелі қолданылып, кір қабаты жұмсартылғаннан кейін механикалық жолмен алынды. Мұндай кезеңдік тәсіл қағаз құрылымына қосымша механикалық кернеу түсірмеуге мүмкіндік берді.

Жыртылған және жетіспейтін бөліктерді толықтыру барысында ұзын талшықты реставрациялық қағаз және қолмен дайындалған жапон қағазы пайдаланылды. Бұл материалдардың талшықтық құрылымы тарихи қағаздың механикалық қасиеттеріне жақын болғандықтан, жаңа толықтырулар бастапқы материалмен үйлесімді байланыс түзеді. Желімдеу үшін бейтарап ортадағы метилцеллюлоза қолданылды. Бұл желімнің басты

артықшылығы - химиялық тұрақтылығы, қартаю кезінде түсінің өзгермеуі және болашақта қажет болған жағдайда судың көмегімен оңай ажыратылуы.

Қалпына келтірілген парақтар табиғи жағдайда кептіріліп, кейін фальцовка жүргізілді. Әрбір дәптер бастапқы бүктелу геометриясына сәйкес қалыптастырылып, престеу арқылы ішкі кернеулер жойылды. Бұл операция қағаздың жазықтығын қалпына келтіріп қана қоймай, кейінгі түптеу кезінде дәптерлердің дәл орналасуын қамтамасыз етті.

Кітап блогын қайта жинақтау кезінде шығыс ислам кітаптарының дәстүрлі тізбекті тігіс әдісі қолданылды. Бұл әдіс исламдық қолжазбалардағы тарихи түптеу технологиясына сәйкес келіп, дәптерлердің табиғи қозғалысын сақтай отырып, конструкцияның ұзақ мерзімді беріктігін қамтамасыз етеді. Кейін блок түбі реставрациялық марлямен күшейтіліп, бейтарап желім арқылы бекітілді. Мұндай күшейту кітап ашылған кезде омыртқа аймағына түсетін механикалық жүктемені біркелкі таратады.

Түпнұсқа былғары мұқабаға жеке реставрациялық өңдеу жүргізілді. Былғары беті құрғақ және жартылай ылғалды механикалық тазалау арқылы кірден тазартылып, құрылымдық әлсіз аймақтары нығайтылды. Жетіспейтін бөліктер қасиеттері түпнұсқа материалға жақын реставрациялық былғарымен және арнайы қағаз негізімен толықтырылды. Жаңа енгізілген элементтер тарихи материалдан визуалды ажыратылатын, бірақ жалпы эстетикалық тұтастықты бұзбайтын деңгейде орындалды. Бұл халықаралық реставрация тәжірибесінде қабылданған танымалдық (recognizability) қағидатына сәйкес жүзеге асырылды.

Реставрация аяқталғаннан кейін кітап блогы түпнұсқа мұқабаға қайта орнатылып, қолжазба толық жиналды. Соңғы кезеңде реставрациядан кейінгі фотофиксация жүргізіліп, «дейінгі» және «кейінгі» жағдай салыстырмалы түрде құжатталды. Қолжазбаның тарихи құндылығы бар барлық қосымша элементтері, соның ішінде кейінгі кезеңдердегі мата қаптамасы, қолжазба ішінде сақталған жеке жазбалар мен ескертпелер түпнұсқа артефакт ретінде жеке консервациялық файлдарға орналастырылды. Реставрациялық паспорт, фотодеректер және орындалған жұмыстардың толық сипаттамасы электрондық деректер қорына енгізіліп, қолжазбаның ғылыми-реставрациялық құжаттамасы қалыптастырылды.

Жүргізілген кешенді реставрациялық-консервациялық жұмыстар нәтижесінде қолжазбаның құрылымдық тұрақтылығы толық қалпына келтіріліп, қағаздың әрі қарай механикалық бұзылу қаупі едәуір төмендетілді. Сонымен бірге түпнұсқа материалдардың максималды үлесі сақталып, қолжазбаның тарихи, кодикологиялық және музейлік құндылығы толық көлемде қамтамасыз етілді. Бұл тәсіл қолжазбаны ұзақ мерзімді сақтауға ғана емес, оны ғылыми айналымда қауіпсіз пайдалануға, цифрландыруға және экспозициялық қызметке енгізуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет кітапхана-музейі қорында сақталған «Сайид Баттал Ғазиз» қолжазбасының Батталнама дәстүріндегі орнын, материалдық құрылымын, мәтіндік сипатын және сақталу жағдайын кешенді түрде айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері бұл нұсқаның тек эпикалық мәтін көшірмесі ғана емес, XIX ғасырдағы Орталық Азиядағы түркі-ислам қолжазба мәдениетінің материалдық, тілдік және реставрациялық тұрғыдан маңызды дереккөзі екенін көрсетті.

Кодикологиялық талдау қолжазбаның еуропалық фабрикалық қағазға көшірілгенін, мәтіннің араб графикасындағы насталик үлгісімен жазылғанын, кітап блогының бастапқыда дәптерлік құрылым арқылы ұйымдастырылғанын және тұтас былғары мұқабамен түптелгенін анықтады. Қағаздағы фабрикалық штемпель, мәтін өрісінің орналасуы, жол саны, кустодалардың болуы, сияның түсі мен сақталу сипаты, түптеу конструкциясы және кейінгі жөндеу іздері қолжазбаны XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Орталық Азия кітап айналымы аясында қарастыруға негіз береді. Бұл белгілер қолжазбаның тек мәтін

тасымалдаушы нысан емес, нақты тарихи ортада жасалып, қолданылып, қайта жөнделіп отырған материалдық мәдениет ескерткіші екенін дәлелдейді.

Қолжазбаның сақталу жағдайы оның ұзақ уақыт белсенді пайдаланылғанын көрсетеді. Кітап блогының бірнеше дәптерге ажырауы, бастапқы тігістердің үзілуі, омыртқа бөлігінің бұзылуы, мұқабаның кейінгі матамен қапталуы, түп аймағындағы әртүрлі жіптердің қолданылуы және архивтік тігіс іздері қолжазбаның бірнеше кезеңде жөндеуден өткенін айғақтайды. Бұл деректер қолжазбаның пайдалану тарихын қалпына келтіруге мүмкіндік береді және Орталық Азиядағы қолжазба кітаптарды сақтау мен жөндеудің дәстүрлі әрі кейінгі кезеңдік тәжірибелерін салыстыра зерттеуге негіз болады.

Мәтінтанулық тұрғыдан қолжазба Батталнама дәстүрінің Қазақстан қорларындағы маңызды нұсқаларының бірі ретінде бағаланады. Титулдық беттің қатты зақымдануына қарамастан, негізгі мәтін басталатын бетте «*قصة سيد بطل غزي*» атауы мен басмала сақталған. Бұл қолжазбаның исламдық кітап жазу дәстүріне сәйкес рәсімделгенін көрсетеді. Мәтін шағатай әдеби тілі негізінде көшірілгенімен, онда қыпшақтық тілдік элементтердің болуы оның Орталық Азиядағы түркі жазба дәстүрімен тығыз байланысын көрсетеді. Сондықтан бұл нұсқа Батталнама мәтіндерінің өңірлік бейімделуін, тілдік қабаттарын және жергілікті әдеби ортадағы қабылдану ерекшеліктерін зерттеу үшін маңызды.

Зерттеу барысында қолжазбаның мәтіндік құрылымы толық ашылып бітпегенімен, қазіргі анықталған деректер оның болашақ текстологиялық жұмыс үшін жоғары ғылыми әлеуетке ие екенін дәлелдейді. Алдағы уақытта мәтіннің ішкі фрагменттерін түрік, татар, қазандық баспа және басқа да Батталнама нұсқаларымен салыстыру арқылы қолжазбаның редакциялық сипатын, қысқартылған немесе толықтырылған тұстарын, сюжет желісіндегі ауытқуларды, ономастикалық қабатын және лексикалық ерекшеліктерін нақтылауға болады. Бұл жұмыс аталған нұсқаның Батталнама қолжазбалары арасындағы генеалогиялық орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Реставрациялық-консервациялық зерттеу қолжазбаның физикалық жағдайын тұрақтандыруға және оның ғылыми айналымда қауіпсіз пайдаланылуына жағдай жасады. Реставрацияға дейін қолжазбаның конструкциялық тұтастығы едәуір бұзылған: кітап блогы мұқабадан ажыраған, дәптерлердің байланысы әлсіреген, парақтарда жыртылу, үгітілу, қатпарлану және механикалық деформациялар байқалған. Сондықтан реставрациялық араласу қолжазбаның бастапқы құрылымын мүмкіндігінше сақтай отырып, оның әрі қарай бұзылу қаупін азайтуға бағытталды.

Қағаздың рН көрсеткішін анықтау, сия тұрақтылығын тексеру, парақтардың физикалық беріктігін бағалау, реставрацияға дейінгі және кейінгі фото-тіркеу, реставрация паспортын толтыру, бақылау нөмірлерін қою сияқты жұмыстар реставрация үдерісінің ғылыми құжатталуын қамтамасыз етті. Парақтардың механикалық тазартылуы, жыртылған және жоғалған бөліктерінің жапон қағазы мен реставрациялық қағаз арқылы толықтырылуы, фальцовка мен престеу, кітап блогын шығыстық ислам кітаптарына тән тізбекті тігіс әдісімен қайта тігу, блок түбін реставрациялық марлямен бекіту және түпнұсқа мұқабаны сақтай отырып қайта орнату қолжазбаның құрылымдық тұрақтылығын қалпына келтірді.

Реставрация барысында қолжазбаның түпнұсқалық сипатын сақтау негізгі қағидат ретінде алынды. Мұқабаның тарихи былғары негізі сақталып, зақымданған бөліктері үйлесімді реставрациялық материалдармен толықтырылды. Кейінгі кезеңдерде қосылған мата қаптама, ескертпе жазбалар және негізгі мәтінге тікелей қатысы жоқ қосымша материалдар жеке тарихи элемент ретінде сақталды. Бұл шешім қолжазбаның тек бастапқы жасалу кезеңін ғана емес, оның кейінгі пайдалану және сақталу тарихын да ғылыми дерек ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің басты ғылыми нәтижесі – қолжазбаның материалдық құрылымы, мәтіндік сипаты және реставрациялық жағдайы бір-бірінен бөлек емес, өзара байланысты жүйе ретінде қарастырылды. Кодикологиялық деректер қолжазбаның жасалу және пайдалану тарихын

анықтауға мүмкіндік берсе, мәтінтанулық бақылаулар оның Батталнама дәстүріндегі орнын нақтылауға бағыт береді. Ал реставрациялық талдау қолжазбаның қазіргі физикалық жағдайын тұрақтандырып қана қоймай, оның болашақ ғылыми зерттеулерге қолжетімді болуын қамтамасыз етті.

Осылайша, «Сайид Баттал Ғази» қолжазбасы Батталнама дәстүрінің Қазақстан аумағындағы таралуын айғақтайтын маңызды жазба мұра ретінде бағаланады. Ол XIX ғасырдағы Орталық Азиядағы шағатай-қыпшақ жазба дәстүрін, исламдық кітап мәдениетін, қолжазба мәтіндерінің өңірлік айналымын және сирек кітаптарды сақтау тәжірибесін зерттеуге нақты дерек береді. Бұл қолжазбаны кешенді зерттеу Қазақстан қорларындағы түркі эпикалық мұрасын ғылыми сипаттау, сақтау және мәтіндік айналымға енгізу бағытындағы маңызды қадам болып табылады.

Алдағы зерттеу жұмыстары бірнеше нақты бағытта жалғасуы тиіс. Біріншіден, қолжазбаның толық ғылыми транскрипциясы әзірленуі қажет. Екіншіден, мәтін белгілі түрік, татар және қазандық Батталнама нұсқаларымен салыстырылып, оның редакциялық ерекшеліктері анықталуы тиіс. Үшіншіден, қағаз, сия және былғары материалдарына қосымша физика-химиялық талдау жүргізу қажет. Төртіншіден, реставрациядан кейінгі қолжазбаның цифрлық көшірмесі жасалып, ғылыми сипаттамасы толық каталогтық форматта дайындалуы тиіс. Осы жұмыстар жүзеге асқан жағдайда «Сейид Баттал Ғази» қолжазбасы Қазақстандағы Батталнама дәстүрін ғана емес, жалпы түркі-ислам қолжазба мұрасын зерттеудің маңызды дереккөздерінің біріне айналады.

Әдебиеттер:

Белобородов, 1997 – *Белобородов С.А.* Штемпели на бумаге уральского производства (вторая половина XIX – начало XX в.) // Уральский сборник: История. Культура. Религия. Екатеринбург, 1997. С. 28–32.

Бабалар сөзі, 2005a – *Бабалар сөзі*: Жүз томдық. 13-том. Діни дастандар / Томды құраст., ғылыми қосымшаларын дайындағандар Қ. Алпысбаева, Т. Әлбек, П. Әуесбаева, С. Қосан. Астана: Фолиант, 2005. 352 б.

Бабалар сөзі, 2005b – *Бабалар сөзі*: Жүз томдық. 14-том. Діни дастандар. Астана: Фолиант, 2005. 380 б.

Adcock, 1998 – *Adcock E.P.* IFLA Principles for the Care and Handling of Library Material / Comp. and ed. E.P. Adcock; with the assistance of M.-T. Varlamoff, V. Kremp. Paris: IFLA-PAC, 1998. 72 p.

Banik, Brückle, 2011 – *Banik G., Brückle I.* Paper and Water: A Guide for Conservators. Amsterdam; Boston: Butterworth-Heinemann-Elsevier, 2011. 544 p.

Cicioğlu, 2013a – *Cicioğlu M.N.* Kazak Türkçesiyle Yazılmış Olan Battalnâmelerin Tespiti ve Tınışlıkoğlu'nun Battalnâmesi Üzerine Bir İnceleme // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2013. Cilt: 6. Sayı: 26. Sf. 109–125.

Cicioğlu, 2013b – *Cicioğlu M.N.* Kırgız Türkçesiyle Yazılmış Olan Seyyid Battal Gazi Destanı Üzerine Bir İnceleme // Turkish Studies. 2013. Cilt: 8. Sayı: 4. Sf. 427–440. DOI: 10.7827/TurkishStudies.4741.

Dedes, 1996 – *Dedes Y.* Battalname: Giriş, İngilizce Tercüme, Türkçe Metin, Yorum ve Tıpkıbasım = Battalname: Introduction, English Translation, Turkish Transcription, Commentary and Facsimile. Parts 1–2. Cambridge, MA: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1996.

Ethé, 1871 – *Ethé H.* Die Fahrten des Sajjid Batthâl: Ein alttürkischer Volks- und Sittenroman. Bd. I–II. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1871.

Fleischer, 1848 – *Fleischer H.L.* Über den türkischen Volksroman Sîreti Sejjid Batthâl // Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. 1848. Bd. II. S. 35–41, 150–169.

Fleischer, 1982 – *Fleischer H.L.* Türk Halk Romanı Seyyit Battal Hakkında / Çev. Battal İnandı // Millî Kültür. 1982. Sayı: 37. Sf. 50–54.

Köksal, 1984 – *Köksal H.* Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1984. 211 s.

Köprülü, 1980 – *Köprülü M.F.* Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.

Ocak, 1979 – *Ocak A.Y.* Sarı Saltık ve Saltıknâme // Türk Kültürü. 1979. Yıl: XVII. Sayı: 197. Sf. 266–275.

Ocak, 1992 – *Ocak A.Y.* Battalnâme // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992. Cilt: 5. Sf. 206–208.

Petherbridge, 1987 – *Petherbridge E.G.* Conservation of Library and Archive Materials and the Graphic Arts. London; Boston: Butterworths, 1987. 328 p.

Tatarica – *Tatarica*. Кысса-и Саид-Баттал газый // Татарская энциклопедия. [Электронды ресурсы] URL: <https://tatarica.org/ru/razdely/kultura/literatura/tatarskaya-literatura/kyssa-i-said-battal-gazyj> (Қаралған күні: 16.07.2026).

References:

Beloborodov, 1997 – *Beloborodov S.A.* Shtempeli na bumage uralskogo proizvodstva (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.) [Stamps on Ural-manufactured paper (second half of the 19th – early 20th century)] // Uralskiy sbornik: Istoriya. Kultura. Religiya. Ekaterinburg, 1997. P. 28–32. (in Rus).

Babalar sozi, 2005a – *Babalar sozi: Zhuz tomdyq. 13-tom. Dini dastandar* [Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. Vol. 13. Religious Epics] / Tomdy qurast., gylimi qosymshalaryn daiyndagan Q. Alpysbaeva, T. Albek, P. Auesbaeva, S. Qosan. Astana: Foliant, 2005. 352 p. (in Kaz).

Babalar sozi, 2005b – *Babalar sozi: Zhuz tomdyq. 14-tom. Dini dastandar* [Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. Vol. 14. Religious Epics]. Astana: Foliant, 2005. 380 p. (in Kaz).

Adcock, 1998 – *Adcock E.P.* IFLA Principles for the Care and Handling of Library Material / Comp. and ed. E.P. Adcock; with the assistance of M.-T. Varlamoff, V. Kremp. Paris: IFLA-PAC, 1998. 72 p.

Banik, Brückle, 2011 – *Banik G., Brückle I.* Paper and Water: A Guide for Conservators. Amsterdam; Boston: Butterworth-Heinemann/Elsevier, 2011. 544 p.

Cicioğlu, 2013a – *Cicioğlu M.N.* Kazak Türkçesiyle Yazılmış Olan Battalnâmelerin Tespiti ve Tınışlıkoğlu'nun Battalnâmesi Üzerine Bir İnceleme [Identification of Battalname texts written in Kazakh Turkish and a study on Tınışlıkoğlu's Battalname] // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2013. Cilt: 6. Sayı: 26. Sf. 109–125. (in Tur).

Cicioğlu, 2013b – *Cicioğlu M.N.* Kırgız Türkçesiyle Yazılmış Olan Seyyid Battal Gazi Destanı Üzerine Bir İnceleme [A study on the Epic of Seyyid Battal Gazi written in Kyrgyz Turkish] // Turkish Studies. 2013. Cilt: 8. Sayı: 4. Sf. 427–440. DOI: 10.7827/TurkishStudies.4741. (in Tur).

Dedes, 1996 – *Dedes Y.* Battalname: Giriş, İngilizce Tercüme, Türkçe Metin, Yorum ve Tıpkıbasım [Battalname: Introduction, English Translation, Turkish Transcription, Commentary and Facsimile]. Parts 1–2. Cambridge, MA: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1996. (in Tur, Eng).

Ethé, 1871 – *Ethé H.* Die Fahrten des Sajjid Batthâl: Ein alttürkischer Volks- und Sittenroman [The Adventures of Sajjid Batthâl: An Old Turkish Folk and Social Romance]. Bd. I–II. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1871. (in Ger).

Fleischer, 1848 – *Fleischer H.L.* Über den türkischen Volksroman Sîreti Sejjid Bathhâl [On the Turkish folk romance Sîreti Sejjid Bathhâl] // Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. 1848. Bd. II. S. 35–41, 150–169. (in Ger).

Fleischer, 1982 – *Fleischer H.L.* Türk Halk Romanı Seyyit Battal Hakkında [On the Turkish folk romance Seyyit Battal] / Çev. Battal İnandı // Millî Kültür. 1982. Sayı: 37. Sf. 50–54. (in Tur).

Köksal, 1984 – *Köksal H.* Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı [The structure of character types and motifs in Battalnames]. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1984. 211 p. (in Tur).

Köprülü, 1980 – *Köprülü M.F.* Türk Edebiyatı Tarihi [History of Turkish Literature]. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980. (in Tur).

Ocak, 1979 – *Ocak A.Y.* Sarı Saltık ve Saltıknâme [Sarı Saltık and the Saltıknâme] // Türk Kültürü. 1979. Yıl: XVII. Sayı: 197. Sf. 266–275. (in Tur).

Ocak, 1992 – *Ocak A.Y.* Battalnâme [Battalnâme] // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [Encyclopaedia of Islam of the Türkiye Diyanet Foundation]. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992. Cilt: 5. Sf. 206–208. (in Tur).

Petherbridge, 1987 – *Petherbridge. E.G.* Conservation of Library and Archive Materials and the Graphic Arts / London; Boston: Butterworths, 1987. 328 p.

Tatarica – *Tatarica: Kyssa-i Said-Battal gazy* [The Tale of Said-Battal Gazi] // Tatarskaya entsiklopediya [TATARICA: Tatar Encyclopedia]. [Elektronnyy resurs] URL: <https://tatarica.org/ru/razdely/kultura/literatura/tatarskaya-literatura/kyssa-i-said-battal-gazyj> (Qaralğan kuni: 16.07.2026). (in Rus).

^{1*} Абдраханов Д.М. Жиренов А.А. Бейсегулова А.К.

^{1,2} РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» КН МНВО РК, ³ КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан E-mail: ^{1*}dinmuhammed.qo@gmail.com ²ulkiekiaksart@gmail.com ³Beysegulovaak@gmail.com

КОДИКОЛОГИЧЕСКИЕ, ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕСТАВРАЦИОННЫЙ АНАЛИЗ (НА ПРИМЕРЕ РУКОПИСИ «САИД БАТТАЛ»)

Аннотация. Цель исследования – комплексное изучение рукописи «Сейид Баттал» (инв. № 432), хранящейся в фонде Центральной научной библиотеки РГП «Ғылым ордасы», для определения ее материальной структуры, текстологических и языковых особенностей, места в традиции «Батталнаме» (بطالنامه) и состояния сохранности. В работе применены кодикологический, палеографический, сравнительно-текстологический и реставрационно-консервационный методы. Кодикологическое и палеографическое исследование бумаги, структуры тетрадей, письма, переплета и следов позднейших вмешательств позволило установить, что рукопись была переписана в XIX веке арабской графикой на европейской бумаге фабричного производства на чагатайском языке с преобладанием кыпчакских элементов. Сравнительно-текстологический метод реализован путем построчного сопоставления фрагментов исследуемой рукописи с парижским списком «Кисса-и Сайид Баттал Гази» (инв. № turc 340). Установлена принадлежность двух списков к общей текстовой традиции, при этом выявлены различия в их композиционной структуре и лексическом употреблении. Научная новизна заключается в первом комплексном рассмотрении кодикологических, палеографических, текстологических и реставрационно-консервационных особенностей данной рукописи во взаимосвязи. В рамках реставрационно-консервационной диагностики исследованы конструктивная целостность рукописи, состояние бумажной основы, чернил и переплета. Микроскопическим методом изучены морфологические особенности бумажных волокон, а флороглюциновой пробой проверено наличие лигнина. По

результатам диагностики проведены механическая очистка, нейтрализация, восполнение поврежденных участков японской бумагой и консервационное укрепление, что позволило стабилизировать физическое состояние рукописи. Результаты исследования свидетельствуют, что «Сейид Баттал» является важным письменным источником, отражающим распространение и сохранение традиции «Батталнаме» на территории Казахстана. Полученные данные способствуют введению рукописи в научный оборот, дальнейшему изучению текстовых взаимосвязей между списками «Батталнаме» и совершенствованию научных подходов к сохранению тюркского письменного наследия.

Благодарность: Исследование выполнено в рамках научно-технической программы BR28713619 Междисциплинарные исследования и пополнение коллекций палеонтологии, зоологии, археологии, археографии новыми материалами (на базе музеев «Ғылым ордасы»).

Ключевые слова: Сайид Баттал, Баттал Гази, Батталнаме, рукопись, кодикология, текстология, реставрация, консервация, чагатайский язык, арабская графика, культурное наследие.

^{1*}Abdrakhanov D. Zhirenov A. Beisegulova A.

^{1,2} RSE “Gylym ordasy” CS MSHE RK, ³KazNU Al-Farabi Almaty, Kazakhstan

E-mail: ^{1*}dinmuhammed.qo@gmail.com ²ulkiakiaksart@gmail.com

³Beysegulovaak@gmail.com

CODICOLOGICAL AND TEXTUAL STUDIES AND CONSERVATION-RESTORATION ANALYSIS (THE CASE OF THE “SAYYID BATTAL” MANUSCRIPT)

Abstract. The aim of this study is to provide a comprehensive examination of the *Seyid Battal* manuscript (Inv. No. 432), preserved in the Central Scientific Library of the RSE “Gylym Ordasy”, in order to determine its material structure, textual and linguistic features, place within the *Battalname* (بطالنامه) tradition, and state of preservation. The study employs codicological, paleographic, comparative-textual, and conservation-restoration methods. Codicological and paleographic examination of the paper, quire structure, script, binding, and traces of later interventions established that the manuscript was copied in the nineteenth century in Arabic script on European machine-made paper, in Chagatai with predominantly Kipchak linguistic elements. The comparative-textual method involved a line-by-line comparison of selected fragments with the Paris manuscript *Qissa-i Sayyid Battal Ghazi* (Inv. No. turc 340). The analysis demonstrated that both manuscripts belong to a common textual tradition while revealing differences in their compositional structure and lexical usage. The scientific novelty of the study lies in the first integrated examination of the manuscript’s codicological, paleographic, textual, and conservation-restoration characteristics. Conservation diagnostics assessed the structural integrity of the manuscript and the condition of its paper, ink, and binding. Microscopic examination was used to investigate the morphology of paper fibers, while a phloroglucinol test was applied to detect lignin. Based on the diagnostic results, mechanical cleaning, neutralization, infilling of damaged areas with Japanese paper, and conservation reinforcement were carried out, stabilizing the manuscript’s physical condition. The findings demonstrate that *Sayyid Battal* is an important written source documenting the transmission and preservation of the *Battalname* tradition in Kazakhstan. The results contribute to introducing the manuscript into scholarly circulation, further comparative study of *Battalname* manuscripts, and the development of scientifically grounded approaches to preserving Turkic written heritage.

Acknowledgement: This research was conducted within the framework of the scientific and technical programme BR28713619, Interdisciplinary Research and the Enrichment of Palaeontological, Zoological, Archaeological, and Archaeographic Collections with New Materials (Based on the Museums of “Gylym Ordasy”).

Keywords: Seyyid Battal, Battal Gazi, Battalname, manuscript, codicology, textual criticism, restoration, conservation, Chaghatay language, Arabic script, cultural heritage.

Авторлар туралы мәліметтер

Абдраханов Д.М. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Реставрация және консервация орталығының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Жиренов А.А. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан

Бейсегулова А.К. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доцент-зерттеуші PhD доктор, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Абдраханов Д.М. – магистр гуманитарных наук, главный научный сотрудник Центра реставрации и консервации РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

Жиренов А.А. – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, заведующий Музеем редких книг РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

Бейсегулова А.К. – доктор PhD, доцент-исследователь КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Abdrakhanov D. – Master of Humanities, Chief Researcher, Center for Restoration and Conservation, RSE on REM *Gylym Ordasy*, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Zhirenov A. – PhD Candidate, Al-Farabi Kazakh National University; Head of the Museum of Rare Books, RSE on REM *Gylym Ordasy*, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Beisegulova A. – PhD, Research Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 19 маусым 2026 жыл
Қабылданды 12 тамыз 2026 жыл*

¹Кожирова С. Б. , ²Кадырбаев А. Ш. , ³Каратаев А. А.

¹Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан

²Ресей ғылым академиясының Шығыстану институты, Мәскеу, Ресей

³«Дешті-Қыпшақ» ғылыми-зерттеу орталығы, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹s.kozhirova@yandex.ru, ³adilbek.karatayev.93@gmail.com,

ҚЫТАЙ ДЕРЕККӨЗДЕРІ ДЕШТІ ҚЫПШАҚ ЖӘНЕ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қытай жазба деректері ортағасырлық Қазақстан аумағындағы Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысының саяси, әскери және этникалық тарихын зерттеудегі маңызды, алайда әлі де жеткілікті деңгейде жүйеленбеген деректік кешен болып табылады. Қытай тарихнамалық дәстүрінде сақталған мәліметтер араб-парсы, орыс, еуропалық және моңғол жазба ескерткіштеріндегі деректерді едәуір толықтыруға мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты.* Мақаланың мақсаты – XIII–XIV ғасырлардағы Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысы халықтарының тарихы мен мемлекеттілігін қайта жаңғыртудағы қытай жазба деректерінің ақпараттық әлеуетін және шынайылық деңгейін анықтау. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында «Юань ши», «Синь Юань ши», «Мэнуэр шицзи», «Юань ши и-вэнь чжэн-бу», «Си-ю лу» сияқты ресми әулеттік жылнамалар мен тарихи-географиялық еңбектердегі, сондай-ақ «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») ескерткішіндегі мәліметтер талданды. Аталған деректердің шығу тегі, құрылымы, құрастырылу ерекшеліктері және ақпараттық мүмкіндіктері қарастырылды. Қытай жазба ескерткіштерінде қыпшақтар мен қаңлылардың тарихы, моңғол жаулап алулары, Жошы Ұлысы мемлекеттілігінің қалыптасуы, Жошы әулетінің генеалогиясы, халықтың этникалық құрамы және Еуразия даласының саяси дамуы жөнінде маңызды мәліметтердің қамтылғаны анықталды. Сонымен қатар Алтын Орданың Юань империясымен дипломатиялық және сыртқы саяси байланыстары, сондай-ақ Дешті Қыпшақтың XIII–XIV ғасырлардағы халықаралық қатынастар жүйесіндегі орны туралы деректер айқындалды. *Қорытынды.* Қытай жазба деректері ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеудегі құнды деректік кешен болып табылады. Оларды басқа тарихнамалық дәстүрлердің материалдарымен салыстыра талдау Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысында жүрген саяси, әскери және этникалық үдерістерді неғұрлым толық қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Аталған деректер Жошы әулеті мемлекеттілігінің қалыптасуы мен Жошы Ұлысының ортағасырлық Еуразия тарихындағы рөлін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды: «XIII–XV ғасырлардағы Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты қытай деректемелері мен қытай тарихнамасын аудару» (тіркеу нөмірі: AP26103675)

Кілт сөздер: Жошы Ұлысы, Юань, «Юань ши», қыпшақтар, қаңлылар, Дешті Қыпшақ, Алтын Орда.

Кіріспе

Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысының тарихы Еуразияның ортағасырлық тарихын зерттеуде ерекше орын алады, өйткені олар көшпелі әлем, Шығыс Еуропа, Орталық Азия, Солтүстік Хорезм, Еділ бойы және Батыс Сібір арасындағы өзара ықпалдастықтың аса маңызды буынына айналды. Аталған үдерістерді зерттеуде әртүрлі текті жазба деректердің маңызы зор. Солардың ішінде қытай әулеттік жылнамалары әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмеген деректер қатарына жатады.

Осы зерттеудің өзектілігі қытай деректерінің, ең алдымен «Юань ши», «Синь Юань ши», «Мэнуэр шицзи», «Юань ши и-вэнь чжэн-бу», «Си-ю лу», сондай-ақ қытай тіліндегі нұсқасы арқылы жеткен «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») еңбектерінің қыпшақтар, қаңлылар, моңғолдардың батысқа жорықтары, Жошы әулетінің генеалогиясы, Жошы Ұлысының Юань империясымен қарым-қатынасы және Алтын Орданың құрамы туралы мәліметтерді қамтуымен айқындалады. Қателіктердің кездесетініне қарамастан, бұл материалдар ортағасырлық Қазақстанның саяси, әскери, этникалық және дипломатиялық тарихының жекелеген мәселелерін нақтылауға мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысын зерттеудегі қытай жазба ескерткіштерінің деректанулық және тарихнамалық маңызын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін негізгі қытай деректерінің құрамы, шығу тегі мен құрылымы қарастырылады, олардың шынайылық деңгейі талданады, ондағы Еуразия далаларының халықтары мен мемлекеттілігі туралы мәліметтер анықталады, сондай-ақ Алтын Орда тарихына қатысты деректер кешеніндегі қытай тарихнамалық дәстүрінің орны белгіленеді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Зерттеудің деректік негізін моңғолдар, қыпшақтар, қаңлылар, Жошы Ұлысы және XIII ғасырдағы батыс жорықтары туралы мәліметтер қамтылған қытай әулеттік тарихтары мен тарихнамалық еңбектері құрайды. Зерттеу назарында Мин дәуірінің басында құрастырылған моңғолдық Юань әулетінің ресми тарихы – «Юань ши» тұр. Оның «Бэньцзи» – негізгі жылнамалық баяндау, «Бяо» – генеалогиялық кестелер, «Чжи» – сипаттамалық бөлімдер және «Лечжуань» – өмірбаяндар бөлімдері ерекше маңызға ие. Бұл бөлімдерде моңғол экспансиясы мен батыс ұлыстар тарихына қатысы бар билеушілер, қолбасшылар және шенеуніктер туралы мәліметтер берілген.

«Юань шимен» қатар ресми әулеттік тарихтағы мәліметтерді түзетуге, толықтыруға және жүйелеуге бағытталған кейінгі қытай еңбектері де қарастырылады. Олардың қатарына Ту Цзидің «Мэнуэр шицзи», Хун Цзюньнің «Юань ши и-вэнь чжэн-бу» және Кэ Шаоминнің «Синь Юань ши» еңбектері жатады. Бұл шығармалар ерте қытай дәстүрін кейінгі сыни қайта қарау әрекеттерімен салыстыруға, сондай-ақ қытай авторларының парсы, араб және еуропалық материалдарды пайдалану ерекшеліктерін қадағалауға мүмкіндік береді.

Көмекші дереккөздер ретінде Чан Чуньның Шыңғыс ханға сапары кезеңіндегі Орталық Азия мен далалық белдеудің жерлері және халықтары туралы мәліметтер қамтылған «Си-ю лу», сондай-ақ қытай иероглифтік транскрипциясында сақталған моңғол тарихи дәстүрінің маңызды ескерткіші – «Юань-чао би-ши» қарастырылады. Бұған қоса, Жошы Ұлысының моңғолдық құжаттары – хан жарлықтары, грамоталар және дипломатиялық актілер де ескеріледі. Олар қытай деректерін ішкі сипаттағы материалдармен салыстыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық, деректанулық сын және салыстырмалы-тарихи талдау қағидаттары құрайды. Деректанулық тәсілді қолдану қытай жазба ескерткіштерінің шығу тегін, құрылымын, ақпараттылық деңгейін және шектеулерін анықтауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы әдіс қытай мәліметтері мен парсы, араб, орыс, еуропалық және моңғол дәстүрлеріндегі деректер арасындағы айырмашылықтарды айқындау үшін пайдаланылады. Тарихи-генетикалық әдіс қытай авторларының Дешті Қыпшақ, Жошы Ұлысы және Моңғол империясының батыс иеліктері жөніндегі түсініктерінің қалыптасуын қадағалауға мүмкіндік береді. Қытай транскрипциясында есімдер, этнонимдер мен географиялық атауларды беру ерекшеліктеріне байланысты қателіктерді, анахронизмдерді, олқылықтарды және терминологиялық өзгешеліктерді анықтауға ерекше назар аударылады.

Талқылау

Тақырыпты зерттеудің алғашқы кезеңі ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы шығыстанушы ғалымдардың еңбектерімен байланысты. Алғашқы Шыңғыс ұрпақтары мен моңғол жорықтарына қатысты «Юань ши» материалдарын ғылыми айналымға алғаш енгізген Н. Я. Бичуриннің еңбектері ерекше маңызға ие болды. Кейін қытай деректеріндегі жекелеген мәліметтер В. В. Бартольд пен Б. Я. Владимирцовтың еңбектерінде қарастырылды, алайда олар негізінен Моңғол империясының жалпы тарихы контекстінде талданды.

Еуропалық синологтар мен моңғолтанушылар – Е. Бретшнейдер, Л. Гамбис, П. Пельо, Э. Хэниш және басқа да зерттеушілер маңызды үлес қосты. Олар «Юань ши», «Юань-чао би-ши» және олармен байланысты ескерткіштердің жекелеген бөлімдерін аударып, түсініктеме берумен айналысты. Олардың еңбектері Шыңғыс ұрпақтарының генеалогиясын, түркі және моңғол қайраткерлерінің өмірбаяндарын, сондай-ақ этнонимдер мен географиялық атаулардың қытайша берілу ерекшеліктерін зерттеуге ықпал етті.

Қытай тарихнамасында «Юань шиді» түзетуге және толықтыруға бағытталған Ту Цзи, Хун Цзюнь және Кэ Шаоминь еңбектері ерекше орын алады. Бұл еңбектерде «Моңғолдардың құпия шежіресінің» материалдары, сондай-ақ араб-парсы және еуропалық деректер пайдаланылды. Бұл моңғолдардың батыс жорықтары мен Жошы Ұлысының тарихына қатысты мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік берді. Соңғы онжылдықтардағы Ресей ғылымында Е. И. Кычанов пен Чхао Чху-чангтың «Юань шидегі» Алтын Орда туралы мәліметтерге және Юань мен Алтын Орда билеушілерінің өзара қарым-қатынасына арнайы арналған зерттеулері маңызды болып табылады.

Сонымен бірге бұл тақырып әлі де жеткілікті дәрежеде зерттелмеген күйінде қалып отыр. Дешті Қыпшақ, қыпшақтар, қаңлылар және Жошы Ұлысы тарихына қатысты қытай деректері әзірге парсы, араб, орыс және еуропалық материалдар сияқты жүйелі талдауға толық түскен жоқ.

Зерттеу нәтижелері

Алтайдан Карпатқа дейінгі Еуразия далаларын, соның ішінде қазіргі Ресей мен Қазақстан жерлерін қамтыған, кейін Жошы Ұлысы империясының иеліктеріне айналған Дешті Қыпшақ халықтарының – қыпшақтар мен қаңлылардың тарихын зерттеуде қытай деректері белгілі бір құндылыққа ие. Бұл халықтар көне орыс жылнамаларында половецтер, еуропалық және византиялық хроникаларда командар, ал қытай әулеттік тарихтарында циньча деген атаумен белгілі болды. Моңғол шапқыншылығы қарсаңында және оның кезеңінде, сондай-ақ Жошы Ұлысы немесе орыс жылнамаларында аталғандай, Алтын Орда – яғни Шығыс Еуропа, Батыс Сібір және Орталық Азиядағы, нақтырақ айтқанда Дешті Қыпшақ пен Солтүстік Хорезмдегі моңғол империясы туралы мәліметтер қытай деректерінде көрініс тапқан. Мұндай деректер қатарына ресми әулеттік тарихтар – «Юань ши» («[Моңғолдық] Юань әулетінің тарихы»), «Синь Юань ши» («Юаньның жаңа тарихы»), «Мэнуэр шицзи» («Моңғолдар туралы тарихи жазбалар»), «Юань ши и-вэнь чжэн-бу» («Аударма мәтіндер арқылы “Юань тарихын” нақтылау және толықтырулар»), «Си-ю лу» («Батысқа саяхат сипаттамасы») жатады. Моңғол дәуіріндегі қытай тарихнамасы шеңберіне ХІІІ ғасырдағы моңғол ескерткіші – біздің заманымызға қытай тілінде жеткен «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») де кіреді.

«Юань ши» – Қытайдағы моңғолдық Юань әулетін 1368 жылы құлатқан Мин әулетінің негізін қалаушы император Тайцзудың, яғни Чжу Юаньчжанның бұйрығымен құрастырылған ресми әулеттік тарих. Юань әулетінің тарихын жазу туралы бұйрық 1369 жылғы 9 наурызда Сун Ляньнің (1310–1381) және Ван Вэйдің (1321–1372) басшылығымен 16 ғалымнан құралған топқа берілді, ал сол жылдың 12 қыркүйегінде бұл жұмыс аяқталды. «Юань шиді» жазу жұмысы өте қарқынды әрі шұғыл жүргізілді. 16 ғалым көмекшілер мен хатшылар тобымен бірге 188 күн еңбек етті. Бұдан кейін тағы 14 ғалым «Юань шиді» жасауды 143 күн бойы

жалғастырды. Нәтижесінде 331 күн ішінде, яғни бір жылдан аз уақыт аралығында, «Юань ши» жазылып шықты.

«Юань шиді» құрастыру жөніндегі комиссия мүшелері құлаған Юань әулеті кезінде өмір сүріп, оған қызмет еткен адамдар еді. Сондықтан олар Қытайдағы моңғол үстемдігі дәуірін жақсы білді. Алайда «Юань шиді» жазу барысында байқалған асығыстық оның авторларын қателіктерден сақтап қала алмады. «Юань шидің» әлсіз тұсы – авторлардың Шыңғыс ханға дейінгі моңғолдар тарихы, Шицзу – Құбылай ханға дейінгі алғашқы ұлы моңғол хандарының билігі туралы жеткілікті хабардар болмауы, сондай-ақ моңғолдардың Батысқа жасаған жорықтары, әсіресе 1236–1242 жылдардағы Орталық Азияға – Дешті Қыпшақ пен Хорезмге, Руське және Орталық Еуропаға бағытталған «Қыпшақ жорығы» жөніндегі түсініктерінің салыстырмалы түрде шектеулі болуы еді. Мұны «Юань шиде» Жошы Ұлысына қатысты оқиғалардың баяндалуына байланысты да айтуға болады.

Кейде кейбір тұлғалардың өмірбаяны екі рет беріледі. Мысалы, моңғол қолбасшысы Сүбедей баһадүрдің өмірбаяны қайталанып кездеседі. Ал Шыңғыс әулеті билігінің алғашқы кезеңіндегі Бату хан, моңғол қолбасшысы Жебе ноян сияқты көрнекті қайраткерлердің, тіпті Жошы Ұлысының хан-билеушілерінің өмірбаяндары мүлде берілмейді. Мұны, ең ықтимал түрде, «Юань ши» авторларында моңғол дәуірінің парсы тарихшылары Рашид ад-Дин Фазлаллах пен Жувейни пайдаланған деректердің болмауымен түсіндіруге болады.

«Юань ши» авторлары «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») сияқты бастапқы дерекпен де таныс болмаған. Өйткені оның мәтіндері моңғолдық Юань әулеті билік еткен жылдардың өзінде де жоғары лауазымды адамдардың өте шектеулі тобына ғана қолжетімді болған. Бұл жөнінде «Юань шиде» былай деп атап көрсетіледі: «Юань әулетінің императорлық кітап қоймасындағы алтын сандықта сақталған шежірелері қатаң құпия болып саналды. Билеуші әулетке жатпайтын адамдардың оларды білуге құқығы болмады» (Юань ши, 1958: 107-цзюань).

1368 жылы Қытайда Юань әулетінің билігі құлап, моңғолдар қазіргі Бейжің орнындағы астанасы Ханбалықтан қуылғаннан кейін, бұл шежірелер Моңғолияға әкетілген болуы ықтимал. «Юань ши» авторлары, негізінен, Юань әулетінің негізін қалаушы Құбылай хан заманынан бастап қытай тілінде және қытай тарихнамалық дәстүріне сәйкес тіркелген құжаттарға сүйенген болуы мүмкін. Оның үстіне Қытайдан батысқа қарай орналасқан жерлердегі оқиғаларға қатысты мәліметтер өте шектеулі еді. Сондықтан бірқатар қытай тарихшылары Юань империясын – Қытайдағы моңғол мемлекетін, ол өз құрамына өзге де жерлерді, атап айтқанда Моңғолияны, Маньчжурияны, Кореяны, Тибетті және Шығыс Түркістанның бір бөлігін қамтығанымен, – Адриатикадан Сары теңізге дейін немесе Русь пен Кіші Азиядан Дайвьетке, яғни Вьетнамға дейін созылған империя ретінде көрсетуге тырысқанда, мұндай мемлекеттің ешқашан болмағанын атап өту қажет.

Сонымен бірге «Юань ши» мәліметтерінің шектеулілігіне қарамастан, бұл әулеттік тарихты құрастырған тарихшылар моңғолдардың Дешті Қыпшақты, Хорезмді, Еділ Бұлғариясын, Русьті жаулап алуы, Венгрия мен Польшаға жасаған жорықтары, сондай-ақ Жошы Ұлысы – Алтын Орда туралы деректер келтіреді.

«Юань шидің» негізгі дереккөзі 13 моңғол императорының іс-әрекеттері туралы «Шилу» – «Шынайы жазбалар» болды. Алайда «Юань шидің» бастапқы нұсқасына Юань әулетінің соңғы моңғол императоры Тоған-Темірдің, қытайлық ғибадатханалық аты бойынша Шуньдидің, билік тарихы енгізілмегендіктен, ғалымдар құжаттарды жинау мен зерттеуді жалғастырды. 1370 жылғы 3 наурызда осы әулеттік тарихты құрастыру жөніндегі комиссия қайтадан жұмысқа кірісіп, оны 1370 жылғы 23 шілдеде аяқтады. «Юань шиді» жазуға қытайлармен қатар моңғол және түркі текті ғалымдар да қатысты. Солардың ішінде моңғол Тото ерекше аталады.

«Юань ши» 270 цзюаньнан, яғни тараудан тұрады және төрт үлкен бөлімді қамтиды: 1) «Бэньцзи» («Негізгі хронология», 1–47-тараулар), 2) «Чжи» («Сипаттамалар», 48–105-

тараулар), 3) «Бяо» («Генеалогиялық кестелер», 106–113-тараулар), 4) «Лечжуань» («Өмірбаяндар», 114–270-тараулар).

Бірінші бөлімде – «Бэньцзиде» – 13 моңғол императоры туралы мәліметтер берілген. Авторлардың қолындағы материалдарға қарай жылдар, айлар, кейде тіпті нақты күндер бойынша, негізінен Юань империясының, яғни Қытайдағы моңғол мемлекетінің билеушілері болған Шыңғыс ұрпақтары туралы қысқаша баяндалады немесе олардың өміріндегі оқиғалар мен солардың тұсында болған негізгі саяси оқиғалар аталып өтеді. «Юань шиде» келтірілген Шыңғыс әулетінің шежіресінде былай делінеді: «Тайцзу хуандидің, яғни әулеттің негізін қалаушы император Шыңғыс ханның, алты ұлы болды. Үлкенінің аты – Жошы-тайцзи, яғни ханзада, екіншісі – Чахэтай-тайцзи, яғни Шағатай, үшіншісі – Тайцзун-хуанди, яғни император Үгедей хан, төртіншісі – Төлей немесе Жуьцзун, бесіншісі – Ұлұчи, оның ұрпағы болмаған, алтыншысы – Колецзянь-тайцзи, яғни Күлкан, ол Бату ханның “Қыпшақ жорығы” кезінде орыстың Коломна қаласын қоршау барысында қаза тапқан».

«Жошы-тайцзиден кейін оның ұлдары Бадудаван, яғни ұлы князь Бату, Салида, яғни Сартақ, Маңғы-Темір, яғни Мөңке-Темір, Тото, Боху, Юцзибе, яғни Өзбек, мұрагер болды». Келтірілген мәтінде аталған Алтын Орда хандарының барлығы қате түрде Жошының ұлдары ретінде көрсетілген.

«Юань шидің» 117-цзюанында Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы туралы қысқаша ғана мәлімет бар. Дәл осы Жошының есімімен Жошы Ұлысының немесе Алтын Орданың құрылуы мен атауы байланыстырылады. Қытай деректерінде ол «Цзинь-чжан-го» деп аталған. Осы тарауда оның ұрпақтарының, яғни Алтын Орда хандарының тізімі де берілген. Мәтінде былай делінеді: «Жошы – Тайцзудың, яғни Шыңғыс ханның, үлкен ұлы. Моңғол мемлекетінің қалыптасуының ең бастапқы кезеңінде ол Моңғол империясының солтүстік-батысындағы ұлысты иелікке алды. Бұл оған циньван, яғни ұлы князь, Шыңғыс әулетінің билеуші мүшесі ретінде тиесілі еді. Бұл жерлер өте шалғай орналасқан болатын және астанадан, яғни қазіргі Бейжің орнындағы Ханбалықтан, бірнеше ондаған ли қашықтықта жатты. Егер жылдамырақ қозғалу үшін ям пошта бекеттерінің салт аттарын пайдаланғанның өзінде, астанаға тек екі жүзден астам күннен кейін ғана жетуге болатын еді.

Сондықтан ол жерлер, олардың қалалары, тұрғындарының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы мәлімет алу өте қиын болды. Жошы қайтыс болғаннан кейін оның мұрагері Бадуду (Бату) болды. Бадуду қайтыс болған соң оның орнына інісі Салида (Сартақ) отырды. Салида қайтыс болғаннан кейін мұрагер болып тағы бір інісі Маңғы-Темір (Мөңке-Темір) танылды. Оның қайтыс болуынан кейін билік Тото-Маңғыға (Туда-Мөңке немесе Туда-Меңгу) өтті. Тото қайтыс болғаннан кейін тақ оның інісі Бохуға (Тото-Боху, Тула-Бұқа немесе Тоқта) бұйырды. Боху қайтыс болған соң оның мұрагері кіші інісі Юцзибе (Өзбек) болды.

Чжи-Юань дәуірінің 2-жылы, яғни 1264 жылы (бұл – Шицзудың, бүкілмоңғолдық ұлы хан әрі Юань әулетінің негізін қалаушы Құбылай ханның билік жылдарының ұраны), Юцзибе (Өзбек) ұлы ханға елшілер жіберіп, өзіне жер бөліп беру мен сол жерлерден түсетін жыл сайынғы кірісті, яғни пошта-ям станциялары мен әскерді ұстауға қажетті табысты өз қарамағына беруді сұрады. Өйткені бұған дейін астананың (ұлы ханның ордасы – Ханбалықтың) Юцзибе иеліктерінде тікелей басқарылатын облыстары болмаған еді. Осыған байланысты Чжи-Юань дәуірінің 3-жылы (1265 жыл) Чжуншу (Моңғол империясының Мемлекеттік кеңесі) Шицзуға (Құбылай ханға) Юцзибе жерінде цзун-гуань-фу – әкімшілік басқару мекемесін құру туралы өтініш жолдады. Юцзибеге мөр мен үшінші дәрежелі кінәз атағы берілді.

Чжи-Да дәуірінің 1-жылы (1308 жыл) Юцзибе (Өзбек) қайтыс болды. Оның мұрагері болып ұлы Чжагунбе (Жәнібек) отырды...» (Юань ши, 1958: 117-цзюань, 883).

«Юань шиде» келтірілген Жошы әулетінің, яғни Жошы Ұлысы хандарының генеалогиясы толық қамтушы сипатта болмаса да, едәуір дәрежеде жеткілікті: 1) Бадуду (Бату, көне орыс жылнамаларындағы Батый, 1256 жылы қайтыс болған), 2) Салида (Сартақ, 1257

жылы қайтыс болған), 3) Мөңке-Темір (Менгу-Тимур, 1267–1280 жылдары билік құрған), 4) Тото-Мөңке (Туда-Менгу, 1280–1287 жылдары билік құрған), 5) Тото-Боху (Токта, 1291–1312 жылдары билік құрған), 6) Юцзибе (Өзбек, 1313–1341 жылдары билік құрған). Бұл генеалогия, яғни Жошы Ұлысы хандарының тақтағы бірін-бірі алмастыру реті жалпы алғанда дұрыс болғанымен, бірқатар дәлсіздіктерге ие.

Мәселен, барлық кейінгі хандар алдыңғы ханның кіші інілері ретінде көрсетілген. Бұл монғолдық мұрагерлік жүйедегі билікті мұраға қалдыру жөніндегі идеалды түсініктерді бейнелейді, яғни тақ кіші ініге берілуі тиіс деген ұстанымды көрсетеді. Алайда тарихи шындық бұл қағидатқа өз түзетулерін енгізіп отырған. Мұнда «Юань ши» қытай авторларының Жошы Ұлысы хандарының нақты мұрагерлік тарихын жеткілікті білмегенін байқауға болады.

Мысалы, «Юань шидегі» Жошы өмірбаянында Жошы Ұлысының үшінші ханы, Бату ханның інісі әрі Алтын Орда хандарының ішінде алғаш ислам қабылдаған Берке аталмайды. Сондай-ақ алтыншы хан Тула-Бұқа (Боху), ол Токта ретінде де белгілі, дұрыс көрсетілмейді. Бұған қоса, Бату ханның ұлы Сартақ қате түрде оның кіші інісі деп аталған. Сонымен бірге «Юань шиде» Өзбек хан да қате түрде Бату ханның бауыры ретінде көрсетіліп, оның қайтыс болған жылы 1308 жыл деп жаңсақ берілген. Бұл, ықтимал түрде, сол кезеңде Жошы Ұлысы мен Юань империясы арасындағы байланыстардың болмағанын аңғартады.

«Юань шиде» Жошының өмірбаянында берілген Жошы Ұлысы хандарының мұрагерлік схемасы қызығушылық туғызғанымен, ол біздің бұл мәселе және Жошы Ұлысының тарихы туралы қалыптасқан түсініктерімізге түбегейлі өзгеріс енгізбейді.

«Юань шиде» Жошының екінші ұлы, Жошы Ұлысының алғашқы нақты мұрагері әрі ұлысты батысқа қарай – «күн батар жакқа, монғол аттарының тұяғы жеткен жерге дейін» кеңейту міндеті жүктелген хан Бадуның, яғни Бату немесе Батыйдың, өмірбаяны берілмеген. Дегенмен «Юань шиде» орналастырылған Шыңғыс ұрпақтарының шежіресінде Бату хан Жошының мұрагері ретінде қысқаша ғана аталады: «Жошы-тайцзидің орнын оның ұлы Баду-даван, яғни Бату – ұлы ван немесе ұлы князь, мұра етті...» (Юань ши, 1958: 3-цзюань).

Жошы Ұлысының Өзбек ханға дейінгі кейінгі барлық хандары да «Юань шиде» қате түрде Жошының ұлдары деп аталған. «Юань ши» мәтінінде Жошы Ұлысының Юань әулетімен барлық байланыстары 1264 жылдан бастап Юцзибеге, яғни Өзбекке телінеді. Алайда шын мәнінде оның билік құрған жылдары – 1313–1341 жылдар. Дегенмен «Юань шиде» мұндай байланыстардың тек біреуі ғана келтірілген, ол 1339 жылы болған.

«Юань ши» Өзбек ханның қайтыс болған жылын 1309 жыл деп қате хабарлайды. Сонымен бірге Жошы Ұлысы тағында оның мұрагері болған Чжагунбенің, яғни 1342–1357 жылдары билік құрған Жәнібектің есімін дұрыс береді, бірақ оның бауыры Тінібектің 1341–1342 жылдардағы қысқа мерзімді билігі туралы айтпайды. Сондай-ақ «Юань шиде» Жәнібек ханнан кейін Жошы Ұлысы ыдырағанға дейін билік құрған хандар туралы да мәліметтер келтірілмейді.

Біз қарастырып отырған тақырыпқа қатысты ең маңызды материал «Лечжуань» бөлімінде қамтылған. Бұл бөлімде әр кезеңде Шыңғыс ханға және оның алғашқы мұрагерлеріне қызмет еткен көптеген монғол, түркі, қытай, таңғұт, тибет, мұсылман, яғни ирандық және араб, кавказдық, еуропалық және басқа да текті ақсүйек шенеуніктердің, қолбасшылардың, мәдениет қайраткерлерінің егжей-тегжейлі өмірбаяндары берілген. Олардың ішінде Шығыс Еуропаға, атап айтқанда Дешті Қыпшаққа, Хорезмге және Руське бағытталған монғол жорықтарының белсенді қатысушылары да бар.

«Юань шиде» берілген мұсылман Исмаилдың (Юань ши, 1958: 120-цзюань), қыпшақ Тутуханың (Юань ши, 1958: 128-цзюань), ұранқай тайпасынан шыққан монғолдар – Сүбедей баһадүрдің (Юань ши, 1958: 122-цзюань) және оның ұлы Ұранқатайдың (Улянхэтэй), Мангэсардың (Юань ши, 1958: 131-цзюань), таңғұт Сили Цяньбудың, қытайлар Гао Миннің (Юань ши, 1958: 160-цзюань), Ян Вэйчжунның, Ши Тянь-линнің өмірбаяндарында

моңғолдардың Дешті Қыпшаққа және одан әрі батысқа жасаған жорықтары туралы мәліметтер кездеседі. Аталған тұлғалардың өздері де осы жорықтардың белсенді қатысушылары болған.

Ұранқатайдың өмірбаянында оның «чжуван – ұлы князь Бадуды (Батуды) циньчаға (қыпшақтарға), волосқа (орыстарға), аболерге (Еділ бұлғарларына) жазалау жорығына аттанған кезде бірге ертіп жүргені» атап көрсетіледі. Бин-у циклдік белгісімен аталған жылы, яғни 1246 жылы, ол Бадудың төңірегінде болерге (бұлғарларға) қарсы жорықта болған. Олар бағындырылды. Цзи-ю жылы, яғни 1249 жылы, Динцзун (Гүйүк, ұлы моңғол ханы) қайтыс болды. Сол кезде Баду өз төңірегімен бірге бүкілмоңғолдық хан тағын Сяньцзунға (Мөңке ханға) бергісі келді. Алайда мұны ұзақ уақыт бойы жүзеге асыра алмады. Гүйүк хан қайтыс болғаннан кейін төрт ай өткен соң хуанхоу – жесір императрица, яғни Гүйүк ханның әйелі: «Такка кім отырғызылады?» деп сұрады. Барлығы абдырап, не айтарын білмеді. Сонда Ұранқатай: «Бұл мәселе әлдеқашан шешілген. Қабылданған шешімді өзгертуге болмайды», – деді.

Ал қыпшақ Тутуханың өмірбаяны Дешті Қыпшақтағы түркі халықтарының моңғол шапқыншылығы қарсаңында, яғни XI–XII ғасырларда, әлеуметтік даму деңгейі және шаруашылық-мәдени типі тұрғысынан қандай жағдайда болғаны туралы мәлімет береді.

«Юань шиде» моңғолдардың батысқа, Шығыс Еуропаға, нақтырақ айтқанда Каспий маңы мен Еділ бойындағы қыпшақтарға, Руське жасаған жорықтарының мерзімдері аталады. Бұл батыс жорығы туралы бұйрық екі рет – 1234 және 1235 жылдары берілген болуы мүмкін деген болжам жасауға мүмкіндік береді: алдымен Бату ханға, кейін оның бауырларына, яғни болашақта біртұтас Моңғол империясының ұлы хандары болған Мөңке мен Гүйүкке. Бұл болжам Сили Цяньбудың өмірбаянындағы деректермен де расталады.

63-цзюаньда батысқа жорыққа аттанған моңғол әскерлерін азық-түлікпен қамтамасыз ету туралы мәлімет берілген. Онда Бату ханның жауынгерлері екі адамға басқа бөлімдерде он адамға берілетіндей мөлшерде азық алғаны айтылады (Юань ши, 1958: 8-цзюань).

Моңғолдардың батысқа жасаған жорығының алғашқы нысандары қыпшақтар, көне орыс князьдіктері және Еділ-Кама бұлғарлары болды. Олар «Юань шиде» қытай транскрипциясында «вэньэрбола», «аболер», «булиар», «боцзыбали» деген атаулармен белгілі (Юань ши, 1958: 131-цзюань). Бұлғарлар «Юань шидің» екінші бөлімі – «Чжидегі» («Сипаттамалар») «Дили» («География») бөлімінде, моңғолдардың Еділ-Кама Бұлғариясына жасаған жорықтары туралы баяндауда аталады. «Вэньэрболаға» жасалған жорық туралы Мангэсардың өмірбаянында да хабарланады. Еділ-Кама Бұлғариясы моңғолдар Русьті жаулап алғаннан кейін, 1241 жылы құлады.

«Юань шидегі» Сяньцзунның, яғни Мөңке ханның билік хроникасы қамтылған «Бэньцзиде» және атақты моңғол қолбасшысы Сүбедей баһадүрдің өмірбаянында кейін біртұтас дүниежүзілік Моңғол империясының соңғы ұлы ханы болған Мөңке ханның қазіргі Батыс Қазақстан мен Еділ бойы далаларын мекендеген Дешті Қыпшақ қыпшақтарына, кейін орыстарға қарсы жорыққа қатысуы, сондай-ақ моңғолдардың қолынан ерлікпен қаза тапқан қыпшақ билеушісі Бачманның, қытай транскрипциясында Бачиманның, тұтқынға алынуы егжей-тегжейлі баяндалады (Юань ши, 1958: 3-цзюань).

Жоғарыда атап өтілгендей, «Юань шиде» Алтын Орда тарихына қатысты фактілерді беруде бірқатар дәлсіздіктер бар. Тоғыз айдан аз уақыт ішінде авторлар ұжымы жазып шыққан «Юань шидегі» қателіктер мен олқылықтар еңбек жарық көргеннен кейін-ақ байқалды. Қытайдағы Мин әулетінің алғашқы императоры ғалымдарды осы әулеттік тарихты қайта карауға мәжбүрлеуді көздеген еді. «Юань шидегі» дәлсіздіктер мен қателіктерді жою бағытындағы үлкен жұмыс Қытайда маньчжурлық Цин әулеті билігі кезеңінде (1644–1911) жүргізілді. Бұл саладағы тарихшылар жұмысының жандануына басты себептердің бірі – Қытайда және Еуразияның өзге де елдері мен аймақтарында әр кезеңде билік құрған жатжұрттық әулеттер тарихына деген қызығушылықтың артуы болды.

XIX–XX ғасырлар тоғысында «Юань шиді» толықтыру мақсатында оны қайта қарау ісімен қытай тарихшысы Ту Цзи айналысты. Автордың ойынша, оның «Мэнуэр шицзи» («Моңғолдар туралы тарихи жазбалар») атты еңбегі «Юань шиді» алмастыруы тиіс болатын. Автордың көзі тірісінде бұл еңбек 8, 10 және 14 томдық нұсқаларда бірнеше рет қайта басылып шықты. Еңбектің жекелеген бөліктерін құрайтын бұл басылымдар кейін жинақталып, 1934 жылы 28 том болып жарық көрді. 160 тараудың 147-сі «Бэньцзи» мен «Лечжуаньға», 1 тарауы «Бяоға» және 1 тарауы «Дили-чжиге» арналған.

Ту Цзи «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») мен парсы және араб деректері келтірілген еуропалық тілдердегі ғылыми әдебиеттерді, атап айтқанда Д'Оссон мен Ховорс еңбектерін зерттеу және салыстыру бағытында мұқият жұмыс жүргізді. Ту Цзи «Юань шидегі» мәліметтерге елеулі түзетулер енгізіп, ондағы көптеген оқиғалардың баяндалуын, соның ішінде моңғолдардың батыс жорығы мен Алтын Орда тарихына қатысты тұстарын қайта қарап, толықтырды.

Тарихшы үшін «Лечжуань» бөлімінде Ту Цзидің моңғолдардың батысқа жорықтарына байланысты оқиғаларды мерзімдеуі, моңғол дәуіріндегі Еуразияның географиялық терминдерін қазіргі географиялық нысандармен сәйкестендіруі, сондай-ақ моңғол терминдерін түсіндіруі өте құнды. Бұл құрамына Русь, Дешті Қыпшақ, Қырым, Кавказ, Еділ бойы, Батыс Сібір және Солтүстік Хорезм кірген Жошы Ұлысының тарихын зерттеу үшін маңызды. Дегенмен «Мэнуэр шицзидегі» мәліметтердің басым бөлігі Қытайдағы моңғол мемлекетінің тарихына қатысты. Оның үстіне Ту Цзидің еңбегі аяқталмай қалған (Ту Цзи, 1934).

XIX ғасырдың екінші жартысында қытай тарихшылары моңғол хандары мен олардың Дешті Қыпшақ пен Орта Азиядағы жаулап алулары тарихына қатысты араб және парсы тілдеріндегі деректерге, сондай-ақ мұсылман авторларының еңбектеріне назар аудара бастады. Ғалым әрі дипломат Хун Цзюнь Ресей империясындағы Қытай елшісі болып, Петербургте жүрген кезінде моңғол дәуіріндегі парсы және араб деректерін қытай тіліне түсініктемелермен аудара бастады. Ол 20 тараудан тұратын «Юань ши и-вэнь чжэн-бу» – «Аударма мәтіндер арқылы “Юань тарихын” нақтылау және толықтырулар» атты еңбек жазды. Бұл еңбек 1897 жылы жарық көріп, «Юань шиді», әсіресе моңғолдардың ерте тарихы мен олардың Дешті Қыпшаққа жасаған алғашқы жорықтары туралы мәліметтерін едәуір толықтырды (Хун Цзюнь, 1897).

«Юань шиді» қайта қарауға қытай тарихшысы Кэ Шаоминнің (1850–1933) «Синь Юань ши» («Юаньның жаңа тарихы») атты еңбегі арналды. Бұл еңбек 1920 жылы аяқталып, Қытай Республикасы президентінің декретімен Қытайдың ресми әулеттік тарихтары қатарына енгізілді. «Синь Юань ши» 257 тараудан тұрды және «Юань ши» сияқты төрт үлкен бөлімге бөлінді: «Бэньцзи» (1–26-тараулар), «Бяо» (27–53-тараулар), «Чжи» (34–103-тараулар) және «Лечжуань» (104–257-тараулар).

Осы төрт бөлімнің құрылымы «Юань шимен» салыстырғанда біршама өзгертілген. Мысалы, «Негізгі хронология» – «Бэньцзиге» Шыңғыс хан әулетінің арғы тарихы қысқаша баяндалатын кіріспе берілген. «Бяо» бөлімінде автор «Қалалар бойынша провинциялық билеушілер кестесі» атты жаңа параграф жазған. «Лечжуань» бөлімінде ол өмірбаяндардың жіктелуін өзгертіп, кейбір құрылымдық орын ауыстырулар жасаған және өмірбаяндарды белгілі бір дәрежеде хронологиялық тәртіппен орналастырған.

Алайда ең бастысы – автор өзінен бұрынғы зерттеушілердің еңбектеріне, парсы және араб шығармаларының батысеуропалық аудармаларына, сондай-ақ «Юань шиді» құрастырушылар пайдаланбаған қытай деректеріне сүйене отырып, осы әулеттік тарихтың едәуір бөлігін қайта жазды. Сонымен қатар Кэ Шаоминь кейде «Юань шиден» тұтас абзацтарды көшіріп алғанымен, материалдарды неғұрлым қисынды жүйелілікпен орналастырып, оқиғаларды мерзімдеді. Автор «Бэньцзиді» нақтылап, бұл бөлімдегі барлық мәліметтерді «Лечжуань» материалдарымен салыстырды.

«Юань шиден» айырмашылығы, мұнда XIII ғасырдың бірінші жартысындағы Жошы және Шағатай ұлыстарымен, яғни Орта Азиядағы Шағатай ұлысымен байланысты маңызды тарихи оқиғалардың неғұрлым толық көрінісі берілген. «Генеалогиялық кестелер» – «Бяо» бөлімінде батыстағы үш моңғол ұлысы хандарының генеалогиялары жаңадан жасалды. Олар – Алтын Орда хандары, Шағатай әулеті және Иран, Әзербайжан, Месопотамиядағы моңғол билеушілері болған Хулагу әулетінің ильхандары.

Автор моңғолдарға қызмет еткен тарихи қайраткерлердің өмірбаяндарына, ең алдымен Жошы Ұлысының тарихына қатысты көптеген қосымша мәліметтер енгізді. Шамамен 20 адамның, соның ішінде қыпшақтар мен қаңлылардың өмірбаяндары жаңадан жазылды. Олардың кейбірі моңғолдардың батысқа жасаған жорықтарына қатысушылар болып, Жошы Ұлысының тарихымен байланысты. Осылайша, «Синь Юань ши» Жошы Ұлысының тарихына қатысты дереккөздердің бірі болып табылады (Кэ Шаоминь, 1936).

Аталған қытай деректерінде Жошы Ұлысы билеушілерінің Қытайдағы моңғол әміршілерімен – Юань әулетінің императорларымен сыртқы саяси байланыстары көрініс тапқан. 1260 жылға дейін олар біртұтас мемлекет – дүниежүзілік Моңғол державасының құрамында өмір сүрді, бұл байланыстар оның ыдырау кезеңіне дейін жалғасты. Дегенмен бұл мәліметтер үзік-үзік сипатта берілген. Мәселен, жоғарыда аталған әулеттік тарихтардың «Дили-чжи» бөлімдерінде Жошы Ұлысының құрамына астар елі, яғни Солтүстік Кавказдағы аландар, қыпшақтар елі, яғни Дешті Қыпшақ, Хорезм, Русь және Еділ-Кама Бұлғариясы кіргені айтылады. Ал Юань империясы мен Жошы Ұлысы арасындағы дипломатиялық қатынастар бұл моңғол империяларының бір-бірінен географиялық тұрғыдан шалғай орналасқанына, тіпті XIII ғасырдың екінші жартысында Шыңғыс әулетінің әртүрлі тармақтары арасында ұзаққа созылған ішкі соғыстарға қарамастан, XIV ғасырдың ортасына дейін сақталды.

Демек, қытай деректеріндегі мәліметтердің маңызы Жошы Ұлысының сыртқы әлеммен, тіпті географиялық жағынан соншалықты алыста жатқан моңғол билігіндегі Қытаймен өзара қарым-қатынастарын елестетуге мүмкіндік беруінде де жатыр.

Қытай деректерінің, атап айтқанда «Юань шидің» жекелеген бөлімдерінің өзге тілдерге аудармалары кезінде В. В. Бартольд (Бартольд, 1965) және Б. Я. Владимирцов (Владимирцов, 1934) еңбектерінде талданған болатын. «Юань шидің» алғашқы аудармаларының ішінде, ең алдымен, Н. Я. Бичуриннің зерттеуін атап өту қажет. Бұл еңбек Шыңғыс хан мен оның алғашқы мұрагерлерінің жаулап алуларын, сондай-ақ олар құрған мемлекеттердің, соның ішінде Жошы Ұлысының тарихын зерттеу саласында сапалық тұрғыдан жаңа кезеңді білдірді. Н. Я. Бичурин «Юань шидің» моңғол жорықтарының тарихына, соның ішінде батысқа, Дешті Қыпшақ жерлеріне бағытталған жорықтарға арнайы арналған бөлігін ғылыми тұрғыдан айқындап берді. Мұнда алғаш рет «Бэньциден» Шыңғыс ханның, қытайлық ғибадатханалық аты бойынша Тайцзудың, 1206–1227 жылдардағы билігі; Үгедей ханның, Тайцзунның, 1229–1241 жылдардағы билігі; Гүйүк ханның, Динцзунның, 1246–1248 жылдардағы билігі; және Мөңке ханның, Сяньцзунның, 1251–1259 жылдардағы билігі туралы қысқаша өмірбаяндардың толық аудармасы ұсынылған (Бичурин, 1829).

XX ғасырдың басында британ ғалымы Е. Бретшнейдер «Юань шидің» «Лечжуань» бөліміндегі Дешті Қыпшақтан шыққан түркі халықтары – қыпшақтар мен қаңлылар өкілдерінің, яғни Алтын Орда хандарының негізгі әскери күшін құраған тұлғалардың өмірбаяндарына арналған биобиблиографиялық шолу жариялады (Bretschneider, 1910). Француз ғалымы Л. Гамбис 1945 және 1954 жылдары «Юань шидің» 107 және 108-тарауларының, яғни «Шыңғыс хан ұрпақтары – моңғол ханзадаларының генеалогиялық кестелерінің» аудармаларын жариялады (Hambis, 1945; Hambis, 1954). Бұл аудармалар «Лечжуань» және «Бэньцзи» бөлімдерімен жұмыс істеу үшін қажет.

Басқа аудармалардың қатарында П. Пельо мен Л. Гамбистің (Pelliot, 1951; Pelliot, 1920), Э. Хэништің (Haenish, 1940) және С. К. Козиннің (Козин, 1941) еңбектерін атауға болады.

Моңғол кезеңіндегі қытай әулеттік тарихтарының материалдарын түркі және иран халықтарының тарихына, сондай-ақ Жошы Ұлысының тарихына қатысты аудару бағытында түрік синологы Б. Огел де үлкен жұмыс атқарды (Ogel, 1964).

Мұндай дереккөздер қатарына даосизмді – қытайдың дәстүрлі дінін уағыздаушы Чан Чуньның 1220–1224 жылдары Шыңғыс ханның Орта Азиядағы ордасына жасаған сапары туралы «Си-ю лу» – «Батысқа саяхат сипаттамасы» атты еңбегін жатқызуға болады. Ол кейін Жошы Ұлысының құрамына енген жерлер арқылы өткен. Бұл қытай дерегінде кейін Алтын Орда әскерлерінің құрамында болған халықтар мен тайпалардың – татарлардың, ұйғырлардың, наймандардың, керейіттердің, қарлұқтардың тұрмысы, шаруашылық қызметі, әдет-ғұрыптары және орналасуы туралы мәліметтер бар (Ила Чуцай, 1866). «Си-ю лу» П. И. Кафаров және Е. Бретшнейдер тарапынан орыс және ағылшын тілдеріне аударылған (Bretschneider, 1910).

Дешті Қыпшақ және Жошы Ұлысы тарихы жөніндегі көмекші дереккөз ретінде моңғолдардың «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») атты ескерткішін де атауға болады. Ол «Құпия шежіре» деген атаумен де белгілі. Оның деректері белгілі бір дәрежеде қытай деректеріндегі мәліметтерді толықтырады. Алтын Орда тарихы бойынша моңғол дереккөзі ретінде Шыңғыс ханның заңдар жинағы – Ұлы Яса да қарастырылуы мүмкін еді, алайда біз ол туралы әртүрлі текті түпнұсқа деректердің жиынтығы арқылы ғана мәлімет аламыз. Солардың ішінде «Құпия шежіре» ерекше орын алады. Бұл еңбек жаулап алушы халық – моңғолдардың бірегейлігінің негізі, сондай-ақ Алтын Орданы құрған тайпалардың әлеуметтік ұйымын, құндылықтарын және мәдени әлемін зерттеудегі аса маңызды дерек болып табылады.

«Құпия шежіре» мәтіні әртүрлі жанрларды қамтиды. Біріншіден, бұл – Шыңғыс хан әулетінің «ру тарихы». Алтын Орданың барлық хан-билеушілері осы әулеттің өкілдері болды. Бұл моңғол дерегін эпос деп те атауға болады, өйткені оның қызметі Алтын Орданың билеуші тобы тиесілі болған көшпелі қоғамның идеалдарын жеткізу болды. Аталған моңғол дерегінің түпнұсқа мәтіні біздің заманымызға сол кезеңде қолданылған ортағасырлық ұйғыр жазуындағы моңғол тілінде емес, қытай иероглифтерімен берілген буындық транскрипция түрінде жеткен (Эгль, 2004: 498–499).

Моңғол деректері

Жошы Ұлысы тарихына қатысты моңғол деректерінің қатарына Еділ бойындағы, Дон мен Днепр жағалауларындағы Алтын Орда қоныстарының қалдықтарынан табылған материалдарды жатқызуға болады. Атап айтқанда, бұл – ортағасырлық ұйғыр жазуымен моңғол тілінде жазылған қайың қабығындағы қолжазбалар. Ортағасырлық ұйғыр жазуындағы моңғол тілі Жошы Ұлысының кеңселерінде XIV ғасырдың соңында да қолданылуын жалғастырды.

Біздің заманымызға Жошы Ұлысының ханы Тоқтамыстың (1380–1382) поляк королі Ягайлоға жазған хатының түпнұсқасы, сондай-ақ басқа да алтынордалық хандардың жарлықтары жеткен. Олардың қатарында Мөңке-Темірдің 1267 жылғы жарлығы, Бердібектің 1357 жылғы жарлығы, Тайдула грамоталары – 1347, 1351, 1354 жылдармен мерзімделетін құжаттар, Дон мен Днепр жағалауларында 1393 және 1397 жылдары шығарылған Темір-Құтлықтың жарлықтары мен грамоталары, сондай-ақ Абдулла ханның билік кезеңіне (1362–1369) жататын алтын пайзадағы жазу бар. Аталған құжаттардың барлығы ортағасырлық ұйғыр жазуымен моңғол тілінде жазылған (Усманов, 1990: 70) (Григорьев, 1978: 12) (Григорьев, 1986) (Султанов, 1975: 234–235).

Жошы Ұлысында, біртұтас дүниежүзілік Моңғол империясы ыдырағаннан кейін моңғолдар негізін қалаған басқа мемлекеттердегі сияқты, ортағасырлық ұйғыр жазуындағы моңғол тілі «хандық» тіл деп саналды. Осы мәртебеде ол бұрынғы дәуірлерден мұра болып қалған дәстүрдің ықпалымен, сол кезеңнің нақты жағдайларына қарамастан, Жошы Ұлысы ыдырағанға дейін қолданыла берді.

Хан жарлықтары Жошы Ұлысының әлеуметтік және саяси салаларындағы өзгерістерді бейнелейтін іс жүзіндегі бірден-бір құқықтық дерек болып табылады. Олар Моңғол империясынан мұраға қалған заңнаманы едәуір түзетіп, нақтылап және толықтырып отырды. Осылайша, формалды түрде Ұлы Ясамен салыстырғанда құқықтық күші төмен болғанымен, жарлықтар Жошы Ұлысында негізгі құқық көзіне айналып, Ұлы Ясаны екінші қатарға ығыстырды. Жарлықтардың мұндай рөлі Жошы Ұлысының өмір сүруінің ерте кезеңінде-ақ, алғашқы хандар тұсынан бастап, Моңғол империясының құқық жүйесінен өзгеше құқықтық жүйенің қалыптасқанын айтуға мүмкіндік береді.

Ұлы Ясадан айырмашылығы, жарлықтардың ерекшелігі олардың тек сол жарлықты шығарған ханның өмірі мен билігі кезеңінде ғана күшінде болуында еді. Сондықтан әрбір жаңа билеуші таққа отырған кезде өзінен бұрынғы ханның берген артықшылықтарын не қайта бекітті, не олардың күшін жойды. Осылайша, Жошы Ұлысының әрбір ханы таққа отырғаннан кейін бүкіл халық үшін нақты заң қызметін атқарған жарлықтар шығарды. Сонымен қатар одан да көп мөлшерде ордалық шонжарларға, жер иеленушілерге, көпестерге, дін өкілдеріне арналған жарлықтар, сондай-ақ қызметке тағайындау, жер иелігін беру және басқа да мәселелерге қатысты актілер қабылданып отырды (Почекаев, 2009: 327–328) (Березин, 1864: 42) (Rachewiltz, 1993: 91–104).

Соңғы жылдары Жошы Ұлысы тарихына қатысты қытай деректері туралы бірнеше еңбек жарық көрді. Ең алдымен, Е. И. Кычанов (Кычанов, 2002: 30–42) және Чхао Чху-чанг (Чхао, 2002: 188–192) мақалаларын атап өтуге болады. Бұл еңбектерде «Юань ши» Жошы Ұлысының тарихына қатысты дерек ретінде талданып, осы әулеттік тарихтағы Сарай билеушілерінің моңғол билігіндегі шалғай Қытаймен сыртқы саяси байланыстары туралы мәліметтер қарастырылады.

Жалпы алғанда, Дешті Қыпшақ халықтарының – кейін ноғай, қазақ, қарақалпақ, башқұрт, қарашай, балқар, құмық және татар халықтарының этногенезінің өзегіне айналған қыпшақтар мен қаңлылардың тарихына қатысты қытай деректеріне жеткілікті назар аударылмаған. Бұл жағдай ыдырауы жоғарыда аталған түркі халықтарының қалыптасуына серпін берген далалық империя – Жошы Ұлысына да қатысты. Соңғы жылдары жарық көрген Е. И. Кычанов пен Чхао Чху-чангтың жоғарыда аталған мақалаларын есепке алмағанда, бұл тақырып отандық, батыстық және қытай тарихнамасында іс жүзінде жеткілікті көрініс таппаған.

Қорытынды

Қытай деректері мен тарихнамасы Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысының тарихына қатысты маңызды, бірақ күрделі материалдар кешенін құрайды. Олардың маңызы бұл деректерде моңғолдардың батысқа жасаған жорықтары, қыпшақтар мен қаңлылардың этносаяси тарихы, Алтын Орда иеліктерінің құрамы, Жошы әулетінің генеалогиясы және Жошы Ұлысының Юань империясымен дипломатиялық байланыстары туралы мәліметтердің қамтылуымен айқындалады.

Қарастырылып отырған деректер шеңберіндегі негізгі дереккөз – «Юань ши». Алайда оның мәліметтері үзік-үзік сипатқа ие және сыни талдауды қажет етеді. Сонымен бірге «Юань шидің» өмірбаяндық, географиялық және генеалогиялық бөлімдері елеулі деректанулық әлеуетін сақтап отыр. Кейінгі қытай еңбектері – «Мэнзэр шицзи», «Юань ши и-вэнь чжэн-бу» және «Синь Юань ши» – Юаньның ресми тарихындағы мәліметтерді едәуір толықтырып әрі түзетеді.

Осылайша, қытай деректері Жошы Ұлысының саяси және әскери тарихы туралы түсініктерді кеңейтіп қана қоймай, XIII–XIV ғасырлардағы еуразиялық байланыстар жүйесіндегі Дешті Қыпшақтың орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

- Noda, 2010 – *Noda J.* The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires. Leiden; Boston: Brill, 2016. 370 p.
- Onuma, 2018 – *Onuma T.* Dispatch of the Nusan Mission: The Negotiations between Qing and Ablay in 1757 // *GLOBAL-Turk.* 2018. No. 1/2. P. 55–74.
- Әбділашімұлы, 2025 – *Әбділашімұлы Д.* Елдік феномен: Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу. Токио: Токио шетел тілдері университеті Азия және Африка тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, 2025. 452 с.
- Еженханұлы, 2009 – *Еженханұлы Б.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. I том. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. 255 с.
- Еженханұлы, 2012 – *Еженханұлы Б.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. II том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 254 с.
- Ерофеева, 2003 — *Ерофеева И.В.* Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. (история, историография, источники). Алматы: ТОО «Print-S», 2003. 178 с.
- ҚТҚД-1, 2005 – Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I том. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 304 б.
- Китайские, 1994 – Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV–XIX вв. Алматы: Ғылым, 1994. 272 с.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 238 с.
- Набиолла, Ошан, 2023 – *Набиолла Н., Ошан Ж.* Казахский фольклор в Китае: исторические эпосы и легенды, связанные с Абылай-ханом // *Отан тарихы.* 2023. Т. 27. № 3. С. 582–593.
- Хафизова, Моисеев, 1989 – *К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев.* Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. Ч.2. Алма-Ата: Наука, 1989. 227 с.
- Хафизова, 1995 – *К.Ш. Хафизова.* Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV–XIX вв.). Алматы: Ғылым, 1995. 288 с.
- Хафизова, 2016 – *К.Ш. Хафизова.* Хан Алтынсары в дипломатической переписке российской и цинской империй (1809–1874 гг.) // *Мысль.* 2016. № 2. С. 70–79.
- Хафизова, 2019 – *К.Ш. Хафизова.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 476 с.

References:

- Noda, 2016 – *Noda J.* The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Leiden; Boston: Brill, 2016. 370 p. (in Eng.).
- Onuma, 2018 – *Onuma T.* Dispatch of the Nusan Mission: The Negotiations between Qing and Ablay in 1757 // *GLOBAL-Turk.* 2018. No. 1/2. P. 55–74. (in Eng.).
- Abdilashimuly, 2025 – *Abdilashimuly D.* Eldik fenomen: Qazaq handygynyn Cin patshalygyna zholdagan biregei diplomatiyalyq quzhattary turaly tarihy-derektanulyq zertteu [The Phenomenon of Statehood: A Historical and Source-Critical Study of Unique Diplomatic Documents Sent by the Kazakh Khanate to the Qing Dynasty]. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 2025. 452 p. (in Kaz.).
- Ezhenkhanuly, 2009 – *Ezhenkhanuly B.* Qazaq handygy men Cin patshalygynyn sayasi-diplomatiyalyq qatynastary turaly Qytai muragat quzhattary. T. 1 [Chinese Archival Documents on

Political and Diplomatic Relations between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty. Vol. 1]. Almaty: Daik-Press, 2009. 255 p. (in Kaz.).

Ezhenkhanuly, 2012 – *Ezhenkhanuly B.* Qazaq handygy men Cin patshalygynyn sayasi-diplomatiyalıq qatynastary turaly Qytai muragat quzhattary. T. 2 [Chinese Archival Documents on Political and Diplomatic Relations between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty. Vol. 2]. Almaty: Daik-Press, 2012. 254 p. (in Kaz.).

Erofeeva, 2003 – *Erofeeva I.V.* Rodoslovnye kazakhskikh khanov i kozha XVIII--XIX vv. (istoriya, istoriografiya, istochniki) [Genealogies of the Kazakh Khans and Kozha of the 18th--19th Centuries (History, Historiography, Sources)]. Almaty: Print-S, 2003. 178 p. (in Rus.).

QTQD-1, 2005 – Qazaqstan tarihy turaly Qytai derektemeleri. T. 1 [Chinese Sources on the History of Kazakhstan. Vol. 1]. Almaty: Daik-Press, 2005. 304 p. (in Kaz.).

Kitaiskie, 1994 – *Kitaiskie dokumenty i materialy po istorii Vostochnogo Turkestana, Srednei Azii i Kazakhstana XIV–XIX vv.* [Chinese Documents and Materials on the History of Eastern Turkestan, Central Asia and Kazakhstan, 14th–19th Centuries]. Almaty: Gylym, 1994. 272 p. (in Rus.).

Moiseev, 1991 -- *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi (XVII--XVIII vv.) [The Dzungar Khanate and the Kazakhs (17th--18th Centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (in Rus.).

Khafizova, Moiseev, 1989 – *Khafizova K.Sh., Moiseev V.A.* Tsinskaya imperiya i kazakhskie khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX v. Ch. 2 [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second Half of the 18th Century – First Third of the 19th Century. Part 2]. Alma-Ata: Nauka, 1989. 227 p. (in Rus.).

Khafizova, 1995 – *Khafizova K.Sh.* Kitaiskaya diplomatiya v Tsentral'noi Azii (XIV–XIX vv.) [Chinese Diplomacy in Central Asia (14th–19th Centuries)]. Almaty: Gylym, 1995. 288 p. (in Rus.).

Khafizova, 2016 – *Khafizova K.Sh.* Khan Altynsary v diplomaticheskoi perepiske rossiiskoi i tsinskoi imperii (1809–1874 gg.) [Khan Altynsary in the Diplomatic Correspondence of the Russian and Qing Empires (1809–1874)] // *Mysl'*. 2016. No. 2. P. 70–79. (in Rus.).

Khafizova, 2019 – *Khafizova K.Sh.* Stepye vlastiteli i ikh diplomatiya v XVIII–XIX vekakh [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries]. Nur-Sultan: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 2019. 476 p. (in Rus.).

Nabiolla, Oshan, 2023 -- *Nabiolla N., Oshan Zh.* Kazakhskii fol'klor v Kitae: istoricheskie eposy i legendy, svyazannye s Abylai-khanom [Kazakh Folklore in China: Historical Epics and Legends Related to Ablai Khan] // *Otan tarikhy*. 2023. Vol. 27. No. 3. P. 582--593. (in Rus.).

¹S. B. Kozhirova , ²A. Sh. Kadyrbayev , ³A. A. Karatayev

¹ *Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan*

² *Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia*

³ *Research Center “Desht-i Kipchak”, Astana, Kazakhstan*

E-mail: ¹s.kozhirova@yandex.ru, ³adilbek.karatayev.93@gmail.com.

CHINESE SOURCES ON DASHT-I QIPCHAQ AND THE ULUS OF JOCHI

Abstract. Introduction. Chinese written sources constitute an important, yet insufficiently systematized, body of evidence for the study of the political, military, and ethnic history of Dasht-i Qipchaq and the Ulus of Jochi in the territory of medieval Kazakhstan. The Chinese historiographical tradition substantially complements the evidence preserved in Arabic-Persian, Russian, European, and Mongolian written sources. Goals. The purpose of this article is to assess the informational potential and reliability of Chinese written sources for reconstructing the history of the peoples and statehood of Dasht-i Qipchaq and the Ulus of Jochi in the thirteenth and fourteenth centuries. Results.

The study analyses information contained in the official dynastic chronicles and historical-geographical works Yuan shi, Xin Yuan shi, Mengwu'er shiji, Yuan shi yiwen zhengbu, and Xiyu lu, as well as in Yuan chao bi shi (The Secret History of the Mongols). The origins, structure, compilation principles, and informational potential of these sources are examined. The analysis demonstrates that Chinese written records contain significant evidence concerning the history of the Qipchaqs and Qanglis, the Mongol conquests, the formation of the statehood of the Ulus of Jochi, the genealogy of the Jochid dynasty, the ethnic composition of the population, and the political development of the Eurasian steppe. The sources also provide information on the diplomatic and foreign political relations between the Golden Horde and the Yuan Empire and on the place of Dasht-i Qipchaq within the system of international relations in the thirteenth and fourteenth centuries. Conclusion. Chinese written sources represent a valuable body of evidence for the history of medieval Kazakhstan. Their comparative analysis alongside sources from other historiographical traditions enables a more comprehensive reconstruction of the political, military, and ethnic processes that took place in Dasht-i Qipchaq and the Ulus of Jochi. These materials contribute to a deeper understanding of the formation of Jochid statehood and the role of the Ulus of Jochi in the history of medieval Eurasia.

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan entitled “Translation of Chinese Sources and Chinese Historiography on the Medieval History of Kazakhstan in the Thirteenth–Fifteenth Centuries” (registration number: AP26103675).

Keywords: Ulus of Jochi, Yuan, Yuan shi, Qipchaqs, Qanglis, Dasht-i Qipchaq, Golden Horde.

¹Кожирова С. Б., ²Кадырбаев А. Ш., ³Каратаев А. А.

¹ Институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

²Институт востоковедения Российской академии наук, Москва, Россия

³ Научно-исследовательский центр «Дешт-и Кипчак», Астана, Казахстан

E-mail: ¹s.kozhirova@yandex.ru, ³adilbek.karatayev.93@gmail.com,

КИТАЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ДЕШТ-И КИПЧАКЕ И УЛУСЕ ДЖУЧИ

Аннотация. Введение. Китайские письменные источники представляют собой важную, но до настоящего времени недостаточно систематизированную источниковую базу для изучения политической, военной и этнической истории Дешт-и Кипчака и Улуса Джучи на территории средневекового Казахстана. Сведения китайской историографической традиции позволяют дополнить данные арабо-персидских, русских, европейских и монгольских письменных памятников. Цель исследования. Целью статьи является определение информационного потенциала и степени достоверности китайских письменных источников для реконструкции истории народов и государственности Дешт-и Кипчака и Улуса Джучи в XIII–XIV веках. Результаты. В статье проанализированы сведения официальных династийных хроник и историко-географических сочинений «Юань ши», «Синь Юань ши», «Мэн-у-эр ши-цзи», «Юань ши и-вэнь чжэн-бу», «Си-юй лу», а также памятника «Юань-чао би-ши» («Сокровенное сказание монголов»). Рассмотрены происхождение, структура, особенности составления и информационные возможности указанных источников. Установлено, что китайские письменные памятники содержат значимые сведения об истории кипчаков и канглы, монгольских завоеваниях, формировании государственности Улуса Джучи, генеалогии династии Джучидов, этническом составе населения и политическом развитии евразийских степей. Выявлены данные о дипломатических и внешнеполитических связях Золотой Орды с империей Юань, а также о месте Дешт-и Кипчака в системе международных отношений XIII–XIV веков. Заключение. Китайские источники являются ценным комплексом свидетельств по истории средневекового Казахстана. Их сопоставление с материалами других

историографических традиций способствует более полной реконструкции политических, военных и этнических процессов, происходивших в Дешт-и Кипчаке и Улусе Джучи. Использование данных источников позволяет углубить представления о становлении джучидской государственности и роли Улуса Джучи в истории средневековой Евразии.

Ключевые слова: Улус Джучи, Юань, «Юань ши», кипчаки, канглы, Дешт-и Кипчак, Золотая Орда.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод китайских источников и китайской историографии по средневековой истории Казахстана XIII-XV веков.» (регистрационный номер: AP26103675).

Для цитирования:

Авторлар туралы мәлімет:

Кожирова Светлана Басиевна – саяси ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері. Алматы, Қазақстан.

Кадырбаев Александр Шайдатович – тарих ғылымдарының докторы, Ресей Ғылым академиясының Шығыстану институты, Санкт-Петербург, Ресей.

Каратаев Адильбек Альбекович – PhD докторант (Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті), «Дешті-Қыпшақ» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері. Астана, Қазақстан

Информация об авторах:

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Алматы, Казахстан

Кадырбаев Александр Шайдатович – доктор исторических наук, Институт востоковедения Российской академии наук. Санкт-Петербург, Россия

Каратаев Адильбек Альбекович – PhD-докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, научный сотрудник Научно-исследовательского центра «Дешт-и-Кыпчак». Астана, Казахстан

Information about authors:

Kozhirova Svetlana Basievna – Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Research Fellow at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies. Almaty, Kazakhstan.

Kadyrbaev Alexander Shaidatovich – Doctor of Historical Sciences, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. Saint Petersburg, Russia.

Karataev Adilbek Albekovich – PhD Candidate at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Research Fellow at the Desht-i-Kipchak Research Center. Astana, Kazakhstan.

*Келін түсті 19 маусым 2026 жыл
Қабылданды 8 тамыз 2026 жыл*

Жүзбаева Ұ.Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: uldanai1994@mail.ru

ШЫҒЫС ЕУРОПА ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ӘЛ-ҚАЛҚАШАНДИДІҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ

Аңдатпа. Кіріспе. Мақала Араб Шығысының XIV–XV ғасырлардағы көрнекті ғұламасы, белгілі энциклопедияшысы Әл-Қалқашандидің өмірі мен шығармашылық жолының тарихнамалық аспектілерін зерттеуге арналған. Шығыс Еуропа елдері шығыстанушылары мен тарихшыларының еңбектеріндегі осы біртуар тұлғаның шығармашылық мұрасын зерттеудің негізгі бағыттары қарастырылады. Мақсат пен міндеттері. Шығыс Еуропа елдерінің шығыстану және тарих ғылымдарында Әл-Қалқашандидің өмірі мен шығармашылық жолын зерттеудің негізгі ерекшеліктерін анықтау. Қойылған талаптарға жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет, атап айтқанда: Әл-Қалқашандидің энциклопедияшы ретінде қалыптасуына әсер еткен факторларды зерттеу; тарихшылардың Әл-Қалқашанди шығармаларын зерттеу негізгі бағыттарын қарастыру; Әл-Қалқашанди шығармаларына деген қазіргі заманғы ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі бағаларды зерттеу. Ғылыми әдістер. Мақалада өмірбаяндық әдіс пен факторлық талдау әдістері, сондай-ақ тарихи-салыстыру әдісі қолданылған. Аталмыш әдістер қойылған мақсатқа жетуге септігін тигізеді. Нәтижелер. Бұл мәселені зерттей келе, автор Әл-Қалқашандидің шығармашылық мұрасы тарихнамада екі бағытта қолданылады деген байламға келді. Біріншіден, Әл-Қалқашандидің туындылары Таяу және Орта Шығыстың, сондай-ақ Орталық Азияның тарихы мен мәдениетін зерттеу және зерделеу үшін тарихи дереккөз ретінде. Екіншіден, Әл-Қалқашандидің еңбектері мақсатты деректанушылық зерттеудің нысанасы болып табылады. Қорытынды. Әл-Қалқашанди өмірінде болған көптеген оқиғалардың замандасы болғандықтан, оның еңбектері тек тарихнамалық қана емес, сонымен қатар деректанулық та маңызға ие.

Алғыс: Мақала AP22682863 «Әл-Қалқашандидің (XV ғ.) «Субх әл-А‘ша фи сина‘ат әл-инша» атты ғылыми жобаны орындау аясында жазылды.

Кілт сөздер: Әл-Қалқашанди, орта ғасыр авторлары, Шығыс Еуропа тарихнамасы, Ресей тарихнамасы, тарихи география, Таяу Шығыс, Мысыр тарихы

Кіріспе

Тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылық жолын тарихнамалық зерттеу ең алдымен ғылыми маңызға ие. Өйткені ғасырлар бойы сан алуан зерттеушілер белгілі бір салаға байланысты мәліметтер жинап іргелі еңбектерін жазды. Уақыт өте келе, келесі зерттеушілер бұрынғы ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, ғылыми жұмыстарын жалғастырды. Осыған байланысты тарихи тұлғалардың жетістіктер мен қателіктерін ескеріп, жаңсақтық жасамау үшін анда-санда аралық қорытынды шығару керек. Бұл ғылымның даму жолын және даму жолының кезңдерін айқындауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан қарағанда, XIV–XV ғасырларда өмір сүрген Әл-Қалқашандидің туындылары ежелден бері Таяу және Орта Шығыс, сондай-ақ Орталық Азияны мекендеген халықтардың әлеуметтік-экономикалық және шаруашылық өмірінің әртүрлі аспектілерін ашу үшін өте маңызды. Әл-Қалқашандидің шығармашылық мұрасы Алтын Орда сияқты ортағасырлық мемлекеттердің әскери-саяси тарихын зерттеу үшін пайдаланылуға міндетті әрі қажетті дереккөз болып табылады. Бұл біртуар тұлғаның энциклопедиялық еңбектері ортағасыр кезеңінде Қазақстан территориясын мекендеген әртүрлі ру-тайпалар мен осында пайда болған қалалар тарихының

реконструкциясын жасауға маңызды екендігі ешқандай күмән тудырмаса керек. Өкінішке қарай, Әл-Қалқашандидің қаламынан шыққан шығармалар қазіргі шығыстанушылар мен тарихшылардың ғылыми зерттеулерінде кеңінен пайдаланылса да, сөз болып отырған тарихнамалық аспектілер жеткіліксіз зерттелген.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында материалдар ретінде Шығыс Еуропа елдері зерттеушілерінің, негізінен Ресей ғалымдарының, Әл-Қалқашандидің өмірі мен шығармашылық жолының жекелеген аспектілерін қамтитын ғылыми еңбектері пайдаланылды. Аталмыш жұмыстарда тарихшылар Әл-Қалқашанди келтірген мәліметтердің географиялық және саяси-әкімшілік қырларына ден қояды. Әңгіме Таяу және Орта Шығыс елдеріндегі (Хулагуидтік Иран, Алтын Орда және т.б.), сондай-ақ кейбір өңірлердегі (мысалы, Қырымда) елді мекендердің орналасуы немесе мемлекеттік басқару жүйесі жөнінде болып отыр. Қазіргі зерттеушілер Әл-Қалқашандидің деректеріне сүйене отырып, орта ғасыр кезеңінде Еуразияда құрылған мемлекеттердің саяси-әлеуметтік және әлеуметтік-экономикалық тарихындағы кейбір маңызды ашады. Осы мақалада төмендегідей ғылыми әдістер қолданылды. Ең алдымен, әңгіме *өмірбаяндық әдіс* жөнінде болып отыр. Бұл әдіс тарихи тұлғаның жеке өмірін, шығармашылық жолын зерттеуді көздейді. Түптеп келгенде осы әдіс арқылы адамның көзқарастарын, дүниетанымын, сондай-ақ солардың эволюциясын терең түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, мақалада қолданылған *факторлық талдау әдісі* арқылы белгілі бір тарихи тұлғаның ұстанымдарына әсер ететін идеологиялық, әлеуметтік, экономикалық және т.б. факторларды анықтауға жол ашады. Үшіншіден, *тарихи-салыстыру әдісі* саяси, мемлекеттік, қоғамдық, ғылыми немесе әскери қайраткердің өмір жолын басқа белгілі адамдардың қызметімен салыстыруды көздейді. Бұл әдістің арқасында тарихи кезеңге немесе дәуірге тән ерекшеліктерді көрсетуге болады.

Талқылау

Қазіргі уақытта Әл-Қалқашандидің өмірі мен шығармаларының жекелеген қырлары бірқатар зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде көрініс тапты (История татар..., 2014; Сайфетдинова, 2024; Селезнев, 2012а; Селезнев, 2012ә; Селезнев, 2015; Сидоренко, 2020; Сорогин, 2007; Тесаев, 2021; Туманян, 2004, Хотко, 2015; Храпунов, 2023, Шпулер, 2016; және т.б.). Әл-Қалқашандидің өмірі мен еңбектерінің кейбір аспектілері автордың бұрын жарық көрген мақалаларында көрініс тапқандығын айта кету жөн (Zhuzbayeva, 2025а; Zhuzbayeva, Pyassova, 2025б; Жузбаева, Ильясова, 2024). Бұл ретте тарихнамалық аспектілерді айтатын болсақ, мысал ретінде автордың түрік зерттеушілерінің ғылыми еңбектеріне арналған мақаланы келтіруге болады. Атап айтқанда, автордың түрік ғалымдарының қаламынан шыққан ғылыми еңбектеріндегі Әл-Қалқашандидің мемлекеттік және зерттеу қызметіне талдау жасау ерекше маңызға ие (Жүзбаева, Ильясова, 2026). Өйткені түрік тарихнамасындағы Әл-Қалқашандидің негізгі зерттеу бағыттары мен көзқарастарына ден қойылған мақаладан Түркия ғалымдарының ұстанымдарын мен ерекшеліктерін көру қиын емес. Белгілі бір дәрежеде қазір ұсынылып отырған мақала түрік тарихнамасына арналған мақаланың жалғасы болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

Әл-Қалқашандидің өмірі мен шығармашылық жолына арналған мәліметтер ресей зерттеушілерінің еңбектерінде келтірілгендігін айту жөн. Атап айтқанда, Т.Р. Шайхисламовтың «Мәмлүктік Мысыр – XIII–XIV ғасырлардағы араб-мұсылман мәдениетінің орталығы» (Шайхисламов, 2014) деп аталатын мақаласында орта ғасыр кезеңіндегі Араб Шығысының, соның ішінде Мысыр мен Сирияның мәдени тарихы баяндалады. Автордың пайымдауынша, «мәмлүктер өнер мен ғылымға қамқорлық пен қолдау көрсеткендіктен, XIII–

XIV ғасырлардағы Мысыр мен Сирияның мәдениеті жоғары деңгейге көтерілді. Каир қаласы ең маңызды мәдени орталыққа айналды... Сонымен бірге... моңғолдарға қарсы соғыстар дәуірінде Мысыр бүкіл әлемнің мұсылмандары үшін баспана болғандығы да маңызды. Мысырға көптеген мұсылман ғұламалары мен философтары, сондай-ақ қолөнершілер мен мұғалімдері көшіп келді... Әрине, ғұламалар және өнер иелері Мысырдың мәдени өмірінің өркендеуіне септігін тигізді. Мәмлүктер мемлекеті араб-мұсылман мәдениетінің орталығына айналды» (Шайхисламов, 2014: 485). Өзінің еңбегінде Әбү-л Фида, Әз-Заһаби, Әл-Макризи, Ибн әл-Фурат сынды тарихшылардың сол кездегі ғылымға елеулі үлес қосқандықтарына тоқталып, Т.Р. Шайхисламов Әл-Қалқашандидің тарих ғылымы саласында жазған еңбектеріне қысқаша сипаттама берді. Мысалы, оның 14 томнан тұратын «Субһу л'Аша Фи Китабети л'Инша» атты энциклопедиялық еңбегін баяндай отырып, Әл-Қалқашандидің өмір жолына қатысты мәліметтер келтіреді. Т.Р. Шайхисламовтың айтуы бойынша, жылдар бойы мемлекеттік қызметкер ретінде жұмыс істеп, Мысырдың Александрия қаласында мұғалім болып мемлекет және құқық тарихы пәнінен дәріс берді. Бұл қалада тұрған кезінде Әл-Қалқашанди сөз болып отырған энциклопедиялық еңбегін жаза бастады. Өмір бойы жұмыс істеп ақыры 1418 жылы сол шығармасын аяқтады (Шайхисламов, 2014: 486).

А.В. Кожушконьң «XIII–XV ғасырлардағы араб тарихшылары мен энциклопедияшыларының шығармаларындағы моңғолдардың этнонимиясы» (Кожушко, 2014) деп аталатын еңбегі XIII ғасырдан бастап моңғолдар туралы жазған авторлардың туындыларындағы «татарлар» этнониміне арналған. Зерттеушінің айтуы бойынша Таяу Шығыста моңғолдардың экзоэтнонимі ретінде «татар» этнонимі к. Бірақ авторлардың еңбектерінде бұл этнонимнің әртүрлі нұсқалары кездесе береді. Атап айтқанда, бір топ авторлар (мысалы, Сибт ибн әл-Жаузи, Ибн Уәсіл, Әбү-л Фида) осы этнонимді «ат-т.т.р» деп берсе, Әл-Қалқашанди және Әз-Заһаби, Ән-Нувайри сынды авторлар соны «ат-т.тар» нұсқасын пайдаланған (Кожушко, 2014: 30).

Әл-Қалқашандидің қаламынан шыққан туындылар Т.М. Калининаның «Араб жазушыларының Алтын Орда кезеңіндегі Қырым қалалары туралы ой-пікірлері» деп аталатын жұмысында да айқын көрініс тапты. Ең алдымен Т.М. Калинина Әл-Қалқашандидің «Субһу л'Аша Фи Китабети л'Инша» (Калинина, 2017) атты еңбегіне қысқаша сипаттама береді. Оның пайымдауынша, 1389–1418 жылдар аралығында өзінің 14 томнан тұратын еңбегін жазғанда Әл-Қалқашанди көбінесе белгілі автор Әбү-л Фида келтіріген мәліметтерге сүйеніп отырса да, мазмұнамасы мен құрылымын басқаша жасады. Еңбегін жазу барысында Әл-Қалқашанди Мысыр мен Сирия, сондай-ақ осы елдермен тығыз саяси және әкімшілік байланыста болған мемлекеттерге қатысты әртүрлі ақпараттар келтіреді. Мысалы, оның көлемді туындысында сан алуан географиялық мәліметтер кездесе береді. Жалпы алғанда, Т.М. Калинина Әл-Қалқашандидің сөз болып отырған «әбден құрметтеуге лайық» шығармасына жоғары баға беріп, оның басқа араб авторларынан гөрі жақсы жағы бар деген қорытынды шығарады. Атап айтқанда, Әл-Қалқашанди ежелгі деректерді пайдалана отырып, сол ақпаратты қай авторлардың (мысалы, Әбү-л Фида, Ибн Са'ид әл-Магриби және т.б.) еңбектерінен алғандығын нақты түрде көрсетеді (Калинина, 2017: 392). Т.М. Калинина Әл-Қалқашандидің негізінен Әбү-л Фиданың мәліметтеріне сүйенгендігін айтып, оның еңбегінде өзі жинаған материалдары да бар екендігіне ерекше назар аударады. Мысал ретінде зерттеуші Әл-Қалқашандидің Каир елшілерінің 500 дирхем төлеп Солхат пен Кафа арқылы атамекеніне оралуына байланысты ақпаратын келтіреді (Калинина, 2017: 393).

Әл-Қалқашандидің Орта Шығыс пен Орталық Азия тарихына қосқан үлесін Л.Ф. Абзалов, М.С. Гатин, И.А. Мустакимов және Р.Ю. Почекаев жазған «Дәстүр әл-Кәтиб» мемлекет тарихы, Алтын Орданың құқығы мен кеңсе мәдениеті жөніндегі дереккөз ретінде (Ұлыс әмірін тағайындау жарлығы мысалында)» (Абзалов, Гатин, Мустакимов, Почекаев, 2022) атты мақаладан көруге болады. Бұл 2022 жылы жарияланған мақалада авторлар Әл-Қалқашанди қаламынан шыққан туындыларды талдай отырып, зерттеушілер Алтын Орданың

мемлекеттік құрылымы мен құқықтық жүйесіне, сондай-ақ іс қағаздарына нақты сипаттама береді. Атап айтқанда, Алтын Орданың ұланғайыр территориясы он аймаққа бөлінген. Өл-Қалқашанди сол аймақтардың атауларын келтіріп, бұлардың ішкі әкімшілік құрылымының ерекшеліктерін талдауға көңіл бөледі (Абзалов, Гатин, Мустакимов, Почекаев, 2022: 788). Сонымен бірге Өл-Қалқашанди Хулагуид мемлекеті мен Жошы Ұлысының әкімшілік құрылымындағы ұқсастық бар екендігіне назар аударады (Абзалов, Гатин, Мустакимов, Почекаев, 2022: 789–790).

Өл-Қалқашанди шығармашылық жолының кейбір аспектілері И.В. Волковтың «Укекке қатысты кейбір картографиялық және нарративтік деректер» (Волков, 2022) атты мақаласында зерттеледі. Жалпы алғанда, бұл мақала негізінен Алтын Орданың Укек қаласының нақты қай территорияда орналасқандығы мәселесіне арналған. Өйткені кейбір зерттеушілер Укектің Азау теңізі аймағында, ал олардың кейбіреулері оның Еділ өзеңінің аңғарында орналасқан деп ойлайды. Сонымен бірге мақалада Өл-Қалқашандидің есімі аталғандың да көруге болады. Мысалы, И.В. Волков Ибн-Баттута келтірген деректерде Укек қаласына байланысты ақпараттарға сүйене отырып, аталмыш қала Азау теңізі өңірінде орналасқан деген қорытынды шығарады. Бұл ретте И.В. Волков Ибн-Баттутаның Өл-Қалқашандиге сілтеме жасағандығына назар аударып, бұл жайтқа ерекше мән береді. Оның айтуынша, Өл-Қалқашанди келтірген мәліметтер толық сенуге болады, өйткені «Каирде орналасқан мемлекеттік басқару органдарындағы хатшы болып жұмыс істеп, іс қағаздарын жүргізу саласында ол (Өл-Қалқашанди. – Ұ.Ж.) өте білгір әрі тәжірибелі адам болды...» (Волков, 2022: 237). Өл-Қалқашандиге қарағанда, Укек астанасы Солхат болған Қырым ұлысында орналасты (Волков, 2022: 237).

Израильдік тарихшы Голда Ахизер мен ресейлік зерттеуші М.Г. Крамаровский бірігіп жазған «Археологиялық және жазбаша деректер бойынша орта ғасыр кезеңіндегі Солхаттағы еврейлер» (Ахизер Голда, Крамаровский, 2023) атты мақалада Өл-Қалқашанди еңбектерінен мәліметтер келтіріледі. Атап айтқанда, Қырым түбегінде орналасқан Солхат «далалық қаласын» («steppной город») (Ахизер Голда, Крамаровский, 2023: 81) сөз еткенде, авторлар былай жазды: «Солхаттың қала ретінде алғаш рет айтылуы 1286 жылға жатады. Қырық жеті жылдан кейін, 1333–1344 жылдары араб саяхатшысы Ибн Баттута оны «үлкен және әдемі» деген эпитеттермен «Киран қаласы» деп атайды. XIV ғасырдың екінші жартысының авторы, мысырлық Өл-Қалқашанди (1355–1418) Солхатты/Қырымды Алтын Орданың оң қанатының астанасы ретінде сипаттайды» (Ахизер Голда, Крамаровский, 2023: 82). Ресейлік тарихшы С.Н. Алнаддафтың «Орта ғасыр кезеңіндегі мұсылмандардың Еуропа тұрғындарына деген көзқарастарының қалыптасуы» (Алнаддаф, 2020) деп аталатын еңбегінде де Өл-Қалқашандидің шығармалары құнды тарихи дерек ретінде пайдаланылады. Мысалы, «Өл-Қалқашанди өзінің энциклопедиясында... Ибн Саид, әл-Идриси, Әбу әл-Фида және т.б. келтірген Еуропа туралы мәліметтерге сүйенеді. Ол Португалия Корольдігі, Барселона Корольдігі, Кипр, Родос, Орактиш, Сицилия және басқа да Жерорта теңізі аралдары туралы айтады» (Алнаддаф, 2020: 61).

Өл-Қалқашанди қаламынан шыққан туындылардағы мәліметтер Э.И. Сейдалиевтің «Мангупта орналасқан XIV ғасырға жататын ғимараттық жазулардағы «гекатонтархтар»: Алтын Орданың тарихына экскурс» (Сейдалиев, 2017) еңбегінде кездеседі. Мысалы, орта ғасыр кезеңінде Қырымдағы әскери қосындарды сөз еткенде, автор төмендегідей ақпарат келтіреді: «Өл-Қалқашанди (1355–1418) XIV ғасырдың екінші жартысында Қырым ұлысында үш түменнің бар екендігін алға тартады. Олардың әрқайсысы теориялық тұрғыдан он мың сарбазды шақыра алатын. Осы аудандардың бірі түбектің оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан «Ас елі» болды; Феодоро аумағы осы түменнің құрамында болса керек» (Сейдалиев, 2017: 382).

Орта ғасыр кезеңіндегі мұсылман авторларының шығармашылық мұрасын Шығыс Еуропадағы басқа елдердің де ғалымдары зерттегендігін айта кету жөн. Мысал ретінде

Молдова зерттеушілері Г.И. Постикэ мен Л.В. Бакуменко-Пырнэудың 2020 жылы жарық көрген «Шаһар әл-Жәдиттің (Орхейул век – Ескі Орхей, Молдова Республикасы) шойын қазандары» (Постикэ, Бакуменко-Пырнэу, 2020) атты еңбегін келтіруге болады. Атап айтқанда, Молдова астанасынан 60 шақырымдық жерде орналасқан тарихи-археологиялық кешенді зерттеу барысында, авторлар сол территорияда тамақ дайындауға арналған шойын қазандардың табылғандығын жазады. Г.И. Постикэ мен Л.В. Бакуменко-Пырнэудың пайымдауынша, бұл жайтты аймақтың саяси тарихындағы кейбір саяси-әскери оқиғалармен түсіндіруге болады. Бұл ретте энциклопедияшының мәліметтерін пайдалана отырып, зерттеушілер моңғол кезеңіндегі жауынгердің қару-жарағы мен сауыт-сайманына назар аударады. Атап айтқанда, Әл-Қалқашанди жинаған мәліметтерге сүйене отырып, авторлар төмендегідей мысал келтіреді: «Осы тұрғыдан қарағанда ортағасырлық авторлардың, мысалы, әрбір моңғол жауынгері әскери жорықтарға жақсы жабдықталған болып қатысуға тиіс, оның жанында екі қызметшісі, 30 қойы, 5 жылқысы, 2 мыс қазаны және әскери құрал-жабдықтарды тасымалдауға арналған арбасы болуы керек деп жазған араб энциклопедияшысы Әл-Қалқашандидің ақпараттары қызығушылық тудырады...» (Постикэ, Бакуменко-Пырнэу, 2020: 192).

Молдованың зерттеушісі Р.А. Рабиновичтің «Волох жаңғағымен» алдану, немесе Балкан түбегіндегі «волохтар» мен орыс «волхвтары» (Рабинович, 2000) деп аталатын монографиясы орта ғасыр кезеңіндегі Молдова мен Румынияның территориясындағы этникалық жағдайы талданады. Атап айтқанда, осы еңбекте Әл-Қалқашанди келтірген мәліметтер, соның ішінде Константинопольден солтүстікке қарай орналасқан территорияларды мекендеген халықтар мен елдер («саклабтар», Новгород жері, Вятка жері және т.б.) тізімі, пайдаланылды (Рабинович, 2000: 301). Жалпы алғанда, осы монографияда Әл-Қалқашандидің туындысы құнды дереккөз ретінде пайдаланылды.

Әл-Қалқашандидің Еуразияның далалық аймағының тарихына байланысты мәліметтер румын ғалымы В. Спинеидің «Алтын Орданың Валахия мен Молдавиядағы үстемдігі» (Спинеи, 2016) атты жұмысында көрініс табады. Әл-Қалқашандидің сол кездегі Таяу Шығыс пен Орталық Азия өңірлеріндегі әскери-саяси жағдайды жақсы білун атап өтіп, В. Спинеи төмендегідей жайтқа ерекше назар аударады: «Мамлүк сұлтандығынан шыққан отандастарынан басқа да ақпарат көздеріне ие болғандықтан, Ахмад әл-Қалқашанди (1355/1356–1418) моңғол иеліктерінің қатарына «Хорезм, Дәшті Қыпшақ, хазарлардың, Қырым татарларының, азақ, черкес, болгар, влах, ас және орыстардың жерлерін» жатқызады» (Спинеи, 2016).

1998 жылы А.Г. Недвецкийдің «Мәмлүктік Мысырдағы барлау және қарсы барлау қызметі (Әл-Қалқашандидің энциклопедиясы бойынша)» (Недвецкий, 1998) жарияланды. Осы мақалада әңгіме Әл-Қалқашандидің «Субһу л'Аша Фи Китабети л'Инша» деп аталатын энциклопедиялық еңбек жөнінде болып отыр. Өзінің мақаласында ең алдымен А.Г. Недвецкий аталмыш туындыға байланысты мәліметтер келтіреді. Оның айтуынша, осы 14 томнан тұратын шығарма шамамен 1412 жылы аяқталған. Бұл мемлекеттік кеңсе қызметкерлеріне арналған «әмбебап жинақ әрі оқу құралы» тарих, география, іс қағаздары, сыртқы саясат және т.б. салаларға қатысы бар әртүрлі ақпараттарды қамтиды. Сонымен бірге, жай ғана мәліметтер келтірумен шектелмей-ақ, Әл-Қалқашанди Мысырдың мемлекеттік мұрағатынан алынған құнды құжаттар мен хаттар үлгілерін береді (Недвецкий, 1998: 233). Жалпы алғанда, А.Г. Недвецкийдің осы жұмысы ерекше маңызға ие. Егер басқа көптеген зерттеушілердің ғылыми мақалаларында Әл-Қалқашанди туындысындағы мәліметтер дерек ретінде пайдаланылса, А.Г. Недвецкийдің еңбегі нақты тақырыпқа арналады. Әңгіме Мәмлүктер мемлекетіндегі барлау және қарсы барлау қызметі жөнінде болып отыр. Атап айтқанда, автор аталмыш қызметке тікелей қатысты сан алуан ақпараттар (соның ішінде мәліметтерді жинап талдау, барлаушылармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері, ресми жазысу ісінде құпия сақтау және т.б.) келтіреді. Мысал ретінде барлаушыға қойылатын кәсіби талаптарды келтіруге болады. Атап

айтқанда, Әл-Қалқашанди барлаушының төмендегідей қасиеттеріне ерекше мән береді: барлаушы басқа бір мемлекетте мәліметтер жинағанда, ақпарат жинаудың әдіс-тәсілдерін және сол елдің тілін жақсы меңгеруге, шетел тұрғындардың әдеп-ғұрыптарын білуге тиіс. Соным бірге саяхатқа шығу тәжірибесі болу керек. Сонымен қатар, барлаушыға тән жеке қасиеттерді атап өткенде Әл-Қалқашанди ептілік, пысықтық, төзімділік сияқты қасиеттерге ерекше мән береді (Недвецкий, 1998: 234).

В.А. Ивановтың «Ортағасырлық авторлардың шығармаларындағы Алтын Орданың географиясы» (Иванов, 2025) деген мақаласында Әл-Қалқашандидің еңбектеріне қысқаша мазмұндама берілген. Атап айтқанда, бұл мақалада осы мәселеге бір абзац арналған. Әл-Қалқашандидің «Субһу л'Аша Фи Китабети л'Инша» атты еңбегін талдай отырып, В.А. Иванов аталмыш туынды «XIV ғасырға жататын бұрынғы нарративтерден құрастырылған нарратив» («нарратив, скомпилированный из более ранних нарративов XIV в.») (Иванов, 2025: 94) деп сипаттайды. Бірақ зерттеушінің айтуы бойынша, Әл-Қалқашанди жалпы алғанда соны өзі де мойындайды: «Автордың өзі мұны өз шығармаларында үнемі атап өтеді» (Иванов, 2025: 94). В.А. Иванов төмендегідей қорытынды шығарады: «Әл-Қалқашанди өзінің алдындағылармен, яғни XIV ғасырдағы нарративистермен салыстырғанда Алтын Орда географиясын сипаттауға түбегейлі жаңа ештеңе қосқан жоқ. Мүмкін, көптеген бурджан (әл-Бурджан) халықтары мекендеген Маңғышлақ (Ксла) деп аталатын дөңгелек жер туралы айтылғаннан басқа» (Иванов, 2025: 94).

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген материалға сүйене отырып, келесі қорытындылар шығаруға болады. Біріншіден, Осылайша, шығыстанушылар мен тарихшылардың көптеген ғылыми еңбектерінде Әл-Қалқашандидің шығармалары құнды тарихи дереккөз ретінде пайдаланылады. Яғни зерттеушілер Таяу және Орта Шығыс, сондай-ақ Орталық Азия (соның ішінде Алтын Орданың) тарихы мен мәдениетін зерттегенде Әл-Қалқашандидің қаламынан шыққан туындылардан тиісті фактілер мен дәйексөз келтіреді. Бұл шығыстану және тарих саласындағы кейбір даулы мәселелерді шешуге септігін тигізеді. Екіншіден, қазіргі Шығыс Еуропаның тарихнамасында авторлар Әл-Қалқашандидің өмірі мен шығармашылық жолын зерттегенде оның еңбектерімен ғана шектелмей-ақ, оған әсер еткен әлеуметтік ортаға да ерекше назар аударады. Сонымен бірге зерттеушілер сол кезеңдегі, мысалы, Мәмлүктер мемлекеті кезеңіндегі үкіметтің ғылым мен өнер салаларындағы саясатына көңіл бөледі. Сондықтан да мәмлүктік Мысыр Таяу Шығыстағы ғылым мен мәдениет орталығына айналды. Үшіншіден, Шығыс Еуропа елдері ғалымдарының тарих саласындағы зерттеулерінде Әл-Қалқашандидің туындылары құнды тарихи дереккөз ретінде пайдаланылады. Өйткені оның шығармаларында Таяу және Орта Шығыс, Орталық Азия, Қара теңіздің солтүстік жағалауындағы өңірлер жөнінде әртүрлі географиялық мәліметтер келтіріледі.

Әдебиеттер:

Абзалов, Гатин, Мустакимов, Почекаев, 2022 – *Абзалов Л.Ф., Гатин М.С., Мустакимов И.А., Почекаев Р.Ю.* «Дастур ал-Катиб» как источник по истории государства, права и канцелярской культуры Золотой Орды (на примере ярлыка о назначении эмира Улуса) // *ЗО.* 2022. 10 (4). С. 770–798.

Алнадаф, 2020 – *Алнадаф С.Н.* Формирование взглядов мусульман на жителей Европы в Средние века // *ИПЕ.* 2020. № 1. С. 57–65.

Ахиезер Голда, Крамаровский, 2023 – *Ахиезер Голда, Крамаровский М.Г.* Еврейские общины средневекового Солхата по археологическим и рукописным источникам: историко-культурные аспекты // *ЗО.* 2023. 11 (1). С. 79–108.

Волков, 2022 – *Волков И.В.* Некоторые картографические и нарративные источники об Укеке // АЕС. 2022. № 3. С. 204–242.

Жузбаева, Ильясова, 2024 – *Жузбаева Ұ.Д., Ильясова З.С.* Труд Аль-Калкашанди (XV в.) «Субх аль-Аша фи Синаат аль-Инша» как источник исторической географии Золотой Орды // ВКНУ. 2024. № 3 (114). С. 50–65.

Жүзбаева, Ильясова, 2026 – *Жузбаева Ұ.Д., Ильясова З.С.* Түрік зерттеушілерінің еңбектеріндегі Әл-Қалқашанди және оның шығармалары // Қазақстан шығыстануы. 2026. № 2. 18-т. 176–186.

Иванов, 2025 – *Иванов В.А.* География Золотой Орды в изложении средневековых авторов // ЗО. 2025. Т. 13. № 1. С. 84–100.

История татар..., 2014 – История татар с древнейших времен в семи томах. Т. IV Татарские государства XV–XVIII вв. Казань, 2014. 1112 с.

Калинина, 2017 – *Калинина Т.М.* Арабские писатели о городах Крыма золотоордынского периода // МАИЭТ. 2017. № 22. С. 388–398.

Кожушко, 2014 – *Кожушко А.В.* Этнонимия монголов в сочинениях арабских историков и энциклопедистов XIII–XV вв. // Вестник ДГУ. 2014. Вып. 4. С. 28–33.

Недвецкий, 1998 – *Недвецкий А.Г.* Разведка и контрразведка в Мамлюкском Египте (по энциклопедии ал-Калкашанди) // Страны Ближнего Востока (актуальные проблемы современности и истории). Москва, 1998. С. 231–243.

Очерки истории..., 2022 – Очерки истории политических и правовых институтов тюркских народов: сборник научных статей / Под ред. д.ю.н., проф. А.А. Васильева; Министерство науки и высшего образования РФ, Алтайский государственный университет. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2022. 190 с.

Постикэ, Бакуменко-Пырнэу, 2020 – *Постикэ Г.И., Бакуменко-Пырнэу Л.В.* Чугунные котлы Шехр ал-Джедида (Орхейул векь – Старый Орхей, Республика Молдова) // ПА. 2020. № 2 (32). С. 181–199.

Рабинович, 2000 – *Рабинович Р.А.* Искушение «волошским орехом», или Балканские волохи и русские волхвы // SP. 2000. № 5. С. 262–390.

Сайфетдинова, 2024 – *Сайфетдинова Э.Г.* Города Золотой Орды на страницах средневековых арабских сочинений // АЕС. 2024. № 2. С. 158–163.

Сейдалиев, 2017 – *Сейдалиев Э. И.* «Гекатонтархи» в Мангупских строительных надписях XIV в.: золотоордынский экскурс // МАИЭТ. 2017. Вып. XXII. С. 378–387.

Селезнев, 2012а – *Селезнев Н.Н.* Интерпретации происхождения названия «яковиты» у средневековых арабоязычных египетских авторов // Вестник РГГУ. 2012. № 20. С. 153–168.

Селезнев, 2012б – *Селезнев Н.Н.* Средневековый восточнохристианский экуменизм как следствие исламского универсализма // ФЖ. 2012. № 1. С. 77–85.

Селезнев, 2015 – *Селезнев Н.Н.* История экуменизма: забытый ранний этап // ГРЦ. 2015. № 2 (33). С. 161–181.

Сидоренко, 2020 – *Сидоренко В.А.* Принятие религии ислама Золотой Ордой и начальный этап дипломатических отношений между Берке и Бейбарсом по документальным сведениям Абд аз-Захира // МАИЭТ. 2020. Вып. XXV. С. 513–559.

Сорогин, 2007 – *Сорогин Е.И.* Причины «Великой замятни» как общего кризиса высокоразвитого кочевого общества // СР: НОК. № 2 (16). С. 91–100.

Спинеи, 2016 – *Спинеи В.* Господство Золотой Орды в Валахии и Молдавии // ЗО. 2016. Т. 4, № 4. С. 734–766.

Тесаев, 2021 – *Тесаев З.А.* «Вилаят Чачан» по данным хроники «История Гирейхана» (XV в.) // Genesis: исторические исследования. 2021. С. 53–67.

Туманян, 2004 – *Туманян Т.Г.* Абу-л-Хасан ал-Маварди – мусульманский теоретик политической практики // Вестник СПбУ. 2004. Сер. 6. Вып. 4. С. 99–104.

Хотко, 2015 – *Хотко С.Х.* Геополитические и этнокультурные причины вовлечения населения Северного Причерноморья в мобилизационную систему египетских мамлюков // Вестник АГУ. 2015. Вып. 4 (167). С. 61–67.

Храпунов, 2023 – *Храпунов Н.И.* О названиях поздневизантийского и поствизантийского Херсона // МАИЭТ. 2023. № 28. С. 519–539.

Шайхисламов, 2014 – *Шайхисламов Т.Р.* Мамлюкский Египет – центр арабомусульманской культуры XIII–XIV вв. // РГЖ. 2014. Т. 3. № 6. С. 485–488.

Шпулер, 2016 – *Шпулер Б.* Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / Пер. с немец. яз. и коммент. М.С. Гатина. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 500 с.

Zhuzbayeva, 2025a – *Zhuzbayeva U.D.* Comparative analysis of geographical information in Subh al-Asha and other sources of the era // ҚШ. 2025. № 1. Т.13. С. 272–284.

Zhuzbayeva, Ilyassova, 2025b – *Zhuzbayeva U.D., Ilyassova Z.S.* Methods of description of cities and regions in «Subh al-Asha» and their significance for historical geography // KNU. BH. 2025. № 2 (117). P. 102–112.

References:

Abzalov, Gatin, Mustakimov, Pochekaev, 2022 – *Abzalov L.F., Gatin M.S., Mustakimov I.A., Pochekaev R.Iu.* «DasRus al-Katib» kak istochnik po istorii gosudarstva, prava i kantseliarskoi kulRusy Zolotoi Ordy (na primere iarlyka o naznachenii emira Ulusa) [«DasRus al-Katib» as a source on the history of the state, law and office culRuse of the Golden Horde (using the example of the yarlyk on the appointment of the emir of Ulus)] // ZO. 2022. 10 (4). P. 770–798. (in Rus)

Alnaddaf, 2020 – *Alnaddaf S.N.* Formirovanie vzgliadov musulman na zhitelei Evropy v Srednie veka [The Formation of Muslim Views of Europeans in the Middle Ages] // IPE. 2020. № 1. P. 57–65. (in Rus)

Akhiezer Golda, Kramarovskii, 2023 – *Akhiezer Golda, Kramarovskii M.G.* Evreiskie obshchiny srednevekovogo Solkhata po arkheologicheskim i rukopisnym istochnikam: istoriko-kulRusnye aspekty [Jewish communities of medieval Solkhat according to archaeological and manuscript sources: historical and culRusal aspects] // ZO. 2023. 11 (1). P. 79–108. (in Rus)

Volkov, 2022 – *Volkov I.V.* Nekotorye kartograficheskie i narrativnye istochniki ob Ukeke [Some cartographic and narrative sources about Ukek] // AES. 2022. № 3. P. 204–242. (in Rus)

Zhuzbaeva, Iliasova, 2024 – *Zhuzbaeva U.D., Iliasova Z.S.* Trud Al-Kalkashandi (XV v.) «Subkh al-Asha fi Sinaat al-Insha» kak istochnik istoricheskoi geografii Zolotoi Ordy [Trud Al-Kalkashandi (XV v.) «Subkh al-Asha fi Sinaat al-Insha» kak istochnik istoricheskoi geografii Zolotoi Ordy] // VKNU. 2024. № 3 (114). P. 50–65. (in Rus)

Zhuzbaeva, Iliasova, 2026 – *Zhuzbaeva U.D., Iliasova Z.S.* Turik zertteushilerinin enbekterindegi Al-Qalqashandi zhane onyn shygarmalary [Al-Qalqashandi and his works in the works of Ruskish researchers] // Qazaqstan shygystanuy. 2026. № 2. 18-t. P. 176–186. (in Rus)

Ivanov, 2025 – *Ivanov V.A.* Geografiia Zolotoi Ordy v izlozhenii srednevekovykh avtorov [Geography of the Golden Horde as Described by Medieval Authors] // ZO. 2025. Т. 13. № 1. P. 84–100. (in Rus)

Istoriia tatar..., 2014 – *Istoriia tatar s drevneishikh vremen v semi tomakh. T. IV Tatarskie gosudarstva XV–XVIII vv. [History of the Tatars from Ancient Times in Semi-Volumes. Vol. IV Tatar States of the 15th–18th CenRusies.].* Kazan, 2014. 1112 p. (in Rus)

Kalinina, 2017 – *Kalinina T.M.* Arabskie pisateli o gorodakh Kryma zolotoordynskogo perioda [Arab writers on the cities of Crimea during the Golden Horde period] // MAIET. 2017. № 22. P. 388–398. (in Rus)

Kozhushko, 2014 – *Kozhushko A.V.* Etnonimiia mongolov v sochineniiakh arabskikh istorikov i entsiklopedistov XIII–XV vv. [Ethnonomy of the Mongols in the Works of Arab Historians and Encyclopedists of the 13th–15th CenRusies] // *Vestnik DGU*. 2014. Vyp. 4. P. 28–33. (in Rus)

Nedvetskii, 1998 – *Nedvetskii A.G.* Razvedka i kontrazvedka v Mamliuvskom Egipte (po entsiklopedii al-Kalkashandi) [Intelligence and counterintelligence in Mamliuk Egypt (according to the entsiklopedii al-Kalkashandi)] // *Strany Blizhnego Vostoka (aktualnye problemy sovremennosti i istorii)*. Moskva, 1998. P. 231–243. (in Rus)

Ocherki istorii..., 2022 – *Ocherki istorii politicheskikh i pravovykh institutov tiurkskikh narodov: sbornik nauchnykh statei* [Essays on the history of political and legal institutions of the Tiurkic peoples: a collection of scientific papers] / Pod red. d.iu.n., prof. A.A. Vasileva; Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniia RF, Altaiskii gosudarstvennyi universitet. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 2022. 190 p. (in Rus)

Postike, Bakumenko-Pyrneu, 2020 – *Postike G.I., Bakumenko-Pyrneu L.V.* Chugunnye kotly Shekhr al-Dzhedida (Orkheiul vek – Staryi Orkhei, Respublika Moldova) [Cast iron boilers Shehr al-Jedida (Orheiul vek - Old Orhei, Republic of Moldova)] // *PA*. 2020. № 2 (32). P. 181–199. (in Rus)

Rabinovich, 2000 – *Rabinovich R.A.* Iskushenie «voloshskim orekhom», ili Balkanskii volokhi i russkie volkhvy [The Temptation of the «Volosh Nut», or Balkan Volchs and Russian Magi] // *SR*. 2000. № 5. P. 262–390. (in Rus)

Saifetdinova, 2024 – *Saifetdinova E.G.* Goroda Zolotoi Ordy na stranitsakh srednevekovykh arabskikh sochinenii [Cities of the Golden Horde in the pages of medieval Arabic writings] // *AES*. 2024. № 2. P. 158–163. (in Rus)

Seidaliyev, 2017 – *Seidaliyev E.I.* «Gekatonarkhi» v Mangupskikh stroitelnykh nadpisiakh XIV v.: zolotoordynskii ekskurs [Hecatonarchi in Mangup building inscriptions of the 14th cenRusy: Golden Horde excursion] // *MAIET*. 2017. Vyp. XVII. P. 378–387. (in Rus)

Seleznev, 2012a – *Seleznev N.N.* Interpretatsii proiskhozhdeniia nazvaniia «iakovity» u srednevekovykh araboiazychnykh egipetskikh avtorov [Interpretations of the origin of the name «Jacobity» among medieval Arabic-speaking Egyptian authors] // *Vestnik RGGU*. 2012. № 20. P. 153–168. (in Rus)

Seleznev, 2012b – *Seleznev N.N.* Srednevekovyi vostochnokhristianskii ekumenizm kak sledstvie islamskogo universalizma [Medieval Eastern Christian Ecumenism as a Consequence of Islamic Universalism] // *FZh*. 2012. № 1. P. 77–85. (in Rus)

Seleznev, 2015 – *Seleznev N.N.* Istoriia ekumenizma: zabytyi rannii etap [Istoriia ekumenizma: zabytyi rannii etap] // *GRTs*. 2015. № 2 (33). P. 161–181. (in Rus)

Sidorenko, 2020 – *Sidorenko V.A.* Priniatie religii islama Zolotoi Ordoi i nachalnyi etap diplomaticheskikh otnoshenii mezhdur Berke i Beibarsom po dokumentalnym svedeniiam Abd az-Zakhira [The adoption of the Islamic religion by the Golden Horde and the initial stage of diplomatic relations between Berke and Beibars according to the documentary evidence of Abd az-Zahir] // *MAIET*. 2020. Vyp. XXV. P. 513–559. (in Rus)

Sorogin, 2007 – *Sorogin E.I.* Prichiny «Velikoi zamatni» kak obshchego krizisa vysokorazvitogo kochevogo obshchestva [The Causes of the Great Meatball as a General Crisis of a Highly Developed Nomadic Society] // *SR: NOK*. № 2 (16). P. 91–100. (in Rus)

Spinei, 2016 – *Spinei V.* Gospodstvo Zolotoi Ordy v Valakhii i Moldavii [The Causes of the Great Meatball as a General Crisis of a Highly Developed Nomadic Society] // *ZO*. 2016. T. 4, № 4. P. 734–766. (in Rus)

Tesaev, 2021 – *Tesaev Z.A.* «Vilaiat Chachan» po dannym khroniki «Istoriia Gireikhana» (XV v.) [«Vilaiat Chachan» according to the chronicle «History of Gireikhan» (15th cenRusy)] // *Genesis: istoricheskie issledovaniia*. 2021. P. 53–67. (in Rus)

Tumanian, 2004 – *Tumanian T.G.* Abu-l-Khasan al-Mavardi – musulmanskii teoretik politicheskoi praktiki [Abu-l-Khasan al-Mavardi – Muslim theorist of political practice] // *Vestnik SPbU*. 2004. Ser. 6. Vyp. 4. P. 99–104. (in Rus)

Khotko, 2015 – *Khotko S.Kh.* Geopoliticheskie i etnokulRusnye prichiny vovlecheniia naseleniia Severnogo Prichernomoria v mobilizatsionnuu sistem u egipetskikh mamliukov [Geopolitical and ethnoculRusal reasons for the involvement of the population of the Northern Black Sea region in the mobilization system of the Egyptian Mamluks] // Vestnik AGU. 2015. Vyp. 4 (167). P. 61–67. (in Rus)

Khrapunov, 2023 – *Khrapunov N.I.* O nazvaniiaKh pozdnevizantiiskogo i postvizantiiskogo Khersona [On the names of late Byzantine and post-Byzantine Kherson] // MAIET. 2023. № 28. P. 519–539.

Shaikhislamov, 2014 – *Shaikhislamov T.R.* Mamliukskii Egipet – tsentr arabo-musulmanskoi kulRusy XIII–XIV vv. [Mamluk Egypt is the center of Arab-Muslim culRuse in the 13th–14th cenRusies] // RGZh. 2014. T. 3. № 6. P. 485–488. (in Rus)

Shpuler, 2016 – *Shpuler B.* Zolotaia Orda. Mongoly v Rossii. 1223–1502 gg. [Golden Horde. Mongols in Russia. 1223–1502.] / Per. s nemets. iaz. i komment. M.S. Gatina. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2016. 500 p. (in Rus)

Zhuzbayeva, 2025a – *Zhuzbayeva U.D.* Comparative analysis of geographical information in Subh al-Asha and other sources of the era // Qsazaqstan Sgygustanuy. 2025. № 1. T.13. C. 272–284.

Zhuzbayeva, Ilyassova, 2025b – *Zhuzbayeva U.D., Ilyassova Z.S.* Methods of description of cities and regions in «Subh al-Asha» and their significance for historical geography // KNU. BH. 2025. № 2 (117). P. 102–112.

Жузбаева У.Д.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: uldanai1994@mail.ru

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ АЛЬ-КАЛКАШАНДИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ИСТОРИКОВ СТРАН ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Аннотация. Введение. Статья посвящена изучению историографических аспектов жизни и творческого пути видного исследователя, известного энциклопедиста Арабского Востока XIV–XV вв. Аль-Калкашанди. Рассматриваются основные направления изучения творческого наследия этой выдающейся личности в работах востоковедов и историков стран Восточной Европы. Цели и задачи. Цель статьи – выявить основные особенности изучения жизненного и творческого пути Аль-Калкашанди в востоковедческой и исторической науках стран Восточной Европы. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи, а именно: изучить факторы, повлиявшие на становление Аль-Калкашанди как энциклопедиста; рассмотреть основные направления исследований историков, посвященных трудам Аль-Калкашанди; изучить оценки трудов Аль-Калкашанди в научных трудах современных ученых. Научные методы. В статье используются биографический и историко-сравнительный методы, а также метод факторного анализа. Указанные методы способствуют достижению поставленной цели. Результаты. В результате изучения данного вопроса автор приходит к выводу о том, что в историографии творческое наследие Аль-Калкашанди используется в двух направлениях. Во-первых, произведения Аль-Калкашанди как исторический источник для изучения и осмысления истории и культуры Ближнего и Среднего Востока, а также Центральной Азии. Во-вторых, произведения Аль-Калкашанди являются объектом целенаправленного источниковедческого исследования. Выводы. Поскольку Аль-Калкашанди является современником многих происходивших при его жизни событий, его сочинения имеют не только историографическое, но и источниковедческое значение.

Благодарность: Данная статья написана в рамках выполнения научного проекта AP22682863 «Труд аль-Калкашанди (XV в.) “Субх аль-аша фи сина’ат аль-инша” как источник исторической географии Золотой Орды».

Ключевые слова: Аль-Калкашанди, средневековые авторы, историография Восточной Европы, российская историография, историческая география, Ближний Восток, история Египта.

Zhuzbayeva U.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: uldanai1994@mail.ru

LIFE AND CREATIVE CAREER OF AL-QALQASHANDI IN THE RESEARCH OF HISTORIANS OF EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Annotation. Introduction. This article examines the historiographical aspects of the life and career of Al-Qalqashandi, a prominent scholar and renowned encyclopedist of the Arab East in the 14th and 15th centuries. It examines the main areas of study of this outstanding figure's legacy in the works of orientalists and historians in Eastern European countries. Goals and objectives. The purpose of this article is to identify the key features of the study of Al-Qalqashandi's life and work in Eastern European oriental and historical studies. To achieve this goal, the following tasks must be addressed: examining the factors that influenced Al-Qalqashandi's development as an encyclopedic scholar; reviewing the main areas of research by historians devoted to Al-Qalqashandi's works; and examining the assessments of Al-Qalqashandi's works in contemporary scholarly works. Scientific methods. The article utilizes biographical and historical-comparative methods, as well as factor analysis. These methods contribute to achieving the stated goal. Results. Having studied this issue, the author concludes that historiography utilizes Al-Qalqashandi's work in two ways. First, Al-Qalqashandi's works serve as a historical source for studying and understanding the history and culture of the Near and Middle East, as well as Central Asia. Second, Al-Qalqashandi's works are the subject of targeted source study. Conclusions. Since Al-Qalqashandi was a contemporary of many events that took place during his lifetime, his works have not only historiographical but also source study significance.

Алғыс: This article was written within the framework of project AP22682863, "Al-Qalqashandi's (15th century) work Subh al-A'sha fi Sina'at al-Insha as a source on the historical geography of the Golden Horde.

Keywords: Al-Qalqashandi, medieval authors, historiography of Eastern Europe, Russian historiography, historical geography, the Middle East, history of Egypt.

Автор туралы мәлімет:

Жүзбаева Ұлданай Дүйсенқызы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми қызметкері, постдокторант «Жас ғалым», Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе:

Жузбаева Улданай Дуйсеновна (автор-корреспондент) – PhD, научный сотрудник Казахского национального университета имени аль-Фараби, постдокторант «Жас ғалым» Алматы, Казахстан

Information about the author:

Zhuzbayeva Uldanay (corresponding author) – PhD, researcher at al-Farabi Kazakh National University, postdoctoral fellow «Zhas galym», Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 17 маусым 2026 жыл
Қабылданды 15 тамыз 2026 жыл*

¹Kozhabekova R.S. ^{*2}Aubakirova K.K. ³Kamisheva G.A.

¹Nur-Mubarak University of Islamic Culture of Egypt, Almaty, Kazakhstan

^{2,3}Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: ¹raushan.kozhabekova@inbox.ru, ²aubakirova.kunduzay@gmail.com
³kamisheva_gulnur@mail.ru

THE CONCEPT OF HUMAN IN THE POETRY OF ABAI KUNANBAYULI AND AHMED SHAWQI: COMPARATIVE AND CONTRASTIVE ANALYSIS

Abstract. This article is devoted to a comparative analysis of the concept of human in the poetry of the great Kazakh poet Abai Kunanbayuly and the Egyptian poet Ahmed Shawqi, a neoclassical figure of Arabic literature. Although the lives and works of Abai and Shawqi have been extensively examined in their respective countries, no dedicated comparative study of their cultural and philosophical views on the image of human has yet been conducted, which underlines the relevance of this study. The main goal of the study is to conduct a comparative analysis of the image of human being in the poetry of Abai Kunanbayuly and Ahmed Shawqi. To achieve this goal, the following tasks are intended to be solved: to collect the works of Abai and Shawqi that reveal the image of human; to conduct a hermeneutic analysis of the poetry of the two poets; to determine the main principles of the concept of "Human" in the discourse of Abai and Shawqi; to determine the content and genre features and similarities of the works of Abai and Shawqi on the theme of human, to analyze the plot and idea. To achieve the set goals, the methods of hermeneutic analysis, interpretation, and comparative analysis, along with the methods of compilation, systematization, and classification, were prioritized. The main novelty of the work is the identification of the philosophical and ethical foundations of the human theme in the poetry of Arab and Kazakh poets, and the conduct of a comparative analysis. The results of the study may contribute to addressing current issues in Abai and Shawqi studies, as well as promote the dissemination of the creative heritage of Abai and Shawqi, enhance the understanding of their educational and philosophical ideas, increase the intellectual potential of our country, and strengthen Kazakh-Arab cultural and literary ties.

Acknowledgements: This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan Grant No. AP25796471 "The concept of Human in the Discourse of Abai and Shawqi (Based on Original Manuscripts)".

Keywords: Abai, Shawqi, the concept of Human, moral values, comparative analysis, Arabic language, literary connections

Introduction

The legacies of the great poets of the Kazakh and Arab peoples, Abai and Shawqi reflect the cultural, philosophical and ethical values of the societies and historical periods in which they lived through their artistic expression. A comparative study of the creative ideas of poets who lived in geographical distant regions makes it possible to identify similarities and differences in their perception of the world, human nature and society. The relevance of a comparative analysis of philosophical conceptions of the image of man in the poetry of Abai Kunanbayuly and Ahmed Shawqi lies in the need to compare of the artistic and ideological features of the Kazakh and Arabic literary traditions within which their works were created.

The poetry of Abai Kunanbayuly and Ahmed Shawqi was influenced by the intellectual traditions of the East, philosophy, particularly Islamic thought, Sufism and humanistic values. A comparison of the moral and philosophical ideas of the two poets contributes to a deeper understanding of intercultural dialogue within the broader context of world civilizations. A

comparison of Arabic and Kazakh literary traditions, which are unique among the peoples of the East, is also relevant because it allows us to more deeply understand their common cultural heritage and national literary features, the artistic techniques and to identify similar and unique methods. The object of the research work was the poetic works of the great Kazakh poet, educator, philosopher, translator, founder of Kazakh written literature and literary language – Abai (Ibrahim) Kunanbayuly and the Arabic neoclassical, Egyptian poet, writer, playwright, educator, translator Ahmed Shawqi, known under the name "الشعراء أمير" ("Emir of Poets"), as well as the philosophical and ethical foundations of the concept of human in their poetry.

Research materials and methods

The research materials included the poems and narrative poems of Abai Kunanbayuly as well as the *qasidas* and poetic *dramas* of Ahmed Shawqi written in Arabic. In accordance with the aims and objectives of the study, both general theoretical and specific research methods were employed, including the methods of compilation, systematization, and classification, as well as hermeneutic analysis, interpretation, and comparative-contrastive analysis.

The method of comparative analysis was used to study the work of the great Kazakh poet Abai and Shawqi, known as the Prince of Poets. Comparative analysis of poets' work is one of the main methods widely used in research in the humanities, especially in the field of literary studies and linguistics. This method is based on comparing and contrasting various aspects of the works of two or more poets (structure, content, style, language, literary features, etc.).

The hermeneutic analysis method was used to determine the features of the semantic content and compositional structure of the text, the author's position, inner world, creative individuality, and worldview. Hermeneutics emphasizes the need to recognize and understand a work of art not in isolation, but within the framework of the traditional culture that created it and contributed to its birth. The hermeneutic method allows us to expand our understanding of the text and reveal hidden meanings. Therefore, the hermeneutic method was chosen and implemented to identify similar and unique features in the works of the Kazakh thinker Abai and the Arab poet Shawqi. The method of texts interpretation provides a basis for analyses and understanding of literary texts. This helps researchers understand the many layers of meaning present in the work and reveal deeper thoughts and ideas encoded in the text. This method revealed the multi-layered content of religious and philosophical texts in the works of poets. General theoretical methods allowed us to broadly interpret the object of study. Using the collection method, data about individual poets were collected, systematized, and their common features were identified. During the study, the interrelationship of the theme of man in the poetry of the Kazakh poet Abai and the Arab poet Shawqi was examined from a comparative perspective. The comparative method was also used to identify the universal and national features reflected in their works.

Discussion

In the history of Kazakh literature studies, numerous fundamental works have been dedicated to the life and creative legacy of Abai Kunanbayuly. Abai's literary legacy was first published in St. Petersburg in 1909 at the initiative of his descendants. This edition subsequently became the basis for later publications, which were traditionally revised and supplemented with commentaries on the occasion of the poet's anniversaries (Abaitanu..., 2015:21). Akhmet Baitursynov's article "The Chief Poet of the Kazakhs", published in the Kazakh newspaper in 1913, relied on these data provided by Kakitay Iskakuly. These two publications subsequently became the main sources of information on Abai's life and legacy for later scholars (Baytursynov, 1913). After them, an important study, in which the poet's life was most fully supplemented, analyzed and explained, was Mukhtar Auezov's work "Abai's Relatives and Life" (Abaitanu..., 2015:31-93). In the field of Abai studies, we can especially mention the works of A. Bokeikhanov, M. Auezov, K. Mukhamedkhanov, K. Zhubanov, Z. Akhmetov, M. Myrzakhmetov, R. Syzdykova, Zh. Dadebayev and many other researchers who

laid the foundation for it. The linguistic features of Abai's works were first considered in the works of K. Zhumaliev (Zhumaliev, 1948), R. Syzdykova (Syzdykova, 2004), while studies related to Abai's textology include K. Mukhametkhanov's works "On the Textology of Abai's Works" (Mukhametkhanov, 2010), and T. Zhurtbay's works "He Did Not Write Without Knowing..." (Zhurtbay, 2020). The study of the concept of man in Abai's work from a modern perspective was specifically considered by the Abai scholar M. Myrzakhmetov (Tolyk adam..., 2025). The orientalist scholar Y. Paltore proves that the concept of human in Abai's works is deeply connected with religious texts by comparing his "The Book of Words (Qara Sozder)" with verses of the Quran and the hadiths of the Prophet Muhammad (Paltore, 2025:216).

In the work of the Turkish scholar E. Petek, "Abai Kunanbayuly. The Book of Gaqliya", Abai's words are presented in their original form in the 1907 version of the Murseyit manuscript, and its transcription and grammatical index are made. This study shows the characteristics and linguistic features of Abai's manuscripts of the early 20th century, and also studies Abai's Book of Words (Qara Sozder) from a linguistic perspective (Petek, 2020). In another work by the Turkish scholar E. Petek, entitled "The Manuscript of Abai's Poems", and published in Kazakh in 2023, Abai's poems were presented in their manuscript version for the first time (Petek, 2023).

The life and work of Ahmed Shawqi have been studied not only by Egyptian scholars, but also by the entire Arab world as a great poet and the founder of modern Arabic literature. In addition, the works of the poet of Turkish origin, which deal with the Ottoman Empire and the Turks, have also served as a basis for the research of Turkish scholars. Among the earliest major studies devoted to the life and work of Ahmed Shawqi is the work of twentieth-century literary critic, historian and scholar of Arabic literature Shawqi Daif. In his research, he conducted a comprehensive analysis of Shawqi's works, based on his own manuscripts (Daif, 2010). The famous writer and critic Taha Hussein, in his work "Hafiz and Shawqi", conducted a comparative analysis of the works of the famous Egyptian poets Hafiz Ibrahim and Ahmed Shawqi (Abdalla, 2004). In his work "Ahmed Shawqi – Poet of Humanity" ("أحمد شوقي شاعر الإنسانية"), the Egyptian researcher Abdel Majid offers comprehensive study of Shawqi's poetry, focusing on its genre features, and ideological content, and the poet's contribution to the development of modern Arabic literature (Majeed, 1998). The Arab literary critic Sh. Jabri in his work examined Shawqi's contribution to the development of the genre of parables and the poet's skill in conveying his wise thoughts through the lives of the characters (Jabri, 1997). The researcher Sh. Arsalan in his study "Shawqi and Forty Years of Friendship" ("شوقي" "و صداقات أربعين سنة") provides interesting information about the biography and work of the Arab poet Ahmad Shawqi (Arsalan, 2009).

The work of the Turkish scholar K. Urun shows the historical factors that influenced the life and work of Ahmed Shawqi. It is worth noting that in this work the analysis of the poet's works related to the Ottoman Empire is carried out (Urun, 2002). In his work "New Arabic Literature during the Ottoman Empire", the Turkish researcher A. Savran conducted a study on the life and literary legacy of Ahmed Shawqi and highlighted the poet's place in modern Arabic literature (Ahmed, 1991). The study of H. Yazici examines the life of the Egyptian poet Shawqi and the image of Sultan Abdulhamid II in his works (Yazici, 1997). In general, the life and literary legacy of Ahmed Shawqi have been considered as a subject of study in the works of Arab and Turkish scholars, as well as some European scholars (Stetkevych, 2010). However, Ahmed Shawqi's literary legacy has not been examined as an independent subject of research in Kazakh literature studies. The study of Ahmed Shawqi's work, which have made a significant contribution to the development of Arabic literature, will enrich Kazakh literary studies and promote intercultural literary dialogue.

To understand the literary legacy of Abai and Shawqi, it is important to note that their works were first published in the press, which played significant role in their reception subsequent development. Initially, the publication of the poems of both poets in the press played an important role in bringing their works to a wider audience. Shawqi's poems were first published in the central Egyptian newspapers "Al-Ahram" (الإحرام) and "Al-Waqai al-Misriya" (المصرية الوقائع), and Abai's short

stories were published in the newspaper “Dala Ulayaty”. In the 19th century, Kazakh poets and writers published their works in the printing houses of Kazan, Petersburg and other cities. During Abai's lifetime, two poems “When the Summer Day Turned into July” and “To Kulembay” were first published in the newspaper “Dala Ulayaty” in 1886.

More than a century has passed since the era of the two poets, many events have occurred in the world and society, significant changes have taken place in the political arena, in the field of culture and spirituality, in science and technology. Human civilization is undergoing a radical transformation, and the basic values for new generations that have come to life are gradually changing. In this regard, it is necessary to note the relevance of studying the creative heritage of individuals who have left an indelible mark on the history of their people and worked for its prosperity and development in accordance with the requirements of the new era in order to preserve national identity and strengthen spirituality in the context of the changes introduced by globalization.

Research results

Since the concept of human being possesses profound social, philosophical and religious dimensions, thinkers of every age have sought to define the ideal person, expressing their views through various intellectual and literary works. The place and significance of human beings in this world have occupied the minds of thinkers for centuries and have served as the basis for their intellectual inquiry. Among them are Muslim thinkers whose intellectual legacy has made a significant contribution to the development of philosophical thought and the spiritual culture of humankind. The concept of the perfect human being (al-insān al-kāmil) and the idea of spiritual perfection occupied an important place in the Islamic religion and Sufi culture (Kartaeva, 2022:21). The principles of Islamic thought were the foundation for the formation of Abai's general worldview, including his view of the concept of human.

One of the main themes in Abai's work is the concept of human. The poet, who devoted his entire life to serving the interests of the people, emphasizes the importance of educating the individual for the development of society. He did not view each human being as a separate person, an individual, but rather as a member of the society in which he lived, and the appearance of his surroundings depended on his actions and behavior. The poet considered the education and upbringing of a person to be important, not on his age, wealth and social status, but primarily on his morality, manners, and spiritual appearance. The main features of the concept of human in Abai's works are:

- *morality and spiritual perfection*: His poems often touch on the issues of conscience, honesty, justice, and charity in a person. He severely criticizes habits such as laziness, envy, dishonesty, and careerism, calling them among the actions that lead and destroy a person;

- *human knowledge and intellectual development*: Abai emphasized that the desire for education and knowledge leads a person to perfection;

- *human freedom and responsibility*: the poet believed that it is right for a person to work as he pleases in life and freely choose his path, but he also emphasized that he should responsibly approach the freedom given to him and not commit extraneous acts;

- *harmony with nature*: there is a close connection between human life and nature, it is important for humans to understand the characteristics of each season;

- *social responsibility*: Abay considers a person not only as an individual, but as a part of society, and says that each person has a contribution to the development of society.

Abai's poetry focuses on poems that describe a person's inner world, behavior, and outlook on life, thereby creating an image of the people around him. Therefore, the concept of human in his poetry is aimed at a deep understanding of the meaning of life, the place of each person in society, their moral qualities, and spiritual values. It is important to briefly consider the aspects that define the concept of human in Abai's poetry. The poet does not differentiate between people on the basis of external factors, but subjects everyone to the same ethical and moral criteria.

The most important, noble qualities in a person that Abay values are mind, heart (faith) and will. In the poem "First a cold ice, mind, intelligence" the poet clearly shows that the combination of mind, strength, and heart leads a person to success, and what a complete, intelligent person looks like. This idea is also expressed in the poem "Believe in yourself, take your own life" that a strong person, that is, a person who believes in his own strength, overcomes life's difficulties. The poems "Do not boast when you do not have knowledge", "Do not be beautiful for no reason", "Read in the boarding school", "I did not think that I have science in my life" are the poet's appeals to science and education. Addressing one individual, Abai in fact appealed to the entire Kazakh nation, calling for spiritual and intellectual advancement. The poet constantly encourages young people to pursue education, cultivate moral virtues, and avoid selfishness.

The spiritual life of an individual and the image of the believer occupy a central place in Abai's works. In the poems *"God Himself Is True, and His Word Is True"* and *"When Someone Dies, Another Mourns"*, the poet addresses the theme of faith in God and moral values calling upon people to pursue virtue and uphold honesty.

The poem "November, December and those two months" depicts honest labor, a simple hardworking villager, and realistically depicts the relationship between man and nature through village life. The poems "Winter", "Spring", "Summer", and "Autumn" are intended to describe the seasons in the Kazakh steppe. At the same time, Abai skillfully portrays the influence of each season on human life and experience. A hermeneutic analysis of the image of a person embodied in the poetry of Abai Kunanbayuly allows us to identify the paradigms in creating his concept of human. In Abai's poetry, the image of the human is presented through the individual's behavior, inner world and actions. An analysis the relationship between man and society in Abai's poems makes it possible to identify the principal elements of concept of human, which may be summarized as follows:

- *morality and spiritual purity;*
- *spiritual maturity;*
- *harmony with nature;*
- *social responsibility.*

In the preface to the collection of selected works "Ash-Shawqiyat", Muhammad Hussein Haykal states that Shawqi's worldview as a poet was equally influenced by the culture and literature of his own country and European countries. If Shawqi matured in Egypt as a citizen of his nation and Arab poet, the years in Europe expanded his worldview and contributed to his rise to the heights of world literature (Abd al-Fattah, 1933:111).

Literary critics argue that Ahmed Shawqi, in addition to poems about patriotism, national interests, religion, and nature, raised topics such as human nature, its abilities and qualities, and its desire for development in his work. It is evident that the poems to the human being occupy special place in Ahmed Shawqi's works and closely interconnected political, social, and philosophical themes addressed by the poet. In portraying human being, Ahmed Shawqi combines the traditions of classical Arabic genres of madh (praise) and hija (satire) with the realities and concerns of the modern era. In order to determine how Ahmed Shawqi addressed the theme of human being and the image of the human he portrayed, it is necessary to identify and systematize the principal aspects of the theme his poetry. These may be summarized as follows:

- *human intelligence and knowledge:* When the poet touches on the topic of humanity, he first of all places great importance on the human desire for learning, the passion for discovery, and the ability to research. In the famous qasida "قم للمعلم" ("Bow to the Teacher"), which presents the poet as an educator and encourages the path of knowledge and science, Shawqi praises the teacher as the most deserving of respect in the path of knowledge:

فَمُ لِلْمُعَلِّمِ وَقِهِ التَّجْبِيلَا كَادَ الْمَعْلَمُ أَنْ يَكُونَ رَسُولًا
أَعْلَمْتُ أَشْرَفَ وَأَجَلَ مَنْ الَّذِي يَبْنِي وَيُنْشِئُ أَنْفُسًا وَعُقُولًا
سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ خَيْرَ مُعَلِّمٍ عُلِّمْتَ بِالْقَلَمِ الْقُرُونِ الْأُولَى
أَخْرَجْتَ هَذَا الْعَقْلَ مِنْ ظُلُمَاتِهِ وَهَدَيْتَهُ النُّورَ الْمُبِينِ سَبِيلًا
إِنَّ الشَّجَاعَةَ فِي الْقُلُوبِ كَثِيرَةٌ وَوَجَدْتُ شَجَاعَةَ الْعُقُولِ قَلِيلًا
رَبُّوْا عَلَى الْإِنْصَافِ فَتَيَّانَ الْجَمَى تَجِدُوهُمْ كَهْفَ الْحَقِيقِ كَهُولًا
فَهُوَ الَّذِي يَبْنِي الطَّبَاعَ قَوِيْمَةً وَهُوَ الَّذِي يَبْنِي النُّفُوسَ عُذُولًا

ويقيمُ منطقَ كلِّ اعواجٍ منطقٍ ويريه رأياً في الأمور أصيلاً

*Bow to the teacher
Bow to the teacher with respect,
He is just a little away from becoming a prophet.
Is there a more noble soul than him,
He teaches with the intention of teaching.
Shine light on everyone with dignity,
O Allah, endless praise is only for you.
You are the only teacher of teachers
You taught humanity what it did not know
You taught it to read and write,
Innumerable thanks to you, Creator, only for you.
You saved the mind from darkness,
You guided us to the bright path
You will find a lot of courage in our hearts
Let's open the door of knowledge with a golden key.
Let's educate our descendants justly,
So that it will protect us from all difficulties.
He builds a beautiful character for his student,
A teacher is the light of knowledge in every word.
He teaches his students to be upright*

In his chest, which has accumulated inexhaustible knowledge (Abdul fattah, 1933:86).

The poet valued the intellect and spiritual character of a person as a noble quality. In the poem “Whoever seeks knowledge will obtain the seed”, he calls for science and knowledge as follows:

من سعى الى العلم نال المنى،
فالعقل مصباح يضيء الدنيا.
ليحكم العقل، ففيه القوى،
والظلمة حيث الحقيقة خفت

*Whoever seeks knowledge will obtain the seed,
The intellect is a lamp that illuminates the world.
Let the intellect rule, for there is power,
And darkness is where truth is hidden (Abdullah, 1998:86).*

- a fighter against social inequality: Ahmed Shawqi, along with philosophical reflections on human nature and spiritual essence, also paid attention to the contradictory problems of the society in which he lived: injustice, colonialism, poverty, and fought for justice for ordinary people. In the works of the poet on this topic, a person is depicted as a victim of social problems, often various social contradictions. At the same time, the poet not only describes the difficulties faced by a representative of the ordinary people, criticizes his suffering, but also tries to portray him as a fighter capable of overcoming suffering and awaken hope for the future.

- *a person of truthfulness and honesty*: the poet describes the truthfulness of a human as a quality that is given by deep upbringing and is necessary for establishing relationships with people in life. The poet describes honesty as the greatest quality, saying that it brings respect to people and that the greatest legacy that parents leave to their children is honesty. He says that this is much more valuable than material heritage. According to the poet, the eternal survival of nations on the stage of history depends on their morality. If moral values collapse, then the nation itself will perish.

- *historical figures*: Through his historical plays, he brought prominent figures of the past stage and inspired contemporaries. His verse dramas introduced a new genre to modern Arabic literature. Among the historical figures to whom the poet dedicated poems are the Egyptian queen Cleopatra, the Abbasid caliph Harun al-Rashid, the commander Salah al-Din, Khedive Abbas II Hilmi, Muhammad Ali Pasha, Saad Zaghlul, etc.

Through his portrayals of historical figures, Ahmed Shawqi expressed his philosophical, educational and social views. The heroes of Shawqi's poetry are patriots, supporters of kindness, freedom and justice, so they immediately reach the reader and inspire, awaken hope and lift his spirits. In his poetry, the eternal problems of human life, unchanging values, are constantly raised, and morality is put in the first place, therefore the poet's poems remain relevant not only for his contemporaries, but also today.

Conclusion

The great poet Abai Kunanbayulu's works represent a unique synthesis of Kazakh culture, Eastern philosophy and European literature, their ideas, themes and content transcend the boundaries of Kazakh literature and possess broader cultural and universal significance. By addressing issues of universal human concern, his poems have been translated into many languages of the world, reflecting their relevance and universality. The poet believed that human beings possess the ability to shape their own destiny an idea that constitutes of Abai's anthropocentric view.

Ahmed Shawqi's work coincides with the changes that colonial policy and the struggle for freedom brought not only to Egypt, but also to the entire Arab world. The poet himself, who initially began his work as a court poet, later joined the struggle for the interests of the people in creating a new society. The transformation of the country's political and cultural life was fully reflected in the poet's work, the direction and content of his works changed radically. In other words, Shawqi's work is a reflection of the transformation of Egyptian society in poetry.

Taking Abai and Ahmed Shawqi as representatives of two national literatures and comparing their works with each other, one can notice the similarities in their poetry. These similarities are, first of all, common themes and ideas. The ideas of morality, justice, search and perfection occupy a central place in the works of Abai and Shawqi. A distinctive feature of the work of Abai and Shawqi is the style of the poets in poetry. Abai aims to make his poems reach the listener directly and penetrate his consciousness. The poet always addresses the people, whether they are rich or poor, young or old. Since Ahmed Shawqi began his work with court poetry, his style is closely related to the style of praise and complex imagery of Arabic poetry. Regardless of the subject matter, his poems are characterized by elaborate metaphors and similes, through which he conveys his ideas and appeals to the reader's emotions by means of rich rhetorical and figurative words.

An analysis of the image of the human in the poetry of the classic of Kazakh literature Abai Kunanbayulu and the prominent representative of modern Arabic poetry, Ahmed Shawqi, demonstrates that both poets played a decisive role in the development of their respective national literature, not only through their treatment of this theme, but also through their literary legacy as whole. The poetry of Abai and Shawqi demonstrates considerable affinity in its treatment of the concept of human. The works of both poets emphasize the importance of harmony and balance between past and present, tradition and innovation, moral values and global transformations.

References:

- Abd al-Fattah, 1998 – *Abd al-Fattah A.* Shakhsiyyat Adabiyya [Literary Figures]. Hawalli: Maktabat Ibn Kathir, 1998. 256 p. (in Arab).
- Abdalla, 2004 – *Abdalla Kh.* Poetry of Ahmad Shawki. Beirut: Alam Al-Kutub, 2004. 118 p.
- Ahmed, 1991 – *Ahmed S.* 19.YY. Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı [New arabic literature in the Ottoman period of the nineteenth century]. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1991. 195 s. (in Turk).
- Arsalan, 2009 – *Arsalan Sh.* Shawqi wa Sadaqat Arba'in Sanah [Shawki and Forty Years of Friendship]. Al-Shouf: Al-Dar al-Taquddumiyah, 2009. 86 p. (in Arab).
- Abaitanu..., 2015 – *Abaitanu:* tandamaly enbekter [Abai studies: selected works]. Almaty: Kazakh universiteti, 2015. 210 p. (in Kaz).
- Baitursynov, 1913 – *Baitursynov A.* Qazaqtyn bas aqyny [The chief poet of the kazakhs] // Kazakh gazet, 1913. № 39. (in Kaz).
- Daif, 2010 – *Daif Sh.* Shawki Poet of the Modern Time. Cairo: Dar el-Ma'arif, 2010. 180 p.
- Jabri, 1997 – *Jabri Sh.* Dirasa aan Shawki [A Study on Shawki]. Damascus: Dar Kutaiba, 1997. 138 p. (in Arab).
- Kartaeva, 2022 – *Kartaeva A.* Zhana gasyrdagy Abaidyn «Tolyq adam» tagylymy: gylymi-tanyndyq zertteu [Abai's doctrine of the "Complete man" in the new century: a scholarly study]. Almaty: Algorifm, 2022. 270 p. (in Kaz).
- Majeed, 1998 – *Majeed A.* Ahmad Shawki Sha'er Al-Insaan [Ahmad Shawki, Poet of Humanity]. Cairo: Dar el-Ma'aref, 1998. 120 p. (in Arab).
- Mukhamedkhanov, 2010 – *Mukhamedkhanov K.* Abai shygarmalarynyn tekstologiyasy zhajynda [On the textology of Abai's works]. Almaty, 2010. 164 p. (in Kaz).
- Paltore, 2025 – *Paltore Y.* Abai Qunanbaiulynyn shygarmalarynda Quran zhane hadis matinderinin interpretacijalanuy [Interpretation of quranic and hadith texts in the works of Abai Kunanbayuly]. Almaty: Nur-Mubarak, 2025. 278 p. (in Kaz).
- Petek, 2020 – *Petek E.* Abai Kunanbaiuly – Gaklija kitaby [Abai Kunanbayuly – the book of words]. Almaty: Ulagat, 2020. 294 p. (in Kaz).
- Petek, 2023 – *Petek E.* Abai olenderinin kolzhazbasy: 1907 zhylgy Murseit kolzhazbasynyn tildik erekshelekteri, transkriptciyasy men faksimilesi [Manuscript of Abai's poems: linguistic features, transcription and facsimile of the 1907 Murseit manuscript]. Almaty: Ulagat, 2023. 400 p. (in Kaz).
- Stetkevych, 2010 – *Stetkevych S.* The Mantle Odes. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 2010. 306 p. (in Eng).
- Syzdyk, 2004 – *Syzdyk R.* Abaidyn soz ornegi [Abai's verbal artistry]. Almaty: Arys, 2004. 208 p. (in Kaz).
- Tolyq adam..., 2025 – Tolyk adam ilim zhaily tolganys [Reflections on the doctrine of the complete man]. URL: <https://ult.kz/post/mekemtas-myrzakhmetuly-tolyk-adam-ilimi-zhayly-tolganys> (accessed 06.06.2025). (in Kaz).
- Ubayd, 1933 – *Ubayd A.* Dhikra 'an Sha'irayn [Memories of Two Poets]. Beirut: 'Alam al-Kutub, 1933. (in Arab).
- Urun, 2002 – *Urun A.K.* Ahmad Shawqi. Istanbul: Selcuk University, 2002. 108 s. (in Turk).
- Yazıcı, 1997 – *Yazıcı H.* Mısırlı Bir Arap Şairi Ahmet Şevki ve Şiirlerinde Sultan II Abdulhamid [The Egyptian Arab Poet Ahmad Shawki and Sultan Abdulhamid II in his poems] // İlmi Araştırmalar, 1997. № 4. Sf. 179–192. (in Turk).
- Zhumaliev, 1948 – *Zhumaliev K.* Abaiga deyingi qazaq poeziyasy zhane Abai poeziyasynyn tili [Kazakh poetry before Abai and the language of Abai's poetry]. Almaty: Qazaqtyn memlekettik oku quraldar baspasy, 1948. 208 p. (in Kaz).

Zhurtbai, 2020 – Zhurtbai T. Bilmei muny zhazgan zhok...: matintanulyq zertteu [He did not write this unknowingly...: a textological study]. Vol. 1. Nur-Sultan: L.N. Gumilev Eurasian National University Press, 2020. 448 p. (in Kaz).

¹Кожобекова Р.С., ²Аубакирова К.К., ³Камишева Г.А.

¹ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан.

^{2,3} Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: ¹raushan.kozhabekova@inbox.ru, ²aubakirova.kunduzay@gmail.com

³kamisheva_gulnur@mail.ru

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ МЕН АХМЕД ШАУҚИ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АДАМ КОНЦЕПТІСІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ-САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аннотация. Бұл мақала қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы және араб әдебиетінің неоклассигі мысырлық ақын Ахмед Шауқи поэзиясындағы адам бейнесін салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан талдауға арналған. Абай мен Шауқидың өмірі мен шығармашылығы өз елдерінде кешенді зерттелгенімен, салыстырмалы әдебиеттану ғылымында бүгінге дейін олардың адам бейнесіне қатысты мәдени-философиялық ойларына жеке салыстырмалы талдау жасалмауы тақырыптың өзектілігін көрсетеді. Зерттеудің басты мақсаты – Абай Құнанбайұлы және Ахмед Шауқи поэзиясындағы адам бейнесіне салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу көзделеді: Абай мен Шауқидың адам бейнесін ашатын шығрамаларын жинақтау және жүйелеу; екі ақынның поэзиясына герменевтикалық талдау жасау; Абай мен Шауқи дискурсындағы «адам» концептісінің негізгі қағидаттарын анықтау; Абай мен Шауқидің адам тақырыбындағы шығармаларының мазмұндық және жанрлық ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтау, сюжеті мен идеясына талдау жасау. Алға қойылған міндеттерге жету үшін жинақтау, жүйелеу, жіктеу әдістерімен бірге герменевтикалық талдау, интерпретациялау, салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдістері басымдыққа алынды. Жұмыстың басты жаңалығы ретінде араб және қазақ ақындарының поэзиясындағы адам тақырыбының философиялық-этикалық негіздері анықталып, салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасалуын айтуға болады. Зерттеу нәтижелері абайтану мен шауқитану саларында орын алған мәселелерді шешуге, сонымен қатар Абай мен Шауқидің шығармашылығын насихаттауға, олардың ағартушылық-философиялық идеяларын оқып-үйренуге, еліміздің зияткерлік әлеуетін арттырып, қазақ-араб мәдени, әдеби байланыстарының нығаюына әсер етеді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің АР25796471 «Абай және Шауқи дискурсындағы «Адам» концептісі (қолжазбалардың түпнұсқасы негізінде)» тақырыбындағы жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Абай, Шауқи, «Адам» концептісі, адамгершілік құндылықтары, салыстырмалы-салғастырмалы талдау, араб тілі, әдеби байланыстар.

¹Қожабекова Р.С. *²Аубакирова К.К. ³Камишева Г.А.

¹ Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан.

^{2,3}Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

E-mail: ¹raushan.kozhabekova@inbox.ru, ²aubakirova.kunduzay@gmail.com

³kamisheva_gulnur@mail.ru

КОНЦЕПТ ЧЕЛОВЕК В ПОЭЗИИ АБАЯ КУНАНБАЙУЛИ И АХМЕДА ШАУКИ: СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Статья посвящена сравнительно-сопоставительному анализу образа человека в поэзии великого поэта казахского народа Абая Кунанбайулы и неоклассика арабской литературы египетского поэта Ахмеда Шауки. Несмотря на всестороннюю изученность жизни и творчество Абая и Шауки в национальных научных традициях, отсутствие специальных сравнительно-сопоставительных исследований их культурно-философских представлений об образе человека определяет актуальность настоящего исследования. Основной целью исследования является сравнительно-сопоставительный анализ образа человека в поэзии Абая Кунанбайулы и Ахмеда Шауки. Для достижения поставленной цели предусматривается решение следующих задач: осуществить сбор и систематизацию поэтических произведений Абая и Шауки, раскрывающие образ человека; провести герменевтический анализ поэзии двух поэтов; выявить основные принципы концепта человека в дискурсе Абая и Шауки; определить содержательные, жанровые и художественные особенности произведений Абая и Шауки, посвящённых образу человека, а также выявить сходства и различия на уровне сюжета и идейного содержания. Для достижения поставленных задач основными методами исследования послужили методы обобщения, систематизации, классификации, герменевтического анализа, интерпретации, сравнительно-сопоставительного анализа. Научная новизна исследования заключается в выявлении философско-этических основ образа человека в поэзии арабского и казахского поэтов, а также в их сравнительно-сопоставительном анализе. Результаты исследования могут способствовать решению актуальных проблем в изучении творчества Абая и Шауки, распространению их творческого наследия, углублению понимания их просветительно-философских идей, повышению интеллектуального потенциала страны, а также укреплению казахстанско-арабских культурных и литературных связей.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР25796471 «Концепт «Человек» в дискурсах Абая и Шауки (на материале оригинальных рукописей)».

Ключевые слова: Абай, Шауки, концепт «Человек», нравственные ценности, сравнительно-сопоставительный анализ, арабский язык, литературные связи.

Information about authors:

Kozhabekova Raushan Sanatovna – PhD, *Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak*, Almaty, Kazakhstan

Aubakirova Kunduzay Kydyrbayevna – PhD, *Korkyt Ata Kyzylorda University*, Kyzylorda, Kazakhstan

Kamisheva Gulnur Abbasovna – candidate of pedagogical sciences, *Korkyt Ata Kyzylorda University*, Kyzylorda, Kazakhstan

Авторлар туралы мәлімет:

Қожабекова Раушан Санатқызы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы – PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

Камишева Гулнур Аббасовна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.\

Сведения об авторах:

Кожобекова Раушан Санатовна – PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Аубакирова Кундузай Кыдырбаевна – PhD, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Камишева Гулнур Аббасовна – PhD, кандидат педагогических наук, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Келін түсті 17 мамыр 2026 жыл

Қабылданды 14 тамыз 2026 жыл

¹Көшеров Н.Ж. ²Молдахметов Р. А. ³Бейсембаева А.

¹«Тұран» университеті, Қазақстан, Алматы қ.

^{2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: ¹nurgisa-polit@mail.ru, ²teolog.dintanu@gmail.com, ³aiman0303@mail.ru

«ҒАШИЯ» СҮРЕСІНДЕГІ БАҚЫЛАУ КОНЦЕПЦИЯСЫ: ТЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ОНТОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған зерттеу мақаласында «Ғашия» сүресінің 17-ші аятындағы түйе жаратылысына қатысты иләһи үндеудің теологиялық, онтологиялық және этно-мәдени қырлары заманауи ғылыми парадигмалар аясында кешенді түрде зерделенеді. Жұмыстың негізгі мақсаты қасиетті мәтіндегі «надара», яғни бақылау мен зер салу бұйрығы және түйенің биологиялық-анатомиялық ерекшеліктерінің Қиямет күніндегі қайта тірілу ақиқатымен өзара сабақтастығын жаңа ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеу болып табылады. Зерттеу барысында ислам теологиясының дәстүрлі «Құранды Құранмен тәпсірлеу» әдісі, сондай-ақ теологиялық герменевтика, сапалық мазмұндық контент-талдау және салыстырмалы-компаративтік әдістер кешені жан-жақты қолданылды. Экстраполяциялық талдау нәтижесінде «Ғашия» сүресіндегі бақылау үдерісі мен «Бақара» сүресінің 260-шы аятындағы тіршілікті жекелеген бөлшектерден қайта құрастыру ақиқаты арасындағы тікелей логикалық-теологиялық байланыс дәлелденді. Классикалық тәпсіршілер имам ат-Табари мен Фахруддин ар-Разидің еңбектеріндегі іргелі пайымдар түркілік дүниетанымдағы, соның ішінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мен Махмұд Қашқари мұраларында сақталған, түйе бойында он екі жануардың мүшелері жинақталған деген этно-биологиялық біліммен бірінші рет шендестіріліп, терең талданды. Зерттеу нәтижесінде түйе жаратылысы «әмбебап био-конструкциялық модель» ретінде тұжырымдалып, оның сыртқы бітімі ыдыраған элементтерді қайта жинақтаушы иләһи дизайнның кемел үлгісі әрі адамның онтологиялық санасын трансформациялаушы маңызды теологиялық құрал екендігі нақты айқындалды.

Кілт сөздер: Ғашия сүресі, тәпсір методологиясы, түйе жаратылысы, қайта тірілу, түркілік дүниетаным, иләһи дизайн, онтология, этно-биология.

Кіріспе

Зерттеу жұмысы Құран Кәрімдегі иләһи үндеулердің танымдық маңызы мен түйе жаратылысының теологиялық-философиялық астарын ашуға бағытталады. Құранның кейбір аяттары адамзатты қоршаған ортаға зер салу арқылы Жаратушының хикметін ұғынуға шақырады. Соның ішінде «Ғашия» сүресінің 17-ші аятындағы «Олар түйенің қалай жаратылғанына қарамай ма?» деген сауал ерекше эпистемологиялық мәнге ие (Құран Кәрім, 2015 а). Әсіресе, бізді неге басқа жануарлар ішінде «түйеге» ерекше ықылас қойылғандығы қызықтырды. Сонымен бірге, түйе мәселесі қайта тірілу күні туралы аятта аталуы ойландырады. Біздің ойымызша, аталған аят түйе жануарының биологиялық сипатын баяндап қана қоймай, табиғат пен метафизика арасындағы, атап айтқанда, қайта тірілу күнімен байланысты логикаға екпін түсіреді.

Ғасырлар бойы Имам ат-Табари (Табари, 2000 а), Фахруддин ар-Рази (Рази, 1981), Имам әл-Куртуби (Куртуби, 1988) және Ибн Кәсир (Ибн Касир, 1999 а) (р.а.) секілді классикалық тәпсіршілер бұл аятты талдауда түйенің күш-қуатын, бағыныштылығын және шөл даланың қатал климатына бейімделген әмбебап қабілетін негізгі дәлел ретінде келтірген. Сонымен қатар, кейбір заманауи ойшылдар бұл жаратылысты иләһи дизайнның кемел үлгісі әрі адамның интеллектуалдық жауапкершілігін оятатын нышан ретінде қарастырады.

Зерттеу жұмысы классикалық тәпсірлік мектептердің тұжырымдарын түркілік дүниетанымның, соның ішінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (Көпейұлы, 2006) мен Махмұд Қашқари (Кашқари, 2005) еңбектерінде сақталған этно-биологиялық біліммен сабақтастыра отырып зерделеуімен өзекті. Көшпенділердің түйе бойында он екі жануардың мүшелері жинақталған деген түсінігі Бақара сүресінің 260-шы аятындағы бөлшектерден тұтас тіршілікті қайта құрастыру ақиқатына жаңаша теологиялық сипат береді (Құран Кәрім, 2015 б). Мақаланың мақсаты «Ғашия» сүресінің 17-ші аятындағы «қарау» бұйрығының астарында жатқан онтологиялық мағынаны ашу және түйе жаратылысының қайта тірілу концепциясымен байланысын ғылыми-рационалдық және этно-мәдени тұрғыдан негіздеу болып табылады (Құран Кәрім, 2015 в). Бұл бағыттағы ізденістер Құранның ғылыми құндылығын заманауи таныммен толықтыруға және исламдық білім парадигмасындағы дәстүрлер мен жаңашыл көзқарастардың үйлесімін көрсетуге жол ашады.

Егер Құран Кәрімнің «Ғашия» сүресі, 17-ші аятындағы «надара» (бақылау/зер салу) бұйрығы мен түйенің әмбебап биологиялық бітімі Бақара сүресінің 260-шы аятындағы бөлшектерден тұтас тіршілікті қайта құрастыру немесе қайта тірілу логикасына негізделген болса, онда қазақ дүниетанымындағы «Көрмес түйені де көрмес» деген нақыл сөздің де мәні жай ғана тұрмыстық метафора емес, терең діни-дүниетанымдық онтологиялық мағынаға ие. Біздің болжамымызша, бұл нақыл қазақ халқы дүниетанымындағы исламдық діни білімнің орны мен оны өзінше пайымдай алғандығының, сәйкесінше терең діни-философиялық білімдер өндіре алғандығының көрінісі ретінде қабылдауға болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негізін қасиетті мәтіндерді талдауға арналған теологиялық, филологиялық және философиялық таным құралдары құрайды. Мақалада «Ғашия» сүресінің 17-ші аятындағы бақылау концепциясын және оның онтологиялық мазмұнын ашу мақсатында келесі нақты әдістер кешені қолданылды:

Бірінші кезекте, ислам теологиясының дәстүрлі әрі іргелі әдісі болып табылатын «Құранды Құранмен тәпсірлеу» тәсілі негізге алынды. Аталған әдіс «Ғашия» сүресіндегі бақылауға шақыру мен түйе жаратылысы туралы аятты «Бақара» сүресінің 260-шы аятындағы Ибраһим пайғамбардың (а.с.) құстарды бөлшектеу арқылы қайта тірілу ақиқатына көз жеткізу баянымен логикалық тұрғыдан байланыстыру үшін пайдаланылды. Осы әдісті қолдану нәтижесінде қос сүредегі иләһи белгілердің мақсаты бір екендігі, яғни бөлшектерден тұратын күрделі жаратылысты бақылау арқылы трансцендентті ақиқатты тануға болатындығы ғылыми тұрғыдан дәлелденді.

Екінші бағытта, мәтінді терең түсіну мен мағыналық қатпарларын ашуға мүмкіндік беретін теологиялық герменевтика әдісі қолданыс тапты. Бұл құрал классикалық тәпсір мектептерінің негізін салушылар Имам ат-Табари (р.а.) мен Фахруддин ар-Разидің (р.а.) еңбектеріндегі «әфәлә йәнзуруун» (олар бақыламайды ма, зер салмай ма?) фразасына қатысты түсіндірмелерді концептуалды саралау үшін қызмет етті. Герменевтикалық сүзгі арқылы ежелгі мәтіндердің семантикалық құрылымы қазіргі заманғы теологиялық дискурс тіліне көшіріліп, бақылау үдерісінің жай ғана визуалды қабылдау емес, терең онтологиялық таным екендігі туралы нәтиже тұжырымдалды.

Үшінші кезекте, классикалық тәпсірлердегі ақпараттарды жүйелеу мақсатында сапалық мазмұндық контент-талдау әдісі жүзеге асырылды. Әдісті қолдану барысында ат-Табаридің риуаяттарға негізделген және ар-Разидің (р.а.) ақыл мен логикаға сүйенген түсіндірмелеріндегі «түйе жаратылысының бірегейлігі» туралы терминдер мен ұғымдар іріктелді. Сапалық контент-талдаудың нәтижесінде дәстүрлі және рационалды бағыттағы тәпсіршілердің екі түрлі әдіснамалық мектепке жатқанына қарамастан, «Ғашия» сүресіндегі бақылау концепциясын адам санасын оятушы басты онтологиялық дәлел ретінде бірдей танитындығы айқындалды.

Сонымен қатар, зерттеуде қасиетті мәтіннің мәдени контекстін ашу үшін салыстырмалы-компаративтік әдіс пайдаланылды. Құран аяттарындағы түйе малдарының экстерьерлік, биологиялық сипаттамалары қазіргі эмпирикалық таным деңгейімен салыстыра тексерілді. Салыстырмалы талдаудың нәтижесінде аяттағы метафоралық бейнелердің көшпелі қоғамның күнделікті тұрмысымен сабақтаса отырып, әмбебап жаратылыс заңдылықтарын көрсететін теологиялық феномен екендігі нақтыланды.

Талқылау

«Ғашия» сүресінің 17-ші аятындағы бақылау концепциясы мен түйе жаратылысының теологиялық астарын зерделеу ислам ғылымы тарихында бай историографиялық мектеп қалыптастырған бағыт болып табылады. Ғасырлар бойы қалыптасқан тәпсір дәстүрінде аталған қасиетті мәтін негізінен үш түрлі теориялық-әдіснамалық парадигма аясында талқыланып келді.

Бірінші бағыт ислам теологиясында «тасхир» концепциясы ретінде танымал. Ислам ғылымының тарихында «тәпсіршілердің атасы» саналатын Имам ат-Табари (р.а.) өзінің монументалды еңбегінде түйе жаратылысына назар аудару бұйрығын тікелей жаратылыстың адамға бағыныштылығымен және шөл даланың қатал климатына бейімделген әмбебап қабілетімен байланыстырады. Тәпсірші риуаяттарға негізделген әдіснама шеңберінде түйенің алыс елдерге жүк жеткізу, жер өсімдігімен қоректену сияқты функционалдық сипаттарын Жаратушының құдіретіне эмпирикалық дәлел ретінде ұсынады (Табари, 2000а). Табари негізін қалаған аталған прагматикалық-функционалдық бағыт кейіннен Имам әл-Қуртуби (р.а.) мен Ибн Кәсир (р.а.) еңбектерінде жалғасын тапты. Әл-Қуртуби (р.а.) түйенің әлеуметтік-экономикалық маңызына, атап айтқанда, шөгіп тұрғанда үстіне жүк тиеліп, содан кейін барып үстіндегі жүгімен бірге түрегелетін бірегей экстерьерлік қасиетіне эксклюзивті заңдылық ретінде назар аударса (Қуртуби, 1988), Ибн Кәсир (р.а.) араб көшпелі қоғамының негізгі малы ретіндегі рөліне басымдық берді (Ибн Кәсир, 1999 а). Осылайша, дәстүрлі историографияда аяттың мәні көбіне материалдық әлемдегі пайда мен адамның визуалды қабылдауы тұрғысынан шектелгендігі байқалады.

Екінші бағыт Фахруддин ар-Разидің (р.а.) еңбегімен байланысты дамыған рационалды-философиялық парадигманы қамтиды. Ар-Рази (р.а.) ақыл мен логикаға сүйенген әдіснамалық мектеп өкілі ретінде түйенің биологиялық бітіміне терең ғылыми талдау жасады (Рази, 1981). Ол түйені өзге жануарлардың барлық пайдалы сипаттарын (көлік болу, еті желіну, сүті ішілу) бойына жинақтаған бірегей құрылым ретінде бағалап, оны Дана Жаратушының бар екендігіне интеллектуалды айғақ ретінде тұжырымдады (Рази, 1981). Разидің қадамы аятты үстірт қабылдаудан ғылыми-логикалық деңгейге көтеруге жол ашты.

Үшінші бағыт XX ғасырдағы заманауи исламдық ой-толғамдарды қамтитын интеллектуалдық-экзистенциалдық мектеп болып табылады. Олар аталған аятты иләһи дизайнның кемел үлгісі әрі адамның интеллектуалдық жауапкершілігін оятушы нышан ретінде қарастырса, кейбіреулері адамның күнделікті көріп жүрген болмысты қабылдауда бойы үйреніп кету салдарын төмендету үшін түйсін қайта жаңғыртуға бағытталған психологиялық-экзистенциалдық феномен ретінде сипаттайды.

«Ғашия» сүресінің 17-ші аятын талдау үшін осыған дейін жазылған тәпсір еңбектеріне шолу жасалды. Тәпсір ғылымының күрделілігі мен ішкі байланыстарын, методологиялық ережелерін сақтау үшін орта және кейінгі заман тәпсір ғалымдарының еңбектерін талдап, негізгі заңдылықтары мен бағыттарын анықтадық. Солардың бірегейі, ислам ғылымының тарихында «тәпсіршілердің атасы» саналатын, Құранды жүйелі түрде талдаудың негізін қалаған Имам ат-Табаридің (р.а.) (839-923 ж.ж.) монументалды еңбегі «Жами' ал-байан 'ан та'уил ай ал-Қур'ан» еңбегінен бастап, өткен ғасырда Құран тәпсіріне қалам тербеген басқа да танымал ғалымдардың еңбегіне дейін қарастырдық. Табаридің «Ғашия» сүресінің 17-ші аятына қатысты берген түсіндірмелері мен «тасхир» немесе бағындыру концепциясы кейінгі

барлық ірі тәпсіршілер Ибн Кәсирден (р.а.) бастап бүгінге дейін ғылыми іргетас және негізгі методологиялық бағдар ретінде қызмет еткенін айтуға болады. Тәпсіршілердің тағы бір иек артқан тұсы «Ғашия» сүресінің атауын, яғни «Қиямет күні» қайта тірілу оқиғасымен түйенің күрделі жаратылысын онымен логикалық сабақтастырады.

Сонымен, осыған дейінгі Табари және басқа да тәпсіршілердің 88:17 сүреге жасаған тәпсірлерінен үзінділер келтіре отырып, көтеріп отырған ғылыми мәселеге дендеп енуге мүмкіндік аламыз және осы арқылы олардың еңбектері мен әрі қарай зерттеу барысында жасалатын біздің тұжырымдарымыздың арасында айырмашылықтарды оңай ажырататын боламыз. Әрі қарай, алғашқы тәпсір ғылымының іргетасын қалаушылардың бірегейі Табари тәпсіріне зер салып көрдік.

«Алла Тағала айтады: Қайта тірілуді жоққа шығарушылар түйеге, Алланың оны қалай жаратқанына қарамай ма? Олар оның жаратылысының таңғажайып екенін, сондай-ақ оның адамдарға қалай бағындырылғанын (тасхир) ойланбай ма? Ол олардың жүктерін алыс елдерге жеткізеді, өздері зор қиындықпен ғана жете алатын жерлерге апарады; жердің өсімдігімен қоректенеді, шөл мен аштыққа төзімді келеді. Соған қарамастан, ол адамдарға бағынышты: олар оған мінеді, сүтін ішеді және одан пайда көреді» (Табари, 2000 а).

Фахруддин ар-Разидің (р.а.) «Мәфатих ал-ғайб» (Үлкен тәпсір) атты еңбегіндегі бұл аятқа талдауы алдыңғы автордан айтарлықтай ерекшеленеді. Рази философ әрі ғалым ретінде түйенің биологиялық және функционалдық ерекшеліктеріне логикалық тұрғыдан терең үңіледі. Ол «Неліктен Алла Тағала аспан мен жерден бұрын түйені атады?» деген сұраққа жауап іздей отырып, түйенің жаратылысындағы төрт түрлі хикметті баяндайды.

«Алла Тағала айтады (қазақша аудармасы): Біле жүр, Алла Тағала Өзінің кемел құдіретін дәлелдеу үшін түйені мысалға келтірді. Өйткені ол өте зор жаратылыс және орасан зор күш иесі, бірақ соған қарамастан кішкентай балаға да бағынады. Сондай-ақ, ол өте қатты шөлге және тікенді жеуге шыдамды келеді. Түйе өзінде әрі көлік болу, әрі еті желіну, әрі сүті ішілу қасиеттерін біріктірген, яғни онда өзге жануарлардың барлық пайдалы сипаттары жинақталған. Оның осындай ғажайып сипатта жаратылуы Дана Жаратушының бар екеніне және Оның шексіз құдіретіне айқын дәлел» (Рази, 1981).

Имам әл-Қуртубидің (р.а.) «ал-Жами' ли-ахкам ал-Қур'ан» атты еңбегі ислам әлеміндегі ең ауқымды әрі құқықтық бағыттағы тәпсірлердің бірі болып саналады. Ол өзінен бұрынғы тәпсіршілердің пікірлерін жинақтап қана қоймай, түйенің жаратылысын адамның әлеуметтік және экономикалық өміріне қажетті универсалды ресурс ретінде көрсете білген.

«Алла Тағала айтады: Аятта түйенің арнайы аталу себебі туралы былай делінген: өйткені ол арабтар үшін ең таңғаларлық мақұлық. Ол шөлге төзімділік пен ауыр жұмысты бойына жинаған, сонымен бірге әлсізге де бағына алады. Алла оның етінде, сүтінде және жонында көлік ретінде үлкен пайда қылды. Түйе арабтардың малдарының ішіндегі ең қадірлісі. Оның жаратылысында ғибрат бар, ол шөгіп тұрғанда үстіне жүк тиеледі де, содан кейін барып үстіндегі жүгімен бірге түрегеледі. Ал жылқы мен қашыр сияқты басқа жануарларға тек түрегеп тұрғанда ғана жүк тиеуге болады, бұл өз кезегінде оның иесіне ауыртпашылық тудырады (Қуртуби, 1988).

Тәпсір ғылымында өзіндік орны бар және оны ілгерілетуде айрықша үлес қосқан Ибн-Касир (р.а.) қалдырған мәтінге шолу жасап көрдік:

«Алла Тағала Өзінің құдіреті мен ұлылығына нұсқайтын жаратылыстарына назар аударуды бұйырып: «Олар түйенің қалай жаратылғанына қарамай ма?» - дейді. Расында, ол таңғажайып жаратылыс әрі бітімі бөлек құрылым. Ол шектен тыс күш пен қуат иесі бола тұра, ауыр жүк тиеуге жұмсақтық танытады (иіледі) және әлсіз жетекшіге бойұсынады (соңынан ереді). Сондай-ақ оның еті желінеді, жүні пайдаға асады және сүті ішіледі. Арабтардың негізгі малы түйе болғандықтан, (Алла) олардың назарын осыған аударды (Ибн Касир, 1999 а).

Кейбір тәпсіршілер бұл аятты тек діни немесе табиғи құбылыс ретінде емес, адамның интеллектуалдық жауапкершілігі мен мақсатты жаратылыс тұрғысынан қарастырады.

Мысалы 88:17 аятта: «Түйеге назар аударуды бұйыру бұл жай ғана үстірт қарау емес, бұл жануарды иләһи дизайнның кемел үлгісі ретінде зерттеуге шақыру. Түйе осы аят арналған қауымның өміріндегі ең айқын дәлел. Олар бұл жануардың бойынан орасан зор күш пен таңғажайып бағыныштылықтың ұштасқанын көреді. Экономикалық функциялар мен жоғары физикалық қабілетті біріктірген бұл жаратылыс ешқашан кездейсоқтықтың жемісі болуы мүмкін емес. Керісінше, әрбір ортаға соған лайықты құралдарды өлшеп берген Жаратушының бар екеніне дәлел» - деген.

Қазіргі заман тәпсіршілерінің де еңбектеріне шолу жасап, олардың бірлі жарымдарынан мысал келтіруді жөн көрдік. Олар «Ғашия» сүресінің 17-аятын талдағанда, алдыңғы классиктер сияқты тек фикһтық немесе биологиялық детальдармен шектелмейді. Олар адамның сезімі мен түйсігіне әсер ету арқылы Жаратушы мен жаратылыс арасындағы тікелей байланысты көрсетеді.

Мысалы: Түйе арабқа ең жақын жануар болғандықтан, ондағы ғажайыптар мен ерекшеліктер басқа жануарларға қарап жатуды қажет етпейді. Ол зор, күшті, сабырлы мақұлық, соған қарамастан кішкентай бала жетектей алатындай жуас. Құран адамның жүрегін көз алдындағы осы ғажайыптарға нәзік жанастыру арқылы бұрады. Бірақ адам баласы оны күнде көріп, үйреніп кеткендіктен (әл-улфа), оның жан дүниесіне әсері бәсеңдеп қалған. Түйенің шөл даланың қатал климатына бейімделген осындай ерекше бітіммен жаратылуы оның тұлғасын сомдаған Құдірет шеберлігіне үнемі ой жүгіртуге шақыратын мәңгілік үндеу.

«Ғашия» сүресіндегі 17-ші аят барлық классикалық және қазіргі тәпсірлерде бірдей логикаға сүйенеді: табиғатты бақылау арқылы Жаратушыны тану және сол арқылы қайта тірілу ақиқатын дәлелдеу. Әртүрлі тәпсірлік мектептер нақли, рационал, философиялық, құқықтық әдістемесі бөлек болғанымен, онтологиялық және теологиялық қорытынды бірдей болып қалады.

Осы зерттеу жұмысымыздың аясында, түркілік дүниетаным мен ислам теологиясының сабақтастығы контекстінде қазақтың «Көрмес түйені де көрмес» деген нақылының мағыналық қатпарлары жаңаша сипат алады. Бір жағынан, аталған нақылдың діни-дүниетанымдық терең мәні оның Құран аяттарымен тікелей астасып жатқандығымен қызықты. Түйе өзінің зор тұлғасымен, экстерьерлік бітімімен және бойында 12 жануардың белгілерін біріктірген әмбебап био-конструкциялық сипатымен адам назарынан тыс қалуы мүмкін емес. Егер адам баласы көз алдында тұрған осындай орасан зор мақұлықтың өзінен Жаратушының шеберлігін, бөлшектерден тұтастықты құраушы Құдіретті көре алмаса («Көрмес...»), ол басқа ешқандай метафизикалық ақиқатты да, Қияметтегі қайта тірілу логикасын да тани алмайды («...түйені де көрмес»). Бұл жердегі «көрмеу» физикалық соқырлық емес, аятта айтылған «надара» (терең зер салып бақылау) үдерісінің жоқтығы, яғни онтологиялық танымның, интеллектуалдық жауапкершіліктің шектелуі. Халқымыз бұл нақыл арқылы Құранның танымдық парадигмасын ұлттық код деңгейінде сіңіріп, ақиқатты мойындауда биік саналылық көрсете білген.

«Ғашия» сүресінің 17-ші аятына жасалған ислам әлеміндегі беделді ғалымдардың тәпсірлерін зерделеген соң аталған Құран аятының мағынасын ашу жолында әлі де ізденістер жасау, оның мағынасын толықтыруды жалғастыру қажеттігі туындап отыр. Құранның құндылығы да уақыт өтіп, ғылым дамыған сайын оның жаңа мағынасының, қырларының ашыла түсуімен маңызды. Ондағы шамамен 750-ден астам ғылыми аяттарды өткен ғасырлардағы фақиһтар негізінен лингвистикалық тұрғыдан түсіндіруге тырысқан (Жәуһари, 1931). Саид Нурси «Рисале-и Нұр» жинағында Құран аяттары болашақ технологияларға ишара ететінін атап өткен. Мәселен, Сүлеймен пайғамбардың (а.с.) тағын көз ілестірмей жеткізу немесе Иса пайғамбардың (а.с.) соқырды емдеуі келешектегі адамзат қол жеткізетін технологиялық мүмкіндік ретінде қарастырады (Нурси, 2010). Басқа да ислам ғалымдарының мұндай пікірлері және Құранның күрделі ғылыми болмысы мен прогрессивтілігі оны догматикалық (Comte, 1832) деп бағалаған кейбір батыс ойшылдарының ұстанымына қарама-қайшы және ондай ойларды толығымен жоққа шығара алады.

Ғылыми нәтижелер

«Ғашия» сүресінің 17-ші аятын тәпсірлеуде өткен ғасыр ғалымдарының еңбектеріне негізге ала отырып, олардың методологиясына табан тірейміз және Жаратушының түйені адамдарға үлгі ретінде көрсетуіне қатысты айтылған пайымдарды одан әрі дамытуды жалғастырамыз. Тәпсір ғалымдары өздерінің ғылыми жұмыстарында түйенің анатомиялық қабілеттері мен ерекшеліктеріне тоқталып, зерттеу бағыттарын орынды анықтағандарындай, 88:17: «Олар, түйеге қарамай ма, қайтып жаратылған?» аятын тәпсірлеуде жануардың сыртқы көрінісінен белгілер іздеу методологиялық дұрыс қадам деп санаймыз. Ғылыми әдіс-тәсілдер тұрғысынан зерделейтін болсақ, «қарау» сөзінің негізінде эпистемологиялық идея жатыр. Сапалық зерттеуге жатқызылатын «қарау», «бақылау» әдісі арқылы табиғатты танысақ, ал табиғаттың өзі өлген соң қайта тірілуге дәлел бола алады. Аяттың келесі бөлігіндегі «қайтіп жаратылған?» сұраулы тіркесі ойлануға жетелейді. Сол арқылы, келесі кезеңде адамның иманға келу жолына жол ашылады. Яғни, бақылау арқылы – ойлану, ойлану арқылы – өлген соң қайта тірілуге иман келтіру кезеңдері қамтылған. 88:17 аятындағы сөйлем құрлымына жасаған контент және лингвистикалық талдау бізге осыған дейінгі тәпсірші ғалымдар жүргізген зерттеудің дұрыстығына және оның оң бағытта екендігін көрсетеді.

«Бақылау», «қарау» әдісіне сүйене отырып, түйенің жаратылысындағы ерекшеліктерге үңілуде, осыған дейінгі жасалған тұжырымдарды әрі қарай жетілдіріп көрейік. Мәселен Фахруддин Рази (р.а.) «түйе өзінде әрі көлік болу, әрі еті желіну, әрі сүті ішілу қасиеттерін біріктірген, яғни онда өзге жануарлардың барлық пайдалы сипаттары жинақталғандығын» орынды атап өткен. «Сипаттардың жинақталуы» тұжырымы дәл айтылсада, ол оның еті мен сүті, көлік болу секілді адамға пайдаларына қарата айтылған. Біздің ойымызша, Алла Тағаланың түйені үлгі ретінде көрсетуінен оның базалық артықшылықтары мен ерекшеліктеріне назар салудан да тереңірек мән жатыр деп ойлаймыз және сүренің өзі қайта тірілу күнін еске салатындықтан, бастапқы логикадан ажырамай, пайдалы сипаттарын жинақтаудан гөрі, түйенің бойынан «қайта тірілу күніне» меңзейтін белгілерді іздегеніміз жөн.

«Құранды Құранмен тәпсірлеу» әдісіне сүйенетін болсақ (Ибн Касир, 1999 б), әдебиеттерге шолу бөлімінде айтылған тәпсіршілердің барлығы да «Ғашия» сүресін тәпсірлеуде «қайта тірілу» оқиғасына негізгі екпінді түсіреді. Осы ретте, «Ғашия» сүресінің 17-ші аятының тәпсіріне қатысты өз версиямызды баяндамай тұрып, онымен байланыстыру және ойымызды тізбек бойымен негіздеу үшін қайта тірілу күніне дәлел ретінде түсірілген «Бақара» сүресінің 260-шы аятына жасалған Табаридің тәпсіріне сүйенуді жөн санаймыз. Алдымен, «Бақара» сүресінің 260-шы аятын оқып алған соң, тәпсірге кезек береміз:

2:260: Сонау заманда Ыбырайым (Ғ.С.): «Раббым! Өлікті қайтып тірілтесің, маған көрсет» деді. (Алла): «Маған сенбейсің бе?», - деді. (Ыбырайым Ғ.С.): «Әрине сенемін, бірақ жүрегім орнықсын» деді. (Алла Т.): «Құстардан төртеу ұста да өзіңе үйірлестіріп, (сойып араластыр). Сонсоң әр таудың басына бір бөлшегін қой да сонан кейін оларды шақыр; дереу саған жетіп келеді. Күдіксіз Алланың өте үстем хикмет иесі екенін біл» деді. (Ыбырайым Ғ.С.) бұйырылғанды орындады. Алланың әмірі бойынша құстар тіріліп келді» (Құран Кәрім, 2015б).

Имам ат-Табари (р.а.) «Бақара» сүресі, 260-шы аятты тәпсірлей отырып, былай дейді: «Ибн Аббас (р.а.) және басқалар айтады: Ибраһим (а.с.) тауыс, қарға, қораз және кептерді алды. Оларды сойып, бөлшектеді, содан соң олардың еттерін, қандарын және қауырсындарын түгелдей араластырды. Содан кейін бұл (қоспаны) тауларға бөліп қойды, ал құстардың бастары өз қолында қалды. Сосын ол: «Алланың рұқсатымен келіңдер!» - деді. Сол сәтте әр қауырсын өз қауырсынына, әрбір ет бөлшегі өз бөлшегіне және әрбір қан тамшысы өз тамшысына қарай ұша бастады. Осылайша, әрбір құс сойылғанға дейінгі қалпына келіп, қайта түзілді» (Табари, 2000 б).

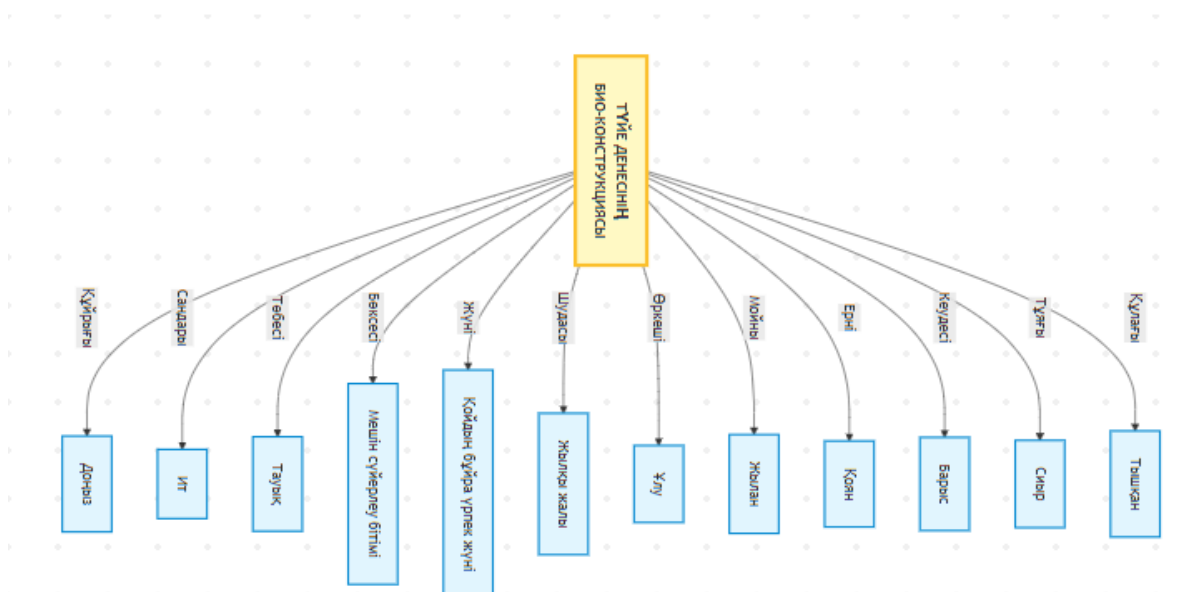
«Бақара» сүресінің 260-шы аяты әрбір адамның қайта тірілуі тіпті олардың дене мүшелері бірнеше бөлікке бөлініп, ыдырап кеткен болса да, бастапқы қалпына сай қайта түзілетіндігіне меңзейді. Аталған оқиға Ибраһим пайғамбармен (а.с.) байланысты оқиға ретінде хабарланатындықтан, тарихы баян ретінде қабылдаймыз. Дегенмен, Алла Тағала қайта тірілетін күннің ақиқаттығын, оның оған ешбір ауырлық тудырмайтынын Ибраһим пайғамбарға (а.с.) келтірілген дәлелге ұқсатып 88:17 аятта «Олар, түйеге қарамай ма, қайтып жаратылған?» деп «Ғашия» сүресінде келешектегі адамдар үшін де күнделікті көз алдындағы белгілер арқылы ишарат жасайды.

Әрі қарай, Алла Тағала айтқан түйенің анатомиялық құрылысындағы ерекшеліктерді айқындайтын био-теологиялық аргументтерді түркілік дүниетаным өнімі болып табылатын тарихи-әдеби мұраларға сүйене отырып қарастырдық. Маңызды ескерту, исламдық білім парадигмасында танымның шекарасы шектелмегендігі туралы ұстаным діни ереже ретінде бекітілген. Мәселен, мұсылман әлемінде кең таралған, хадистану тұрғысынан «әлсіз» саналса да, «Білімді тіпті Қытайдан болса да іздендер...» деген хадиске (Сахави, 1985) иек арта отырып, «Ғашия» сүресінің 17-ші аятының мағынасын ашуда бүткіл ғұмыры мал шаруашылығымен байланысты өрбіген көшпенділердің жыл санау дәстүрі түйе жануарына қатысты бірегей дүниетанымды білдіріп, «қарау» мен «байқаудан» туындаған күрделі жүйені ашуға көмектеседі. Қазақ халқы осы жыл санау әдісін орыс империясының құрамына қосылғаннан кейін де ұзақ уақыт қолданып келгені белгілі. Тек кеңес үкіметінің құрылуымен григориан жыл санауын пайдалануға мәжбүр болды (СНК РСФСР, 1918).

Түркілік жыл санау жүйесі VIII ғасырдағы Күлтегін жазуларынан бастап мемлекеттік деңгейдегі ресми хронология ретінде қолданылғаны белгілі (Радлов, 1895). Махмұд Қашқари мен әл-Бирунидің (Кашқари, 2005; Bīrūnī, 1879) еңбектері бұл жүйенің тек этнографиялық емес, сонымен қатар математикалық-астрономиялық негізі бар екенін дәлелдеген. Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегінде түркілік жыл санаудың шығу тарихы мен 12 жануардың атауын толық жүйелеп берген ең басты энциклопедиялық дереккөз ретінде танылған (Кашқари, 2005).

Сонымен, ескі түркілік жыл санау жүйесінің шығуын түсіндіретін «Жыл басына таласу» аңызына ғылыми мазмұн іздейтін болсақ, «Ғашия» сүресіндегі түйенің анатомиясындағы сыр ашылады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жазбасында хайуанаттардың жыл басы болуға таласы туралы фольклор туындысының қысқаша мазмұны келесідей: Аңызда әр жануар жыл басы болу үшін өзінің артықшылығын, адамға қызметін айтып сөз таластырады. Тышқан болса бір айлакерлік жасағысы келіп, кім ерте шыққан күнді бірінші көрсе, сол жыл басы болсын деген ұсыныс тастайды. Өзінің бойына сенген түйе «Менен бұрын кім көреді?» - деп ойлап, тышқанды қостайды. Сөйтіп хайуанаттар жаңа шығатын күнді күтуге дайындалғанда, тышқан түйенің басына шығып алып, күнді бәрінен бірінші көрген екен. Тышқаннан кейін жаңа шыққан күнді сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит, доңыз көреді. Осылайша, 12 жылдық цикл 12 хайуан атымен көрсетілген реттілік бойынша атала бастайды. Аңыздың соңы «Түйе бойына сеніп жылдан құр қалды» деген нақылмен аяқталады (Көпейұлы, 2006).

Ж.Көпейұлының шығармалар жинағынан басқа да аталған фольклор үлгісінің тағы бір версиясы айтылады. Онда түйе жыл ішінде болмаса да, барлық жылда оның фрагменттері сақталған. Аңыз бойынша, жануарлардың бәрі жиналып, түйенің мүшелерін бөлісіп алады. Содан, түйенің құлағы - тышқандікіндей, тұяғы - сиырдікіндей, кеудесі - барыстікіндей, ерні - қояндікіндей, мойны - жыландікіндей, шудасы - жылқының жалындай, жүні - қойдікіндей (Түйе денесінің кейбір бөлігі бұйра үрпек келеді – авт.), өркеші - ұлудікіндей, бөксесі – мешіндікіндей (сүйерлеу келіп бітуіне меңзеген болу керек – авт.), төбесі - тауықтікіндей, сандары - иттікіндей, құйрығы - доңыздікіне ұқсатуға болады (1 сурет) (Бабалар сөзі, 2011).

Сур. 1. Фольклорлық деректер негізіндегі түйе жаратылысының әмбебап био-конструкциялық моделі.

Тағы бір ерекшелік, көшпенді халықтар түйенің өзге хайуандармен ұқсастығын анықтағанда оларды жануардың 12 мүшесіне қарап емес, сыртқы формасына қарап денесін 12 жануарға бөліп беруі өзекті. Осылайша, түркілік жыл санаудан «Ғашия» сүресінің 17-ші аятындағы түйеге «қарау», «бақылау» сөзінің сыртқы сипатқа ишаралауына дәл жауап аламыз. Өзге хайуанаттардан түр-тұлғасымен ерекшеленетін түйеге «қарап», Жаратушының құдыретін сезіну, қайта тірілу күні бөлшектерден қайта жинаудың мүмкіндігін көрсетеді. Егер 2:260 аяттағы оқиғаны тағы бір еске түсіретін болсақ, «кел» дегенде бірнеше бөлшектен қайта құралып, тіріліп келетін құстар қиссасымен логикалық сәйкестік табуға болар еді.

Зерттеу жұмысы барысында, «Жыл басына таласу» аңызындағы хайуандар мен топан су қаптар алдындағы Нұх пайғамбар (а.с.) кемесіне алынған жануарлардың түрлерімен салыстыруды да жөн көрдік. Алайда, «Һуд» сүресі, 40-шы аят, «Муминун» сүресі, 27-ші аяттарда «жұп-жұптан» кемеге мінгізу туралы бұйрық айтылып, олардың қандай жануарлар болғаны бізге белгісіз күйінде қалып отыр. Тек Имам ат-Табари мен Ибн Касир (р.а.) истрайлият деректеріне сүйене отырып, қандай хайуанаттар екенін нақтылауға тырысқан. Риуаяттарда түйенің кемеге кіруі оның бойының биіктігі мен салмағына байланысты қиындық тудырғаны, бірақ иләһи нұсқаумен кемеңің ішкі құрылымы оған лайықталғаны айтылады (Табари, 1967). Ибн Кәсир (р.а.) Тәураттан келген деректер мен ертедегі тәпсіршілердің сөздерін жинақтай келе, кемедегі жануарлардың орналасу тәртібін жазады. Истрайлият деректері бойынша, кеме үш қабаттан, төменгі (жабайы аңдар), ортаңғы (үй жануарлары), жоғарғы қабаттардан (құстар) тұрады (Ибн Кәсир, 1997). Ал Тәурат бойынша Жаратылыс кітабында «Жер бетіндегі барлық тіршілік иелерінен, таза жануарлардан жеті жұптан, ал таза емес жануарлардан (жыртқыштардан) бір-бір жұптан ал...» деген мәтінде беріледі (Жаратылыс, 7:2) (The Holy Bible, 1880). Дегенмен, мұнда да жануарлардың сандары аталғанмен нақты атаулары белгісіз.

Біздің мұндай қисын ізіне түсуімізге қазақ жазба мәдениетінде Нұх пайғамбар (а.с.) кемесі тоқтаған жердің бір версиясы ретінде қарастырылатын Оңтүстік Қазақстандағы Қазығұрт жері тарихи сабақтастық іздеуге негіз болып отыр. Тікелей ғылыми байланыс таппасақта, фольклор үлгісі ретінде сақталған «Қазығұртта кеме қалған, ол әулие болмаса неғып қалған» - деген өлең шумақтары және басқа да келтірген дәйектер «Ғашия» сүресінің

17-ші аятының ғылыми мағынасын ашуда түркілік дүниетанымның негізділігіне моральдық-этикалық негіз қалыптастырады.

Осыдан кейін, қазақ ауыз әдебиетінің зерттеу пәні саналып келген «Түйенің бойына сеніп, жыл басынан құр қалуы» туралы сюжет фольклор үлгісіне қарағанда, био-теологиялық күрделі ғылыми тұжырым деп санаймыз.

Сонымен, осыған дейінгі тәпсір ғалымдарының 88:17 Құран сүресіне жасаған тәпсірлеріне қосымша, тағы бір ғылыми негізді түсіндірмені, яғни тәпсір мәтінін жазудың кезегі келді. Дегенмен, тәпсір ғалымдарының кейбірінің жасаған түсіндірмелерінен фрагменттер ала отырып, жоғарыда жазылған зерттеу жұмысымыздың нәтижесін біріктіре отырып тұтас мәтін құрастыруды жөн санаймыз. Бұл тәпсір ғылымындағы сабақтастықты, ғылыми білімді толықтыруға көмектеседі. 88:17 аят мағынасын түсіндіруге талпынысымыз қамтылған зерттеу жұмысымыздың нәтижесі келесідей мәтін жолдарына негіз болды:

«Алла Тағала айтады: Қайта тірілуді жокқа шығарушылар түйеге, Алланың оны қалай жаратқанына қарамай ма? (Табари, 2000 а) Біле жүр, Алла Тағала Өзінің кемел құдіретін дәлелдеу үшін түйені мысалға келтірді (Рази, 1981). Оның жаратылысында ғибрат бар, (Куртуби, 1988) расында, ол (түйе) таңғажайып жаратылыс әрі бітімі бөлек құрылым (Ибн Касир, 1999 а), бұл жаратылыс ешқашан кездейсоқтықтың жемісі болуы мүмкін емес (Маудуди, 2001). Түйе өзінде бірнеше жануардың сипатын біріктірген, яғни онда өзге жануарлардың барлық сыртқы дене бітімдері жинақталған (Рази, 1981). Түйенің құлағы - тышқандікіндей, тұяғы - сиырдікіндей, кеудесі - барыстікіндей, ерні - қояндікіндей, мойны - жыландікіндей, шудасы - жылқының жалындай, жүні - қойдікіндей (Түйе денесінің кейбір бөлігі бұйра үрпек келеді – авт.), өркеші - ұлудікіндей, бөксесі - мешіндікіндей (сүйерлеу келіп бітуіне меңзеген болу керек – авт.), төбесі - тауықтікіндей, сандары - иттікіндей, құйрығы - доңыздікіне ұқсайды. Сөйтіп, Жаратушы өзінің құдыретімен бөлшектерді біріктіріп, тұтас жаратылыс қалпына келтіргендей, өлілерді тірілте алатынын көрсетеді».

Қорытынды

Зерттеу жұмысының нәтижелерін жинақтай келе, «Ғашия» сүресінің 17-ші аятындағы түйе жаратылысына қатысты иләһи үндеудің теологиялық, онтологиялық және этно-мәдени қырларының өзара сабақтастығы айқын көрініс табады. Ислам тәпсір ғылымының тарихында Имам ат-Табариден (р.а.) бастап кейінгі ғалымдар түйенің жаратылысын Жаратушының кемел құдіретінің, «тасхир» концепциясының және қайта тірілу ақиқатының эмпирикалық дәлелі ретінде бағалаған. Классикалық тәпсірлердегі түйенің биологиялық төзімділігі, функционалдық әмбебаптығы және экономикалық маңыздылығы туралы тұжырымдар бүгінгі таңда Құран аяттарының мағынасын тереңдетудің іргетасы болып қала береді. Осы орайда, мақала аясында ұсынылған түйе жаратылысы мен «қайта тірілу» оқиғасы арасындағы логикалық сабақтастық зерттеудің жаңашылдығын айқындайды. Бақара сүресіндегі Ибраһим пайғамбардың (а.с.) құстарды бөлшектеп, қайта жинау арқылы иманға келу қиссасы мен түйенің бойындағы 12 түрлі жануардың мүшелерінің шоғырлануы туралы түркілік таным арасындағы методологиялық ұқсастық Жаратушының бөлшектерден тұтас дүниені құрастыру құдіретін көрсететін био-теологиялық аргумент болып табылады. Бұл тұрғыда түркілік жыл санау жүйесі мен «Жыл басына таласу» аңызындағы түйе бейнесі жай ғана фольклорлық туынды емес, аяттағы «бақылау» бұйрығы арқылы ашылған күрделі эпистемологиялық жүйенің жемісі ретінде қарастырылады.

Түйе денесіндегі 12 жануардың сипаты, тышқанның құлағынан доңыздың құйрығына дейінгі мүшелердің жиынтығы оның әмбебап био-құрылым екенін және өлгеннен соң қайта тірілудің мүмкіндігін табиғат тілімен жеткізген бірегей нышан. Зерттеу барысында классикалық тәпсір мектептері мен көшпенділердің этно-биологиялық білімін синтездеу арқылы 88:17 аятына берілген кеңейтілген авторлық түсіндірме Құранның ғылыми прогрессивтілігі мен оның мағыналық қырларының уақыт өткен сайын жаңарып

отыратындығын дәлелдейді. Қорыта айтқанда, түйе жаратылысы адамзатты интеллектуалдық жауапкершілікке шақыратын, табиғат пен теологияның тоғысқан нүктесіндегі иләһи дизайнның кемел үлгісі. Оны ғылыми әдістермен «бақылау» материалдық әлем мен метафизикалық ақиқат, жаратылыс пен қайта тірілу арасындағы үзілмес байланысты танудың негізгі кілті болып табылады.

Зерттеу жұмысымыздың барлық негізгі концепциялары «Ғашия» сүресіндегі бақылау бұйрығы, «Бақара» сүресіндегі ыдыраған элементтерді қайта жинақтау ақиқаты және түркілік фольклордағы түйе бойындағы 12 жануардың фрагменттері, сайып келгенде, дана халқымыздың «Көрмес түйені де көрмес» деген бір ауыз аталы сөзінің мағыналық өзегін ашады. Құран аяттарында келетін Түйенің болмысына қатысты бірнеше қасиетті мәтіннің мағынасын ашуға көшпенділер ерекше ден қойғандығын және оны күнтізбе жасауда шебер пайдалана білгеніне көз жеткіздік. Осы ретте, «Көрмес, түйені де көрмес» деген нақыл ежелгі түркілердің ой жемісінің, шығармашылық шабытының түйіні ретінде туындаған діни-философиялық пайым деп санаймыз.

Мақала барысында дәлелденгендей, түйе жаратылысы адамзатты интеллектуалдық оянуға шақыратын, табиғат тілімен жазылған иләһи дизайнның кемел үлгісі. Осылайша, бұл қазақы нақыл, исламдық теологиялық таным мен көшпенділердің этно-биологиялық бақылау тәжірибесінің өзара синтезделіп, онтологиялық аксиомаға айналған жоғары философиялық қорытындысы болып табылады.

Әдебиеттер:

- Құран Кәрім, 2015a – Құран Кәрім / ауд. Халифа Алтай. Алматы: Көкжиек-Б, 2015. Ғашия сүресі, 17-аят.
- Al-Tabari, 2000a – *Al-Tabari M.J.* Jami al-bayan an tawil ay al-Quran. Beirut: Dar al-Fikr, 2000. Vol. 24. Commentary on Surah al-Ghashiyah, 17.
- Al-Razi, 1981 – *Al-Razi F.D.* Mafatih al-ghayb (al-Tafsir al-kabir). Beirut: Dar al-Fikr, 1981. Vol. 31. Commentary on Surah al-Ghashiyah, 17.
- Al-Qurtubi, 1988 – *Al-Qurtubi M.A.* Al-Jami li-ahkam al-Quran. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 1988. Vol. 20. Commentary on Surah al-Ghashiyah, 17.
- Ibn Kathir, 1999a – *Ibn Kathir I.* Tafsir al-Quran al-Azim. Riyadh: Dar Taybah, 1999. Vol. 8. Commentary on Surah al-Ghashiyah, 17.
- Kopeyuly, 2006 – *Kopeyuly M.Zh.* Shygarmalary: 8 tomlyk. Pavlodar: EKO GOF, 2006. Vol. 8. 344 p.
- Kashkari, 2005 – *Kashkari M.M.* Divan lugat at-turik / trans. Z.-A.M. Auezova. Almaty: Daik-Press, 2005.
- Quran Karim, 2015b – Quran Karim / trans. Kh. Altai. Almaty: Kokzhiek-B, 2015. Surah al-Baqarah, 260.
- Quran Karim, 2015c – Quran Karim / trans. Kh. Altai. Almaty: Kokzhiek-B, 2015. Surah al-Ghashiyah, 17.
- Ibn Kathir, 1999b – *Ibn Kathir I.* Tafsir al-Quran al-Azim. Riyadh: Dar Taybah, 1999. Vol. 1. Introduction.
- Zhauhari, 1931 – *Zhauhari T.* Al-Zhavahir fi tafsir al-Quran al-karim. Cairo: Mustafa al-Babi al-Halabi, 1931.
- Nursi, 2010 – *Nursi S.* Sozder: Zhiyharmasyynshy soz (Paigambarlar mugzhizalary turaly). Istanbul: Envar Nashriyat, 2010.
- Comte, 1832 – *Comte O.* Cours de philosophie positive. Paris, 1830-1842.
- Al-Tabari, 2000b – *Al-Tabari M.J.* Jami al-bayan an tawil ay al-Quran. Beirut: Dar al-Fikr, 2000. Vol. 5. Commentary on Surah al-Baqarah, 260.

Al-Sakhawi, 1985 – *Al-Sakhawi*. Al-Maqasid al-hasanah. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 1985. Hadith: «Seek knowledge even unto China».

СНК РСФСР, 1918 – СНК РСФСР. О введении западноевропейского календаря: декрет от 26 января 1918г. [Электронный ресурс]. URL:<https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/371678-o-vvedenii-zapadnoevropeyskogo-kalendarya-dekret-snk-rsfsr-26-yanvarya-1918-g> (қаралған күні: 24.05.2026).

Radlov, 1895 – *Radlov V.V.* Atlas drevnostey Mongolii. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1895.

Biruni, 1879 – *Biruni A.R.* The Chronology of Ancient Nations / trans. C.E. Sachau. London: William H. Allen & Co., 1879.

Бабалар сөзі, 2011 – Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: Фолиант, 2011. Т. 73. 53-64 бб.

Al-Tabari, 1967 – *Al-Tabari M.J.* Tarikh al-umam wa-l-muluk. Cairo: Dar al-Maarif, 1967. Vol. 1. pp. 181–185.

Ibn Kathir, 1997 – *Ibn Kathir I.* Qisas al-anbiya. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiya, 1997. Vol. 1. pp. 85-90.

The Holy Bible, 1880 – The Holy Bible. Genesis 7:2. New York: Bible Society, standard edition.

References:

Quran Karim, 2015a – Quran Karim: qazaqsha magyna zhane tusinigi [The Holy Quran: Kazakh meaning and commentary]. trans. Kh. Altai. Almaty: Kokzhiek-B. 2015. Surah al-Ghashiyah, 17. (in Kaz.).

Tabari, 2000a – *Al-Tabari M.J.* Jami al-bayan an tavil ay al-Quran [The Comprehensive Exposition of the Interpretation of the Verses of the Quran]. Beirut: Dar al-Fikr. 2000. Vol. 24. Commentary on Surah al-Ghashiyah, 17. (in Arab.).

Razi, 1981 – *Al-Razi F.D.* Mafatih al-ghayb (al-Tafsir al-kabir) [The Keys to the Unseen]. Beirut: Dar al-Fikr. 1981. Vol. 31. Commentary on Surah al-Ghashiyah, 17. (in Arab.).

Kurtubi, 1988 – *Al-Qurtubi M.A.* Al-Jami li-ahkam al-Quran [The Compendium of Legal Rulings of the Quran]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. 1988. Vol. 20. Commentary on Surah al-Ghashiyah, 17. (in Arab.).

Ibn Kasir, 1999a – *Ibn Kathir I.* Tafsir al-Quran al-Azim [Commentary on the Great Quran]. Riyadh: Dar Taybah. 1999. Vol. 8. Commentary on Surah al-Ghashiyah, 17. (in Arab.).

Kopeyuly, 2006 – *Kopeyuly M.Zh.* Shygarmalary: 8 tomdyk [Works: in 8 volumes]. Pavlodar: EKO GOF. 2006. Vol. 8. 344 p. (in Kaz.).

Kashkari, 2005 – *Kashkari M.M.* Divan lugat at-turik [Dictionary of Turkic languages]. trans. Z.-A.M. Auezova. Almaty: Daik-Press. 2005. (in Kaz.).

Quran Karim, 2015b – Quran Karim: qazaqsha magyna zhane tusinigi [The Holy Quran: Kazakh meaning and commentary]. trans. Kh. Altai. Almaty: Kokzhiek-B. 2015. Surah al-Baqarah, 260. (in Kaz.).

Quran Karim, 2015b – Quran Karim: qazaqsha magyna zhane tusinigi [The Holy Quran: Kazakh meaning and commentary]. trans. Kh. Altai. Almaty: Kokzhiek-B. 2015. Surah al-Ghashiyah, 17. (in Kaz.).

Ibn Kasir, 1999b – *Ibn Kathir I.* Tafsir al-Quran al-Azim [Commentary on the Great Quran]. Riyadh: Dar Taybah. 1999. Vol. 1. Introduction. (in Arab.).

Zhauhari, 1931 – *Al-Zhauhari T.* Al-Zhavahir fi tafsir al-Quran al-karim [Jewels in the interpretation of the Holy Quran]. Cairo: Mustafa al-Babi al-Halabi. 1931. (in Arab.).

Nursi, 2010 – Nursi S. Sozder: Zhiyharmasynshy soz (Paigambarlar mugzhizalary turaly) [The Words: The Twentieth Word (On the miracles of the prophets)]. Istanbul: Envar Nashriyat. 2010. (in Kaz.).

Comte, 1832 – Comte O. Cours de philosophie positive [Course of Positive Philosophy]. Paris. 1830-1842. (in French).

Tabari, 20006 – Al-Tabari M.J. Jami al-bayan an taviil ay al-Quran [The Comprehensive Exposition of the Interpretation of the Verses of the Quran]. Beirut: Dar al-Fikr. 2000. Vol. 5. Commentary on Surah al-Baqarah, 260. (in Arab.).

Sakhavi, 1985 – Al-Sakhawi. Al-Maqasid al-hasanah [The Good Objectives]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. 1985. Hadith: «Seek knowledge even unto China». (in Arab.).

SNK RSFSR, 1918 – SNK RSFSR. O vvedenii zapadnoevropeyskogo kalendarya: dekret ot 26 yanvarya 1918 g. [On the introduction of the Western European calendar: decree of January 26, 1918]. [Electronic resource]. URL: https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/371678-o-vvedenii-zapadnoevropeyskogo-kalendarya-dekret-snk-rsfsr-26-yanvarya-1918-g (accessed: 24.05.2026). (in Rus.).

Radlov, 1895 – Radlov V.V. Atlas drevnostey Mongolii [Atlas of antiquities of Mongolia]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk. 1895. (in Rus.).

Biruni, 1879 – Biruni A.R. The Chronology of Ancient Nations. trans. C.E. Sachau. London: William H. Allen & Co. 1879. (in Eng.).

Babalar sozi, 2011 – Babalar sozi: Zhuz tomdyk [Word of ancestors: One hundred volumes]. Astana: Foliant. 2011. Vol. 73. pp. 53-64. (in Kaz.).

Tabari, 1967 – At-Tabari M.Zh. Tarikh al-umam va-l-muluk [History of the Prophets and Kings]. Cairo: Dar al-Maarif. 1967. Vol. 1. pp. 181–185. (in Arab.).

Ibn Kasir, 1997 – Ibn Kasir I. Qisas al-anbiya [Stories of the Prophets]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiya. 1997. Vol. 1. pp. 85-90. (in Arab.).

The Holy Bible, 1880 – The Holy Bible. Genesis 7:2. New York: Bible Society, standard edition. (in Eng.).

¹Кушерев Н.Ж., ²Молдахметов Р.А., ³Бейсембаева А.

¹ Университет «Туран», Казахстан, г. Алматы

^{2,3} Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
E-mail: ¹nurgisa-polit@mail.ru, ²teolog.dintanu@gmail.com, ³aiman0303@mail.ru

КОНЦЕПТ НАБЛЮДЕНИЯ В СУРЕ «АЛЬ-ГАШИЯ»: ТЕОЛОГИЧЕСКИЙ И ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В предлагаемой исследовательской статье комплексно изучены теологические, онтологические и этнокультурные аспекты божественного призыва относительно сотворения верблюда, содержащегося в 17-м аяте суры «Аль-Гашия», в контексте современных научных парадигм. Основная цель работы заключается в научном обосновании тесной связи между повелением «назара» (созерцание, наблюдение и глубокое размышление) в священном тексте, биологическо-анатомическими особенностями верблюда и истиной о телесном воскрешении в Судный день. В ходе исследования был применен комплекс методов, включающий традиционный для исламской теологии метод «тафсира Корана Кораном», а также теологическую герменевтику, качественный контент-анализ и сравнительно-компаративный метод. На основе экстраполяционного анализа доказана прямая логико-теологическая преемственность между процессом наблюдения в суре «Аль-Гашия» и реальностью воссоздания жизни из отдельных фрагментов в 260-м аяте суры «Аль-Бакара». Суждения классических толкователей имама ат-Табари и Фахруддина ар-Рази впервые

сопоставлены с глубокими этнобиологическими представлениями, сохранившимися в тюркском мировоззрении, в частности в фундаментальном наследии Машхура Жусупа Копеева и Махмуда Кашгари, согласно которым в организме верблюда гармонично соединены анатомические элементы двенадцати различных животных. В результате исследования сотворение верблюда сформулировано как «универсальная биоконструкторская модель», определено, что его физический облик выступает совершенным образцом божественного дизайна, способным реконструировать распавшиеся элементы, и служит ключевым теологическим инструментом, трансформирующим онтологическое сознание человека.

Ключевые слова: сура Аль-Гашия, методология тафсира, сотворение верблюда, воскрешение, тюркское мировоззрение, божественный дизайн, онтология, этнобиология.

¹Kushеров N.Zh. ²Moldakhmetov R.A. ³Beisembayeva A.

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

^{2,3}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: nurgisa-polit@mail.ru

THE CONCEPT OF SURVEILLANCE IN SURAH AL-GHASHIYAH: A THEOLOGICAL AND ONTOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. This research paper provides a comprehensive and in-depth analysis of the theological, ontological, and ethno-cultural dimensions of the divine invocation regarding the creation of the camel in the 17th verse of Surah Al-Ghashiyah, examined within the framework of modern scientific paradigms. The primary objective of this study is to establish a robust scientific and theoretical foundation for the correlation between the sacred command «nazara» (to observe, contemplate, and reflect deeply), the unique biological and anatomical features of the camel, and the ultimate truth of physical resurrection on the Day of Judgment. The methodology employs a synthesis of traditional Islamic exegesis (the method of interpreting the Quran through the Quran), alongside theological hermeneutics, qualitative content analysis, and comparative methods. Based on extrapolative analysis, the study demonstrates a direct logical and theological continuity between the process of observation emphasized in Surah Al-Ghashiyah and the reality of reconstituting life from separate fragments as depicted in the 260th verse of Surah Al-Baqarah. Furthermore, the exegetical insights of classical commentators Imam at-Tabari and Fakhr al-Din al-Razi are correlated for the first time with the ethno-biological knowledge preserved within the traditional Turkic worldview specifically in the heritage of Mashkhur Zhusip Kopeyuly and Mahmud al-Kashgari which posits that the camel incorporates the anatomical features of twelve different animals. The study concludes by conceptualizing the creation of the camel as a «universal bio-constructive model», demonstrating that its physical constitution serves as a perfect manifestation of divine design capable of reassembling disintegrated elements, and acts as a pivotal theological instrument for transforming human ontological consciousness.

Keywords: Surah Al-Ghashiyah, tafsir methodology, creation of the camel, resurrection, Turkic worldview, divine design, ontology, ethno-biology.

Авторлар туралы мәлімет:

Кушеров Нұрғиса Жылқыбайұлы – «Тұран» университетінің сениор-лекторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының докторанты, Алматы, Қазақстан

Молдахметов Рустем Ауелханович – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дінтану және мәдениеттану кафедрасының докторанты, Алматы, Қазақстан

Бейсембаева Айман Мұратқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Кушеров Нургиса Жылкыбайевич – сениор-лектор Университета «Туран», докторант кафедры политологии и политических технологий Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Молдахметов Рустем Ауелханович – докторант кафедры религиоведения и культурологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Бейсембаева Айман Муратовна – PhD докторант кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Kusherov Nurgisa Zhylykbauiuly – Senior Lecturer, Turan University; PhD candidate, Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Moldakhmetov Rustem Auelkhanovich - doctoral student at the Department of Religious Studies and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Beisembayeva, Aiman Muratkyzy – PhD Student of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 6 мамыр 2026 жыл
Қабылданды 12 тамыз 2026 жыл*

FTAMP 03.81

<https://doi.org/10.63051/kos.2026.3.326>

¹Мәсімханұлы Д. ² Оспанов Н.М. ³ Каримова З.К.
^{1,2,3} ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институты, Алматы, Қазақстан.
E-mail: ¹duken.masimhan@gmail.com, ²nurlanpostdok@gmail.com, ³
vostok_karimova@mail.ru

«ДЖИГУ ДЖОНЁ (ЖЕРДІ ЗЕРТТЕУГЕ КІРІСПЕ)» КІТАБЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТОПОНИМДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада 1857 жылы жарық көрген Джигу Джонё «Жерді зерттеуге кіріспе» кітабындағы қазақ және түркі географиялық атаулары қарастырылады. «Джигу Джонёның» авторы - конфуций догмасына қарсы «практикалық білімді» жақтаған Сирхак қозғалысының мүшесі корей картографы Чхве Ханги. Мақаланың жаңалығы Чосон әулеті (1392-1897) кезіндегі корей картографиясын, философ және картограф Чхве Хангидің өмірбаянын және «Джигу Джонёдағы» түркі топонимдерін зерттеуде жатыр. Оңтүстік Корея тарихшылары мен картографтарының еңбектерін зерттеу бізге қазіргі дәуірдегі корей картографиясының негізгі бағыттары мен даму кезеңдерін түсіну міндеттерінің бірі болады. Мақаланың негізгі мақсаты - корей картографы Чхве Хангидің «Жерді зерттеуге кіріспе» кітабындағы Орта Азия, түркі және қазақ топонимдерін анықтау. Бұл мақалада корей картографиясының тарихын зерттеу және корей карталарындағы түркі және қазақ топонимдерін анықтау үшін сипаттамалық және тарихи әдістер қолданылады. Зерттеу нәтижелері авторларға Еуразияның (地球前圖), Қытайдың (皇清全圖), Ресейдің (俄羅斯圖) және Орталық Азияның (西域各回部圖) Джигу Джонёның карталарында көптеген қазақ және түркі топонимдері көрсетілген деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ «BR24993043 «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» тақырыбындағы нысаналы қаржыландыру бағдарламасы аясында жазылған.

Кілт сөздер: Чхве Ханги, корей ескі карталары, Джигу Джонё, қазақ және түркі топонимдері.

Кіріспе

Корей тарихындағы үзік деректер картографияның бұл өңірде көне заманнан бастап қолданылғанын дәлелдейді. Корей түбегінің жер бедері негізінен таулы болғандықтан, карталар мемлекетті басқаруда, әсіресе соғыс қимылдары мен төтенше жағдайлар кезінде маңызды құрал ретінде пайдаланылған. Тарихи мәліметтер карталардың Үш патшалық кезеңінде (б.з.д. 57-676 жж.) және Корё әулеті тұсында (б.з. 918-1392 жж.) болғанын көрсетеді, алайда олардың ешқайсысы бүгінгі күнге дейін сақталмаған (하늘, 2007:190).

Картографиялық қызмет барысында корей картографтары Қытайда қалыптасқан жалпы картографиялау қағидаларын негізге алып, оларды өздерінің мәдени ерекшеліктері мен табиғи-географиялық жағдайларына сәйкес бейімдеген (Ledyard, 1994:235).

Тарихи жазбаларға сәйкес, Корё дәуірінің соңында Үш патшалықтың картасы (Ли Сун жазған), Корё мен Қытайдың картасы (картограф На Хын Ю жазған) және Корё әулеті кезіндегі Корей түбегінің картасы болған. Корё картографтарының географиялық білімі Корей түбегі мен Қытаймен шектелмеген; оларда Жапония мен Үндістан туралы да ақпарат болған. Корея тарихшылары мен картографтары Корёда Орталық Азияның, Арабия аймағының және

Оңтүстік Тынық мұхитының әртүрлі аралдарының карталары болған деп санайды. Әрине, бұл карталар қазір жоқ. (신편 한국사, 1996:202)

Тарихи жазбаларға сүйенсек, Корё дәуірінің соңында Үш патшалықтың картасы (Ли Сун құрастырған), Корё мен Қытайды қамтыған карта (картограф На Хын Ю жасаған), сондай-ақ Корё әулеті кезеңіндегі Корей түбегінің картасы болған. Корё картографтарының географиялық танымы тек Корей түбегі мен Қытаймен шектелмей, Жапония мен Үндістан туралы мәліметтерді де қамтыған. Корей зерттеушілерінің пікірінше, сол кезеңде Орталық Азияға, Арабия өңіріне және Оңтүстік Тынық мұхитындағы бірқатар аралдарға қатысты карталар да болған, бірақ бұл карталар қазіргі заманға жетпеген (신편 한국사, 1996:202).

Чосон әулеті дәуірінде (1392–1897)⁵ картография ерекше маңызға ие болып, мемлекеттің құрылған алғашқы кезеңдерінен бастап басқару ісіне қажетті әртүрлі карталар жүйелі түрде жасалды. Карта жасаудың негізгі екі бағыты айқындалды: әкімшілік және әскери. Әкімшілік карталар жерді есепке алу мен салық жүйесін ұйымдастыруға қызмет етсе, әскери карталар елді сыртқы қауіп-қатерден қорғауға және соғыс жағдайларына дайындықты қамтамасыз етуге бағытталды (하늘, 2007:190).

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеудің дереккөздік базасын XIX ғасырдағы корей картографиялық мұралары құрайды. Негізгі материал ретінде 1857 жылы жарық көрген Джигу Джонё еңбегіндегі Еуразия картасы (地球前圖 / 유라시아), Қытай картасы (皇清全圖 / 중국), Ресей картасы (俄羅斯圖 / 러시아 총도) және Орталық Азия картасы (西域各回部圖 / 중앙아시아 각국) пайдаланылды. Аталған еңбек – корей философы әрі ғалымы Чхве Хангидің әлемдік географияға арналған зерттеуі болып табылады. Корей ортағасырлық карталарын талдау барысында Қытайдың Ұлы қорғаны мен Тянь-Шань тау жүйесінен бастап, солтүстікте Орал өзені мен Орал тауларына дейін, сондай-ақ шығыста Алтай тауларынан батыста Каспий теңізіне дейінгі кеңістікте бейнеленген географиялық атауларға ерекше назар аударылды. Бұл аймақтық шеңбер карталардағы кеңістіктік түсініктер мен географиялық білім ауқымын айқындау үшін таңдап алынды.

«Жерді зерттеуге кіріспе» кітабындағы карталар мен топонимдердің едәуір тозуына байланысты, қосымша дереккөз ретінде оңтүстік корейлық картограф О Гиль Суннің «Чхве Хангидің Джигу Джонё суреттері мен жер атауларын зерттеу» атты еңбегі қолданылды (오길순, 2010:63). Аталған зерттеуде автор қытай иероглифтерімен берілген географиялық атауларды анықтап, оларды хангыль (корей әліпбиі) жазуымен қатар көрсеткен. Осыған байланысты, берілген мақалада О Гиль Сун тарапынан корей тілінде редакцияланған Чхве Хангидің Джигу Джонё карталары негізгі талдау материалы ретінде пайдаланылды.

Мақала негізінен сипаттамалық әдісті қолдана отырып жазылған, корей картографиясы, Чхве Хангидің өмірбаяны және оның Джигу Джонё картасы бойынша корей және ағылшын тілдеріндегі материалдарды жинап, талдап және жүйелеп көрсеткен. Чхве Хангидің Джигу Джонё картасын зерттеген кезде ортағасырлық дәуірден бастап XIX ғасырға дейін Корей түбегінде болған оқиғаларды сипаттау үшін хронологиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс Жаңа заманда корей картографиясына әсер еткен Корей түбегіндегі оқиғаларды, фактілерді және процестерді баяндауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, салыстырмалы әдіс қолданылды, ол иероглифтердегі қазақ және түркі топонимдеріне, олардың түпнұсқадағы айтылуына және корей мен қазақ тілдеріне аудармаларына негізделген кесте құруды қамтыды. Бұл әдіс әртүрлі тілдердегі топонимдерді салыстыруға және Джигу Джонё корей картасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

⁵ 1897 жылы Чосон мемлекеті Корей империясы деп аталды, ол 1910 жылға дейін өмір сүрді.

Талқылау

Чхве Ханги Сирхак саяси ағымының ең танымал зерттеушілерінің қатарына кірмеген, бірақ көптеген еңбектер қалдырған, соның ішінде география бойынша да еңбектері жетерлік. Оңтүстіккореялық ғалым Но Хэ Джон «Джигу Джонё» еңбегін Ци философиясын (аумақ, таулар мен су, жел мен ауа, адамдар мен тауарлар) батыстық ғылыми біліммен интеграциялауға бағытталған академиялық талпыныстың нәтижесінде пайда болған, жүйеленген әрі практикалық дүниежүзілік география оқулығы ретінде қарастырады (Но, 2005).

Көне корей карталары бойынша белгілі оңтүстіккореялық зерттеуші О Саң Хак «Джигу Джонё» еңбегіне жалпы шолу жасаған. Оның жазуынша, еңбекте құрлықтар, аймақтар мен елдердің аумағы, климаты, тұрмыс салты, сарайлары, қалалары, жазуы, саудасы, әскери жүйесі, жазалау шаралары, әдет-ғұрыптары және т.б. жан-жақты сипатталады. О Саң Хак Қытай, Жапония, Үндістан, Ресей, Африка, Еуропа және Американы атайды, алайда Қазақстан, Қырғызстан, Самарқанд, Қоқан және т.б. Орталық Азия елдерін нақты талдамайды.

Юн Сок Хо Еуропаны сипаттау барысында Чхве Ханги «Jifang Waiji» (職方外紀), «Yinghuan Zhilüe» (瀛環志略) және «Haiguo Tuzhi» (海國圖志) атты үш анықтамалықтағы еуропалық елдерге қатысты жалпы сипаттамаларды қайта құрастырып, өз еңбектеріне енгізгенін атап өтеді. Сонымен қатар ол шамадан тыс діни ықпалға ие, қытайға бағдарланған баяндауларды, шынайылыққа сай келмейтін әсерлер мен сындарды қамтитын артық ақпаратты алып тастаған (윤석호, 2025).

Жапон ғалым-зерттеушісі Ягю Макото Чхве Ханги «Джигу Джонё» еңбегінде Жапонияға қатысты ұстамды әрі объективті баға беретінін, алайда жапон материалдарына қолжетімділігі шектеулі болғанын жазады (야규마코토, 2017). Бұған қарама-қарсы бағалау оңтүстіккореялық ғалым Пак Хэ Мин тарапынан беріледі, ол Жапонияға қатысты картаны жасау барысында Чхве Ханги XVIII ғасырдағы корей, қытай және жапон тарихи-географиялық дереккөздерінің ауқымды қабатын зерттегенін атап өтеді. Сонымен қатар, ол неғұрлым жүйелі реконструкция жасау мақсатында мазмұнды жеңілдетіп, нақтылап, заманауи дереккөздерге басымдық берген, сенімсіз ақпарат пен субъективті бағаларды алып тастап, объективті сипаттама ұсынуға ұмтылған, сондай-ақ климатқа қатысты жағдайларда география мен картографиялық деректер негізінде ендікке байланысты мәліметтерді толықтырған. Жапонияға арналған сапалы бөлім жазу үшін ол Жапонияға барған немесе сол ел туралы еңбектер жазған корейлермен кеңескен (박혜민, 2024).

Жалпы алғанда, оңтүстіккореялық зерттеушілердің Чхве Хангидің «Джигу Джонё» еңбегіне қатысты жұмыстарын талдау оңтүстіккореялық зерттеулерде еуропалық және америкалық бағыттардың басым екенін, ал Орталық Азия елдері мен Шыңжаңда ежелден өмір сүріп келе жатқан түркі халықтарына жеткілікті көңіл бөлінбейтінін көрсетті. Осыған сәйкес, аталған зерттеу корейдің көне карталарындағы қазақ және түркі топонимикасын зерделеуге үлес қосады, бұл қазақ ғылымы үшін жаңа бағыт болып табылады.

Чосон кезеңіндегі корей картографиясы

Корей түбегі мен әлемнің әртүрлі елдерін бейнелейтін дәстүрлі корей карталары Чосон әулеті кезеңінде (1392–1897) кеңінен таралып, жүйелі түрде жасалды. Дегенмен жазбаша дереккөздерде Чосон дәуіріне дейінгі кезеңдерде де карталардың болғаны туралы мәліметтер кездеседі. Корей түбегін және оған іргелес аралдарды қамтитын карталар «чонгукдо» (全國圖) немесе «чондо» (全圖) деп аталды. Аталған карталар тек аумақтық бейнелеу құралы ғана емес, сонымен қатар корей халқының тарихи-географиялық дүниетанымын, ата-бабаларының елді кеңістікте қабылдау ерекшеліктерін, идеологиялық ұстанымдарын көрсететін маңызды дереккөз болып табылады. Сонымен бірге олар сол кезеңдегі ғылыми-техникалық деңгей,

картографиялық нормалар мен стандарттар, сондай-ақ көркемдік бейнелеу дәстүрлері туралы да құнды мәлімет береді. Чосон әулеті тұсындағы корей карталарын шартты түрде екі негізгі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа Чосон мемлекетінің алғашқы кезеңінен бастап ресми басқару қажеттіліктері үшін жасалған, географиялық тұрғыдан неғұрлым нақты әрі дәл карталар жатады. Екінші топқа «Тонграмдо» (東覽圖) деп аталатын карталар кіреді. Бұл карталар аумақтың нақты контурын дәл сақтауды мақсат етпей, ағаш тақталарға ойып басуға ыңғайлы клише өлшемі мен пішінін ескере отырып жасалған баспа нұсқалары болып табылады. Осылайша, Чосон дәуіріндегі картография практикалық-мемлекеттік және символдық-көркемдік бағыттардың қатар дамығанын көрсетеді (www.cartography.or.kr, 12.01.2026).

Чосон әулеті құрылғаннан кейін мемлекет басқару жүйесінде маңызды әкімшілік реформалар жүзеге асырылды. Әулеттің негізін қалаушы Ли Сонге астананы Ханьяң қаласына көшіріп, Корё әулеті кезеңінде болған бес провинция мен екі аймақтың орнына сегіз провинциядан тұратын жаңа әкімшілік-аумақтық құрылымды бекітті. Осы аумақтық қайта ұйымдастырумен қатар, жаңартылған әкімшілік жүйені бейнелейтін карталардың жасалуы заңды құбылыс болды. Тарихи деректерге сәйкес, Ли Сонгенің туған күніне орай, оның билігінің екінші жылының мамыр айында Мемлекеттік кеңес ел аумағының картасын дайындаған. Чосон мемлекеті құрылғаннан кейін шамамен он жыл өткен соң жасалған бұл карта сол кезеңде қайта қалыптасқан әкімшілік бөліністерді көрсетуге бағытталған болуы ықтимал. Аталған картаның авторы Мемлекеттік кеңестің бас инспекторы Ли Хо деп көрсетіледі (한국사, 1995:173).

Корей түбегін бейнелейтін карталармен қатар, Чосон дәуірінде әлем карталары да жасалған. Корейлердің дүниетанымы негізінен қытайлық космологиялық түсінікке сүйенді: аспан – дөңгелек, ал жер – тегіс әрі тікбұрышты деп қабылданды.

1402 жылы «Хон иль канни ёктэ кукдо джидо» (Каннидо) деп аталатын әлем картасы жасалды (혼일강리역대국도지도(混壹疆理歷代國都之圖)). Толық атауы – Қытайдың тарихи мемлекеттері мен астаналарын қамтитын біріктірілген жерлер мен аймақтардың картасы. Бұл еңбек бүгінгі күнге дейін сақталған Қиыр Шығыстағы ең көне әлем картасы ретінде белгілі. Картаны корей ғалымдары Квон Кун және Ли Хве құрастырған. Алайда бұл картаның түпнұсқасы немесе көшірмелері қазіргі Корея аумағында сақталмаған. Ұзақ уақыт бойы жалғыз сақталған нұсқа Рюкё университеті қорында, Киото қаласында сақтаулы деп есептеліп келді. Кейінірек, 1988 жылдың сәуір айында Симабара қаласындағы Хонкодзи ғибадатханасынан тағы бір көшірменің табылуы бұл картаның таралу ауқымы мен тарихи маңызын айқындай түсті. Карталардың айырмашылығы - Хонкодзи картасы Рюкё карталарынан сәл үлкенірек (한국사, 1995:187).

Зерттеуші Нұрлан Кенжеахметтің пікірінше, Каннидо картасындағы түркі және Орталық Азияға қатысты топонимдердің едәуір бөлігі ерте ислам дәуіріндегі картографиялық еңбектерден алынған. Бұл, ең алдымен, мұсылман географиялық дәстүрінің Чосон дәуіріндегі корей картографиясына жанама түрде ықпал еткенін көрсетеді. Сонымен қатар Африка, Еуропа және батыс Орталық Азия аумақтарына тән географиялық атаулар араб-парсы карталарындағы атаулардың қытай иероглифтері арқылы дыбыстық бейімделу нәтижесінде берілгені байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, қытай және корей картографтарының Орталық Азия жөніндегі мәліметтерді тікелей жазба дереккөздерден ғана емес, сонымен қатар түркі және өзге де тілдерде сөйлейтін саудагерлермен байланыс арқылы алған болуы ықтимал (Kenzheakhmet, 2015:143).

Батыс өркениеті мен Қытай арасындағы байланыстардың күшеюі Чосон әулетінің соңғы кезеңінде корей картографиясының мазмұны мен дүниетанымдық негіздеріне елеулі ықпал етті. Осы өзгерістердің айқын көрінісі итальяндық миссионер Маттео Риччи 1602 жылы

құрастырған «Гунъюй Ванго Куанту» атты әлем картасының пайда болуымен байланысты. Аталған карта қытайлықтардың дәстүрлі әлем бейнесінде түбегейлі бетбұрыс жасап, бұрынғы карталармен салыстырғанда әлдеқайда кең ауқымды әрі егжей-тегжейлі географиялық ақпаратты қамтыды. Оның мазмұны тек шетелдік аймақтардың көптігімен ғана емес, әлемнің құрылымын жаңаша көрсетуімен де қытай ғалымдарын таңғалдырды (encykorea.aks.ac.kr, 12.01.2026). Бұл үдерістер Чосон қоғамына да әсер етті. Ғылыми және мәдени ортада ұзақ уақыт үстемдік еткен неоконфуцийшілдік көзқарастар біртіндеп қайта қарастырыла бастады. Соның нәтижесінде корей зиялы қауымының бір бөлігінде батыс ғылымы мен мәдениетін қабылдауға және оны дәстүрлі білім жүйесімен ұштастыруға ұмтылған жаңа интеллектуалдық бағыт қалыптасты.

Корейлер мен еуропалықтар арасындағы негізгі жанама байланыстар Қытай астанасы – Бейжің қаласында жүзеге асты. Батыс мәдениеті Чосон мемлекетіне жыл сайын Қытайға аттанған корей елшілері арқылы таралды. Елшілік миссиялар тек дипломатиялық міндет атқарып қана қоймай, сонымен қатар жаңа ғылыми білімдер мен мәдени ақпаратты жеткізудің маңызды арнасына айналды. Жыл сайынғы сапарлар Ханьяң мен Бейжің арасындағы тұрақты мәдени көпір қызметін атқарып, сол арқылы дамыған құрлықтық өркениеттердің жетістіктері Чосон қоғамына үздіксіз еніп отырды. Осы үдерістің нәтижесінде XVII ғасыр Батыс өркениетінің Чосон қоғамына жүйелі түрде ене бастаған кезеңі ретінде сипатталады (권오영, 2009:294).

Чхве Хангидің (최한기) шығу тегі және қысқаша өмірбаяны

Чхве Ханги (1803–1877) өз еңбектерінде Хёган (惠岡), Пэдон (溟東), Мённамру (明南樓) және Кихвадан (氣和堂) секілді бірнеше бүркеншік аттарды қолданған. Ол 1803 жылы Чхонджу өңірінде Хань руынан шыққан Чо Чихён әулетінде, Хан Гёнридің қызынан дүниеге келген. Ғалымның туған жері ретінде Кесон қаласы көрсетіледі, себебі оның ата-бабалары осы өңірде бірнеше ұрпақ бойы өмір сүрген. Чхве Хангидің әулеті бастапқыда ақсүйек тегінен шыққанымен, сегізінші буыннан бастап қарапайым тұрмыс кешкен. Соған қарамастан, олардың әулеті провинциялық басқару қызметтеріне тағайындалу, патша жарлықтарын алу және қайтыс болғаннан кейін берілетін атақтар сияқты бірқатар әлеуметтік артықшылықтарға ие болған (contents.history.go.kr/mobile, 12.01.2026).

Чхве Хангидің алғашқы еңбегі 1836 жылы жарық көрді. Сол жылы ол философиялық бағыттағы «Син-ги-тон» (神氣通) және «Чучурок» (推測錄) атты екі томдық еңбегін жариялады. Кейін бұл шығармалар бір кітапқа біріктіріліп, «Кигён-че-и» (氣測體義) деген атаумен белгілі болды. Аталған еңбектердің мазмұны сол кезеңде Қытай арқылы тарала бастаған Батыс ғылымы жөніндегі ауқымды білімге негізделген. Өз зерттеулерінде Чхве Ханги ойыс және дөңес линзаларды қоса алғанда, оптикалық құбылыстарды, сондай-ақ дыбыс, түс пен иістің таралу заңдылықтарын талдады. Сонымен қатар ол Жердің пішіні туралы көзқарасын білдіріп, оның тәуліктік айналуын Николай Коперник ұсынған гелиоцентрлік теориямен байланыстыра түсіндірді (contents.history.go.kr, 12.01.2026).

Зерттеушілердің бағалауынша, Чхве Ханги 1830–1867 жылдар аралығында 1000-нан астам кітап жазған немесе аударған, алайда қазіргі күні тек 120 томға жуық, 20 түрлі шығарма ғана сақталған. Бұл еңбектер кейіннен үш томдық жинақ ретінде «Мённамрудың толық шығармалары» атауымен қайта басылған. Чхве Ханги өз шығармаларында география, тарих және әлемнің әртүрлі аймақтарынан алынған ғылыми білімдерді қамтып қана қоймай, сондай-ақ Кореяға алғаш рет батыс медицинасын, фармацияны және астрономиялық тұжырымдамаларды енгізген (www.kculture.or.kr, 12.01.2026).

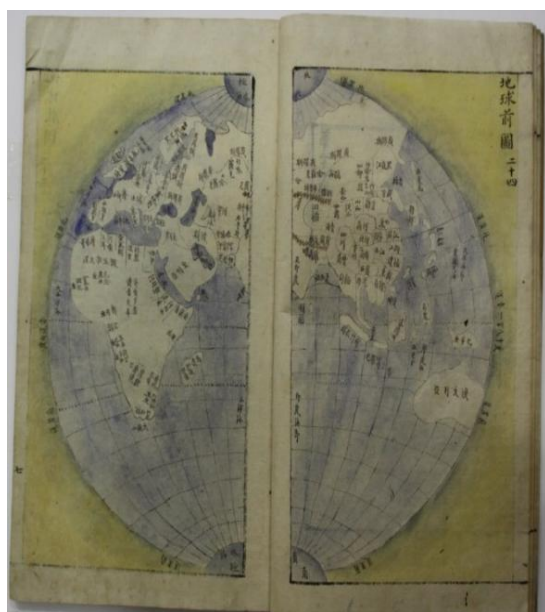
Оңтүстік Корея ғалымдары Чхве Хангидің еңбектерінің көп бөлігін сол кезеңде Қытайда қолжетімді болған, кейіннен Кореяға әкелінген батыс ғылыми, технологиялық және географиялық білімдерді бейімдеу нәтижесі деп бағалайды. Оның «Джигу Джонё» атты географиялық атласы Вэй Юаньның «Шет елдердің иллюстрациялық түсіндірмелері» (Хай го

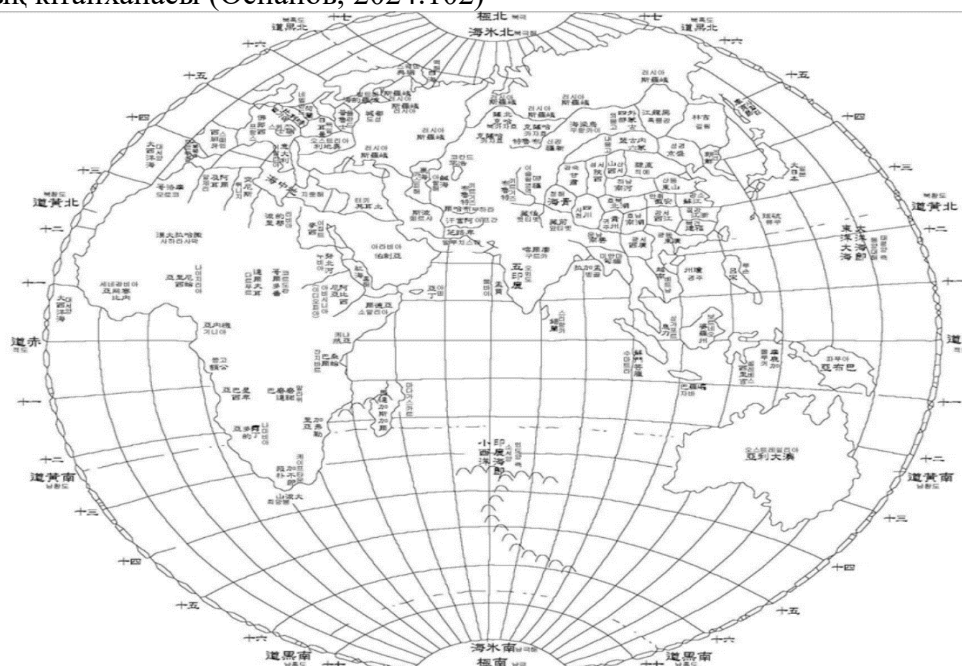
тужи, 1847–1852) және Сюй Цзибейдің «Инхуань жияло» (瀛環志略) еңбектеріне негізделіп, олардың қысқаша мазмұнын ұсынады (contents.history.go.kr, 12.01.2026).

Зерттеу нәтижелері

«Джигу Джонё» (지구전요 / 地球典要) – Жерді зерттеуге кіріспе, Чхве Хангидің әлемдік география жөніндегі кітабы. Еңбек жеті кітаптан және 13 тараудан тұрады, оның 13-тарауы карталарға, қалған 12 тарауы аймақтық географияға арналған. Бұл кітап 1857 жылы аяқталған және түпнұсқасы қазіргі таңда Корея Республикасының Ұлттық кітапханасы қорында сақтаулы (terms.naver.com, 12.01.2026).

1 - сурет. Джигу Джонё. Чхве Ханги (최한기). 1857 г. Сеул, Корея Республикасының Ұлттық кітапханасы (Оспанов, 2024:102)

2-сурет. Джигу Джонё. О Гил Сунның « Чхве Хангидің Джигу Джонё бейнелері мен жер атауларын зерттеу» мақаласынан (오길순, 2010:67).

1- кесте. Чхве Хангидің Джигу Джонё (地球前圖 (유라시아) Еуразия картасы

№	Түпнұсқа атаудың жазылуы	Иероглифтың айтылуы	Корей тіліндегі жер атауы (О Гиль Сунның аудармасы)	Қазақ тіліндегі жер атауы
1	哈萨克	Ha sa ke	카자흐	Қазақ
2	北哈萨克	Běi Ha sa ke	북 카자흐	Солтүстік Қазақ
3	俄罗斯	E lu o si	러시아	Ресей (7 рет)
4	乌梁海各	Wu ling hai ge	우랑카이	Урянхай
5	新疆	Xīn jiāng	신강	Шыңжаң
6			이슬람 지역	Мұсылман аймағы
7	布鲁特	Bu lu te	키르기즈	Бұрыт (2)
8	咸海	Xián hǎi	아랄해	Арал теңізі
9	里海	Li hai	카스피 해	Каспий теңізі
10	波斯	Bō sī	페르시아	Персия
11	浩罕	Hào hǎn	코칸드	Қоқанд
12			아프간	Ауған
13	布哈爾	Bù hā ěr	부하라	Бұхара
14	外蒙古	Wài ménggǔ	외몽골	Сыртқы Монғолия
15	內蒙古	Nèiménggǔ	내 몽골	Ішкі Монғолия
16	土耳其	Tǔ'ěrqí	터키	Түркия

(오길순, 2010:67).

Орталық Азия мен Қазақстанның географиялық атаулары жөніндегі таңғаларлық хабардарлықты оның өмірбаянын зерттеу арқылы түсіндіруге болады. Онда Чхве Хангидің бала кезінен оқуды және жазуды жақсы көргені айтылады. Зерттеушілер оның қолына сирек мәтін түсе қалса оны көз ілмей оқып, қайта-қайта зерделегенін мысал ретінде келтіреді. Оның артық қаражатының басым бөлігі Цин әулеті дәуірінде Бейжіңнен жаңа кітаптар сатып алуға жұмсалған және ол оларды міндетті түрде оқыған. Чхве Ханги иероглифтерді меңгеруде кең ауқымды білімге ие болған, оларды қысқа уақыт ішінде мыңдап жаза алатын, егер біреу оның қатесін көрсетсе, оны дереу түзететін, ал оқуына қатысты сұрақ қойылғанда, ештеңе білмесе, ұялатын болған (유교적, 2009: 314).

Алайда Апиын соғысынан кейін Қытайдың беделі тек халықаралық аренада ғана емес, сонымен қатар Чосон дәуіріндегі корей зиялыларының елеулі бөлігі арасында да әлсіреді. Соның нәтижесінде уақыт өзгерістерін түсінетін зиялылар саны күн сайын артып, Қытайдан

тыс Батысты зерттеуге бетбұрыс жасалды. Чхве Ханги қытайорталықты дүниетанымға күмән келтірген және Сюй Цзюйдің «Әлем туралы қысқаша жазбалар» (1850) мен Вэй Юаньның «Теңіз асып жатқан мемлекеттердің географиялық сипаттамасы» (1847) еңбектеріне сүйене отырып, дүниежүзі тарихы мен географиясын зерттей бастаған тұлғалардың қатарында болды (장현근, 2011: 100).

1-кесте Еуразия картасында «Қазақ» (哈萨克) және «Солтүстік Қазақ» (北哈萨克) топонимдері белгіленгенін көрсетеді. Қазақстан аумағы ежелден кең байтақ дала кеңістігін қамтығандықтан, оны бір рет қана атау арқылы толық сипаттау қиын болған. Топонимнің иероглифтік түпнұсқасы мен оңтүстіккореялық зерттеуші О Гиль Сун жасаған аударманы салыстыру 哈萨克 (Ha sa ke) атауының және оның корей тіліндегі нұсқасының қазақтың «Қазақ» политонимімен толық үйлесетінін көрсетеді. «Қазақ» (哈萨克) топонимінен бөлек, Еуразия картасында қазақ гидронимдері — Арал теңізі мен Каспий теңізі де белгіленген. Алайда олардың иероглифтік нұсқасы мен О Гиль Сунның корей тіліне аудармасы арасында дыбыстық айырмашылықтар бар. Зерттеушінің аудармасы қазіргі халықаралық «Арал теңізі» және «Каспий теңізі» атауларына көбірек сәйкес келеді. Сонымен қатар, Еуразия картасында көршілес өзбек қалалары Қоқан мен Бұхара да көрсетілген. Бұл топонимдердің түпнұсқадағы және корей тіліндегі аудармасы қазіргі атауларымен сәйкес айтылады. Алайда бауырлас көрші Қырғызстан картада «Бұрыт» (布鲁特) атауымен берілген, ал О Гиль Сун оны «키르기즈» (Киргиджи) деп аударған. «Джигу Джонё» карталарын қалпына келтіріп, зерттеушілер үшін қолайлы етіп ұсынған О Гиль Сун топонимдерді бірден корей тіліне қазіргі халықаралық географиялық атаулар стандартына сәйкес аударып, оқырмандардың елдер мен гидронимдерді бірден танып, түсінуіне мүмкіндік жасаған.

3-сурет. Джигу Джонё. «Чхве Хангидің Джигу Джонё бейнелері мен жер атауларын зерттеу» мақаласынан. Қытай картасы. (오길순, 2010:68).

2-кесте. Чхве Хангидің Джигу Джонё (皇清全圖/중국) Қытай картасы

№	Түпнұсқа атаудың жазылуы	Иероглифтың айтылуы	Корей тіліндегі жер атауы (О Гиль Сунның аудармасы)	Қазақ тіліндегі жер атауы
1	哈萨克	Ha sa ke	카자흐	Қазақ (3)
2	布鲁特	Bu lu te	키르기즈	Бұрыт
3	巴尔噶什湖	Ba er ka shi hu	발하슈 호	Балқаш көлі
4	俄罗斯	E lu o si	러시아	Ресей (4)
5			이스쿠콜 호	Ыстық көл
6	英吉沙爾	Yīngjí shā ěr	잉지사	Яңгішары
7	喀什噶爾	ha shi ga er	카슈가르	Қашқар
8	乌什	Wu shi	우스	Ұш
9	阿克苏	A ke su	아커쑤	Ақсу
10	伊犁	Yi li	이리	Іле
11	庫爾喀拉烏蘇	Kù ěr kā lā wū sū	우쑤	Құрқараусу
12	乌魯木齐	Wu lu mu qi	우루무치	Үрімші
13	巴爾楚克	Bā'ěr chǔ kè	바추	Баршұқ
14	葉爾羌	Yè ěr qiāng	예청	Яркенд
15	庫車	Kù chē	쿠처	Күшар
16	喀拉沙爾	Kā lā shā ěr	샤르카라	Қарашәрі
17	天山	Tian shan	텐산	Тянь-Шань
18	吐鲁番	Tu lu pan	투루판	Тұрпан
19	哈密	Ha mi	하미	Қами
20	巴里坤	Bāli kūn	바리쿤	Баркөл
21	古城	Gǔchéng	구청	Гучэн (Жемсары)
22	塔里木盆地	Tǎlīmù péndì	타림 분지	Тарым ойысы (3)
23			고비 사막	Гоби шөлі (4)
24	阿拉善 札薩克圖汗十九旗	阿拉善 札薩克圖汗十九旗	자사그투칸	Алашан Засагт хан 19 ауданы

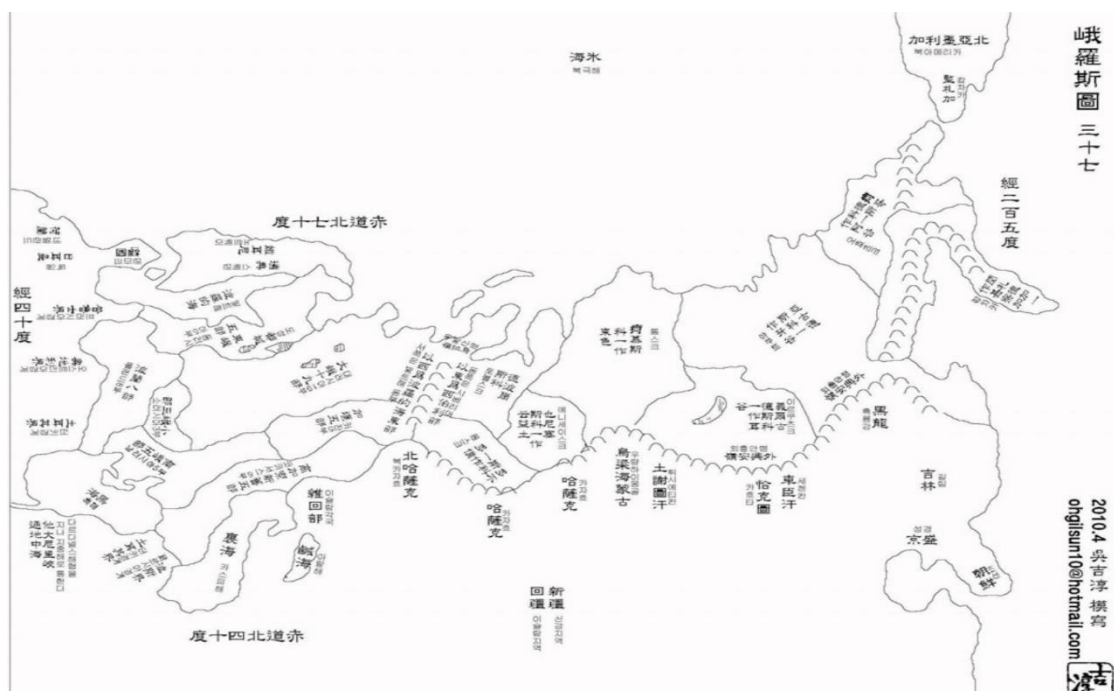
25	內蒙古西二盟五部共十三旗	Nèiménggǔ xī èr méng wǔ bù gòng shísān qí	내 몽골	Ішкі моңғол батыс екі аймағы, 13 ауданы
26	黑龍江	Hēi lóng jiāng	흑룡강	Хэйлунцзян өзені
27			아라산	Арасан
28	嫩江	Nènjiāng	눈강	Нэньцзян өзені
29	科布多	Ke bu duo	호브드	Қобды
30	阿尔泰山	A er tai	알타이 산맥	Алтай таулары
1	內蒙古東四盟十九部共三十六旗	Nèiménggǔ dōng sì méng shíjiǔ bù gòng sānshíliù qí	내 몽골	Ішкі моңғол шығыс төрт аймағы, 19 тайпа, 36 аудан
2	車臣汗二十六旗	Chēchén hàn èrshíliù qí	세첸칸	Сэцэн ханы 26 ауданы
3	土謝圖汗二十旗	Tǔ xiè tú hàn èrshí qí	투시에드 칸	Түшээт ханы 20 ауданы
4	遼	Liáo	요	Ляо
5	河套	Hétào		Хэтао
6	瀚海	Hànhǎi		Ханьхай

(오길순, 2010:68).

Қытай картасында Қазақстан аумағы Қытай шекарасы бойында көрсетілген. «Қазақ» (哈萨克 / Ha sa ke) топонимі үш рет аталған, ал «Ресей» (俄罗斯) топонимі үш рет, «Қырғыз» (布鲁特 / Bu lu te) екі рет кездеседі. Сонымен қатар, Қытай картасына Қытай, Қырғызстан және Қазақстан арасында бөлінген қырғыздың Ыстықкөл көлі мен Тянь-Шань (天山) таулары енгізілген. Қазақ топонимдері мен гидронимдерінің қатарында Қытай аумағынан бастау алып ағатын Іле өзені (伊犁), Балқаш көлі (巴尔噶什湖) және Алтай таулары (阿尔泰山) белгіленген.

Чхве Хангидің «Джигу Джонё» картасындағы көне корей карталарында жиі кездесетін түркі топонимдерінің қатарына Қашқар (喀什噶爾), Қами (哈密), Күшар (庫車), Яркенд (葉爾羌) жатады.

4-сурет. Джигу Джонё. «Чхве Хангидің Джигу Джонё бейнелері мен жер атауларын зерттеу» мақаласынан (오길순, 2010:74).

3-кесте. Ресей картасы (俄羅斯圖/러시아 총도):

№	Түпнұсқа атаудың жазылуы	Иероглифтың айтылуы	Корей тіліндегі жер атауы (О Гиль Сунның аудармасы)	Қазақ тіліндегі жер атауы
1	哈薩克	Ha sa ke	카자흐	Қазақ (2)
2	北哈薩克	Běi Ha sa ke	북 카자흐	Солтүстік Қазақ
3	烏梁海各	Wu ling hai ge	우랑카이	Урянхай
4	也尼塞斯科	Yě ní sāi sī kē	예니세이스크	Енисейск
5	以東為西伯利亞	Yǐ dōng wèi xī bó lì yǎ	동쪽 시베리아	Шығыс Сібір
6	新疆	Xīn jiāng	신강	Шыңжаң
7	新疆回疆	Xīnjiāng huí jiāng		Шынжаң мұсылмандары
8	咸海	Xián hǎi	아랄해	Арал теңізі
9	里海	Lǐ hai	카스피 해	Каспий теңізі
10	? 哥德斯科一作阿谷			? гэдэск?
11	亞古迪斯可	Yà gǔ dí sī kě	야쿠츠크	Якутск
12	外興安嶺	Wài xìng'ān lǐng	외흥안산맥	Сыртқы Хинган таулары

13			카잔	Қазан
14	峨爾古德斯科一作耳古	É ěr gǔ dé sī kē yīzuò ěr gǔ	이르쿠츠크	Иркутск
15	?基斯科一作東色土謝圖汗			Цзисыкэ
16	布哈爾	Bù hā ěr	부하라	Бұхара
17			우랄산맥	Орал таулары
18			톰스크	Томск
19	恰克圖	Qià kè tú	카흐타	Кяхта
20	多布斯克	Duō bù sīkè		Тобольск?
21	德波爾斯科	Dé bō ěr sī kē		Дэбоэрсыкэ?
22	以西為波羅的海東部	Yǐxī wéi bōluódihǎi dōngbù		Батысқа қарай Балтық теңізінің шығысына дейін
23	雜回部	Zá huí bù	이슬람각국	Аралас мұсылмандар
24	高加索斯舊五部	Gāojiāsuǒ sī jiù wǔ bù	코카서스 5 부	Кавказ көне бес тайпа

(오길순, 2010:74).

Орыс және корей халықтарының алғашқы бейресми кездесуі италиялық монах Джованни дель Плано Карпинидің Қарақорымға жасаған сапарларынан (1245–1247 жж.) кейін тіркелген. Ол Рим Папасы Иннокентий IV-тің дипломаты қызметін атқарып, Моңғол империясының ұлы ханы Гүйіктің таққа отыруының куәсі болды. Аталған рәсімде моңғолдар корейлер мен орыстарды ресми салтанатқа шақырмай, Суздальдан келген орыс князі Ярославты, қытай билеушілерін, солонгтарды (корёс тұрғындарын), сарациндердің он сұлтанын, Грузия патшасының ұлын, Балдах халифін (сұлтан) және басқа да көптеген қонақтарды қоршаудың сыртында күтіп тұруға қалдырған (onekorea.ru, 12.01.2026).

Корея мен Ресейдің ресми алғашқы кездесуі XVII ғасырдың соңында «Орыс экспедициясы» барысында орын алды. Португалия мен Нидерланды сияқты еуропалық мемлекеттердің теңіздік отарлау әрекеттерінен шабыттанған орыстар XVII ғасырда Орал тауларынан өтіп, Сібір арқылы құрлықпен Шығыс Азияға қарай белсенді түрде ілгерілей бастады, нәтижесінде Хэйлунцзян өзеніне және Приморье өлкесіне жетті. Ресей империясының боданы Ерофей Павлович Хабаров Амур өзені бойымен жүргізілген кең ауқымды орыс экспансиясының бастамашысы болды. Оңтүстіккореялық зерттеуші Вон Чэ Ён Хабаровтың Амур өзені бойымен жорығы көптеген қылмыстық әрекеттермен қатар жүргенін жазады. Мәселен, бір ауылда Хабаров жасағы 660 адамды өлтіріп, әйелдер мен балаларды тұтқынға алған, сондай-ақ бағалы терілер мен азық-түлікті тонаған. Хабаров әрекеттеріне жауап ретінде Цин әулеті маньчжур әскерлерін жібергенімен, 1652 жылдың сәуірінде олар орыс тараптың атыс қаруының басымдығына байланысты жеңіліске ұшырады. Оқиғаларға жақын орналасқан бекіністер мен әскери гарнизондардың болуына байланысты Цин әулеті 1654 жылы Кореядан көмек сұрады. 1654 жылдың ақпанында ван Хёджон Хамгён провинциясының әскери қолбасшысы Бён Гыптың басшылығымен Туманган өзеніне 152

мергеннен тұратын жасақты жіберді. Корей әскерлері цин әскерлерімен бірігіп, сәуірдің соңынан мамырдың басына дейін шамамен он күн бойы шайқастар жүргізді. Біріккен қытай-корей күштері шабуылдарды тойтаруға қол жеткізді. 1658 жылы ван Хёджон Син Рюдін басшылығымен 265 сарбаздан тұратын жасақты жіберіп, олардың мақсаты орыс кемелерін жою болды. Нәтижесінде Хэйлунцзян өзен флотындағы 11 орыс кемесінің 10-ы суға батырылды. Корейлердің бұл көмегі 1689 жылғы Нерчинск бейбіт келісімінің жасалуына өз үлесін қосты (원재연, 1999: 188).

Ресейге қатысты ақпараттық күн тәртібі Кореяда Қытайдағы батыс державаларының агрессивті әрекеттеріне байланысты пайда болды. Корейлер ақпаратты жыл сайын Бейжінге жіберіп отырған өз елшілерінің баяндамалары арқылы алып отырды. Елшілердің мәліметтері жедел сипатта болмаған, тек 1860 жылғы Апиын соғысы кезінде Қытай императорының астанадан эвакуациялануы сияқты төтенше жағдайларды қоспағанда. Елшілердің есептері арқылы корей мемлекет қайраткерлері Қытайдың әртүрлі аймақтарындағы батыс күштерінің ілгерілеуін шамамен бағалай алған. Бұл мәліметтердің қатарында орыстардың Бейжінде елшілік ашқаны және Хэйлунцзян провинциясының аумағына талап қойып отырғаны туралы деректер де болған (한국사, 2000: 1). Солтүстік-Шығыс Азиядағы жағдай да корейлер мен қытайлар үшін елеулі алаңдаушылық туғызды, өйткені Жапония мен Ресей оңтүстікке қарай қарқынды түрде ілгерілеп жатты. Цин әулеті Корея қауіпсіздігі Үш Шығыс провинциясының (Маньчжурияның), одан әрі материктік Қытайдың қауіпсіздігімен тікелей байланысты екенін түсінді (한국사, 2000: 271).

XIX ғасырда Еуропа мемлекеттері мен Ресей империясының Солтүстік-Шығыс Азияда, Корей түбегіне тікелей жақын аймақта пайда болуы корей зиялыларының еуропалық елдер туралы ақпаратқа деген қызығушылығын арттырды. Әлемдегі геосаяси жағдайды тереңірек түсіну мақсатында Чхве Ханги 1850-жылдардың соңында Сюй Цзюйдің «Әлем туралы қысқаша жазбалар» атты географиялық трактатын талдап, әлемнің әртүрлі елдерінің географиясы мен әдет-ғұрыптары туралы нақты түсінік алуға ұмтылды. Бұл еңбекте дүниежүзі географиясы карталар мен түсіндірмелер арқылы баяндалған. Чхве Ханги ешқашан Чосон аумағынан шықпағанына және толықтай жазба дереккөздерге сүйенгеніне қарамастан, дәстүрлі неоконфуцийлік түсіндіру жүйесінен өзгеше дүниетаным негізінде әлемді жүйелеген «Джигу Джонё» атты географиялық еңбекті жазды (유교적, 2009: 315).

5-сурет. Джигу Джонё. «Чхве Хангидің Джигу Джонё бейнелері мен жер атауларын зерттеу» мақаласынан (오길순, 2010:74).

4-кесте. Батыс Аймақ (Орталық Азия) картасында (西域各回部圖 /중앙아시아 각국) келесі географиялық атаулар көрсетілген (西域各回部圖 /중앙아시아 각국):

№	Түпнұсқа атаудың жазылуы	Иероглифтың айтылуы	Корей тіліндегі жер атауы (О Гиль Сунның аудармасы)	Қазақ тіліндегі жер атауы
1	哈薩克右西部	Hāsàkè yòu xībù	카자흐 우서부	Қазақтың оңтүстік батыс бөлігі
2	北哈薩克	Běi Ha sa ke	북 카자흐	Солтүстік Қазақ
3			카자흐 우중부	Қазақтың орталық аймағы
4			카자흐 좌부	Қазақтың шығыс аймағы
5	塔爾巴哈台	Tǎ ěr bā hā tái	타청	Тарбағатай
6	巴爾噶什湖	Bā'ěr gá shén hú	발하슈 호	Балқаш көлі
7	咸海	Xián hǎi	아랄해	Арал теңізі
8	阿母河	Ā mǔ hé	아무다리야강	Амудария өзені (3 рет)
9	阿克蘇	Ākèsū	아커쑤	Ақсу
10	伊犁	Yī lì	이리	Іле
11	里海	Lǐ hai	카스피 해	Каспий теңізі
12	烏什	Wū shén	우스	Ұш
13	科布多	Ke bu duo	호브드	Қобды
14	塔什干	Tǎshéngàn	타슈켄트	Ташкент
15	納林河	Nà lín hé	나린강	Нарын өзені
16			러시아 경계	Ресей шекарасы (7)
17	此一帶回部	Cǐ yī dài huí bù	이일대는 이슬람 지역이다	Бұл аймақта мұсылмандардың түрлі тайпалары қоныстанған
18			우즈베키스탄의 각부락 미상	Өзбекстанның белгісіз аудандары/ауылдары
19	布哈爾	Bù hā ěr	부하라	Бұхара (9)
20	薩瑪爾汗	Sa na er han	사마르칸드	Самарқанд
21	浩罕	Hào hǎn	코칸드	Қоқанд
22	安集延	Ānjíyán	안디잔	Әндіжан
23	納木干	Nà mù gàn	나망간	Наманган
24	巴達克山	Bā dá kè shān	바다흐산	Бадахшан

25	波斯界	Bōsī jiè	페르시아경계	Парсы шекарасы (4)
26	布鲁特	Bu lu te	동 키르기즈	Шығыс Бұрыт (2)
27	布鲁特	Bu lu te	서 키르기즈	Батыс Бұрыт (2)
28	窩什	Wō shén	오슈	Ош
29			이스쿠쿨 호	Ыстықкөл
30	喀拉沙爾	Kā lā shā ěr	샤르카라	Қарашәрі
31	庫爾喀拉烏蘇	Kù ěr kā lā wū sū	우쑤	Құрқараусу
32	和田	Hétián	호탄	Қотан
33	葉爾羌	Yè ěr qiāng	예청	Яркенд
34	巴爾楚克	Bā'ěr chǔ kè	바추	Баршұқ
35	英吉沙爾	Yīngjí shā ěr	잉지사	Яңгішары
36	蔥嶺	Cōng líng	콩링	Цунлин (Памир)
37	(馬爾格蘭) 馬爾 嘎朗	Mǎ'ěr gā lǎng	마르갈랑	Маргалан

(Огилсун, 2010:74).

Еуропалық теңізшілер Кореяға келгенге дейін корейлер Батыс өңірі деп Орталық Азияны атаған, себебі ол Корея мен Қытайдың батысында орналасқан. Кейін еуропалықтар мен америкалықтар корей қоғамының барлық салаларына белсенді түрде ене бастағаннан кейін, корей дүниетанымындағы «Батыс» ұғымы Орталық Азиядан Еуропа мен Америкаға ауысты. Батыс өңірі (Орталық Азия) туралы мәліметтер «Самгук саги» және «Самгук юса» сияқты ортағасырлық еңбектерде сақталған.

Үш патшалық кезеңіндегі Когурё мемлекеті алғашқылардың бірі болып Қытай мен Орталық Азиядан келген шетелдік өнерді қабылдап, халықаралық әмбебаптық пен өзіндік ерекшелікті ұштастыра дамытты және Пэкче, Силла, Кая, сондай-ақ Жапония сияқты басқа елдердің мәдениеті мен өнеріне терең ықпал етті деп есептеледі.

Үш патшалық дәуірінде Силладан көптеген монахтар Тан әулеті кезеңіндегі Қытайға барып, маңызды рөл атқарды. Солардың ішіндегі ең танымалдарының бірі — Хечхо (혜초) (704–787 жж.). Ол Қытайға барып, кейін Үндістан мен Батыс өңірлерге (Орталық Азияға) қажылық сапар жасағанымен белгілі. Бұдан кейін Қытайға оралып, өмірінің қалған бөлігін буддизмге арнаған. Оның сапар жазбалары — «Ваночхончхуккучон» (왕오천축국전) — Корея тарихындағы маңызды дереккөз ретінде кеңінен танылған (Riotto, 2021: 1).

Буддизмнен бөлек, Орталық Азиядан ислам астрономиясы, математикасы және медицинасының жетістіктері алдымен Қытайға, кейін моңғол шапқыншылығы кезеңінде Корей түбегіне жеткен. Сондай-ақ мақта өндірісінің де Орталық Азия, Парсы және Үндістаннан Корей түбегіне таралған болуы ықтимал. Қытайда мақта өндірісінің Юань әулеті кезеңінде, яғни моңғолдар билігі тұсында қалыптасқаны белгілі. Мақта Кореяға XIV ғасырдың соңында Юань әулетіне елші ретінде барған Мун Ик-чжом арқылы жеткізіліп, келесі жылы, 1364 жылы Кансонда егілген және кеңінен таралған (권오영, 2009: 278).

4-кестеде «Самарқанд/ 萨玛尔汗 » топонимі анықталған, ол Кореяда Самарқанд Афрасиаб деп аталған кезеңнен бері белгілі. 1965 жылы Самарқандта Афрасиаб патша сарайының қабырға суреттері табылған. Оның батыс бөлігінде араб шапқыншылығына дейінгі кезеңге (VII ғасырдың соңы) жататын Вахман елшілерінің бейнелері көрсетілген. Солардың екеуі ежелгі корейлер болып табылады, бұл олардың монғолоидтық белгілерінен (қара шаш, сарғыш-қоңыр тері) және өзіндік киім үлгілерінен — төбесіне түйілген шаш, қауырсынды бас киім, тізеден төмен түсетін ұзын сары шапан, белді айнала буылған қара белдік, кең шалбар, үшкір тұмсықты аяқ киім және қолдарын айқастырып ұстауынан көрінеді (우덕찬, 2004: 245).

Қорытынды

Чхве Хангидің өмірбаянын зерттеу оның маңызды мемлекеттік қызметтер атқармағанын көрсетеді, алайда ол ақсүйек, корей янбаны болғандықтан, XIX ғасырда жоғары деңгейдегі классикалық білім алған. Бұл оған ғылыми қызметпен айналысуға уақыт беріп, сондай-ақ еуропалық тілдерден иероглифтік жазуға аударылған классикалық және жаңа еңбектерге қол жеткізуіне мүмкіндік жасады. Корея, Жапония және Қытайдан тыс әлем туралы қолда бар білім мен мәліметтер «Джигу Джонё» еңбегіне енгізілген. Чхве Хангидің басты еңбегі — географиялық атаулар жөніндегі білімді жинақтау, салыстыру, редакциялау, сын тұрғысынан қарастыру және жалпылау арқылы жүйелеуі болды; тек осы үдеріс аяқталғаннан кейін ғана топонимикаға қатысты мәліметтер қолдануға жарамды «білімге» айналады. Чхве Ханги өз еңбегін сол кезеңдегі корей қоғамында қалыптасқан академиялық категорияларға бейімдей алды. «Джигу Джонё» карталарындағы топонимдерді қарастыру барысында оның сол уақыттағы корей карталары мен жаңа еуропалық зерттеулерді салыстыру арқылы өңдеп, толықтырғаны байқалады.

Қазақ ғылымы үшін «Джигу Джонё» еңбегіндегі Еуразия картасында бірден екі «Қазақ» топонимінің — «Қазақ» (哈萨克) және «Солтүстік Қазақ» (北哈萨克) — белгіленуі маңызды. Бұл атаулар сол кезеңдегі Парсы, Бұхара, Қоқан және Түркия сияқты елдермен қатар Қазақстан аумағын білдірген. Сонымен қатар, Еуразия картасына Каспий теңізі мен Арал теңізі сияқты екі қазақ гидронимі енгізілген.

«Джигу Джонё» оқулығындағы Қытай картасын жасау барысында Чхве Ханги, ықтимал түрде, қытайдың «Гуньюй Ванго цюаньту» картасын және Цин әулеті дәуіріндегі Қытай картасын пайдаланған; бұл карта XIX ғасырда Кореяда редакцияланған. «Джигу Джонё» Қытай картасында Қазақстан мен Қытай арасындағы кең шекара көрсетіліп, оның бойында «Қазақ» (哈萨克 / Ha sa ke) атауы үш рет аталады. Қазақ топонимдері мен гидронимдерінің қатарында Қытай аумағынан бастау алатын Іле өзені (伊犁), Балқаш көлі (巴尔噶什湖), Алтай таулары (阿尔泰山) және Тянь-Шань таулары (天山) белгіленген.

Батыс өңірі (Орталық Азия) картасында да қазақ топонимдері көрсетілген. Ерекше атап өтетін жайт, Чхве Ханги бұл картада Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанды жеке-жеке белгілеген. Картаға Тарбағатай, Тянь-Шань таулары, Іле өзені, Балқаш көлі, Арал теңізі және Каспий теңізі сияқты қазақ жеріндегі табиғи нысандар енгізілген. Алайда картада Қазақстанның оңтүстігіндегі және Сырдария бойындағы қалалар қамтылмаған. Дегенмен, Чхве Хангидің Қазақстан мен Орталық Азияда ешқашан болмағанын ескерсек, оның бұл аймақтарды сипаттауда ауқымды жұмыс атқарғаны анық.

Орталық Азия картасын талдау қытай және еуропалық әлем карталарына, сондай-ақ өзге де тарихи дереккөздерге қызығушылық танытқан корей зиялыларының Қазақстан мен Орталық Азия туралы белгілі бір түсінікке ие болғанын көрсетеді. Сонымен бірге, қарапайым корей халқы негізінен Қытай, Жапония, Моңғолия, Оңтүстік-Шығыс Азия елдері, АҚШ және

жаңа отаршыл еуропалық мемлекеттер туралы мәліметтермен шектелгенін, ал Батыс өңірі (Орталық Азия) жөнінде олардың түсінігі көмескі болғанын атап өткен жөн.

Орта ғасырлардағы және ерте жаңа дәуірлердегі корей картографиясының тарихын зерттеу Батыс өркениеті Қытайға және Чосон әулетіне келгенге дейін Корей түбегі түркі, моңғол және орта азиялық географиялық атаулармен таныс болғанын көрсетті. Корей картографтары бұл ақпараттың көп бөлігін қытайлық интеллектуалды өндіріс арқылы алды. Батыс миссионерлері мен саудагерлері Қытай мен Шығыс Азияға белсенді түрде ене бастағаннан кейін, Орталық Азияны жақсы білетін батыс географиялық білімі Чосон әулетіне берілді. Корейліктер мен қытайлықтар мен батыстықтар арасындағы мәдени және академиялық алмасу корей картографы Чхве Хангидің «Джигу Джонё» атласында кездесетін «қазақ» саяси атауларының, «Арал теңізі», «Балқаш көлі» және «Каспий теңізі» гидронимдерінің және қазақ тауларының атауларының: Тарбағатай, Орал, Тяньшань және Алтайдың пайда болуына мүмкіндік берді. Жалпы алғанда, «Джигу Джонё» еңбегін Қазақстан мен Орталық Азия географиясы бойынша маңызды корей дереккөзі ретінде қарастыруға болады.

Әдебиеттер

Kenzheakhmet, 2015 – *Kenzheakhmet N.* Central Asian Place Names in the Kangnido // Journal of Asian History 49. 2015 (1-2). P.141-160.

Ledyard, 1994 – *Ledyard Gari.* Cartography in Korea/ Cartography in the Traditional East and Southeast Asian Societies. University of Chicago Press, 1994. 970 p.

Riotto, 2021 – *Riotto, Maurizio.* The Strange Story of Monk Ariyabalma Int J Korean Hist. 2021;26(1):1-34.

Оспанов, Ошан, 2024 – *Оспанов Н.М., Ошан Ж.* Географические обозначения Великой Степи на корейских картах периода династии Чосон. Вестник КазНУ. Серия историческая, 112(1). С. 91–116. <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v112.i1.08>

Первые контакты русских и корейцев в XIII-XIV веках [Электронды ресурс] URL:

Первые контакты русских и корейцев в XIII-XIV веках// <https://onekorea.ru/2020/05/12/pervye-kontakty-russkix-i-korejcev-v-xiii-xiv-veках-2/> (Қаралған күні: 10.01.2026).

권오영 (Квон О-Ён), 2009 – 권오영 (Квон О-Ён). 유교적 사유 양식의 고수와 근대적 전환 [Конфуцийлік ойлау тәсілдерін ұстану және қазіргі заманғы өтпелі кезең]. 국사편찬위원회. 2009.

노 [Но], 2005 – 노혜정. 『地球典要』에 나타난 최한기의 지리 사상 [Чхве Хангидің «Джигу Джонёда» ұсынылған географиялық ойлары]. 지리학논총, Vol.45, pp. 471-495

박 [Пак], 2024 – 박혜민 [Пак Хэ Мин]. 19 세기 세계지리지와 일본에 관한 지식 확산에 대한 고찰-최한기(崔漢綺)의 『지구전요(地球典要)』 「일본」 조목을 중심으로 [XIX ғасырдағы әлемдік география және Жапония туралы білімді тарату бойынша зерттеу: Чхве Хангидің «Джигу Джонё» еңбегінің «Жапония» бөліміне назар аудару]. 조선통신사연구 [Чосон Тонгсинса туралы зерттеулер] 2024, vol., no.37, pp. 63-90.

신편 한국사, 1996 – 신편 한국사/[Корея тарихының жаңа басылымы] 고려 시대. 21 권 고려 후기의 사상과 문화 [Корё заманы. 21-том: Корё кезеңінің соңғы кезеңіндегі ой мен мәдениет]. 국사편찬위원회 편, 1996. 616 p.

야규 [Ягю], 2017 – *야규마코토* [Ягю Макоты]. 19 세기 실학자의 일본인식 -최한기와 이규경을 중심으로 [XIX ғасырдағы Сирхак ғалымдарының Жапония туралы түсінігі - Чхве Ханги мен Ли Гю-гёнге назар аудару]. 문화와 예술연구 [Мәдениет және өнерді зерттеу]. 2017, vol.10, pp. 13-58.

오 [О], 2010 – *오길순* [О Гил Сун]. 최한기 『지구전요』 도(圖)의 모사와 세계지명조사 [Чхве Хангидің «Джигу Джонё» және әлемдік жер атауларындағы картаның көшірмесі] // 고지도연구학회지 제 2 권 제 1 호 2010. P.63-88.

오 [О], 2013 – *오상학* [О Саң Хак]. 조선후기 세계 지리지에 대한 시론적 고찰 [Чосон әулетінің соңғы кезеңіндегі әлемдік география бойынша алдын ала зерттеу]. 규장각. 2013, vol., no.43, pp. 245-275

우[У], 2004 – *우덕찬*. 6-7 세기 고구려와 중앙아시아 교섭에 관한 연구 [VI және VII ғасырлардағы Когурё мен Орталық Азия арасындағы өзара әрекеттесуді зерттеу]. 한국중동학회논총. 2004. vol.24 (2). pp.237 - 252

원, 1999 – *원재연*. 19 세기 조선의 러시아 인식과 문호개방론 [XIX ғасырдағы Чосонның Ресей туралы түсінігі және есікті ашу теориясы]. 한국문화. 1999, vol., no.23, pp. 185-220

윤 [Юн], 2025 – *윤석호* [Юн Сок Хо]. 최한기(崔漢綺)의 □지구전요(地球典要)□ <구라파(歐羅巴)> 편집 양상과 그 의미 [Чхве Хангидің «Джигу Джонё» шығармасындағы «Еуропа» бөлімінің редакциялық аспектілері мен маңызы]. 역사와 실학 [Тарих пен Сирхак] 2025, vol., no.87, pp. 273-315

이름별 문화인물 [Мәдени тұлғалардың аты-жөні бойынша] // [Электронды ресурс] URL: <https://www.kculture.or.kr> (Қаралған күні: 12.01.2026).

장[Джан], 2011 – *장현근* [Джаң Хёнгын]. 한국에서 대중국관념의 변화: 중화주의, 소중화주의, 탈중화주의 [Кореядағы Қытай тұжырымдамасындағы өзгерістер: синоцентризм, кіші синоцентризм, постсиноцентризм]. JAPS 2011, vol.18, no.2, pp. 97-123

조선 전기의 지도 [Чосон әулетінің алғашқы кезеңінің картасы] // [Электронды ресурс] URL: <http://www.cartography.or.kr/down/05.pdf> (Қаралған күні: 10.01.2026).

지구전요 (地球典要) [Джигу Джонё] // [Электронды ресурс] URL: <https://terms.naver.com> (Қаралған күні: 12.01.2026).

지도 (地圖) [Карта] // [Электронды ресурс] URL: <https://encykorea.aks.ac.kr/Article/E0054123> (Қаралған күні: 11.01.2026).

최한기. 일찍이 서양 학문에 눈뜬 천재학자 [Чхве Ханги. Ерте жастан батыстық білімге көзін ашқан данышпан ғалым] // [Электронды ресурс] URL: <https://contents.history.go.kr> (Қаралған күні: 10.01.2026).

최한기의 종합적 과학기술 수용 [Чхве Хангидің ғылым мен технологияны жан-жақты қабылдауы] // [Электронды ресурс] URL: <https://contents.history.go.kr> (Қаралған күні: 12.01.2026).

하늘, 시간, 땅에 대한 전통적 사색, 2007 – *하늘, 시간, 땅에 대한 전통적 사색* [Аспан, уақыт және жер туралы дәстүрлі ойлар] / 국사편찬위원회 편 | 두산동아. 2007 년 12 월 17 일. 272 p.

한국사, 1995 – 한국사 26 조선 초기의 문화 I – [Корей тарихы 26: Ертедегі Чосон дәулетінің мәдениеті I]. 국사편찬위원회 편집부, 1995 년.

한국사, 2000 – 한국사 37 서세 동점과 문호개방 문호개방 [Корея тарихы 37: Батыстың шығысқа басып кіруі және есіктердің ашылуы]. 2000. 349p.

References:

Choi Han-ki's Comprehensive Acceptance of Science and Technology // URL: <https://contents.history.go.kr> (Accessed: 12.01.2026). [in Kor].

Chang, 2011 – Chang Hyunguen. Korean Concept toward China : Sinocentrism, Small-Sinocentrism, and Post-Sinocentrism. JAPS 2011, vol.18, no.2, pp. 97-123. [in Kor].

Ho, 2025 – Ho Yoon Suk. A Study on Choi Han-ki's Editorial Strategies and Intellectual Significance of the “Kurapa(Europe)” Section in Jigujeonyo. 역사와 실학 [History and Sirhak] 2025, vol., no.87, pp. 273-315 [in Kor].

Kenzheakhmet, 2015 – Kenzheakhmet N. Central Asian Place Names in the Kangnido // Journal of Asian History 49. 2015 (1-2). P.141-160.

Ledyard, 1994 – Ledyard G. Cartography in Korea/ Cartography in the Traditional East and Southeast Asian Societies. University of Chicago Press, 1994. 970 p.

Noh, 2005 – Noh Hye-jeong. The Geographical thoughts of the Jigujeonyo of Choi, Hangi. 지리 학논총, Vol.45, pp. 471-495 [in Kor].

Oh, 2010 – Oh Gil-sun. Reproduction of the Map in Choi Han-gi's Jigujeonyo and World Place Name Survey // 고지도연구학회지 제 2 권 제 1 호 2010 p. 63-88 [in Kor].

Oh, 2013 – Oh Sang Hak. A Preliminary Study on the World Geographies in the Late Joseon Period. 규장각. 2013, vol., no.43, pp. 245-275. [in Kor].

Ospanov, Oshan, 2024 – Ospanov N. M., Oshan Zh. Geographical designations of the Great Steppe on Korean maps of the Joseon dynasty. Journal of History. 112(1). P. 91–116. <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v112.i1.08> [in Rus].

Park, 2024 – Park, Hea-min. A Study on the Dissemination of Knowledge on Japan in 19th Century World Geography : A Focus on Choi Han-gi's Jigujeonyo. 조선통신사연구 2024, vol., no.37, pp. 63-90. [in Kor].

Woo, 2004 – Woo Duck Chan. A study on the contacts between Koguryo and Central Asia in the 6th-7th century).

Yagyu, 2017 – Yagyu Makoto. The 19th century Chosen Dynasty Silhak scholar's Japanese perception -On Choe Hangi(崔漢綺) and Yi Gyugeong(李圭景). 문화와 예술연구. 2017, vol.10, pp. 13-58 [in Kor].

권오영, 2009 – Kwon Oh-young. Adherence to Confucian modes of thought and the modern transition. – 국사편찬위원회, 2009 [in Kor].

신편 한국사, 1996 – sinpyeon hangugsa [New Edition of Korean History] golyeo sidae. 21gwon golyeo hugiui sasang-gwa munhwa [Goryeo Dynasty. Volume 21: Thought and Culture of the Late Goryeo Period]. 국사편찬위원회 편. 1996. P. 616 p. [in Kor].

이름별 문화인물. ireumbyeol munhwainmul [Cultural figures by name] // URL: <https://www.kculture.or.kr> (Accessed: 12.01.2026). [in Kor]. 지구전요 (地球典要). jigujeon-yo // URL: <https://terms.naver.com> (Accessed: 12.01.2026). [in Kor].

조선 전기의 지도. joseon jeongiui jido [Map of the early Joseon Dynasty] // URL: <http://www.cartography.or.kr/down/05.pdf> (Accessed: 10.01.2026). [in Kor].

지도 (地圖) [Map] . jido// URL: <https://encykorea.aks.ac.kr/Article/E0054123> (Accessed: 11.01.2026). [in Kor].

최한기. 일찍이 서양 학문에 눈뜬 천재학자. choehangi. iljjig-i seoyang hagmun-e nuntteun cheonjaehagja [Choi Han-gi. A genius scholar who opened his eyes to Western learning at an early age] // URL: <https://contents.history.go.kr> (Accessed: 10.01.2026). [in Kor].

최한기의 종합적 과학기술 수용. choehangiui jonghabjeog gwahaggisul suyong

하늘, 시간, 땅에 대한 전통적 사색, 2007 – haneul, sigan, ttang-e daehan jeontongjeog sasaeg [Traditional contemplation on the sky, time, and earth] / 두산동아. – 2007 년 12 월 17 일. 272 p. [in Kor].

한국사, 2009 – hangugsa. yugyojeog sayu yangsig-ui gosuwa geundaejeog jeonhwan [Korean History. Adherence to Confucian Modes of Thought and Modern Transition]. – 국사편찬위원회, 2009 [in Kor].

한국사, 1995 – hangugsa 26 joseon chogiui munhwa I– [Korean History 26: Culture of the Early Joseon Dynasty I]. 국사편찬위원회 편집부. 1995 년. [in Kor].

¹ Masimkhanuly Duken ² Ospanov N.M. ³ Karimova Z.K.
^{1,2,3} R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: ¹duken.masimhan@gmail.com, ²nurlanpostdok@gmail.com, ³vostok_karimova@mail.ru

KAZAKH AND TURKIC TOPONYMS IN THE BOOK OF JIGUJEONYO (INTRODUCTION TO THE STUDY OF THE EARTH)

Abstract. This article examines Kazakh and Turkic geographical names in the 1857 book Jigujeonyo (Introduction to Earth Studies). The author of Jigujeonyo is Korean cartographer Choe Hangi, a member of the Sirhak movement, which advocated "real knowledge" in opposition to Confucian dogma. The article's novelty lies in its study of Korean cartography during the Joseon Dynasty (1392-1897), the biography of the philosopher and cartographer Choe Hangi, and the Turkic toponyms in Jigu Jon'yo. One of the tasks of the article is to study the works of South Korean historians and cartographers, which will allow us to understand the main directions and stages of the development of Korean cartography in the New Age. The main objective of the article is to identify Central Asian, Turkic, and Kazakh toponyms in the book Jigu Jon'yo (Introduction to Earth Studies) by Korean cartographer Choe Hangi. This article uses descriptive and historical methods to study the history of Korean cartography and identify Turkic and Kazakh toponyms on Korean maps. The results of the study allow the authors to conclude that numerous Kazakh and Turkic toponyms are indicated on the Jigujeongyo maps of Eurasia (地球前圖), China (皇清全圖), Russia (俄羅斯圖), and Central Asia (西域各回部圖) of 1857.

Acknowledgement. The article was written within the framework of the scientific project BR24993043 "Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources A Foundation for Modern Turkic Integration: Historical Etymological and Linguistic Perspective".

Key words: Choi Hangi, Korean maps, Jigujeonyo, Kazakh and Turkic place names.

¹ Масимханұлы Д., ² Оспанов Н.М., ³ Каримова З.К.

^{1,2,3} Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

E-mail: ¹duken.masimhan@gmail.com, ²nurlanpostdokgmail.com, ³vostok_karimova@mail.ru

КАЗАХСКИЕ И ТЮРКСКИЕ ТОПОНИМЫ В КНИГЕ ДЖИГУ ДЖОНЁ (ВВЕДЕНИЕ В ИЗУЧЕНИЕ ЗЕМЛИ)

Аннотация. Данная статья посвящена изучению казахских и тюркских географических названий в книге Джигу Джонё (Введение в изучение Земли) 1857 г. Автором книги Джигу Джонё является корейский картограф Чхве Ханги, который был одним из представителей движения Сирхак, выступавшая в «за реальные знания» в противовес конфуцианским догмам. Новизной статьи является изучение корейской картографии периода династии Чосон (1392-1897), биографии философа и картографа Чхве Ханги, тюркские топонимы книги Джигу Джонё. Одной из задач статьи является изучение работ южнокорейских историков и картографов, которое позволит понять основные направления и этапы развития картографии Кореи в Новое время. Основная цель статьи – выявление центральноазиатских, тюркских и казахских топонимов в книге Джигу Джонё (Введение в изучение Земли) корейского картографа Чхве Ханги. В статье используется описательный и исторический методы, позволяющие изучить историю корейской картографии и выявить тюркские и казахские топонимы на корейских картах. Результаты, полученные в ходе исследования, позволяют сделать вывод авторам, что на картах Евразии (地球前圖), Китая (皇清全圖), России (俄羅斯圖), Центральной Азии (西域各回部圖) Джигу Джонё 1857 г. обозначены многочисленные казахские и тюркские топонимы.

Благодарность: Статья написана в рамках выполнения научного проекта BR24993043 «Древнетюркские топонимы в источниках Китая и других стран Востока – одна из основ современной тюркской интеграции: историко-этимологическое, лингвистическое видение».

Ключевые слова: Чхве Ханги, корейские карты, Джигу Джонё, казахские и тюркские топонимы.

Авторлар туралы мәлімет:

Мәсімханұлы Дүкен – филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институтының Бас директоры

Оспанов Нұрлан Мұратұлы – Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Каримова Каримовна Зульфия – т.ғ.н., Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Масимханұлы Дукен – доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Нурлан Муратович Оспанов – научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Каримова Зульфия Каримовна – кандидат исторических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, КН, МНВО РК, Казахстан, Алматы.

Information about the authors:

Masimkhanuly Duken – doctor of philological sciences, professor, general director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Ospanov Nurlan Muratovich Зульфия researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Karimova Zulfia Karimovna – candidate of historical sciences, R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Kazakhstan, Almaty

*Келін түсті 17 маусым 2026 жыл
Қабылданды 1 тамыз 2026 жыл*

¹Муминов А.К. ²Дүйсенов Б.Д. ³Құрманбаева Қ.С.

^{1,2,3}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
e-mail: muminov9703@yahoo.com, bagdat75@inbox.ru, kurmanbayeva.ks@gmail.com

АҚМОЛАНЫҢ АҒА СҰЛТАНЫ ҚОҢЫРҚҰЛЖА ҚҰДАЙМЕНДИН: АРХИВТІК ҚҰЖАТТАР МЕН АРАБЖАЗУЛЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕР НЕГІЗІНДЕ ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Кіріспе. Мақалада XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ даласының әкімшілік-саяси өзгерістері аясында Ақмола сыртқы округінің алғашқы аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендиннің тарихи тұлғасы архивтік құжаттар, эпиграфикалық ескерткіштер және заттай деректер негізінде қайта қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Қоңырқұлжаның Ақмола округінің қалыптасуындағы қызметін, империялық әкімшілікпен қарым-қатынасын, дала элитасы арасындағы орнын және әулеттік тарихи жадтағы бейнесін өзара толықтырушы дерек топтары арқылы реконструкциялау. Материалдары ретінде Омбы облысының тарихи архиві, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві және Астана қаласының мемлекеттік архивіндегі іс жүргізу материалдары, 2025 жылғы далалық зерттеу барысында Қарағанды облысының Нұра ауданы Ахмет төре ауылындағы Төре қорымынан тіркелген арабжазулы құлпытастар туралы мәліметтер енгізілді. Деректанулық сын, тарихи-салыстырмалы, эпиграфикалық, палеографиялық және сфрагистикалық әдістер қолданылды. Нәтижелер. Архив материалдары сұлтанның әкімшілік мәртебесі мен саяси қызметін көрсетсе, құлпытас мәтіндері оның нақты қайтыс болған мерзімін, әлеуметтік-діни титулатурасын және әулеттік мемориалдық кеңістікті нақтылайды. Қорытынды. Зерттеу Қоңырқұлжа тұлғасын біржақты саяси бағалаудан гөрі, империялық реформалар мен дәстүрлі дала институттары тоғысқан өтпелі дәуірдің күрделі өкілі ретінде қарастырудың нәтижелі екенін көрсетеді.

Алғыс: Мақала «Зияткерлік тарихты зерттеудегі мәдени ескерткіштердің маңызы (Ақмола өңірі қорымдарындағы эпиграфика материалдары негізінде)» гранттық жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP26198545)

Кілт сөздер: Қоңырқұлжа Құдаймендин, Ақмола сыртқы округі, аға сұлтан, архивтік құжат, эпиграфика, Төре қорымы, тарихи реконструкция, қазақ төрелері.

Кіріспе

XIX ғасырдың бірінші жартысы Орта жүз аумағындағы саяси басқару жүйесі түбегейлі қайта құрылған кезең болды. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» хандық биліктің бұрынғы құрылымын әкімшілік-аумақтық жаңа сатылармен алмастырып, округ–болыс–ауыл жүйесін және аға сұлтан институтын орнықтырды. Жарғының мазмұны мен іске асу тетіктерін арнайы зерттеген Ж.А. Ермекбай бұл реформаны Батыс Сібір әкімшілігінің Орта жүзді басқарудың жаңа үлгісіне көшіру әрекеті ретінде сипаттайды; жаңа жүйеде Шыңғыс әулетінен шыққан сұлтандар округтік деңгейдегі басқаруға тартылды (Ермекбай, 2022: 7–13). Жаңа округтердің құрылуы және аға сұлтан институтының дәстүрлі билер мен хандар билігінің орнын басуы С.З. Зимановтың монографиясындағы саяси-құқықтық талдаулармен де сабақтасады (Зиманов, 2009: 215–222). Бұл өзгерістер дәстүрлі саяси беделді толық жойған жоқ, қайта оны империялық кеңселік рәсімдермен ұштастырған аралық басқару моделін қалыптастырды.

Осындай өтпелі саяси ортада Ақмола сыртқы округінің алғашқы аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендиннің қызметі айрықша көрінеді. Оның өмірбаяны Ақмола округінің

ашылуы, жергілікті төре-сұлтандардың жаңа әкімшілік жүйеге бейімделуі, Ресей билік орындарымен хат алмасу, даладағы саяси бәсекелестік және әулеттік тарихи жад мәселелерімен сабақтас. Қоңырқұлжаға қатысты мәліметтер Төңкеріске дейінгі сипаттамаларда, Ш. Уәлиханов мұрасында, XIX ғасырдың ресми құжаттарында және кейінгі зерттеулерде ұшырасады (Красовский, 1868; Валиханов, 1984–1985; Бекмаханов, 1992). Алайда бұл деректердің табиғаты әртүрлі болғандықтан, тұлғаның тарихи бейнесі де біркелкі қалыптаспаған.

Зерттеудің негізгі проблемасы – Қоңырқұлжа Құдаймендинді тек «империялық әкімшіліктің өкілі» немесе, керісінше, тек жергілікті мүддені қорғаған қайраткер деген екі ұшты бағалаудың шеңберінен шығару. Аға сұлтанның қызметі империялық әкімшілік тәртібіне кірігу мен дәстүрлі төрелік беделді сақтау арқылы қатар жүргенін көрсетеді. Сондықтан оның саяси тәжірибесін сол кезеңдегі институттық өзгерістер, руаралық қатынастар, округтік басқару және империялық билікпен келіссөздер контекстінде талдау қажет. Бұл тұрғыдан архивтік іс жүргізу материалдары ерекше маңызды, өйткені олар кейінгі баяндаулардан гөрі оқиғаға жақын уақытта жасалған ресми құжаттар ретінде тұлғаның нақты әкімшілік мәртебесін, қызметтік траекториясын және билік орындарының оған қатынасын айқындауға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге архивтік дерек тұлғаның өмірінің барлық қырын қамтымайды. Ресми кеңсе құжаттары көбіне қызмет, бұйрық, өтініш, марапат, тергеу немесе әкімшілік рәсім шеңберінде жасалады. Қоңырқұлжа әулетінің ішкі тарихи жады, діни формулалары, мемориалдық мәдениеті және ұрпақ сабақтастығы эпиграфикалық материалдар арқылы жақсырақ көрінеді. 2025 жылы Қарағанды облысы Нұра ауданы Ахмет төре ауылындағы Төре қорымында жүргізілген зерттеу кезінде тіркелген арабжазулы құлпытасар осы олқылықтың орнын толтыратын дерек кешенін құрайды. Құлпытас мәтіндері Қоңырқұлжаның қайтыс болған нақты күнін, жасын, әкесінің атын және «Хажж әл-Харамайн» тәрізді титулатураны сақтаған.

Осыған байланысты мақаланың мақсаты – архивтік, эпиграфикалық және заттай деректерді өзара салыстыру арқылы Қоңырқұлжа Құдаймендиннің қоғамдық-саяси қызметі мен әулеттік тарихи жадтағы орнын реконструкциялау. Алға қойған мақсатымызды жүзеге асыру үшін мына міндеттерді орындауға тырыстық: 1822 жылғы реформалар контекстіндегі аға сұлтан институтының ерекшелігін көрсету; Қоңырқұлжаның Ақмола округінің құрылуындағы орнына қатысты деректерді талдау; архивтік құжаттарда көрінетін қызметтік мәртебесі мен саяси байланыстарын жүйелеу; Төре қорымының эпиграфикалық материалдарын тарихи-деректанулық тұрғыдан бағалау; әртекті деректер арасындағы сәйкестік пен қайшылықтарды анықтау.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеудің деректік базасы бірнеше топтан тұрады. Бірінші топ – Ресей Федерациясы Омбы облысының тарихи архивіндегі материалдар. Қолдағы архивтік көшірмелер мен бұрын жасалған сипаттамаларда Омбы облыстық басқармасы, Батыс Сібір Бас басқармасы және Сібір казак әскері басқармасына қатысты істер қамтылған. Мақалада ООТА (Омбы облысының тарихи архивіндегі) № 3 қор, 1-тізімдеме, 1135-істе «О депутациях старейшин султанов: Сарта Ючина, Кунур-Кульджи Худай-Мендина и Сартая Чингисова (докладные записки, выписки из журналов, донесения, рапорта)» атты 1832 жылғы 1 қараша – 1834 жылғы 18 қазан аралығындағы істер тіркелген, 132 беттен тұратын құжат қарастырылады. Сонымен қатар, мұнда Қоңырқұлжаға қатысты басқа да істердегі ресми қатынастар мен қызметтік хаттар пайдаланылды. Бұл құжаттарда оның аға сұлтан ретіндегі мәртебесі, әкімшілік мекемелермен байланысы және қызметіне қатысты мәселелер көрініс табады.

Екінші топ – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің құжаттары. Қолда бар материалдарда ҚР ОМА 338-қор, 1-тізім, 804-істе «Дело о поездке султанов Ючина,

Худаймендина и Чингисова в Санкт-Петербург» атты іс тіркелген. Сонымен қатар, осы ҚР ОМА 338-қор, 1-тізімнің мына істері: 408-іс (299-парақ), 369-қор, 1-тізім, 871-іс, 369-қор, 2-тізім, 871-іс, сондай-ақ 374-қор, 1-тізім, 627 және 2960-істер қарастырылды. Бұлардың бір бөлігі Батыс Сібір қырғыздарының шекаралық басқармасы мен Ақмола облыстық басқармасының іс жүргізуіне, бір бөлігі кейінгі кезеңдегі Қоңырқұлжа әулеті мен даладағы жазба коммуникация мәселелеріне қатысты. Астана қаласының мемлекеттік архивіндегі 362-қор, 1-тізім, 20-іс, 23-парақ және 5-тізім, 51-іс те Ақмола округтік басқаруының тарихын нақтылауға тартылды.

Үшінші топ – Ахмет төре ауылындағы Төре қорымының 2025 жылғы далалық зерттеу материалдары. Экспедиция барысында құлпытастардың фотосуреттері түсіріліп, өлшемдері белгіленді, араб графикасындағы мәтіндер оқылып, транскрипциясы мен аудармасы жасалды. Мақалада Қоңырқұлжа Құдаймендин және оның ұлы Темірбай Қоңырқұлжаұлы Құдаймендин құлпытастары негізгі нысан ретінде қарастырылады.

Төртінші топ – жарияланған ғылыми әдебиет. М.И. Красовскийдің Сібір қырғыздары облысына арналған еңбегі XIX ғасырдағы округтік басқарудың географиялық және әкімшілік контексін береді (Красовский, 1868). Е.Б. Бекмаханов Кенесары Қасымұлы қозғалысын және 1820–1840 жылдардағы саяси үдерістерді кең ауқымда қарастырды (Бекмаханов, 1992). Ж.А. Ермекбай 1822 жылғы Жарғының мазмұны мен Батыс Сібір әкімшілігінің қазақ өзін-өзі басқаруына ықпалын арнайы зерттеді (Ермекбай, 2017; 2018; 2022). Солтүстік Қазақстан қалалық кеңістігінің қалыптасуындағы әкімшілік және қазақ факторларын Ж.Е. Нұрбаев, Г.Ж. Сұлтанғазы, Л.К. Мұқатаева талдаған (Nurbayev et al., 2021). Қазақ әскери элитасының қорғаныс қарулары жөніндегі Л.А. Бобров зерттеулері музейлік сауытты тарихи-материалдық мәдениет контексіне енгізуге мүмкіндік береді (Бобров, 2016).

Әдістемелік тұрғыдан деректанулық сын негізгі орын алады. Архивтік құжаттардағы мәліметтер құжаттың жасалу мақсаты, адресаты, кеңселік жанры және әкімшілік мүддесі ескеріле отырып талданды. Бір оқиға туралы кейінгі өлкетанулық мәтіндер мен архивтік түпнұсқа арасында айырмашылық болған жағдайда, басымдық архивтік құжатқа және академиялық жарияланымға берілді. Тарихи-салыстырмалы әдіс әртүрлі дерек топтарындағы есімдер, даталар, титулдар мен оқиғаларды салыстыру үшін қолданылды. Эпиграфикалық және палеографиялық талдау араб графикасындағы эпиграфиялардың мәтіндік құрылымын, діни формулаларын және ономастикалық деректерін анықтауға бағытталды. Сфрагистикалық тәсіл араб графикасындағы хаттар мен мөрлердің дәстүрлі дала кеңселік мәдениетіндегі орнын түсіндіру үшін пайдаланылды.

Талқылау

Қоңырқұлжа Құдаймендиннің қоғамдық-саяси қызметі мен Ақмола сыртқы округінің тарихы отандық және ресейлік зерттеушілер еңбектерінде XIX ғасырдағы әкімшілік реформалар, қазақ даласын басқару жүйесі және ұлт-азаттық қозғалыстар аясында қарастырылған. М.И. Красовский Сібір қазақтары облысының географиялық жағдайы мен әкімшілік құрылымына сипаттама беріп, округтік басқару жүйесінің ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік беретін маңызды мәліметтер қалдырды (Красовский, 1868). Е.Б. Бекмаханов 1820–1840 жылдардағы саяси үдерістерді, соның ішінде Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалысты зерттеп, қазақ сұлтандарының Ресей империялық әкімшілігімен қарым-қатынасын кең тарихи контексте талдады (Бекмаханов, 1992).

Ж.А. Ермекбайдың еңбектерінде 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғының» мазмұны, Батыс Сібір әкімшілігінің қазақ қоғамындағы дәстүрлі басқару жүйесіне ықпалы және округтік биліктің қызметі жан-жақты зерттелген (Ермекбай, 2017; 2018; 2022). Солтүстік Қазақстандағы қалалық кеңістіктің қалыптасуына әкімшілік басқару мен қазақ қоныстануының әсерін Ж.Е. Нұрбаев, Г.Ж. Сұлтанғазы және Л.К. Мұқатаева қарастырған (Nurbayev et al., 2021). Ал Л.А. Бобровтың қазақ әскери элитасының қорғаныс қаруларына

арналған зерттеулері Қоңырқұлжа әулетіне қатысты музейлік жәдігерлерді тарихи және материалдық мәдениет тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді (Бобров, 2016).

Зерттеудің деректік негізін Омбы облысының тарихи архиві, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві және Астана қаласының мемлекеттік архиві қорларындағы құжаттар құрайды. Оларда Қоңырқұлжа Құдаймендиннің аға сұлтан ретіндегі қызметі, Санкт-Петербургке сапары, империялық әкімшілік мекемелермен байланысы және Ақмола округтік басқару жүйесіне қатысты мәліметтер сақталған. Сонымен қатар, 2025 жылы Ахмет төре ауылындағы Төре қорымында жүргізілген далалық зерттеу материалдары пайдаланылды. Қоңырқұлжа Құдаймендин мен оның ұлы Темірбайдың құлпытастарындағы араб графикалы мәтіндердің оқылуы мен аударылуы олардың өмірбаяны мен әулеттік тарихын толықтыратын жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік берді.

Осылайша, бұрынғы зерттеулерде мәселенің әкімшілік, саяси және әскери-мәдени қырлары жеке-жеке қарастырылғанымен, Қоңырқұлжа Құдаймендиннің қызметін архив құжаттары, эпиграфикалық материалдар және музейлік жәдігерлер негізінде кешенді зерттеу әлі де толық жүзеге асырылмаған. Осы жағдай ұсынылып отырған зерттеудің өзектілігі мен ғылыми маңызын айқындайды.

1822 жылғы реформа және аға сұлтан институтының қалыптасуы

1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» Орта жүздегі саяси басқарудың институционалдық негізін өзгертті. Округтер бірнеше болыстан, болыстар ауылдардан құрылып, округтік приказдың төрағалығына аға сұлтан сайланды. Зерттеушілер бұл реформаның бір жағынан хандық билікті әлсіретіп, империялық әкімшілік бақылауды күшейткенін, екінші жағынан жергілікті төре элитасын жаңа басқару аппаратына тартқанын көрсетеді (Ермекбай, 2018: 18–27; Ермекбай, 2022: 7–13). Демек, аға сұлтан қызметі дәстүрлі легитимдік пен империялық құқықтық рәсімнің түйіскен нүктесі болды.

Қоңырқұлжа Құдаймендиннің билікке келуін осы институттық контекстен бөліп қарауға болмайды. Архивтік материалдар мен жарияланған деректерде оның әкесі Құдайменде әулетінің Қарпық және оған іргелес болыстар арасында беделді болғаны, ал Қоңырқұлжаның сол әлеуметтік-саяси капиталды жаңа әкімшілік жағдайда пайдаланғаны байқалады. 1830 жылғы сайлауға қатысты жарияланған құжатта жергілікті өкілдердің Қоңырқұлжаны «мұрагер және осы болыстарды бұрыннан басқарған Құдайменде сұлтанның үлкен ұлы» ретінде аға сұлтандыққа таңдағаны көрсетіледі. Бұл дерек аға сұлтанды сайлау рәсімінің империялық сипатымен қатар әулеттік беделдің де шешуші маңызын сақтағанын көрсетеді.

Ақмола округінің ашылуы және Қоңырқұлжаның бастамасы

Қоңырқұлжа қызметінің ең маңызды қырларының бірі – Ақмола сыртқы округінің құрылу тарихына қатысы. Қолдағы материалдарда 1829 жылы Қарпық болысының сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендин Ақмола алқабы маңында округ ашу жөнінде бастама көтергені көрсетіледі. Жеке Сібір корпусы штабының бастығы генерал-майор С.Б. Броневскийдің жазбаларына сүйенетін зерттеулерде оның өтініші жоғары билік тарапынан қаралып, қанағаттандырылғаны айтылады. Бұл жерде «қаланы жалғыз өзі негіздеді» деген кейінгі публицистикалық формуладан гөрі, Қоңырқұлжаның округ пен әкімшілік орталық ашуға бастамашылық жасаған жергілікті саяси тұлға болғанын айту ғылыми тұрғыдан дәлірек.

1830 жылы подполковник Ф.К. Шубин бастаған отряд болашақ округ орталығының орнын белгілеу үшін Сарыарқаға жіберілді. Қолдағы материалдар Қараөткел–Ақмола аймағын таңдау барысында жергілікті сұлтан мен ру басыларының географиялық білімінің пайдаланылғанын көрсетеді. 1832 жылы Ақмола сыртқы округінің ресми ашылуы жаңа әкімшілік орталықтың қалыптасуын бекітті. Кейінгі статистикалық және географиялық сипаттамалар Ақмоланың Есіл–Нұра аралығындағы сауда, көш жолдары және әскери-әкімшілік коммуникациялар үшін қолайлы орналасқанын көрсетеді (Красовский, 1868; Материалы по киргизскому землепользованию, 1907). XVIII–XIX ғасырлар тоғысындағы Сарыарқа өңіріндегі дәстүрлі билеуші элитаның империялық әкімшілікпен сауда-

экономикалық және саяси байланыстарға тартылу процесі Н.Г. Аполлованың монографиясында концептуалды түрде дәлелденген (Аполлова, 1960: 180–185).

Осы үдерісте Қоңырқұлжаның рөлін екі деңгейде бағалауға болады. Біріншісі – жергілікті деңгей: ол өзіне қарасты және көршілес болыстардың саяси мүддесін, қауіпсіздік пен басқару мәселелерін империялық әкімшілікке жеткізген делдал болды. Екіншісі – институционалдық деңгей: округ ашылғаннан кейін жаңа әкімшілік құрылымның төрағасы ретінде оның жұмысын жүргізуге қатысты. Сондықтан Қоңырқұлжаның Ақмола тарихындағы орны тек «қала орнын көрсету» эпизодымен шектелмейді; ол жаңа округтік жүйенің жергілікті ортада орнығуына қатысқан алғашқы буын өкілдерінің бірі. Қоңырқұлжа сұлтанның Ақмола бекінісінің орнын нұсқап бере отырып, қалада алғашқы екі қабатты ағаш мешіт пен сауат ашу медресесін ұйымдастырудағы рухани-ағартушылық бастамалары А.Ф. Дубицкийдің еңбегіндегі өлкетанулық мағлұматтармен сабақтасады (Дубицкий, 1959: 28–34).

XIX ғасырдағы Қазақ даласындағы дәстүрлі этно-әлеуметтік құрылымның реформалар нәтижесінде трансформациялануы, төрелер элитасының қоғамдағы орны мен дәстүрлі институттардың сақталу мәселелері Ж.О. Артықбаевтың этнографиялық зерттеулерінде кеңінен қарастырылған (Артықбаев, 2005: 142–148).

Қоңырқұлжаның қызметтік траекториясын нақтылауда 1848 жылғы формулярлық тізім ерекше маңызға ие. Бұл құжатта оның жасы, діні, әлеуметтік жағдайы, аға сұлтандық қызмет мерзімдері, алған шендері мен марапаттары көрсетілген. Құжат бойынша ол 1832 жылы аға сұлтан болып бекітіліп, 1842 жылы қызметтен босатылған, 1845 жылы қайта сайланып, 1849 жылға дейін қызмет атқарған. Формулярлық тізім оның 1833 жылы подполковник шенін, 1834 жылғы император сарайында болған кезде алтын медаль және құрметті сыйлықтар алғанын, 1836 жылы мұрагерлік дворяндыққа енгізілгенін, 1840 жылы полковник шеніне көтерілгенін тіркейді (ҚР ОМА, 374-қ., 1-т., 2154-іс).

Формулярлық тізімнің құндылығы – ол кейінгі өмірбаяндық баяндауларды нақты қызметтік хронологиямен салыстыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар құжатта Қоңырқұлжаның байлығы мен көш жолдары туралы мәліметтер берілуі аға сұлтанның әкімшілік беделі тек шенмен емес, дәстүрлі көшпелі шаруашылықтағы экономикалық әлеуетімен де байланысты болғанын көрсетеді. Мұндай мәліметтер XIX ғасырдағы дала элитасының империялық қызмет пен жергілікті әлеуметтік ресурсқа бір мезгілде сүйенгенін аңғартады.

Қоңырқұлжаның Санкт-Петербургке сапары да архивтік істерде арнайы әкімшілік рәсім ретінде көрінеді. Қолда бар құжаттарда сапарға рұқсат беру, жол жүру, жоғары мекемелер арасындағы хат алмасу тәрізді мәселелер қамтылған. Бұл деректерді пайдалану кезінде кейінгі публицистикалық әдебиетте кездесетін «қазақтарды рекруттық міндеттен дәл Қоңырқұлжа босатты» деген кесімді тұжырымды сақтықпен қолдану қажет. Қолдағы архивтік материалдар оның жоғары билікке барғанын және империялық орталықта қабылданғанын растайды, ал рекруттық міндет туралы нақты себеп-салдарлық байланысты жеке нормативтік актілермен және Сібір комитетінің материалдарымен қосымша тексеру қажет. Сондықтан бұл мақалада Петербург сапары оның империялық билікпен тікелей коммуникация жасау деңгейіне жеткен саяси мәртебесінің көрсеткіші ретінде бағаланады.

Қоңырқұлжа Құдаймендиннің Кенесары Қасымұлы қозғалысымен байланысы тарихнамадағы ең даулы мәселелердің бірі. 1837–1847 жылдардағы қозғалыстың жалпы саяси контекстін Е.Б. Бекмаханов кең көлемде зерттеп, патша әкімшілігіне сүйенген аға сұлтандар мен көтерілісшілер арасындағы қатынастардың күрделілігін көрсеткен (Бекмаханов, 1992). 1838 жылғы Ақмола бекінісіне шабуыл Қоңырқұлжаның ресми әкімшілік қызметі мен Кенесарының саяси бағдарламасы тікелей қақтығысқан оқиғалардың бірі болды. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстардың саяси астары мен отаршылдыққа қарсы күрес хронологиясы ерте кеңестік тарихнамада А.Ф.

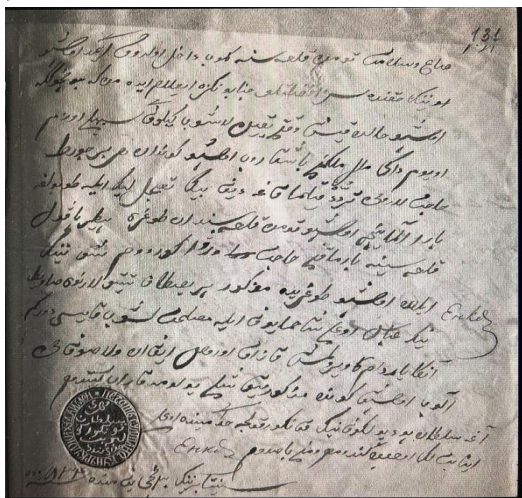
Рязановтың Қазақстан Орталық архивінің материалдары негізінде дайындаған іргелі еңбегінде алғаш рет жүйеленген болатын (Рязанов, 1928: 185–190)

Сонымен бірге қолдағы архивтік сипаттамаларда жазалаушы отрядтар мен әкімшілік шенеуніктерінің Қоңырқұлжаға күмәнмен қараған тұстары кездеседі. Бұрын қарастырылған құжаттарда оның Кенесары жасақтарын өз қоныстары арқылы өткізуі, ат-көлік немесе азық-түлікпен көмектесуі мүмкін деген хабарламалар тіркелген. Мұндай мәліметтерді бірден «құпия одақ» ретінде қабылдау дұрыс емес: әскери-әкімшілік доностар күдік, барлау ақпараты немесе қарсыластардың мәлімдемесі негізінде жасалуы мүмкін. Дегенмен олардың болуы Қоңырқұлжаның позициясы ресми адалдық формуласына ғана сыймайтынын және даладағы туыстық, төрелік, шаруашылық байланыстарды ескерген саяси маневр жасағанын көрсетеді. 1838 жылдың мамырында Кенесары хан сарбаздары Ақмола бекінісін қоршауға алуы мен Ақмоланың аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендеұлының қорғаныс әрекеттері Н.А. Середаның монографиясындағы тарихи деректермен сабақтасады (Середа, 1870: 580–595).

Осы тұрғыдан Қоңырқұлжа мен Кенесарыны қарама-қарсы екі полюс ретінде ғана көрсету мәселені жеңілдетіп жібереді. Екеуі де төре әулетінің өкілдері болғанымен, өзгерген саяси жағдайда әртүрлі стратегия таңдады. Кенесары қарулы қарсылық арқылы хандық саяси дербестікті қалпына келтіруге ұмтылса, Қоңырқұлжа империялық әкімшілік жүйенің ішіндегі мүмкіндіктерді пайдаланған. Алайда даладағы әлеуметтік байланыстар бұл екі стратегияның арасында қатаң шекара болмағанын аңғартады. Сондықтан Қоңырқұлжаға қатысты әрбір «қолдау» немесе «қарсы әрекет» туралы мәлімет құжаттың авторы, жасалу жағдайы және мақсаты ескеріліп бағалануы тиіс.

Жазба мәдениет, мөр және жергілікті басқару тәжірибесі

Қоңырқұлжаға қатысты архивтік материалдардың тағы бір маңызды қыры – араб графикасындағы хаттар мен мөрлердің кездесуі. Бұл деректер XIX ғасырдың бірінші жартысында империялық кеңселік жүйе енгізілгенімен, қазақ қоғамындағы дәстүрлі жазба коммуникация бірден жойылмағанын көрсетеді. Сұлтандар мен билер өтініш, хабар, куәлік тәрізді мәтіндерді араб графикасымен рәсімдеп, жеке мөр немесе таңба арқылы бекіткен. Мұндай құжаттар ресми орыс тіліндегі аудармамен немесе кеңселік тіркеумен қатар сақталған. Омбы облысының тарихи архивіндегі № 3 қор, 1-тізімдеме, 1135-іс, 131 бетінде арабжазулы хат сақталған. Мұнда Қоңырқұлжа Құдаймендин өзінің өзінің ұлы Жаналы және қасындағы 2 бимен Санкт-Петербург қаласына барып, Ақ патшаның қабылдауында болғандығы туралы және кейіннен Тюмень, Тобыл, Петропавловск қалаларына сапары жайлы ақпарат береді. Бұл хаттан Аға сұлтанның қол қойып, мөр басқан ресми құжаттарын да табуға болады.

1 сур. Омбы облысының тарихи архиві, № 3 қор, 1-тізімдеме, 1135-іс, 131 б.

Қоңыркұлжаға қатысты материалдар арасындағы мөрдiң құрылымы ерекше назар аудартады. Мөр сопақша пішінде жасалып, композициялық жағынан бірнеше бөліктен тұрады. Оның сыртқы жиегі айналма мәтіндік белдеумен қоршалған. Бұл белдеуде кирилл графикасындағы Печать Султана Кунуркулжи Худаймен деген жазу орналасқан, ал мөрдiң орталық алаңында араб графикасында *مندى حداى بن كولجه قونكور سلطان مهر* / *Muhr-i Sultān Qongyr-Qulja bin Khudāy-Mendī* деген мәтін берілген. Осылайша бір мөрдiң өзінде империялық кеңселік және жергілікті мұсылмандық жазба дәстүрлерінің қатар қолданылғаны байқалады. Мөрдiң сыртқы және ішкі мәтіндік кеңістігінің әртүрлі графикамен рәсімделуі оның екі түрлі әкімшілік-мәдени ортада танылуына бейімделгенін аңғартады.

Орталық бөліктегі араб графикалы жазу бірнеше жолға бөлініп, каллиграфиялық мәнерде түсірілген. Фотосуреттен оның жоғарғы жағында ірілеу таңба немесе каллиграфиялық элементтің орналасқаны, одан төмен негізгі мәтіннің жолдарға бөлініп берілгені көрінеді. Жазудың шағын көлемге ықшамдалып орналасуы мөр мәтініне тән композициялық тәсілді көрсетеді. Сонымен бірге мөрдiң сыртқы айналма белдеуіндегі кирилл жазуы мен ортасындағы араб графикасының бір композицияда берілуі кездейсоқ безендіру емес, XIX ғасырдағы дала әкімшілігінің құжат айналымындағы көпграфикалы тәжірибенің заттай көрінісі ретінде бағалануы мүмкін.

Мұндай мөрдi сфрагистикалық дерек ретінде қарастыру Қоңыркұлжаның ресми мәртебесін анықтаумен ғана шектелмейді. Ол антропонимнің әртүрлі жазба дәстүрлерінде берілу ерекшелігін зерттеуге мүмкіндік береді. Ресейлік кеңселік құжаттарда Қоңыркұлжа есімі «Кунур-Кульджа», «Кунуркульджа» тәрізді транскрипциялық нұсқалармен, ал әкесінің аты мен әулеттік атауы «Худаймендин» түрінде беріледі. Араб графикасындағы мөрлер мен хаттар, керісінше, есімнің жергілікті жазба дәстүріндегі нұсқасын сақтайды. Сондықтан бір тұлғаның аты-жөнінің орыс кеңселік нұсқасы мен араб графикалы түпнұсқасын салыстыру тарихи антропонимдерді қалпына келтіруде ерекше мәнге ие.

Мөрдiң тағы бір маңызды ерекшелігі – оның жергілікті биліктің легитимация тетіктерін көрсетуінде. XIX ғасырдағы әкімшілік реформалар нәтижесінде аға сұлтан империялық басқару жүйесінің ресми лауазымды тұлғасына айналғанымен, оның қазақ қоғамындағы беделі тек патша әкімшілігі берген қызметтік мәртебемен шектелмеді. Шыңғыс әулетінен тараған сұлтан ретіндегі дәстүрлі әлеуметтік орны, жергілікті ортадағы беделі және империялық әкімшілік иерархиядағы қызметі бір-бірімен ұштасып жатты.

Сұлтанның архивтік іс-қағаздары мен мөрлерін зерделеудің әдіснамалық негізі ретінде М.Х. Абусейтованың тұжырымдары алынды. Ғалымның атап көрсетуінше «жазбаша дереккөздерді, грамоталар мен лауазымдық мөрлерді кешенді талдау дипломатиялық қатынастардың дәстүрлі жүйесін шынайы қалпына келтіруге мүмкіндік береді» (Абусейтова, 1998: 136).

Бұл жағдай XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Ақмола сыртқы округінің кеңселік тәжірибесін де жаңа қырынан түсіндіруге мүмкіндік береді. Орыс тіліндегі ресми іс жүргізу империялық әкімшілік аппараттың негізгі тілі болғанымен, жергілікті халықпен байланыста араб графикасындағы түркі жазба дәстүрінің қолданылуы жалғаса берген. Соның нәтижесінде бір әкімшілік кеңістікте орыс кеңселік құжаты, оның аудармасы, араб графикасындағы хат және жеке мөр тәрізді әртүрлі дерек түрлері қатар өмір сүрді. Бұл құбылыс отарлық әкімшілік жүйе мен бұрыннан қалыптасқан даладағы жазба-коммуникациялық тәжірибенің бір кезеңде өзара қабаттасқанын көрсетеді.

Сондықтан Қоңыркұлжа Құдаймендинге қатысты арабжазулы құжаттар мен мөрлерді қосалқы иллюстрациялық материал ретінде ғана емес, дербес тарихи дерек ретінде қарастыру қажет. Олар аға сұлтан институтының қызмет ету механизмін, ресми құжат айналымын, есімдер мен титулдардың жазылу дәстүрін, жергілікті билік өкілдерінің өзін-өзі таныту тәсілдерін және XIX ғасырдағы қазақ даласындағы жазба мәдениеттің трансформациясын зерттеуге мүмкіндік береді. Әсіресе бір мөрдiң бойында кирилл және араб графикасының

қатар қолданылуы Ақмола округіндегі басқару тәжірибесінің екі жазба дәстүр тоғысқан ортада қалыптасқанын айғақтайтын маңызды сфрагистикалық белгі болып табылады.

Төре қорымы және Қоңырқұлжа Құдаймендиннің эпитафиясы

Архивтік құжаттар Қоңырқұлжаның қызметтік өмірбаянын қалпына келтіруге мүмкіндік бергенімен, оның өмірінің соңғы межесін анықтауда эпиграфикалық дерек шешуші мәнге ие. Ахмет төре ауылындағы Төре қорымы Қоңырқұлжа әулетінің бірнеше буыны жерленген мемориалдық кеңістік ретінде қарастырылады. Қорымдағы арабжазулы мәтіндер бір жағынан нақты есім, жас, дата тәрізді биографиялық мәлімет берсе, екінші жағынан исламдық өлім философиясын, дұғалық формулаларды және әулеттік өзіндік сананы көрсетеді.

Қоңырқұлжа Құдаймендинге қойған құлпытастың өлшемі: 147x57,5x13. Құлпытас қызғылт түсті жергілікті гранит тастан жасалған. Жасалу формасы төбесі доғал пішінді эпиграфикалық үлгіде, 9 шаршыда ойып қашалған жазуы бар. Құлпытас мәтіні араб графикасында نَسْتَعْلِقُ наста'лиқ үлгісіне жақын эпиграфикалық жазу мәнерімен өте сауатты араб және түркі-шағатай тілінде жазылған.

Бірінші шаршыда الفراق (айырылысу) сөзінің оң жағына ай, сол жағына жұлдыз қашалып салынған.

Екінші шаршыда لَخْدٌ فِيهَا اللهُ رَسُوْلٌ لِّاَحَدٍ تَحِلُّ الدُّنْيَا كُنْتُ لَوْ – Law kānat al-dunyā takhludu li-aḥadin la-khalada fihā Rasūlu Allāh (Егер бұл дүние біреуге мәңгілік болса, онда Алланың Елшісі ﷺ онда мәңгі қалар еді) деген Құрандағы дүниенің өткіншілігі туралы идеямен үндес діни-дидактикалық нақыл жазылған.

Үшінші, төртінші шаршылар мен бесінші шаршы басында يا واقف بقبري واقف يا بالامس بامرى متفكرا بقبري واقف يا مثلى تصير غدا و مثلك كنت Yā wāqifan bi-qabrī mutafakkiran bi-amrī bi-l-amsi kuntu mithlaka wa-ghadan taṣīru mithlī (Ей, қабырғамның басында тұрып, менің хәл-жайымды ойлаған жан! Кеше мен сендей едім, ертең сен де мендей боласың) деген өлімнің хақтығын және дүниенің өткіншілігін еске салатын араб тіліндегі дәстүрлі эпитафиялық-дидактикалық нақыл берілген.

Бесінші шаршыдан тоғызыншы шаршыға дейін қазақтың дәстүрлі құлпытас жазу тәсіліне сай марқұмның (Қоңырқұлжа Құдаймендин) қай жылы, қай күні қайтқаны және оның титулатурасы (хаджж ал-харамайн, султан), тегі (өз аты, әкесінің аты), қайтқан жасы және оның рухына дұға жасау формуласы сақталған.

2 сур. Қоңырқұлжа Құдаймендинге қойған құлпытас

الفراق
لو كنت الدنيا تلحد لأحد رسول الله فيها
لخد⁶
يا واقف بقبري متفكرا بامرى
بالامس كنت مثلك و غدا تصير
مثلى ١٨٤٤ سنة ده ١١ نچى ابيولده
حاج الحرمين سلطان قونكر قولجه
حداى منده مرحوم او غلى ٦٨ ياشنده
بول ديار فانى دين بقايه انتقال ايلا
دى المرحوم المغفور روحنه الفاتحه

⁶ Араб тіліндегі дұрыс нұсқасы мынадай: «لو كانت الدنيا تلحد لأحد، لخد فيها رسول الله ﷺ». «Егер бұл дүние біреуге мәңгілік болса, онда Алланың Елшісі ﷺ сонда мәңгі қалар еді». Егер өзінің ұлылығы мен Алланың сүйіспеншілігіне бөленуінің арқасында жер бетінде мәңгі өмір сүруге лайық біреу болса, ол Мұхаммед пайғамбар ﷺ болар еді. Алайда ол да бұл дүниеден өтті.

Транскрипциясы:

Law kānat al-dunyā takhludu li-aḥadin la-khalada fihā Rasūlu Allāh.
Yā wāqifan bi-qabrī mutafakkiran bi-amrī
bi-l-amsi kuntu mithlaka wa-ghadan taṣīru
mithlī. 1864 sanada 11-nči iyūlda
Ḥājj al-Ḥaramayn Sulṭān Qongyr-Qulja
Khudāy-Mende marḥūm oghlī, 68yāshında
bu diyār-i fānīdin baqāya intiqāl ayladī.
al-Marḥūm al-maghfūr rūḥina al-Fātiha.

Аудармасы: Айырылсу. Егер бұл дүние біреуге мәңгілік болса, онда Алланың Елшісі ﷺ онда мәңгі қалар еді. Ей, қабірімнің басында тұрып, менің хәл-жайымды ойлаған жан! Кеше мен сендей едім, ертең сен де мендей боласың! 1864-інші санада (жылда) 11-нші ийулда(шілдеде) Хаджж ал-харамайн (Екі қасиетті мекен, яғни Мекке мен Мәдинаға барған қажы), Сұлтан Қоңырқұлжа Құдайменде марқұмның ұлы 68 жасында бұл дийари фанидин бақайа интиқал илади (бұл дфәни дүниеден бақи дүниеге көшті). Ал-мархум ал-мағфур рухына ал-фатиха (Рақым етіліп, күнәсі кешірілген марқұмның рухына Фатиха бағыштаңыз!)

Қоңырқұлжа құлпытасындағы негізгі тарихи мәлімет – «1864 нші санада 11-нші ийулда ... 68 йашында» деген жазу. Осылайша эпитафия оның 1864 жылғы 11 шілдеде 68 жасында қайтыс болғанын көрсетеді. Бұл дата кейінгі кейбір басылымдардағы 1865 жылмен қайшылыққа түседі. Деректанулық тұрғыдан қабір басына қойылған, марқұмның аты-жөні мен жасын тікелей тіркеген эпитафияны өлім датасын анықтауда басым дерек ретінде қарастыруға негіз бар. Төңкеріске дейінгі автор А.К. Гейнстің жазбаларындағы кейінгі хабарды да ескерген жөн, бірақ екі деректің жасалу уақыты мен функциясы әртүрлі болғандықтан, эпиграфикалық датаның нақты күнді көрсетуі оның құндылығын арттырады (Гейнс, 1897).

Мәтіндегі «Хажж әл-Харамайн» тіркесі де назар аударарлық. Сөзбе-сөз мағынасы «екі қасиетті мекеннің қажысы» дегенді білдіреді және Мекке мен Мәдинаға қатысты қолданылады. Дегенмен бір ғана эпитафиялық титулға сүйеніп, Қоңырқұлжаның қажылық маршрутын немесе уақытын нақтылауға болмайды; оны қажылық фактісін көрсететін маңызды эпиграфикалық белгі ретінде ғана бағалаған дұрыс. «Сұлтан» атауы оның әулеттік мәртебесін бекітсе, «мархум», «мағфур», «рухына әл-Фатиха» формулалары исламдық жерлеу мәтіндерінің қалыпты құрылымына жатады.

Эпитафияның поэтикалық-дидактикалық бөлігі де маңызды: «Кеше мен сендей едім, ертең сен де мендей боласың» деген мазмұн тірі адамды өлімнің ақиқат екендігі туралы ойлануға шақырады. Мұндай формула құлпытасты тек ақпараттық белгі емес, ғибраттық мәтінге айналдырады. Сондықтан Төре қорымындағы жазуларды генеалогиялық мәлімет көзі ретінде ғана емес, XIX–XX ғасырлардағы Сарыарқа мұсылмандарының мемориалдық мәдениетін танытатын жазба ескерткіш ретінде қарастыру қажет.

Қоңырқұлжа Құдаймендіұлының қабірі басындағы кейінгі кезеңде орнатылған қара граниттен жасалған, жоғарғы бөлігінде жұлдыз бен жарты ай бейнеленген құлпытас бар. Кирилл графикасындағы мәтінде: «Құдайменді ұлы Төре Қоңыр-Құлжа. 1794–1865. Шөберелер, немерелер» деп жазылған. Төменгі бөлігінде 2008 жыл деп көрсетілген.

Екі құлпытастағы даталарды қатар қарастырғанда маңызды хронологиялық қайшылық анық көрінеді. Қара гранит құлпытаста көрсетілген «1794–1865» жылдары оның жанында сақталған көне араб графикалы құлпытастың эпиграфикалық деректерімен сәйкес келмейді. Көне құлпытаста Қоңырқұлжаның қайтыс болған күні нақты көрсетіліп: «1864-інші санада (жылда) 11-нші ийулда (шілдеде) Хаджж ал-харамайн, Сұлтан Қоңырқұлжа Құдайменде

марқұмның ұлы 68 жасында бұл дийари фанидин бақайа интиқал илади» деп жазылған. Эпитафиялық мәтін бойынша Қоңырқұлжа 1864 жылғы 11 шілдеде 68 жасында дүниеден өткен. Осы мәліметті негізге алсақ, қарапайым арифметикалық есеп бойынша: $1864 - 68 = 1796$. Демек, Қоңырқұлжаның туған жылы шамамен 1795–1796 жылдарға сәйкес келеді.

Бұдан бөлек, Ахмет төре ауылы жанындағы Төре қорымында сақталған басқа құлпытасардың да аудармасы мен мәтіні талданып, зерттеу алаңына тартылды.

Темірбай Қоңырқұлжаұлының құлпытасы және әулеттік сабақтастық.

Құлпытастың өлшемі: биіктігі – 154 см, жалпақтығы – 74,5 см, ені – 8 см. Құлпытас қызғылт-қоңыр түсті табиғи тастан тұтас қашалып жасалған, пішіні тік төртбұрышты, жоғарғы бөлігі жартылай доғал арка түрінде аяқталған. Ескерткіштің алдыңғы беті тұтастай дерлік жазу мен сәндік композицияға арналған. Жоғарғы бөлігінде медальон тәрізді композиция орналасқан. Оның ортасында ірі көлемде араб графикасымен каллиграфиялық жазу қашалған. Медальонды айнала қоршаған белдеулерде араб жазулы мәтін орналасқан. Жоғарғы доғалық жиек бойымен де жеке мәтіндік белдеу жүргізілген.

Құлпытастың ортаңғы және төменгі бөліктерінде эпитафиялық мәтін көлденең жолдармен берілген. Жазулар тас бетіне ойып қашау тәсілімен түсірілген. Алайда тас бетінің мүжілуіне және жазудың көмескіленуіне байланысты суреттен мәтіннің барлық жолдарын оқу қиындық тудырады.

Композициялық тұрғыдан құлпытас үш негізгі бөліктен тұрады: жоғарғы доғалық мәтіндік белдеу, орталық дөңгелек медальон және төменгі эпитафиялық мәтін алаңы. Мұндай құрылым ескерткіштің мәтіндік және көркемдік бөліктерін біртұтас композицияға біріктірген. Құлпытастың жалпы сақталу жағдайы қанағаттанарлық болғанымен, жазулардың бір бөлігі табиғи мүжілу салдарынан көмескіленген.

Құлпытастағы араб графикалы мәтін негізінен насх (نسخ, naskh) үлгісіне жақын эпиграфикалық жазумен қашалған. Жоғарғы бөліктегі шеңберлі медальон ішінде орналасқан каллиграфиялық композицияда сүлүс (ثلث, thuluth) жазуына тән сәндік элементтер байқалады. Мәтінді тас бетіне түсіруге байланысты әріптердің классикалық каллиграфиялық пропорциялары біршама өзгеріске ұшыраған. Сондықтан ескерткіш жазуын таза насх немесе сүлүс үлгісіне жатқызу мүмкін емес. Жазуы насх негізіндегі, сүлүстік сәндік элементтері бар жергілікті эпиграфикалық жазу үлгісі деп атаған жөн болады.

الحکم لله
الدنیا فانیة و ما فیها راحلة
کل حی سیموت و هو حی لا یموت
اعوذ بالله من الشیطان الرجیم
بسم الله الرحمن الرحیم. لا حول ولا قوة الا بالله العلی
العظیم
۱۹۲۳ جلده نویابر ۷ سنه
۶۸ جاسنده بو فانی دنیا دین
رحلت ایلدی حاجی الحرمین
تیمربای قونگر قولجه اوغلی
حدای مندین غریق رحمت
بولسون امین
ای دوستلارم قبرمه زیارة قیلغوجی فکر ایدب
عبرت ال بنی کورگوجی...
۶۸ یاشاسامده بر سغت دیک بولمادی
اخرده مکانم بول بولدی

3 сур. Темірбай Қоңырқұлжаұлына қойған құлпытас

Транскрипциясы:

al-Ḥukmu li-Llāh
al-Dunyā fāniya wa-mā fihā rāḥila
Kullu ḥayyin sayamūtu wa-Huwa Ḥayyun lā yamūtu
A‘ūdhu bi-Llāhi mina sh-shayṭāni r-raḥīm
Bismi Llāhi r-Raḥmāni r-Raḥīm. Lā ḥawla wa-lā
quwwata illā bi-Llāhi l-‘Aliyyi l-‘Azīm.
1923 jīlda noyabr 7-sinda
68 jasīnda bu fānī dunyādin
riḥlat ayladī Ḥājj al-Ḥaramayn
Temirbāy Qongyr-Qulja oghlī
Khudāymendin, gharīq-i raḥmat
bolsun, āmīn.
Ay dostlarīm, qabrimā ziyārat qilghuči, fikr aylab, ‘ibrat alīb, meni
körgüči...
68 yāshasam da bir
sā‘atdik bolmadī.
Ākhirda mekānim bu boldī.

Қазақша аудармасы:

Үкім Аллаға тән.
Дүние – фәни, ондағының бәрі өткінші.
Әрбір тірі жан өледі, ал Ол – мәңгі тірі, өлмейді.
Қуылған шайтаннан Аллаға сыйынамын.

Аса Қамқор, ерекше ейірімді Алланың атымен. Аса жоғары, Ұлы Алладан басқа күш те, қуат та жоқ. 1923 жылы 7 қарашада, 68 жасында осы фәни дүниеден бақилыққа өтті – қасиетті қос мекенге қажылық жасаған Темірбай Қоңырқұлжаұлы Құдаймендин. Алланың рақымына бөленсін. Әмин.

Ей, достарым, қабірімді зиярат етуші, ойланып, ғибрат алушы, мені көруші! 68 жыл өмір сүрсем де, бір сағаттай болмады, ақырында мекенім осы болды.

Темірбай Қоңырқұлжаұлы Худаймендиннің құлпытасы да әулеттік сабақтастықты толықтырады. Онда «Хажж әл-Харамайн Темірбай Қоңырқұлжа ұғлы Худаймендин» деген мәтін кездеседі. Құлпытаста 1923 жылы 7 қарашада 68 жасында дүниеден өткені жазылған. Мұнда «Үкім – Аллада», «Дүние – фәни», «Бисмиллаһир-рахманир-рахим», «Лә хаулә уә лә куәтә иллә билләһ» сияқты исламдық формулалар берілген. Бұл мәтіндер Қоңырқұлжа әулетінде исламдық жазба мәдениеттің ұзақ уақыт сақталғанын көрсетеді.

Қорымдағы басқа құлпытастар да осы әулеттік мемориалдық кеңістікті толықтыра түседі. Әбен Тіленұлына қатысты құлпытаста 1877 жыл, 49 жас, «әрбір жан өлімді татады» формуласы кездеседі. Хадиша Жәмелинқызының құлпытасында 1340 жыл хижра есебі, 46 жас, «фәниден бақиға көшу» формуласы берілген. Хусейн Төлеу-Мұхаммедұлына қатысты құлпытаста 1924 жыл, 1852 жылы туғаны және «қабіріме тоқтаған адам, ойлан» мазмұнындағы дидактикалық мәтін сақталған.

Бұл құлпытастардың барлығы Төре қорымының жай ғана жерлеу орны емес, әулеттік тарихи жад сақталған мемориалдық кеңістік екенін көрсетеді. Мұнда әлеуметтік мәртебе, діни дүниетаным, тілдік дәстүр және әулеттік байланыс бір арнада тоғысқан.

Архивтік құжаттар мен эпиграфикалық мәтіндерді салыстырғанда бірнеше маңызды мәселе анықталады. Біріншіден, архив Қоңырқұлжаның әкімшілік-саяси қызметін көрсетеді; эпиграфика оның әулеттік және рухани мәртебесін ашады. Екіншіден, архив құжаттарында ол аға сұлтан ретінде көрінсе, құлпытаста «Хажж әл-Харамайн сұлтан» ретінде аталады.

Үшіншіден, архивтік құжаттарда ресми билік тілі басым болса, құлпытастарда исламдық дүниетаным мен түркілік жазба дәстүр көрініс тапқан.

Осы тұрғыдан Қоңырқұлжа Құдаймендин тұлғасы екі кеңістікте қатар танылады: біріншісі – Ресей империясының әкімшілік кеңістігі, екіншісі – қазақ төрелерінің әулеттік-рухани кеңістігі. Мақаланың негізгі ғылыми проблемасы да осы екі дерек әлемін тоғыстыра отырып, тарихи тұлғаны қайта реконструкциялауда жатыр.

Темірбай Қоңырқұлжаұлы Худаймендиннің құлпытасы Қоңырқұлжа әулетінің мемориалдық дәстүрінің XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін жалғасқанын көрсетеді. Эпитафияда «әл-хукму лиллаһ» («Үкім – Аллада»), дүниенің фәнилігі, «әрбір жан өлімді татады» мазмұнындағы Құрандық формула, «Бисмиллаһир-рахманир-рахим», «лә хаулә уә лә куәтә иллә билләһ» тәрізді діни тіркестер берілген. Негізгі биографиялық бөлікте Темірбай Қоңырқұлжаұлының 1923 жылғы 7 қарашада 68 жасында қайтыс болғаны көрсетіледі.

Қоңырқұлжа мен Темірбай эпитафияларын салыстыру бірнеше сабақтастықты байқатады. Біріншіден, екеуінде де әулеттік есім мен «Худаймендин» атауы сақталған. Екіншіден, «Хажж әл-Харамайн» титулы екі мәтінде де кездеседі. Үшіншіден, арабша діни формулалар түркі тіліндегі биографиялық мәтінмен араласып беріледі. Бұл араб графикасының жергілікті мұсылмандық жазба мәдениеттегі ұзақ мерзімді қызметін көрсетеді. Төртіншіден, құлпытастардың мәтіндік құрылымы жеке адамның өмірбаяндық дерегін әулеттік және діни жадымен байланыстырады.

Осы Төре қорымындағы басқа да құлпытастар қазақ қоғамындағы кеңестік қудалау орнағанға дейінгі дәстүрлі жазу, сауаттылық және әулеттік сабақтастық мәдениетінің өте берік сақталғанын дәлелдейді. Араб графикасымен қашалған бұл мәтіндер Сарыарқа қазақтарының тек Ресей әкімшілік жүйесімен ғана емес, сонымен бірге жалпы исламдық Шығыс әлемімен де тығыз рухани байланыста болғанының айқын кескіні болып табылады.

Заттай дерек: Қоңырқұлжа әулетіне қатысты «полубайдан» сауыты

Қоңырқұлжа тұлғасының материалдық мұрасын толықтыратын деректердің бірі – Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақталған «полубайдан» типті сауыт. Қолдағы музейлік сипаттама бойынша жәдігер XX ғасырдың алғашқы ширегінде музей қорына түскен және Қоңырқұлжа әулетімен байланыстырылған. Қазақ әскери элитасының қорғаныс жарағын зерттеген Л.А. Бобров мұндай сауыттарды Еуразия көшпелі әскери мәдениетінің ұзақ эволюциясы аясында қарастырады (Бобров, 2016: 88–101).

Бұл затты Қоңырқұлжаның жеке өзі нақты қай уақытта пайдаланғанын тек музейлік атрибуцияға сүйеніп кесімді айту қиын. Сондықтан мақалада сауытты «Қоңырқұлжа әулетімен байланысты музейлік жәдігер» ретінде атап өтеміз. Дегенмен оның сақталуы төре әулетінің тарихи жады тек жазба және эпиграфикалық мәтіндерде емес, заттай мәдениетте де жалғасқанын көрсетеді. Архив – қызметтік биографияны, құлпытас – мемориалдық жадты, ал сауыт – әскери-әлеуметтік мәртебенің материалдық қырын танытады.

Архив пен эпиграфиканы тоғыстыру: тарихи реконструкцияның мүмкіндігі мен шегі

Өртексі деректерді бір зерттеу аясында біріктіру Қоңырқұлжа Құдаймендиннің тарихи бейнесін нақтылауға мүмкіндік береді. Архивтік құжаттар оның аға сұлтандық қызметінің хронологиясын, шендері мен әкімшілік байланыстарын береді. Эпиграфика нақты өлім датасын, әулеттік атауды, діни титулатураны және мемориалдық мәтіннің құрылымын сақтайды. Музейлік жәдігер әлеуметтік мәртебенің материалдық белгісін көрсетеді. Бұл деректер бірін-бірі қайталамайды; керісінше, әрқайсысы тұлға өмірінің басқа қабатын ашады.

Осы әдіс Қоңырқұлжаның тарихи рөлін қайта бағалауда да маңызды. Оны тек отарлық әкімшіліктің орындаушысы ретінде қарастыру архивтік қызмет фактілерінің бір бөлігін ғана көрсетеді. Ал оны империялық саясаттан тыс дербес ұлттық қайраткер ретінде сипаттау да XIX ғасырдың нақты әкімшілік құрылымын елемеуге әкеледі. Деректер көрсететін бейне – империялық институттарға кіріккен, бірақ дәстүрлі әулеттік беделге, жергілікті әлеуметтік

желілерге және дала саясатының өзіндік логикасына сүйенген аға сұлтанның бейнесі. Бұл – өтпелі дәуір элитасына тән күрделі модель.

Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижесінде бірнеше тұжырым жасалды. Біріншіден, Қоңырқұлжа Құдаймендиннің Ақмола сыртқы округінің құрылуындағы орны жергілікті бастамашы және кейін жаңа әкімшілік құрылымның алғашқы аға сұлтаны ретінде айқындалады. 1829 жылғы округ ашу туралы бастама жөніндегі мәліметтер мен 1830–1832 жылдардағы ұйымдастыру шаралары Ақмола әкімшілік орталығының қалыптасуына жергілікті төре элитасының да қатысқанын көрсетеді. Бұл XIX ғасырдағы қала және округ тарихын тек әскери-казактық фактор арқылы түсіндірудің жеткіліксіз екенін аңғартады. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғының» қабылдануы және Сарыарқа өңірінде Ақмола сыртқы округінің ашылуы империялық әкімшілік саясаттың заңды кезеңі ретінде негізделеді (История Казахстана, 2000: 210–218).

Екіншіден, формулярлық тізім және басқа қызметтік құжаттар Қоңырқұлжаның әкімшілік мансабын нақтылауға мүмкіндік береді: оның аға сұлтандық қызметі бірнеше кезеңнен тұрған, империялық әскери шендер мен марапаттарға ие болған. Бұл фактілер оның Батыс Сібір әкімшілігімен тұрақты институционалдық байланыста болғанын көрсетеді. Сонымен қатар Петербург сапары оның империялық орталықпен тікелей саяси коммуникация деңгейіне көтерілгенін дәлелдейді, бірақ сапар нәтижесіне қатысты кейінгі кең тараған кейбір тұжырымдар қосымша нормативтік дерекпен тексеруді қажет етеді.

Үшіншіден, Кенесары қозғалысына қатысты материалдар Қоңырқұлжаның саяси позициясын қарапайым «жақтаушы/қарсылас» схемасына сыйғызуға болмайтынын көрсетеді. Ресми міндеті оны көтеріліске қарсы әкімшілік лагерьге орналастырғанымен, кейбір доностардағы күдік пен жасырын көмек туралы мәліметтер даладағы туыстық және саяси байланыстардың күрделілігін аңғартады. Бұл бағыттағы қорытындыларды түпнұсқа істерді толық жариялау арқылы одан әрі нақтылау қажет.

Төртіншіден, Қоңырқұлжа эпитафиясы оның 1864 жылғы 11 шілдеде 68 жасында қайтыс болғанын көрсетіп, өмірбаяндық хронологияны нақтылайды. «Хажж әл-Харамайн сұлтан» титулатурасы оның әулеттік және діни мәртебесін танытады. Темірбай Қоңырқұлжаұлы және қорымдағы өзге тұлғалардың құлпытастары Төре қорымын бірнеше буынның тарихи жадын сақтаған әулеттік мемориалдық кешен ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

Бесіншіден, зерттеу архивтік, эпиграфикалық және заттай деректерді біріктіру тұлғатану үшін нәтижелі екенін көрсетті. Мұндай тәсіл ресми қызметтік өмірбаянды әулеттік жадпен, діни мәдениетпен және материалдық мұрамен байланыстырып, XIX ғасырдағы қазақ төрелерінің тарихи бейнесін көпқырлы түрде реконструкциялауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қоңырқұлжа Құдаймендиннің өмірі мен қызметі XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ даласының саяси трансформациясын түсінуге мүмкіндік беретін маңызды тарихи мысал. 1822 жылғы реформадан кейін қалыптасқан аға сұлтан институты дәстүрлі төрелік легитимдік пен империялық әкімшілік тәртіптің тоғысуынан пайда болды. Қоңырқұлжа осы жаңа жүйенің алғашқы және ықпалды өкілдерінің бірі ретінде Ақмола сыртқы округінің құрылуы мен қызметіне тікелей қатысты.

Архивтік құжаттар оның ресми мәртебесін, қызметтік кезеңдерін, жоғары әкімшілік мекемелермен байланысын және даладағы саяси оқиғаларға қатысын көрсетеді. Бұл материалдар тұлғаны кейінгі идеологиялық бағалардан бөліп, нақты кеңселік фактілер негізінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге архивтің өзі толық бейне бермейді. Қоңырқұлжаның Төре қорымындағы құлпытасы мен оның ұрпақтарының эпитафиялары

әулеттік тарихи жадтың, исламдық жазба дәстүрдің және әлеуметтік мәртебенің басқа қырын ашады.

Қоңырқұлжа құлпытасындағы 1864 жылғы 11 шілде датасы оның қайтыс болған уақытын нақтылауға мүмкіндік беретін тікелей эпиграфикалық дерек болып табылады. «Хажж әл-Харамайн», «сұлтан» атаулары, өлімнің өткіншілігі туралы арабша-түркіше формулалар оның мемориалдық бейнесінің діни және әлеуметтік мазмұнын көрсетеді. Темірбай Қоңырқұлжаұлының және өзге әулет мүшелерінің құлпытастары бұл дәстүрдің XX ғасырдың басына дейін жалғасқанын аңғартады.

Осылайша, Қоңырқұлжа Құдаймендинді біржақты саяси категориямен бағалаудан гөрі, империялық реформалар жағдайында әрекет еткен, дәстүрлі әулеттік бедел мен жаңа әкімшілік ресурстарды қатар пайдаланған өтпелі дәуір тұлғасы ретінде қарастырған жөн. Оның тарихи реконструкциясы Ақмола–Астана өңірінің саяси тарихын ғана емес, қазақ төрелерінің XIX–XX ғасырлардағы әлеуметтік бейімделуі, жазба мәдениеті, мемориалдық дәстүрі және тарихи жады мәселелерін зерттеуге де жаңа мүмкіндік береді. Алдағы уақытта Қоңырқұлжаға қатысты Омбы, Алматы және Астана архивтеріндегі істерді толық археографиялық жариялау, арабжазулы хаттары мен мөрлерінің факсимилесін беру және Төре қорымының барлық эпитафияларын корпус түрінде жариялау зерттеудің деректік негізін едәуір кеңейтер еді.

Архивтік дереккөздер:

ООТА № 3 қор, 1-тізімдеме, 1135-іс – (Омбы облысының тарихи архивіндегі) № 3 қор, 1-тізімдеме, 1135-іс

ҚР ОМА 338-қор, 1-тізім, 6-іс – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 338-қор, 1-тізім, 6-іс, 804-іс.

ҚР ОМА, 369-қор, 1-тізім, 871-іс – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 369-қор, 1-тізім, 871-іс.

ҚР ОМА, 374-қ., 1-т., 2154-іс – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 374-қор, 1-тізім, 627-іс; 2154-іс; 2960-іс.

АҚМА 362-қор, 1-тізім, 20-іс; 5-тізім, 51-іс – Астана қаласының мемлекеттік архиві. 362-қор (Ақмола округтік приказы), 1-тізім, 20-іс; 5-тізім, 51-іс.

Ахмет төре ауылындағы Төре қорымы – Ахмет төре ауылындағы Төре қорымының эпиграфикалық материалдары. 2025 жылғы далалық зерттеу материалдары.

Әдебиеттер:

Абусейтова, 1998 – *Абусейтова М.Х.* Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: история, политика, дипломатия. Алматы: Дайк-Пресс, 1998. 268 с.

Аполлова, 1960 – *Аполлова Н.Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX вв. Москва: Издательство АН СССР, 1960. 456 с.

Артықбаев, 2005 – *Артықбаев Ж.О.* Қазақ этнографиясы: этнос және қоғам. Астана: Фолиант, 2005. 284 б.

Бекмаханов, 1992 – *Бекмаханов Е.Б.* Казахстан в 20-40 годы XIX века.[отв. ред. Н. Б. Жиенғалиев; Министерство образования Республики Казахстан. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 397 с.

Бобров, 2016 – *Бобров Л.А.* Защитное вооружение казахской кочевой элиты XVII – начала XIX вв. // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2016. Т. 15. № 3. С. 88–101.

Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Т. 5. 2-е изд., дополненное и переработанное. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 528 с.

Гейнс, 1897 – *Гейнс А.К.* Собрание литературных трудов А.К.Гейнса. Санкт-Петербург: В типографии М.М.Стасюлевича, 1897. Том 1. 589 стр.

Ермекбай, 2017 – *Ермекбай Ж.А.* Сибирская администрация и казахи (20-е гг. XIX в. – 20-е гг. XX в.) // Известия Иркутского государственного университета. Серия «История». 2017. Т. 21. С. 37–43.

Ермекбай, 2018 – *Ермекбай Ж.А.* Западносибирская администрация и казахское самоуправление в первой половине XIX в.: новации и традиции // Известия Иркутского государственного университета. Серия «История». 2018. Т. 24. С. 18–27.

Ермекбай, 2022 – *Ермекбай Ж.А.* «Устав о сибирских киргизах» 1822 г. и казахи Среднего жуза // Известия Иркутского государственного университета. Серия «История». 2022. Т. 41. С. 7–13.

Красовский, 1868 – *Красовский М.И.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Область сибирских киргизов. ч. 3 / сост. Ген. штаба подполковник Красовский. 1868. II, 264 с., 3 л. табл., 2 л. к.

Материалы по киргизскому землепользованию, 1907 – Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Экспедицией по исследованию степных областей. Т. 3, ч. 1: Акмолинская область. Акмолинский уезд. Ч. 1. Таблицы. Воронеж, 1907. – 766 с.

Nurbayev et al., 2021 – *Nurbayev Zh.Ye., Sultangazy G.Zh., Mukatayeva L.K.* Social Transformation of the Siberian Cossackdom within the Formation of the Urban Area of Northern Kazakhstan on the Cusp of the XIX–XX centuries // *Bylye Gody*. 2021. Vol. 16. No. 2. P. 850–860.

Рязанов, 1928 – *Рязанов А.Ф.* Сорок лет борьбы за национальную независимость Казахского народа (1797–1838 гг.): Очерки по истории национального движения Казахстана: в 2-х частях (по материалам Центрального архива Казахстана). Кызыл-Орда: Издание О-ва Изучения Казахстана, 1928. 299 с.

Середа, 1870 – *Середа Н.А.* Бунт киргизского султана Кенесары Касимова // Вестник Европы. V т. Санкт-Петербург: 1870. С. 541-690.

Зиманов, 2009 – *Зиманов С.З.* Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство. Алматы: Арыс, 2009. 490 с.

История Казахстана, 2000 – История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): в пяти томах; Редкол.: Козыбаев М.К.; Алдажуманов К.С.; Асылбеков М.Х.; Касымбаев Ж.К. – Алма-Ата: Атамұра, 2000. Том 3. 768 с.

Дубицкий, 1959 – *Дубицкий А.Ф.* Акмола – город славный: исторический очерк. Акмолинск: Областное изд-во, 1959. 126 с.

Sources:

AQMA – Astana qalasynyn memlekettik arhivi [State Archive of Astana]. 362-qor, 1-tizim, 20-is; 5-tizim, 51-is. [in Kazakh]

QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 338-qor, 1-tizim, 6-is; 804-is. [in Kazakh]

QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 369-qor, 1-tizim, 871-is. [in Kazakh]

QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 374-qor, 1-tizim, 627-is; 2154-is; 2960-is. [in Kazakh]

OOTA – Omby oblysynyn tarihi arhivi [Historical Archive of the Omsk Region]. № 3 qor, 1-tizimdeme, 1135-is. [in Kazakh]

Töre necropolis, 2025 – Ahmet Töre ауылындағы Төре қорымның епиграфикалық материалдары. 2025 жылғы далалық зерттеу материалдары [Epigraphic materials of the Töre necropolis in Akhmet Töre Village. Materials of the 2025 field research]. [in Kazakh]

References:

Abuseitova, 1998 – *Abuseitova M.H.* Kazakhstan i Tsentral'naya Aziya v XV–XVII vv.: istoriya, politika, diplomatiya [Kazakhstan and Central Asia in the 15th–17th Centuries: History, Politics, Diplomacy]. Almaty: Daik-Press, 1998. 268 p. [in Russian]

Apollova, 1960 – *Apollova N.G.* Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiei v XVIII – nachale XIX vv. [Economic and Political Relations of Kazakhstan with Russia in the 18th – Early 19th Centuries]. M.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1960. 456 p. [in Russian]

Artyqbaev, 2005 – *Artyqbaev Zh.O.* Qazaq etnografiyası: etnos zhane qogam [Kazakh Ethnography: Ethnos and Society]. Astana: Foliant, 2005. 284 p. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1992 – *Bekmakhanov E.B.* Kazakhstan v 20–40 gody XIX veka [Kazakhstan in the 1820s–1840s]. Otv. red. N.B. Zhiengaliev. Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 397 p. [in Russian]

Bobrov, 2016 – *Bobrov L.A.* Zashchitnoe vooruzhenie kazakhskoi kochevoi elity XVII – nachala XIX vv. [Protective Armament of the Kazakh Nomadic Elite of the 17th – Early 19th Centuries]. Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya, filologiya. 2016. Vol. 15. № 3. Pp. 88–101. [in Russian]

Dubitskii, 1959 – *Dubitskii A.F.* Akmola – gorod slavnii: istoricheskii ocherk [Akmola – a Glorious City: A Historical Essay]. Akmolinsk: Oblastnoe izd-vo, 1959. 126 p. [in Russian]

Ermekbai, 2017 – *Ermekbai Zh.A.* Sibirskaya administratsiya i kazakhi (20-e gg. XIX v. – 20-e gg. XX v.) [The Siberian Administration and the Kazakhs (1820s–1920s)]. Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoriya». 2017. Vol. 21. Pp. 37–43. [in Russian]

Ermekbai, 2018 – *Ermekbai Zh.A.* Zapadnosibirskaya administratsiya i kazakhskoe samoupravlenie v pervoi polovine XIX v.: novatsii i traditsii [The West Siberian Administration and Kazakh Self-Government in the First Half of the 19th Century: Innovations and Traditions]. Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoriya». 2018. Vol. 24. Pp. 18–27. [in Russian]

Ermekbai, 2022 – *Ermekbai Zh.A.* «Ustav o sibirskikh kirgizakh» 1822 g. i kazakhi Srednego zhuza [The 1822 “Charter on the Siberian Kirghiz” and the Kazakhs of the Middle Zhuz]. Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoriya». 2022. Vol. 41. Pp. 7–13. [in Russian]

Geins, 1897 – *Geins A.K.* Sobranie literaturnykh trudov A.K. Geinsa [Collection of the Literary Works of A.K. Geins]. Vol. 1. SPb.: Tipografiya M.M. Stasyulevicha, 1897. 589 p. [in Russian]

Istoriya Kazakhstana, 2000 – *Istoriya Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei): v pyati tomakh* [History of Kazakhstan: From Ancient Times to the Present Day: In Five Volumes]. Redkol.: Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S., Asylbekov M.H., Kasymbaev Zh.K. Vol. 3. Almaty: Atamura, 2000. 768 p. [in Russian]

Krasovskii, 1868 – *Krasovskii M.I.* Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami General'nogo shtaba: Oblast' sibirskikh kirgizov [Materials for the Geography and Statistics of Russia Collected by Officers of the General Staff: The Region of the Siberian Kirghiz]. Part 3. Sost. Gen. shtaba podpolkovnik Krasovskii. 1868. II, 264 p., 3 l. tabl., 2 l. k. [in Russian]

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, 1907 – *Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye Ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei.* T. 3, ch. 1: Akmolinskaya oblast'. Akmolinskii uезд. Ch. 1. Tablitsy [Materials on Kirghiz Land Use Collected and Compiled by the Expedition for the Study of the Steppe Regions. Vol. 3, Part 1: Akmola Region. Akmola Uyezd. Part 1. Tables]. Voronezh, 1907. 766 p. [in Russian]

Nurbayev et al., 2021 – Nurbayev Zh.Ye., Sultangazy G.Zh., Mukatayeva L.K. Social Transformation of the Siberian Cossackdom within the Formation of the Urban Area of Northern Kazakhstan on the Cusp of the XIX–XX Centuries. *Bylye Gody*. 2021. Vol. 16. № 2. Pp. 850–860.

Ryazanov, 1928 – Ryazanov A.F. Sorok let bor'by za natsional'nuyu nezavisimost' Kazakskogo naroda (1797–1838 gg.): Ocherki po istorii natsional'nogo dvizheniya Kazakhstana: v 2-kh chastyakh (po materialam Tsentral'nogo arkhiva Kazakhstana) [Forty Years of Struggle for the National Independence of the Kazakh People (1797–1838): Essays on the History of the National Movement of Kazakhstan: In Two Parts (Based on Materials from the Central Archive of Kazakhstan)]. Kzyl-Orda: Izdanie O-va Izucheniya Kazakhstana, 1928. 299 p. [in Russian]

Sereda, 1870 – Sereda N.A. Bunt kirgizskogo sultana Kenesary Kasimova [The Revolt of the Kirghiz Sultan Kenesary Kasimov]. *Vestnik Evropy*. Vol. V. SPb., 1870. Pp. 541–690. [in Russian]

Valikhanov, 1985 – Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v pyati tomakh [Collected Works in Five Volumes]. Vol. 5. 2-e izd., dopolnennoe i pererabotannoe. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1985. 528 p. [in Russian]

Zimanov, 2009 – Zimanov S.Z. Politicheskii stroi Kazakhstana pervoi poloviny XIX veka i Bukeevskoe khanstvo [The Political System of Kazakhstan in the First Half of the 19th Century and the Bukey Khanate]. Almaty: Arys, 2009. 490 p. [in Russian]

¹Муминов А.К. ²Дюсенов Б.Д. ³Курманбаева К.С.

^{1,2,3}Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Алматы, Казахстан

E-mail: muminov9703@yahoo.com, bagdat75@inbox.ru, kurmanbayeva.ks@gmail.com

СТАРШИЙ СУЛТАН АКМОЛЫ КУНУР-КУЛЬДЖА ХУДАЙМЕНДИН: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ И АРАБОПИСЬМЕННЫХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. Введение. В статье на основе архивных документов, эпиграфических памятников и вещественных источников реконструируется исторический образ первого старшего султана Акмолинского внешнего округа Кунур-Кульджи Худаймендина. Цель и задачи исследования. Цель исследования – определить его роль в формировании Акмолинского округа, характер взаимодействия с имперской администрацией и место в династической памяти казахов торе. Материалы и методы. Источниковую базу составили делопроизводственные материалы Исторического архива Омской области, Центрального государственного архива Республики Казахстан и Государственного архива города Астаны, арабографичные надгробные надписи некрополя Торе в селе Ахмет Торе Нуринаского района Карагандинской области, зафиксированные в ходе полевых работ 2025 г. Применены источниковедческий, сравнительно-исторический, эпиграфический, палеографический и сфрагистический методы. Результаты. Архивные материалы позволяют проследить административный статус и политическую деятельность султана, тогда как эпитафии уточняют дату его смерти, титулатуру и структуру родовой мемориальной памяти. Вывод. Сопоставление разных типов источников показывает необходимость рассматривать Кунур-Кульджу Худаймендина не в рамках однозначных оценок, а как сложного представителя переходной эпохи, в которой взаимодействовали имперские административные реформы и традиционные институты степного общества.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта «Значение культурных памятников в исследовании интеллектуальной истории (на материалах эпиграфики некрополей Акмолинского региона), (регистрационный номер: AP26198545)

Ключевые слова: Конуркульджа Кудаймендин, Акмолинский внешний округ, старший султан, архивные документы, эпиграфика, некрополь Торе, историческая реконструкция.

¹ Muminov A.K. ²Dyussenov B.D. ³Kurmanbayeva K.S.

^{1,2,3}R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: muminov9703@yahoo.com, bagdat75@inbox.ru, kurmanbayeva.ks@gmail.com

QONGYRQULZHA QUDAIMENDIN, SENIOR SULTAN OF THE AKMOLA EXTERNAL DISTRICT: A HISTORICAL ANALYSIS BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS AND ARABIC-SCRIPT EPIGRAPHY

Abstract. Introduction. The article reconstructs the historical image of Qongyrqulzha Qudaimendin, the first senior sultan of the Akmola External District, using archival records, epigraphic monuments and material evidence. The purpose and objectives of the study. The study aims to determine his role in the formation of the Akmola district, his interaction with the imperial administration, and his place in the dynastic memory of the Kazakh Tore elite. The source base includes administrative records from the Historical Archive of Omsk Region, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the State Archive of Astana, Arabic-script epitaphs documented during the 2025 fieldwork at the Töre necropolis in Akhmet Töre Village, Nura District, Karaganda Region, and information on a museum artifact associated with the sultan's family. Results. Source criticism, comparative-historical, epigraphic, palaeographic and sphragistic methods are applied. Archival documents illuminate the sultan's official status and political activities, while the epitaphs clarify the date of his death, his socio-religious titulature and the structure of dynastic memorial memory. Conclusion. The comparison of heterogeneous sources suggests that Qongyrqulzha should be interpreted as a complex actor of a transitional era in which imperial administrative reforms interacted with the traditional institutions of the Kazakh steppe.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant project “The Significance of Cultural Monuments in the Study of Intellectual History (Based on the Epigraphic Materials of Necropolises in the Akmola Region)” (Registration No. AP26198545).

Keywords: Qongyrqulzha Qudaimendin, Akmola External District, senior sultan, archival sources, epigraphy, Tore necropolis, historical reconstruction.

Авторлар туралы мәлімет:

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – бас ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Дюсенов Бағдат Даниярұлы – PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, Алматы, Қазақстан

Құрманбаева Құралай Смағұлқызы – ғылыми қызметкер, педагогика ғылымдарының магистрі, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Муминов Аширбек Курбанович – ГНС, д.и.н., профессор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Дюсенов Багдат Даниярович – PhD, Заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Құрманбаева Куралай Смагуловна – НС, магистр педагогических наук, Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Ashirbek K. Muminov – Chief Research Fellow, Doctor of Historical Sciences, Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Bagdat D. Dyussenov – PhD, Deputy Director General for Research, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Kuralay S. Kurmanbayeva – Research Fellow, Master of Pedagogical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 13 маусым 2026 жыл
Қабылданды 11 тамыз 2026 жыл*

* ¹ Асылғожин Р.Р., ² Хабибуллин Э.И. ³ Ситдинов А.Р.

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан,

^{2,3} ЮНЕСКО-Ның «Янган-тау» Геопаркі, Янгантау аулы, Салават ауданы, Башқұртстан (РФ)

E-mail: ¹ asrafil@yandex.ru, ² Murzalar@mail.ru, ³ arsitdik@mail.ru

ДЕШТІ ҚЫПШАҚТАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАР: ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ БАШҚҰРТ РУЛАРЫНА ЫҚПАЛЫН АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ГЕНЕТИКАЛЫҚ РЕКОНСТРУКЦИЯЛАУ

Аңдатпа. Мақала Еуразия мен ордадан кейінгі кеңістіктегі ауқымды этномәдени және көші-қон процестері контекстінде солтүстік-шығыс башқұрттардың (мырзалар, тырнақлы, қаратауылы және түбеляс ру-тайпалық бірлестіктері) этногенезін кешенді түрде қайта құруға арналған. Зерттеудің жаңалығы пәнаралық синтезде жатыр: дәстүрлі шығыстану деректері (жазба деректер, шежірелік аңыздар) мен археология физикалық антропология материалдары және популяциялық генетиканың соңғы нәтижелерімен біріктірілген. Жұмыстың мақсаты — Ай-Юрюзань өзенаралығы тұрғындарының ерте және кейінгі орта ғасырлардағы қалыптасу кезеңдерін, бағыттары мен тетіктерін анықтау, бұл аймақты Жошы Ұлысы (Алтын Орда) шекарасындағы белсенді саяси және өркениетаралық өзара іс-қимыл аймағы ретінде қарастыру. Әдіснамасы. Археология, тарихи антропология және популяциялық генетика әдістеріне (Y-хромосомалық, митохондриялық және аутосомдық талдау) сүйене отырып, авторлар зерттеліп отырған топтардың генофондының қалыптасуына ордаға дейінгі, қыпшақтық және элиталық алтынордалық компоненттердің қатысу дәрежесін анықтайды. Нәтижелері. Солтүстік-шығыс башқұрттар генофондының Орта Азия популяцияларымен тығыз тарихи-мәдени байланыстарын көрсететін күрделі әрі гетерогенді құрылымы анықталды. Қаратауылы руының генетикалық желілері кең қыпшақтық және оңтүстіксібірлік ареалмен сәйкеседі, ал түбеляс руының субкластары Алтай, Шығыс Қазақстан және бірқатар ортаазиялық топтар тарапынан тікелей көші-қон векторларын көрсетеді. Алтын Орданың шеткі аумақтарға ықпалы жергілікті субстратты жаппай алмастыру түрінде емес, көшпелі элитаның нүктелі инфильтрациясы және оның кейіннен автохтонды ру-тайпалық құрылымға кірігуі түрінде көрінгені дәлелденді.

Алғыс. Мақала BR 28713777 «Қазақстан тарихы мен географиясына қатысты жаңа деректер: талдау, аудару және ғылыми айналымға енгізу» ғылыми жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Жошы ұлысы, Дешті Қыпшақ, көшпелі элиталар, түркі-моңғол тайпалары, номадтар этногенезі, Ай-Юрюзань өзенаралығы, Орта Азия, этносаралық байланыстар, шежере, палеогеномика, тарихи антропология.

Кіріспе

Орта ғасырлар мен ерте Жаңа заман дәуіріндегі Оңтүстік Орал халқының этногенезі — Ұлы даланың іргелес өңірлерінен келген қуатты көші-қон толқындары мен автохтонды (жергілікті) тайпалық одақтардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасқан күрделі динамикалық жүйе. Осы тұрғыда тарихи тағдыры Жошы ұлысы ішіндегі процестермен және Ордадан кейінгі кеңістіктің одан әрі трансформациялануымен тығыз байланысты башқұрт этносының солтүстік-шығыс топтарын зерттеу ерекше ғылыми маңызға ие.

Бұл зерттеудің өзектілігі дәстүрлі тарихнама және генеалогиялық аңыздар (шежіре) деректерін палеогеномика мен физикалық антропологияның заманауи әдістері арқылы растау (верификациялау) қажеттілігімен негізделеді. Солтүстік-шығыс башқұрттардың, әсіресе Ай-Юрюзан өзендері аралығындағы (бұдан әрі – АЮА, авт.) байырғы халықтың арасында басымдыққа ие оңтүстік сібірлік антропологиялық тип ерте орта ғасырлардағы (IX–XII ғғ.) көшпелілермен және алтынордалық дәуірдегі түркі-моңғол топтарымен терең сабақтастықты көрсетеді. Алайда, Мырзалар және Тырнақлы сияқты жекелеген рулық құрылымдардың шығу тегі әлі де пікірталас тудыруда, өйткені олардың этнонимдерінің кең ауқымды түркі номенклатурасында тікелей баламалары жоқ.

Ғылыми мәселе жазбаша дереккөздер мен биологиялық маркерлер арасында анықталған қайшылықта жатыр. Егер солтүстік-шығыс башқұрттардың (Әйле, Дыуан, Күдей, Мырзалар) дәстүрлі шежірелері этникалық топтасу мақсатында генеалогияны бір ортақ ата-бабаға әкелуге тырысса, геногеографиялық деректер мүлдем басқа көріністі нұсқайды. Атап айтқанда, башқұрттарда Солтүстік және Орталық Еуропаға тән I1-M253 гаплотобының тіркелуі бұл генетикалық желілердің Оралға ену жолдары мен уақыты туралы мәселені көтереді. Батыс башқұрттарда (Герей, Қырғыз) туыстас желілердің (I1-M227) болуына қарамастан, мырзалар руының I1-z140/L-Y215805 кластері өзіндік ерекше хронологияға ие: оның жасы 700–900 жылмен бағаланады, бұл моңғол жаулап алулары дәуірімен және Жошы ұлысының (Алтын Орданың) гүлдену кезеңімен сәйкес келеді.

Зерттеу гипотезасы XIII–XV ғасырлардағы қыпшақ-орда мигранттарының жергілікті ордаға дейінгі халықпен бірігуі Әйле тайпаларының аумақтық бірлестігінің негізіне айналған бірегей симбиоздың пайда болуына алып келді деген болжамға құрылған. Аристократиялық «мырза» титулының ру этнониміне айналуы Жошы ұлысының дағдарысы кезеңінде башқұрт ортасында өздерінің жоғары ұстанатын жағдайын сақтап қалған жергілікті элиталық топтардың әлеуметтік мәртебесін айғақтайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу әдіснамасы физикалық антропология мен популяциялық генетика әдістерін біріктіретін кешенді пәнаралық тәсілге негізделген. Бұл интеграция жазбаша дереккөздер мен фольклорлық материалдардың (шежіре) мәліметтерін антропологиялық және биологиялық (генетикалық) айғақтар арқылы растауға (верификациялауға) мүмкіндік береді.

Археологиялық әдістер. Өңір ескерткіштерінің мәдени тиесілігін мерзімдеу мен сәйкестендірудің негізгі құралы ретінде типологиялық әдіс қолданылды. Зерттеу Башқұртстанның солтүстік-шығысының археологиялық жағдайын талдауға бағытталған. Шығыс өңірдегі чиялик археологиялық мәдениетінің шеткі аймағы ретінде қарастырылатын Тырналы (Турналинское) қалашығына (б.з. XIII–XIV ғғ.) ерекше назар аударылды. Стратиграфия және фортификациялық құрылыстарды типологиялық талдау әдістерін қолдану үйінділер мен орлардың үш қабатты жүйесін анықтауға мүмкіндік беріп, оны ерте темір ғасырының, сондай-ақ ерте және кейінгі орта ғасырлардың мәдени горизонттарымен сәйкестендіруге жол ашты. Бұл нысанды Приуральедегі (Жайықалды өңіріндегі) Алтын Орда ықпалының негізгі форпостарының бірі ретінде жіктеуге негіз береді.

Антропологиялық талдау. Жұмыста өңір халқының морфологиялық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған тарихи-антропологиялық тәсіл қолданылды. Бұл әдіс орталық азиялық және жергілікті компоненттердің башқұрт руларының қалыптасуына қатысу деңгейін анықтай отырып, АЮА тұрғындарының Жошы ұлысы популяцияларымен этногенетикалық және әскери-саяси байланыстарын қадағалауға мүмкіндік береді.

Генетикалық верификация және іріктемені қалыптастыру. Зерттеудің генетикалық бөлімі аталған мәдениеттерді алып жүрушілердің этнотілдік тиесілілігіне қатысты пікірталас тудыратын мәселелерді нақтылауға бағытталған. Зерттеудің эмпирикалық базасын осы зерттеу авторлары 2025 жылы далалық этнографиялық экспедициялар барысында Қазақстан

Республикасында тұратын башқұрт рулары ұрпақтарынан жинаған биологиялық үлгілер (буккальды эпителий) құрады. Өзіндік іріктеменің (выборканың) жалпы көлемі N=45 құрады. Рулық топтар (кландар) бойынша таралуы: Мырзалар (n=18); Тырнақлы (n=11); Қаратаулы (n=8); Тубеляс (n=8). Іріктемені қалыптастыру кезінде қатаң іріктеу критерийі қолданылды: донорлар АЮА кландарына тиесілілігін растайтын генеалогиялық мәліметтер негізінде аталық желісі (ерлер желісі) бойынша 6-шы ұрпаққа дейін қоса алынып тексерілді. Салыстырмалы талдау (компаративті әдіс) үшін бұрынырақ жүргізілген экспедициялар барысында алынған және жарияланған көршілес кландардың (айле, дуван, кудей) ДНҚ-зерттеулерінің нәтижелері (Юсупов, 2016; ИБР 2017 б; ИБР, 2017 а) тартылды.

ДНҚ экстракциясы және одан кейінгі генотиптеу Y-хромосома полиморфизмін талдаудың стандартты хаттамалары бойынша жүргізілді. Y-DNA, mtDNA және аутосомдық маркерлер (ерлер мен әйелдер ағзаларында бірдей болатын жыныстық емес хромосомалар) дерекқорлары бойынша салыстырмалы генетикалық талдау әдісі верификацияланатын тарихи білім алудың салыстырмалы түрде жаңа әрі жоғары тиімді тәсілі болып табылады. АЮА башқұрт халқының Орталық Азия популяцияларымен, оның ішінде, атап айтқанда, қазақтың ру-тайпалық топтарымен ықтимал этногенетикалық байланыстарын анықтау үшін біз осы жоғары технологиялық әдістемеге жүгіндік.

Талқылау

АЮА орта ағысының аумағы Оңтүстік Орал алдының (Предуралье) солтүстік-шығыс шетінде стратегиялық орынға ие. Географиялық тұрғыдан бұл ареал Орал тауларының күрделі тау-орман жүйесіне кіретін (интеграцияланған) кең байтақ орманды дала жазығын білдіреді. Су және минералды ресурстардың молдығымен ерекшеленетін өңірдің бірегей ландшафтық ерекшеліктері жоғарғы палеолит дәуірінен бастап соңғы орта ғасырлар мен Жаңа заман кезеңіне дейін бұл аумақтың үздіксіз антропогендік игерілуіне ықпал етті.

Өңірдің археологиялық жағдайы.

Ерте орта ғасырлар дәуірінде (VIII–XII ғғ.) Ай-Юрюзань өзенаралығында (АЮА) өздерінен кейін Лагерь, Ішімбай, Еділбай, Қаранай және Ескі Халилово қорғандары сияқты бірқатар өкілдік қорған қорымдарын қалдырған көшпелі қауымдардың белсенділігі байқалады. Н.А. Мажитовтың классикалық еңбектерінде егжей-тегжейлі сипатталған бұл ескерткіштердің материалдары далалық аймақтың протогосударлық (мемлекетке дейінгі) бірлестіктерімен тығыз өзара әрекеттесуде болған тұрғындардың материалдық мәдениетінің жоғары даму деңгейін көрсетеді (Мажитов, 1981а: 160-161). Осы тарихи іргетас негізінде XIII–XVII ғасырларда өңірдің Алтын Орда және ордан кейінгі дәуірлердегі келбетін айқындайтын өзіндік археологиялық жағдай қалыптасады.

Аймақтық археология ғылымында XIII–XV ғасырлар кезеңі дәстүрлі түрде чиялик мәдениетінің қызмет етуімен байланыстырылады (Гарустович, 2015а: 181-182). Негізінен орманды далалық Приуральеде (Жайықалды өңірінде) шоғырланған бұл мәдениет АЮА-да өз кезегінде шығыс шеткі аймағы ретінде ұсынылған. Бұл аудандағы чиялик ескерткіштерінің ғылыми маңыздылығы олардың көшпенділердің отырықшы өмір салтына көшу процестерін және олардың Жошы Ұлысының әкімшілік жүйесіне интеграциялануын көрсететін өтпелі сипатымен айқындалады. Онжылдаған зерттеулерге қарамастан, чиялик мәдениетін тасымалдаушылардың этникалық және лингвистикалық тиесілігі (угор немесе түрік компоненті) мәселесі қазіргі урал-еділлік археологиядағы ең өткір пікірталас тудыратын проблемалардың бірі болып қала береді (Нечвалода, 2019: 447; Иванов, 2024: 156). Соңғы жылдары Подымалово-1 және Ябалаклы-1 қоныстарына жүргізілген жоспарлы қазба жұмыстарының арқасында деректер базасы едәуір кеңейді, олардың нәтижелері АЮА материалдарымен дұрыс салыстырмалы аналогиялар жүргізуге мүмкіндік береді (Берсенев и др., 2024: 48; Русланов 2023: 120).

Алтын Орда заманындағы АЮА археологиялық ландшафтын айқындайтын негізгі ескерткіш - Тырналы (Турналинское) қалашығы. Бұл нысанның жоғарғы стратиграфиялық горизонттары б.з. XIII–XIV ғасырларына сенімді түрде мерзімделеді (Мажитов, 1964: 31). Ескерткіш Ай өзенінің сол жағалауының биік мүйісінде (шамамен 20 м) орналасып, рельефте үстем орын алады. Шатқалдың жергілікті атауы «Қала-тау» – көне фортификациялық құрылыстардың орналасқан жерлерін белгілейтін типикалық тарихи топоним болып табылады (Тузбеков, 2017: 125). Тырналы қалашығы үш тізбекті топырақ үйінділері мен терең орлардан тұратын күрделі қорғаныс жүйесіне ие. Қазба жұмыстары кезінде табылған мәдени қабаттар алаңның ерте темір ғасырынан бастап кейінгі орта ғасырларға дейін бірнеше рет қолданылғанын куәландырады.

Жоғарғы қабатты мерзімдеу үшін кашин керамикасы мен жылтыратылған ыдыс сынықтарының табылуының маңызы ерекше. Жоғары технологиялық өнім болып табылатын кашин керамикасы XIV ғасырда Оңтүстік Приуральеге жаппай ене бастады, бұл АЮӨА-ның трансконтиненталды сауда желілеріне кіріктірілгенін көрсетеді (Тузбеков, 2021 а: 160-164). Н.А. Мажитов қалашықтан табылған жылтыратылған құмыраның Орта Азиядағы Отыр (қазіргі – Қазақстанның оңтүстігі) материалдарымен морфологиялық ұқсастығына сүйене отырып, Тырналы қалашығын Приуральенің алтынордалық пунктірі ретінде түсіндірді (Мажитов, Султанова, 2009: 388). Тұрғын алаңның шағын өлшемдері қуатты фортификациямен үйлесе отырып, оны Алтын Орда ханының башқұрт феодал-вассалының қоныс-мекені (усадыбасы) ретінде қарастыруға мүмкіндік береді (Мажитов, 1981 б: 223).

Қазіргі заманғы тарихнамада баламалы түсіндірмелер де бар. Мәселен, В.А. Иванов пен В.А. Злыгостев бұл нысанды чиялик мәдениетін тасымалдаушылардың қыстауы (кышлау) ретінде қарастырады (Иванов, Злыгостев, 2021: 144). Е.А. Русланов басқа да перспективалы гипотезаны ұсынып, қалашық «Солтүстік сібір сауда жолында» кедендік және бақылау пункті қызметін атқарды деп болжайды. Бұл өзен артериясы арқылы сібірлік халықтардың қажеттіліктері үшін Оңтүстік Приуральеде өндірілетін беделді тауарлар мен металлургиялық өнімдердің, атап айтқанда әйгілі шойын қазандардың транзиті жүзеге асырылған. Белсенді тауар-ақша қатынастарының растауы ретінде 1980 жылғы археологиялық есептерде тіркелген күміс дирхамның (өкінішке қарай, қазір жоғалған) табылуы қызмет етеді.

Қоныстық ескерткіштерге толықтыру ретінде Тырналы қалашығының маңында орналасқан және 1968 жылы Ю.А. Морозов ең жақсы зерттеген Қадыр (Кадыровские) I және II қорымдары қызмет етеді (Археологическая карта, 1976: 139). XI–XII ғасырлардан XVIII ғасырдың басына дейін жұмыс істеген бұл некропольдер айлин-башқұрттардың рухани мәдениетін көрсетеді. Қадыр I қорымының 21 жерлеу орнына жүргізілген археологиялық зерттеулер мұсылмандық ғұрыптың үстемдігін анықтады: асты ойылған (подбойный) қабір шұңқырлары, батысқа бағдарлануы және бетінің құбылаға қаратылуы. Алайда исламға дейінгі наным-сенімдердің сарқыншақтарының (аяқ-қолдарын байлау, қола ыдыстардың болуы, бағдардың тұрақсыздығы) тіркелуі мәдени дәстүрлердің синкретизмі жағдайында өткен өңірлік тұрғындардың ұзақ уақытқа созылған исламдану процесін куәландырады (Гарустович, 2016: 26-30).

Осылайша, АЮА-ның өзекті археологиялық жағдайы алтынордалық кезеңде өңір халқының оқшауланбағанын, керісінше Еуразияның ірі қалалық және қолөнер орталықтарымен тікелей байланыстарды сақтай отырып, Жошы Ұлысының экономикалық және саяси процестерінің белсенді қатысушысы болғанын сенімді түрде мәлімдеуге мүмкіндік береді.

Өңірдегі рулық топтардың антропологиясы

Башқұрт этносының физикалық келбетін жүйелі түрде зерттеу XVIII ғасыр зерттеушілерінің алғашқы сипаттамалық жазбаларынан бастау алатын ұзақ тарихқа ие. Алайда, антропологиялық ізденістердің нағыз ғылыми, академиялық іргетасы XX ғасырдың басында көрнекті ғалым С.И. Руденконың басшылығымен жүргізілген ауқымды

экспедициялардың арқасында қаланды. Бұл жұмыстардың нәтижелері башқұрттардың морфологиялық әртүрлілігін тіркеп қана қоймай, кейінгі көпжоспарлы зерттеулер үшін бастапқы нүкте болды. Қазіргі антропологиялық жіктемеде башқұрт популяциясының құрамында төрт негізгі тип бөліп көрсетіледі: суборал, оңтүстік сібір, понтийлік және аққұба еурпеоидты (светлый еурпеоидный). Олардың әрқайсысы оралдық типтегі ежелгі автохтонды субстраттан бастап сармат-алан және кейінгі түркі-моңғол тайпаларының көші-қон толқындарына дейінгі нақты тарихи қабаттардың көрінісі болып табылады (Антропология башкир, 2011: 387–388).

АЮА башқұрт халқы тарихи ретроспективада XVII–XVIII ғасырлардағы құжаттық дереккөздер бойынша «Ай тобы», «Айленіктер» ретінде белгілі рулық бірлестікті құрады. Әлі XVII ғасырдың екінші жартысында басталған бұл одақтың ыдырау процесі рулық принцип бойынша құрылған 12 дербес болыстың құрылуына әкелді, бұған 1734 жылғы арыз (челобитная – Московияда азаматтық немесе қылмыстық іс бойынша өтініш немесе шағым баяндалатын құжаттың айрықша түрі) куәлік етеді: «В прошлых годех до взятъя царства Казанского пращеры прадеды и деды и отцы наши и мы нижайшие башкирцы двенадцати волостей, а именно Айлинской, Дуванской, Сарты, Сызгинской, Упейской, Черлинской, Мурзаларской, Тюбеляцкой, Каратавлинской, Тырняклинской, Алыской, Жилаирской владели вотчинною землею и всякие угодьи по раздаче ногайского хана по тамгам и по урочищам без письменных крепостей всю вообщее и по взятью Царства Казанского тою нашей землею и всякими угодьями владеем ... и ясак платим все 12 волостей вопще...» (ИБР 2017 а: 312). Исле, Дуван, Құдуй және Мырзалар руларының дәстүрлі шежірелік ескерткіштерінде Сырдарияның дала аудандарынан келген біртұтас аңызға айналған ата-бабадан (Мырзабек немесе оның ағалары) шыққан моноцентризм идеясы дәйекті түрде жүргізіліп жатқанын атап өту маңызды (Кузеев, 2010: 191).

Фольклористика тұрғысынан «сұр атты» жоғалту және кейіннен Оралда жаңа отан табу туралы мұндай сюжеттер классикалық этногониялық миф болып табылады. Дегенмен, Айле және Табын бірлестіктерінің тұтас бірқатар тайпаларының (кландарының) биологиялық бірлігін негіздейтін мұндай мифтер физикалық антропология мен популяциялық генетика материалдарымен белгілі бір дәрежеде қайшылыққа түседі.

Бұл процестерді верификациялау үшін эмпирикалық базаны Айле башқұрттарының қоныстары мен қорымдарында жүргізілген қазба жұмыстары барысында алынған краниологиялық сериялар ұсынады: Старо-Халилово, Абдрашитово, Ахуново (Антропология башкир, 2011: 87) және Кадырово (Нечвалода, 2015: 388). Бұл материалдарды талдау АЮА халқының антропологиялық келбетінде оңтүстік сібір типі басым екенін көрсетеді. Бұл ретте Башқұртстанның солтүстік-шығысында аталған типтің генезисі моңғол жаулап алуының тікелей салдары емес, ерте ортағасырлық көшпелілердің (VIII–XII ғғ.) көші-қонымен байланысты деп тұжырымдаған Р.М. Юсуповтың тұжырымдамасы қағидаттық маңызға ие. Юсупов Алтын Орда дәуіріндегі башқұрттардың «моңғол-татарлармен» байланысы ауқымды биологиялық ассимиляциядан гөрі, этномәдени және әскери-саяси өзара әрекеттесу форматында болды деп есептеді. Ордалық топтардың инфильтрациясы нүктелі, көбінесе элиталық сипатта болды, бұл жергілікті субстраттың морфологиялық тұрақтылығын сақтауға мүмкіндік берді (Антропология башкир, 2011: 94). Бұл қорытындының дұрыстығы Жошы ұлысының орталық облыстары мен қазіргі қазақтардың материалдарын салыстырмалы талдау кезінде расталады. АЮА башқұрттары ордаға дейінгі кезеңдегі «Башқұртстан көшпелілерімен» және шиялық археологиялық мәдениетін алып жүрушілермен тұрақты жақындықты көрсетеді. Соңғы орта ғасырлардағы Сынтыштамақ қорғандарының краниометриялық деректері бұл ұқсастықты растайды: осы жерлеу орындарынан табылған бас сүйектер сериясы солтүстік-шығыс аудандардағы қазіргі башқұрттардың физикалық типімен тікелей аналогтарды байқатады (Ефимова, 1991: 81). Бұл орда кезеңінде аталған аумақта ерте

орта ғасырлар дәуіріндегі ата-бабаларының физикалық сипаттамаларын сақтап қалған тұрақты популяция өмір сүруін жалғастырды деп тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Дегенмен, антропологиялық деректер АЮА аумағында алтынордалық аристократиямен генетикалық байланысты ерекше қабаттың бар екенін тіркейді. Зерттеу аясынан тыс, Башқұртстанның тас кесенелерінен, атап айтқанда билеуші Хұсейнбектің кесенесінен табылған бірегей материалдар осы әлеуметтік стратификацияны түсінуге кілт беретінін атап өтейік. Зерттеулер бұл қорымнан табылған бас сүйектің қазақ және солтүстік-шығыс башқұрт топтарының морфологиялық өзгергіштік шекарасында орналасып, Ахуново (Мырзалар руы) және Наурузоводан алынған краниологиялық серияларға барынша жақындығын көрсетті. Ахуноводан алынған іріктеме барлық башқұрт серияларының ішіндегі ең моңғолоидтысы ретінде танылғанын, бұл оны жалпыөңірлік контекст аясында ерекшелейтінін атап өткен маңызды (Гарустович, Нечвалода, 2020: 274–285).

АЮА руларының бір бөлігінің шығу тегінің «элиталық» нұсқасының пайдасына тағы бір маңызды дәлел ретінде Қазан ханы Махмұдтың келбетімен морфологиялық параллельдер қызмет етеді. Қазан кремлінің I кесенесінен табылған ханның бас сүйегі Мырзалар руының башқұрт серияларына, сондай-ақ Қоңырат өңірінің қазақ серияларына таңқаларлық жақындықты көрсетеді (Гарустович, Нечвалода, 2020: 278, 282). Белгілердің мұндай кластерленуі өзіндік антропологиялық келбетке ие және жоғары әлеуметтік мәртебеге үміттенетін (бұл «мырза» этнонимінің өзінде көрініс тапқан) Мырзалар руы ордалық элиталық топтардың башқұрт ортасына инкорпорациялануының өнімі болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Өңірдегі рулық топтардың генетикалық сипаттамасы

Бүгінгі таңда кең ғылыми айналымға солтүстік-шығыс башқұрттардың жеткілікті көлемдегі іріктемесі енгізілген (Юсупов и др., 2016: 19). Алайда аталған іріктемеге өзіндік ерекшелігі бар солтүстік-шығыс башқұрт кландары жеткіліксіз дәрежеде енгізілгенін, ал бірқатар жергілікті рулар дерекқорларда мүлдем болмағанын мойындау керек. Осы себепті, «Янған-Тау» ЮНЕСКО Ғаламдық геопаркінің белсенді қолдауымен 2014–2024 жылдар аралығындағы онжылдық кезеңде қосымша генетикалық материал жинау бойынша жұмыс жүргізілді. Зерттеу башқұрттың Мырзалар, Тырнақлы, Тубеляс және Қаратаулы руларының өкілдерін (аталық желісі бойынша тікелей ұрпақтарын) қамтыды. Бұл топтар тарихи өткен кезеңде біртұтас Ай тобының құрамына кірген және АЮА аумағында жинақы қоныстанған. Жұмыстың бұл кезеңінің негізгі мақсаты Y-хромосомасының полиморфизмі бойынша аталған популяциялардың көші-қон жолдары мен генетикалық сабақтастығын қайта жаңғырту (реконструкциялау) болды.

Жүргізілген генетикалық зерттеулердің нәтижелері бірқатар іргелі тұжырымдарды растауға мүмкіндік берді. Екі негізгі рулық топ – Мырзалар және Тырнақлы өкілдері үшін Y-DNA бойынша басым (абсолютті доминантты) гаплотоп ретінде I1-z140 анықталды. Бұл генетикалық желі Солтүстік Еуропа халықтары үшін спецификалық маркер болып табылады. Біздің өзіндік іріктеміміз 18 мырза руынан және 11 тырнақлы руынан Y-ДНК үлгісін құрады. Бұған дейін жүргізілген зерттеулерді және башқұрт этносының құрамындағы аталған рулардың жалпы санының салыстырмалы түрде аздығын ескере отырып, қазіргі мырзалар мен тырнақлылардың басым бөлігінің аталық желісі бойынша шығу тегін солтүстік еуропалық өңірден шыққан мигранттармен жоғары сенімділікпен байланыстыруға болады. Хронологиялық тұрғыдан бұл процесс біздің заманымыздың I мыңжылдығының екінші жартысына сәйкес келеді, бұл ретте еуропалық тармақтардың башқұрт субкладтарынан бөліну уақыты б.з. V–VI ғасырларымен мерзімделеді.

Бұл генетикалық желілерді тасымалдаушылар Оңтүстік Оралға келіп, ғасырлар бойы оралдық, ирандық және түркілік тектен шыққан жергілікті автохтонды халықпен ассимиляцияланған. Сірә, б.з. II мыңжылдығының басына қарай олар өңірлік халықтың ажырамас құрамдас бөлігіне айналып, одан әрі күрделі этногенез барысында қазіргі башқұрт

халқын қалыптастырды. I1-z140 гаплотобының жалпы алғанда түркі және орталық азиялық халықтар үшін мүлдем тән емес екенін атап өткен маңызды. Салыстыру үшін: ордалық шығу тегі расталған қазақ руларының көпшілігінің өкілдерінде шығысаязиялық және далалық желілер – C, O, D гаплотоптары басым, олардың жиынтық үлесі жиі 50%-дан асады.

Алайда, митохондриялық ДНҚ (mtDNA) талдауының нәтижелері, яғни мырзалар мен тырнақлы рулары аналық желісі бойынша туыстықты зерттеу өзге көріністі көрсетті. Классикалық еуразиялық желілермен (U5a/T1a) қатар тіркелген C4a1*, U4d2g, D4a сияқты шығысаязиялық текті генетикалық желілердің айтарлықтай үлесі анықталды. Мұндай жағдай – «батыстық» аталық желі мен «шығыстық» аналық желінің қатар келуі – Еділ бойы мен Оралдың элиталық топтарын зерттеу нәтижелерінде жиі кездеседі. Мысалы, N-P43>Y3195 субклада өз тегін ықпалды ордалық әмір Қарабектен тарататын «карин» князьдеріне тән. Бұл ретте аталған субклад өз құрылымы бойынша ұдмұрт және обь-угор топтарына жақын болып шықты (Генофонд татар, 2021: 54–58). Осындай параллельдер қызметтегі Яушев мырзаларда және Қазан князі Яуштың ұрпақтары саналатын I1-DF29>Z63>Y4493 солтүстікеуропалық желісінің басқа да өкілдерінде байқалады (Генофонд татар, 2021: 42–43). Сонымен қатар, тарихи Мещёра (Мукша ұлысы) облысының мырза руымен Ока-Сура өзендері аралығындағы мокшаларға Y-DNA J2b-Y12000 генетикалық желісі тән. Бұл топтардың барлығы өз уақытында Орал мен Еділ бойындағы Алтын Орда аристократиясының орбитасына енгізілген болатын (Генофонд татар, 2021: 12, 63–65).

Сондай-ақ, біздің басқа да генетикалық ізденістеріміздің нәтижелеріне назар аудару қажет. Башқұрттың Тырнақлы кланы өкілдерінің бірі, атап айтқанда оның Түрікмен-Тырнақлы кіші руы Y-DNA R1b (DYS390=22, DYS385=13-16) генетикалық желісіне жататыны анықталды. Бұл желі Қаратаулы және Телеу руларының тармағына параллель болып табылады. Түрікмен-Тырнақлы өкілдерімен бірге, спецификалық Y-STR маркерлерін (бірегей генетикалық профильдерді) талдау негізінде, бір кластерге башқұрттың Меркіт кланының өкілдері (R-Y22195 желісі), сондай-ақ телеуттер (Тогул, Аз-Кыштым топтары), шорлар, томск татарлары, кумандылар, еділдік және литвалық татарлар кіреді (ИБР, 2017 а: 250).

Демек, башқұрттың Мырзалар және Тырнақлы кландарының генофонд ерекшеліктері жергілікті башқұрт элитасының сырттан келген ордалық аристократиямен ықтимал династиялық және некелік байланыстары туралы ғылыми негізделген болжам жасауға мүмкіндік береді. Мұндай әскери-саяси одақтар билеуші ру өкілдеріне үйлену арқылы жоғары мәртебеге ие болған шыңғыс ұрпақтарының «гургэндері» (күйеу балалары) мысалында Моңғол империясының тарихында жақсы белгілі [Рашид ад-Дин 1952: 70]. Башқұрт этнонимиясында өте сирек кездесетін, тарихшы Р. Г. Кузеев мырзаларларда тіркеген «моңғол» этнонимі осы көне дәстүрдің жаңғырығы болуы әбден мүмкін (Кузеев, 2010: 187).

Мырзалар және Тырнақлы руларының этникалық және саяси тарихына одан әрі шолу жасау жазбаша дереккөздерді, ең алдымен олардың шежірелерін тереңірек зерттеу арқылы мүмкін болады. Айлелік (мырзаларлық) башқұрттардың ең көне шежіресін 1919 жылы өлкетанушы Ғ. Вильданов Башқұрт республикасының Месягутов кантонындағы Махмұт ауылында жазып алған, өлкетанушының мәліметі бойынша бұл шежіренің жасы жазып алынған сәтте 200 жылдан асқан (Башкирские шежере, 1960: 166–167, 217). Башқұрт-айлеліктердің БР Туймазы ауданы Балтаев ауылындағы шежіресі де ғылыми қызығушылық тудырады, онда мырзалар башқұрттарының ата-бабасы – Алашай (Алатай) тікелей көрсетілген (ИБР, 2017 а: 752–753). Бұл мәтіндердегі ортақ ата-баба ретінде халық дәстүрінде Майқы бидің ұрпақтарына жатқызылатын белгілі бір Юлбуга аталады. Юлбуганың Шыңғысханның аты аңызға айналған түменбасысымен (темник) тікелей туыстығының дұрыстығы біз үшін күмәнді болып көрінгенімен, оның ұлдары – Имса, Тумса және Куса – дереккөздерде Ай және Юрюзань өзендерінің аңғарларында қоныстанған рулардың тікелей негізін қалаушылар ретінде белгіленген. Шежіре нұсқаларындағы қайшылықтарға байланысты нақты қай рудың

қай ағадан тарағанын дәл анықтау қиынға соғады. Алайда тырнақлылық нұсқада Юлбуга ұлдарының бірі – «Имса бидің» туған жылы – 1471 жыл сақталған (Идельбаев, 1998: 134–135). Есіміндегі «би» қосымшасы сол кездегі башқұрт феодалдық аристократиясының мәртебелік титулы болып табылады (Мажитов, Султанова, 2009: 479–487). Бұл АЮА башқұрттарының ортақ ата-бабасы Юлбуга XV ғасырдың ортасында немесе бірінші үштігінде дүниеге келген деп болжауға мүмкіндік береді.

YFull базасының өзекті деректеріне сәйкес, Мырзалар (I-FT371964 субклада) және Тырнақлы (E581 тармағы) руының өкілдері шамамен XIII–XV ғасырларда өмір сүрген ортақ ата-баба I-Y215805-тен тарайтын екі нақты генетикалық кластерді құрайды (База генетических данных Yfull, Tree DNA). Одан әрі зерттеу барысында ауtosомдық компоненттер бойынша АЮА башқұрттарының Еуразияның ерте ортағасырлық халқымен айтарлықтай ұқсастығы бар екені анықталды. Атап айтқанда, оногур-булғар текті көшпелілердің Da142 үлгісіне (Damgaard et al., 2018), 656 хазар-үлгісіне (Корниенко и др., 2021: 473], сондай-ақ Паннонияны жаулап алу кезеңіндегі венгрлерге (Mari Järve and all, 2019) жақындық байқалады. Біздің іріктемемізде жүргізілген негізгі компоненттерді талдау (PCA) бойынша барлық алдыңғы зерттеулер тұтастай алғанда барлық АЮА башқұрт халқы үшін де өзектілігін сақтайды.

Зерттеуіміздің мақсаттары үшін 1649 жылғы патша Михаил Федоровичке жазылған арыз маңызды болып табылады, онда «Әйле болысының князі» Нурдаулет Кодевляров аталады (ИБР, 2017 b: 278). Құжатта бұл адамның нақты қай руға жататыны көрсетілмеген, өйткені ол кезде біртұтас Әй тобының тұтастығы әлі сақталған болатын. Алайда Әйле тайпасының шежіресінде Нурдаулет Құлырыстың ұлы деп аталған (Башкирские шежере, 1960: 166-167). XVII ғасырдағы «айлелік князьдердің» шығу тегі орда кезеңіндегі әкімшілік элитадан бастау алуы әбден мүмкін. Осы орайда Мырзалар руы атауының этимологиясы өте маңызды: ол жоғарғы алтынордалық аристократия өкілдері аталған «мырза» (князь) терминінен шыққан.

АЮА шегіндегі тағы бір маңызды рулық топ – қазіргі Башқұртстан мен Челябинск облысының шекарасындағы Қаратаулы жотасының бөктерінде орналасқан шағын Қаратаулы кланы. Қаратаулы кланы ұрпақтарының генетикалық маркері ретінде R1b-M73 (DYS390=22 желісі) субклада қызмет етеді. Y-STR маркерлерінің бұл мәндері қаратаулыларды қыпшақ этникалық ортасына немесе оған жақын түркілік қауымдастыққа айқын жатқызады. Бұл қорытындыны біз алғаш рет жариялап отырған, R1b-M73 (DYS385=13–17) гаплотобына, атап айтқанда R-Y20756 субкладына жататынын растаған Қаратаулы кланы өкілінің толықгеномдық BigY тестінің нәтижелері дәйектейді (YFull генетикалық дерекқоры, Family Tree DNA генетикалық, палеоДНК дерекқоры). Генетикалық тұрғыдан бұл желі Моңғолиядағы Таван-Толгой ортағасырлық қорымының материалдарына жақын. Осы тармақта Төменгі Новгород облысының мишарлары, ал спецификалық STR-маркерлері бойынша – башқұрттың Телеу (Теляу) руы, сондай-ақ қырғыздар, қазақтар, өзбектер мен түрікмендердің бір бөлігі орналасқан (ИБР, 2017 a: 250).

Одан әрі, бұрын әкімшілік жағынан Қаратаулы болысына қараған Қалмақлар ауылындағы башқұрттарды талдау нәтижелерін назардан тыс қалдыруға болмайды. Бұл ауылдың тұрғындары «қалмақтан шыққан тептярлар» сословиелік тобының ұрпақтары болып табылады. Ауылдың негізін қалаушы ұрпақтарының біріне жүргізілген толықгеномдық тестілеу одан C гаплотобының субкладын анықтады. Бір қарағанда, бұл моңғолтілді халықтармен байланысты көрсетеді, алайда бұл субклад бойынша ең жақын генетикалық туысы Қонырат руынан шыққан қарақалпақ (Өзбекстан) болып шықты. Олар бірге жасы шамамен 1050 жыл болатын C-MF168787 субкладын құрайды. Осы топқа Найман тайпасының қазақтары да кіреді (YFull генетикалық дерекқоры, Family Tree DNA генетикалық дерекқоры).

Айлелік шеңбердің төртінші кланы – Тубеляс. Жоғарыда қарастырылған топтар сияқты, бұл ру өкілдерінің абсолютті көпшілігі N1c желісіне, дәлірек айтқанда N-FT411776 субкладына (BigY бойынша) жатады. Бұл субкладтың жасы 1600–2200 жылды құрайды (YFull генетикалық дерекқоры). Осы генетикалық өрісте Үйсін-Сіргелі руының қазақтары,

моңғолдар мен буряттар орналасқан. Осы немесе параллель субкладқа Қоңырат (өкілдердің шамамен 3%-ы) және Жалайыр (тестіленгендердің 22%-ы) руларының қазақтары жатады деген ықтималдық өте жоғары (Жабагин, 2017: 14). Біздің пікірімізше, бұл тубелястардың ата-бабасының Алтай немесе Шығыс Қазақстан жақтан келгендігі туралы рулық аңыздарын растайды (Кузеев, 2010: 256). Сонымен бірге, бұл Тубеляс тайпасының шығу тегін дәстүрлі түрде Қуақан (Кувакан) тайпасына жатқызуға күмән келтіреді, өйткені соңғылары фин-угорлық тегі бар N1c-L1034 субкладына жатады. Қуақан тайпасының ДНҚ-сына қосымша талдау жасау бұл мәселені түпкілікті анықтауға мүмкіндік береді.

Үлкен Айле болысының құрамындағы тубелястарды тіркейтін жалғыз тарихи құжат: «... мы нижайшие башкирцы двенадцати волостей, а именно Айлинской... Тюбеляцкой, Каратавлинской, Тырняклинской... владели вотчинною землею по раздаче ногайского хана...» деп баяндайды (ИБР 2017 а: 312–313). Бұл құжат XVII ғасырдың аяғымен мерзімделеді. Тубеляс руының башқұрттары бұл одаққа дәл орда кезеңінде интеграциялануы әбден мүмкін. XVI ғасырдағы «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» шығармасында: «подчинив народы р.с.т.м туалас... он летовал [в их землях] ...» деп атап өтілген. Зерттеуші И.А. Мустакимов «р.с.т.м» терминін «қыштым» (алым төлеуші), ал «туалас» терминін Тубеляс тайпасының өзатауы (самоназвание) ретінде түсіндіреді (Мустакимов, 2010: 25–26).

Талқылауды қорытындылай келе, қоныстары Ай өзені алабының оң жағында орналасқан Әйле руын (кланын) атап өтейік. Антропологиялық-генетикалық және нарративті деректердің барлық массиві башқұрт-айлеліктердің Орталық Азия мен Оңтүстік Сібір өңірлерімен терең этногенетикалық байланыстары бар екенін болжауға мүмкіндік береді. Сөз қазақтар мен қарақалпақтар құрамындағы қоңырат және жалайыр сияқты бөлімшелермен, сондай-ақ моңғол және бурят руларымен байланыстар туралы болып отыр. Қоңырат тайпасының қазіргі башқұрт этнонимиясында ресми түрде жоқ екеніне қарамастан, XVIII ғасырдың екінші жартысындағы құжаттарда Златоуст уезінде жер сату кезінде «қоңырат башқұрттары» (кунратские башкиры) тіркелген. N-FT411776, R-Y20756 және C-MF168787 генетикалық желілерін тасымалдаушылар болып табылатын айлеліктердің едәуір бөлігінің дереккөздерде қоңыраттық, жалайырлық немесе алаштық (алыские) башқұрттар ретінде көрінетін топтарға тікелей қатысы болуы ықтимал. Бұл кландардың XVII–XVIII ғасырларда тіркелуі XIII–XV ғасырлар кезеңінде ордалық (моңғолдық) және қыпшақ бірлестіктерінің башқұрт этносының құрамына интеграциялануының ұзақ процесін растайды. Құрылымы мен шығу тегі жағынан ұқсас рулық топтар бүгінде қазақтардың, қарақалпақтардың және ноғайлардың генофондының негізін құрайды, бұл аталған өңірдегі тарихи процестердің тұтастығын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

Соңғы орта ғасырлар дәуірінде географиялық және саяси жағынан Жошы ұлысының солтүстік шеткі аймағы болған Солтүстік-шығыс Башқұртстан жергілікті (автохтонды) субстрат пен сырттан келген көшпелі элиталардың тоғысуы (конвергенциясы) жүзеге асқан бірегей этномәдени байланыстар аймағы болды. Географиялық тұрғыдан бұл ареал Орал тауларының күрделі тау-орман жүйесімен біріктірілген кең байтақ орманды дала жазығы болып табылады. Уфа (Қараидель) өзенінің ірі сол жақ салалары болып табылатын Ай және Юрюзань өзендері мыңдаған жылдар бойы Оралдың ішкі аудандарын Еуразиялық дала белдеуімен байланыстыратын негізгі көлік және көші-кон дәліздері қызметін атқарды (Турикешев, 2018: 13–15).

Алынған мәліметтер негізінде келесідей тұжырымдар жасауға болады:

Аутосомдық маркерлерді талдау Ай-Юрюзань өзенаралық алабы (АЮА) тұрғындарының негізгі генетикалық қабаты ерте темір ғасыры (сақ-тасмола шеңбері) және ерте орта ғасыр (хазарлар, бұлғарлар, мажарлар) популяцияларымен сабақтастықты сақтайтынын көрсетеді. Осы субстраттың сақталуы ордалық және қыпшақтық

компоненттердің ағыны жаппай сипатта болмағанын, керісінше нүктелі «элиталық инфильтрация» сипатында болғанын тұжырымдауға мүмкіндік береді. Жаңа Y-DNA және Mt-DNA гаплотоптарын тасымалдаушы топтардың көші-қоны саяси элиталар мен мәдени кодтардың өзгеруіне әкелді, бірақ жергілікті халықтың түбегейлі алмасуын тудырған жоқ.

Зерттеліп отырған кландардың жоғары гетерогенділік дәрежесімен сипатталатын күрделі генетикалық құрылымы анықталды. Мырзалар және Тырнақлы руларының башқұрттарында «шығысаяздық» митохондриялық желілер (C4a1*, U4d2g, D4a) аясында «батысеуразиялық» I1-z140 (Y-DNA) гаплотобының табылуы ерекше көші-қон моделі туралы гипотезаны растайды. «Азиялық» әйелдер желісімен қатар «еуропалық» ерлер желісінің болуы патрилокальды неке стратегияларының және сырттан келген ақсүйектер мен орда аристократиясы арасындағы ұзақ мерзімді династиялық байланыстардың сенімді биологиялық маркері болып табылады. Бұл мәліметтер жазба ескерткіштер мен шежірелерде тікелей расталады, онда Алтын Орда қоғамының жүйелі трансформациясы кезеңінде өздеріне мұрагерлік (вотчиналық) құқықтарды бекіткен Айлы болысының иерархиясындағы «князьдер» мен «мырзалардың» ерекше мәртебесі тіркелген.

Толық геномдық секвенирлеу нәтижелері (соның ішінде ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырған Қаратауылы руына арналған BigY тестінің деректері) солтүстік-шығыс башқұрттардың бір бөлігінің кең ауқымды қыпшақ этникалық массивімен даусыз байланысын растайды. Сонымен қатар, Түбеляс руында анықталған N-FT411776 субклада (N1c желісі) қазақтың Үйсін және Жалайыр бірлестіктерімен генетикалық туыстықты көрсете отырып, Алтай мен Шығыс Қазақстан тарапынан нақты көші-қон векторын көрсетеді. Бұл түбелясардың өз ата-бабаларының «шығыстық» шығу тегі туралы халық аңыздарын дәйектейді және олардың жалпы башқұрт этносына бірігуі дәл осы Алтын Орда кезеңінде аяқталғанын көрсетеді.

Аймақ халқының антропологиялық және археологиялық сабақтастығы расталды. Алтын Орда кезеңінде АЮОА тұрғындары Дешті Қыпшақтың жалпы әлеуметтік-мәдени және саяси кеңістігіне органикалық түрде сіңісіп кеткені анықталды. Оңтүстіксібірлік антропологиялық типтің басым болуы ерте орта ғасырлардағы (VIII–XII ғғ.) көшпелі топтардан, сондай-ақ Моңғол империясының гүлдену кезеңінен белгілердің тұрақты генетикалық тасымалдануын куәландырады. Тырналы (Турналинское) қалашығымен, ерте исламдық қорымдармен және өзіндік мүкәммалмен (инвентарьмен) ұсынылған археологиялық контекст аймақты Еділ бойы мен Орта Азияның қолөнер орталықтарымен тұрақты сауда және әкімшілік байланыстарды ұстап тұрған Алтын Орда ықпалының маңызды форпосты ретінде белгілейді. Мырзалар руы өкілдерінің Құсейінбек кесенесі мен Қазан кремлінің ақсүйектер қорымдарындағы (атап айтқанда, Махмұд ханның бейнесіне) краниологиялық серияларға анықталған антропологиялық жақындығы олардың Еуразия көшпелілерінің әскери-саяси элитасына генеалогиялық қатысы бар екенін тікелей көрсетеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Ай-Юрюзань өзенаралығының солтүстік-шығыс башқұрттарының этногенезін оқшауланған жергілікті топ (изоляция) ретінде емес, Еуразия кеңістігінде және, атап айтқанда, Жошы Ұлысында орын алған ауқымды этномәдени және әлеумет-саяси процестердің органикалық бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Өңірдің рулық бірлестіктерінің қалыптасуы көне ураль-еділлік субстрат қуатты қыпшақтық көші-қондармен және алтынордалық аристократия элиталық топтарын мақсатты түрде кіріктіру (инкорпорациялау) тетіктерімен ұзақ мерзімді өзара әрекеттесуге түскен көп деңгейлі өркениетаралық синтездің нәтижесі ретінде көрінеді.

Қазіргі заманғы шығыстану тұрғысынан алғанда, анықталған генетикалық және тарихи деректер шеткі аймақ халқының Орта Азия көшпенділерімен терең этногенетикалық байланыстарын сенімді түрде тіркейтіні өте маңызды. Зерттеліп отырған кландардың

генеалогиялық векторлары заманауи қазақтар, қарақалпақтар мен ноғайлардың негізін құраған түркі-моңғол топтарының этногенезімен тікелей параллельдерді көрсетеді. Бұл Дешті Қыпшақтың барлық кеңістігіндегі тарихи процестердің бірлігін даусыз айқындайды және Оңтүстік Орал халқының ордадан кейінгі дәуірдің трансконтиненталды сауда және әкімшілік желілеріне интеграцияланғанын растайды.

Археология, популяциялық генетика және жазба деректер мен дәстүрлі шежерелерді сыни тұрғыдан талдау синтезі сынды кешенді пәнаралық әдіснаманы қолдану еуразиялық ориенталистика үшін жаңа перспективалар ашады. Рулық топтардың биологиялық бірлігі туралы этногониялық мифтердің көбінесе этникалық шоғырлану үшін жасалған кейінгі әлеуметтік конструкт екені көрнекі түрде дәлелденді. Шын мәнінде, көшпелі қауымдардың этногенезі күрделі гетерогенді сипатта болды. Ұсынылған зерттеу моделі өзінің жоғары тиімділігін дәлелдейді және орта ғасырлар дәуіріндегі Оңтүстік Орал, Қазақстан және Орта Азияның шекаралас аумақтары көшпенділерінің этносаралық байланыстары мен тарихи өзара іс-қимылын одан әрі зерттеу үшін іргелі негіз бола алады.

Әдебиеттер:

Антропология башкир, 2011 - *Антропология башкир* / М. А. Бермишева, В. А. Иванов, Г. А. Киньябаева и др. – СПб.: Алетей, 2011. 496 с.

Башкирские шежере, 1960 - *Башкирские шежере* / Сост., пер. текстов, введение и коммент. Р.Г. Кузеев; АН СССР. Башкир. филиал. Ин-т истории, языка и литературы. – Уфа: Башкиргиздат, 1960. 304 с.

Берсенёв, Тузбеков 2024 - Берсенёв Е.В., Тузбеков А.И. Результаты трасологического изучения костяных изделий с селища эпохи Золотой Орды Подымалово-1 (по материалам раскопок 2022 года) // *Археология евразийских степей*, №3. Академия наук Республики Татарстан. 2024. С. 47-59.

Гарустович, 2015 б - *Гарустович Г.Н.* Особенности мусульманской погребальной обрядности башкир в эпоху позднего Средневековья // *Этнические взаимодействия на Южном Урале. Материалы VI Всероссийской научной конференции. Министерство культуры Челябинской области; Областное государственное бюджетное учреждение культуры «Челябинский государственный краеведческий музей».* 2015. С. 314-322

Гарустович 2015 а - *Гарустович Г.Н.* Чияликская археологическая культура эпохи средневековья на Южном Урале // *Уфимский археологический вестник*, №15. Уфа, 2015. С. 181-198.

Гарустович, 2016 - *Гарустович Г.Н.* Мусульманская погребальная обрядность северо-восточных башкир в эпоху позднего средневековья // *Вестник Академии Наук Республики Башкортостан.* Уфа, 2016. С. 25-32.

Гарустович, Нечвалода, 2020 – *Гарустович Г.Н., Нечвалода А.И.* Средневековые каменные мавзолеи Башкортостана история, археология, биоантропология. Уфа, Китап. 2020. 400 с.

Генофонд татар, 2021 – *Генофонд татар: историко-генетическое исследование. Гаплогруппы Y-хромосомы* / М.М. Акчурин и [др.]. Казань. Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021. 112 с.

Ефимова, 1991 – *Ефимова С.Г.* Палеоантропология Поволжья и Приуралья / С.Г. Ефимова; МГУ им. М. В. Ломоносова. М.: Изд-во МГУ, 1991. 95 с.

Жабагин, 2017 – *Жабагин М.К.* Анализ связи полиморфизма Y-хромосомы и родоплеменной состав в казахской популяции (03.02.07 – генетика 2017). Автореф. к. биол. н. 24 с.

Идельбаев, 1998 – *Идельбаев М.Х.* Шәжәрә башкир долин рек Ай и Юрюзань // *Ватандаш*, №5(20), 1998. Уфа, С. 134–141.

Кузеев, 2010 – *Кузеев Р. Г.* Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2010. 560 с.

Корниенко, 2021- *Корниенко И.В. и др.* Y-гаплогруппы костных останков из курганных погребений хазарского времени на территории юга России // Генетика. 2021. Том 57, № 4. с. 464–477.

ИБР, 2017 а – *История башкирских родов. Кудей, Мурзалар, Каратавлы.* Том 23 / С.И. Хамидуллин, Б.А. Азнабаев, И.З. Султанмуратов, И.Р. Саитбатталов, Р.Р. Шайхеев, Р.Р. Асылгужин, В.Г. Волков, А.А. Каримов, А.М. Зайнуллин, Р.М. Сагидуллин. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН; Китап, 2017. 808 с.

ИБР, 2017 б – *История башкирских родов. Айле, Тырнаклы, Тубаляс.* Том 25. Часть 1 / С. И. Хамидуллин, Б. А. Азнабаев, И. Р. Саитбатталов, И. З. Султанмуратов, Р. Р. Шайхеев, Р. Р. Асылгужин, В. Г. Волков, А. А. Каримов, А. М. Зайнуллин. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН; Китап, 2017. 752 с.:

Нечвалода, 2015 – *Нечвалода А.И.* К антропологии северо-восточных башкир: краниологические материалы // Этнические взаимодействия на Южном Урале. Материалы VI Всероссийской научной конференции. Челябинск. 2015. С. 396–401.

Нечвалода, 2019 - *Нечвалода А.И.* Антропология носителей чияликской культуры по краниологическим материалам из могильников центральной Башкирии // Финно-угорский мир в полиэтническом пространстве России: культурное наследие и новые вызовы. Сборник статей по материалам VI Всероссийской научной конференции финно-угроведов. 2019. С. 447-452.

Мажитов, 1964 - *Мажитов Н.А.* Научный отчет о результатах археологической экспедиции за 1964 год. / Архив ИЭИ УФИЦ РАН. Ф.1. Оп.6. Д.10. 33 с.

Мажитов, 1981 а - *Мажитов Н.А.* Курганы Южного Урала VIII–XII вв. М.: Наука, 1981. 162 с.

Мажитов, 1981 б - *Мажитов Н.А.* Южный Урал в XII–XIV вв. В кн.: С.А. Плетнева (ред.), Степи Евразии в эпоху Средневековья. (Археология СССР). М.: 1981. С. 222-223.

Мажитов, Султанова, 2009 - *Мажитов Н.А., Султанова А.Н.* История Башкортостана. Древность. Средневековье. Уфа: Китап, 2009. 496 с.

Мустакимов, 2010 – *Мустакимов И. А.* Владения Шибана и Шибанидов в XIII–XV вв. по данным некоторых арабографичных источников // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып. 2. Казань: Изд-во «Исхлас», 2010. С. 21–32.

Рашид ад-Дин, 1952 – *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей. Т.1. Книга I. Пер. с перс. О.И. Смирновой. Ред. и прим. А.А. Семенова. – Ленинград: АН СССР, 1952. 299 с.

Русланов, 2023 - *Русланов Е.В.* Селище Ябалаклы-1: новые материалы по чияликской культуре Южного Предуралья // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2023. Т. 22, № 5: Археология и этнография. С. 118-130. DOI 10.25205/1818- 7919-2023-22-5-118-130.

Русланов, 2024 - *Русланов Е.В.* Кашинная керамика золотоордынского времени с чияликских селищ Южного Урала // Археология евразийских степей. 2024. № 3. С. 196-205.

Тузбеков, 2017 - *Тузбеков А.И.* Город-гора в культурном ландшафте Башкортостана // Уральский исторический вестник. №4. 2017. С 121-129.

Тузбеков, 2021а - *Тузбеков А.И.* Кашинная керамика с селища Подымалово-1 (по результатам раскопок 2019 года) // Теория и практика археологических исследований. 2021. Т.33. №4. С. 157-165.

Тузбеков, Камалеев 2021 б - *Тузбеков А.И., Камалеев Э.В.* Поливная кашинная керамика XIII–XV вв. с территории Башкирского Приуралья // Проблемы истории, филологии, культуры. 2021. №1. С. 126-139.

Турикешев, Данукалова, 2018 - *Турикешев Г.Т.-Г., Данукалова Г.А.* Геоморфологические особенности Юрюзанско-Айской равнины (Южное Предуралье) // Геологический вестник УФИЦ ИГ РАН. №1. Уфа, 2018. 164 с.

Юсупов и др., 2016 – Юсупов Ю.М., Схаляхо Р.А., Агджоян А.Т., Асылгузин Р.Р., Рыскулов Р.М., Сабитов Ж.М., Жабагин М.К., Богунов Ю.В., Дибирова Х.Д., Балановская Е.В. Родовые объединения северо-восточных башкир в свете данных геногеографии (по полиморфизму Y-хромосомы) // Вестник Академии наук Республики Башкортостан, 2016. Т.21. №4. С.16–26.

Damgaard et al., 2018 – *Damgaard, P.B., Marchi, N., Rasmussen, S. et al.* 137 Ancient human genomes from across the Eurasian steppes // *Nature*, 2018. T.557, № 7705. Pp. 369–374.

Mari Järve and all, 2019 - *Mari Järve, Lehti Saag, Christiana Lyn and all.* Shifts in the Genetic Landscape of the Western Eurasian Steppe Associated with the Beginning and End of the Scythian Dominance // *Current Biology*. Volume 29, Issue 22, 2019. Pp. 2430–2441.

References:

Antropologiya bashkir, 2011 – Anthropology of the Bashkirs / M.A. Bermisheva, V.A. Ivanov, G.A. Kinyabaeva et al. – St. Petersburg: Aleteya, 2011. 496 p. (In Russ.).

Bashkirskie shezhere, 1960 – Bashkir Shezhere (Genealogical Chronicles) / Comp., trans. of texts, intro. and comm. by R.G. Kuzeev; Academy of Sciences of the USSR. Bashkir Branch. Institute of History, Language and Literature. – Ufa: Bashknigizdat, 1960. 304 p. (In Russ.).

Garustovich, 2015a — *Garustovich G.N.* Chiyalikskaya arkheologicheskaya kul'tura srednevekov'ya na Yuzhnom Urale [The Chiyalik Archaeological Culture of the Medieval Period in the Southern Urals] // *Ufa Archaeological Bulletin*. 2015. No. 15. Pp. 181–198. (In Russ.).

Garustovich, 2015b — *Garustovich G.N.* Osobennosti musul'manskikh pogrebal'nykh ritualov bashkir v pozdnee Srednevekov'e [Features of Muslim Funerary Rituals of the Bashkirs in the Late Middle Ages] // *Ethnic Interactions in the Southern Urals. Proceedings of the VI All-Russian Scientific Conference*. Ministry of Culture of the Chelyabinsk Region; Regional State Budgetary Institution of Culture “Chelyabinsk State Museum of Local Lore”. 2015. Pp. 314–322. (In Russ.).

Garustovich, 2016 — *Garustovich G.N.* Musul'manskaya pogrebal'naya obryadnost' severo-vostochnykh bashkir v epokhu pozdnego srednevekov'ya [Muslim Funerary Rituals of North-Eastern Bashkirs in the Late Middle Ages] // *Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Bashkortostan*. Ufa, 2016. Pp. 25–32. (In Russ.).

Garustovich, Nechvaloda, 2020 – *Garustovich G.N., Nechvaloda A.I.* Srednevekovye kamennye mavzolei Bashkortostana: istoriya, arkheologiya, bioantropologiya [Medieval Stone Mausoleums of Bashkortostan: History, Archaeology, Bioanthropology] Ufa: Kitap, 2020. 400 p. (In Russ.).

Genofond tatar, 2021 – Gene Pool of the Tatars: A Historical-Genetic Study. Y-Chromosome Haplogroups / M.M. Akchurin et al. Kazan: Institute of History named after Sh. Mardzhani, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2021. 112 p. (In Russ.).

Damgaard et al., 2018 – *Damgaard, P.B., Marchi, N., Rasmussen, S. et al.* 137 Ancient human genomes from across the Eurasian steppes // *Nature*, 2018. T.557, № 7705. Pp. 369–374.

Efimova, 1991 – *Efimova S.G.* Paleoantropologiya Povolzh'ya i Priural'ya [Paleoanthropology of the Volga region and Cis-Urals] / Lomonosov Moscow State University. Moscow: Moscow State University Press, 1991. 95 p. (In Russ.).

Zhabagin, 2017 – *Zhabagin M.K.* Analiz svyazi polimorfizma Y-khromosomy i rodoplemennoi sostav v kazakhskoi populyatsii [Analysis of the relationship between Y-chromosome polymorphism and tribal composition in the Kazakh population] (03.02.07 – Genetics, 2017). Abstract of Cand. Biol. Sci. Diss. 24 p. (In Russ.).

IBR, 2017 a – History of Bashkir Clans. Kudey, Murzalar, Karatavly. Volume 23 / S.I. Khamidullin, B.A. Aznabaeu, I.Z. Sultanmuratov et al. Ufa: Institute for Language, Literature and History, Ufa Science Center, RAS; Kitap, 2017. 808 p. (In Russ.).

IBR, 2017 b – History of Bashkir Clans. Aile, Tarnakly, Tubalyas. Volume 25. Part 1 / S.I. Khamidullin, B.A. Aznabaev, I.R. Saitbattalov, I.Z. Sultanmuratov, R.R. Shaikheev, R.R. Asylguzhin, V.G. Volkov, A.A. Karimov, A.M. Zainullin. Ufa: Institute for Language, Literature and History, Ufa Science Center, RAS; Kitap, 752 p. (In Russ.).

Idelbaev, 1998 – *Idelbaev M.Kh.* Shezhere bashkir dolin rek Ai i Yuryuzan [Genealogies of Bashkirs from the valleys of the Ai and Yuryuzan rivers] // *Vatandash*. 1998. No. 5(20). Ufa. Pp. 134–141. (In Russ.).

Kornienko, 2021 – *Kornienko I.V.* et al Y-gaplogruppy kostnykh ostantkov iz kurgannykh pogrebeniy khazarskogo vremeni na territorii yuga Rossii [Y-haplogroups of bone remains from kurgan burials of Khazar period in southern Russia] // *Genetics*. 2021. Vol. 57, No. 4. Pp. 464–477. (In Russ.).

Kuzeev, 2010 – *Kuzeev R.G.* Proiskhozhdeniye bashkirskogo naroda. Etnicheskiy sostav, istoriya rasseleniya [Origin of the Bashkir people. Ethnic composition, history of settlement] Ufa: DizainPoligrafServis, 2010. 560 p. (In Russ.).

Mari Järve and all, 2019 - *Mari Järve*, Lehti Saag, Christiana Lyn and all. Scheib Shifts in the Genetic Landscape of the Western Eurasian Steppe Associated with the Beginning and End of the Scythian Dominance // *Current Biology*. Volume 29, Issue 22, 2019. Pp. 2430–2441.

Mazhitov, Sultanova, 2009 – *Mazhitov N.A.*, Sultanova A.N. Istoriya Bashkortostana. Drevnost'. Srednevekov'e [History of Bashkortostan. Antiquity. Middle Ages] Ufa: Kitap, 2009. 496 p. (In Russ.).

Mazhitov, 1964 — *Mazhitov N.A.* Nauchnyy otchët o rezul'tatakh arkheologicheskoy ekspeditsii za 1964 god [Scientific report on the results of the archaeological expedition for 1964] // Archive of the Institute of Ethnological and Historical Research, Ufa Federal Research Center, RAS. Fund 1, Inventory 6, File 10. 33 p. (In Russ.).

Mazhitov, 1981a — *Mazhitov N.A.* Kurgany Yuzhnogo Urala VIII-XII vv. [Mounds of the Southern Urals VIII-XII centuries] // Moscow: Nauka, 1981. 162 p. (In Russ.).

Mazhitov, 1981b — *Mazhitov N.A.* Yuzhnyy Ural v XII–XIV vv. [The Southern Urals in XII–XIV centuries] // In: S.A. Pletneva (ed.), *Stepi Evrazii v epokhu Srednevekov'ya* [Steppes of Eurasia in the Middle Ages] / Ed. by S.A. Pletneva. Moscow, 1981. Pp. 222–223. (In Russ.).

Mustakimov, 2010 – *Mustakimov I.A.* Vladeniya Shibana i Shibanidov v XIII–XV vv. po dannym nekotorykh arabografichnykh istochnikov [The possessions of Shiban and the Shibanids in the XIII–XV centuries according to some Arabic-script sources] // *Medieval Turkic-Tatar States. Collected Papers*. Issue 2. Kazan: Iskhlas Publishing House. Pp. 21–32. (In Russ.).

Nechvaloda, 2015 – *Nechvaloda A.I.* K antropologii severo-vostochnykh bashkir: kraniologicheskie materialy [On anthropology of northeast Bashkirs: craniological materials] // *Etnicheskie vzaimodeistviya na Yuzhnom Urale* [Ethnic interactions in the Southern Urals]. Materialy VI Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii [Materials of the VI All-Russian Scientific Conference]. Chelyabinsk, 2015. Pp. 396–401. (In Russ.).

Rashid ad-Din, 1952 – *Rashid ad-Din. Sbornik letopisey*. T. 1. Kniga I [Collection of chronicles. Vol. 1. Book I]. Per. s pers. O. I. Smirnovoy. Red. i prim. A. A. Semenova. Leningrad: AN SSSR, 1952. 299 p. (In Russ.).

Ruslanov, 2023 — *Ruslanov E. V.* Selishche Yabalakly-1: novye materialy po chiyalikskoy kulture Yuzhnogo Preduralya [The Yabalakly-1 settlement: new materials on the Chiyalik culture of the Southern Urals] // *Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya* [Bulletin of NSU. Series: History, philology]. 2023. T. 22, №5: Arkheologiya i etnografiya [Archaeology and ethnography]. Pp. 118–130. DOI 10.25205/1818-7919-2023-22-5-118-130. (In Russ.).

Ruslanov, 2024 — *Ruslanov E. V.* Kashinnaya keramika zolotoordynskogo vremeni s chiyalikskikh selishch Yuzhnogo Urala [Kashin pottery of the Golden Horde period from the Chiyalik settlements of the Southern Urals] // *Arkheologiya evraziyskikh stepey* [Archaeology of the Eurasian steppes]. 2024. №3. Pp. 196–205. (In Russ.).

Tuzbekov, 2017 — Tuzbekov A. I. Gorod-gora v kulturnom landshafte Bashkortostana [City-mountain in the cultural landscape of Bashkortostan] // Ural'skiy istoricheskiy vestnik [Ural Historical Bulletin]. №4. 2017. Pp. 121–129. (In Russ.)

Tuzbekov, 2021a — Tuzbekov A. I. Kashinnaya keramika s selishcha Podymalovo-1 (po rezul'tatam raskopok 2019 goda) [Kashin pottery from the Podymalovo-1 settlement (based on the results of excavations in 2019)] // Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy [Theory and practice of archaeological research]. 2021. T. 33, №4. Pp. 157–165. (In Russ.).

Tuzbekov, Kamaleev, 2021b — Tuzbekov A. I., Kamaleev E. V. Polivnaya kashinnaya keramika XIII–XV vv. s territorii Bashkirskogo Priural'ya [Glazed kashin pottery of the XIII–XV centuries from the territory of the Bashkir Urals] // Problemy istorii, filologii, kul'tury [Problems of history, philology, culture]. 2021. №1. Pp. 126–139. (In Russ.).

Turikeshev, Danukalova, 2018 – Turikeshev G.T.-G., Danukalova G.A. Geomorfologicheskie osobennosti Yuryuzan-Ayskoy ravniny (Yuzhnoye Predural'e) [Geomorphological features of the Yuryuzan-Aya plain (Southern Cis-Urals)] // Geologicheskii vestnik UFITS RAN [Geological bulletin of the Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences]. №1. 2018. 164 p. (In Russ.)

Yusupov et al., 2016 – Yusupov Y. M., Skhalyakho R. A., Agdzhoyan A. T., Asylguzhin R. R., Ryskulov R. M., Sabitov Zh. M., Zhabagin M. K., Bogunov Yu. V., Dibirova Kh. D., Balanovskaya E.V. Rodovye obedineniya severo-vostochnykh bashkir v svete dannykh genogeografii (po polimorfizmu Y-khromosomy) [Clans of the northeastern Bashkirs in the light of genogeography (according to Y-chromosome polymorphism)] // Vestnik Akademii nauk Respubliki Bashkortostan [Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Bashkortostan]. 2016. T. 21, №4. Pp. 16–26. (In Russ.).

Қысқартулар тізімі

АЮА - Ай Юрюзан аралығы

Дереккөздер

YFull генетикалық дерекқоры

Family Tree DNA генетикалық, палеоДНК дерекқоры

Sources

Family Tree DNA palaeoDNA genetic database

Yfull Genetic Database

¹ Асылгужин Р.Р. ² Хабибуллин Э.И. ³ Ситдиқов А.Р.

¹ Научный институт изучения Улуса Джучи КН МНВО РК, Астана, Казахстан

^{2,3} Геопарк ЮНЕСКО “Янган-тау”, Салаватский район, Башкортостан (РФ)

E-mail: ¹ asrafil@yandex.ru, ² Murzalar@mail.ru, ³ arsitdik@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ КОНТАКТЫ В ДЕШТ-И-КИПЧАКЕ: АНТРОПОЛОГО-ГЕНЕТИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ВЛИЯНИЯ УЛУСА ДЖУЧИ НА БАШКИРСКИЕ РОДА

Аннотация. Статья посвящена комплексной реконструкции этногенеза северо-восточных башкир (родоплеменные объединения мурзалар, тырнаклы, каратавлы и тубеялс) в контексте масштабных этнокультурных и миграционных процессов на просторах Евразии и постордынского пространства. Новизна исследования заключается в междисциплинарном синтезе: данные традиционной ориенталистики (письменные источники, генеалогические предания — шежере) и археологии интегрированы с материалами физической антропологии и новейшими результатами популяционной генетики. Цель работы - выявить этапы,

направления и механизмы формирования населения Айско-Юрюзанского междуречья в эпоху раннего и позднего Средневековья, рассматривая данный регион как зону активного политического и междивилизационного взаимодействия в границах Улуса Джучи (Золотой Орды). *Методология.* Опираясь на методы археологии, исторической антропологии и популяционной генетики (Y-хромосомный, митохондриальный и аутосомный анализ), авторы определяют степень участия доордынского, кыпчакского и элитного золотоордынского компонентов в сложении генофонда исследуемых групп. *Результаты.* Установлена сложная и гетерогенная структура генофонда северо-восточных башкир, отражающая тесные историко-культурные связи с популяциями Центральной Азии. Генетические линии рода каратавлы соотносятся с широким кыпчакским и южносибирским ареалом, а субклады рода тубеляс демонстрируют прямые миграционные векторы со стороны Алтая, Восточного Казахстана и ряда центральноазиатских групп. Доказано, что влияние Золотой Орды на периферийные территории выражалось не в массовом замещении локального субстрата, а в точечной инфильтрации кочевой элиты с ее последующей интеграцией в автохтонную родоплеменную структуру.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта ИРН BR 28713777 «Новые источники по истории и географии Казахстана: анализ, перевод и ввод в научный оборот».

Ключевые слова: Улус Джучи, Дешт-и-Кипчак, кочевые элиты, тюрко-монгольские племена, этногенез номадов, Айско-Юрюзанское междуречье, Центральная Азия, межэтнические контакты, шежере, палеогеномика, историческая антропология.

¹Asilguzhin R.R., ²Khabibullin E.I., ³Sitdikov A.R.

¹ Research Institute for Jochi Ulus Studies of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

^{2,3} UNESCO Geopark “Yangan-tau”, village of Yangantau, Salavatsky district, Republic of Bashkortostan (RF),

E-mail: ¹asrafil@yandex.ru, ²Murzalar@mail.ru, ³arsitdik@mail.ru

ETHNOCULTURAL CONTACTS IN DESHT-I-KIPCHAK: ANTHROPOLOGICAL AND GENETIC RECONSTRUCTION OF THE ULUS OF JOCHI INFLUENCE ON BASHKIR CLANS

Abstract. This article is devoted to a comprehensive reconstruction of the ethnogenesis of the northeastern Bashkirs (the Murzalar, Tyrnakly, Karatavly, and Tubelyas tribal and clan unions) in the context of large-scale ethnocultural and migration processes across Eurasia and the post-Horde space. The novelty of the study lies in its interdisciplinary synthesis: data from traditional oriental studies (written sources, genealogical traditions-shezhere) and archaeology are integrated with physical anthropology materials and the latest results of population genetics. The purpose of the study is to identify the stages, directions, and mechanisms of the formation of the population of the Ai-Yuryuzan interfluvium during the Early and Late Middle Ages, viewing this region as a zone of active political and intercivilizational interaction within the borders of the Ulus of Jochi (Golden Horde). *Methodology.* Relying on the methods of archaeology, historical anthropology, and population genetics (Y-chromosome, mitochondrial, and autosomal analyses), the authors determine the degree of participation of the pre-Horde, Kipchak, and elite Golden Horde components in the formation of the gene pool of the studied groups. *Results.* A complex and heterogeneous structure of the gene pool of the northeastern Bashkirs has been established, reflecting close historical and cultural ties with Central Asian populations. The genetic lineages of the Karatavly clan correlate with a broad Kipchak and South Siberian area, while the subclades of the Tubelyas clan demonstrate direct migration vectors from the Altai, Eastern Kazakhstan, and a number of Central Asian groups. It is proved that

the influence of the Golden Horde on peripheral territories was manifested not in the mass replacement of the local substrate, but in the targeted infiltration of the nomadic elite with its subsequent integration into the autochthonous clan-and-tribal structure.

Acknowledgments: This article was prepared as part of the implementation of the research project IRN BR 28713777, “New Sources on the History and Geography of Kazakhstan: Analysis, Translation, and Introduction into Scholarly Circulation.”

Keywords: Ulus of Jochi, Desht-i-Kipchak, nomadic elites, Turkic-Mongolic tribes, ethnogenesis of nomads, Ai-Yuryuzan interfluvium, Central Asia, interethnic contacts, shezhere, paleogenomics, historical anthropology.

Авторлар туралы мәлімет:

Асылғожин Рафил Рифгатович – Философия ғылымдарының кандидаты, Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Хабибуллин Эдуард Илдарович – ЮНЕСКО-Ның "Янган-тау" Геопаркі, Башқұртстан (РФ)

Ситдигов Айнура Ринатович – ЮНЕСКО-Ның "Янган-тау" Геопаркі, Башқұртстан (РФ).

Информация об авторах:

Асылғужин Рафил Рифгатович – кандидат философских наук, «Научный институт изучения Улуса Джучи» КН МНВО РК, Астана, Казахстан

Хабибуллин Эдуард Илдарович – Геопарк ЮНЕСКО “Янган-тау”, с. Янган-тау, Салаватский район, Башкортостан (РФ)

Ситдигов Айнура Ринатович – Геопарк ЮНЕСКО “Янган-тау”, с. Янган-тау, Салаватский район, Башкортостан (РФ)

Information about authors:

Asilguzhin Rafil Rifgatovich, Candidate of Philosophical Sciences (PhD in Philosophy)

Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Republic of Kazakhstan.

Khabibullin Eduard Ildarovich

UNESCO Geopark “Yangan-tau”, village of Yangantau, Salavatsky district, Bashkortostan (RF)

Sitdikov Ainur Rinatovich, UNESCO Geopark “Yangan-tau”, village of Yangantau, Salavatsky district, Bashkortostan (RF).

Келін түсті 17 маусым 2026 жыл

Қабылданды 15 тамыз 2026 жыл

*¹Каратаев А.А. ²Сабитов Ж.М.

^{1,2} Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан Республикасы

E-mail: ¹adilbek.karatayev.93@gmail.com, ²zh.sabitov@gmail.com

ВАН ЧЖИЛАЙДЫҢ «ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЖАЛПЫ ТАРИХЫ. ЖАҢА ЗАМАН» КІТАБЫНА АКАДЕМИЯЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа. Бұл мақала қытайлық зерттеуші Ван Чжилайдың «Zhongya tongshi: Jindai juan» («Орталық Азияның жалпы тарихы. Жаңа заман») атты монографиясына арналған кешенді академиялық шолу болып табылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – аталған іргелі еңбектің ғылыми мазмұнын, әдіснамалық ерекшеліктерін, қытайлық тарихнамалық мектептің концептуалды ұстанымдарын және оның Орталық Азия тарихнамасындағы алатын орнын анықтау. Зерттеу барысында ғылыми объективтілікті қамтамасыз ету үшін салыстырмалы-тарихи талдау, тарихнамалық дескрипция және мәтіндік интерпретация әдістері кеңінен қолданылды. Осы тұрғыда мақаланың басты міндеттері ретінде монографияның құрылымын, оның деректік негізін құрайтын қытай, парсы, орыс құжаттарын жүйелеу және автор ұсынған тарихи тұжырымдарды талдау белгіленді. Сонымен қатар, еңбекті қазіргі заманғы батыс тарихнамасының танымал өкілдері А. Халид, П. Голден және П. Франкопанның тұжырымдамаларымен салыстыру арқылы қытайлық ғылыми көзқарастың өзіндік ерекшеліктері мен идеологиялық аспектілері айқындалды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Ван Чжилай еңбегін халықаралық тарихнамалық контексте алғаш рет қарастырып, оның аймақ тарихын түсіндірудегі әскери-саяси және еуразиялық әдіснамалық ұстанымдарын айқындаудан көрінеді. Зерттеу нәтижесінде аталған монографияның негізгі ғылыми артықшылықтары (деректік молдығы, жүйелілігі) мен шектеулері (әлеуметтік-экономикалық факторлардың үстірт баяндалуы) көрсетіліп, оның Орталық Азия тарихын зерттеудегі маңызы мен болашақ зерттеулер үшін перспективалық бағыттары нақтыланды. Осы жұмыс аймақ тарихын көпжақты пайымдауға мүмкіндік береді.

Алғыс: Бұл мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстанның XIII–XV ғасырлардағы ортағасырлық тарихына қатысты қытай деректерін және қытай тарихнамасын аудару» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды (тіркеу нөмірі: АР 26103675).

Кілт сөздер: Орталық Азия тарихы, тарихнама, Ван Чжилай, Ресей империясы, Ұлы ойын, Қазақ хандығы, геосаяси бәсекелестік, Орталық Азия хандықтары.

Кіріспе

Орталық Азия тарихы әлемдік тарих ғылымындағы маңызды зерттеу бағыттарының бірі болып табылады. Аймақтың Еуразия кеңістігіндегі геосаяси орналасуы, көшпелі және отырықшы мәдениеттердің өзара әрекеттесуі, сондай-ақ ірі державалардың саяси мүдделері оның тарихи дамуына ерекше ықпал етті. Өсіресе XVI–XIX ғасырлар аралығында Орталық Азияда хандық мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуы, сондай-ақ Ресей және Британ империялары арасындағы геосаяси бәсекелестік аймақ тарихының негізгі мазмұнын айқындады.

Соңғы жылдары Орталық Азия тарихын зерттеуде әртүрлі ғылыми дәстүрлер қалыптасты. Солардың ішінде қытайлық зерттеуші Ван Чжилайдың «Zhongya tongshi: Jindai juan» («Орталық Азияның жалпы тарихы. Жаңа заман») атты монографиясы ерекше назар аударады. Бұл еңбек XVI–XIX ғасырлардағы аймақ тарихын кең көлемде қарастырып, Орталық Азиядағы саяси үдерістерді және ұлы державалардың геосаяси бәсекелестігін жүйелі

түрде сипаттауға бағытталған. Осыған байланысты аталған еңбекті қазіргі заманғы халықаралық тарихнамамен салыстыра отырып талдау аймақ тарихын зерттеудегі түрлі ғылыми көзқарастарды анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеудің деректік негізін қытайлық ғалым Ван Чжилайдың «Zhongya tongshi: Jindai juan» («Орталық Азияның жалпы тарихы. Жаңа заман») атты монографиясы құрайды (Wang, 2004). Сонымен қатар зерттеу барысында Орталық Азия тарихына арналған қазіргі заманғы тарихнамалық еңбектер, атап айтқанда А. Халид (Khalid, 2021), П. Голден (Golden, 2011) және П. Франкопан (Frankopan, 2015) зерттеулері пайдаланылды. Бұл еңбектер салыстырмалы талдау жүргізуге және әртүрлі ғылыми дәстүрлердегі көзқарастарды анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында тарихнамалық талдау, салыстырмалы-тарихи әдіс және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Тарихнамалық талдау арқылы қарастырылып отырған еңбектің қазіргі заманғы ғылыми зерттеулер жүйесіндегі орны айқындалды. Салыстырмалы-тарихи әдіс Ван Чжилайдың еңбегін батыс зерттеушілерінің жұмыстарымен салыстыруға мүмкіндік берді. Ал мәтіндік талдау әдісі монографияның құрылымын, автордың негізгі тұжырымдарын және пайдаланылған дереккөздердің ерекшеліктерін анықтауға бағытталды.

Осы әдістерді кешенді қолдану зерттеліп отырған еңбектің мазмұнын жан-жақты талдауға және оның Орталық Азия тарихнамасындағы ғылыми маңызын анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Орталық Азияның Жаңа заман кезеңіндегі тарихы, әсіресе XVI–XIX ғасырлар аралығындағы саяси трансформациялар мен империялық экспансия үдерістері әлемдік тарихнамада әртүрлі әдіснамалық парадигмалар шеңберінде зерттеліп келеді. Бұл тақырыпты бұрын зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне тарихнамалық шолу жасау Ван Чжилай монографиясының өзіндік концептуалды ерекшелігін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Дәстүрлі орыс және кеңестік тарихнама мектебінде Орталық Азия хандықтары мен қазақ жүздерінің тарихы ұзақ уақыт бойы еуроцентристік немесе империялық-отарлық тұрғыдан қарастырылды. Кеңестік кезеңдегі ұлттық республикалардың тарихына арналған зерттеулерде аймақтың Ресей империясына қосылуы «прогрессивті маңызға ие болды» деген идеологиялық тұжырым шеңберінде бағаланса, «Ұлы ойын» мәселелері көбіне Англияның басқыншылық жоспарларына тосқауыл қою контекстінде сипатталды. Алайда, XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында орыс тілді ғылыми кеңістікте аймақ тарихын толыққанды біртұтас еуразиялық феномен ретінде қарастыратын жалпылама монографиялардың тапшылығы байқалды.

Екінші жағынан, қазіргі заманғы Батыс тарихнамасы Орталық Азия тарихын сипаттауда сыртқы империялық ықпалдан гөрі ішкі қоғамдық-динамикалық үдерістерге көбірек назар аударуға көшті. Мысалы, Адиб Халид өзінің зерттеулерінде аймақтың ішкі әлеуметтік құрылымына, мәдени модернизацияға және жәдидшілдік қозғалысына басымдық береді. Ол жергілікті элиталардың отарлық билікпен өзара әрекеттесуін күрделі әлеуметтік байланыстар контекстінде талдайды. Питер Голден болса, аймақтың өзіндік болмысын «көшпелі және отырықшы оазистік мәдениеттердің симбиозы» мен Жібек жолының коммуникациялық рөлі арқылы түсіндіреді. Питер Франкопан да еуроцентристік көзқарастан бас тартып, Орталық Азияны әлемдік өркениеттердің басты қиылысы мен орталығы ретінде көрсетеді. Бұл батыстық тенденциялар тарихи үдерістердегі жергілікті факторлардың рөлін айрықшалаумен ерекшеленеді.

Осы зерттеулердің аясында Ван Чжилайдың еңбегі мүлдем басқа, яғни қытайлық ғылыми және идеологиялық мектептің көзқарасын ұсынады. Ол бұрынғы зерттеушілер қол жеткізе бермеген Цин империясы мен қытай мұрағаттарының мол деректерін ғылыми айналымға қосады. Алайда, Батыс ғалымдарымен салыстырғанда, Ван Чжилайдың тұжырымдамасы ХХІ ғасырдың басындағы Қытай Халық Республикасының мемлекеттік тұтастық пен халық бірлігі туралы ресми доктринасына негізделген.

Тарихнамалық салыстыру көрсеткендей, егер Голден мен Франкопан аймақты сауда және мәдени байланыстар кеңістігі ретінде сипаттаса, ал Халид модернизация мен ұлттық бірегейлікті алға тартса, Ван Чжилай негізінен әскери-саяси тарихқа, қарулы қақтығыстарға және ұлы державалардың геосаяси бәсекесіне баса назар аударады. Оның тұжырымында қуатты, орталықтандырылған және зайырлы мемлекет қана болашақ тұрақты дамудың кепілі ретінде дәріптеледі. Осылайша, бұрынғы зерттеушілердің еңбектерін талдау Ван Чжилай монографиясының әрі күшті (ауқымды хронология, бірегей қытай деректері), әрі шектеулі тұстарын (мәдени-экономикалық факторлардың көлеңкеде қалуы, идеологиялық реңк) айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері

Қарастырылып отырған басылым – қытайлық ғалым Ван Чжилайдың (王治来) “Zhongya Tongshi: 近代卷” («Орталық Азияның жалпы тарихы: Жаңа заман») атты монографиясы (Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2004) (Wang, 2004).

Кітап XVI–XIX ғасырлардағы Орталық Азия тарихын негізінен Ресей империясы мен Британ империясының отарлық саясаты контекстінде қарастырады. Автор оқиғалардың бірізділігін егжей-тегжейлі баяндайды: чингисидтік хандықтардың құрылуы, олардың гүлдену кезеңі, ұлы державалардың бәсекелестігі, кейіннен аймақтың патшалық Ресей тарапынан жаулап алынуы. Еңбек қытай, парсы және орыс дереккөздерінің мол корпусына негізделген және автордың отыз жылдық зерттеу барысында жинаған материалдарының ауқымдылығын көрсетеді. Бұл шолуда еңбектің күшті және әлсіз жақтары, қолданылған әдістемелік ұстанымдардың өзіндік ерекшелігі және тарихи ғылымға қосқан үлесі талданады.

Аталған еңбектің зерттеулер кеңістігіндегі орнын айқындау мақсатында ол үш ұқсас жұмысымен салыстырылып қарастырылды: Адиб Халидтің монографиясы (Khalid, 2021), Питер Голденнің еңбегі (Golden, 2011) және Питер Франкопанның «Жібек жолдары» атты кітабы (Frankopan, 2015). Мұндай салыстырмалы талдау қытайлық ғылыми көзқарастың ерекшеліктерін және еңбектің идеологиялық контекстін нақтылауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде болашақ зерттеулер үшін бес негізгі бағыт айқындалып, кітапты ғылыми және білім беру жұмыстарында қолдануға қатысты практикалық ұсыныстар берілді.

Автор зерттеуді Хиуа, Бұхара, Қоқан, Сібір және Қазақ хандықтарының қалыптасуынан бастайды, олардың ішкі саяси құрылымын және Ресеймен, Қытаймен, сондай-ақ Персиямен сыртқы байланыстарын талдайды. Бұдан кейін бұл хандықтардың, соның ішінде Қазақ хандығының гүлдену дәуірі қарастырылады. Кейін XVII–XVIII ғасырлардағы кезең сипатталып, бұл уақытта аймақ ұзақ уақыт салыстырмалы тұрақтылық жағдайында болғаны көрсетіледі.

6–10 тарауларда «Ұлы ойын» кезеңі баяндалады: Британия мен Ресей арасындағы геосаяси қарсыластық және Орта Азияның патшалық Ресей тарапынан кезең-кезеңімен жаулап алынуы (Сібір хандығының бағындырылуы, қазақ хандарының вассалдық тәуелділікке түсуі, Қырым соғысы, Хиуа, Бұхара, Қоқан және Түрікменстанның бағындырылуы).

Кітаптың ғылыми әдістемесі хронологиялық баяндауды көптеген бастапқы дереккөздерді пайдаланумен ұштастырады (дипломатиялық елшілік есептері, жылнамалар, шығыстық «кітаптар» және т.б.). Еңбек баяндаудың жүйелілігімен және аймақ тарихын Шығыс пен Батыстың өзара әрекеттесуі тұрғысынан пайымдауға ұмтылысымен ерекшеленеді.

Қазіргі заманғы Орталық Азия тарихнамасы түрлі әдіснамалық бағыттарымен ерекшеленеді. Батыс зерттеулерінің ішінде А. Халидтің “Central Asia. A New History from the Imperial Conquests to the Present” (2021) атты еңбегі айрықша орын алады. Бұл – XVIII ғасырдың ортасынан бүгінгі күнге дейінгі кезеңді қамтитын аймақтың алғашқы кешенді тарихы. Халид зерттеуінде ішкі қоғамдық өзгерістерге, жәдидшілдік қозғалысына және жергілікті элиталар мен отарлық билік арасындағы күрделі өзара қатынастарға ерекше назар аударады.

Питер Голден “Central Asia in World History” (2011) атты шолуында аймақ тарихын көшпелілік пен Жібек жолы феномені тұрғысынан қарастырады. Оның пікірінше, Орталық Азиядағы екі түрлі өмір салты – оазистік және көшпелі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі – «Орталық Азия туралы біліміміздің басым бөлігін айқындаған». Голден көші-қон үдерістеріне, сауда байланыстарына және жаңа этностардың қалыптасуына ерекше мән береді. Ал Питер Франкопан өзінің «Жібек жолдары» (2015) атты еңбегінде еуроцентристік көзқарасты қайта қарастыруға ұмтылады. Автор «әлемнің орталығы» дәстүрлі түрде қабылданған батыстық кеңістікте емес, Ирак пен Кавказдан шығысқа қарай – Иран мен Орталық Азия аймағында орналасқан деп тұжырымдайды.

Тарихи зерттеулердің молдығына қарамастан, Орталық Азияның жинақталған жалпы тарихын қамтитын еңбектер сирек кездеседі. Орыс тіліндегі әдебиеттер арасында бұл тақырыпқа жақын еңбектер ретінде Орталық Азия тарихына арналған оқулықтардың бөлімдерін, кеңестік кезеңдегі ұлттық республикалар туралы монографияларды, сондай-ақ «Ұлы ойын» мен жекелеген хандықтар тарихына арналған зерттеулерді атауға болады. Алайда XX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басында орыс тілінде жарияланған толыққанды шолу сипатындағы жеке монография әлі қалыптаса қойған жоқ. Осы тұрғыдан алғанда, Ван Чжилайдың қытай тіліндегі еңбегі маңызды жаңа кезең ретінде қабылданады: автор Қытай архивтеріне қолжетімділікті және аймақтың тарихи дәстүрін пайдалана отырып, Орталық Азия тарихының кешенді баянын ұсынуға талпыныс жасайды.

Қытай зерттеулерінде Ван Чжилай Орталық Азия тарихының жетекші мамандарының бірі саналады. Оның көлемді “Zhongya Tongshi” («Орталық Азияның жалпы тарихы») атты еңбегі төрт томдық ретінде жоспарланған (2-том – 近代卷 – «Жаңа заман»; 3-том – 现代卷 – «Қазіргі кезең»). Қытай ғылыми қауымдастығында бұл еңбек Орталық Азияны зерттеу саласына Қытай тарапынан қосылған ірі үлестердің бірі ретінде бағаланады. Зерттеушілер автордың орыс, парсы, қытай және ұйғыр дереккөздерінің кең корпусын пайдаланғанын және аймақ тарихының жүйелі көрінісін жасауға ұмтылғанын атап өтеді. Сонымен қатар көптомдық еңбекте кез келген ірі зерттеуге тән белгілі бір олқылықтар мен қарапайымдандырулар болуы мүмкін екендігі де айтылып келеді.

Қытайлық зерттеушілер автордың Қытай Халық Республикасының халық бірлігі туралы ресми тұжырымдамасына бейілділігін де атап көрсетеді. Бұл ұстаным еңбекте зайырлы, діни емес қоғамдық тәртіп пен қуатты мемлекет болашақ дамудың кепілі ретінде қарастырылатынынан байқалады. Ал аймақ құжаттарымен жұмыс істейтін батыс зерттеушілері тарихи үдерістерде жергілікті факторлардың – әлеуметтік және экономикалық жағдайлардың – рөлін айрықша атап көрсетуге бейім.

Аймақ тарихының баяндалуын Ван Чжилайдың еңбегінде басқа зерттеулермен салыстыру маңызды. Питер Голден мен Питер Франкопан Орталық Азияны негізінен көлік-коммуникациялық байланыстар кеңістігі ретінде қарастырады: Голден оны көшпелілер мен сауда жолдарының тоғысқан аймағы ретінде сипаттаса, Франкопан өркениеттер қиылысы ретінде түсіндіреді. Ал Ван Чжилайдың еңбегінде қарулы қақтығыстар мен империялар арасындағы күреске көбірек назар аударылады. А. Халидтің зерттеулерінде, керісінше, модернизация үдерістері мен ұлттық мемлекеттердің қалыптасуына басымдық беріледі. Осы көзқарастарды салыстыру Ван Чжилайдың кітабы ең алдымен әскери-саяси тарихқа

арналғанын, ал экономикалық және мәдени қырлары салыстырмалы түрде аз қарастырылғанын көрсетеді.

Кітаптың мазмұны

Еңбек 10 тараудан тұрады, әр тарау бірнеше параграфқа бөлінген және XVI ғасырдан XIX ғасырдың соңына дейінгі Орталық Азия тарихын егжей-тегжейлі сипаттайды. Төменде әр тараудың негізгі тұжырымдары қысқаша берілген:

1-тарау. XVI ғасырдағы Орталық Азия хандықтарының қалыптасуы. Автор Моғолстанның ыдырауын, өзбек қолбасшысы Шайбани ханның жеңістерін және Хиуа, Бұхара, Қоқан хандықтарының құрылуын баяндайды. Шайбанидтердің шежіресі мен саяси бытыраңқылықтың хроникасы келтіріледі. Осы кезеңде Ресей мемлекеті жаңа қалыптасып келе жатқан күш ретінде сипатталып, Орталық Азия жергілікті әулеттердің толық бақылауында болғаны көрсетіледі. Сонымен қатар Қазақ хандығының маңызы атап өтіліп, Ресейдің аймақ шекараларына — қазақ даласына қарай жылжуының басталғаны айтылады.

2-тарау. Ортаазиялық хандықтардың сыртқы байланыстары. Бұл тарауда хандықтардың әлеуметтік құрылымы (шариғатқа негізделген құқықтық тәртіп, мемлекеттік басқару жүйесі) және олардың сыртқы саясаты сипатталады. Парсы, Үндістан және Қытаймен байланыстар, сондай-ақ Ресеймен алғашқы қатынастар қарастырылады. Автор XVI–XVII ғасырларда-ақ орыс күштерінің шекаралық аймақтарға ене бастағанын, бұл кейінгі геосаяси бәсекелестіктің алғышартын жасағанын атап көрсетеді.

3-тарау. Орталық Азия хандықтарының ең жоғарғы гүлдену кезеңі. Бұл бөлімде хандықтардың саяси және экономикалық күшеюі баяндалады. Алайда автор бұл өсімнің болашақта жоңғар және қытай саяси күштерімен болатын қақтығыстарға алып келетінін көрсетеді. Осы жерде хандықтардың «шарықтау шегі» туралы идея айқын байқалады.

4-тарау. XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Орталық Азияның ішкі және сыртқы жағдайы. Автор XVIII ғасырдың ортасындағы ірі күйзелістерді сипаттайды: жоңғарлардың Қазақстанға жорығы, сондай-ақ Цин империясының жоңғарларды талқандауы. Бұл оқиғалар аймақта салыстырмалы «тыныштық» кезеңін туғызды және ықпал аймақтарының бөлінуіне әкелді: Ресей казак әскерлерін далаға орналастырып, Қытай Тарбағатайдан шығысқа қарай орналасқан жерлерді өз бақылауында қалдырды. Осылайша автор түркілік саяси үстемдіктің әлсіреуін және империялық күштердің рөлінің артуын көрсетеді.

5-тарау. Салыстырмалы бейбітшілік пен тұрақтылық кезеңі. Бұл тарауда XVIII ғасырдың екінші жартысы қарастырылады: Жоңғар қаупінен кейін Хиуа мен Бұхара хандықтары бұрынғы шекараларын қалпына келтіреді, ал Қоқан Ферғана өңіріндегі билігін нығайтады. Ресеймен қатынастар шиеленісті күйінде қалғанымен, нақты соғыс қақтығыстары орын алмайды. Автор бұл кезеңде Англия аймақта әлі белсенді саясат жүргізбегенін, ал Иран ішкі мәселелермен айналысқанын атап өтеді. Орталық Азия үшін 1750–1800 жылдар аралығы «ішкі әлсіреу» кезеңі ретінде сипатталады, соған қарамастан болашақта империялық державалармен болатын қарсыластықтың алғышарттары осы уақытта қалыптасады. 6-тарау. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Ресей мен Англияның Орталық Азиядағы бәсекелестігі.

6-тарау. Бұл бөлімде «Ұлы ойын» кезеңі баяндалады. Англияның Парсиямен жүргізген соғыстары және олардың Орта Азиядағы жағдайға ықпалы (1804–1813 жылдардағы иран оқиғалары), сондай-ақ Қоқан хандығының күшеюі қарастырылады. Негізгі назар ағылшын-орыс геосаяси бәсекелестігінің басталуына аударылады: I Павелдің Парсы жорығы (1804) және Бірінші ағылшын-ауған соғысы (1839–1842) аталады. Автордың пікірінше, XIX ғасырдың ортасына қарай Орта Азия «стратегиялық бәсекелестік алаңына» айналады, алайда нақты қақтығыстар әзірге жергілікті сипатта болады (мысалы, 1827 жылғы орыс-британ келісімі).

7-тарау. Қырым соғысына дейін және одан кейінгі кезеңдегі патшалық Ресейдің Орта Азияға экспансиясы. Бұл тарауда Ресейдің жаулап алу саясатының жаңа кезеңі сипатталады. Ермолов, Кауфман және Черняев жорықтары баяндалады. Қырым соғысының салдары

көрсетіліп, Кавказдағы жетістіктерден кейін Ресейдің назарын Орталық Азияға аударуға мүмкіндік алғаны атап өтіледі. Сонымен қатар қазақ жүздерінің біртіндеп Ресейге бағындырылуы қарастырылады. Автордың қорытындысы бойынша, 1860-жылдарға қарай Ресейде аймақтағы хандық билікті жою үшін барлық алғышарттар қалыптасады.

8-тарау. Бұхара мен Хиуаның жаулап алынуы. Бұл бөлімде 1868 және 1873 жылдардағы әскери жорықтар егжей-тегжейлі сипатталады. Ресей әскерлері Самарқанд пен Ходжентті алып, Бұхараны протекторатқа айналдырады; кейін генерал Константин фон Кауфман басқарған екінші экспедиция Хиуаны бағындырады. Тарау соңында 1876 жылға қарай хандық билік тек Қоқан мен Түрікменстанның кейбір бөліктерінде ғана сақталғаны, ал Ресей негізгі қалалар мен сауда жолдарын бақылауға алғаны атап өтіледі.

9-тарау. Қоқанның қосылуы және Екінші ағылшын-ауған соғысы. Бұл тарауда 1875–1881 жылдардағы оқиғалар баяндалады. Негізгі оқиғалар қатарында орыс әскерлерінің Ош пен Ходжентті алуы және Қоқан хандарының биліктен құлатылуы көрсетіледі. Сонымен қатар Британиямен шиеленістің күшеюі, Екінші ағылшын-ауған соғысы (1878–1880), шекаралық өзгерістер және Сырдария маңындағы Қоқан жерлерінің Ресей протекторатына өтуі қарастырылады. Бұл тарау Ресейдің аймақтағы үстемдігін бекіткен кезеңді көрсетеді.

10-тарау. Түрікмен жерлерінің қосылуы және орыс әкімшілік жүйесінің орнауы. Соңғы тарау 1880–1890 жылдардағы оқиғаларды қамтиды. Ахал-теке түрікмен тайпаларына қарсы жорықтар, Геок-Тепе бекінісінің шабуылы және қарсылықтың басылуы (1893 жылы Ашхабадтың алынуы) сипатталады. Сонымен қатар 1885 жылғы «Пяндж дағдарысы» талданып, Ресейдің Пяндж өңірін бақылауына алуы көрсетіледі. Тараудың қорытынды бөлімі жаңа аумақтардың әкімшілік құрылымына арналған: губернаторлықтар енгізіліп, ресейлік бюрократиялық басқару жүйесі қалыптасады. Автордың тұжырымы бойынша, 1890-жылдарға қарай бүкіл Орталық Азия Ресей самодержавиесінің билігіне өткен.

Күшті және әлсіз жақтары, жаңалығы мен ғылыми үлесі.

Күшті жақтары

Ван Чжилайдың еңбегі ауқымдылығы жағынан ерекше және көптеген батыс тарихшылары үшін қолжетімсіз дереккөздерге сүйене отырып жазылған. Баяндау логикасы айқын: автор оқиғаларды жүйелі түрде тізбектеп береді, сондықтан оқырман бүкіл хронологиялық дамуды толық бақылап отырады. Еңбектің маңызды жаңалығының бірі – қытайлық зерттеу перспективасының қолданылуы. Аймақ тек орыс-еуропалық «Ұлы ойын» шеңберінде ғана емес, сондай-ақ өз ішкі динамикасы бар біртұтас еуразиялық кеңістіктің бөлігі ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар автордың Орталық Азия мемлекеттерінде «дін мен биліктің рухани бірлігі» болғаны және бұл жүйенің сыртқы басқыншылықтың әсерінен әлсірегені туралы тұжырымы аймақ тарихындағы діни фактордың рөлін қайта пайымдауға мүмкіндік береді.

Әлсіз жақтары

Еңбектің басты сынға алынатын тұсы – «ұлы державалар» арасындағы геосаяси бәсекелестікке шамадан тыс көңіл бөлінуі және ішкі факторлардың жеткіліксіз талдануы. Автор Ресей мен Британияның шешуші рөлін ерекше атап көрсетеді, ал жергілікті халықтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, ішкі саяси қақтығыстар, табиғи-климаттық апаттар сияқты мәселелер тек эпизодтық түрде ғана қарастырылады.

Қоғамдық-мәдени мәселелердің ішінде негізінен дін саяси қуаттың факторы ретінде сипатталады, ал экономика, білім беру жүйесі және әлеуметтік құрылым сияқты басқа маңызды аспектілер үстірт баяндалған.

Жалпы алғанда, Ван Чжилайдың кітабы мазмұнды анықтамалық сипаттағы еңбек ретінде жоғары бағалауға лайық. Ол оқырманға дәуірдің кешенді көрінісін ұсынып, көптеген деректерді жүйелеп береді. Еңбектің кемшіліктері жалпылама сипаттағы зерттеулерге тән – мәдени және экономикалық үдерістердің шектеулі талдануы, кейбір тұстарда идеологиялық реңктің байқалуы.

Соған қарамастан, бұл жұмыс ғылыми әдебиетке маңызды үлес қосады, өйткені ол жинақталған білімді қорытындылап қана қоймай, Орталық Азия тарихына қытайлық зерттеу көзқарасын ұсынады.

Болашақ зерттеулердің бағыттары

Жүргізілген талдау негізінде Орталық Азия тарихын әрі қарай зерттеу үшін бірнеше нақты ғылыми мәселелер мен жобаларды ұсынуға болады:

XIX ғасырдағы жәдидшілдік және діни реформалардың рөлі. Ван Чжилайдың еңбегінде жәдидтер (мұсылман реформаторлары) туралы тек қысқаша ғана айтылған. Сондықтан ағартушылық ислам идеяларының хандықтардың саясаты және отарлық билікпен өзара әрекеттесуін тереңірек зерттеу қажет. Сондай-ақ бұл қозғалыс аймақ халықтарын біріктірудің ықтимал идеологиялық негізіне айнала алар ма еді деген мәселе де ғылыми тұрғыдан маңызды.

Қытай ықпалы және Шыңжаң мәселесі. Автор Орта Азиядағы Қытайдың рөлін, жоңғарларға қарсы күресті айтпағанда, іс жүзінде талдамайды. Осыған байланысты Қытайдың батыс провинциялары мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы жаңа заман кезеңіндегі тарихи байланыстарды зерттеуге арналған жоба маңызды болар еді. Мұнда сауда қатынастары, ұйғыр, қазақ, дүнген сияқты этникалық топтардың көші-қоны, сондай-ақ Цин империясының дипломатиялық саясаты қарастырылуы тиіс.

Жергілікті қоғамдар және күнделікті өмір тарихы. Тағы бір маңызды бағыт – этнографиялық реконструкция жасау. Мәселен, хандықтар халқының Ресей әкімшілік жүйесіне бейімделуі қалай жүзеге асты? Бұл мәселені зерттеу үшін орыс әскери құжаттарын, жергілікті шежірелерді, жер кітаптарын және эпистолярлық дереккөздерді талдау қажет. Мұндай зерттеулер саяси тарихқа негізделген баяндауды әлеуметтік және мәдени өлшемдермен толықтыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Ван Чжилайдың «Орталық Азияның жалпы тарихы. Жаңа заман» атты еңбегі Орталық Азия тарихын қытайлық ғылыми көзқарас тұрғысынан сипаттауға жасалған аса ауқымды талпыныстардың бірі болып табылады. Оның басты артықшылығы – деректік материалдардың молдығы және баяндаудың жүйелілігі. Сонымен қатар еңбек көбіне геосаяси және әскери-саяси аспектілерге басымдық беретіндігімен ерекшеленеді.

Соған қарамастан, бұл кітап XVI–XIX ғасырлардағы оқиғалар туралы кең көлемді мәліметтерді жинақтаған сенімді бастапқы бағдар ретінде бағалана алады. Әсіресе оны әлемнің басқа ғылыми дәстүрлеріндегі зерттеулермен салыстыра отырып пайдалану Орталық Азия тарихының көпқырлы сипатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

Allworth, 1967 – *Allworth E.* Central Asia: A Century of Russian Rule. New York: Columbia University Press, 1967. 698 p.

Becker, 1968 – *Becker S.* Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge: Harvard University Press, 1968. 378 p.

Christian, 1998 – *Christian D.* A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Vol. 1. Oxford: Blackwell, 1998. 472 p.

Frankopan, 2015 – *Frankopan P.* The Silk Roads: A New History of the World / P. Frankopan. London : Bloomsbury Publishing, 2015. 636 p.

Golden, 2011 – *Peter B. Golden,* Central Asia in World History. New York: Oxford University Press, 2011. 139 p.

Hopkirk, 1990 – *Hopkirk P.* The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. London: John Murray, 1990. 564 p.

- Khalid, 2021 – *Khalid A. Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*. Princeton: Princeton University Press, 2021. 576 p.
- Morrison, 2021 – *Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 641 p.
- Soucek, 2000 – *Soucek S. A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 369 p.
- Olcott, 1995 – *Olcott M.B. The Kazakhs*. Stanford: Hoover Institution Press, 1995. 396 p.
- Wang, 2004 – *Wang Zhilai. Zhongya tongshi: Jindai juan (中亚通史: 近代卷)* = Орталық Азияның жалпы тарихы. Жаңа заман. Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2004. 490 б.

References:

- Allworth, 1967 – *Allworth E. Central Asia: A Century of Russian Rule*. New York: Columbia University Press, 1967. 698 p. (in Eng.).
- Becker, 1968 – *Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. Cambridge: Harvard University Press, 1968. 378 p. (in Eng.).
- Christian, 1998 – *Christian D. A History of Russia, Central Asia and Mongolia*. Vol. 1. Oxford: Blackwell, 1998. 472 p. (in Eng.).
- Frankopan, 2015 – *Frankopan P. The Silk Roads: A New History of the World*. Bloomsbury Publishing. London, 2015. 636 p. (in Eng.).
- Golden, 2011 – *Golden P.B. Central Asia in World History*. Oxford University Press. New York, 2011. 139 p. (in Eng.).
- Hopkirk, 1990 – *Hopkirk P. The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. London: John Murray, 1990. 564 p. (in Eng.).
- Khalid, 2021 – *Khalid A. Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*. Princeton University Press. Princeton, 2021. 576 p. (in Eng.).
- Morrison, 2021 – *Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 641 p. (in Eng.).
- Soucek, 2000 – *Soucek S. A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 369 p. (in Eng.).
- Olcott, 1995 – *Olcott M.B. The Kazakhs*. Stanford: Hoover Institution Press, 1995. 396 p. (in Eng.).
- Wang, 2004 – *Wang Zhilai. Zhongya tongshi: Jindai juan (中亚通史: 近代卷)* [General History of Central Asia: Modern Period] // Xinjiang People's Publishing House. Ürümqi, 2004. 490 p. (in Chinese).

¹Каратаев А.А..² Сабитов Ж.М.

^{1,2} Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Республика Казахстан

E-mail: ¹adilbek.karatayev.93@gmail.com, ²zh.sabitov@gmail.com

АКАДЕМИЧЕСКИЙ ОБЗОР КНИГИ «ОБЩАЯ ИСТОРИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ. НОВОЕ ВРЕМЯ» ВАН ЧЖИЛАЯ

Аннотация. Данная статья представляет собой комплексный академический обзор монографии китайского исследователя Ван Чжилая «Zhongya tongshi: Jindai juan» («Общая история Центральной Азии. Новое время»). Основной целью исследования является определение научного содержания данного фундаментального труда, его методологических особенностей, концептуальных подходов китайской историографической школы и места монографии в историографии Центральной Азии. Для обеспечения научной объективности были широко использованы методы сравнительно-исторического анализа,

историографической дескрипции и текстуальной интерпретации. В связи с этим основными задачами статьи стали анализ структуры монографии, систематизация китайских, персидских и русских источников, составляющих её источниковую базу, а также рассмотрение исторических концепций, предложенных автором. Кроме того, посредством сопоставления данного труда с концепциями известных представителей современной западной историографии — Адеб Халид, Питер Голден и Питер Франкопан — были выявлены особенности китайского научного взгляда и его идеологические аспекты. Научная новизна исследования заключается в том, что труд Ван Чжилая впервые рассматривается в международном историографическом контексте, что позволяет определить его военно-политические и евразийские методологические подходы к интерпретации истории региона. В результате исследования были выявлены основные достоинства монографии (богатство источниковой базы и системность изложения), а также её ограничения (поверхностное освещение социально-экономических факторов), уточнены её значение для изучения истории Центральной Азии и перспективные направления дальнейших исследований. Данная работа способствует более многогранному осмыслению истории региона.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод китайских источников и китайской историографии по средневековой истории Казахстана XIII-XV веков.» (регистрационный номер: AP 26103675).

Ключевые слова: история Центральной Азии, историография, Ван Чжилай, Российская империя, Большая игра, Казахское ханство, геополитическое соперничество, ханства Центральной Азии.

¹Adilbek A. Karatayev ²Zh. M. Sabitov

^{1,2}Scientific Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: ¹adilbek.karatayev.93@gmail.com, ²zh.sabitov@gmail.com

AN ACADEMIC REVIEW OF THE BOOK “A GENERAL HISTORY OF CENTRAL ASIA. THE MODERN PERIOD” BY WANG ZHILAI

Abstract. This article presents a comprehensive academic review of the monograph Zhongya tongshi: Jindai juan (A General History of Central Asia: The Modern Period) by the Chinese scholar Wang Zhilai. The primary objective of the study is to examine the scholarly content of this fundamental work, its methodological features, the conceptual foundations of the Chinese historiographical school, and the monograph's place within the historiography of Central Asia. To ensure scholarly objectivity, the research employs comparative-historical analysis, historiographical description, and textual interpretation. Accordingly, the main tasks of the article include analyzing the structure of the monograph, systematizing the Chinese, Persian, and Russian sources that constitute its documentary foundation, and evaluating the historical interpretations proposed by the author. In addition, by comparing the work with the conceptual approaches of prominent representatives of contemporary Western historiography—Adeeb Khalid, Peter Golden, and Peter Frankopan—the study identifies the distinctive characteristics and ideological dimensions of the Chinese scholarly perspective. The scientific novelty of the research lies in its first examination of Wang Zhilai's work within an international historiographical context, highlighting its military-political and Eurasian methodological approaches to interpreting the history of the region. The findings reveal both the principal strengths of the monograph (its extensive source base and systematic organization) and its limitations (the relatively superficial treatment of socio-economic factors), while clarifying its significance for Central Asian historical studies and identifying promising directions for future research. This study contributes to a more comprehensive and multidimensional understanding of the history of Central Asia.

Acknowledgments: This article was prepared within the framework of the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Translation of Chinese sources and Chinese historiography on the medieval history of Kazakhstan (13th–15th centuries)” (registration number: AP 26103675).

Keywords: Central Asian history, historiography, Wang Zhilai, Russian Empire, Great Game, Kazakh Khanate, geopolitical rivalry, Central Asian khanates.

Сведения об авторах:

Жаксылык Муратович Сабитов – PhD, директор Научного института изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан.

Адилбек Альбекович Каратаев – магистр, младший научный сотрудник Научного института изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Жаксылык Мұратұлы Сабитов – PhD, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, Астана, Қазақстан

Әділбек Әлбекұлы Қаратаев – магистр, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының кіші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан

Information about authors:

Zhaxylyk Muratovich Sabitov – PhD, Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan

Adilbek Albekovich Karatayev – MA, Junior Researcher at the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan

*Келін түсті 3 маусым 2026 жыл
Қабылданды 20 тамыз 2026 жыл*

¹Медерова Д.Е. ²Нурманова А.Ш. ³Тұрарова А.Т.
^{1,2,3}Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹ mederovadina@gmail.com, ² aitzhan.nurmanova@gmail.com,
³ arabisty.02@mail.ru

МҰСЫЛМАН ҚҰЛПЫТАСТАРЫНДАҒЫ ӨЛІМНІҢ ТІЛДІК МАРКЕРЛЕРІ: АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР МЕН ОРТАҚ КОНСТАНТАЛАР (ТҮРКИЯ, РЕСЕЙ ЖӘНЕ ОРТА АЗИЯ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақала тақырыбының мақсаты мен міндеттері Орта Азия, Ресей (Татарстан, Дағыстан) және Түркия аймақтардағы мұсылман ескерткіштері мәтінінде белгіленуінің ортақ және ерекше көрсеткіштерін құлпытас мәтіндерінде кездесетін сөздік құрылымдар арқылы қарстырып, өлімнің негізгі тілдік маркерлерін анықтау. Алғашқы рет тіл білімі, исламтану және тарих ғылымы тұрғысынан үш түрлі тарихи-мәдени ареалдағы өлімнің тілдік маркерлері салыстырмалы түрде қарстырылуы зерттеудің жаңашылдығы болып табылады. Зерттеудің деректік қоры мен әдістері. Авторлардың соңғы он шақты жылдары Қазақстан, Ресей (Дағыстан, Татарстан, Астрахань өңірінде), Өзбекстанға (Хорезм) жүргізген далалық экспедициялар кезінде жинақталған фотоматериалдар, басылымдар, Түркия бойынша жарық көрген зерттеу мақалалары мен кітаптар. Салыстырмалы және контент анализ (тілдік маркерлердің қолданылу жиілігін санау), тілдік-мәдени және семиотикалық әдістері қолданылды. Зерттеудің негізгі міндеттері мен бағыттары ортақ діни негізде бола тұрса да неліктен осындай анық аймақтық ерекшеліктер туындауының себебін ашу, Исламға дейінгі түпнегіздің (субстарт), жергілікті тілдердің және геополитикалық өзгерістердің (Орта Азия мен Кавказда Кеңес үкіметі саясаты, Түркияда модернизация) тілдік маркерлердің ауысуына әсерін анықтау. Зерттеу барысында мұсылман эпитафияларындағы ортақ константалар мен ерекшеліктері анықталады. Құлпытас эпитафиясында кездесетін араб тіліндегі сакралды формулалар: Құран аяттары, хадистер, еске алу мен кешірім тілеген формулалар. Орта Азиядағы өлім түсінігінің вербалды маркерлерінің аймақтық ерекшеліктері: түркітілді және парсытілді поэтикалық формулалардың (марсийа) қолданылу ерекшеліктері. Кеңес саясатының тілдік маркерлердің өзгеріске ұшырауына тигізген әсері. Түркия – Осман және Жаңатүрік замандары, 1928 жылғы тілдік реформалардың (латиницаға ауысу, тілдік секуляризация) эпитафиялардың тілдік кодтарына әсері. Қорытынды. Эпитафиялық мәтіннің тұғыры Ислам канондарына негізделіп қалған, дегенмен ұлттық және тілдік ерекшеліктер тілдік маркерлердің көптүрлілігі арқылы көрініс табады. Зерттеудің теориялық және қолданымдық маңызы осы салада алдағы уақытта жүргізлетін зерттеулер перспективасын ашу мүмкіндігімен анықталады.

Алғыс. Мақала ҚР ҒЖБМ «Зияткерлік тарихты зерттеудегі мәдени ескерткіштердің маңызы (Ақмола өңірі қорымдарындағы эпиграфика материалдары негізінде)» (ЖТН: АР26198545) гранттық жобасы аясында әзірленді.

Кілтті сөздер: Құлпытас, эпиграфия, эпитафиялық мәтін, өлім түсінігі, тілдік маркерлер, ортақ константалар.

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі. Мұсылман жерлеу эпиграфикасы материалдық және рухани мәдениеттің бірегей ескерткіші, оның құндылығы тарихи-мәдени және тілдік тұрғыдан тең дәрежеде дереккөз бола алатындығы айқындайды. Эпиграфикалық ескерткіштер заман талайына төтеп берген тілдік-көрнекілік куәлік ретінде, жазба дереккөздерде кездеспейтін

мәліметтерді жеткізеді. Құлпытастар белгілі бір қоғамның өнімі (дәстүрі), оны әр түрлі пішін мен нұсқада жасап, өзіндік ғұрыптық дәстүрдің бір парасы етіп, бұл дәстүрге өзіндік мазмұн беріп отырған.

Эпитафиялық жазбалар тарихи-мәдени көзқарас тұрғысынан алғанда белгілі бір заманның дүниетанымының, әлеуметтік құрылымының, құндылықтар жүйесінің көрсеткіші деуге болады. Оның маңызын ашатын көрсеткіштер: біріншіден, тарихи мәліметтерді нақтылау: хронологиялық маркерлер, яғни нақты жылдарды (хиджри, милади), есімдер, шежіре деректері, марқұмның әлеуметтік мәртебесі (діни, сопылық лауазымдар, әскери шендер, т.б.) көрсетіледі. Бұл өз кезегінде локалды тарихты, көші-кон үрдістерін, рулық шежірені жаңғыртуға мүмкіндік береді. Екінші, мәдени синкретизм және исламның жергілікті ерекшеліктері. Құлпытас мәтіндері ислам дінінің әр-түрлі халықтар арасына бейімделіп, таралу ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Яғни, исламға дейінгі наным-сенімдер (мысалы, Орта Азиядағы көшпелі түрік дәстүрлері, немесе Кавказ адаттары) мен Құран догматикасының өзара кірігуі бірегей (уникалды) жергілікті мұсылмандық сенім түрлерін қалыптастырды. Үшінші, әлеуметтік-мәдени семиотика. Ескерткіштің пішіні, ою-өрнегі және каллиграфиялық жазу стилі мәтінмен ұштаса отырып, қолөнердің даму деңгейін ғана емес, сол қоғамның эстетикалық талғамы мен экономикалық мүмкіндіктерін де көрсетеді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Авторлардың соңғы он шақты жылдары Қазақстан өңірлеріне, Ресейге, Өзбекстанға жүргізген далалық экспедициялар кезінде жинақталған фотоматериалдар, басылымдар, Түркия бойынша жарық көрген зерттеу мақалалары мен кітаптар ұсынылып отырған мақаланың негізгі деректік қоры болды.

Атап айтар болсақ Ресейге (2023 ж., 3-14 шілде аралығы) Волгоград, Астрахань облыстарына, Дағыстан Республикасы Ноғай ауданы Терекли-мектеб ауылы, Дербент қалашығындағы мұсылман қорымдарының эпиграфикасы жинақталып, эпитафиялық мәтін материалдары осы мақалада пайдаланып отыр. Өзбекстан Республикасы Хорезм аймағына (2024 ж. 28 көкек – 11 мамыр) арасында жүргізілген далалық экспедиция барысында «Миздакхан» кешені, «Дәуіт Ата», «Күнті Баба» т.б. қорымдар зерттеліп эпиграфикалық материалдар жинақталды. Татарстан жеріне (2024 ж. 28 мамыр – 7 шілде) күндері татар эпиграфист ғалымдарымен пікір алмасып, «Татар зираты» қорымында зерттеу, жинақтау жұмыстары атқарылды. Қазақстан бойынша 2004 жылдардан бері үздіксіз жүргізіліп келе жатқан далалық экспедиция материалдары, солардың негізінде жарияланған ғылыми мақалалар мен кітап, кітап-альбомдар кеңінен пайдаланылып отыр.

Мақалада аталған экспедициялар барысында жиналған материалдар мен алынған әдіс-тәсілдер, тәжірибелер, эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеуде барысында қолданылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салыстырмалы, салғастырмалы зерттеу әдістері негізге алынды.

Әдістемесі. Салыстырмалы және контент анализ (тілдік маркерлердің қолданылу жиілігін санау), тілдік-мәдени және семиотикалық әдістері қолданылды. Зерттеудің негізгі міндеттері мен бағыттары ортақ діни негізде бола тұрса да неліктен осындай анық аймақтық ерекшеліктер туындауының себебі, Исламға дейінгі түпнегіздің (субстарт), жергілікті тілдердің және геополитикалық өзгерістердің (Орта Азия мен Кавказда Кеңес үкіметі саясаты, Түркияда модернизация) тілдік маркерлердің ауысуына әсерін анықтау.

Зерттеу барысында мұсылман эпитафияларындағы ортақ константалар мен ерекшеліктері анықталады. Құлпытас эпитафиясында кездесетін араб тіліндегі сакралды формулалар: Құран аяттары, хадистер, еске алу мен кешірім тілеген формулалар, Орта Азиядағы өлім түсінігінің вербалды маркерлерінің аймақтық ерекшеліктері: түркітілді және парсытілді поэтикалық формулалардың (марсийа) қолданылу ерекшеліктері. Кеңес саясатының тілдік маркерлердің өзгеріске ұшырауына тигізген әсері. Түркия – Осман және

Жаңатүрік замандары, 1928 жылғы тілдік реформалардың (латиницаға ауысу, тілдік секуляризация) эпиграфиялардың тілдік кодтарына әсері қарастырылды.

Талқылау

Құлпытас эпиграфиясы мәтінінде өлімнің вербалды түрде жеткізілуінің аймақтық ерекшеліктері мен ортақ константаларын қандай да бір дәрежеде қозғаған Орта Азия, Кавказ, Татарстан, Түркия құлпытастары мен олардың эпиграфиясы бойынша негізгі зерттеулерді қарастырып, тарихнамасын зерделесек. Орта Азия эпиграфикасын зерттеудің ХІХ ғасырдың соңынан В.В. Бартольд, Н.И. Веселовский, т.б. белгілі абыройлы ғалымдар бастаған терең академиялық дәстүрі қалыптасқандығы көпшілікке белгілі. Бұл зерттеулер қазыргі заманғы зерттеушілер тарапына жалғасын тауып отыр.

Қазақстан аумағындағы эпиграфикалық ескерткіштер – көне және ортағасырлық қоғамдардың саяси тарихын, этникалық құрамын, діни дүниетанымын, тілдік ортасын және мәдени байланыстарын зерттеуге мүмкіндік беретін маңызды жазба деректер болып табылады және олардың зерттелу тарихнамасы алғашқы сипаттамалық мәліметтерден қазіргі кешенді зерттеулерге дейінгі ұзақ жолдан өтті. Оларды алғашқы мәліметтер жинақталған кезең, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы ғылыми сипаттау жұмыстары, кеңестік кезеңдегі археологиялық-эпиграфикалық зерттеулер, тәуелсіздік жылдарындағы кешенді және пәнаралық зерттеулер деп шартты түрде төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады. «Эпиграфикалық мұра – тарихымыздың деректік көзі» атты мақалада «эпиграфикалық ескерткіштердің хатталу түрі бойынша қазақ жерінде руна жазулы (көне түркілік), соғды, сир жазулы (несториондық ескерткіштер), тибет жазулы (пұтқа табынушылық), көне ұйғыр жазулы араб қарпімен жазылған ескерткіштер түрлері сақталғанына» тоқталып өтіп, олардың зерттелуіне шолу жасалған (Нұрманова, 2015: 228–245).

Жерлеу ескерткіштеріне арналған зерттеулерге тоқталып өтсек, белгілі ғалым С.Е. Әжіғалидің еңбектерінде Батыс Қазақстан, Арал-Каспий өңіріндегі қорымдар, кесенелер, сағанатамдар, құлпытастар, қойтастар, сандықтастар және олардың сәулеттік-көркемдік ерекшеліктері зерттелген. Жерлеу ескерткіштерінің типологиясы, аймақтық мектептері, рулық таңбалары мен этномәдени қызметі анықталған (Аджигалиев, 1994; Ажигали, 2002). Маңғыстаудағы Шақпақ ата жерасты мешіті мен оның маңындағы Сейсем ата және т.б. қорымдарда сақталған араб графикалы жазулар зерттеліп мәтіндер оқылып, транскрипциясы мен аудармасы берілген, кісі есімдері, сопылық ұғымдар, Құран аяттары, діни формулалар және келушілер қалдырған жазулар талданған (Шақпақ-ата..., 2009; Сейсем Ата..., 2015).

2014 жылғы Батыс Қазақстан облысына жасалған экспедиция нәтижесінде «Мәулімберді», «Тайқожа», «Ескі Есім – «Төре бейіті», «Төлеңгіт қауымы», «Саңғырық», «Хан зираты», Атырау облысындағы «Мәтен қожа, әулие» қорымдары зерттеліп, құлпытастарының эпиграфиялары оқылды, Мәулімберді кешенінен басқасы (араб тілінде) классикалық түркі-шағатай тілінде жазылғаны анықталды. Осы зерттеудің нәтижесінде Қазақстанның эпиграфиялық ескерткіштерінің бірыңғай корпусын құру міндеті тұрғанын айқындалып, осындай тарихи жазбаларды жалпылау және салыстырмалы түрде зерттеу Қазақ мемлекеттілігінің тарихы мен эволюциясын, қазақ қоғамының әлеуметтік тарихын, ұлттық мәдениеттің дамуының әртүрлі аспектілерін зерттеудегі көптеген міндеттерді шешуге мүмкіндіктер беретіні түйінделді (Муминов, Нурманова, Медерова, 2014: 224–236).

2012–2013 жылдары Астана қаласындағы Қараөткел қорымын «Археологиялық экспертиза» ЖШС археологиялық тұрғыдан зерттеді. Зерттеу барысында ескерткіштердің Қазақстан Республикасының тарих және мәдениет ескерткіші ретінде паспорттау, инвентарлық нөмірлер беру, төрт тараптан фотоларын түсіру, өлшемдерін алу, сипаттау, тарихи-мәдени объект ретінде есепке алу карточкалары түзілген.

Ақтөбе облысындағы Абат-Байтақ қорымын зерттеуге арналған еңбекте 243 эпиграфикалық нысан сипатталып құлпытас мәтіндерінің транскрипциясы жасалып, орыс

және ағылшын тілдеріне аударылып, фотосуреттері, кісі есімдері мен көрсеткіштері берілген. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі араб графикалы эпитафиялар, діни формулалар, әлеуметтік атаулар, туыстық байланыстар және шеберлік дәстүрі зерттелген (Мүминов, Дүйсенов, 2023).

Жерлеу ескерткіштеріндегі мәтіндер оқылып, транскрипциясы мен аудармасы беріліп, кісі есімдері, сопылық ұғымдар, Құран аяттары, діни формулаларға зерттеулер жүргізілуде, лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырылмай, әсіресе құлпытастардағы өлімнің тілдік маркерлері зерттеушілердің назарынан тыс қалып отырғаны анық.

Қазақ халқы өзінің дәстүрлі дүниетанымында өлім адамның тіршілігінің біржола тоқтауы ретінде ғана емес, оның бұл дүниеден басқа әлемге өтуі, рухтың тәннен бөлінуі және адамның Жаратушыға оралуы ретінде қабылдаған. Бұл түсінік тілімізде өлімді тікелей атамай, астарлап, жұмсартып жеткізетін көптеген сөздер мен тұрақты тіркестердің қалыптасуына негіз болды. Атап айтсақ, «қайтыс болды», «қайтты», «дүниеден өтті», «өмірден озды», «дүние салды», «бақилық болды», «көз жұмды», «дәм-тұзы таусылды», «ақтық сапарға аттанды», «баянсыздан баяндыға көшті», «қаза тапты», «шейіт болды», сияқты қолданыстар – қазақ халқының өлімге қатысты діни сенімін, дүниетанымын және қарым-қатынас мәдениетін танытатын этнографиялық мәні бар тілдік бірліктер.

Тіл білімі саласының мамандары «қазақ арасында қалыптасқан салт бойынша да қайтыс болған адамның жақындарына қазаны бірден естірте салмаған. Суық хабарды мүмкіндігінше астарлап, тұспалдап немесе жұмбақтап сездіруге тырысқан. Әдетте ауыр қайғыны эвфемистік мағыналы сөздерден бастап көңіл айту, жұбату сөздермен аяқтап отырған» деп тұжырымдайды (Ахметов, 2015: 133). Этнолингвистикалық сөздікте «өлді» деген суық сөздің өзі емес, оның өзін білдіретін тіліміздегі жүздеген эвфемистік баламаларын және олардың «өлім» түріне байланысты мотивтерін (уәждерін) айқындап көрсете отырып, «өлді» деген сөздің киелі (сакралды) қасиетіне байланысты қолданылатын эвфемистік баламаларының көпшілігі көркем, айшықты, бейнелі тұрақты тіркеске айналған және әр алуан логикалық, діни, мифтік, салттық т.б. мотивтерден туындаған» атап көрсетеді (Әбдуәли, 2009: 750). Сонымен қатар «Адам (ол Алланың пендесі) екі дүниеде (о дүние мен бұ дүниеде де) бірдей ғұмыр кешіrmек және ол бұ дүниеден уақытша жасаса, оның қалған барша ғұмыры о дүниеде (оның пейішiнден жаннатында, не тозақ-тамұғында) өткізбекші. Бұ дүние, демек, Адам үшін уақытша, фәни (яғни жалған, алдамшы) өмір де, шынайы да мәңгі-бақилық ғұмыр о дүние. Сондықтан да «өлді» деген сөздің бір баламсы – «фәниден бақиға көшті» тіркесі, оның мотиві де осы. Аңыз бойынша: Адам топырақтан жаралған. «Қара жер өз қойнына алды!» баламасының жасалу мотиві – «жерден» (топырақтан) пайда болған Адам сол жердің өзімен қайтадан қауышты» дегенге барып саяды» деп тұжырымдайды (Әбдуәли, 2009: 750). «Өлді» сөзінің жүзге тарта эвфемистік баламалары ұсына отырып, өлімнің түрлері мен оған қатысты ұғымдардың мағынасы ашып көрсеткен (Әбдуәли, 2009: 750–755).

Тіпті кейінгі уақыттарда «қабір», «зират» және «жерлеу» сияқты ұғымдарды білдіретін сөздер де эвфемизмге ұшырағанын, мысалы, «қабір» сөзінің орнына «орын» немесе «жай» (яғни «мекен») сияқты эвфемизмдер жиі қолданылатыны, ал «өлік» (немесе мәйіт) сөзінің орнына құлаққа жағымдырақ сөздерді: «сүйек», «дене» немесе «мәйіт» (марқұмның денесі) сөздерін, «көму» сөзінің орнына «қою» немесе «жерлеу» сөздерін қолдану қалыптасқан деген пікір білдіреді тілшілер (Оналбаева, Орынханова, Аскарова, 2020: 166).

Зерттеудің нақты тақырыбына, яғни эпитафия мәтініндегі өлім түсінігіне байланысты зерттеулер жоктың қасы.

Соңғы жылдары «Архитектурная эпиграфика Узбекистана» (Архитектурная... 2015) атты өзбек, орыс, ағылшын тілдерінде жарық көрген кітаптар эпиграфика ғылымына ерекше сілкініс әкелді. Қарақалпақстан, Сурхандарья, Самарқанд, Навои, Хиуа, Наманған, Әндіжан, Ташкент, Бұхара мен Ферғана т.б. эпиграфикалары жарияланды. Осынау жұмыстарды жүзеге асырған өзбекстандық белгілі шығыстанушы ғалым Бахтиёр Бабаджанов бастаған арабтанушы, каллиграф, эпиграфист ғалымдардан құралған топ мүшелері Комилжон Рахимов,

Бобур Аминов, Салимахон Файзиева, Максет Карлыбаев, Абдулатиф Турдиалиев, Елизавета Некрасова және т.б. Заманауи Б.Бабаджанов, Ө. Муминов сияқты зерттеушілер құлпытас зерттеуді таза деректанулық саладан лингвокультурологияға қарай ауыстырып, құлпытас эпиграфикасының зерттеу ауқымы кеңіп, ғылымға қосар үлесі ұлғайды.

Кавказ эпиграфикалық ескерткіштері қоры ең бай өңірлердің бірі, оны зерттеу бірнеше монументальды зерттеушілердің еңбектері арқасында қатаң жүйеленген, атап өтер болсақ, XIX ғасырда алғаш болып Дағыстанның куфи жазуларын ғылыми зерттеген Н.В. Ханыков, Солтүстік Кавказ ескерткіштерінің үштомдық академиялық жинағын жариялаған Л.И. Лавров, дағыстандық белгілі арабтанушы А.Р. Шихсаидов жергілікті тілдік маркерлерді анықтап, канондық Исламның жергілікті исламға дейінгі жерлеу дәстүріне әсерін зерделеген.

Татарстанда да эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу ісі жақсы жүйемен жалғасып келеді. Қазіргі таңда татар эпиграфикасымен айналысып жүрген М.И. Ахметзянов, И.Г. Хадиев, Р.Ф. Марданов, В.М. Усманов, Д.Г. Мухаметшин, А.К. Бустанов және т.б. ғалымдар баршылық. Татарстан Ғылым академиясы Г. Ибрагимов атындағы Тіл, әдебиет және өнер институтының қолжазба, ғылыми және архивтік қор бөлімі базасында «Мирасханэ» Жазба және музыкалық мұралар орталығының жетекшісі Илхом Гумеровтің бастамасымен, эпиграфист ғалым Венер Усмановтың оқуы, аудармасымен Татарстанның XVII–XX ғасырлардағы арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері «Мирасханэ» сайтында ашық ғаламторға жарияланып отыр (Мирасханэ... Электронный ресурс).

Түркия мемлекетінде эпиграфиялық ескерткіштердің көптеп сақталғандығы, оларды зерттеудің өзіндік дәстүрі, мектептері қалыптасып, жеке бір зерттеу саласы қалыптасқаны көпшілікке белгілі. Түркияда құлпытастарды (әсіресе Османлы кезеңін) зерттеу гуманитарлық ғылымдардың тәуелсіз және жоғары беделді саласына айналды. Халил Эдхем (Türkiye’de Epigrafi... 2025: 145–166) XX ғасырдың басында түрік академиялық эпиграфиясының негізін қалаушы болды. Ол Стамбул мен Анатолиядағы селжүк және османлы құлпытастарын жүйелі түрде каталогтаған алғашқы адам. Исмаил Хаккы Узунчаршылы (Uzunçarşılı, 1932) Анадолы эпиграфиясы бойынша көптеген деректер жинады. Оның еңбектері ескерткіштердегі вербалды формулаларды марқұмның әлеуметтік-саяси мәртебесімен байланыстырады. Фазыл Аян (Ayanoğlu, 2022) и Махир Из (İz, 2021) XX ғасырдың ортасындағы поэтикалық эпиграфияларды зерттеп, түрік тілі реформасынан кейін осман жазуын шешу әдісін жасаған негізгі мамандар. Қазіргі түрік ғалымдары Н. Ватансевер, Э. Илыккан некрополдарды (мысалы, Ашлат пен Вандағы селжүк зираттарын) шешу үшін ауқымды сандық жобалармен айналысады, вербалды белгілердің исламға дейінгі түркі элементтерінен қатаң осман канонына айналуын зерттейді.

Осы зерттеулер арасында өлім түсінігінің жеткізілу ерекшеліктерін эпиграфиялық, фольклорлық, діни мәліметтермен, түсініктермен салыстыра зерттеген жұмыстар жарық көрген. Атап айтар болсақ, І. Тосун бұрынғы Осман империясының астанасы болған Едірне қаласы қорымы құлпытастарындағы өлімге байланысты сөздік қорын (Tosun, 2021: 1–56) зерттеген. Бұл еңбегінде І. Тосун адамзат ерте заманнан бүгінгі күнге дейін өлімді жеңе алмағанмен, оған қатысты өзіндік көзқарас қалыптастырған, бұл көзқарасты өлшеу, жіктеу немесе зерттеу мүмкін емес, бұл түсінік абстрактілі не нақты формада болып, тұрған жері мен мәдениеті, күнделікті тұрмысы, наным-сенімі, арғы дүние түсінігі, әлеуметтік және экономикалық құрылымдарына, салт-дәстүріне, табиғатпен байланысы, өнер мен архитектура түсінігіне байланысты ерекшеленуі не ұқсас болуы мүмкін дейді. Бұл көзқарастың ең нақты да көрнекі құжаты жерлеу эпиграфикасы, ол Монғолиядағы Күлтегін, Білге Қаған, Тоныкөк ескерткіштерінен бастау алып, Енисей жазбаларында жалғасын тауып, бертінде жерлеу эпиграфияларында, архитектуралық құрылыс қабырғаларында, құлпытастарды сақталғанын атап өтіп, Едірне қаласы құлпытастарында сақталған араб, парсы, түрік тілдеріндегі өлім түсінігін беретін сөздерге талдау жасаған.

Түркиядағы құлпытас зерттеу саласы бойынша жазылған Ахмет Ачикгозоғлудың (Açikgözoğlu, 2009: 297–314) тарихнамалық зерттеуінен осы тақырыптағы тек 50 шақты кітап тарихнамалық сыни зерделеу елегінен өткізілген, қорытындысында аталмыш зерттеулердің санының бірнеше есе артқанын, тіпті бұл салаға қатысты библиографиялық зерттеулер диссертациялар тақырыбына алынып, жеке симпозиумдар да ұйымдастырылып тұрғандығын айтады. Мақалада зерттеу кітаптарын зерделей келе, олардың негізінен белгілі бір аймақ, не жекелеген қорымдарға, оны да бір жақты қарастырған, яғни тек аудармаларын беріп ғылыми зерттеулер жасалмағандығын, кей кітаптардың тек құлпытас безендірулеріне, кейбірі архитектуралық жағына көңіл аударса, тағы бірі тек поэтикалық шумақтарын зерттеуге, т.с.с., ғылымның жекелеген саласына арналғандығын атап айтады, яғни жалпылама кешендік зерттеулердің жоқтығын айтады, және де тарихи кезеңдер бойынша, не белгілі бір тарихи аумақ бойынша жүргізілген зерттеулер ұтымды болар еді дейді.

Жоғарыда аталып өткен аталмыш аймақтардың зерттеулерін зерделеу барысында, мақалада қарастырылып отырған нақты өлім түсінігін жеткізудің вербалды маркерлерін, оларды салыстырмалы түрде қарастырған еңбектердің болмағандығы анық болды.

Талқылау

Ресей жеріндегі мұсылман эпитафиялық мәтіндерін қарастырып өтетін болсақ. Татарстандағы Булгар қалашығының жерлеу ескерткіштеріндегі эпитафия мәтіндерінің құрылымын екі топқа бөліп зерттеген Д.Г. Мухаметшин мен Ф.С. Хакимзянов екі топтың да мәтіндері бірізді орналасқан айқындап, оларды жеті құрылымға бөліп қарастырған:

1. Мәтіннің басында Құрандық формула: «Ол – өлмейтін Тірі, ал барлық тіршілік иелері өледі», «Әрбір жан өлімді татады, содан кейін Бізге қайтарыласыңдар» (Құран, «Анкабут» сүресі, 57-аят) т.б. берілген.

2. Жерлеу рәсіміне қатысты берілген сөздер. Араб тіліндегі жазуларда ер адамдарға қатысты «қабір», ал әйелдерге қатысты «бақ» мағынасын білдіретін сөздер қолданылған. Екінші топтағы ескерткіштерде түркі тілдерінің грамматикалық заңдылықтарына сәйкес зират // зийарат («жерленген орын») және бәлүк («қабір басындағы белгі, ескерткіш») сөздері сөйлемнің соңында орналасқан.

3. Эпитеттер немесе теңеулер: «қарапайым», «тақуалы», «арлы» және басқа да эпитеттер әйел адамдарға қатысты қолданылса, ер адамдарға арналған эпитафияларда «асыл», «жомарт», «ізгі», «тақуалы» және т.б. сипаттаулар кездеседі.

4. Марқұмның есімі, атақтары мен шежіресі де эпитафия мәтінінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады.

5. Ізгі тілек формуласы: көбінесе «Уа, Құдайым, оны өлшеусіз рақымыңмен мейіріміңе бөлей гөр» деген мазмұндағы формула кездеседі, жекелеген ескерткіштерде: «Ұлы Алла оның қабірін суарсын, оған жәннаттан мекен берсін, күнәларын кешіру және жарылқау арқылы рақым етсін және оны жәннат мекендеріне орналастырсын» деген мазмұндағы тілек формуласы сирек қолданылады.

6. Өлім ұғымын білдіретін сөздер немесе сөз тіркестері. Мұндай қолданыстарға «Ол Ұлы Алланың рақымына берілді», «Аллаға қайтты» және тағы басқа тіркестер жатады. Осылайша, эпитафиялық мәтіннің құрылымы кездейсоқ қалыптасқан сөздер жиынтығы емес, діни, мемориалдық және ақпараттық қызметтерді қатар атқаратын тұрақты компоненттер жүйесі болып табылады. Оның негізгі ерекшелігі – адамның өлімін тікелей «өлді» сөзі арқылы ғана емес, Алланың рақымына өту, Аллаға қайту, қабірге орналасу секілді діни-метафоралық құрылымдар арқылы бейнелеуінде.

7-ші кезекте дата, әдетте, сөзбен беріледі, алайда ертеректегі ескерткіштерде сандық белгілеулер де кездеседі. Сондай-ақ жыл, ай, күн, аптаның күн атаулары нақты көрсетіліп беріледі деп тұжырымдайды (Мухаметшин, Хакимзянов, 1987: 47–50).

Зерттеу нәтижелері

Татарстандағы ең көне қорымдарының бірі – Чистополь қаласының Бірінші татар мұсылман зираты. Осы зиратты зерттеген Д.Г. Мухаметшин, Р.Г. Насыров «Эпитафиялық мәтіндердің көпшілігінің міндетті элементтерінің бірі – өлім фактісін баяндау. Ислам догматикасы тұрғысынан алғанда, өлім адамның өмір сүруінің соңы болып саналмайды. Ол адам өмірінің бұл дүниелік кезеңі аяқталып, одан кейінгі кезең – о дүниедегі өмірі басталатын шекара ретінде түсіндіріледі. Осы себепті эпитафиялық мәтіндерде өлімді білдіру үшін «өлді» (татар тілінде «үлде») ұғымы іс жүзінде қолданылмайтын» атап өтеді. Сонымен қатар осы мұсылман зиратындағы құлпытастарда «үлде» сөзі қайтыс болған адамға қатысты кеңестік кезеңге жататын ескерткіштерде кездесетіні және ескерткіште символдық белгі ретінде КСРО-ның мемлекеттік елтаңбасы орналастырылғаны мен оларды жасауға тапсырыс берушілердің діни көзқарастан алшақ болғанын да айқындап жазған.

Қорымда кейбір ескерткіштерде «үлгән» («қайтыс болған», «өлген») термині «туған» сөзіне қарама-қарсы мағынада қолданылған. Татар-мұсылмандары «үлде» сөзін негізінен адамның табиғи емес жағдайда қайтыс болуын білдіру үшін қолданған. Бұл ерекшелік ортағасырлық эпитафия мәтіндерінен де көрінеді. Мысалы, Татарстан Республикасының Алькеев ауданындағы Тяжбердино ауылы маңындағы құлпытаста «үлте» термині кездеседі. Аталған ескерткіш 1306/1307 жылы суға батып қайтыс болған адамның қабіріне қойылған.

Татар зираттарында ескі тарихи ескерткіштердің шамамен үштен бірінде адамның қайтыс болғанын білдіру үшін «вафат», «вафат булды» терминдері қолданылған. Бұл дәстүр XIII–XIV ғасырлардан бастау алады. Ескерткіштердің шамамен осындай бөлігінде осы терминнің араб тіліндегі нұсқалары – «тәвәффә» және «тәвәффәт» кездеседі. Татар слободасы ескерткіштерінде бұл екі нұсқа да XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қолданыла бастаған.

Көне ескерткіштерде өлімді білдіретін араб тілінен енген «мәрхұм» («Алланың рақымына ие болған»), «мәтуф» («марқұм», «қайтыс болған»), «мәдфун» («жерленген») тәрізді формалар да кездеседі. Сонымен қатар «Дәрел-фәһәдин дәрел-бәкайе рихләт кылды» («Фәһи дүниеден мәңгілік дүниеге көшті») деген поэтикалық тіркес және оның әртүрлі нұсқалары қолданылған.

Өлімді басқа дүниеге өту немесе қоныс аудару ретінде бейнелейтін метафоралық тіркестер де кездеседі. Олардың қатарына жекелеген қолданыстар ретінде «күчде» («көшті»), «нәкыль кылды» («көшірілді», «ауысты»), «иртәхәлә» («дүниеден өтті»), «гүр ияске булды» («қабір иесі болды») тәрізді формаларды жатқызуға болады.

Сонымен қатар осы қорымда № 23 ескерткіште артиллериялық атыс кезінде зеңбірек снарядының жарықшағынан қаза болған адамға қатысты «шәһид булды» («шейіт болды») деген тіркес қолданылған.

Эпитафиялық мәтіндерде жанама және ауыспалы мағыналы тіркестер жерленген орынды, яғни қабірді білдіретін терминдерге қатысты да қолданылады. Жерленген орынды білдіретін сөздердің басым бөлігі XIX ғасырдағы эпитафияларда кездесетінін атап өткен жөн. Бұл қатарға фольклорлық және дұғалық формулалардың құрамына енген терминдер кірмейді.

«Қабер», яғни «қабір» термині ең кең таралған атау болып табылады және Бірінші татар мұсылман зиратында ол тоғыз эпитафияда кездеседі. Одан кейін «тәрбә» («кесене», «сағана»), «мәкьбәрә» («зират», «қабірстан»), «мәркад» («қабір», «жерленген орын») сияқты атаулар қолданылады.

Тіпті анонимді шебердің жасаған ескерткішінде қабірді білдіру үшін «бәка» («мәңгілік») формасын қолданған. «Гүр» («қабір»), «мәнзил әхыйр» («соңғы тұрақ», «соңғы мекен»), «йорт» («үй») сөздері бір-бірден кездеседі.

Осы қорымда жерленген Шейх Мұхамедзакир Камаловтың қабірі «мәшһәд» терминімен белгіленген. Бұл сөз «шейіт жерленген орын» немесе «шейіттің қабірі орналасқан жер» мағынасын білдіреді.

Татар слободасы кезеңіне жататын ескерткіштерде кең таралған «зиярәт» («зиярат ететін орын», «қасиетті орын») сөзі кездеспейді. Себебі аталған кезеңде бұл термин жеке қабірді емес, тұтастай зиратты белгілеу үшін қолданылған (Мухаметшин, Насыров, 2023: 35–36).

Эпитафиялық мәтіннің құрылымы кездейсоқ қалыптасқан сөздер жиынтығы емес, діни, мемориалдық және ақпараттық қызметтерді қатар атқаратын тұрақты компоненттер жүйесі болып табылады. «Ол Ұлы Алланың рақымына берілді», «Аллаға қайтты» және тағы басқа тіркестер жатады, яғни адамның өлімін тікелей «өлді» сөзі арқылы ғана емес, «Алланың рақымына өту», «Аллаға қайту», «қабірге орналасу» секілді діни-метафоралық құрылымдар арқылы бейнелеуінде (Мухаметшин, Хакимзянов, 1987: 36).

Астрахань облысының «Кіші Арал», «Долгинский» елді мекендеріндегі мұсылман қорымдары эпитафияларында кездесетін өлімнің тілдік маркерлері: «Офат», «рихлат айлады», «тарк дунийа айлады» (ترك دنیا ایلا دی), «дар ал-Бақайа рихлат айлады» (دار بقایه رحلت ایلا دی).

Кавказ, Дағыстан ескерткіштердегі араб, парсы және түрік жазбалардың басым бөлігін дін өкілдері немесе діни ортаға жақын тұлғалар құрастырғандықтан, оларда діни дүниетанымның көрініс табуы заңды құбылыс. Барлық санаттағы эпиграфикалық ескерткіштердің көпшілігінде мұсылмандық ортада кең таралған, Алланың құдіреті мен Оның елшісі туралы, дүниенің өткіншілігін еске салатын діни формулалар, сондай-ақ ғибраттық өсиеттер, ізгі тілектер және Алладан рақымшылық пен ұзақ ғұмыр тілеуге бағытталған дұғалық сөздер кездеседі. Сонымен қатар мұндай мәтіндерде салынған құрылыстарды немесе қабылданған шешімдерді мәңгі есте қалдыруға арналған тұжырымдар да ұшырасады.

Жазба мәтіндерде Құранның жекелеген аяттарынан алынған дәйексөздер мен олардың мазмұндық баяндаулары, сондай-ақ танымал ақындардың тақырыпқа сәйкес өлең жолдары кеңінен қолданылған. Бұл ерекшелік әсіресе парсы және түркі тілдеріндегі жазуларға тән. Нақыл сөздер мен поэзиялық үзінділерді іріктеу қағидаттары арнайы ғылыми зерттеуді қажет етеді (Эпиграфические..., 1966: 51).

Түркия мемлекетінде эпитафиялық ескерткіштердің көптеп сақталғандығы, оларды зерттеудің өзіндік дәстүрі, мектептері қалыптасып, жеке бір зерттеу саласы қалыптасқаны туралы тарихнама бөлімінде айтып кеттік. Түрік эпитафияларында кездесетін өлімнің тілдік маркерлерін атап өтсек: «Rahmeti rahmana kavuştu» (Рахымның рахматына бөленді), «Ecel şerbetini içti» (Өлім шәрбатын татты), «Vadesi bu kadarmış» (Уақыты бітті), «Kandildeki yağ bitti» (Шамының майы таусылды), «Hayatın öte yakasına geçti» (Өмірінің арғы бетіне өтті), т.б. сөз тіркестерімен белгілейді (Özgen, 2025: 120–140).

Өзбекстан Республикасы, Хорезм экспедициясы (2024). «Миздакхан», «Дәуіт ата», «Күнті баба», «Пайғамбар қызы», «Ырза баба», Үстірт үстіндегі қорымдар, барлығында «офат» сөзі ғана пайдаланылған. Қарастырылған қорымдар құлпытас эпитафиялық мәтіндерінде Құран аяттары, басқа да діни цитаталар кездеспейді, эпитафия мәтіні марқұмның руымен басталады, хадистер мен марсийаларды да кездестірмедік (Нурманова, Медерова, Муминов, 2024: 38–53).

Қазақ қорымдары эпитафиялары өңірге байланысты, тіпті әр қорым эпиграфикасы ерекшеленіп отырады, әр аймақтың өзіне тән эпитафиялық мәтін жазу дәстүрі қалыптасқан. Мысалы, Батыс Қазақстан өңірі қорымдарын зерттеу барысында «Мәулімберді» қорымындағы ғұламалардың құлпытастарының (5 құлпытас) мәтіні таза арабша жазылғандығын анықталды, онда эпитафия мәтіні Құран аятынан басталып, өлімі түсінігі «таваффи», «ал-Мутаваффи» (المتوفى، توفى), әйел адамға «матат» (ماتت) сөздерімен белгіленген. Қазақша жазылған тастар мәтіні марқұмның руымен басталып, өлім түсінігі басым бөлігінде «офат» сөзімен белгіленген. «Жәңгір хан» қорымында татар молдаларының тілдік әсері анық байқалады. Эпитафия мәтіні «бұл қабір/марқад» (هذا قبر / المرقد), «Үшбу қабірдің сахибы» (اشبو قبرنك صاحبی), өлім маркерлері: «офат» (وفات، وفاء، وفاط) сөзі эпитафиялық мәтіндердің 90 пайызында болса, қалған тастарда «дар ал-фанадин дар ал-бақаға рихлат айлады» (دار الفنادان دار)

сөздері (دنپادان اوتدی) «дүнийадан өтті», (بو یرده دفن ایتلندی), «бұл жерде дафн итилди», (البقاغه رحلت کездеседі.

«Жәңгір хан» зиратында Бөкей хан тұқымының сұлтандары жерленген және құлпытастарында көлемді марсийалар жазылған, мысалы, өлімнің бар адамға бірдей екендігі туралы, хан, сұлтан, дәруіш болсаң да қалмайтындығы туралы *марсийа*:

بو دنپاده هچ ادم قالمق ایرمش
کراک حان کراک سلطان درویش

Бұл дүнийада һич адам қалмақ ирмиш
Кирак хан, кирак султан, даруиш

Тағы бір құлпытаста атасының немересінің өліміне өкінішін білдіретін өлең б2д3зделген:

کچوب بو دنپاده دوران سورالمای
اتاسی قالدی محروم هم کورالمای

Кучуб бу дунийада даурен сура алмай
Атасы қалды махрум һәм көре алмай

«Жантөре хан» қорымында эпитафия мәтіндерінің басымы «әл-Марқұм әл Мағфур» тіркестерімен басталады. Жантөре ханның өз құлпытасында өлімі туралы «шаһид, Хаққтың мейіріміне өтті» (شهید بر حق رحمته واصل اولدی) Жантөре ханның кісі қолынан қаза тапқаны белгілі, «ғұмыры тәмам болды», «дар ал-фанадан дар ал-бақиға рихлат болды» (جون دار الفنادان دار البقیه) (رحلت اولدی), осы аталған үш тастан басқасында, барлығы 140 құлпытас тіркеуге алынған, «офат» маркері пайдаланылған.

1-сурет. «Жантөре-хан» қорымы, БҚО Теректі ауданы, Шағатай селолық округы, Қаражар ауылы. Айшуақ ханның немересі, Өтепали-сұлтан ұлы Мұраталидің құлпытасы.

Фото Б.Дюсенов. 2016 жыл.

المرحوم المغفور

بر کوزال خان بالاسی سلطان نک ایرور بو مزار
کتدی دنپایی دنپیدین چیکو بن اول اه زار
ایجواق خان نک نبیره سندان اولمیش بر غلام
اوتاب علی سلطان نک اوغلی مردعلی دی نام
بارچه عمری اولدی انینک اون سکز یاشدا تمام
عاقبت کوچکل دیو حقدان کلدی انکا پیام
منک سکز یوزدا یکرمی التی دا اولدی تاریخ
نجم حوة ننک اوج کوننده اولنمش دفن قلندی

Марқұм, кешірілген.

Бір гөзал хан баласы сұлтанның бұл мазары
Кетті дүниауы дүниеден шегумен ол аһ-зарды
Айшуақ ханның немересінен ол еді бір ғұламы
Өтепали сұлтанның ұлы - Мұратали-ды оның

намы

Барша ғұмыры болды оның он сегіз жаста

тәмам

Ақибатқа (1) көш! – деген Хақдан келді оған

бұйрық

Мың сегіз жүз де жиырма алтыда болды тарих

Хұт (2) жұлдызының үші күнінде дафн

қылынды

1. عاقبت [‘Āqibat, ‘Āqibat] – О Дүние.

2. حوة [Xūt] – Хұт – ақпан айының

жұлдыз атауы.

Осы бір шумақтың өзінде қазақ-мұсылман дүниетанымын, өлімге деген көзқарасын, жазмыштан жеткен тағдырға амал жоқ, өткінші дүние мен, Ақибат туралы, жерлеу салтын білдіретін бірнеше терминдер кездеседі: «мазар», «дүниауы дүние», «ғұмыры тәмам», «Ақибатқа көш!», «Хақ бұйрығы», «дафн қылынды» маркерлері келтірілген.

10-шақты эпитафия мәтіні Құранның 55-сүресі: 25-26 аяттарымен «Оның [Жер] бетіндегінің бәрі фани, Онын жүзі ғана бақилық, Раббың ғана Құдырет пен Рахым иесі!» (كل (من عليها فان و يبقى وجه و ربك ذو الجلال و الاكرام

Марқұм басына қойылған құрылысты: «мазар», «құжыра» терминдерімен белгілеген. Әр эпитафиялық мәтін соңында құлпытасты жаздырған – балалары, әйелі, немересі, атасы, әкесі есімдері жазылып отырған.

Ақтөбе облысындағы «Абат-Байтақ» (Мүминов, Дүйсенов, 2023) қорымы эпитафияларын қарстырсак, бұл қорымда эпитафия мәтіні марқұмның руынан басталып, көбіне «офат» сөзі қолданылған. Жалпылай сипаттағанда, қорымның эпитафиялық мәтіндері қысқа, марқұмның жеке мәліметтері мен қайтқан жылы, ескерткішті қойған туыстары есімі жазылған. Сирек болса да парсы, шағатай тілдерінде поэтикалық шумақтар – марсийа жазылған. Соның бірі өлімнен ешкімнің аман қалмайтындығы, тіпті мұсылманға аспандағы күндей болған Пайғамбардың өзінің орны көр болғандығы туралы парсы тілді шумақ (Мүминов, Дүйсенов, 2023: 89):

محمد كه خور شيد افلاك

بود

كه اخير مقامش خاك بود

Мұхаммад аспандағы күн еді

Оның да ақырғы орны топырақ

болды

2-сурет. Ақтөбе облысы, «Абат-Байтақ қорымы». Мүминов Ә.Қ., Дүйсенов Б.Д. «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері. Кітап-альбом Алматы: Алтын парақ, 2023. 89-бет.

Осы тәріздес парсытілді бәйіттер аталмыш өңірлер жерлеу эпиграфикасында жиі кездесетінін айтуға болады. Олардың мазмұны жерлеу элегияларының дәстүріне сәйкес келеді, онда дүниелік өмірдің өткіншілігі туралы, марқұмның туыстарының қайғыру күйі, жалған өмірдің азғыруларынан алыс болу сияқты, сол дәуірдің діни мәдениетіне сәйкес насихаттар айтылған.

Эпиграфикалық ескерткіштері әлі де толық кешенді зерттеу аумағына алынбай, жекелеген мәтіндері аударылып жарық көріп отырған еліміздің солтүстік шекараларындағы ескерткіштерінің де эпитафиялық мәтіндерінің бірегейлігін айта аламыз. Қостанай өңірінің құлпытастарының эпитафиялық мәтіндері жекелеген мақалаларда жарық көрген, Тобыл бойы (Жұмабекова, Дүйсенов, Таран, Манапова, Базарбаева, 2024: 196–197) эпиграфикалық ескерткіштерінің тілдік маркерлері өз ерекшелігімен көзге түседі. Бұл мақалада аудармасы берілген небәрі 3 құлпытас эпитафиясында өлді түсінігі – «О дүниенің ажал желі оның рухының шамын өшіріп, Алланың рахметіне өткізді» (عاقبت باد اجل شمع روحنی نابود ایلاب جوار رحمة) (الله) «бұл фәни жерінен о дүниеге аттанды» (بو فنا یرندان دار عقبایه رحلت اتدی) түрлерінде берілген. Сонымен қатар басқа өңірлерде кездеспеген хадистер жазылған:

«Ассаламу‘алейкум, ей, қабір тұрғындары! Сендер біз үшін алдымыздағысыңдар (сәләф) және біз сендердің ізіндеміз. Алла тағала біздерге және сіздерге рақым қылсын!» (السلام علیکم یا) – деген сахих хадис келтірілген. Келесі «Уа, Алла, Мұхаммедтің және Мұхаммедтің отбасының құрметіне сұраймын, мейірімділердің мейірімдісі, осы мәйітке мейіріміммен азап бермеуінді тілеймін!» (اللهم إني أسألك) (بحق محمد وآل محمد أن لا تعذب هذا الميت برحمتك يا أرحم الراحمين) – деген сахих хадистерде келтірілетін дұға.

Астана қаласындағы Қараөткел қорымына 2025-2026 жылдары жүргізілген экспедициялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде анықталғаны қорым эпиграфикасында өлім түсінігінің тілдік маркерлерінің көпварианттығы анық болды, ең көп кездесетін түрі «офат, офат болды, офаты», шамамен эпитафиялық мәтіндердің 30 пайызында жазылған. Екінші қатарда «рихлат айлады, рихлат итди», оның «бақийам рахайл айлады» деген формасы да кездесті. «Дар ал-Фаниден дар ал-Бақиға кучди/рихлат қилди/хиджрат айлады» (دار الفنادین دار) (البقایه رحلت قیلدی) кездесу жиілігі тұрғысынан 3-ші орында. Сонымен қатар «Истиқал айлады», «хиджрат қилди» (دار البقایه هجرة قیلدی), «чин йуртина китди» (چن یورتینه کیتدی), «Фани дийариндан Бақа мулкина сафар айлады» (فانی دیارندین بقا مولکینه سفر ایلادی), «Дар ал-Дунийадан дар ал-Бақайаға рихлат айлады» (دار ول فانیدان دارول باقیه عه رحلت ایلادی), «бу фанадан Бақайа кучти/интиқал айлады», (دار رحمت که استقال ایلادی), «дар-и Рахматке истиқал айлады» (بقیم رحال الدی) деген сөз тіркестері де қолданылған. Кеңес заманы құлпытастары эпиграфикасында 1930 жылдардан бастап «қайтыс болды», «қайтты» сөздері басым бола бастаған, 1950 жылдардан бастап эпитафиялық мәтін барынша қысқарып, көбіне қайтқан кісінің руы, аты-жөні, және туған-қайтқан жылдары ғана көрсетілетін болған.

Дегенмен «Кеңестік жаңа қоғам» құруға күштеп қатыстырылған халықтардың тарихи әлеуметтік кодтары күштірек болып, ол дәстүрлі символикалық капитал мен рәсімдерді сақтап қалуда көрініс тапты (әсіресе жерлеу рәсімдері мен қайтыс болғандарға ескерткіштер орнату дәстүрінде). Қараөткел қорымының Кеңес заманы құлпытастары өзінің тарихи жады мен мәдени кодтарын табандылықпен сақтаған қоғамның кеңестік саясатқа қарсы қойған символикалық және тайсалмас жауабы (Бабаджанов, Нурманова, 2026: 473–487).

Қараөткел қорымы эпитафияларында жиі кездесетін формулалардың біразын келтіріп өтетін болсақ:

لو كانت الدنيا تخلد لأحدٍ، لخلد فيها رسول الله
الدنيا فانية و ما فيها راحلة

Дүние егер біреуге мәңгілік болса, онда
Расул Алла мәңгілік болар еді
Дүние фәни (өткінші), ондағының бәрі өтеді

ای برادرلر من هم سز لردی عمر کچوردم
آخر اورنوم کور بولدی رضا الله من
غریبکا برار فاتحه اوقوب باغشلیه سز لر
یا واقف بقبری متفکرا بامری بالامس کنت
مثلك و غذا تصویر مثلی

بنی قیل مغفراة ای راب یزدان بحق عرش
اعظم نور قران

بنم قبرمه زیارت ایدن احوان ایدن روحمه بر
فاتحه احسان
الحکم لله
هو الخلاق الباقي کل شی هالک الاوجهه
الموت الموت کل نفس ذایقته الموت

(Инв. 27) Ай барадарлар мен һам сизлардай
умр кичурдум ахир урнум кур булди. Риза Алла
мин ғарибка бираз фатиха уқуб бағишлайасизлар

Ей, менің қабірім басына келген, ойлаңыз!
Кеше мен сенің орнында болғам, ертең сен менің
күйіме түсесің!

Буни қил мақфара Ай Рабб-и Йаздан би-
Хаққ Арш-и Азам Нур-и Құран.

Беним қабрима зйиарат идан ихван идан
рухима бир Фатиха ихсан.

Үкім Аллаға тән. (40:12)

Ол – Мәңгі Жаратушы. Оның өзінен басқа
әр нәрсе жоқ болады. (28:88) Өлім. Өлім. Әрбір
жан иесі өлімді татады (3:185)

Сонымен қатар эпитафиядағы өлім түсінігі көрсеткіштер
әлеуметтік апаттарға, эпидемия, соғыс және геополитикалық
өзгерістерге сезімтал келеді. Белгілі бір формулалардың
қолданылу жиілігі апат болған кездегі қоғамның коллективтік
көңіл-күйін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Мысалы,
Қараөткел қорымындағы нөмірі 33 құлпытас 1920 жылы тиф
ауруынан қайтыс болған марқұмдарға арналғын, өлім сесебін
«тиф ауруы ила офат» (تيف أروى ايله وفات) деп көрсетіп өткен.

Эпитафиясы: «Миладидің 1920 йыл 29 дикабрде
Абдалбари Фазлаллах уғли 54 йашинда уфат, Бибиайша
Шамсаддин қызы Абдалбари Фазлаллах уғлиниң жамағаты 45
йашинда 1920 йыл 11 априлде уфат, Шахзада Абдалбари уғли
1920 йыл 26 қазан 30 йашинда уфат. Нұрмухаммад Шахзада уғли
1921 йыл 15 априлде уфат. Қазан губернийасы Чуйан уйази Айди
аулиниң адамлари тиф ауруы ила офат. Йа Аллах Тағала
рахматина ғарқ иласин. Амин. Йа, ал-Рахман ал-Рахимин» - деп
тиф эпидемиясы кезінде қайтқан бір әулеттің 4 мүшесіне бір тас
қойылған.

3-сурет. Астана қаласы, Қараөткел қорымы.
Құлпытас Инв. №33. Фото Б.Дюсенова. 2026 ж.

Сондай-ақ, танатологиялық мәтін гендерлік және жастық ерекшеліктерді де көрсетеді. Орта Азия, Кавказ, Түркия сияқты дәстүрлі қоғамдарда, әдетте, жас баланың, әйел адамның, қария мен қаһарманның өлімінің вербалдық берілуі қатаң семантикалық айырмашылықтарға ие болған, ол өз кезегінде әлеуметтің құндылықтарының ішкі иерархиясын анықтайды.

Қараөткел қорымындағы инвентарлық нөмірі 10-тас 15-жасында қайтқан Ақмола гимназия оқушысының басына қойылған. Эпитафиясын келтірсек: «Әрбір жан иесі өлімді татады. (29:57) Уа, жан мен дін қызметінде болыңыздар. Бұл дүние өткінші, маған опа қылмады, сізге де опа болмас.

7 жыл мұсылманша оқып, 5 жыл Ақмола школында, Бірінші гимназияда оқып мұратына жетпей, екі ай қалғанда, тарих 1326-ншы (1908) жылы 7 мартта Бибаафифа Ахмадлу қызы 15 жасында Рахмат еліне аттанды» деп бәдізделген.

4-сурет. Астана қаласы, Қараөткел қорымы.

Құлпытас Инв. №10.

Фото Б.Дюсенов. 2026 ж.

Қорытынды

Өлім құбылысын белгілейтін маркерлердің мағынасын ашуда тілдің орны ерекше, және де ол әлеуметтік, мәдени ұғымдарды танудың негізгі құралы. Құлпытас формаларының, эпитафиялық мәтіндерінің, тілдік маркерлерінің ұқсастығы даусыз, бұл көршілес отырған, не бір дінге, яғни мұсылман дінінде болған халықтардың жерлеу рәсімдерінің, рулық құрылымының, көршілес халықтардың өлім культінің ұқсас болуының басты себебі.

Эпитафиялық мәтін тіл білімі үшін өткен замандағы тіл әлемінің шынайы көрінісі болып табылады. Өлденеше рет көшіріліп, түзетілген қолжазба мәтіндеріне қарағанда, тас бетіндегі мәтін еш өзгеріссіз, түпнұсқа күйінде жетеді. Эпитафиялық мәтіндердің лингвистикалық құндылығын келесі көрсеткіштері анықтайды:

- Тілдік ықпалдастық мен көптілділік. Кавказ, Орта Азия, Түркия сияқты көпұлтты елдердің эпиграфикасы тілдердің күрделі ықпалдастығын көрсетеді. Эпитафия мәтінінде араб тілі (Құран аяттары, хадистер, т.б.), парсы тілі (поэтикалық шумақтар үшін - марсийа), және де жергілікті түрік, кавказ тілдері (диалектілері) қатар жазылып, аймақтағы шынайы тілдік жағдайды көрсетеді.

- Тілдік формулалардың дамуының айнасы. Эпитафия мәтіндері тұрақты стилистикалық формулалардан құрылады. Осы формулалардың даму үрдісін, яғни араб тіліндегі Құран аяттары, көлемді парсы, түркі тілдеріндегі жоқтауларды зерттеу әдеби тілдің дамуы мен аймақтық стилистикасын айқындауға мүмкіндік береді.

- Диалектология мен тарихи фонетика: эпитафиялық мәтіндегі араб, парсы сөздерін жазуда жергілікті тасшылар жіберген қателіктер, өзіне тән орфография мен фонетикалық бұрмалаулар өткен замандағы қолданыста болған сөйлеу тілі мен аумақтық сөйлеу ерекшеліктерінің маңызды маркері болып табылады.

Құлпытас ескерткіштері мәтіндік және материалдық деректерді біріктірген деректік кешен болып табылады. Аталмыш ескерткіштерде кездесетін өмір, өлім, мәңгілік түсініктерін

жүйелі түрде зерттеу Орта Азия, Кавказ бен Түркия мұсылман халықтарының дүниетанымының бір саласын зерделеуге мүмкіндік береді. Эпитафия мазмұны, шартты түрде алынған тасты оқитын зияратшы мен сакралды мәтіннің өзара қарым-қатынасы (Бабаджанов, 2023: 203–221) тұрғысынан көптеген мәліметтер береді, яғни мәтіннен тірілерге бағышталған діни-философиялық түсініктер, өлімнен ешкімнің құтылмайтындығы, дүниенің өткіншілігі мен О Дүние туралы түсініктердің беріледі.

Мұсылмандық мәдениетте өлім тілдік және символдық образдарға бай болып келеді. Құлпытас эпитафиясы өлімнің жекебастық және әлеуметтік жақтарын қамтып, пенденің бұл қайғыдан арылту, яғни жұбату мағынасындағы формалардың жазылуы. «Алла рахымына алды», «өлім шәрбатынан дәм татты» деген сөз тіркестері өлімнің Алла қалауымен болатын жазмыштың ісі ретінде түсінілетіндігінің дәлелі. Эпитафия мәтінінде ең жиі кездесетін «Әрбір адам өлім дәмін татады», «Инна Аллаһи ва инна илейһи раджиун», Құран аяттары жеке адамның да тұтас қоғамның да өлімге деген көзқарасын, яғни өлімнен ешкімнің қашып құтылмайтындығы түсінігінің айғағы. Эпитафияның бас жағында жазылатын бұл формулалар Орта Азия, Кавказ және Түркия мұсылмандарына ортақ, универсалды көрініс.

Тіл мен мәдениетте өлім феноменін жеткізу тәсілі, мәлімдеу мен түйсіндіру адами құндылықтар кешенінде маңызды орын алады. Өлім тек биологиялық факт қана емес, сонымен қатар күрделі мәдени ұғымдық құрылым болып табылады. Эпитафиялық мәтіндерде сақталған өлім түсінігі қандай да бір қоғамның мәдениетінің құрамдас бір бөлігі, яғни құндылықтар жүйесін, этикасын және өмірлік бағыттарын анықтайды.

Адамның өмірден кетуін қандай сөздермен жеткізуі оның дүниетанымын анық көрсетеді, мысалы өлімді астарлап жеткізу – офат болды, қайтыс болды, дүниеден көшті, рихлат етті, баянсыздан баяндыға аттанды, фәни дүниеден бақи дүниесіне аттанды, т.б. формулалар адамның белгісіздік алдындағы қорқынышын қалай еңсеретінін көрсетеді. Аталмыш маркерлерді зерделеу Орта Азия, Кавказ, Түркия мұсылмандары ұғымында дүниелік пен ахиреттік әлемдердің арасалмағын түсінуге мүмкіндік береді.

Эпитафиялық мәтіндердегі танатологиялық көрсеткіштер қоғамның өз заманындағы сенімінің нақты айнасы. Исламның орнығыуының алғашқы кезеңдерінде Құрани нақты, қысқа формулалары басым болса, Исламның тереңдей сіңіп, сопылық философияның дамуымен өлімнің вербалды маркерлері күрделене түседі. Өлім ендігіде тек өмірдің аяқталуы ғана емес, жанның Жаратушыға қосылуы (осман дәстүрінде «усал» ұстанымы), немесе жанның «тән қапасынан» босануы деген түсініктер пайда болады. Осындай өзгерістерді зерделеу діни танымның даму динамикасын, кейінгі пайда болған тарихнамалық бұрмалаусыз көрінуіне қолғабыс етеді.

Сонымен қатар эпитафиядағы өлім түсінігі көрсеткіштер әлеуметтік апаттарға, эпидемия, соғыс және геополитикалық өзгерістерге сезімтал келеді. Белгілі бір формулалардың қолданылу жиілігі (мысалы, шаһид, ..., т.б.) апат болған кездегі қоғамның коллективтік көңіл-күйін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, танатологиялық мәтін гендерлік және жастық ерекшеліктерді де көрсетеді. Орта Азия, Кавказ, Түркия сияқты дәстүрлі қоғамдарда, әдетте, жас баланың, әйел адамның, қария мен қаһарманның өлімінің вербалдық берілуі қатаң семантикалық айырмашылықтарға ие болған, ол өз кезегінде әлеуметтің құндылықтарының ішкі иерархиясын анықтайды.

XX ғасырдың танатологиялық көрсеткіштерін салыстырмалы зерттеу, дәстүрлі діни мәдениеттің заманауи жаһандық сын-қатерлерлерге қалай қарсы тұрғанын көрсетеді. Түркияда латын қарпіне көшу және мемлекеттік өзгерістер, Орта Азия мен Кавказдағы кеңестік атеистік тәжірибелер эпитафия мәтініне де өзгерістер алып келді. Дәстүрлі мұсылмандық формулалардың кеңестік сөзтіркестерімен аустырылуын (немесе бүркемеленуін) зерттеу мұсылман Шығысындағы модернизациялану үрдісін зерттеуде жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қорытындылай келе, мұсылман ескерткіштеріндегі өлім түсінігі көрсеткіштерін тілдік маркерлер арқылы зерттеу ескерткіштерді құрғақ филологиялық немесе каталогтық сипаттау

шеңберінен шығаруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде, ескерткіш эпитафиясын динамикалық мәтін ретінде қарастыруға мүмкіндік беріп, өлім көрсеткіші Орта Азия, Кавказ, Түркия халықтарының өмірдің іргелі заңдылықтарын, философиясын, өзіндік танымын түсіндіретін тетігі ретінде болады.

Әдебиеттер:

Аджигалиев, 1994 – *Аджигалиев С.И.* Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). Алматы: Ғылым, 1994. 260 с.

Ажигали, 2002 – *Ажигали С.Е.* Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии: памятники Арало-Каспийского региона. Алматы: Научно-издательский центр «Ғылым», 2002. 654 с.

Архитектурная... 2015 – Архитектурная эпиграфика Узбекистана. Книга-альбом. 1–25 том. Ташкент, 2015. 376 с.

Ачікгөзоғлу, 2009 – *Ачікгөзоғлу Ahmet Sacit.* Mezar Taşı Çalışmaları / Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 7, Sayı 14, 2009. 297–314 s.

Ayanoğlu, 2022 – *Ayanoğlu Fazıl İsmail.* Tarihî mezar taşları İstanbul – 1. İstanbul 2022, 404 s.

Ахметов, 2015 – *Ахметов Ә.* Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер (Салыстырмалы этнолингвистикалық пайым). Астана, «Ғылым» баспасы, 2015. 204 б.

Әбдуәли, 2009 – *Әбдуәли Қ.* Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т. 1. 784 б.

Бабаджанов, 2023 – *Бабаджанов Б.М.* Социальная семантика эпиграфики надгробий золотоордынского Хорезма (по археологическим находкам XX века) // Археология Казахстан. 2023. №2. С. 203–221.

Бабаджанов, Нурманова, 2026 – *Бабаджанов Б.М., Нурманова А.Ш.* «Железная память» за «железным занавесом»: казахские надгробия советского времени как маркеры социальной памяти // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 2. С. 473–487.

Жұмабекова, Дүйсенов, Таран, Манапова, Базарбаева, 2024 – *Жұмабекова Г.С., Дүйсенов Б.Д., Таран Н.И., Манапова Ә.М., Базарбаева Ғ.А.* Тобыл бойы эпиграфикалық ескерткіштері: кешенді зерттеулердің алдын ала нәтижелері // Қазақстан археологиясы. 2024. № 3 (25). 186–206 б.

İz, 2021 – *İz M.* Yılların İzi / Mahir İz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021. 416 s.

Мирасханэ... – *Мирасханэ* // Центр письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Электронный ресурс). URL: <http://miras.info/monuments>

Муминов, Нурманова, Медерова, 2014 – *Муминов А.К., Нурманова А.Ш., Медерова Д.Е.* Эпиграфические памятники Западно-Казахстанской области как источник по общественно-политической и духовной истории Казахстана // Қазақстан және Орталық Азия халықтарының материалдық емес мәдени мұраларын зерттеу мәселелері: топонимика, эпиграфика, өнер. Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. Алматы: «EVO PRESS» баспасы, 2014. 292 б. + 32 б. с. 224–236.

Мухаметшин, Насыров, 2023 – *Мухаметшин Д.Г., Насыров Р.Г.* Татарские эпиграфические памятники. Эпиграфические материалы первого татарского кладбища города Чистополь / Д.Г. Мухаметшин, Р.Г. Насыров; отв. ред. А.Г. Ситдинов, А.В. Сиренов. Электронный каталог: 468 с. (Серия «Татарские эпиграфические памятники»; вып. 1). Казань: Изд.-во «Фан», 2023. 282 с.

Мухаметшин, Хакимзянов, 1987 – *Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники города Булгар. Казань, Татарское книжное издательство, 1987. – 128 с.

Мүминов, Дүйсенов, 2023 – Мүминов Ә.Қ., Дүйсенов Б.Д. «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері. Кітап-альбом / Мүминов Ә.Қ., Дүйсенов Б.Д.; Аллен Франк (ағылшын тілі редакторы АҚШ) және Ұ.А. Өтепбергенованың (көрсеткіштерді құрастырушы, Қазақстан) қатысуымен. Алматы: Алтын парак, 2023. 496 б. + «Абат-Байтақ» қорымы фильмінің дискісі.

Нурманова, Медерова, Муминов, 2024 – Нурманова А.Ш., Медерова Д.Е., Муминов А.К. Исследование письменных памятников некрополя Даут-Ата: по материалам экспедиции по Хорезмскому региону // Казахстанское востоковедение. 2024. № 3, том 11, 2024. С. 38–53.

Нұрманова, 2015 – Нұрманова А.Ш. Эпиграфикалық мұра – тарихымыздың деректік көзі // Қазақ халқының тарихы мен мәдениеті жөніндегі мыңжылдық дереккөздер. Алматы: «Дайк-Пресс», 2015. 276 б. 228–245 б.

Özgen, 2025 – Özgen M. Anadolu Kültüründe Ölüm Algısı: Sosyolojik ve Folklorik Açından İyi ve Kötü Ölüm (Death Perception in Anatolian Culture: Good and Bad Death from Sociological and Folkloric Perspective) Gaziantep University Journal of Social Sciences 2025 24(1). 120–140 s.

Оналбаева, Орынханова, Аскарова, 2020 – Оналбаева А.Т., Орынханова Г.А., Аскарова Г.С. Табу и табуированная лексика в казахском языке // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филология», 2020. №3(73). С. 164–170.

Сейсем Ата..., 2015 – Сейсем Ата қорымының араб жазулы эпиграфикасы / Кіріспе, құрастыру, араб, парсы, түркі тілдерінен аударма, көрсеткіштер Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нурманова, Н.А. Құлбаев. Ғылыми консультант М.С. Нұрқабаев. Ағылшын тіліне аударма Нил Робинсондікі. Астана: Фолиант, 2015. 160 б.

Tosun, 2021 – Tosun İlker. Edirne Osmanlı Dönemi Mezar Taşı Kitabelerinde Ölümle İlgili Söz Varlığı // Payitaht Edirne Üzerine Dil-Tarih-Edebiyat Araştırmaları. Editörler: Dr. Tarık Sarioğlu – Dr. Hasan Ali Cengiz. Paradigma Akademi, 2021. 1–56 s

Türkiye’de Epigrafi... 2025 – Türkiye’de Epigrafi Çalışmalarının Öncüsü: Halil Edhem Eldem ve Kitâbe Araştırmaları // İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 39 (2025), s. 145–166.

Шақпақ-ата..., 2009 – Шақпақ-ата жерасты мешіті мен қорымының эпиграфикасы. Кіріспе, құрастыру, араб, парсы және түркі-шағатай тілдерінен аударған Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. 224 б.

Uzunçarşılı, 1932 – Uzunçarşılı, İ.H. Kütahya Şehri: İmaret, Camii, Medrese, Han, Hamam, Türbe ve Kitabeler / İ. H. Uzunçarşılı. İstanbul: Maarif Matbaası, 1932. 356 s. Teks: türkçe.

Эпиграфические..., 1966 – Эпиграфические памятники Северного Кавказа на арабском, персидском и турецком языках. Часть 1. Надписи X–XVII вв. Москва, 1966. 300 с.

References:

Abduali, 2009 – Abduali Q. Qazaqtar ana tili aleminde (etnolingvistikalyq sozdik) Adam [In the World of the Native Language: An Ethno Linguistic Dictionary. Human]. Almaty: Dayk-Press, 2009. T. 1. 784 p. [in Kazakh]

Açıkgözoğlu, 2009 – Açıkgözoğlu A.S. Mezar Taşı Çalışmaları [Tombstone Studies] / Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 7, Sayı 14, 2009. 297–314 p. [in Turkish]

Adzhigaliev, 1994 – Adzhigaliev S.I. Genezis traditsionnoy pogrebalno-kultovoy arkhitektury Zapadnogo Kazakhstana (na osnove issledovaniya malykh form) [The Genesis of Traditional Funerary and Religious Architecture in Western Kazakhstan (Based on a Study of Small Architectural Forms)]. Almaty: Gylym, 1994. 260 p. [in Russian]

Akhmetov, 2015 – Akhmetov A. Turki tilderindegi tabu men evfemizmdler (Salystyrmaly etnolingvistikalyq payym). Monografiya [Taboos and Euphemisms in the Turkic Languages (A Comparative Ethno Linguistic Study)]. Astana, «Ghylym» baspasy, 2015. 204 p. [in Kazakh]

ArkHITEKTURNAYA... 2015 – ArkHITEKTURNAYA epigrafika Uzbekistana. Kniga-albom [Architectural Epigraphy of Uzbekistan: An Illustrated Book]. 1–25 tom. Tashkent, 2015. 376 p. [in Uzbek, Russian, English]

Ayanoğlu, 2022 – *Ayanoğlu F.İ.* Tarihi mezar taşları İstanbul – 1 [Historical Tombstones: Istanbul – 1]. İstanbul 2022, 404 p. [in Turkish]

Azhigali, 2002 – *Azhigali S.E.* Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kultury Evrazii: pamyatniki Aralo-Kaspiyskogo regiona [Nomadic Architecture: A Phenomenon in the History and Culture of Eurasia—Monuments of the Aral–Caspian Region]. Almaty: Nauchno-izdatelskiy tsentr «Ghylym», 2002. 654 p. [in Russian]

Babadjanov, 2023 – *Babadjanov B.M.* Sotsialnaya semantika epigrafiki nadgrobiy zolotoordynskogo Khorezma (po arkheologicheskim nakhodkam XX veka) [The Social Semantics of the Epigraphy of Golden Horde Khwarazm Tombstones (Based on Twentieth-Century Archaeological Finds)] // Arkheologiya Kazakhstana. 2023. №2. Pp. 203–221. [in Russian]

Babadjanov, Nurmanova, 2026 – *Babadjanov B., Nurmanova A.* «Zheleznaya pamyat» za «zheleznym zavesom»: kazahskie nadgrobiya sovetского времени kak markery socialnoi pamyati [«Iron Memory» behind the «Iron Curtain». Kazakh Gravestones of the Soviet Era as Markers of Social Memory] // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. No. 2. Pp. 473–487. [in Russian]

Epigraficheskie..., 1966 – Epigraficheskie pamyatniki Severnogo Kavkaza na arabskom, persidskom i turetskom yazyka. Chast 1. Nadpisi X–XVII vv. [Epigraphic Monuments of the North Caucasus in Arabic, Persian, and Turkic Languages. Part 1: Inscriptions from the Tenth to the Seventeenth Centuries] Moskva, 1966. 300 p. [in Russian]

İz M. 2021 – *İz Mahir.* Yılların İzi [The Imprint of the Years] / Mahir İz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021. – 416 p. [in Turkish]

Miraskhane... – *Miraskhane* // Tsentr pismennogo i muzykalnogo naslediya IYaLI im. G. Ibragimova AN RT (Elektronnyy resurs) [*MirasKhane* // Center for Written and Musical Heritage of the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Electronic Resource)]. URL: <http://miras.info/monuments>

Mukhametshin, Khakimzyanov, 1987 – *Mukhametshin D.G., Khakimzyanov F.S.* Epigraficheskie pamyatniki goroda Bulgar [Epigraphic Monuments of the City of Bolgar]. Kazan, Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo, 1987. 128 p. [in Russian]

Mukhametshin, Nasyrov, 2023 – *Mukhametshin D.G., Nasyrov R.G.* Tatarskie epigraficheskie pamyatniki. Epigraficheskie materialy pervogo tatarskogo kladbishcha goroda Chistopol [Tatar Epigraphic Monuments: Epigraphic Materials from the First Tatar Cemetery in the City of Chistopol] / D.G. Mukhametshin, R.G. Nasyrov; otv. red. A.G. Sitdikov, A.V. Sirenov. Elektronnyy katalog: 468 s. (Seriya «Tatarskie epigraficheskie pamyatniki»; vyp. 1). Kazan: Izd.-vo «Fan», 2023. 282 p. [in Russian, Tatar]

Muminov, Duyssenov, 2023 – *Muminov A.K., Duyssenov B.D.* «Abat-Baytaq» qorymynyn arabzhazuly epigrafikalyq eskertkishteri. Kitap-albom [Arabic-Script Epigraphic Monuments of the Abat-Baitaq Necropolis: An Illustrated Book] / Muminov A.K., Duyssenov B.D.; Allen Frank (aghylshyn tili redaktory AQSh) zhane U.A. Utepbergenovanyn (korsetkishterdi qurastyrushy, Qazaqstan) qatysuymen. Almaty: Altyn paraq, 2023. 496 p. + «Abat-Baytaq» qorymy filminin diskisi. [in Kazakh, Russian, English]

Muminov, Nurmanova, Mederova, 2014 – *Muminov A.K., Nurmanova A.Sh., Mederova D.E.* Epigraficheskie pamyatniki Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti kak istochnik po obshchestvenno-politicheskoy i dukhovnoy istorii Kazakhstana [Epigraphic Monuments of the West Kazakhstan Region as a Source on the Sociopolitical and Spiritual History of Kazakhstan] // Qazaqstan zhane Ortalyq Aziya khalyqtarynyn materialdyq emes madeni muralaryn zertteu maseleleri: toponimika, epigrafika, oner. Khalyqaralyq ghylymi konferentsiya materialdarynyb zhinaghy. Almaty: «EVO PRESS» baspasy, 2014. – 292 p. + 32 p. Pp. 224–236. [in Russian]

Nurmanova, Mederova, Muminov, 2024 – *Nurmanova A.Sh., Mederova D.E., Muminov A.K.* Issledovanie pismennykh pamyatnikov nekropolya Daut-Ata: po materialam ekspeditsii po Khorezmskomu regionu [A Study of the Written Monuments of the Daut-Ata Necropolis: Based on Materials from an Expedition to the Khwarazm Region] // *Kazakhstanskoe vostokovedenie*. 2024. № 3, том 11, 2024. Pp. 38–53. [in Russian]

Nurmanova, 2015 – *Nurmanova A.Sh.* Epigrafikalyq mura – tarikhymyzdyn derektik kozi [Epigraphic Heritage as a Source for Our History] // *Qazaq khalqynyn tarikhy men madenieti zhonindegi mynzhyldyq derekkozder*. Almaty: «Dayk-Press», 2015. 276 p. Pp. 228–245. [in Kazakh]

Onalbaeva, Orynkhanova, Askarova, 2020 – *Onalbaeva A.T., Orynkhanova G.A., Askarova G.S.* Tabu i tabuirovannaya leksika v kazakhskom yazyke [Taboo and Tabooed Vocabulary in the Kazakh Language] // *Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya «Filologiya»*, 2020. №3(73). Pp. 164–170. [in Russian]

Özgen, 2025 – *Özgen M.* Anadolu Kültüründe Ölüm Algısı: Sosyolojik ve Folklorik Açıdan İyi ve Kötü Ölüm [Death Perception in Anatolian Culture: Good and Bad Death from Sociological and Folkloric Perspective] *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 2025 24(1). 120–140 p. [in Turkish]

Seysem Ata..., 2015 – *Seysem Ata* qorymynyn arab zhazuly epigrafikasy [Arabographic Inscriptions of the Sisem Ata Necropolis] / *Kirispe, qurastyru, arab, parsy, turki tilderinen audarma, korsetkishter* A.K. Muminov, A.Sh. Nurmanova, N.A. Qulbaev. Ghylymi konsultant M.S. Nurqabaev. Aghylshyn tiline audarma Nil Robinsondiki. – Astana: Foliant, 2015. 160 p. [in Kazakh, Russian, English]

Shaqpaaq-ata..., 2009 – *Shaqpaaq-ata* zherasty meshiti men qorymynyn epigrafikasy [The Epigraphy of the Shapqak-Ata Underground Mosque and Necropolis]. *Kirispe, qurastyru, arab, parsy zhane turki-shaghatay tilderinen audarghan* A.K. Muminov, A.Sh. Nurmanova. Almaty: Dayk-Press, 2009. 224 p. [in Kazakh, Russian, English]

Tosun. 2021 – *Tosun İ.* Edirne Osmanlı Dönemi Mezar Taşı Kitabelerinde Ölümle İlgili Söz Varlığı [Death-Related Vocabulary in Ottoman-Period Tombstone Inscriptions in Edirne] // *Payitaht Edirne Üzerine Dil-Tarih-Edebiyat Araştırmaları*. Editörler: Dr. Tarık Sarioğlu – Dr. Hasan Ali Cengiz. Paradigma Akademi, 2021. – P. 1–56. [in Turkish]

Türkiye’de Epigrafi... 2025 – Türkiye’de Epigrafi Çalışmalarının Öncüsü: Halil Edhem Eldem ve Kitâbe Araştırmaları [A Pioneer of Epigraphic Studies in Turkey: Halil Edhem Eldem and His Research on Inscriptions] // *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39 (2025), Pp. 145–166. [in Turkish]

Uzunçarşılı, 1932 – *Uzunçarşılı, İ.H.* Kütahya Şehri: İmaret, Camii, Medrese, Han, Hamam, Türbe ve Kitabeler [The City of Kütahya: Imarets, Mosques, Madrasas, Caravanserais, Baths, Mausoleums, and Inscriptions] / *İ.H. Uzunçarşılı*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1932. 356 p. Teks: türkçe. [in Turkish]

Zhumabekova, Duyssenov, Taran, Manapova, Bazarbaeva, 2024 – *Zhumabekova G.S., Duyssenov B.D., Taran N.I., Manapova Ə.M., Bazarbaeva G.A.* Tobyl boyy epigrafikalyq eskertkishteri: keshendi zertteulerdin aldyn ala natizheleri [Epigraphic Monuments of the Tobol Region: Preliminary Results of Comprehensive Research] // *Khazakhstan arkheologiyasy*. 2024. №3 (25). 186–206 p. [in Kazakh]

¹Медерова Д.Е., ²Нурманова А.Ш., ³Тұрарова А.Т.

^{1,2,3} Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹ mederovadina@gmail.com, ² aitzhan.nurmanova@gmail.com,

³ arabisty.02@mail.ru

ВЕРБАЛЬНЫЕ МАРКЕРЫ СМЕРТИ В МУСУЛЬМАНСКИХ ПАМЯТНИКАХ: РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА И ОБЩИЕ КОНСТАНТЫ (НА ПРИМЕРЕ ТУРЦИИ, РОССИИ, ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ)

Аннотация. Цель и задачи статьи заключаются в выявлении основных языковых маркеров смерти посредством анализа лексических конструкций, встречающихся в текстах надгробий, а также в определении общих и специфических особенностей их употребления в текстах мусульманских памятников Центральной Азии, России (Татарстан, Дагестан) и Турции. Научная новизна исследования состоит в том, что впервые языковые маркеры смерти в трёх различных историко-культурных ареалах рассматриваются в сравнительном аспекте с позиций лингвистики, исламоведения и исторической науки. Источниковую базу исследования составили фотоматериалы, собранные авторами в ходе полевых экспедиций, проведённых в течение последних десяти лет на территории Казахстана, России (Дагестан, Татарстан, Астраханский регион) и Узбекистана (Хорезм), а также опубликованные материалы, научные статьи и книги, посвящённые эпиграфическим памятникам Турции. В работе применялись сравнительный метод, контент-анализ, включающий подсчёт частотности употребления языковых маркеров, а также лингвокультурологический и семиотический методы. Основные задачи и направления исследования заключаются в раскрытии причин возникновения выраженных региональных различий при наличии общей религиозной основы, а также в определении влияния доисламского субстрата, местных языков и геополитических изменений – политики советской власти в Центральной Азии и на Кавказе и процессов модернизации в Турции – на трансформацию языковых маркеров. В ходе исследования выявляются общие константы и региональные особенности мусульманских эпитафий. Рассматриваются встречающиеся в надгробных эпитафиях сакральные формулы на арабском языке: аяты Корана, хадисы, поминальные формулы и обращения с просьбами о прощении. Анализируются региональные особенности вербальных маркеров понятия смерти в Центральной Азии, в частности специфика употребления тюркоязычных и персоязычных поэтических формул – марсийа. Отдельное внимание уделяется влиянию советской политики на трансформацию языковых маркеров. На материале Турции рассматривается воздействие перехода от Османской эпохи к периоду Турецкой Республики, а также языковой реформы 1928 года, включая переход на латиницу и языковую секуляризацию, на языковые коды эпитафий. Заключение. Основа эпитафического текста сохранила связь с исламскими канонами, однако национальные и языковые особенности находят отражение в многообразии языковых маркеров. Теоретическая и практическая значимость исследования определяется возможностью обозначить перспективные направления дальнейшего изучения данной проблематики.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Значение культурных памятников в исследовании интеллектуальной истории (на материалах эпиграфики некрополей Акмолинского региона)» (ИРН: AP26198545).

Ключевые слова: надгробие, эпиграфика, эпитафический текст, понятие смерти, языковой маркер, общие константы.

¹ Mederova D.E., Nurmanova A.Sh., ³Turarova A.T.
^{1,2,3} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹ mederovadina@gmail.com, ² aitzhan.nurmanova@gmail.com,
³ arabisty.02@mail.ru

VERBAL MARKERS OF DEATH IN MUSLIM TOMBSTONES: REGIONAL SPECIFICS AND SHARED CONSTANTS (A CASE STUDY OF TURKEY, RUSSIA AND CENTRAL ASIA)

Abstract. This article aims to identify the principal linguistic markers of death by analyzing lexical constructions in gravestone inscriptions and to determine the common and distinctive features of their representation across Muslim monuments in Central Asia, Russia (Tatarstan and Dagestan), and Türkiye. The study's novelty lies in its being the first comparative examination of these linguistic markers across three distinct historical and cultural regions from the perspectives of linguistics, Islamic studies, and history. The source base comprises photographic materials collected by the authors during field expeditions over the past decade in Kazakhstan, Russia (Dagestan, Tatarstan, and the Astrakhan region), and Uzbekistan (Khorezm), supplemented by published research, articles, and books on Türkiye. Employing comparative, content, linguocultural, and semiotic analyses – including frequency calculations of linguistic markers – the study explains the emergence of pronounced regional variations despite a shared religious foundation. It determines how the pre-Islamic substrate, local languages, and geopolitical shifts (including Soviet policies in Central Asia and the Caucasus, and modernization in Türkiye) transformed these linguistic markers. The study identifies both shared constants and distinctive features in Muslim epitaphs. It examines Arabic sacred formulas, including Qur'anic verses, hadiths, commemorative expressions, and pleas for forgiveness. Furthermore, it analyzes the regional characteristics of verbal markers of death in Central Asia, focusing on the use of Turkic- and Persian-language poetic formulas (*martiya*). Special attention is paid to the impact of Soviet policies on these linguistic shifts. Regarding Türkiye, the paper considers the Ottoman and Young Turk periods, as well as the 1928 language reform – including the transition to the Latin alphabet and linguistic secularization – on the linguistic codes of epitaphs. Conclusion. Although the foundation of epitaphic texts remains rooted in Islamic canons, national and linguistic characteristics are reflected in the diversity of their linguistic markers. The theoretical and practical significance of this study lies in its potential to outline prospects for further research in epigraphy and historical linguistics. Acknowledgements.

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of the grant project funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, “The Importance of Cultural Monuments in the Study of Intellectual History (Based on the Materials of the Aqmola Region Necropolises Epigraphy)” (IRN: AP26198545).

Keywords: gravestone, epigraphy, epitaphic text, concept of death, linguistic marker, shared constants.

Авторлар туралы мәлімет:

Медерова Дина Есиркеповна – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, жетекші ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының кандидаты

Нурманова Айтжан Шаймерденовна – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, бас ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының кандидаты

Тұрарова Аружан Талғатқызы – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, кіші ғылыми қызметкер

Информация об авторах:

Медерова Дина Есиркеповна – ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук

Нурманова Айтжан Шаймерденовна – главный научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук

Турарова Аружан Талгаткызы – младший научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Information about the authors:

Mederova D.E. – Leading Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences

Nurmanova A. Sh. – Chief Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences

Turarova A.T. – Junior Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

*Келін түсті 12 маусым 2026 жыл
Қабылданды 10 тамыз 2026 жыл*

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматық., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан шығыстануы»
журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021
жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.